ՀՐԱՏ. «ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ»Ի — ԹԻՒ 3

ԱՐՏԱԿ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

263

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՕՐԵՐԷՆ

(ՅՈՒՇԵՐ 1890ԷՆ 1940)

ՓԱՐԻԶ
1947

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՕՐԵՐԷՆ

(ՅՈՒՇԵՐ 1890էՆ 1940)

ՀՐԱՏ. «ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ»Ի ★ ԹԻՒ 3

ДУБЛЕТ

ԱՐՏԱԿ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՕՐԵՐԷՆ

•

(ՅՈՒՇԵՐ 1890ԷՆ 1940)

ՓԱՐԻԶ
1947

Տպ· Արաքս – Թօփալեան եղբ· – Փարիզ
46, rue Richer, Paris (9)

«ՅՈՒՇԵՐ»ՈՒՍ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

●

Մինչեւ 1939 յուշերս գրի առնել չէի խորհած բնաւ։ Մանաւորապէս 1940ի ամառը, երբ առողջական վիճակս եւ այդ օրերուն անձկութիւնները մղեցին զիս չորս ամիս հեռանալ Փարիզէն եւ խուլ ու խաղաղ անկիւն մը մեկուսանալ, որոշեցի ծրագիր մը կազմել, որուն համաձայն յուշերուս էական մասը պիտի կազմէր Թրքահայ ազատագրական շարժումը։

Այդ ծրագրով ճամբայ ելայ։

×

Յուշերուս մէջ մասնաւոր տեղ կը գրաւեն Վան, Հայաստանի Սիրտը եւ մեր յեղափոխական–քաղաքական կազմակերպութիւններէն Արմենականութիւնը, որ հետագային Ռամկավար կուսակցութեան շաղախը եղաւ։ Ընդարձակ էջեր յատկացուցած եմ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, առանց մոռնալու Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը որ իր սրարշաւ գործունէութեամբ մեծ աղմուկ հանեց իր անուան շուրջ եւ հայկական ջարդերուն ճամբան հարթեց բարբարոսներուն առջեւ անցեալ դարու 90ական թուականներու կէսերէն։

×

Ինքնին հասկնալի է թէ երբ յուշերս է որ գրի կ'առնեմ եւ ոչ թէ պատմութիւն կը գրեմ, պէտք է աւելի շատ նիւթեր տամ այն միջավայրէն, որուն աւելի ծանօթ եմ: Վանի մէջ է որ անցած է կեանքիս կէսը:

Բայց միայն այս հանգամանքը իրաւունք պիտի չըտար ինծի Վանին այնքան շատ կարեւորութիւն տալու, եթէ չըլլային աւելի զօրաւոր պատճառներ:

Վան մեր ազգային ազատագրական շարժման գլխաւոր թատերավայրերէն մին եղաւ: Երբեմնի օսմանեան լայնածաւալ եւ «փառապանծ» կայսրութեան այս ամենահեռաւոր եւ խուլ անկիւնը մինչեւ մեր օրերը աւելի մեծ թիւով Հայեր կը պահէր իր ծոցին մէջ քան Թուրքերու գրաւած Հայաստանի միւս նահանգները:

Միայն իր քանակովը չէր որ աչքառու տեղ կը գրաւէր այս շրջանին հայութիւնը: Հայկական Վանը կը պահէր իր ծոցին մէջ դարերէն ժառանգած ցեղային ընտիր յատկութիւններ, որոնք քիչ մը շատ աղօտցած էին հայկական այս ու այն գաւառներուն մէջ:

Այս շրջանի հայութեան քով ինքնավստահութիւն, ստեղծագործելու տաղանդ եւ յամառ աշխատասիրութիւն աւելի շատ աչքի կ'իյնան, քան, օրինակի համար, հայկական միւս նահանգներէն Պիթլիսի կամ Էրզրումի Հայերուն քով:

Վանի մէջ ծնունդ առաւ մեր ազգային ազատագրական շարժման նուիրուած անդրանիկ հայ կազմակերպութիւնը — Արմենականութիւնը:

Երկրածին այս կազմակերպութիւնը իր գործունէութեան ուղին գծելու ատեն աչքի առջեւ ունեցաւ պալքանեան ժողովուրդներուն ազատագրութեան նպաստող ազդակները եւ իրատեսութեամբ առաջնորդուելով, իր ուշը կեդրոնացուց արտակարգօրէն դժնդակ պայմաններով շրջապատուած հայ ժողովուրդին ազատագրութեան համար կատարուելիք աշխատանքին եւ գործելակերպին վրայ:

Արմենականութիւնը առաջին օրերէն իր դէմն ունեցաւ սահմանին միւս կողմերէն —Կովկասէն — ծընունդ առած երկնասլաց եւ կայծակնաշունչ երկու կուսակցութիւններ — Ս.Դ.Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Այս երկու կազմակերպութիւնները միեւնոյն ռուսական մթնոլորտէն ներշնչուած էին, միեւնոյն ժամանակ, միեւնոյն ձգտումով եւ խոյալով հրապարակ կ'իջնային, բայց իրենց անուններով եւ «աշխարհահայեացքներու ճիւաճս»ներով իրարմէ կը բաժնուէին եւ տարբեր գետիններու վրայ կը կանգնէին, երկուքն ալ իրենց «սեփական տեսաբանութիւններով» զինուած՝ կու գային ոչ թէ օգնելու Թրքահայ ժողովուրդին իր ինքնագործունէութեան ճամբուն վրայ, այլ այդ շարժումին ղեկը իրենց ձեռքը առնելու, Երկրին ժողովուրդը իրենց «հեռաւոր սուրբ»ի խորհրդաւոր պատգամներով դէպի իր ազատութիւնը առաջնորդելու եւ իրենց վառ երեւակայութեան մէջ «հերոսական պոռթկումով» մը շահուող յաղթանակին դափնիները իրարու ձեռքէն խլելու:

Արմենականութիւնը դուրսէն արշաւող այս երկուորեակ կուսակցութիւններուն սրարշաւ յաձակողականներէն կաշկանդումի ենթարկուեցաւ, բայց չընկրկեցաւ, իր ուժերը ամփոփուած պահեց: Ապագայ դէպքերը պիտի գային ցոյց տալու թէ Երկրին իրականութենէն ծնունդ առած եւ իրատեսութեամբ առաջնորդուող, ուրեմն եւ ըստ հնչակեաններուն կամ դաշնակցականներուն՝ «նեղ աշխարհահայեացքով ղեկավարուող, գաղափարաբանութիւն չունեցող» այդ կազմակերպութիւնը շատ աւելի ձեռնհասօրէն մօտեցած էր իր ստանձնած պատասխանատու դերին, քան այդ «հեռաւոր սուրբերը», որ ռոմանթիզմով մօտեցան Թրքահայ ժողովուրդին ազատագրութեան հարցին, տարուելով այն ինքնախաբէութենէն թէ հմայիչ փորմիւլներով կարելի կ'ըլլայ «դարեւոր ստրուկը» մէկ օրուան մէջ ոտքի հանել եւ յաջորդ օրն ալ խորտակել անոր ազատագրման ար-

դնէք եղող բոլոր ներքին եւ արտաքին խոչընդոտները։

Արմենական Կազմակերպութիւնը իր որդեգրած գործելակերպով առաջնորդուելով՝ ընդդիմացաւ անպատասխանատու ամբոխավարութեան սիրահարներուն, ճիշդ է թէ իր դէմ ցցուած հակաարմենական ճակատին վրայ մղուած պայքարին, ինչպէս նաեւ անսահմանօրէն ծանր, արտաքին դժուարութիւններուն հանդէպ՝ հարկադրուեցաւ կեդրոնացած պահել իր ուժերը միայն Հայակեդրոն Վասպուրականի մէջ, սակայն լուրջ աշխատանք կատարեց, որուն արդիւնքը մենք տեսանք 1896ի եւ 1915ի պատմական թուականներուն։

Հայկական երկուորեակ «յեղափոխական» կուսակցութեանց երեւակայական «ապստամբութեան» աղմուկներուն հետեւանքով սկսած 1895–96ի հայկական համածաւալ «կոտորած»ներու շրջանին Վան պատուաբեր եւ փրկարար դիմադրութիւն ցոյց տուաւ, բացառապէս արմենականներուն շնորհիւ, մինչդեռ Կ. Պոլսէն սկսեալ մինչեւ Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Անատոլուի միւս հայաշատ քաղաքները՝ հնչակեաններու եւ դաշնակցականներու առաջնորդութեամբ «ապստամբող» Հայերը Սասունի եւ Զէյթունի ցոյցերէն յետոյ սպանդանոցի մէջ լեցուած ոչխարներու պէս «կոտորած»ի ենթարկուեցան։

Համաշխարհային առաջին պատերազմին, երբ բարբարոսներուն կողմէ որոշուած էր բնաջնջումի ծրագրով մը հայ անունը անհետացնել Հայաստանէն եւ ընդհանրապէս ամբողջ Թուրքիայէն, նոյն Վանը, Արմենականութեան շունչով թրծուած Վանը, հերոսական գերագոյն դիմադրութեամբ խիզախօրէն կռուեցաւ շղթայազերծ թշնամիին դէմ եւ փրկուեցաւ։

Բնաջնջումի այդ դիւային ծրագիրը վիժեցնող Վանի 120,000էն աւելի հայութիւնը կովկասեան ճակատին վրայ ռուս զօրաբաժիններու յառաջընթաց եւ յետադարձ շարժումներուն հարկադրանքով Արարատեան դաշտին վրայ փոխադրուեցաւ, կրեց յանկարծական գաղթի մը տուած ծանրագոյն հարուածները, աւելի

քան հինգ տարի այդ վիճակին մէջ տոկաց պատերազմին եւ անոր յաջորդող ռուսական մեծ յեղափոխութեան պատճառած վերիվայրումներուն եւ իր կենսունակութեամբ նոր աւիւն ներշնչեց անջրդի եւ խանձած Արարատի թօրշոմած եւ թօշնած ժողովուրդին:

Նոյն Վանի մէջ կղզիացած Արմենականութիւնն էր որ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակման վաղորդայնին, մղիչ ուժը դարձաւ Ռամկավար կուսակցութեան:

Արմենական ոգին դեռ կը խօսէր ռամկավարներուն մէջ, երբ 1921ին Կ. Պոլսի մէջ լուեցաւ Հայաստանի խորհրդայնացման լուրը, երբ տխրող ժխորին մէջ Ռամկավար կուսակցութիւնը որդեգրեց «Հայրենիքին հետ եւ Հայրենիքին համար» սկզբունքը, որ քիչ յետոյ պիտի նուիրագործուէր Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւններուն միաձուլումով կազմուած Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան կողմէ եւ պիտի մնար «Հաւատոյ Հանգանակը», որուն համար ընդդիմադիրներուն կողմէ յանուն «գաղափարական պայքարին» բրտօրէն հալածուեցաւ, խժդժօրէն քարկոծուեցաւ եւ զոհեր տուաւ...:

Ահա թէ ինչո՛ւ յուշերուս բեկորներուն հաւաքածոյին մէջ կարեւոր բաժին մը Վանի եւ Արմենական կազմակերպութեան յատկացուցի:

×

Լայն տեղ տուած եմ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ տաճկահայ ազատագրական շարժման ընթացքին մեր ամէնէն ուժեղ կուսակցութիւնը եղաւ եւ մեծ դեր կատարեց 30ամեայ շրջանի մը ընթացքին (1890–1920) հայ կեանքին մէջ: Գործելով միանգամայն երկու ճակատի վրայ, ստանձնեց թէ՛ Թրքահայերու ազատագրութեան առաջնորդի դերը եւ թէ՛ Կովկասահայութեան ճակատագրին ղեկավարութիւնը, բայց դժբախտաբար թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս ճակատին վրայ ձախողանքներով վերջացաւ անոր գործունէութիւնը, որովհետեւ, թէեւ

գտեր էր երիտասարդութեան հայրենասիրական, ազատասիրական գերաբորբոք զգացումները թովիչ խօսքերով հրահրելու հաճելի ճամբան, բայց քաղաքական կազմակերպութենէ մը միայն այդ չէր որ կը պահանջուէր։

Թրքահայերու ազատագրութեան համար տուեալ պայմաններուն մէջ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը քաղաքական գործունէութեան իբր ուղեցոյց ռոմանթիզմն ունեցաւ։ Այս կուսակցութեան հիմնադիրները եւ անոնց յաջորդները սկիզբէն մինչեւ վերջ անծանօթ մնացին միջավայրին այն կնճիռներուն, որոնցմով հիւսուած էր հայկական «Գորդեան հանգոյց»ը։ Անոնք սկիզբէն մինչեւ վերջ անծանօթ մնացին Թուրքիոյ իրականութեան, Թրքահայութիւնը շրջապատող աղաղակիչ ու դաժան պայմաններուն։

Այդքան խոր անծանօթութիւնն էր որ թոյլ կու տար սահմանին այն կողմը՝ Թիֆլիսի կամ Ժընեւի մէջ նստած դաշնակցական ղեկավար դէմքերուն «պատմական գործեր կատարելու» յաւակնութեամբ Պանք Օթոմանեան կամ Սասունական ցոյցերով եւ «Խանասորեան արշաւանք»ներով պարբերաբար ջարդել տալ ժողովուրդը, Ժընեւէն կամ Փարիզէն, Լոնտոնէն կամ Պոսթընէն սպառնալիքներու եւ հայհոյանքներու տարափը տեղացնել «Եըլտըզի բորենի»ին եւ Պերլինի 61րդ յօդուածը ստորագրող պետութիւններուն հասցէին, իսկ ջարդուող հայ ժողովուրդին քով ինքզինքնին պաշտպանել «ազատութիւնը զոհեր կը պահանջէ» միամիտ ֆօրմիւլով։

Եւ իբրեւ հետեւանք այդպիսի գործունէութեան մը՝ պատահեցաւ անխուսափելին. Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենավերջին ձեռնարկին հետեւանքով՝ տաճկական Հայաստան ամայացաւ։

Ձախողանքով վերջացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնը նաեւ կովկասեան ճակատին վրայ, ուրիշ խօսքով՝ դաշնակցականներու գործունէութենէն

ծանրօրէն տուժեց նաեւ կովկասահայ ժողովուրդը։

Երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հրապարակ եկաւ իբր ղեկավար տաճկահայ ազատագրական շարժման՝ չկրցաւ եւ չէր կրնար ապահովել օրուան ռուս կառավարութեան աջակցութիւնը, մինչդեռ պալքանեան ժողովուրդները իրենց ազատագրական պայքարին ընթացքին այս կամ այն եւրոպական պետութենէն աջակցութիւն եւ պաշտպանութիւն գտան։

Դաշնակցական կուսակցութեան հիմնադիրները առաջնորդուելով իրենց «սեփական աշխարհահայեացք»էն ցրտութիւն ստեղծեցին նաեւ ռուս եւ հայ ժողովուրդներուն միջեւ եւ իրենց վերաբերմամբ ունեցան նաեւ ռուս բոլոր յառաջդիմական հոսանքներուն եւ կուսակցութիւններուն վերապահութիւնը։

Դրացի Վրաստանի աջակողմեան եւ ձախակողմեան հոսանքները նոյնպէս չէին կրնար հաճոյքով դիտել Կովկասի ռուս եւ Թուրք սահմաններուն վրայ կովկասահայերու ղեկավարած շարժումը։

Միւս դրացիներուն՝ Անդրկովկասի մահմետական ժողովուրդներուն ղեկավար խաւերը նմանապէս չէին կրնար հաշտ աչքով դիտել դրացի եւ կրօնակից երկրի մը սահմաններէն ներս Կովկասահայերու կազմակերպած «աւազակախումբերուն յարուցած խռովութիւնները»։

Ցարական կառավարութեան անդրկովկասեան ներկայացուցիչներուն սադրանքներով կազմակերպուած եւ դաշնակցականներուն ու մուսավաթականներուն ղեկավարութեամբ բորբոքած երկամեայ հայ-թաթարական ընդհարումները, որոնք հազարաւոր զոհեր խլեցին երկու կողմերէն եւ միլիոններու հասնող նիւթական կորուստներ պատճառեցին, չէին կրնար բարենիշ մը տալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, (ինչպէս նաեւ մուսավաթականներուն)։

Իսկ երբ բռնկեցաւ համաշխարհային առաջին պատերազմը, մինչեւ այն ատեն ցարական Ռուսիոյ դէմ

պայքար մղող... Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը՝ իր սեփական խախուտ մտայնութեամբ մէկէն գործիք դարձաւ նոյն ցարական կառավարութեան՝ 2–3000 Թրքահայ կամաւորներ տալով կովկասեան ճակատին մէկ միլիոնոց ռուս բանակին, որով ոչ միայն իր «դաշնակից» իթթիհատականներուն բարբարոսական կիրքը բորբոքեց եւ պատրուակ տուաւ անոնց՝ գործադրելու գիւային ծրագիր մը, այլ նաեւ ընդհանուր թշնամութիւն առեղծեց Կովկասի ժողովուրդներուն մէջ Հայերուն դէմ:

Թշնամական այդ տրամադրութիւնները հրապարակ եկան 1917ին բռնկող ռուսական մեծ յեղափոխութեան շրջանին: Հայերը մինակ մնացին: Թուրքերը ռուսական յեղափոխութեան հետեւանքով առեղծուած պատեհութենէն օգտուելով Անդրկովկասի սահմաններէն ներս խուժեցին, վայելեցին Ատրպէյճանցիներուն տուած ամէն տեսակ աջակցութիւնները, ինչպէս նաեւ Վրացիներուն «բարեացակամ վերաբերումը»:

Երբ Թուրքերուն ճնշումով Անդրկովկաս անջատուեցաւ Ռուսիայէն եւ յետոյ անդրկովկասեան երեք ժողովուրդները «անկախ հանրապետութիւններ» ունեցան, անմիջապէս պատերազմ ծագեցաւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Իսկ մօտ երեք տարի, այսինքն մինչեւ Անդրկովկասի խորհրդայնացումը Հայաստան մըշտապէս չհռչակուած պատերազմ ունեցաւ Ատրպէյճանի եւ Հայկական Հանրապետութեան հողին վրայ ապրող մահմետական ժողովուրդներուն դէմ, մինչեւ որ Թուրքերը, երկրորդ անգամ ըլլալով, եկան մեր Կարսը եւ Ալեքսանդրապոլը գրաւեցին եւ դաշնակցական կառավարութիւնը մղեցին ստորագրելու Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Զախողանք մը եղաւ կովկասահայ ժողովուրդին համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան առանձնած դերը Թրքահայոց ազատագրման շարժման մէջ նաեւ այն տեսակէտէն որ կովկասահայ մտաւորականութեան այն խաւը որ հետքրքրութիւն ցոյց կու տար դէպի ազգային, քաղա–

քական եւ ընկերային հարցերը, իրեն համար աւելի հաճելի եւ հրապուրիչ պարտականութիւն համարեց իրմէ հեռու, «Մասիսից էն կողմը գտնուող Հայաստանի» ճակատագրովը զբաղիլ, քան թէ համառուսական իրականութենէն բխող եւ կովկասահայ ժողովուրդին բախտը անօրինող հարցերով: Եւ երբ Անդրկովկաս խորհրդայնացաւ, շատ զգալի եղաւ պակասը մտաւորական ձեռնհաս ուժերուն, որոնք խորհրդայնացած Հայաստանի վարչական մեքենան կազմակերպելու եւ ղեկավարելու դերը պիտի ստանձնէին:

Միւս կողմէ՝ երբ Հայաստան խորհրդայնանալով նորէն Ռուսիոյ միացաւ եւ համամիութենական նորակազմ ընտանիքին մէջ մտաւ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հակախորհրդային ճակատին վրայ անցաւ եւ կը մնայ մինչեւ այժմ այդ դիրքին վրայ, ուր իր կատարած աշխատանքները մինչեւ հիմա միայն բացասական արդիւնք տուած են:

Ահա թէ ինչո՛ւ յուշերուս մէջ լայն տեղ տուած եմ նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

×

Ըսի թէ չեմ մոռցած նաեւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, որովհետեւ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն առաջ այս կուսակցութիւնն էր որ Կովկասէն եւ Ժընէվէն արշաւանքի ձեռնարկեց համիտեան Թուրքիան խորտակելու, այնտեղ եւ Հայաստանի մէջ նոր կարգեր հաստատելու, Մերձ. Արեւելքի մէջ ընկերվարական իրաւակարգ հաստատելու նախաձեռնութեան պատիւը ինքը վայելելու խանդալով տոգորուած: Եւ եթէ չլսուեցաւ իր ձայնը Թուրքիոյ բաղկացուցիչ միւս տարրերուն քով, ատոր փոխարէն ակնթարթային արագութեամբ Հայերը ոտքի հանեց և «ազգային ազատամարտութեան» դրօշը բարձրացուց համիտեան բռնակալութեան դէմ: Ի պատասխան՝ 300,000 Հայեր կոտորածի ենթարկեց, ինքն ալ անդամալուծուեցաւ եւ ա՛լ ոտքի չկրցաւ կանգնիլ:

X

Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը հարազատ շառաւիղն է Թուրք լուծին տակ տառապող Հայ ժողովուրդի ազգային ազատագրական շարժման նուիրուած կազմակերպութիւններուն — արմենականներուն, վերակազմեալ հնչակեաններուն եւ ազատականներուն:

Մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահրաչակումը յիշեալ կազմակերպութիւնները գաղտնի կը գործէին իբրեւ յեղափոխական կուսակցութիւններ: Օսմ. Սահմանադրութեան վերահաստատման նախօրէին՝ արմենականները, վերակազմեալ հնչակեաններու մէկ հատուածը եւ միութենականները միանալով կազմեցին մէկ կուսակցութիւն՝ «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն» անունով: Բայց երբ Ժէօն Թիւրքերու բերած յեղաշրջումով Թուրքիա սահմանադրական կարգեր որդեգրեց, մեր Միացեալ Յեղափոխական Կազմակերպութիւնը նոր ծրագիր մը մշակեց եւ հրապարակ եկաւ իբր լեգալ քաղաքական կազմակերպութիւն «Հայ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութիւն» անունով: 1921ին ալ վերակազմեալ հնչակեաններուն միւս հատուածը (ազատականները) միութեան մէջ մտաւ եւ այսպէս տաճկահայ բոլոր յեղափոխական կազմակերպութիւններուն միացումէն կազմուեցաւ այսօրուան Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը:

Դժբախտաբար առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքին Թրքական բռնակալութեան տակ գըտնուող Հայաստանը ամայացած ըլլալով եւ զինադադարի շրջանին Կիլիկիոյ վերապրող հայութիւնը իր դարաւոր Հայրենիքէն դուրս թափուելով՝ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնն ալ իր ժողովուրդին հետ տարագրուեցաւ օտար երկինքներու տակ եւ մինչեւ այժմ գործեց եւ կը գործէ օտարութեան դժնդակ պայմաններուն մէջ: Բայց չընկճուեցաւ եւ ոչ ալ իր գոյութիւնը պահելու համար դիմեց այն անխոստովանելի միջոցներուն, որոնց չնորհիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարները

կը պարծենան իրենց «կուռ կազմակերպութեամբ»:

Ռամկավար-ազատականները Թուրքերու ճնշումով տեղծուած եւ կարճատեւ կեանք ունեցող Հայաստանի հանրապետութեանը տուին իրենց աջակցութիւնը: Իսկ երբ Հայաստան խորհրդայնացաւ, նոյն իրատեսութենէն առաջնորդուելով Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը պահելով միասին իր տարախոհութիւնը համայնավար կուսակցութեան հետ վարդապետական, սկզբունքային եւ թաքթիքական հարցերուն մէջ, վճռականօրէն որոշեց իր Հայրենիքին հետ ըլլալ, տանիլ ամէն հնարաւոր օժանդակութիւն Խորհ. Հայաստանին, առաջին օրերէն Հայաստանի խորհ. իշխանութեան ուշադրութիւնը ներգաղթի հարցին վրայ հրաւիրել եւ Հայ Սփիւռքին սէրը անշէջ պահել իր մայր Հայրենիքին հանդէպ:

Ռամկավար ազատականները, ինչպէս Թուրքիոյ մէջ, ուր զուրկ էինք սեփական քաղաքական իշխանութենէ, նոյնպէս եւ օտարութեան ամենակուլ պայմաններուն տակ, առանց վախնալու «յետաշրջականութեան» տիտղոսէն, ստանձնեց պաշտպանութիւնը մեր ազգային եկեղեցիին, որ զօրաւոր մէկ ազդակը եղած է մեր ինքնապահպանման: Թուրքիոյ մէջ, սահմանադրական շրջանին, ընդդիմացաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Շահրիկեան աշխարհիկ պատրիարքութեան» շարժման, իսկ արտասահմանի մէջ ալ, պայքարեցաւ նոյն դաշնակցականներուն դէմ, երբ ասոնք օգտուելով համայնավարներու հակակրօնական շարժումէն, իրենց ազատամտութեան եւ «յեղափոխականութեան» դէմ չհամարեցին՝ զիմակնին փոխել, կրօնասէր, եկեղեցապաշտ դառնալ եւ ամէն տեսակ ստորերկրեայ միջոցներու դիմել Ամենայն Հայոց Հայրապետական Գահը Էջմիածնէն արտասահման փոխադրելու համար, որպէսզի Հայաստանի «հակակրօն» կառավարութեան հեղինակութիւնը խորտակեն եւ խզել տան Հայ Սփիւռքին կապը Խորհ. Հայաստանի հետ:

Ռամկ. Ազատ. Կուսակցութիւնը գործած է եւ կը

գործէ օտար երկիրներու ծանրատար պայմաններուն մէջ, բայց եւ այնպէս դրական աշխատանք կատարած է թէ՛ Հայ Սփիւռքի մէջ եւ թէ Խորհրդ. Հայաստանի համար: Այնտեղ գործող միակ քաղաքական կազմակերպութեան՝ Համայնավար Կուսակցութեան հետ իր ունեցած տարախոհութիւնները դժուարութիւններ ստեղծած են, բայց արգելք չեն եղած հայ ռամկավարական եւ ազատական դաւանանքով առաջնորդուող եւ ազգային հողի վրայ կանգնած կուսակցութեան մը՝ լուայեալ մնալ զինք հիւրընկալող երկիրներուն օրէնքներուն հանդէպ, միաժամանակ ուղղամտութեամբ կանգնիլ իր Հայրենիքին կողքին եւ գործել հայ ժողովուրդին եւ հայ հայրենիքին համար:

Եւ ես իբրեւ անդամ մը Ռամկ. Ազատ. Կուսակցութեան, ուրեմն աւելի իրազեկ անոր գործունէութեան այս ու այն դրուագներուն, բնական է որ աւելի լայն էջեր տրամադրեմ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան:

Յուշերս կը վերջանան ընդհանուր տեսութեամբ մը, մեր յեղափոխական եւ քաղաքական կազմակերպութիւններու գործունէութեան մասին:

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԾՓԱՆՔՆԵՐԸ

1890 եւ 91 թուականներն են:

Տարիներէ ի վեր Կ. Պոլսէն Կիլիկիա, Փոքր Հայքէն մինչեւ Մուշ ու Կարին կայծկլտացող տարերային ըմբոստութեան մասնակի պոռթկումները եկեր ձեւաւորուեր էին հայակեդրոն Վանի մէջ եւ ծնունդ տուած յեղափոխական կազմակերպութեան մը, որ մկրտուեցաւ «Արմենականութիւն» անունով:

Երիտասարդութեան 70 առ հարիւրը այս կազմակերպութեան մէջ մտած էր իբր «գործօն» կամ «օժանդակող» անդամ:

Կրթական գործին շուրջ մեծ ոգեւորութիւն կար: Դպրոցական ցանցին թելերը քաղաքէն տարածուեր էին դէպի արուարձանները, մօտիկ եւ հեռաւոր գաւառները — Թիմար, Հայոց Ձոր, Գաւաշ, Շատախ եւ հասեր էին մինչեւ Մուշ եւ Պիթլիս:

Ուսուցիչները, բացառութեամբ աչքառու Հ. Երամեանի անհատական վարժարանին, ընդհանրապէս Փորթուգալեանի կամ Վարագայ աշակերտներն էին, արմենականներ, որոնք մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին:

Քաղաքին բանտը լեցուած էր արմենականներով. մեծ թիւ կը կազմէին նաեւ «Ֆիրար»ները — փախստականները — որոնք ձերբակալութենէ խուսափելով՝ կ'ապրէին թաքստոցներու մէջ, քարոզչական, կազմակերպչական աշխատանքներ կը կատարէին, գաւառները կ'երթային նոյն նպատակով:

Երիտասարդները կիրակի եւ տօն օրերը՝ գիշերով քաղաքէն 7 - 8 քիլօմեթր հեռաւորութեան վրայ գտնըւող Վարագայ վանքի լեռը կ'երթային զինավարժութեան համար։

Ազգային Սահմանադրութեան երբեմնի ոգեշունչ երգերը մաշուեր էին, անոնց փոխարէն կ'երգուէին նոր, ազատաշունչ երգեր։ Գամառ-Քաթիպայի «Ազատ երգերը», Կոմս Խմմանուէլի (Մ. Նալբանդեանի) «Ազատն Աստուած»ը, «Մեր Հայրենիք»ը, Րաֆֆիի «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ»ը, Խրիմեանին նուիրուած «Հայրիկ, Հայրիկ, քո հայրենիք»ը, Մ. Փորթուգալեանին ձօնուած «Թէեւ վատր քաղքէ քաղաք»ը եւ ուրիշ բազմաթիւ հայրենասիրական, ազատատենչ եւ ռազմաշունչ երգեր ամէնքի շրթունքին վրայ էին։

Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած գիրքերը եւ թերթերը «անհամացեր» էին, կը փնտռուէին Փորթուգալեանի «Արմէնիա»ն, Րաֆֆիի վէպերը, որոնց հազուագիւտ օրինակները ձեռքէ ձեռք կը խլուէին։

Այդ օրերուն մենք՝ իմ դասընկերներս եւ ես՝ 13էն 16 տարեկան պատանիներ էինք։ Մեր Թաղին՝ Արարքի Ս. Թարգմանչաց երկսեռ վարժարանի վեցամեայ նախակրթարանական շրջանն աւարտելէ յետոյ մտած էինք նոր բացուած յաւելուածական դասարանը։ Կը տենչէինք մեր շուրջը տիրող ծփանքը, բայց բան մը չէինք հասկնար։ Շատ խրական եւ առասպելազարդ պատմութիւններ լսած էինք եւ կը լսէինք մօտիկ անցեալէն եւ ներկայէն։ Խրիմեանի անուան շուրջը հիւսուած զրոյցները կուռք մըն էին դարձուցեր Հայրիկը։ Ցափշտակութեամբ կը յիշուէր նաեւ կրթական գործիչ Մ. Փորթուգալեանի անունը։ Խրիմեան եւ Փորթուգալեան 1885 թուին հայ «մեծամեծ»ներու աղբանքներով հեռացուած էին Վանէն։ Նոյնքան մեծ համակրանք ստեղծուած էր նաեւ Փորթուգալեանի աշակերտներէն Մկրտիչ Թէրլէմէզեանի անուան շուրջ։

Մ. Թէրլէմէզեան, որ յետոյ իր հօր անունով Աւե-

տխեան կոչուեցաւ, նոյնպէս Վանի «մեծամեծաց» շըր-ջանակին պատկանող գերդաստանի մը զաւակն էր: Իր ուսուցչին՝ Փորթուգալեանի՝ Վանէն վտարուելէն յետոյ Աւետիսեան ստանձներ էր անոր դերը, մասնաւորապէս կիրակնօրեայ « քլիւպ »ին մէջ տուած դասախօսութիւններով իր շուրջը համախմբեր էր երիտասարդութիւնը: Ինքը հիմնադիրը եղած էր այն յեղափոխ. կազմակերպութեան, որ քանի մը տարի յետոյ »Հնչակեան» եւ «Դաշնակցական» կազմակերպութիւններէն զանազանուելու համար «Արմենական» անունն ստացաւ:

Վանի «մեծամեծաց» շրջանակին մէջ քառորդ դարէ մ՚ի վեր ծնունդ առած էին երկու կուսակցութիւններ — «Պօղոսեան» եւ «Ապօղոսեան» անուններով: Խաւարամիտ Պօղոսեանները — Պօղոս եպս.ի կողմնակիցները, երբ յաջողեցան Խրիմեանը Վանէն հեռացնել եւ տկարացնել լուսամիտ Ապօղոսեանները — Խրիմեանի կողմնակիցները, Մ. Աւետիսեան հրապարակ նետուեցաւ, Կ. Պոլսոյ մամուլին մէջ պայքար բացաւ Պօղոսեաններուն դէմ, որուն հետեւանքով բանտարկուեցաւ, ազատեցաւ, անցաւ Կ. Պոլիս, բանտարկուեցաւ, աքսորուեցաւ Տրիպոլիս, փախաւ Մարսէյլ:

Մ. Աւետիսեանի գաղափարակիցները՝ Մ. Փորթուգալեանի աշակերտները՝ հետզհետէ ամրացուցին նորաստեղծ յեղափոխական կազմակերպութիւնը:

Հմայուած էինք մեր լսած պատմութիւններով եւ գրոյցներով: Շատ կը սիրէինք մեր ուսուցիչները, մանաւանդ երբ կը տեսնէինք որ անոնց պաշտօնավարութիւնը շատ կարճ կը տեւէր, իրարու ետեւէ կը բանտարկուէին կամ «Ֆիրար» կը դառնային: Գէորգ Օտեան, չորսուկէս տարուան աքսորէն նոր էր ազատուեր, քանի մը շաբաթ հազիւ տեւեց իր պաշտօնավարութիւնը, առաւօտ մ՚ալ լսեցինք որ նորէն բանտարկուեր է, քիչ յետոյ ալ պիտի լսէինք որ բանակից Կորէծեան երկու եղբայրներու հետ բանտէն փախեր է: Փանոս Թէրլէմէզեան (ապագայ տաղանդաւոր նկարիչը) նոյնպէս

կարճատեւ պաշտօնավարութենէ մը յետոյ «Փիւրար» դարձաւ։ Նոյն ճակատագրին ենթարկուեցան Հայոց պատմութեան ուսուցիչ Արիստակէս Ախիկեան եւ տեսուչ Գրիգոր Պէօզիկեան (Պարգեւ, Ներսէս, Շիկահեր)։ Վերջինս երկրորդ բանտարկութենէ մը խուսափելով անցաւ Սալմաստ։

Շատ անգամ կը փորձէինք մեր ուսուցիչներէն բան մը հասկնալ օրուան խորհրդաւոր անցքերէն, բայց չէինք յաջողեր։ Պատգամի մը պէս մեզ միշտ կը տրուէր միեւնոյն պատասխանը.— Դուք ձեր դասերուն հետեւեցէք, կուգայ ժամանակը, երբ դուք ալ ամէն բան պիտի հասկընաք։

Զգոյշ եւ խորհրդաւոր այս պատասխանները մեզի գոհացում տալէ աւելի՝ կը սրէին մեր հետաքրքրութիւնը։

●

ՄԵՐ «ՀԻՒՐԵՐԸ»

1892ի գարնան՝ Թուրք ոստիկանապետներէն Նուրիի սպանութիւնը հայ ահաբեկիչներուն ձեռքով՝ մեծ ցընցում առաջ բերաւ քաղաքին մէջ. գրգռուած էին Թուրքերը, Հայերը՝ խանդավառուած։ Սպանութիւնը կատարուած էր հայակեդրոն թաղի մը — Քէնտըրճիի — բանուկ մէկ փողոցին վրայ։ Ահաբեկիչները՝ Փանոս Թէրլէմէզեան եւ Օհաննէս Քանքանեան յաջողած էին իրենց հետքը կորսնցնել, բայց որովհետեւ սպանուածին դիակը Շատուրեաններուն դուռին առջեւ ինկած էր, ձերբակալուեցան այդ ընտանիքին բոլոր չափահաս այր անդամները։ Բանտարկուածներէն երկուքը բանտին խոշտանգումներուն չկրնալով տոկալ՝ մեռան։ Ողջ մնացողներէն Մանուկ Շատուրեան՝ Փորթուգալեանի սաներէն մէկը, իր ընտանիքին միւս երեք անդամները վերահաս մահէն եւ ուրիշներն ալ կասկածանքէ ազատելու համար յայտարարեց թէ ինքն է սպանած ոստիկանապետը։ Անմիջապէս մահուան դատապարտուեցաւ։

Մանուկի հրապարակային կախաղանը հայ ժողովուրդին մէջ ընդհանուր յուզում առաջ բերաւ, երիտասարդութեան ազատատենչ զգացումները հրահրուեցան, անոր գերեզմանը Յայնկոյներու գերեզմաննոցին մէջ ուխտատեղի մը դարձաւ քաղաքին հայ ժողովուրդին համար. ջերմեռանդ հաւատացեալները այդ «Սուրբ Նահատակ»ին չիրմին առջեւ կ՚երթային աղօթելու, հիւանդները անոր գերեզմանին առջեւ պաղ ջուրով կը լուացուէին՝ բուժուելու համար:

Այդ օրերուն էր: Մեծ եղբայրս Գարեգին իրիկուն մը սովորականէն շուտ տուն դարձաւ իր աշխատանոցէն: Մեր բնակարանին մէկ խցիկը պատրաստեց «հիւրեր» ընդունելու համար: Պատուիրեց մեզ՝ մօրս, ինծի, փոքր եղբօրս եւ քրոջս, որ այդ օրուան «հիւրընկալութեան» մասին ոեւէ մէկուն բան մը չխօսինք:

Գիշերուան մութին մէջ՝ եղբօրս ընկերներէն մէկուն առաջնորդութեամբ՝ այգիներու ճամբով մեր տունը մտան երեք «հիւրեր»ը: Երեքն ալ ծպտուած էին եւ զինուած՝ հրացաններով եւ ատրճանակներով:

Եղբօրս պատուէրով մենք «հիւրանոց»ը չմտանք, յաջորդ օրը դպրոցէն դառնալէս յետոյ միայն արտօնուեցայ «հիւրանոց»ը մտնել, հիւրերէն մէկուն հրաւէրով: Այդ «հիւր»ը՝ երէկուան ուսուցիչս՝ Գէորգ Օտեանն էր, միւս երկուքը չճանչցայ, քնած էին: Սրտի բաբախիւնով իր քով նստեցայ: Նա հետաքրքրուեցաւ մեր դպրոցով, ուսուցիչներով եւ մեր դասարանի աշակերտներով: «Ուրեմն, ըսաւ, տարիէ մը կարելի է աւարտէք ձեր դպրոցի շրջանը. փափաքելի է որ պատրաստուիք ուսուցչական ասպարէզին համար: Ուսուցչի շատ պէտք կայ, հարիւրաւոր գիւղեր ունինք, որոնք դպրոցի մասին գաղափար չունին: Մեր գիւղացիները շատ տգէտ են, ամենաչնչին պատճառներով դրացին իր դրացիին հետ միշտ գժտուած կը մնայ, երբեմն այդ գժտութիւններէն սպանութիւններ ալ առաջ կուգան: Անոնք կը կողոպտուին, կը կեղեքուին քիւրտերէն, կառավարական ստորադաս

պաշտօնեաներէն, ժանտարմներէն, հարկահաւաքներէն: Անոնց կեանքը շատ չի տարբերիր իրենց լծկան անասուններուն կեանքէն, գիշեր ցերեկ կ՚աշխատին ուրիշներուն համար:»

Ուսուցչիս խօսքերն ընդհատուեցան. եղբօրս երկու ընկերներուն այցելութեամբ: Այդ օրը ալ չտեսայ մեր «հիւրերը»: Յաջորդ առաւօտ երբ արթնցայ, «հիւրանոց»ը պարպուած էր, գիշերով եկող «հիւրերը» գիշերով ալ հեռացեր էին:

– «Հիւր»երէն եւ մանաւորապէս ուսուցչիս այդ քանի մը խօսքերէն շատ ազդուած էի, կ՚ուզէի խօսիլ դասընկերներուս **հետ այդ** խորհրդաւոր «հիւրընկալութեան» մասին: Բայց եղբայրս արգիլած էր:

Նորերեւոյթ այդ «հիւրընկալութիւնները» կամաց կամաց սովորական դարձան: Ամսուան մէջ մէկ երկու անգամ կ՚ունենայինք այդպիսի «հիւրեր», որոնցմէ շատերուն ինքնութեանը տարիներ անցնելէ յետոյ պիտի ծանօթանայի. շատերուն իսկական անուններն անգամ չէի կրնար գիտնալ. կեղծանուններ կը գործածէին:

●

«ԱՐՃԱԿՑԻ»Ն ԵՒ «ՀԱՃԻ ԱՄՊՕ»Ն

Օր մը արշալոյսին՝ եղբօրս պատուէրով շուտ արթնցայ:

— Արճակ գիւղացի մը կայ մեր քով, ըսաւ եղբայրս, կ՚ուզէ Զաղլի փողոցը իր մէկ ծանօթին տունը երթալ, բայց ճամբաներուն ծանօթ չէ, տար զինք իր ուզած տեղը:

— Որո՞նց տունը պիտի երթայ, հարցուցի:

— Ինքը տունը գիտէ, միայն մեր փողոցէն Զաղլի փողոց երթալու ճամբան չի գիտեր, դուն ընկերացիր իրեն մինչեւ այդ փողոցը, կը բաւէ:

«Արճակցի»ին հետ միասին ճամբայ ելանք, անոր պատուէրով ես 15 - 20 քայլ առջեւէն կ՚երթայի: 50 - 60 քայլ Զաղլի փողոցի մէջ առաջանալէն յետոյ՝ երբ ե-

տես նայեցայ՝ «Արճակցի»ին սպասելու, նա չկար: Կարծեցի չփոթուեր, քովի փողոցները մտած է: Ի զուր անցան փնտռտուքներս: Մտահոգ՝ տունը վերադարձայ: Երբ եղածին մասին՝ վախվխելով պատմեցի եղբօրս, նա ժպտեցաւ եւ անցաւ:

Ո՞վ էր այդ «Արճակցին»: Շատ յետոյ իմացայ որ դաշնակցականներու կողմէ Վան ուղարկուած գործիչ ալեքսանդրապոլցի Ալեքսանդր Պետրոսեանն էր, որ ծանօթ է Պետօ անունով: Իր Վան մտած առաջին տարին Պետօն կը ճանչցուէր «Արճակցի» եւ «Կարիպ» անուններով:

Այդ գիշերը Արճակցին եկած էր արմենականներուն հետ խորհրդակցելու միութեան կամ գործակցութեան շուրջ: Արմենական «փիրար»ներուն պէս նա ալ գեղջկական տարազ կը կրէր:

Այդ օրերուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունը շատ քիչ կը լսուէր Վանի մէջ, «Արճակցի»ի մասին կը խօսուէր համակրանքով: Գաղափարական գործիչ է, կ'ըսէին, համեստ եւ խորհող:

Իսկ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը, անոր կազմակերպած Գում Գափուի Պատրիարքարանի եւ Փոքր Հայքի զանազան քաղաքներու «ցոյց»երը, որոնք մեծ աղմուկ հանած էին հրապարակի վրայ, Վանի մէջ խըստօրէն կը քննադատուէին, մանաւանդ Պատրիարքարանի ցոյցը կը համարուէր «խենդութեան գլուխ գործոց»: Գում Գափուի Հայոց Պատրիարքարանին մէջ սուլթանին նկարը եւ Թուրք պետական զինանշանը (Թուղրան) *իր ոտքին տակ կոխկռտող Յարութիւն Ճանկիւլեանի ինքնութիւնը ծանօթ էր Վանի ժողովուրդին: Ճանկիւլեան վանեցի էր, խանութպան մը, որ իր ասպարէզին վրայ անյաջողութեան մատնուելով Կ. Պոլիս պանդխտութեան գացած էր: Վանի մէջ Ճանկիւլեան աւելի ծանօթ էր Հաճի Ամպօ անունով: Հաճի կամ մուղսի (մահտեսի) տիտղոսով կը մկրտուէին Երուսաղէմ ուխտի գացողները: Չգիտեմ Ճանկիւլեան Երուսաղէմ*

ղացա՞ծ էր։ Իսկ Ամպօ անունը տրուած էր իրեն, «որովհետեւ, կ'ըսէին, ամպի պէս թեթեւ էր, մտքի հաւասարակշռութիւն չունէր, թեթեւաբարոյ, փախուկ էր։ Հաճի Ամպոյով կարելի է նաեւ գաղափար կազմել հընչակեան ղեկավար դէմքերու մտայնութեան, ձեռնհասութեան եւ գործելակերպի մասին, կ'աւելցնէին Ճանկիւլեանը աւելի մօտէն ճանչցողները։

Մեզ՝ դպրոցական պատանիներուս համար, սակայն, Պատրիարքարանի ցոյցին մասին մեր լսածները ոգեւորիչ էին. սիրելի հերոս էր մեզ համար Ճանկիւլեան, հպարտութիւն մ'ալ կը զգայինք տեսնելով որ այդ ցոյցին հերոսը մեզ հայրենակից է։

●

ՄԵՐ «ԽՈՒՄԲ»Ը

1893ի սեմին վրայ ենք, քանի մ'ամիս կայ մեր դըպրոցական շրջանն աւարտելու համար։ Բայց շատ անհամբեր ենք դարձեր «յեղափոխական սուրբ գործին» մէջ մտնելու համար։

Չսպասեցինք յուլիսին։ Մարտ ամսէն կազմեցինք մեր «խումբ»ը, որուն մէջ մտան տարիներէ ի վեր «սրտով» իրարու կապուած ընկերները, որոնցմէ ոմանք ստիպուած էին եղեր դպրոցի շրջանը չաւարտած՝ երթալ, աշխատիլ։

Մեր առաջին «ժողով»ին մէջ մենք խմբագրեցինք մեր «Ուխտ»ը, բոլորս միասին բարձրաձայն կարդացինք եւ յանձնեցինք մեր տարէց ընկերոջը՝ Տիգրան Զթչեանին (այժմ Երեւան)։

Մեր այդ «Ուխտ»էն կը յիշեմ միայն հետեւեալը.-

«Կ'ուխտեմ անձս նուիրել ազգիս եւ հայրենիքիս ազատութեան.

Կ'ուխտեմ խիստ գաղտնապահ ըլլալ։»

Ութը հոգի էինք ուխտադիրներս, 15էն 18 տարեկան։ Այս թիւը հետզհետէ մեծցաւ։

Անդամավճար ալ նշանակեցինք։ Լսած էինք որ կազմակերպութեան մէջ մտնողները այդպէս կ'ընեն։

Առաջին օրէն բուռն փափաք յայտնուեցաւ որ մեր անդամավճարներով գնդակաւոր հրացան մը գնենք եւ Վարագայ լեռը նշանառութեան երթանք։

Բայց շատ զգոյշ էինք։ Ուրիշները պէտք չէր որ իմանային մեր «կազմակերպուիլը»։ Աւելի շատ կը վախնայինք մեր ուսուցիչներէն, որոնք կը պահանջէին աշակերտներէն իրենց ուշադրութիւնը միա՛յն դպրոցական աշխատանքներուն վրայ կեդրոնացնել։

Որքան զգոյշ էինք, բայց նոյնքան ալ հպարտ, որ մենք ալ «սուրբ գործ»ին նուիրուելու «ուխտ» ըրած ենք։

Ի՞նչ էր մեր պարտականութիւնը։ — Շաբաթ երեկոները կը հաւաքուէինք մեր ընկերներէն մէկուն տունը «թէյ»ի՝ մեղ տրամադրելի մէկ սենեակին մէջ։ Ազատաշունչ արտասանութիւններ կ'ընէինք, այդ շաբթուան մէջ մեր լսած «դաղտնի» լուրերը այնտեղ կը տանէինք եւ անոնց շուրջ «խորհրդածութիւններ» կ'ընէինք։ Կը կարդայինք մեր ձեռքը ինկած յեղափոխական բնոյթ կրող գիրքերը․— Խրիմեանի Վանգոյժն եւ Հայգոյժը, Րաֆֆիի Կայծերը, Խենդն ու Ջալալէդդինը, Գ. Քաթիպայի Ազատ երգերը, Փեթերպուրկի ուսանողութեան հրատարակած Սարկաւագը, Ցրինին, Պուլկար աւազակապետը, եւայլն։

Որքա՛ն խանդավառուեցանք, երբ վերջապէս յաջողեցանք ունենալ մեր փափաքած հրացանը։

Շաբաթ գիշեր մը, երբ քաղաքը մթութեան մէջ ծածկուած էր, ճամբայ ելանք դէպի Վարագ։ Գիշերը վանքին մէջ հանգստանալէ յետոյ, յաջորդ օրը՝ դեռ արշալոյսը չբացուած՝ մեր «ռազմամթերքով» իջանք Վարագայ լեռնաձորին վրայ բացուող բազմաթիւ կիրճերէն մէկուն մէջ, ծածկուեցանք լեռնաձորին երկայնքով փռուած զանազան խումբերէ, որոնք նոյնպէս զինավարժութեան եկած էին։

Նշանառութեան առաջին վարժութիւնը յաջող անցաւ, ըստ մեր գնահատութեան։ Մեր գնդակները նպա-

տակակէտէն ընդհանրապէս 5 - 10 սանդիմեթր հեռու կ'իյնային:

Ամբողջ օրը անցուցինք նշանառութեամբ, ձգելով եւ մարզախաղերով:

●

ՋԱԹՕՆ ԵՒ ՇԷՐՕՆ

Օր մը Մինաս (Փանոս Թէրլէմէզեան) իրեն հետ մեզ «հիւր» բերաւ երկու անծանօթ դէմքեր: Երբ յաջորդ օրը «հիւրանոց»ը մտայ, Մինաս իրեն յատուկ զուարթամտութեամբ եւ ծիծաղով ինծ ըսաւ. — Այս անգամ երկու քիւրտ հիւրեր բերած եմ ձեզ, եթէ քրտերէն խօսիլ գիտես, խօսէ հետերնին:

Պահ մը հաւատացի: Քիւրտերէն լեզուին բոլորովին անծանօթ եմ, ըսի եւ հետաքրքիր ակնարկ մը նետեցի այդ «քիւրտ»երուն վրայ եւ անոնց քով նստեցայ: Մինաս նորէն ծիծաղելով ըսաւ ինծ. — Խօսէ՛, խօսէ՛ հետերնին, Հայ են:

Փորձեցի խօսիլ, բայց տեսայ որ ո՛չ ես անոնց լեզուն կրնամ հասկնալ եւ ոչ ալ անոնք իմ լեզուս:

— Ջաթօն եւ Շէրօն են, դարձաւ ինծ Մինաս, լսա՞ծ ես ասոնց անունները:

— Ի՞նչպէս չէ, ըսի յանկարծակիի գալով, ամբողջ վանեցիներուն, Հայերուն եւ Թուրքերուն ծանօթ են Ջաթօ եւ Շէրօ անունները:

Իրաւ այդպէս ալ էր. մէկ երկու տարիէ ի վեր շատ կը խօսուէր Շատախ գաւառի Կաճետ գիւղացի Ջաթոյի եւ Շէրոյի մասին: Շատախ Վան նահանգի լեռնային գաւառներէն մէկն էր, որուն բնակիչները Հայեր եւ Քիւրտեր էին: Իբրեւ լեռնականներ, Շատախի Հայերը Քիւրտերու չափ ռազմունակ էին եւ համբաւ հանած էին իրենց քաջութեան մասին: Արմենական կազմակերպութիւնը առաջին տարիներէն կրցեր էր դիւրութեամբ այնտեղ Մասնաճիւղ մը կազմել Փորթուգալեանի աշակերտներէն տեղացի (թաղեցի) Շահէն Կուժիկեանի նախաձեռնութեամբ եւ զօրացնել շատախցիներու բնազդական

ինքնապաշտպանութեան ոգին: Յաճախ կը լսէինք այդ շրջանին մէջ Հայերու եւ Քիւրտերու միջեւ ծագած ընդհարումներուն մասին: Քիւրտերը իրենց սովորութեան համաձայն կուգային Հայերուն ոչխարները կողոպտելու: Հայերը կ'ընդդիմանային, երբեմն կը յաջողէին ո՛չ միայն ընդդիմանալ եւ նոյն իսկ գոհեր խլել անոնցմէ, այլ իրենք ալ կ'երթային Քիւրտերու գիւղերուն վրայ եւ կը սարսափեցնէին իրենց վրայ յարձակում ընողները:

Այս մարզին վրայ մասնաւորաբար մեծ համբաւ հանած էին Զաթօն եւ Շէրօն, որոնք անգամ մը երկու Քիւրտերը սպաննելէ յետոյ՝ տեղական թուրք իշխանութեան կողմէ հատապնդումի ենթարկուեցան: Իբրեւ հալածականներ տարիներով ապրեցան Շատախի շրջանին մէջ, շատ անգամ հանդիպումներ ունեցան թուրք ժանտարմներու եւ Քիւրտերու հետ, ընդհարումներու ընթացքին գոհեր խլեցին թշնամիէն, իրենք միշտ անվնաս ազատուեցան: Եղաւ ժամանակ մը, որ Քիւրտերը իրենց ճամբորդութիւններուն առեն Հայերուն կը դիմէին իրենց ընկերանալու՝ որպէսզի չենթարկուէին Զաթօյի եւ Շէրօյի վրէժխնդրութեան: Վիպական գրոյցներ յօրինուեցան զոյգ խիզախ հայ ռազմիկներուն քաջութեան եւ ռազմունակութեան մասին. քիւրտերէն լեզուով երգ ալ հիւսուեցաւ անոնց անուան շուրջ:

Գրացի կոչուած քիւրտ աշիրէթի պետերէն Տաքըր աղան տեղական իշխանութեան կողմէ քաջալերուելով հետզհետէ իր կեղեքումներով չարիք մը կը դառնար Հայերուն համար: Հայերը յաջողած էին Տաքըրի նախորդներէն Օսման աղան սպաննել. բայց Տաքըր շատ զգոյշ էր, գիտէր թէ Հայերու կողմէ կը հետապնդուի, երբ հայկական գիւղ մը կ'իջեւանէր իրեն հետ կ'ունենար զինուած թիկնապահներու մեծ շքախումբ մը: Քաղաքէն Մինաս եւ Դաւիթ (ոստիկանապետ Նուրիի ահաբեկիչներ Փ. Թէրլէմէզեան եւ Օհաննէս Քանքանեան) Շատախ ուղարկուեցան Տաքըր աղան պատժելու: Զոյգ ահաբե-

կիշները Զաթոյի եւ Շէրոյի ընկերակցութեամբ գիշեր մը Ծիծանց գիւղի մէջ Շաքըրի իշխանին վրայ յարձակեցան, բայց մահափորձը իր նպատակին չհասաւ: Շաքըրի փոխարէն սպաննուեր էր անոր թիկնապահ քեռորդին մէկը, եւ ուրիշ մ՚ալ վիրաւորուեր էր:

Այդ մահափորձէն յետոյ էր, որ Զաթօն եւ Շէրօն Մինասի եւ Դաւիթի ընկերակցութեամբ քաղաք հասան եւ քանի մը օր յետոյ մեր տունը եկան: Զաթօն քիչ մը թխադէմ էր, միջակ հասակով եւ թիկնեղ: Շէրօն աւելի երիտասարդ եւ բարձրահասակ: Երկուքի դէմքերն ալ տխրամած էին:

Մինաս իր ընկերներուն միտքը զուարթացնելու նպատակով կատակներու կը դիմէր. կ՚ուզէր որ խօսէին, ծիծաղէին. ինքը քանի մը չարաճճի անոնց հետ ապրելով՝ բաւական ընտելացած էր Կաճետի բարբառին: Շատախի բարբառը Վանի նահանգի գաւառաբարբառներուն դժուարագոյններէն մէկը կը համարուէր, իսկ Կաճետ գիւղը — Զաթոյի եւ Շէրոյի ծննդավայրը — ունէր իրեն յատուկ գաւառաբարբառը, որ ա՛լ աւելի անհասկանալի էր քաղաքին մէջ:

Ես կ՚ուզէի Մինասի օգնութեամբ լսել զոյգ ռազմիկներէն պատմութիւններ իրենց քաջագործութիւններուն մասին: Անկարելի եղաւ. ծայր աստիճան համեստ էին, բնաւ չէին ուզեր որ խօսք բացուէր իրենց մասին: Ինչ որ կրցի հասկնալ, այն էր որ շատ կը նեղուէին քաղաքին թաքստոցային կեանքի պայմաններէն, կ՚ապրէին մշտական կասկածի մը տակ թէ յանկարծ քանի մը ոստիկաններ կրնան պաշարել իրենց թաքստոցը եւ իրենց ուզածն ընել, մինչդեռ Շատախի մէջ, ո՛ւր ալ գտնըւէին, եթէ պաշարուէին վաշտ մը զօրքերէ կամ հարիւրաւոր Քրտերէ, պիտի կրնային ճեղքել պաշարման շըղթան եւ պատուով ազատել իրենց կեանքը:

Արդարեւ, երկու օր մեր քով մնացին Շատախի հայութեան հարազատ զաւակ՝ զոյգ ընտիր ռազմիկները, բայց չտեսայ որ ցերեկները կամ գիշերները քնանային

անկողնի մէջ. իրենց հագուստներով կը փռուէին անկողնին վրայ, փամփշտակալները եւ ատրճանակները վրանին, հրացանները քովերնին, ձեռքերնին հրացաններու ըլթակին վրայ:

Շատ երկար չմնացին քաղաքին մէջ: Անոնք կը փափաքէին վերադառնալ Շատախ, բայց այդ բանը աննպատակայարմար համարուած էր կուսակցութեան վերին մարմնին կողմէ:

Երկրորդ անգամ մըն ալ մէկ օրով մեզ հիւր եղան Զաթօն եւ Շէրօն եւ քանի մ'օր յետոյ լսեցինք թէ արդէն հասած են Տէրիկի վանքը, որ այդ օրերուն Թիւրք-պարսկական սահմանագծին վրայ ապաստանարան-ռազմակայան էր մեր ազգային ազատագրական շարժման նուիրուած ռազմիկներուն համար:

●

ՏԱՐԱԲԱԽՏ ԱՄԻՐՃԱՆԵԱՆ

Մեր դպրոցի Թիւրքերէն լեզուի ուսուցիչն էր Տիգրան Ամիրճանեան, որ այդ շրջանին ստանձներ էր նաեւ գրաքննութեան տեսչութեան քով թարգմանի պաշտօնը: Ոստիկանութեան կամ առհասարակ կառավարութեան ձեռքը ինկած հայերէն վտանգաւոր կամ կասկածելի գրութիւններ եւ գիրքերը նա կը թարգմանէր Թուրքերէնի: Պատկառելի անցեալ եւ ժողովրդական մեծ գրագէտի համբաւ վայելող Ամիրճանեանի այս պաշտօնը գայթակղութիւն առաջ բերած էր ժողովուրդին մէջ: Իր այդ պաշտօնը «մատնիչութեան» համազօր իմաստ ունէր: «Իր կծծիութիւնը մղեց զինք դիմելու այդ դաւաճանական ծառայութեան», կ'ըսէր երիտասարդութիւնը: Օր մըն ալ լսեցինք որ երիտասարդ մը՝ Իգ. Տ. Յարութիւնեան, ատրճանակով յարձակած է անոր վրան եւ աջ ձեռքը վիրաւորած: Այդ արկածէն քանի մը շաբաթ յետոյ՝ երբ Ամիրճանեան նորէն որոշեալ ժամուն մեր դասարանը մտաւ, ըմբոստութեան «ցոյց» մը ըրինք իրեն դէմ: Հակառակ դպրոցական օրէնքին՝ ոտքի

չելանք՝ բարեւելու համար դասարանէն ներս մտնող ուսուցիչը: Ամիրճանեան, որ ջղայնոտ վիճակ մը ունէր վերջին տարիներուն, մա՛նաւանդ իրեն վրայ կատարուած յարձակումէն յետոյ, կրցաւ զսպել ինքզինքը, եւ անտարբեր երեւոյթով մը մեր ընկերներէն մէկուն անունը տուաւ, որպէսզի կարդար դասը:

— Դասը չեմ պատրաստեր, պատասխանեց մեր ընկերը:

— Մենք այդ շուներուն (Թիւրքերուն) լեզուն այլեւս չենք ուզեր սորվիլ, միաձայն աղաղակեցին դասարանին բոլոր աշակերտները:

Ամիրճանեան այլեւս չկրցաւ համբերել, սկսաւ Թիւրքերէն լեզուով յանդիմանութիւններ տեղացնել մեր գլխուն:

— Դո՛ւրս ելէք դասարանէն, սկսանք պոռալ, եւ մէկ երկուքը մեզմէ բռունցք բարձրացուցին:

Խե՛ղճ Ամիրճանեան մէկ շունչով մինչեւ տեսչարան վազեց:

Հասած էինք մեր նպատակին...: Այդ «ցոյց»ով մեր զզուանքը յայտնեցինք թէ՛ մեր «մատնիչ» ուսուցչին եւ թէ Թիւրքերուն հանդէպ:

Թէեւ դպրոցին տեսչութեան կողմէ կրեցինք խիստ պատիժ մեր այդ «ցոյց»ին համար, բայց մենք հպարտ էինք: Շաբաթ մը յետոյ, «ցուցարար»ներուս ինքնասիրութիւնը շոյող վիպական պատմութիւններ սկսան հիւսուիլ մեր եւ մանաւանդ քաղաքին միւս դպրոցներու աշակերտական շրջանակներուն մէջ: Ստիպուած էինք... մենք ալ հաւատալ մեր չըրածներուն շուրջ ստեղծուած գեղեցիկ զրոյցներուն...:

Տարաբախտ Ամիրճանեա՛ն: 70ական թուականներուն Վանի մէջ լրաւամբ ճանչցուած էր մեծ հայրենասէր մը՝ իր զգացումներով եւ քարոզութիւններով: Իրմէ յետոյ՝ Թարգմանի պաշտօն ստանձնողներէն ոեւէ մէկը այլեւս «մատնիչ» չէր ճանչցուեր:

●

ՓԱԿՈՒԱԾ ԴՈՒՌԸ ԲԱՑՈՒԵՑԱՒ

Վերջապէս 1893ին ընթացաւարտ եղանք, աւարտեցանք աշակերտական կեանքի կաշկանդումներէն։ Որոշեցինք մեր «խումբ»ի կազմութեան մասին տեղեկացնել ուր որ պէտք էր։ Ի պատասխան մեր դիմումին՝ երկու շաբաթ յետոյ ընդունեցինք Արմենական կազմակերպութեան «Կեդրոն»ին ներկայացուցիչներէն Պ. Օհաննէս Զափիճեանի այցելութիւնը։

Վանի Նորաշէն թաղի ուսուցիչներէն էր Պ. Զափիճեան, Փորթուգալեանի նախկին աշակերտներէն մէկը։ Մեր «խումբ»ի կազմութեան մասին տեղեկութիւններ ստանալէ եւ իր կողմէ եղած հարցումներուն պատասխանները առնելէ յետոյ՝ Պ. Զափիճեան նախ թեթեւ յանդիմանութիւն մը ուղղեց մեզ, որովհետեւ աճապարած էինք «խումբ» կազմել, Ամիրճանեանի հանդէպ եղած «ցոյց»ին ակնարկութիւն ընելով՝ նոյնպէս յանդիմանեց «ցուցարար»ները, եւ յետոյ մեզմէ առաւ «Հաւատարմութեան ուխտ»ը։ Կարգը եկաւ իր «դասախօսութեան», որուն ժամու մը չափ հետեւեցանք մեծ հետաքրքրութեամբ։

«Դասախօսութիւն»ը Թիւրքիոյ, Թրքական լուծէն ազատագրուած քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատամարտական շարժումներու, հայ ժողովուրդի կացութեան եւ անոր ընելիքներուն մասին էր։

Պ. Զափիճեան ըսաւ թէ՝ մահմետական բռնապետական տիրապետութեան տակ ստրկացած քրիստոնեայ ժողովուրդները անհետացման դատապարտուած էին, բայց երբ դանակը ոսկորին հասաւ, անոնք ինքնապաշտպանութեան դիմեցին, գետերով արիւն թափեցին ապստամբութեան դրօշը բարձրացնելով, իրենց ազատութեան տիրանալու համար։ Յոյներ, Սերպեր, Ռումանացիներ այսօր Թիւրքիայէն անկախ պետութիւններ են դարձեր, Պուլկարներն ալ վերջին ռուսեւթուրք պատերազմէն յետոյ իրենց ինքնօրէնութիւնը ստացան։

Բայց ազատութեան համար մղուած այդ պայքարները շատ երկար տարիներ տեւեցին եւ դեռ կը շարունակուին, հարիւր հազարներով զոհեր ինկան կռուի ճակատներուն վրայ։ Թիւրքերը ամենավայրագ միջոցներու դիմեցին իրենց վրէժը լուծելու համար։ Եւրոպական մեծ պետութիւնները օգնեցին իրենց ազգային անկախութեան համար կռուող այդ ժողովուրդներուն։

Այժմ կարգը մեզի եկած է։ Հայ ժողովուրդն ալ չարչարապատ եղած է ստրկութեան մէջ։ Շատ դիմումներ ըրինք Օսմանեան կառավարութեան քով՝ մեր կեանքի, գոյքի եւ պատուի ապահովութեան համար։ Արժէք չունեցան մեր խնդրանքները։ Պերլինի վեհաժողովին մեզի տուած դասը այն եղաւ, որ հասկցանք թէ մենք ալ առանց արիւն թափելու չենք կրնար մեր նպատակին հասնիլ։ Մենք ալ պէտք է դիմենք մեր ինքնապաշտպանութեան։ Մեր պայքարն ալ կրնայ շատ երկար տեւել, մանաւանդ որ մենք Պալքանեան ժողովուրդներէն աւելի աննպաստ պայմաններու մէջ կը գտնուինք։ Անոնք եւրոպական պետութիւններու քթին տակ կը գտնուէին, մենք շատ հեռու ենք անոնցմէ, միայն Ռուսերը մօտ են մեզի։ Ռուսիա կ՚ուզէ տիրանալ Հայաստանին, Անգլիա կը հակառակի։ Ուրիշ աննպաստ պարագայ մըն ալ մեզի համար այն է որ մենք շատ տարտղնուած եւ մահմետական ժողովուրդներով շրջապատուած ենք։ Թիւրքերու չափ եւ անոնցմէ աւելի մեր ժողովուրդին արիւնը կը ծծեն քիւրտ աշիրէթները, Չէրքէզները եւ Լազերը։

Մեր ինքնապաշտպանութեան գործը մենք պէտք է վարենք աչալրջութեամբ։ Առ այժմ մեր աշխատութիւնը պէտք է ըլլայ արթնցնել մեր ժողովուրդի գիտակցութիւնը, ընտելացնել մեզ զէնքի գործածութեան։

Շարք մը հարց ու պատասխաններէ յետոյ, մեր կողմէ հարցումներ ուղղուեցան նաեւ Դաշնակցականներու եւ Հնչակեաններու մասին։

— Անոնք ալ միեւնոյն նպատակին նուիրուած են, պատասխանեց Պ. Զաքիրճեան։

— Ուրեմն ի՞նչ պէտք կայ տարբեր անուններով գործելու:

— Կարգ մը հարցեր կան, որոնց մասին միեւնոյն կերպով չեն խորհիր երեք կազմակերպութիւնները: Հնչակեաններու եւ դաշնակցականներու ծրագիրներուն մէջ կան այնպիսի հարցեր, որոնք առնչութիւն չունին մեր այսօրուան ազգային շարժման հետ: Մեզ մտահոգողը մեր ժողովուրդի այսօրուան կացութիւնն է: Մենք չենք գիտեր թէ դէպքերը ի՞նչպէս պիտի առաջնորդեն մեզ: Անոնք ժընեւէն կը ծրագրեն մեր այսօրուան եւ վաղուան ընելիքը, մենք պէտք է առաջնորդուինք մեզ հրջապատող պայմաններէն: «Հնչակ» եւ «Դաշնակ» թերթերը չեն կրնար տեսնել մեր կացութիւնը: Մեր կազմակերպութիւնը երկրին մէջ տիրող պայմաններէն առաջնորդուելով ուղղութիւն կու տայ մեր կատարելիք աշխատանքներուն:

— Չէ՞ որ մենք ալ Մարսէյլէն կ'առաջնորդուինք, հարցուցինք մենք, «Արմէնիա» թերթն է մեր ուղեցոյցը:

— «Արմէնիա» թերթը, պատասխանեց Զափրճեան, ո՛չ թէ միայն մեր ուղեցոյցը չէ, այլ կապ չունի մեր կազմակերպութեան հետ: «Արմէնիա»ն երբ սկսաւ հրատարակուիլ, ո՛չ «Հնչակ»ը կար, ո՛չ «Դրօշակ»ը, առաջին յեղափոխական թերթն էր, որ կը մտնէր Վան եւ մենք կը տարածէինք այդ թերթը ժողովուրդին մէջ: Երբ Հնչակեան եւ Դաշնակցական անունով կազմակերպութիւններ հրապարակ եկան, ժողովուրդն ալ մեր կազմակերպութեան տուաւ «Արմէնական» անունը, իսկ Փորթուգալեանի աշակերտներս ալ ի յարգանս մեր ուսուցչին պահեցինք այդ անունը եւ մինչեւ այժմ ալ կ'օգնենք «Արմէնիա»յին եւ կ'օգտուինք անկէ:

Իր այս բացատրութիւններէն յետոյ, Զափրճեան աւելցուց թէ պիտի ջանանք որ երեք կազմակերպութիւնները համաձայնին եւ կազմեն մէկ ազգային յեղափոխական միութիւն:

Այս բացատրութիւններէն եւ կարգ մը հրահանգներ տալէ յետոյ, երբ Զաւիճեան մեկնեցաւ, մենք սկսանք մեր «խորհրդածութիւններ»ն ընել անոր դասախօսութեան եւ տուած լուսաբանութիւններուն շուրջ։ Վիճաբանութիւններ ունեցանք Հնչակեաններու մասին. մեր ընկերներէն երկուքը կը պաշտպանէին անոնց գործունէութիւնը։ Հնչակեանները, կ'ըսէին անոնք, իրենց այս աշխոյժ գործունէութեամբ աւելի արագութիւն կը մտցնեն մեր ազատագրական շարժման մէջ եւ կը փութացնեն մեր ազատութիւնը, Ռուսահայերը իրենց օգնութիւնը այս կուսակցութեան կը տանին։

Խումբին մեծամասնութիւնը պաշտպանեց Զաւիճեանի պարզած տեսակէտները։ Բայց տարուան մը չափ այդ ընկերները մնացին «ընդդիմադիր»ի դիրքին վրայ։

Մեր խումբը այդ օրերէն արդէն սկսաւ իր «պատուաւոր» տեղն ունենալ կուսակցութեան մէջ։ Մեր խըմբապետը կը մասնակցէր «խմբապետական» ժողովներուն։

ԵՐԱԶԱՅԻՆ ՕՐԵՐ

1893ի Յուլիսին մեր դպրոցական շրջանն աւարտելէ յետոյ՝ մեզմէ երեքը օգնական ուսուցչի պաշտօն ստացան մեր դպրոցին մէջ։ Անոնցմէ մէկն ալ ես էի։ Բայց ուսումնական տարին դեռ չլրացած՝ 1894ի Մարտին՝ ես ալ «փիրար» դարձայ...։

Ինչո՞ւ։

Տարիէ մ'ի վեր խօսք կար որ Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանը պիտի ուղարկուէի. այս առիթով Սալմաստ՝ նախկին ուսուցիչներէս Ներսէսին (Գ. Պէօզիկեան) եւ Արսէնին (Գ. Օտեան) գրածս նամակը ոստիկանութեան ձեռքը անցաւ։

Ի՞նչպէս։

Կուսակցութեան ղեկավարներէն Գարեգին Բաղէչցեան (Մանուկեան) որ վերջին չորս - հինգ տարուան

ընթացքին երկու անգամ բանտարկուեր եւ ազատուեր էր, 1893ի սկիզբները նորէն ձերբակալման հրամանագիր ստացաւ: Այս անգամ չյանձնուեցաւ, «Փիրար» դարձաւ եւ Մարտ ամսին Սալմաստ պիտի անցնէր: Բայց վերջին պահուն, երբ իր ընտանեկան պարագաներուն վերջին հրաժեշտը տալու եկած էր, մատնուեցաւ: Ոստիկանութիւնը գիշերով եկաւ ձերբակալելու զինք: Բաղէշցեան կրցաւ ճեղքել պաշարման շղթան, միայն ոտքէն վիրաւորուեցաւ, դրացի այգիներուն մէջ իր հետքը կորսնցուց եւ ազատուեցաւ: Բայց մատնուած էր նաեւ իրենց տանը պահարանը, ուր, ի մէջ այլոց, կը գտնուէր նաեւ իմ նամակս:

«Թուովարարներուն» հետ յարաբերութիւն ունենալուս համար ոստիկանապետութեան կողմէ հրաման ելաւ զիս ալ բանտարկելու: Ծածկուեցայ եւ «Փիրար» դարձայ:

Մեր տնեցիները եւ կասկածելի համարուած ընկերներս երկու - երեք ամիս պարբերաբար ոստիկանատունը կը կանչուէին, կը հարցաքննուէին՝ իմ մասին բան մը հասկնալու համար, բայց ի զուր: Իսկ Վանէն հեռանալէս մօտ տարի մը յետոյ՝ իմացայ որ իմ գործս դատարան յանձնուեր է եւ «ի բացակայութեան 10 տարի բանտարկութեան դատապարտուած եմ»:

Շատ հաճելի օրեր եղան ինձ համար երկու եւ կէս ամսուան «Փիրար»ութեանս օրերը:

Մեր «խումբ»ը անմիջապէս «ժողով» մ'ըրաւ եւ այն եզրակացութեան եկաւ որ ես պիտի կրնայի առանց զէնք կրելու՝ օր ցերեկով փոխադրուիլ զիս հիւրընկալող տուները եւ ուզածս տեղերը երթալ:

Ծպտուեցայ գիւղացիի հագուստով, անունս վերամկրտուեցաւ «Նորգեղցի Սախօ», եւ իբրեւ բանջարավաճառ կը շրջէի փողոցէ փողոց:

Գիւղացիները գարնան եղանակին բանջարեղէններ կը բերէին քաղաքը եւ փողոցներուն մէջ պտըտելով՝

բարձրաձայն անոնց գովքն ընելով կը ծախէին:

Ես ալ իմ «ջանթիկս» — պայուսակս — ունեցայ: Ուսերէս կը կախէի բանջարեղէններով լեցուն այդ պայուսակը եւ ուզածս փողոցները կը մտնէի՝ բարձրաձայն պոռալով.

Էրըժնակ առէ՛ք, էրըժնա՜կ,
Սուխուկ առէ՛ք, սուխո՛ւկ:

Մինչեւ անգամ մեր թաղի ոստիկանատան առջեւէն կ՚անցնէի համարձակ: Քանի մ՚անգամ ալ քաղաքին արուարձաններէն Սղկա, Շահպաղի, Լէզկ, Շուշանց գնացի «փրոփականտ»ի համար: Արմենականները այդ գիւղերուն մէջ ալ «խումբ»եր ունէին:

Միայն մեր մէկ - երկու դրացիներէն ճանչցուած էի: Շաբաթը անգամ մը երբ մեր տունը կը հանդիպէի 1 - 2 ժամով, դրացուհիները հեռուէն ձայնս լսելով՝ «Նորգեղցի Սախօն եկաւ» կ՚ըսէին, կը վազէին մօրս լուր տալու:

Երազայի՜ն օրեր...:

●

ԴԷՊԻ ՍԱԼՄԱՍՏ

Ժամանակս լրացած էր, պէտք էր հեռանայի Վանէն:

Մայիսեան գիշեր մ՚էր: Վերջին անգամ մեր տունը հանդիպեցայ մօրս եւ մեր ընտանիքի անդամներուն վերջին հրաժեշտը տալու: Մեծ եղբօրս՝ Գարեգինի եւ ընկերներէս Տիգրան Զթչեանի առաջնորդութեամբ ուղղուեցանք դէպի «Ջրաղացի քարեր» կոչուած տեղը, ուր կը սպասէին մեզի Ֆարհատ, Մանտանցի Զաքօն եւ մեր «խումբ»ին տղաները:

Ֆարհատ (Գրիգոր Արարքցեան) փախստական դառնալէ յետոյ անգամ մը անցեր էր Սալմաստ եւ վերադարձեր՝ այնտեղէն զէնք փոխադրող խումբին հետ: Այս անգամ նորէն միեւնոյն նպատակով ճամբայ կ՚ելնէր եւ փոքր պայուսակ մը կը կրէր կուսակցական (պաշտօնա-

կան եւ անհատական–ընկերական) նամակներով։

Մեր վալատը — առաջնորդը — Մանտանցի Զաքոն էր․ բարձրահասակ, կորիճ, խիզախ երիտասարդ մը։

Ֆարհատ Սալմաստի տարազ կը կրէր, ատրճանակ մը մէջքին, Զաքոն՝ քրտական տարազ եւ «մարթին» հրացան մը։

Վանէն Սալմաստ 150 քիլոմէթրի չափ տարածութիւն մը անցնելու համար տասն օր գիշեր ու ցերեկ պէտք էր քալէինք։ Միայն չորս գիշեր ծածկի տակ կըրցանք քնանալ․ Մանտանց գիւղը՝ Զաքոյենց տունը, երկու գիշեր՝ Սարա, որ այդ օրերուն արմենականներուն համար «կայարան» էր՝ Տէրէկ–Կոտոլ–Սարա–Վան գծին վրայ եւ յետոյ Կոտօլ (Կօթիւր) գիւղին մէջ, որ պարսկական սահմանէն ներս փոքր գիւղ մ՚էր եւ որուն բնակիչներուն մէկ մասը մահմետական էր, իսկ միւսը՝ հայ։

Միւս օրերը՝ պէտք էր քալէինք գիշերային մութին մէջ․ իսկ ցերեկները 3 - 4 ժամով կը կծկուէինք մեր հագուստներուն մէջ եւ ժայռի մը ծոցը կը քնանայինք։ Կը ճամբորդէինք միշտ լեռներու մէջէն, երբեմն՝ դըժուարանցանելի արահետներէ։ Ամբողջ այդ շրջանը քրտերով բնակուած էր։

Երկու անգամ հանդիպում ունեցանք Քիւրտերուն հետ։ Առաջին անգամ մուկուսցի կոչուած Քիւրտերուն, որոնց հետ Զաքոն ստիպուեցաւ ժամու մը չափ զբաղիլ իր հրացանով։ Երկրորդ անգամ՝ քիւրտ հովիւներու հանդիպեցանք, որոնց հօտերուն պահակ շուները՝ շատ հեռուէն մեր ոտնաձայնը լսելով՝ կարծեցին թէ ոչխարի թալանի եկած ենք։ Անկարելի եղաւ համոզել հովիւները թէ մենք ճամբորդներ ենք։ Տրուած «հաւար»ին (օգնութիւն ուզող կանչին) վրայ չորս կողմերէն ձիաւոր Քիւրտերը կուգային մեզ պաշարելու։ Ստիպուեցանք ետ դառնալ Սարա, օր մը սպասել եւ յաջորդ օրը տարբեր ճամբայով անցնիլ այդ շրջանէն։

Կոտօլի մէջ հանգիստ շունչ առինք քահանային տունը։ Երկու երեք օրէ ի վեր Տէրիկէն այնտեղ եկած էին Կարապէկը (Արմենակ Եկարեան) եւ Տրպէն (Մանուկ Վարդանեան) եւ մեզ կը սպասէին։

Երկուքն ալ անծանօթ էին ինծի։ Եկարեանի մասին միայն լսած էի թէ Փորթուգալեանի չարաճճի աշակերտներէն եղած է։ Իբրեւ յանդուգն ռազմիկ զէնքի փոխադրութեան ճամբաներուն վրայ՝ Քիւրտերուն հետ եղած բախումներուն ընթացքին լաւ համբաւ շինած էր իր անուան շուրջ։ Տրպէն ալ Վանի մէջ ծնած էր, բայց իբրեւ դերձակ արհեստաւոր անցեր էր Սարա, Քիւրտերուն հետ ունեցած իր յարաբերութիւններուն շնորհիւ անոնց չափ լաւ կը խօսէր քիւրտերէն։ Արմենական շարժման առաջին տարիներէն՝ Տրպէն մտեր էր կազմակերպութեան մէջ, ստիպուեր էր «Փիրար» դառնալ։ Տրպէն ալ իբրեւ հմուտ վալատ (ճամբու առաջնորդ) եւ քաջ ռազմիկ, շատ կը սիրուէր ամէնքէն, սակաւախօս էր եւ շատ համեստ։

Կոտօլէն յետոյ պիտի անցնէինք դեռ մէկ օրուան վտանգաւոր ճամբայ մը, — «Տիւշման Տէրէ» կոչուած ձորը — Թիւրք-պարսկական «չէզոք գօտին»։

Սալմաստէն Վան երթեւեկող պարսկական կարաւանները այստեղէն կ'անցնէին։ Մենք ճամբուն եզերքով բարձրացող լեռնաշղթային լանջերէն պիտի անցնէինք, որովհետեւ այդ շրջանն ալ Քիւրտերով բնակուած էր։ Այստեղ պարսիկ կարաւանի մը հետ միջադէպ մ'ունեցանք, որ սակայն խաղաղութեամբ վերջացաւ։ Կարաւանին առաջնորդները մեզ տեսնելով՝ կարծեցին թէ Քիւրտեր ենք եւ կողոպուտի համար այդտեղ եկած։ Անոնք շտապով իրենց հրացաններէն մէկ երկու կրակ բացին օդին մէջ։

Երկու կողմի «բանագնացները» թիւրիմացութիւնը շուտ փարատեցին։ Թէյով, նուշ ու չամիչով հիւրասիրուեցանք, մենք մեր ճամբան շարունակեցինք, անոնք ալ իրենցը։

ՏԷՐԻԿԻ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Իրիկուան մութին հասանք Տէրիկի վանքը: Երեք ռազմիկ «վանականներ» (երկուքը արմենական, մէկը դաշնակցական) գինուած՝ կը պտտէին վանքին շուրջ՝ պահակի իրենց պարտականութիւնը կատարելու համար:

Տրպէն պահակներուն հետ «գիշերուան անուններուն» փոխանակութիւն ըրաւ, որմէ յետոյ վանքէն ներս մտանք:

Ինձ ծանօթ եւ անծանօթ անձերու բազմութիւն մը կար այնտեղ, ոմանք իրիկուան ընթրիքը կ՚ընէին, ուրիշներ կ՚երգէին, կը նուագէին եւ կը պարէին, ոմանք իրենց զէնքերը կը մաքրէին գուրգուրանքով, ուրիշներ ալ երկնցած էին սենեակին յատակին փռուած չոր խշտեակներու վրայ՝ իրենց մտածումներուն մէջ թաղուած:

Տասնեւհինգի հասնող այդ վառվռուն, երիտասարդ «վանական»ներուն մեծամասնութիւնը ինձ ծանօթ էր, Վանի մէջ թիւրք ոստիկանութենէն հետապնդուած արմենական «Փիրար»ներն էին. հինգ-վեց դաշնակցականներ ալ կային, որոնցմէ կը յիշեմ Սաքոյի, Վարդանի, Յովսէփ Արղութեանի եւ Նիկոլի անունները:

«Վանականները» բոլորն ալ՝ արմենական թէ դաշնակցական՝ համախմբուեցան նորեկներուն շուրջ: Ինձ պատառ մը հաց, մածուն եւ պանիր տրուեցաւ ընթրելու: Քիչ մը յետոյ անկիւն մը քաշուեցայ քնանալու համար:

Շատ յոգնած էի, տասն օրուան «ուխտաւոր»ի ճամբորդութենէս յետոյ առաջին գիշերն էր որ այդքան երկար և հանգիստ կը քնանայի Տէրէկի վանքին աշխարհական «միաբան»ներու մէկ խուցին մէջ:

Առաւօտուն երբ արթնցայ, ամէնքը շարժումի մէջ էին, կ՚երթային, կու գային, կը խօսակցէին, կը վիճաբանէին, կը նուագէին, կ՚երգէին:

Այս անգամ ես էի որ իբրեւ «հիւր» կը հիւրընկալուէի մեր երէկուան «հիւր»երուն կողմէ։ Նախաճաշս ըրի թէյով, հաց ու պանիրով։ Երկու ժամ զիս շրջապատող ծանօթներուս եւ անծանօթներու հարցումներուն պատասխանելէ յետոյ՝ դուրս ելայ վանքին խցիկներէն եւ պտոյտ մ'ըրի վանքին շուրջ։

Տէրիկի վանքը խորհրդաւորութիւն մը ստեղծած էր Վանի մէջ իր անուան շուրջ։ Այնտեղ՝ Վանի մէջ՝ շատ գեղեցիկ, գրաւիչ պատմութիւններ հասեր էին մեզ Տէրիկի վանքին մասին։ Կ'երեւակայէինք հսկայ, պարսպապատ, թշնամիին անմատչելի ամրոց մը։

Հազիւ հեռաւոր նմանութիւն մը կար լսածներուս եւ տեսածիս միջեւ։ Ինչպէս առհասարակ մեր բոլոր վանքերը, Տէրիկի Ս. Աստուածածին վանքն ալ շինուած էր լեռնաբլուրի մը լանջքին։ Փոքր վանք մըն էր, պարսկական հողին վրայ, թիւրքական սահմանագծին մօտիկ, Սալմաստի գաւառին կը պատկանէր, բայց իր կղզիացած դիրքին բերումով՝ մեկուսացած էր ժողովուրդէն։ Խունկ ու մոմի ուխտաւորներուն փոխարէն, 5-6 տարիներէ ի վեր հայ յեղափոխականներն էին որ նոր տեսակի աղօթք, պատարագ եւ ջերմեռանդ ոգեւորութիւն մը ստեղծեր էին վանքին մէջ։

Սալմաստէն Վան գացող 2-3 ճամբաներուն հանգոյցը Տէրիկի վանքն էր։ Արմենականներու կայարանն էր, ուր ուղարկուած էին նաեւ դաշնակցական «կամաւոր»-ներ, որոնք համերաշխ կ'ապրէին իրարու հետ վանքին խցիկներուն մէջ. երբեմն երբեմն բռնկող մեղմ կամ բուռն վիճաբանութիւնները շուտ կը մոռցուէին։ Մինչեւ այդ ատենը միայն մէկ անգամ խոր տարակարծութիւն մը ծագած էր երկու կազմակերպութիւններուն միջեւ։ Դաշնակցականները ուզեր էին վանքին պարիսպները բարձրացնել, անմատչելի «ամրոց» մը դարձնել։ Արմենականներու համոզումով, աւելորդ էր եւ երեւութական արժէք կրնար ունենալ այդ «պարսպաշինութիւնը»։ Ատոր փոխարէն անոնք կ'ուզէին վանքին գիւղը վե-

բակենդանացնել՝ այնտեղ հաւաքելով 30-40 ընտանիքներ: Գիւղը կար, բայց 1877-78ի ռուսեւթիւրքական պատերազմի շրջանին եւ յաջորդ տարիներուն Քիւրտերու ալան-թալանին չկրնալով տոկալ՝ գիւղացիները մեծ մասով յուսալքուեր, հեռացեր էին:

Այժմ երբ մենք մշտական զինուորական ուժեր կըրնանք պահել վանքին մէջ, կ'ըսէին արմենականները, պէտք է գիւղացիութիւնը հաւաքենք այստեղ, անոնց ալ զէնք տրամադրենք՝ իրենց ինքնապաշտպանութեան համար, Քիւրտերը պիտի չհամարձակին կողոպուտի գալ:

Դաշնակցականներու տեսակէտը յաղթանակած էր, որովհետեւ Անդրկովկասէն հաւաքուած դրամը անոնց տրամադրութեան տակ կը գտնուէր:

Դաշնակցականները կը ձեռնարկեն «ամրոց»ի պարիսպներու բարձրացման: Բայց հազիւ քար մը դրուած էր քարի մը վրայ, երբ «ամրոց»ին շուրջ հիւսուած զըրոյցները կը հասնին Թիւրք կառավարութեան ականջին, որուն պահանջով պարսիկ իշխանութիւնը կ'արգիլէ այդ «ամրոց»ային աշխատանքները :

Երեք օր մնացի Տէրիկի վանքը, շատ զըրոյցներու եւ պատմութիւններու կարգին լսեցի նաեւ «ամրոց»ի մասին այս բացատրութիւնները: Լսեցի թէ երբեմն երբեմն Քիւրտերը՝ իրենց սովորութեան համաձայն կու գան վանքին ոչխարները կողոպտելու, բայց չեն յաջողիր: Երբեմն նաեւ այդ առիթով եղած ընդհարումներուն ընթացքին սպաննուողներ ալ կ'ըլլան երկու կողմերէ:

Զուգադիպաբար վանքը հասնելուս երկրորդ օրը իրիկուան կողմը յանկարծ «հաւա՛ր»ի (օգնութեան) ձայներ լսեցի: Քիւրտերը նորէն եկած էին վանքին ոչխարները կողոպտելու փորձ մ'ընելու: Անգործութեան մէջ ձանձրացած մեր ռազմիկ «վանականները» ցնծալից աղաղակներով եւ քրտական հայհոյանքներով օգնութեան վազեցին: Քիւրտերը յուսախաբ՝ իրենց տեղը վերադարձան:

Այդ իրիկուն եւ յաջորդ օրը «վանական»ներու խօսակցութեան նիւթը այդ «կռիւ»ն էր։ Օգնութեան գացողները մեծ հաճոյքով եւ ինքնագոհութեամբ կը պատմէին թէ ո՛վ ի՛նչ ըրած է «ոչխարի թալան»ը ետ դարձնելու եւ Քիւրտերը փախցնելու համար։ Ոգեւորութիւն մը ստեղծուած էր վանքին մէջ. ռազմատենչ եւ վրէժի ծարաւի երիտասարդները կը սիրէին այդպիսի միջադէպեր։ Բայց անոնցմէ մեծ մաս մը անհամբերութեամբ կը սպասէր հրամանի՝ զէնքի փոխադրութեան համար։ Այդ գործն ալ դիւրութեամբ չէր կազմակերպուեր։ Դրամ պէտք էր զէնք հայթայթելու համար, յետոյ՝ ամառուան եղանակին պէտք էր կատարուէր զէնքի փոխադրութիւնը, երբ ամբողջ ճամբուն վրայ կը փռուէին Քիւրտերը իրենց հօտերուն հետ։ Տարուան ընթացքին հազիւ կարելի կ'ըլլար Վան ուղարկել 3 – 4 զինատար խումբեր, որոնք երբեմն եւ յաճախ հանդիպումներ եւ ընդհարումներ կ'ունենային Քիւրտերուն հետ եւ զոհեր ալ կուտային։

●

Մ. ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

Տէրիկէն Տրպէի հետ *) անցայ Սալմաստի Հաւթուան գիւղը, որ արմենականներու կեդրոնն էր Սալմաստի շրջանին մէջ։

Անհամբեր էի ուսուցիչներս՝ Գ. Օտեանը (Արսէն Պարթեւ) եւ Գ. Պէօզիկեանը (Ներսէս, Պարգեւ) տեսնելու։ Առաջինը ուսուցիչ էր Հաւթուան գիւղին մէջ,

---

*) Ֆարհատ միայն մէկ օր մնաց Տէրիկ, հանգստանալու համար, յաջորդ օրը անցաւ Հաւթուան՝ սուրհանդակի իր պարտականութեամբ։ Իսկ Տրպէն Հաւթուան հասնելէ յետոյ սկսաւ աշխատիլ իր արհեստանոցին մէջ։ Նա մէկն էր այն զինուորներէն որոնք իրենց յանձնարարուած գործը կատարելէ յետոյ՝ չէին ուզեր ապրիլ կազմակերպութեան հաշւոյն։

իսկ երկրորդը Փայաջուկի — Րաֆֆի ծննդավայր գիւղին — մէջ:

Բայց շատ աւելի մեծ էր հետաքրքրութիւնս Մ. Թէրլէմէզեանի հանդէպ: Մէկ շաբաթ տեւող իր քննական այցելութիւնը Ուրմիի եւ Խոյի շրջաններուն՝ վերջացնելէ յետոյ, երբ Սալմաստ վերադարձաւ Մ. Թէրլէմէզեան՝ իրեն գացի Արսէնի առաջնորդութեամբ:

Հաւթուանի մէջ էր Մ. Թէրլէմէզեանի բնակարանը:

*Միջահասակ, վայելչակազմ, խոհուն, խոշոր աչքերով, սրածայր մօրուքով երիտասարդ մ'էր Մ. Աւետիսեան *): Մեղմ ժպիտ մը կ'ընկերանար թախիծի մը եւ կ'իշխէր իր նայուածքին:*

Հազիւ 20 րոպէ մնացի իր քով եւ պատասխանեցի իր հարցումներուն: Յաջորդ շաբաթներուն երբեմն աւելի երկար ժամանակ Աւետիսեանի քով մնալու պատեհութիւն կ'ունենայի: Մասնաւորաբար կը հետաքրքրուէի Մ. Փորթուգալեանով, որուն անուան շուրջ Վանի մէջ հմայք մը կար:

— Մ. Փորթուգալեան ազնիւ, հայրենասէր անձ մըն է, ըսաւ Մ. Աւետիսեան, մեզի համար շատ սիրելի ուսուցիչ եղաւ իր հայրենասիրական գաղափարով եւ դաստիարակութեամբ, փրկեց մեր երիտասարդութիւնը, որ անկէ դեռ 10–20 տարի առաջ իր հաճոյքը կը փնտռէր արբեցողութեան, խաղամոլութեան եւ մեղկացնող ուրիշ ժամանցներու մէջ:

Իմ շատ մը հարցումներուս՝ տրուած պատասխաններէն միայն այսքան հազիւ կրցի հասկնալ: Կը սպասէի լսել իրմէ խանդավառիչ տեղեկութիւններ Փորթուգալեանի մասին:

— Փորթուգալեան այժմ հեռու է երկրէն, ըսաւ Մ. Աւետիսեան, օտար մէկ անկիւն մը ապաստանած՝ դրա-

---

*) Սալմաստի մէջ Մ. Թէրլէմէզեան ծանօթ էր Աւետիսեան անունով: (Աւետիս իր հօրը անունն էր): Ես ալ անկէ յետոյ իր այդ անունը պիտի գործածեմ:

ղած է իր «Արմենիա» թերթին հրատարակութեամբ։ Կարելի է օգտուիլ այդ թերթին մէջ երեւցած այս կամ այն թելադրութիւններէն. բայց մենք արդէն մտած ենք գործնական աշխատանքներու շրջանին մէջ։ Մեր լաւագոյն թելադրութիւնները այժմ Երկրին մէջ գործող ուժերէն եւ անոնց գործունէութեան տուած արդիւնքներէն կուգան։

Մ. Աւետիսեանի այս խօսքերը ոգեւորիչ բան մը չունէին իրենց մէջ, բայց խոր տպաւորութիւն մը ձգեցին վրաս եւ անջնջելի մնացին յիշողութեանս մէջ։

Կիրակի առաւօտ մը երբ քունէս արթնցայ, գիւղին մէջ արտասովոր իրարանցում մը տեսայ։ Կին թէ տղամարդ կը վազէին դէպի Աւետիսեանի բնակարանը եւ քիչ մը յետոյ կը հեռանային։

Ես Արսէնի քով գացի՝ բան մը հասկնալու այդ իրարանցումէն։

— Պարսիկ խաներէն աւատապետի մը սեփականութիւնն է հայկական այս մեծ գիւղը։ Իր հարկերով շատ կը կեղեքէ գիւղացիները։ Աւետիսեանի խորհուրդով թելադրեցինք որ գիւղացիները ըմբոստանան անոր կամայականութեան դէմ։ Այսօր այստեղ եկած է այդ խանը, գիւղացիները կը խուժեն անոր իջեւանին առջեւ՝ աղաղակելով՝ «չենք կարող քո տուրքերը վճարել, անիրաւութիւններ շատ կ'ընես, հեռացի՛ր այս տեղէն։»

Այդ «ցոյց»ին օրը, պարսիկ խանը ապշահար փախաւ գիւղէն։ Նոյն օրը գիւղացիութեան անունով բողոքի հեռագիր մը տրուեցաւ Թաւրիզ, որուն արդիւնքն այն եղաւ որ գիւղը իրենք գիւղացիները գնեցին կառավարութենէն եւ ազատեցան խանին կեղեքումներէն։

Մ. Աւետիսեանի քով չունէի այն համարձակութիւնը, որ ունէի ուսուցիչներէս Արսէնի եւ մանաւանդ Ներսէսի քով, որ շաբթուան մէջ երկու-երեք անգամ դըպրոցական ժամերը վերջանալէ յետոյ Փայաջուկէն Հաւթուան կու գար կազմակերպական աշխատանքներով։

Աւետիսեան միայն պաշտօնական ժողովներուն կը մասնակցէր, իրեն օգնականը Ներսէսն էր, նա էր որ յարաբերութիւն կը պահէր եկող գացողներու, Տէրիկցիներու հետ, ինչպէս նաեւ քարտուղարի հանգամանքով կը Թղթակցէր Վանի, Թաւրիզի, Թիֆլիսի, Պաքուի և Ամերիկայի Արմենական կազմակերպութեանց հետ:

Առաջին անգամ քննադատութիւններ Արմենականներու շրջանակին մէջ դաշնակցականներու հասցէին՝ Ներսէսէն կը լսէի:

Ներսէս օր մը ըսաւ ինձ. Մտայնութիւնները, գործելակերպի մասին եղած հասկացողութիւնները մեր եւ դաշնակցականներու միջեւ եղած անջրպետը հետզհետէ աւելի կը լայնցնեն: Անոնք Կովկասի մէջ աւելի յաջողութիւն կ'ունենան, որովհետեւ միայն քարոզչական աշխատանք կը կատարեն, դրամ կը հաւաքեն եւ մատի վրայ համբուռ կամաւոր ռազմիկներ կամ գործիչներ կ'ուղարկեն այստեղ: Այս երկու-երեք տարիներու ընթացքին միայն մէկ գործիչ ուղարկած են Վան, — Պետոն: Մինչդեռ երկրին մէջ է որ կը կատարուի յեղափոխական աշխատանքը՝, մենք կ'ըմբռնենք երկրին մէջ ապրող ժողովուրդին կացութիւնը, պայմանները. Դաշնակցականները այդ մասին գաղափար չունին:

Յաճախ Ներսէս իր դիտողութիւնները կ'ընէր վրդովմունքով լի քննադատութիւններով:

Ամսի մը չափ մնացի Սալմաստ, մինչեւ որ դըպրոցական տարին վերջացաւ: Արձակուրդին, Ներսէս եւ Արսէն ճամբորդութիւն մը պիտի կատարէին դէպի Թաւրիզ, Էջմիածին, Թիֆլիս եւ Պաքու: Ես մինչեւ Էջմիածին անոնց պիտի ընկերանայի:

Երբ ճամբորդութեանս առիթով վերջին «մնաք բարով»ին էի գացեր Մ. Աւետիսեանին, անոր խօսքերն այս եղան.

— Էջմիածին պիտի երթաս եւ վերադառնաս Վան, այնտեղ՝ դպրոցական մթնոլորտը Վանի մէջ տեսածներէդ անհամեմատօրէն ազատ է. այնտեղ շատ ա-

զատ լեզուով կը խօսին Թիւրք բռնակալութեան մասին։ Կովկասահայ դպրոցական երիտասարդ սերունդը կ՚ոգեւորուի Թրքահայերու ազատագրութեան գաղափարով եւ պէտք է որ ոգեւորուի, բայց միայն գաղափարով մը ոգեւորուիլ չի բաւեր, այլ լրջօրէն պէտք է ուսումնասիրել այն պայմանները, որոնցմով հնարաւոր կը դառնայ այդ գաղափարին իրագործումը։

Ճամբայ ելնելէս առաջ՝ պէտք էր որ նամակ մը գրէի Վան մեր «խումբ»ին։ Սալմաստէն կրած տպաւորութիւնս խանդավառիչ բան մը չունէր իր մէջ, բայց ես ամէն կերպ ջանացի խանդավառութիւն մը դնել նամակիս մէջ։ Ընկերներուս պատասխանն այդ էր։

ՃԵՄԱՐԱՆԷՆ ՆԵՐՍ

Սեպտ. 1ին Գ. Ճեմարանի դուռները բացուեցան. եռամսեայ արձակուրդի գացող աշակերտները վերադարձան, նորեկ աշակերտներու կարգին ես ալ Ճեմարանին դուռնէն ներս մտայ։

Մօտ 200ի կը հասնէր (աստուածաբանական) եռամեայ շրջան ունեցող լսարանական բաժանմունքի եւ քառամեայ շրջան ունեցող սեմինարիական բաժնի աշակերտ-ուսանողներուն թիւը։

Ի՜նչ գեղեցիկ համայնապատկեր։ Այդ 200 պատանի-երիտասարդները, իրենց Ֆիզիքականով, մտայնութեամբ, ապրումներով, նկարագրով, բարքերով եւ սովորութիւններով ամբողջ հայ ժողովուրդը կը ներկայացնէին։ Ազգային, բարձրագոյն հոգեւոր կրթական գիշերօթիկ հաստատութիւնն էր Գ. Ճեմարանը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անմիջական հսկողութեան տակ։ Այնտեղ հաւաքուած էին աշակերտներ Թիֆլիսէն, Պաքուէն, Շուշիէն, Նուխիէն, Ախալքալաքէն, Ախըլցխայէն, Կարսէն, Ալեքսանդրոպոլէն, Երեւանէն, Նոր-Պայազիտէն։ Աւելի մեծ թիւ կը կազմէին Ղարապաղի,

Զանգեզուրի, Շարուր-Դարալագեազի, Շիրակի եւ Արարատեան Դաշտի գիւղերէն եկածները: Կային նաեւ նոր Նախիջեւանցիներ, մոզդոկցիներ, արմաւիրցիներ, տէրպէնտցիներ, եւն.: Թիւրքահայ աշակերտներուն թիւը այդ տարի հազիւ 20ի կը հասնէր, կիլիկեցի, կարնեցի, տրապիզոնցի, ալաշկերտցի, խնուսցի, կ. պոլսեցի, վանեցի, եւն.: Կային նաեւ պարսկահայ աշակերտներ՝ Թէհրանէն, Թաւրիզէն, Մարաղայէն:

Ճեմարանը իր մթնոլորտին դրոշմը պիտի դնէր այդքան հեռաւոր տարածութիւններէ եւ իրարմէ այնքան տարբեր միջավայրերէ իրարու քով եկած երիտասարդութեան մտքին եւ հոգիին վրայ:

Հեռուէն՝ Գ. Ճեմարանը կ՚երեւակայէի իբր Թիւրքահայ ազատագրական շարժման վառարանը: Կամաց կամաց ռուսահայ դասընկերներուս ծանօթանալէս ետք, կը փորձեմ շօշափել անոնց գաղափարները: Զմեռուան ձիւնի տակ թաղուած ժայռի մը պէս ցուրտ են անոնք: Նորեկ դասընկերներս կը սիրեն խօսիլ իրենց քաղաքին, գիւղին շուրջ, իրենց եկեղեցիին քահանաներուն մասին: Մեր դասարանէն 6–7 հոգի քահանաներու տղաներ էին կամ քահանայական ցեղէ, որոնք ուղարկուած էին Ճեմարան՝ յատկապէս քահանայութեան պատրաստուելու համար: Անոնցմէ ոմանց փափաքն էր իրենց գիւղին մէջ քահանայ դառնալ. ուրիշները՝ քաղաքներու մէջ քահանայագործելու «իտէալ»ով ոգեւորուած էին:

Թրքահայ աշակերտներս աւելի շուտ կրցանք իրարու մօտենալ, մտերմանալ եւ խօսիլ իրարու հետ «Թիւրքահայ յեղափոխութեան» մասին: Սասունի Ջարդի լուրը ամէնքին ականջին հասած էր:

Բայց ես Էջմիածին հասած առաջին օրէս ի վեր անհամբեր էի Հայրիկը տեսնելու: Սեպտեմբերի վերջերը, կիրակի օր մը, Խորէն Խրիմեան՝ Հայրիկի սենեկապետը՝ զիս առաջնորդեց Վեհարանը՝ Վեհափառին ներկայանալու համար:

Ալեքսան Տէրունին բազմած էր Ընդունելութեան

Դահլիճին վերին անկիւնը՝ իր բազմոցին վրայ, սաթէ համրիչը ձեռքին եւ գլանիկը բերնին:

Առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի ամենագեղեցիկ Հայը իր 74ամեայ պատկառելի տարիքին մէջ: Յաղթանդամ, վայելչակազմ, գեղադէմ: Չեմ կարծեր թէ որեւէ գրիչ կամ վրձին յաջողած ըլլայ պատկերացնել կամ նկարել Խրիմեանի դէմքին գեղեցկութիւնը, որ կ'արտացոլացնէր իր մէջ նաեւ Հայրիկի մտքի եւ հոգիի արտակարգ գեղեցկութիւնները:

Քառորդի մը չափ Խրիմեան հարցումներ ըրաւ Վանի ժողովուրդին,— Հայերու, Թիւրքերու, Քիւրտերու մասին, մեր գիւղացիներուն, դպրոցներուն, Վարագայ վանքին մասին: Վանի մէջ եղած յեղափոխական «անխոհեմ» գործերու մասին խրատական դիտողութենէ մը յետոյ աւելցուց.— Եկեր, հասեր ես այստեղ՝ կրթութիւնդ մշակելու, բայց չըլլայ թէ դուն ալ այստեղ ծուլութեան վարժուիս, պէտք է նորէն հայրենիքդ վերադառնաս եւ քո ժողովուրդին ծառայես:

●

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՑՈՅՑ ՄԸ

1894–95 ուսումնական տարուան համար ուսուցչական նոր խումբ կազմուած էր Կ. Կոստանեանի տեսչութեամբ: Մեր դասարանցիները՝ իբրեւ նորեկներ անծանօթ էին անցեալ տարուան անցուդարձերուն, բայց վերին դասարաններուն եւ լսարաններուն մէջ այս մասին եղած խօսակցութիւնները եւ վիճաբանութիւնները հետզհետէ մեր ականջներուն կը սկսէին հասնիլ: Երկու հոսանքներ ստեղծուած էին ճեմարանին մէջ, ազատական եւ պահպանողական, կամ «Մշակական» եւ «Նոր Դարական»: Առաջինները հակառակ էին Կոստանեանին, անոր կազմած ուսուցչական խումբին եւ հաստատած «խիստ ռէժիմ»ին: Վերջինները կը պաշտպանէին Կոստանեանը եւ անոր «ռէժիմ»ը:

Այդ պայքարը պիտի վերջանար բուռն փոթորիկով մը։

Նոյեմբեր 27ին (1894) «յեղափոխական ցոյց» մը բռնկեցաւ։ Իրիկուան մեր սովորական աղօթքէն յետոյ, երբ ննջարանը իջանք եւ կը պատրաստուէինք մեր անկողինները մտնել, յանկարծ լսեցինք աղաղակներ.— «Մշակականնե՛ր, հասէ՛ք»։ Բոլոր աշակերտները դուրս ելան ննջարաններէն, դպրոցէն ներս վազեցին։ «Մշակականները» աղօթքէն յետոյ յարձակած էին Կ. Կոստանեանի, Կարապետ վարդ. Տ. Մկրտիչեանի եւ վերակացու Մելքոն Դանաղէօզեանի վրայ։ Կռիւը փոխադրուեր էր երկու հակառակորդ կողմերուն միջեւ։ Լուրը տարածուած էր Վեհարան։ «Թֆանքչի»ները՝ Կաթողիկոսարանի պահակ-ծառաները եկան եւ վերջ տուին «ճակատամարտ»ին։

Յաջորդ երեք օրերը անցան ազատութեան մէջ. ո՛չ ուսուցիչ, ո՛չ դասաւանդութիւն։ Բայց չորրորդ օրը, ճաշէն յետոյ, գիւղին պրիստաւը՝ ոստիկանապետը՝ քանի մը ոստիկան զինուորներու հետ ճեմարան եկաւ։ Անոր ձեռքը տրուած ցուցակով 70ի չափ աշակերտներ գիւղը առաջնորդուեցան, որոնք ա՛լ չկրցին ճեմարանէն ներս մտնել։

Ցոյցին հետեւանքով՝ իրենց ուսուցչական պաշտօնէն հեռացան կամ հեռացուեցան Յովհաննէս Տ. Միրաքեան (մանկավարժ), Աշոտ Աթանասեան (գիւղատնտես), Գէորգ սարկաւագ Ձէօրէքճեան, որ եւրոպական ձայնագրութեան ուսուցիչ էր, վերակացու Մկրտիչ Ղազարեան, եւն.։

Հեռացող ուսուցիչներուն տեղը հրաւիրուեցան նորերը, բայց վարդապետ ուսուցիչներուն թիւը աւելի մեծցաւ, նորընծայ Տիրայր, Եղնիկ, Յուսիկ եւ Կոմի–ոնցմէ միայն Կոմիտասը կը սիրէինք, թուրքահայ էր, բնաւորութեամբ զուարթ։ Ան Ձէօրէքչեանի տեղն ան–

ցաւ, բայց եւրոպականի փոխարէն՝ հայկական ձայնագրութիւն կը սորվեցնէր (*), միւսները չէին սիրուեր, բայց Կարապետ վարդ. Տ. Մկրտիչեան եւ Գարեգին վարդ. Յովսէփեան, որ նոյն տարին Գերմանիայէն վերադարձեր էին, առհասարակ կը յարգուէին բոլոր աշակերտներէն: Երկուքն ալ ցուրտ վերաբերում ունէին դէպի աշակերտները, Կարապետ շատ պաղարիւն էր եւ հանդարտամիտ. իսկ Գարեգին՝ տկարակազմ եւ դիւրագրգիռ. բայց երկուքն ալ երբ ամպիոնի վրայ կը բարձրանային դասախօսելու, կը խանդավառէին աշակերտութիւնը:

Ուսուցիչներու եւ աշակերտներու յարաբերութիւնները շատ պաշտօնական էին. կը սիրէինք մասնաւորապէս Վարդան Աբովեանը, — Խաչատուր Աբովեանի թոռնիկը, — ալեւոր, շատ անուշ ծերուկ մը, որ աւագ վերակացուի (վերահսկիչի) պաշտօն ունէր եւ Հին Հայաստանի աշխարհագրութեան ուսուցիչն էր մեր դասարանին:

Տեսուչ Կ. Կոստանեանէն, բառին իրական իմաստով, կը սարսափէինք: Հեռուէն երբ զինք կը տեսնէինք դասամիջոցներու ընթացքին, կ՚անհետանայինք ճեմարանի պարտէզին ծառերուն ետեւ:

Կ. Կոստանեանի ռէժիմը մնաց անվթար. մինչեւ նոյն ուսումնական տարուան վերջը «մաքրագործումը» շարունակուեցաւ ճեմարանին մէջ, եւ աշակերտութեան 40 %ը, այսինքն աւելի քան 80 աշակերտ իբրեւ «անբարեյոյս» հեռացաւ ճեմարանէն: (**)

(*) Կոմիտասի գիտցածը միայն հայկական ձայնագրութիւնն էր: Յաջորդ տարին Գերմանիա երթալէն յետոյ սկսաւ սորվիլ եւրոպական ձայնագրութիւնը:

(**) Թուրքահայ աշակերտներէն իբրեւ ըմբոստ հեռացուողներուն մէջէն կը յիշեմ Ա. Շահմուրատեանի եւ Ա. Զարըֆչեանի անունները:

ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրքահայ աշակերտները, մասնաւորապէս նորեկները, ճեմարանի ներքին անցուդարձերէն աւելի կը հետաքրքրուէին իրենց հայրենիքին լուրերով: Իսկ այդ լուրերն ալ դիւրութեամբ չէին մտներ ճեմարանի սեմէն ներս: Մեր ռուսահայ ընկերները առնուազն շաբաթը անգամ մը իրենց ծնողներէն եւ բարեկամներէն նամակ կը ստանային, իսկ այս եւ այն տօներուն առիթով ալ ուտելիքներու, մրգեղէններու «պասիլկա»ներ (կապոցներ)․ իսկ մենք «պասիլկա» չէինք ստանար, 2–3 ամիսը անգամ մը եթէ երկտող մը ստանայինք մեր պարագաներէն՝ շատ գոհ պիտի մնայինք: Ես ճեմարան մտնելէս ի վեր՝ առաջին անգամ նամակ ծնողներէս եւ ընկերներէս ստացայ հինգ ամիս յետոյ:

Թիւրքիայէն լուրեր պէտք էր փնտռել Թիֆլիսի թերթերուն մէջ, բայց թերթերուն մուտքը արգիլուած էր ճեմարանէն ներս․ պէտք էր գաղտնի բերել որեւէ թերթ կամ պէտք էր դուրս երթալ կարդալու համար այդ թերթերը:

Շաբաթը անգամ մը, կիրակի օրերը, կէսօրէն յետոյ աշակերտները իրաւունք ունէին ճեմարանէն դուրս գալու, իրենց բարեկամներուն եւ հայրենակիցներուն այցելութեան երթալու:

1894ի երկրորդ կէսին Թիֆլիսի հայերէն եւ ռուսերէն թերթերը ամէն օր կը հրատարակէին նոր նոր եւ ցնցիչ հեռագրալուրեր եւ թղթակցութիւններ «Սասունի ջարդ»ի մասին: Նոյն տարուան ձմեռուան ընթացքին, Էջմիածնի մէջ, օրուան «հարց»ը Կաթողիկոսի դէպի Փեթերպուրկ ճամբորդութիւնն էր: Խրիմեան՝ Նիկոլա Գ. կայսեր տալիք պաշտօնական այցելութեան առիթով՝ Ն. Կ. Վեհափառութեան ուշադրութեան պիտի յանձնէր նաեւ «Սասունի կոտորածը եւ իր հօտին ծանր կացութիւնը Թիւրքիոյ մէջ»:

Էջմիածնէն Փեթերսպուրկ Խրիմեանի ճամբորդութիւնը հինգ ամիսէն աւելի տեւեց, մանաւանդ Թիֆլիսի մէջ երկար մնաց Կաթողիկոսը: Ամբողջ ճամբու երկայնքին՝ մինչեւ ցարական մայրաքաղաքը՝ ռուսահայ գաղութները արտակարգ խանդավառութեամբ կ'ընդունէին Կաթողիկոս Խրիմեանը: Փեթերսպուրկի մէջ հայ գաղութը որեւէ զոհողութեան առջեւ կանգ չառաւ պանծացնելու համար Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոսի — Հայոց Հայրիկի — այցելութիւնը:

Ցարական արքունիքն ալ ցոյց տուաւ արժանավայել ընդունելութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, Խրիմեանի եւ Նիկոլա ցարին միջեւ եղած խօսակցութիւնը թէեւ հրապարակ չհանուեցաւ, բայց այդ մասին ռուս եւ հայ մամուլին մէջ հրատարակուած լուրերը եւ խորհրդածութիւնները կը հաստատէին կովկասահայ ղեկավար շրջանակներուն մէջ նախապէս տիրող այն համոզումը թէ «Ցարը Կաթողիկոսին դիմումներուն չի կրնար գոհացում տալ:»

Հայրիկի վերադարձը Էջմիածին՝ շատ հանդիսաւոր եղաւ: Երեւանէն մինչեւ Իգտիր Արարատեան դաշտի գիւղերէն հազարաւոր հայ ձիաւորներ Կաթողիկոսի շքախումբին կը հետեւէին. Վաղարշապատ դրօշազարդուած եւ տօնական կերպարանք առած էր: Ճեմարանի ամբողջ աշակերտութիւնը, Էջմիածնի բոլոր միաբանները թափօրներ կազմած էին վանքին գլխաւոր մուտքին առջեւ Վեհափառը դիմաւորելու համար:

Յուզիչ տպաւորութեան տակ՝ նոյն իրիկուն՝ ընկերներէս ծածուկ՝ նկարագրեցի Հայրիկի մուտքը Վաղարշապատի եւ Էջմիածնի մէջ եւ յաջորդ առտու, Ճեմարանի ծառաներէն մէկի հաւատարիմ Մոկացի Մուրատի միջոցով փոստը ձգեցի՝ Թիֆլիսի թերթերէն «Արձագանգ»ի հասցէին, որ կը հրատարակուէր Ա. Յովհաննէսեանի կողմէ:

Առաջին գրութիւնս էր որ կը տպագրուէր թերթի մը մէջ: (*)

ՄԱՅՒՍԵԱՆ ՌԷՖՈՐՄՆԵՐԸ

Սասունի ջարդը, սակայն, «ցնցեց» Եւրոպայի եւ մանաւորապէս Անգլիոյ քրիստոնէական եւ մարդասիրական զգացումները եւ հանրային կարծիքը: Հեռագիրները հաւաստիացուցին թէ Մեծն Բրիտանիոյ 5000 եկեղեցիներուն մէջ միաժամանակ աղօթքներ եղած են Սասունի ջարդին առիթով: Ազատական կուսակցութիւնը, ինչպէս 1876ին Պուլկարներու ջարդին առիթով ըրած էր, շատ մը քաղաքներու մէջ միթինկներ կազմակերպեց եւ բողոքեց Թուրք բարբարոսութիւններուն դէմ: Սուլթան Համիտ՝ Կլատըսթընի կողմէ հռչակուեցաւ իբր «մեծ ոճրագործ»:

Լոնտոնէն տրուած այդ հեռագիրները քանի մ'ամիս յետոյ հաղորդեցին թէ անգլեւֆրանսական նաւատորմիղը, որուն պիտի փութար միանալ նաեւ ռուսականը, Միջերկրականի ջուրերուն մէջ երեւցեր է իբր բողոքի ցոյց:

Թիֆլիսի թերթերը շատ չուշացան հաղորդելու նաեւ թէ Պերլինի 61րդ յօդուածը ստորագրող վեց պետութիւններէն երեքը՝ Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա՝ առաջարկած են Թուրք կառավարութեան միջազգային քննիչ մարմին մը ուղարկել Սասուն: Սուլթան Համիտ յանձնաժողով մ'ուղարկեց Սասուն «արտասահմանի մէջ չարամտօրէն տարածուած յերիւրածոյ լուրերուն շուրջ» քննութիւն մը կատարելու համար, բայց մերժեց օտարի մ'անդամակցութիւնն այդ յանձնաժողովին:

(*) Այս թղթակցութեան տակ, եթէ չեմ սխալիր, իբր կեղծանուն դրի «Հրահատ»: Անկէ յետոյ երբեմն երբեմն կը գրէի թերթերուն, ամէն անգամ տարբեր կեղծանուն մը գործածելով: Զիս հետաքրքրողը թղթակցութեանս նիւթն էր եւ ոչ թէ ստորագրութիւնը:

«Համաձայնական» երեք պետութիւններն ալ իրենց կողմէ Սասուն ուղարկեցին քննիչ մարմին մը։

Պաշտօնականը Թուրք կառավարութեան համար իր քննիչ մարմնին կազմած տեղեկագիրն էր, որուն համաձայն Սասունի եւ Մուշի քանի մը գիւղերու Հայերը ապստամբութեան դիմած էին, տեղական կառավարութիւնը անհրաժեշտ միջոցներու դիմելով խռովութիւնները զսպած էր։

Համաձայնական պետութիւններու քննիչ մարմնի՝ անգլիական, ֆրանսական եւ ռուս հիւպատոսներուն կազմած տեղեկագրին համաձայն՝ Հայերու կողմէ ապստամբական շարժում տեղի չէր ունեցած։ Հայ գիւղացիները չկրնալով տանել Քիւրտերու կեղեքումներուն՝ ընդհարում ունեցեր էին զիրենք կեղեքողներուն հետ. Թուրք զինուորական ուժը խռովութիւնները զսպելու նպատակով՝ Քիւրտերուն միացած էր։ Ընդհարումներուն ընթացքին 10,000ի չափ Հայեր՝ առանց սեռի եւ տարիքի խտրութեան՝ ջարդի ենթարկուեր էին։

Աւելցնենք այստեղ թէ հայկական աղբիւրներէ բըխած տեղեկութիւնները կուգային ուժ տալու Թուրք քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագրին։ «Հնչակ» թերթը ջարդէն ամիսներ առաջ յայտարարած էր թէ Սասուն «ապստամբութեան» դիմած է։

Թուրք կառավարութիւնը մէկ կողմ նետելէ յետոյ համաձայնական պետութիւններու քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագիրը, յամառօրէն մերժեց ընդունիլ նոյն մարմնոյն կողմէ «հայաբնակ նահանգներուն» համար պատրաստուած բարենորոգումներու ծրագիրը, որուն էական պահանջն էր եւրոպացի կառավարիչ մը հայկական նահանգներուն համար եւ եւրոպական պետութիւններու հսկողութիւնը բարենորոգումներուն գործադրութեան վրայ։

Զարաչար խոշտանգումներու ենթարկուելէ յետոյ այդ ծրագիրը՝ վերջիվերջոյ դարձաւ պարզ «վարչական բարեկարգութեան» նախագիծ մը, որ ստացաւ «Մա–

յիսեան ռէֆորմներու ծրագիր» անունը եւ որուն գործադրութեանը պիտի հսկէր միայն ինքը՝ սուլթանական կառավարութիւնը:

Թէեւ գաւեշտա-ողբերգական բնոյթ ստացած էր եւրոպական երեք մեծ պետութիւններուն միջամտութիւնը, թէեւ այդ միջամտութենէն ծնունդ առնող Բարենորոգումներու ծրագիրը «չնչին մուկ» մ՚էր, բայց եւ այնպէս Հայութիւնը Երկրին թէ արտասահմանի մէջ, միասին հաշուելով նաեւ Սասունի «ապստամբութեամբ» Հայաստանի «անկախութիւն» ակնկալող Հնչակեանները, անհամբերութեամբ կը սպասէին այդ «ծրագրին» գործադրութեան:

Ճեմարանի պատերէն ներս թափանցող լուրերէն, որոնց յայտնապէս եւ գաղտնապէս կը հետեւէինք Թրքահայ աշակերտներս, ամէն բան չէինք կրնար հասկնալ: Փսփսուքներով երբեմն եւ յաճախ կը հասնէր մեր ականջներուն սա «ստոյգ» տեղեկութիւնը թէ «Հայասէր» Անգլիացիները կ՚ուզեն Թուրքիոյ մէջ ինքնավար Հայաստան ստեղծել, բայց Ռուսիան արգելք կ՚ըլլայ, եւ դեռ ուրիշ շատ գովասանքներ Անգլիոյ եւ պախարակումներ Ռուսիոյ հասցէին:

Եւ յանկարծ օր մըն ալ, 1895ի Հոկտեմբերին, լսեցինք թէ Կ. Պոլսոյ մէջ Հնչակեաններու կողմէ սեպտ. 18ին կազմակերպուած ցոյցի մը հետեւանքով 2000 Հայեր ջարդուեր են:

Հնչակեանները տեսնելով որ կ՚ուշանայ «Մայիսեան ռէֆորմներու» գործադրութիւնը, կ՚որոշեն «ցոյց»ով մը ստիպել Կ. Պոլսոյ, Լոնտոնի, Փարիզի եւ Փեթերսպուրկի կառավարութիւնները, որ վերջ դնեն տիրող լռութեան:

Բաբը Ալիի այս ցոյցին տրուած ջարդարար պատասխանը՝ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ՝ եւրոպական պետութիւններու դեսպաններուն աչքին առջեւ՝ «Մայիսեան ռէֆորմներուն» գործադրութեան նախաբանն էր...

Նոյն օրերուն լսեցինք թէ Տրապիզոնի մէջ ալ Հայ-

կական ջարդ եղած է Վանի նախկին նահանգապետ (վա-լի) Պահրի փաշային վրայ կատարուած մահափորձին հետեւանքով:

Պահրի փաշան իր պաշտօնավարութեան շրջանին խիստ հալածանքի ենթարկած էր հայ յեղափոխականները: Անոր օրով էր որ հարիւրաւոր արմենականներ բանտարկուեցան, աքսորուեցան, կախաղան բարձրացան, «Փիրար» դարձան:

Դաշնակցականներու տեսակէտով պէտք էր պատժել այդ դաժան վալին, բայց «Թուլամորթ արմենականները» չէին համարձակած այդ «վճռական քայլն» առնել: Միւս կողմէ հնչակեաններու ծաւալուն գործունէութիւնը Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի, Մուշ ու Սասունի մէջ, Սասունեան «ապստամբութիւնը», «Ռէֆորմներու ծրագիրը» պիտի մղէին դաշնակցականները զօրացնել իրենց «ակտիւ» գործունէութիւնը:

Բայց մինչպէս հնչակեանները, նոյնպէս եւ դաշնակցականները դեռ թոյլ էին Վանի մէջ, իսկ Տրապիզոնի մէջ երկու կազմակերպութիւններն ալ գործունէութեան «լայն դաշտ ստեղծած էին» իրենց համար: Վանի մէջ իրենց չըրածը դաշնակցականները պիտի կրնային ընել Տրապիզոնի մէջ: Երբ Պահրի փաշան Վանէն Կ. Պոլիս պիտի դառնար, Տրապիզոնէն անցած պահուն՝ դաշնակցականներուն կողմէ մահափորձի ենթարկուեցաւ: Մահափորձը թէեւ անյաջող անցաւ, բայց եւ այնպէս քանի մը հարիւր Հայեր ջարդուեցան:

Բարենորոգումներու բարձր քոմիսէր Միւշիր Շաքիր փաշան արդէն Կ. Պոլսէն ճամբայ ելած էր «Մայիսեան ռէֆորմները» գործադրելու համար. անոր պիտի աջակցէր Դ. զօրաբանակի (Երզնկայի) հրամանատար Զէքի փաշան, զինուորներ տրամադրելով:

Այդ օրերէն պիտի սկսէր հայկական ջարդերու առաջին շրջանը, 40ի չափ քաղաքներու եւ հազարաւոր գիւղերու մէջ անխնայօրէն պիտի ջարդուէին Հայեր, կին թէ տղամարդ, մանուկ թէ ծերունի:

Հիւպատոսական թերատ տեղեկագիրներուն եւ հետզհետէ արտասահմանեան օտար եւ հայ թերթերուն մէջ հրատարակուած տեղեկագիրներուն եւ թղթակցութիւններուն համաձայն՝ իբր «Մայիսեան ռէֆօրմ»ներու գործադրութեան արդիւնք՝ այդ «ջարդերուն» կամ «կոտորածներուն» զոհ եղող Հայերուն թիւը հասաւ 300,000ի. 3000է աւելի հայաբնակ գիւղեր՝ ամբողջութեամբ կամ մէկ մասով կողոպտուեցան, այրուեցան եւ ամայացան, նոյն վիճակին ենթարկուեցան 1000ի հասնող եկեղեցիներ եւ վանքեր, սպաննուեցան, բանտարկուեցան, գերուեցան, աքսորուեցան եւ զանազան խոշտանգումներու ենթարկուեցան 700ի չափ եկեղեցականներ — քահանայ, վարդապետ եւ եպիսկոպոս, նոյնիսկ թեմական առաջնորդներ, առեւանգուեցան հազարաւոր կանայք եւ օրիորդներ, 50,000ի չափ որբեր եւ որբուհիներ մնացին հրապարակին վրայ, հաւատուրացներ ալ եղան, որոնք ընդհանրապէս վտանգն անցնելէն յետոյ՝ այդ հարկադրական նուաստացումէն ազատուեցան, 200,000ի չափ Հայեր գաղթեցին Կովկաս, Պարսկաստան, Պալքանեան երկիրները, Ֆրանսա, Անգլիա, մինչեւ հեռաւոր Ամերիկա: Իսկ միլիոններու հասնող նիւթական կորուստներու հաշիւը ո՞վ պիտի կրնար գտնել:

«Մայիսեան ռէֆօրմ»ներով գործադրութեան դըրուած այս ջարդերը ինչպէս յիշեցինք սկսաւ Կ. Պոլսէն՝ Պապը Ալիի հնչակեան ցոյցով եւ շաբաթ մը յետոյ Տրապիզոնի մէջ դաշնակցականներու կատարած մահափորձով (*):

---

*) Նոյն սեպտ. ամսուն եղաւ Բաբերդի (Պայպուրդ) ջարդը, բայց աւելի մեծ ծաւալով ջարդերը շարունակուեցան հոկտեմբեր ամսուան մէջ: Յիշենք այստեղ Դերջանի գաւառի գիւղերը (Հոկտ. 7) Երզնկա (Հոկտ. 9) Կամախ (Քէմախ) եւ իր շրջակայքը, Հոկտ. 10ին Քղի եւ իր շրջանի գիւղերը, Հոկտ. 13ին Բաղէշ (Պիթլիս) եւ իր շրջանի գիւղերը, Հոկտ. 16ին Շապին-Գարահի-

Հնչակեաններու կողմէ Սասունով սկսող «ապըստամբական» ցոյցերուն մէջ աւելի մեծ եւ ուշագրաւ ընոյթ առաւ 1895–96ի ձմրան Զէյթունի մէջ բռնկող շարժումը: Լեռնական, քաջ, ռազմիկ զէյթունցին առաջին անգամ չէր որ հրապարակ կը հանէր իր խիզախ ըմբոստութիւնը. նոր սերունդը մոռցած չէր 1862ի շարժումը: Այս անգամ ալ զէյթունցիները իրենց սեփական անվեհերութեամբ կռուեցան Թիւրք զինուորներուն դէմ, սկիզբները նոյնիսկ իրենց յարձակողականով յաջողութիւն ունեցան, թնդանօթներ գրաւեցին, Թիւրք զինուորականներ ալ գերեցին, իսկ երբ Թիւրքերը նոր զինուորական ուժեր բերին, հարկադրեցին զէյթունցիները մնալ իրենց պաշտպանողական դիրքերուն մէջ:

սար, ուր ժողովուրդը իր ձեռքը ունեցած քանի մը զէնքերով կարեւոր դիմադրութիւն մը ընելու հնարաւորութիւն ունեցաւ: Նոյն օրը Եդեսիոյ (Ուրֆա) ջարդն սկսաւ, այստեղ ալ Հայերը ուզեցին դիմադրել եւ երկու օրուան չափ ալ դիմացան, բայց երկրորդ օրէն հարկադրուեցան յանձնել իրենց ժողովածու եւ փամփուշտներէ զրկուած զէնքերը: Թիւրքերը այդ անձնատուութեամբ գոհանալով, ամիսուկէսի չափ համբերեցին, իսկ Դեկտ. 16ին վերսկսան իրենց ջարդն ու կողոպուտը, այս անգամ անխնայօրէն ջարդեցին 7000 հոգի: Հոկտ. 18ին եղաւ Կարնոյ (Էրզրում) ջարդը, Հոկտ. 21ին Սեբաստիոյ (Սվազ), Հոկտ. 26ին Խարբերդի եւ Ակնի ջարդերը:

Ակն այս անգամ կաշառքով թեթեւ փրկանք մը տըւաւ, բայց տարի մը յետոյ (1896 Սեպտ.ին) ահաւոր ջարդի եւ ամէն տեսակ վայրագութիւններու ենթարկուեցաւ:

Մնացեալ քաղաքներն ու գաւառները (Տիգրանակերտ (Տիարպէքիր), Արաբկիր, Մալաթիա, Տիվրիկ, Գիւմիւշխանէ, Մուշ, Հալէպ, Սղերդ, եւն., եւն.) ջարդի ենթարկուեցան Նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներուն, ինչպէս նաեւ 1896ի ընթացքին:

Ծովայոյզ կացութիւնը շարունակուեցաւ 50 օրուան չափ, երբ եւրոպական պետութիւնները նորէն միջամտեցին եւ իբրեւ թէ կարգ մը խոստումներով զէյթունցիներուն ալ գոհացում տուին: Բայց այդ խոստումներն ալ միայն անուանական արժէք պիտի ունենային, ընդհակառակն յաջորդ տարիներու ընթացքին թիւրքական զօրանոցը աւելի մեծ սպառնալիք պիտի դառնար հայ ընտիր լեռնականներուն համար: Իսկ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին մեր խիզախ Զէյթունը ինքզինքը աննախընթաց չփոթութեան եւ ողբերգութեան հանդէպ պիտի գտնէր:

●

ՎԱՆԻ «ՄԵԾ ԴԷՊՔ»ԻՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

1895ի Հոկտեմբերին էր: Երկտող մը ստացայ Սալմաստէն: Ներսէսն էր գրողը: — Թիւրքերը սկսած են ամէն տեղ Հայերը ջարդել, պիտի երթանք Վան: Գուցէ ողջ չմնանք, դուք չմոռնաք հայրենիքին հանդէպ ձեր պարտականութիւնը:

Այս էր բովանդակութիւնը այդ երկտողին:

Ամիսներ անցնելէ յետոյ Ներսէսի եւ իր դէպի Վան ունեցած արկածալի ճամբորդութեան մասին մեզ հասան վիպական պատմութիւններ: Երեք տարի յետոյ Թաւրիզի մէջ իրեն՝ Ներսէսին պատմել պիտի տայի իրողութիւնները:

Հոկտեմբերի վերջերը Ներսէս մեծ խումբով մը ճամբայ կ'ելնէ: Անոր խումբին կը միանայ իր քանի մը ընկերներով՝ դաշնակցական գործիչ Նիկոլ, որ 2–3 տարիներէ ի վեր կը գործէր Պարսկաստանի մէջ, կ'երթեւեկէր Թաւրիզ, Սալմաստ, Տէրիկի վանքը, եւ որ յետոյ աչքառու ռազմիկ մը պիտի դառնար իր կուսակցութեան մէջ Դուման անունով (*):

(*) Միաժամանակ ճամբայ կ'ելնէ՝ միեւնոյն նպա–

Երեսունի չափ զինակիրներէ կազմուած այս սադմրկներու խումբը Սարա գիւղին քով կռուի կը բռնուի Թիւրքերուն հետ: Մերոնք մինչեւ երեկոյ՝ ձիւնի վըրայ փռուած՝ կը կռուին, մինչեւ որ մութը կը տարածուի, կը յաջողին պաշարման շղթայէն դուրս գալ եւ իրենց ճամբան շեղել դէպի Պօղազքէսէն կոչուած հայաբնակ գիւղը: Այնտեղ գիշերը կը հանգստանան Նազանենց ագարակի ախոռին մէջ, բայց առաւօտ կանուխ կը պաշարուին նորէն այդ շրջանի երկու համբաւաւոր քիւրտ աղաներու՝ Ծրնոէի եւ Տաւէշի՝ Թիւրքերով եւ կռիւը կը վերսկսի: Թիւրքերը տեսնելով որ չեն յաջողիր պաշարուածները անձնատուութեան մղել՝ կը հրդեհեն ախոռը: Ներսէսի խիզախ հրամանով հայ սադմրկները դուրս կը ցատկեն ախոռէն, համազարկներով շփոթութեան կը մատնեն եւ կը փախցնեն Թիւրքերը, կը բռնան իրենց ճամբան եւ Արճակ գիւղի վրայով կը յաջողին Վան հասնիլ:

տակով՝ այսինքն զէնք փոխադրելու համար՝ դաշնակցական խումբ մը Վազգէնի (վանեցի Տիգրան Տէրոյեան) առաջնորդութեամբ: Նիկոլ բաժնուեր էր Վազգէնի խումբէն եւ քանի մը ընկերներով միացած էր արմենական խումբին իր եւ Վազգէնի միջեւ տիրող անհանդուրժելի հետեւանքով: Երկուքն ալ խեռ բնաւորութիւն ունէին, յամառ եւ ինքնասէր: Թրքահայ դաշնակցականները սկիզբէն մինչեւ վերջ ենթակայ մնացին ռուսահայ դաշնակցականներուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իրբեւ «շէֆ» մը կը ներկայանար անոնց: Բայց Վազգէն սկիզբէն ցոյց տուած էր ինքնուրոյնութիւն: Միեւնոյն խումբին հետ եթէ Նիկոլ Վազգէնին ընկերանար, պիտի ենթարկուէր անոր, բայց արժանապատուութիւնը կը վիրաւորուէր, նախընտրեց քանի մը ընկերներով միանալ արմենական խումբին: Այդ օրերուն՝ անջրպետը երկու կազմակերպութիւններուն միջեւ դեռ շատ խորունկցած չէր:

Այս կռուի ընթացքին կը սպաննուին եւ կը վիրաւորուին 20է աւելի Քիւրտեր, կը սպաննուին Շաւէշ եւ Ճընտի քիւրտ աղաները։ Մերոնք ալ 4–5 զոհեր եւ վիրաւորներ կու տան։ Ծանր էր արմենականներուն համար Ուսթայ Փանոսի մահը։ Հնարամիտ այս զինագործն էր որ ինքնաշխատութեամբ յաջողեցաւ Վանի մէջ պէրտան հրացան շինել։ Ան իր գաղտնի արհեստանոցին մէջ կը նորոգէր փամփշտաւոր հրացաններ եւ կը շինէր պէրտան կամ սիւրմալի հրացաններ՝ իր պատկանած կազմակերպութեան համար։ Բայց 1894ին Ուսթայ Փանոսն ալ Պահրի փաշայի հալածանքին ենթարկուելով՝ անցաւ Պարսկաստան, Ներսէսի խումբին մէջ մտաւ զէնք փոխադրելու համար Երկիր։ Բայց շատ նրբակազմ էր եւ կը նեղուէր արիւնահոսութեան հիւանդութենէն։ Ամբողջ օր մը կուրծքը ձիւնին տուած կռուելէ յետոյ՝ երբ խումբը Սարայէն կ'ուղղուի դէպի Պօղազքիլիսէ՝ Ուսթայ Փանոս ցրտառութեան հետեւանքով ճամբուն վրայ կը մեռնի։

Կռուին մէջ կը սպաննուի նաեւ հաւթուանցի երեք արմենական զինուորներէն՝ Աւետիքը։

Ճընտէի եւ Շաւէշի սպանութեան լուրը թէ՛ կը սարսափեցնէ եւ թէ կը գրգռէ Քիւրտերը, որոնք իրենց աղաներու մահուան վրէժը լուծելու համար քանի մը օր յետոյ կը յարձակին այդ շրջանի Պօղազքէսէն, Մանտան, Հասփստան եւ ուրիշ վեց–եօթը հայաբնակ գիւղերու վրայ, կը սպաննեն եւ կը վիրաւորեն 40ի չափ հայ գիւղացիներ։ Իսկ այս վրէժխնդրութենէն ազատուածները, կը հեռանան իրենց գիւղերէն, քաղաքը կ'ապաստանին եւ միայն Վանի «Մեծ դէպք»էն յետոյ իրենց տեղերը կը վերադառնան։

Վազգէնի խումբը որ միեւնոյն ժամանակ Սալմաստէն ճամբայ ելած էր դէպի Վան՝ նոյնպէս զէնք փոխադրելու նպատակով՝ օգտուելով այն պատեհութենէն որ Քիւրտերու ուշադրութիւնը կեդրոնացած է Ներսէսի եւ Նիկոլի խումբին վրայ՝ անվնաս կը յաջողի Վան

մանել (*)։

1896ի գարունը մտած ենք։ Աշակերտներուս պարտիզային աշխատանքները սկսած են։ Ճեմարանի առջեւ փռուած ծաղկանոց-պարտէզը՝ աւանդաբար բաժնուած է աշակերտներուն վրայ՝ ըստ դասարի կամ շրջանի։ Թիֆլիսցիները, ղարապաղցիք, ղազախցիները, Նոր Նախիջեւանցիք ունին իրենց սեփական «ծաղկանոց»ները կամ «մարգեր»ը։ Ամենալաւ տեղը յատկացուած էր Թիֆլիսցիներուն եւ տաճկահայ աշակերտներուս։ Ամէնէն լաւ մշակուող ծաղկանոցն ալ մերն էր. իսկ 20է աւելի տաճկահայ աշակերտներէն ծաղկանոցին վրայ լաւագոյն աշխատողներն ալ վանեցիներն էին, որոնց թիւը այդ տարին 5ի հասած էր։

Բայց այդ գարնան մեր պարտիզային աշխատանքները շատ թոյլցեր էին, տկարացեր էին մեր տրամադրութիւնները։ Դասերը պարտաւորիչ էին, պէտք էր աշխատէինք, իսկ ծաղկանոցին աշխատանքները կամաւոր էին եւ հաճոյքի ու հոգեկան բաւականութեան ժամանցներ։ Երբ մեր մարգին մէջ կը հաւաքուէինք աշխատելու, մեր խօսակցութիւնները ծաղիկներու աշխարհէն անզգալաբար կը փոխադրուէին դէպի հեռուները, դէպի հայրենի աշխարհը։ Ամէն շարաթ, ամէն

(*) Մ. Վարանդեան իր «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն» գրքին մէջ յիշատակութիւնը կ'ընէ Սարա-Պօղազքէսէն գիւղերու այս կռիւներուն, բայց դաշնակցականներուն յատուկ սնամտութեամբ իրողութիւնները կը քօղարկէ եւ կը խեղաթիւրէ։ Չ'ուզեր մինչեւ անգամ յիշել միացեալ խումբին պետին՝ Ներսէսի՝ (Գ. Պէօզիկեանի) անունը։ Խեղաթիւրումներով եւ յերիւրանքներով հիւսուած իր այս պատմութեան համաձայն՝ խումբը 45է աւելի... դաշնակցականներէ կազմուած է եղեր եւ խմբապետն ալ Նիկոլն է եղեր։ Այդտեղ չի յիշեր նաեւ միեւնոյն ատեն դէպի Վան մեկնող Վազգէնի եւ անոր խումբին անունը...։

որ կը բերէր իրեն հետ նոր գոյժ մը։ նոր կոտորածի, նոր ջարդի մը լուրը, նախորդ ջարդի մը նոր մանրամասնութիւններով։

Միջերկրականի աւազանէն մինչեւ Սեւ Ծովու հարաւային ափերուն վրայ ինկած քաղաքները, Փոքր Հայքէն մինչեւ Կարին եւ Բաղէշ չկար աչքառու հայաբնակ քաղաք մը կամ գաւառ մը որ ջարդի, կողոպուտի ենթարկուած չըլլար։ Զերծ կը մնար հայակեդրոն գաւառներէն միայն Վանը։

Վանն ալ իր ճգնաժամային օրերը կ'ապրէր։ Մինչեւ մայիս ամսի վերջերը Պարսկաստանի եւ Լոնտոնի վրայով կը լսէինք հակասական եւ ահարեկիչ լուրեր, որոնց մէջ իրողութիւնն այն էր որ դեռ ձմեռուան ընթացքին՝ Պիթլիսի նահանգին մէջ եղած ջարդէն յետոյ՝ Քիւրտերը սկսած էին նաեւ կողոպուտի եւ սպանութիւններու դիմել այդ նահանգին սահմանակից եղող Վանի շատ մը գիւղերուն մէջ։ Ներսէս Վան մտնելէն յետոյ՝ տեղեկագրով մը կացութիւնը պարզեր էր Սալմաստ։

Անկարելի էր որ Վան կարենար խուսափիլ համահայկական ջարդէն։ Մ. Աւետիսեան ալ ձմեռնամուտին Սալմաստէն փոխադրուած էր Վան։

Վան կը գտնուէին նաեւ դաշնակցական գործիչ Պետօն եւ հնչակեան փրոփականտիստ Մարտիկ (Մարտիրոս Սարուխանեան, շուշեցի), որոնց հետ համախորհուրդ, Մ. Աւետիսեան կ'անցնի ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստական աշխատանքներուն, միեւնոյն ժամանակ ամէն զգուշութիւններու կը դիմէ որ առիթ կամ պատրուակ չտրուի Թուրք կառավարութեան փութացնելու Վանի ջարդը։

Չորս տարի յետոյ երբ Վան դարձայ, դեռ յամառօրէն շրջան կ'ընէին այն զրոյցները, որոնց համաձայն՝ Կ. Պոլսէն շատոնց հրահանգ տրուած էր օրուան նահանգապետ Նազըմ փաշային՝ Վանի ջարդին ձեռնարկելու, բայց վերջինս բարբարոսական հակամիտութենէ զերծ՝

խաղաղասէր եւ խղճամիտ անձ մը ըլլալով՝ յաջողած էր ամիսներով ձգձգել կեդրոնէն տրուած հրահանգին գործադրութիւնը:

Բայց Նազըմ փաշային հայեացքները եւ անձնական խնամութիւնը պիտի չկրնային փրկել հայկական Վանը: Ճիշդ է, վերջին երկու-երեք տարիներու ընթացքին, երբ Հնչակեանները անձնատուր եղած էին ցուցամոլական գործունէութեան մը, արմենականները ամէն կերպ կը խուսափէին նմանօրինակ գործելակերպէ մը եւ այդ կերպով յաջողած էին խաղաղութեան մթնոլորտ մը տալ՝ շատ զգուշաւոր քայլերով առաջ տանիլ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գործը ամէն մարզին վրայ, բայց սուլթանական կառավարութեան համար անհանդուրժելի էր Ռուսիոյ սահմանակից դարձած՝ երկու նահանգներու՝ Էրզրումի եւ Վանի մէջ Հայերու կեդրոնացումը եւ անոնց շրջահայեաց կեցուածքը:

Հայակեդրոն Էրզրումի նահանգին ջարդերէն յետոյ կարգը պիտի գար Վանին:

●

ՎԱՆԻ «ՄԵԾ ԴԷՊՔԸ»

Եւ ահա 1896ի գարնան Վան կը հասնի «Բարեկարգիչ Յանձնաժողովի Բարձր Քոմիսէրութեան» կողմէ Լըր «քննիչ» ուղարկուած Սաատէտտին փաշան կայսերական հրամանը գործադրութեան դնելու:

Մ. Աւետիսեան, Պետօ եւ Մարտիկ գերագոյն ճիգերու կը դիմեն ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան համար: Դաշնակցականները եւ Հնչակեանները Կովկասի մէջ կրնային դրամ եւ զէնք ձեռք բերել, բայց կարելին ըրած էին արդէն: Իսկ արմենականներու յոյսը դուրսէն աւելի Երկրին մէջ ապրող ժողովուրդին ինքնօգնութեան վրայ էր: Աւետիսեան կը ձեռնարկէ քաղաքին մէջ հանգանակութեան մը, կը գոյացնէ 600 օսմ. ոսկեդրամ լիրայ եւ մայիսին Ներսէսը ճամբայ կը հանէ դէպի Պարսկաստան՝ այնտեղէն զէնք փոխադրելու համար:

Ներսէսին կ՚ընկերանան 7–8 լաւագոյն ռազմիկներ, ի մէջ այլոց, յիշենք Եկարեանի եւ Տրդէի անունները: Բայց այս ձեռնարկը ձախողանքի կ՚ենթարկուի: Ներսէս իր խումբով երբ Խոյ կը հասնի, լրտեսուելով՝ պարսիկ իշխանութեան կողմէ կը ձերբակալուի իր ընկերներուն հետ միասին, կը փոխադրուի Թաւրիզ: Մինչեւ որ այստեղ Ներսէս եւ իր ընկերները կը յաջողին ազատուիլ, արդէն հրդեհը կը բռնկի Վանի մէջ, թէ՛ զէնքի փոխադրութիւնը այդ օրերուն անկարելի կ՚ըլլայ եւ թէ Եկարեանի եւ Տրդէի պէս ընտիր ռազմիկներ հեռու կը մնան ռազմադաշտէն:

Յունիս 3ին (հ. տ.) Սաատէտտին փաշայի կողմէ կազմակերպուած ջարդին նախապատրաստական աշխատանքները կը վերջանան եւ կը ձեռնարկուի «ջարդ»ին: Բայց քաղաքի ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ, կը վիժեցնէ «կատարած»ի ծրագիրը:

Այս բուռն եւ կարճատեւ դիմադրութիւնը կը մղէ Սաատէտտին փաշան հաշտութեան եզր մը փնտռել: Հիւպատոսական կազմին միջնորդութեամբ Մ. Աւետիսեան, Պետօն եւ Մարտիկ իրենց հետեւորդներով կը հեռանան քաղաքէն: Սաատէտտին ընդհանուր ներման յայտարարութիւն ընել կու տայ Կ. Պոլսէն, խաղաղութիւնը կը վերահաստատուի: Բայց քաղաքէն հեռացած ռազմիկները ճամբուն վրայ կռուի կը բռնուին եւ կ՚իյնան:

Մեր 30ամեայ ազգային ազատագրական շարժման ընթացքին (1890–1920) հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններուն կողմէ ցուցադրուած «ազատամարտութիւններու», «խաղաղ» կամ «զինուած ցոյցերու», «արշաւանքներու» եւ ասոնց ի պատասխան՝ թուրք կառավարութեան կազմակերպած «կոտորածներու», «ջարդերու», «տարագրումի եւ բնաջնջման» տարեգրութեան մէջ Վանի այս ինքնապաշտպանողական դիմադրութիւնը ինքնայատուկ, նշանակալից եւ պատուաբեր էջ մը կը գրաւէ:

Առանց այս «96ի Մեծ Դէպք»ին՝ համաշխարհային առաջին պատերազմին ընթացքին, երբ Թուրքիոյ Հայութիւնը բնաջնջման ենթարկուեցաւ, Վան պիտի չունենար իր 1915ի «Ապրիլեան հերոսամարտը», որով փրկուեցաւ Վասպուրականի 100,000 հայութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք հետագայ էջերուն վրայ:

Եթէ այս գիտակցութիւնը կազմակերպուէր մեր միւս երկու յեղ. կազմակերպութիւններէն մէկուն կամ միւսին գլխաւորութեամբ, անոնք իրենց փայփայած նպատակաւոր կամ անգիտակից ինքնախաբէութենէն մղուած՝ պիտի փնտռէին կամ ստեղծէին նոր բաներ՝ պանծացնելու համար իրենց «պայթեցուցած ապստամբութիւնը եւ յաղթանակը», ինչպէս ըրած էին Գում Գափուի ցոյցի օրերէն մինչեւ Սասունի եւ Զէյթունի «յաղթական ապստամբութիւնները» կամ ինչպէս պիտի ընէին Պանք Օթօմանի ցոյցին, Եըլտըզի մահափորձին, Խանասորի «արշաւանքին» եւ ուրիշ շատ առիթներով:

Արմենականները՝ անմասնութենէ հեռու՝ այս ինքնապաշտպանութիւնը անուանեցին «Դէպք» կամ «Մեծ Դէպք»: (*)

(*) Մինչեւ այսօր Վանեցիները այս ինքնապաշտպանողական ընդհարումը կը յիշեն իբր «96ի Դէպք» կամ «96ի Մեծ Դէպք»: «Մեծ» բառը յետոյ դրին «Դէպք»ին քով՝ զանազանելու համար նոյն տարուան սեպտեմբերին պատահած «Փոքր Դէպք»էն: Այդ ամսուն դուրսէն խումբ մը դաշնակցականներ յանկարծ կը մտնեն Վան: Քենիչ Շաքիր փաշան, որ այդ օրերուն նոր հասած էր Վան, առանց խուժանը շարժման մէջ դնելու, կը շըրջապատէ Նորաշէն կոչուած հայակեդրոն թաղը, ուր ապաստանած էր խումբը: Թնդանօթներու հարուածներով կը խորտակուի մերոնց ապաստանարանը եւ խումբը քաղաքէն կը հեռանայ գիշերով: Ա՛յս էր որ «Փոքր Դէպք» կոչուեցաւ, իսկ միւսը վերակոչուեցաւ «Մեծ Դէպք»:

Վանի այս «Դէպք»ին մասին անգլիական, Ֆրանսական, ռուսական թերթերը իրենց յարմար գտած եղանակով՝ տուին աւելի կամ նուազ ընդարձակ տեղեկութիւններ և մեկնութիւններ: Արտասահմանի հայ թերթերն ալ իրենց կարգին բուռն լեզուով կրկնեցին պախարակումներ, յոխորտանքներ և սպառնալիքներ «Պիղատոսի դերին մէջ մտած Եւրոպայի» հասցէին, այդտեղ փնտռելով մեր յաջողութիւնը:

Կռուին մանրամասն նկարագրութիւնները ճեմարան՝ մեզի հասան յուլիս ամսուն, երբ Մ. Աւետիսեանի ուղեկիցներէն քանի մը երիտասարդներ՝ ինքզինքնին փրկելով Սալմաստ անցան եւ այնտեղէն ալ՝ Կովկաս:

Չորս տարի յետոյ, երբ Վան մտայ, ժողովուրդը արդէն հիւսած էր դիւցազներգական եւ ողբերգական գոյներով բազմատեսակ պատմութիւններ, զրոյցներ եւ երգեր, որոնցմէ մէկը ակնարկութիւն կ'ընէր նաեւ եւրոպական պետութիւններու որդեգրած քաղաքականութեան որ ողբերգական ազդեցութիւն պիտի ունենար հայութեան ճակատագրին վրայ: (*)

Յունիս 3էն մինչեւ 10 տեւող այս հայ-թուրքական ընդհարումներուն ընթացքին հարիւրներով դիակներ ինկան թէ՛ Հայերու եւ թէ Թուրքերու կողմէ: Հայերը ունեցան նաեւ նիւթական ծանր կորուստներ, Թուրքերը

(*) Արմենական պատմագէտ ուսուցիչ եւ բանաստեղծ Յովի. Գուլօղլեան Մ. Աւետիսեանի եւ անոր հետ կռուի դաշտին վրայ ինկած հայ նահատակներու յիշատակին նուիրած էր երգ մը, որ մեծ ժողովրդականութիւն պիտի վայելէր, եւ ուր, ի մէջ այլոց, կ'ըսուէր.—

Մի՛ լար, մայրի՛կ, մի՛ լար, հայր իմ, մի՛ լար, քոյր. եղբայր սիրելիք,
Հայրենիքի Դատին համար մենք խոս ինկանք միասին:

. . . .

Խօսքով ըսին իրաւացի է Հայերուն այս բողոք,
Սակայն գործով հակասեցին մեր դատաւորք անողոք...

կողոպտեցին Հայերու տուները, եկեղեցիները, դպրոցները եւ այրեցին։

Մենք ծանր կորուստներ տուինք Թուրքերու յարձակման առաջին և վերջին օրերը։ Առաջին օրը, երբ Թուրքերը յարձակման ձեռնարկեցին, Հայերը անտեղեակ էին, իսկ վերջին օրն ալ՝ գոյացած համաձայնութեամբ երբ հայ ռազմիկները քաղաքէն դուրս ելան, Սաատէտտին հակառակ իր յանձնառութեան՝ օր մը ուշացուց խաղաղութեան պաշտօնական հռչակումը եւ այդ կերպով հնարաւորութիւն տուաւ Թուրքերուն շարունակելու իրենց կողոպուտն ու հրդեհումները։

Յունիս 3ին խլամ խուժանը — քաղաքին Թուրքերը, նահանգին զանազան կողմերէն կանչուած Քիւրտերը եւ քաղաքացիական տարազով ծպտուած և զինուած ժանտարմները եւ զինուորները ձեռնարկեցին իրենց յարձակողականին։ Քաղաքին Այգեստան կոչուած ընդարձակածաւալ շրջանին Հայկավանք, Նորշէն կամ Ս. Յակոբ եւ Կլոր տար կոչուած մեծ թաղերու այն փողոցներուն հայկական տուներուն վրայ սկսան խուժել, ուր իրենք եւ Հայերը իրարու դրացի էին։ Հայերը անպատրաստ եւ անկարող էին ինքնապաշտպանութեան դիմելու։

Ամէն կողմէ Թուրքերով շրջապատուած Հայկավանք թաղի եւ Թօրոմանենց փողոցի Հայերը խուճապի կը մատնուին եւ մօտ 100 ընտանիք՝ պաշտպանուելու համար՝ ·կ'ապաստանին իրենց դրացի եւ Հայերուն բարեկամ ճանչցուած Թէմուրզատէ Կալըպ փաշայի եւ անոր դրացի Հայերու տուները։ Բայց Կալըպ փաշան մինչեւ վերջը չի կրնար դիմանալ խլամ խուժանին սպառնալիքներուն, 170 տղամարդիկ իրենց ծնողքներու, կանանց եւ երախաներու աչքին առջեւ կը խողխողուին։

Ս. Յակոբ կամ Նորշէն կոչուած թաղաշրջանի Հայերու մէկ մասը կը պաշտպանուի այդ թաղին մէջ բնակող զինուորական հրամանատար Շէմսի փաշային կողմէ, մաս մը կ'ապաստանի եկեղեցին, բայց չի կրնար ազատուիլ խուժանին կատաղութենէն։ Մէկ ուրիշ մասն

ալ կ՚ապաստանի Փրանսացի Տոմինիկեան կրօնաւորներու շէնքին մէջ։ Խուժանը գնդակներ կ՚արձակէ նաեւ այս շէնքին վրայ եւ կը սպաննէ ու կը վիրաւորէ 2-3 ապաստանեալներ։ Միսիոնին պետ փէռ տը Ֆրանս հեռագրով Կ. Պոլսոյ Փրանսական դեսպանին պաշտպանութիւնը կը խնդրէ։ Անմիջապէս հիւպատոսական գործակատարի պաշտօն կը տրուի իրեն, որով իրաւունք կ՚ունենայ Փրանսական դրօշ բարձրացնել իրենց միսիոնի շէնքին վրայ եւ գոցել խուժանին կատաղութիւնը։

«Կլոր տար» կոչուած Թուրք եւ հայ թաղի Հայերուն մէկ մասը կ՚ապաստանի Կարցեան ընտանիքին քով, որ իբրեւ ռուսահպատակ՝ պաշտպանուած էր ռուսական դրօշով։ Նոյն թաղին միւս փողոցներու Հայերէն ոմանք կը սպաննուին, տուները կողոպտուի եւ հրդեհի կ՚ենթարկուին։ Բայց յանկարծ խուժանին վրայ սլացող հրացանի յաջորդական երկու գնդակներով երկու դիակներ գետին կը փռուին եւ սարսափահար Թուրք ամբոխը խուճապի մատնուելով ետ կը փախչի։

Զթճեան Արշակն է խուժանին վրայ կրակ բացողը։ Ան երբ հեռուէն կը լսէ իրենց դրացի հայ տուներուն վրայ խուժող բարբարոսներու կատաղի կանչերը՝ անմիջապէս պահարանէն դուրս կը հանէ իր մարթինի հրացանը եւ անոր փամփուշտները կ՚ուղղէ խուժանին վրայ։ Թուրքերը պահ մը ընկրկելէ յետոյ՝ աւելի մեծ ուժով «սալավաթի» տալով կը պաշարեն Զթճեաննենց տունը։ Ո՛չ անոնց համազարկները եւ ոչ ալ տունը հրդեհելու փորձերը կը յաջողին վհատեցնել Արշակը։ Անոր ծնողքը, եղբայրը (մեր խմբապետ Տիգրանը) վիրաւորուելէ յետոյ՝ ամուսինը՝ Հայկանուշ՝ կը շարունակէ օգնել Արշակին՝ մէկ կողմէ բնակարանէն ներս նետուած կրակները ջուրով մարեցնելով, միւս կողմէ վիրաւորները խնամելով։ Արշակ փոշիի եւ քրտինքի մէջ թաղուած կը դիմադրէ խուժանին առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, երբ մութը վրան կը հասնի եւ կը դադրեցնէ

Թուրքերուն յարձակումը: Գիշերը՝ Արշակի ընտանիքին վիրաւոր անդամները ամերիկեան հիւանդանոցը կը փոխադրուին, իսկ ինքը յաջորդ առաւօտ իր զէնքի ընկերներուն կը միանայ, Արաբուց Թաղի ամենավտանգաւոր դիրքերուն մէջ անձնական օրինակով՝ իր խիզախութեամբ՝ մշտական խանդավառութեան մէջ կը պահէ իր զինակիցները եւ իր գոռ ձայնով յաճախ շփոթութիւն առաջ կը բերէ Թուրքերուն մէջ եւ անոնցմէ դիակներ կը փռէ գետին:

Արշակ Զթչեան դեռ իր պատանեկութեան հասակէն համբաւ հանած էր իր քաջութեամբ եւ խիզախութեամբ, յաճախ իրենց Թաղի Թուրք հասակակիցներուն հետ կռուի կը բռնուէր եւ կը փախցնէր իրենց տուները: «96ի Դէպք»էն տարի մը առաջ Արշակ իր արմենական քանի մը ընկերներով անցաւ Սալմաստ՝ անձամբ ընտրելու եւ գնելու իր փափաքած «վստահելի» հրացանը: Ինչպէս այս ճամբորդութեան ընթացքին Քիւրտերուն հետ ունեցած ընդհարման մէջ, նոյնպէս եւ զանազան առիթներով քաղաքին մէջ Արշակ իր անձնուիրութեան եւ «իկիթ»ութեան (վեհանձնութեան եւ քաջութեան) ապացոյցներ տուած էր, մեծ համակրանք կը վայելէր ոչ միայն իրենց Թաղին, իրենց «խումբ»ին կամ կուսակցական ամբողջ շրջանակին, այլ եւ առ հասարակ իրեն ծանօթ եւ անծանօթ ամէն խաւի մէջ: Իրեն Թաղեցի հակառակորդ Թուրքերն անգամ կը գնահատէին անոր «իկիթ»ութիւնը:

Խաղաղութեան վերահաստատման նախընթաց օրը՝ Հայերը նիւթական աւելի մեծ կորուստ կ՚ունենան: Երբ մեր ռազմիկները քաղաքէն կը հեռանան, բարբարոսներուն ամբոխը կը խուժէ մինչեւ այդ օրը իբր պատնէշ ծառայող հայկական տուներու եւ դրացի բնակարաններուն վրայ, կը կողոպտէ, կը հրդեհէ: Այդ փողոցներուն հայ բնակչութիւնը կռուի ընթացքին փոխադրուած էր դէպի հայկական ներքին Թաղերը կամ ապաստանած

էր ռուս, պարսիկ, ֆրանսական եւ անգլիական դրօշնե-րուն տակ: Պատահականօրէն սպաննուողներ շատ քիչ կ'ըլլան:

Իսկ Յունիս 4էն մինչեւ 9, այսինքն վեցօրեայ դիմադրութեան ընթացքին մեր ռազմիկներուն կորուստը շատ աննշան եղաւ:

Պաշտպանողական դիմադրութեան նախագիծը նախապէս պատրաստուած էր: Մ. Աւետիսեան Գեւոյի եւ Մարտիկի հետ համախորհուրդ՝ յունիս 4ին կը դիմէ այդ նախագծին գործադրութեան: Նախապէս ցուցակագրուած երիտասարդներէն մօտ 500 ռազմիկներ կը տեղաւորուին պատնէշներու կամ «դիրք»երու վերածուած երկյարկանի տուներու վերին յարկերուն մէջ, որոնք շինուած էին հայ եւ թրքական թաղերու սահմանակից՝ զուտ հայկական փողոցներուն վրայ:

Երեք օր կը շարունակուին անընդհատ Թուրքերու յարձակումները հայկական 33 «դիրք»երու կամ պատնէշներու վրայ, բայց ապարդիւն: Թուրքերը չեն յաջողիր ընկճել Հայերու դիմադրութիւնը: (*)

Կռուին չորրորդ օրը Սաատճեանին եւ անգլ. հիւպատոս՝ թնդանօթաձիգ հարիւրապետ՝ Մր. Ուիլեամ տեսնելով Հայերու անխորտակելի դիմադրութիւնը եւ ենթադրելով որ կրնայ դեռ շատ երկար տեւել եւ առիթ տալ սահմանակից Կովկասէն ռուս զինուորներուն ներխուժման, կը խորհին դիմել միւս երեք հիւպատոսներուն եւ հաւաքական միջամտութեամբ առաջարկել հայ ռազմիկներուն որ զինաթափ ըլլան եւ հիւպատոսներուն

(*) Այս 33 «դիրք»երէն իրենց խիզախ դիմադրութեամբ եւ թշնամիին տուած կորուստներով աւելի մեծ համբաւ ունեցողներէն յիշենք այստեղ Նէնի Մահլայի, Նախրի փողնի, Թիւթիւնճենց, Սահակ պէյենց, Զաղալ Միրզենց, Շան թաղի, Շանոյի տափի, Խոտխմըկանց, Խուս Գալըստենց, Պրճենց, Գուլամենց «դիրք»երու անունները:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
(Թէրլէմէզեան)

Հիմնադիրը Արմենական կազմակերպութեան, որ 1896ին ղեկավարեց Վանի ինքնապաշտպանութիւնը եւ ինկաւ Բարթողիմէոսի վանքին բարձունքներուն վրայ:

պաշտպանութեամբ հեռանան Թուրքիոյ սահմաններէն: Ի փոխարէն՝ Սասունին կ. Պոլսէն ընդհանուր ներման հրաման բերել պիտի տար եւ խաղաղութիւն վերահաստատէր:

Մ. Աւետիսեան, Գեւօ եւ Մարտիկ զինուորական խմբապետներու խորհրդակցութեան կ'ենթարկեն եւ կը մերժեն եղած առաջարկը, հիւպատոսներուն առաջարկութեանը չվստահելով:

Յաջորդ օրը բերդէն քանի մը թնդանօթներ կը փոխադրուին հայկական թաղերուն վրայ իշխող «Սեւ Քար» կոչուած բարձունքին վրայ։ Անգլ. հիւպատոսը «պըտոյտ» մը կ'ընէ «Շան Թաղ» և «Շանայի սար» կոչուած հայկական թաղերուն մէջ, կ'ուսումնասիրէ հայ ռազմիկներուն «դիրքերը» եւ յետոյ թրքական փէսով մը ծածկելով իր գլուխը իբր թուրք զինուորական՝ «Սեւ Քարյի» վրայ գործող թնդանօթներու գլուխը կ'անցնի եւ ճիշդ նշանառութեամբ կը յաջողի քանդել հայկական յիշեալ թաղերուն քանի մը դիրքերը։

Այս պարագան եւ այն իրողութիւնը որ հայ ռազմիկներու փամփուշտներուն պաշարը 2-3 օրէն աւելի պիտի չիրնար դիմանալ՝ կը հարկադրէ մերինները շարունակուող բանակցութեան նոր մը դառնել։

Երկու կողմերը կը համաձայնին որ հայ զինուած ուժերը իրենց զէնքերով անցնին արտասահման, իսկ թուրք կառավարութիւնն ալ անմիջապէս ընդհանուր ներում յայտարարէ, խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն վերահաստատէ քաղաքին եւ նահանգին մէջ։

Թէրլէմէզեաններու (Մ. Աւետիսեանի) մեծ պարտէզին մէջ հաւաքուած մեծաթիւ ռազմիկներու ժողովին կը բերուին գոյացած համաձայնութեան պայմանները։ Վարանոտ մթնոլորտի մը մէջ մեր ռազմիկները քաղաքէն դուրս կ'ելլեն եւ կ'անցնին Վարագայ լեռը։

Սատաէտտին խաղաղութեան վերահաստատումը հռչակելէ առաջ անգլ. հիւպատոսին կը տեղեկացնէ թէ իրեն հասած «ստոյգ տեղեկութիւններուն համաձայն» անգլ. դրօշի պաշտպանութեան տակ գտնուող ամերիկեան միսիոնի շէնքերուն մէջ ապաստանած կիներուն եւ երախաներուն շրջանակէն ներս՝ զինուած և ծպտուած Հայեր թաքնուած են։ Մր. Ուիլեամ ամերիկեան միսիոնին պետ Տօքթ. Ուէյնոլտսի ընկերակցութեամբ՝ կ'ուզէ պարտէզի մը մէջ հաւաքել այն անզէն երիտասարդները, որոնք չհաւատալով թէ Սատաէտտին պիտի փութայ

յարգել իր յանձնառութիւնը՝ ռազմիկներու հեռանալէն յետոյ այնտեղ հաւաքուեր էին կացութեան ելքին սպասելու :

Իբրեւ թէ Սաատէտտին պիտի գար անձամբ տեսնելու թէ այդ երիտասարդները անզէն են, իսկ թէ չէր հաւատացեր իրենց բարեկամ անգլիական հիւպատոսի հաւաստումներուն...: Իսկ պարտէզին մէջ հաւաքուած երիտասարդները կը լսեն թէ իրենք Սաատէտտինին պիտի յանձնուին պատժուելու համար եւ կը փութան փախչելու ճամբաներ գտնել, կ'անցնին դէպի Վարագի լեռը եւ զինուածներուն կը միանան : (*)

Մ. Աւետիսեան, Գեւոն եւ Մարտիկ ի զուր կը փորձեն համոզել անզէնները որ ետ վերադառնան : Գեւոն եւ Մարտիկ առաջնորդուելով այն մտածումէն թէ անզէնները ճամբու ծանրութիւն կը դառնան իրենց համար՝ վճռականօրէն կը մերժեն անզէն ոեւէ մէկը իրենց ընկերացնել : Սակայն, Մ. Աւետիսեան կը հարկադրուի 400է աւելի այդ անզէններուն ծանրութիւնը ինքը կրել :

Գեւոն եւ Մարտիկ կը սպասեն մինչեւ որ Մ. Աւետիսեան իր խումբովը հեռանայ եւ իրենք ալ իրենց 80 զինակիցներուն հետ տարբեր գծով ճամբայ կ'ելլեն :

Բայց թէ՛ Մ. Աւետիսեանի եւ թէ Գեւո-Մարտիկի խումբերը հազիւ Վարագայ սահմաններէն հեռացած էին, կը սկսին հետապնդուիլ Քիւրտերէն և անոնց հետ ընդհարուելով շարունակել ճամբան մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը :

Մ. Աւետիսեան կ'իյնայ Ս. Բարթողիմէոսի լեռնա-

(*) Ամերիկեան շրջանակին մէջ այս անզէն երիտասարդները հաւաքելու ժամանակ՝ անգլ. հիւպատոսին հրահանգով՝ կը խուզարկուի այնտեղ ապաստանած բազմութիւնը : Մեծ սարսափ կը տարածուի ամբողջ ժողովուրդին մէջ. երիտասարդ մը երկիւղէն յանկարծամահ կ'ըլլայ :

դաշտին բարձունքներուն վրայ: Անոր զինակիր եւ անցէն կարաւանէն հազիւ կ'ազատին 30 հոգի, որոնք Սալմաստ կ'անցնին: Իսկ Մարտիկ եւ Գեւօն կ'իյնան Գազի տաղի — Քարահիսար լերան — վրայ եւ իրենց 80նոց խումբէն ո՛չ ոք կ'ազատի:

ՄԵՐ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒԺԸ ԵՒ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Քաղաքամիջի կամ բերդաքաղաքին հսկողութիւնը յանձնուած էր զինուարական հազարապետ Չէրքէզ Էմին պէյին, որ արգիլեց այդտեղ Թուրք խուժանին յարձակումը Հայերու վրայ: Ուրեմն եւ Հայերու կողմէ որեւէ շարժում չեղաւ, քաղաքին հարստութիւնը կազմող շուկան, որ այդտեղ կը գտնուէր, կողոպուտէ զերծ մնաց: Իշխանութիւնը վերահաստատուելէ յետոյ Սատտէտտին փաշան պահանջեց որ Քաղաքամիջի Հայերը յանձնեն իրենց զէնքերը: Զէնք չկար այնտեղ, եղածները ընդհանրապէս հնչակեաններուն պատկանող հին եւ անպէտք բաներ էին եւ յանձնուեցան:

Դժուար է ճիշդ թիւը տալ Վան քաղաքի հայ ժողովուրդի ունեցած զէնքերուն: Մօտաւոր հաշիւը հետեւեալն է.— Արմենականներն ունէին 350 հրացան եւ ատրճանակ, դաշնակցականները՝ 100, հնչակեանները՝ 40: Պէրտան, մարթինի եւ ուրիշ տիպի փամփշտաւոր հրացաններու թիւը պէտք է հաշուել մօտաւորապէս 300, ատրճանակներուն՝ 80, մնացեալները զանազան տիպի (ափալի, չախմախլի, շաշխանէ, եւն.) վառօդով գործածուող գնդակաւոր կամ որսորդական հրացաններ էին:

Միջին հաշուով իւրաքանչիւր փամփշտաւոր հրացան կ'ունենար 150 փամփուշտ:

Արմենականներու զէնքերը մեծամասնութեամբ անհատական սեփականութիւն էին, մնացածները՝ խմբական: Դաշնակցականներու զէնքերն ընդհանրապէս կուսակցական սեփականութիւն էին: Թէ՛ այդ զէնքերը եւ թէ անոնց տրամադրուած գումարը հայթայթուած

էր ընդհանրապէս Կովկասէն, նոյնք պէտք է ըսել նաեւ Հնչակեաններու ունեցածին մասին: Իսկ Արմենականներու զէնքերուն դրամն ընդհանրապէս, ինչպէս նաեւ զէնքերուն մէկ մասը, հայթայթուած էր Վանէն:

Կռուի ժամանակ եղած զէնքին քառապատիկ թիւ կը կազմէին այն անզէն երիտասարդները, որոնք կ'ուզէին զիրքերուն մէջ մտնել եւ կռուիլ (հաշուի չեմ առներ հազարաւոր այն գիւղացիները, որոնք ամիսներէ ի վեր իրենց գիւղերէն հեռանալով քաղաքն էին ապաստաներ), անոնց մէկ մասը իբր պահեստի՝ սպաննուած կամ վիրաւորուած ռազմիկներուն տեղը կ'անցնէր, աւելի մեծ մասը դիրքեր կը պատրաստէր, թուրք խուժանին երթեւեկը հայկական փողոցներուն մէջ խանգարելու նպատակով այդ փողոցներուն ծառերը կը կտրէր, ճամբուն վրայ կը փակէր եւ ուրիշ զինուորական սպասարկութիւններ կը կատարէր:

Քաղաքին մէջ շաբաթ մը տեւող կռուի ընթացքին՝ Հայերը տուած էին 400ի չափ զոհեր, բուն կռուին մէջ հազիւ թէ 20ի չափ սպաննուածներ եւ վիրաւորներ ունեցած էինք, մնացածները կռուի շրջանակէն դուրս, եւ ինչպէս յիշած ենք, կռիւը դեռ չսկսած (յունիս 3ին) եւ կռիւը վերջանալէն յետոյ (յունիս 10ին):

Մենք ծանր կորուստներ ունեցանք կռիւէն յետոյ, երբ մեր երիտասարդները՝ զինուած եւ անզէն՝ թուով աւելի քան 800 հոգի, Վանէն ճամբայ ելան դէպի Պարսկաստան եւ ինկան կռուի ճամբուն վրայ: Արմենական կազմակերպութիւնը կամ ըսենք Վանի ընտիր մտաւորականութիւնն ու երիտասարդութիւնը ծանրօրէն տուժեցին Բարթողիմէոսի ճամբուն վրայ:

Քաղաքէն դուրս՝ նահանգին զանազան գաւառներու Հայերը նախորդ տարուան հոկտեմբերէն մինչեւ 1896ի յունիսը տուին աւելի քան 10,000 զոհեր՝ եւ անհաշիւ նիւթական կորուստներ (ոչխարի հօտերու թալան եւ զանազան կողոպուտներ), ենթարկուելով կառավարու-

թեան կողմէ քաջալերութիւն գտած Թիւրքերու գինուած յարձակումներուն:

Գիւղերէն աւելի նուազ կորուստ ունեցաւ Շատախ գաւառը, որովհետեւ լեռնային շրջանի այդ Հայերը կռուելու վարժուած էին բնութենէն, քաջ էին և խիզախ: Արմենական կազմակերպութիւնը առաջին տարիէն Շատախի մէջ Մասնաճիւղ մը հիմնած էր: «Մեծ Դէպքի» շրջանին արմենականները գլխաւորաբար ղեկավարեցին նաեւ Թաղին ինքնապաշտպանութիւնը. դաշնակցականներն ալ մտած էին Շատախ եւ Կովկասէն ուղարկուած ստմբիկը՝ Վարդան՝ այդ օրերուն Շատախի Փեսանդաշտ գիւղին մէջ էր իր խումբով:

Մոկս գաւառի հայ գիւղացիութիւնն ազատեցաւ ջարդէ եւ աւերումներէ, որովհետեւ այդ շրջանի համբաւաւոր քիւրտ պետը՝ Մուհթուլա պէյը՝ լուսամիտ, զարգացած անձ մը՝ պաշտպանեց Հայերը:

Բերկրի գաւառի Հայերն ալ պաշտպանուեցան իրենց շրջանի աւատապետ Կոզ Մահմէտի կողմէ: Ծանր կռուաններ ունեցան Արճէշ գիւղաքաղաքը իր շրջանով եւ Ալճաւազի գաւառը, 10է աւելի միւս գաւառները կրեցին աւելի կամ նուազ չափով Ֆիզիքական ծանր կորուստներ: Հայոց Ձոր եւ Թիմար գաւառներու քանի մը գիւղերուն եւ քաղաքին մէկ երկու արուարձաններուն մէջ, ուր ամենականները կազմակերպական սաղմեր ստեղծեր էին, եղան մասնակի դիմադրութիւններ:

Աղբակ, Խօշապ, Նորդուզ գաւառներու Հայերէն հազարաւորներ գաղթեցին Պարսկաստան:

Կողոպտուեցան եւ այրուեցան նահանգին բոլոր նշանաւոր վանքերը:

Ինչպէս կը տեսնէք, թէեւ Վան քաղաքը եւ Շատախ գաւառի կեդրոնը՝ Թաղ՝ մասնաւորապէս արմենականներու առաջնորդութեամբ՝ ազատեցան միւս նահանգներուն մէջ եղած զանգուածային ջարդերէն, բայց նահանգին տուած կորուստը նուազ ծանր չէր, որովհետեւ ժողովուրդը զուրկ էր ինքնապաշտպանութեան մի-

ջոցներէն: Երբ արմենականները հնչակեաններուն եւ դաշնակցականներուն կ՚ըսէին թէ «ցոյցերու համար ժողովուրդը պէտք է պատրաստել», մեր այդ «ակտիւ» կազմակերպութիւնները կը պատասխանէին. «Ժողովուրդը պատրաստելու համար ցոյցեր պէտք է կազմակերպել»:

«ՑՈՅՑ»ԵՐԷՆ ԵՒ ՋԱՐԴԵՐԷՆ ՅԵՏՈՅ

Հայկական կոտորածներու առաջին շրջանը, որ բացուած էր Գում Գաբուի ցոյցով, փակուեցաւ Սամաթիոյ եւ Կ. Պոլսոյ միւս քանի մը թաղերուն ջարդով:

Յաջորդական ձախողանքները եւ վարդապետական խնդիրներ 1896ին պառակտեցին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ անդամալուծման մատնեցին: Ասպարէզը լայնօրէն բացուեցաւ դաշնակցականներուն առջեւ, որոնք նոյն տարուան Օգոստ. 14ին Պանք Օթոմանի եւ Սամաթիոյ մէջ պայթեցուցած ցոյցին հետեւանքով 10.000 զոհեր տալէ յետոյ փակեցին ջարդերու եօթնամեայ շրջանը եւ ստանձնեցին Թրքահայ ազատագրական շարժման երկրորդ շրջանը բանալու նախաձեռնութիւնը: Այս շրջանը, որ քսանամեակէ մը աւելի (1897-1920) պիտի տեւէր, վերջացաւ ոչ թէ համիտեան կոտորածներով, այլ իթթիհատական «բնաջնջումով»:

Ճեմարանի պատերէն ներս՝ մեր լսածները կը շէշտէին թէ ցոյցերուն եւ ջարդերուն հետեւանքով Հայերու կացութիւնը վերէն վար՝ Կ. Պոլսէն մինչեւ հայկական ամենահեռաւոր գաւառները՝ շատ ծանրացած էր: Գաւառացի Հայերը Կ. Պոլսէն արտաքսուած էին, վաճառականները զրկուած էին գաւառէն Կ. Պոլիս երթեւեկելու իրաւունքէն: Հայերը ինչպէս Կ. Պոլսոյ, նոյնպէս եւ գաւառներու մէջ «կորագլուխ» կ՚անցնէին Թուրքերուն առջեւէն ու անոնց «սիրտը քաղցրացնելու» համար շողոքորթութիւնը այլանդակ չափերու կը հասցնէին: Հայերէն գիրքերու եւ նամակներու վրայ դրա-

քննութիւնը կը խոստանար, ինչպէս նաեւ Կրթական Տեսչութեան հսկողութիւնը՝ դպրոցներուն վրայ:

Շատ աւելի կը ծանրանար հայ գիւղացիներու կացութիւնը: Գաւառներուն մէջ գրեթէ ամէն տեղ եւ մանաւանդ Հայաստանի նահանգներուն՝ Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի, Տիարպէքիրի, Խարբերդի եւ Սվազի վիլայէթներուն մէջ՝ հայ գիւղացին ստրկութիւնը քիւրտ աշիրէթապետներուն (աւատապետներուն եւ ցեղապետներուն) քով իր առաւելագոյն չափին կը հասնէր:

Կ. Պոլսոյ պատրիարքական գահին վրայ կը հրաւիրուէր Մ. Արքեպիսկ. Օրմանեան, որ իր նախորդէն՝ Իզմիրլեանէն՝ տարբեր ուղղութեան պիտի հետեւէր եւ պիտի փորձէր իր քաղաքագիտական եւ դիւանագիտական ձեռնհասութեամբ մէկ կողմէ Թուրք կառավարութեան կիրքը մեղմացնել, միւս կողմէ Ժընէվ նստած հայ յեղափոխականներու երեւակայութիւնը եւ պահանջները չափաւորել: Բայց ի զուր:

Գաւառներէն՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարան, Պատրիարքարանէն ալ արտասահման՝ Հայերուն և օտարներուն անդադար դիմումներ, աղերսանքներ կը տեղային, տասնեակ հազարներով անպատասխան մնացած որբերուն օգնութիւն եւ այրիացած կիներուն աշխատանք հայթայթելու համար:

Աւելի մխիթարական չէր կացութիւնը այն 70-80,000 Թրքահայերուն, որոնք ջարդերէն ազատուելու համար, ձգեր էին իրենց տուն ու տեղը, ունեցած-չունեցածը եւ մերկ ու սոված՝ փախեր էին սահմանին այս կողմը, Սալմաստէն, Խոյէն, Ուրմիայէն, Թաւրիզէն մինչեւ Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ, մինչեւ Արարատեան դաշտը, Էջմիածնի պարիսպներուն տակ: Ռուսահայ մամուլը օգնութիւն կ՚աղաղակէր գաղթականներուն եւ որբերուն համար: Միեւնոյն ժամանակ «Մշակ» իր քննադատութիւններով կը քարկոծէր Խրիմեանը: Այդ օրերուն դեռ դաշնակցականները «Մշակ»էն հեռացած չէին, Խ. Մա-

լուծեան (Է. Ակնունին որ դեռ չէր անցեր Ժընէվ) առիթը չէր փախցներ հարուածելու Կաթողիկոսը, որովհետեւ Խրիմեան գաղթականներուն օգնութիւնը իրեն համար գործ էր բրեր, մինչդեռ իրենց դիմումները՝ ի մասին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը քաջալերելուն՝... մերժած եւ անոնց «տղայական արարքները» քննադատած էր:

Այս էր կացութիւնը 1896ի վերջերը եւ 1897ին, իսկ Թուրք հեռագրական գործակալութիւնը ամէն օր կը կրկնէր — «Անդորրութիւնը կատարեալ է» — «Ասայիշ պէր քէմալ տըր...»:

Ճեմարանի մէջ կեանքը կ՚ընթանար խաղաղ եւ անվրդով: Ռուսահայ աշակերտութիւնը իր ականջին ծայրովը միայն կը լսէր ջարդերու եւ անոնց յաջորդող կացութեան մասին եկած լուրերը:

1897ի «Նոր Տարի»ի տօնը տօնուեցաւ իր աւանդական կարգով, մրգեղէններով եւ խմիչքներով զարդարուած սեղաններով, տօնածառով, արտասանութիւններով, ճառերով, երգերով, պարերով ու Թատերախաղով:

●

« ԽԱՆԱՍՈՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ »

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան նոր թափ տալու եւ ջարդերուն հետեւանքով «ռէակցիա»ի մատնուած ժողովուրդին տրամադրութիւնը բարձրացնելու նպատակով՝ «արշաւանք» մը կազմակերպած էր Քիւրտերուն վրայ:

1897ի սեպտեմբերին Ճեմարանին պատերէն ներս սկսան ծփալ կատարուած «արշաւանք»ին մասին առաջին լուրերը, որոնք յաջորդ ամիսներուն աւելի եւ աւելի կը ճոխանային: Իսկ տարի մը յետոյ՝ Ճեմարանէն դուրս, երբ մեր ուզած հրատարակութիւնները կրնայինք կարդալ՝ «Դրօշակ»ի վերջին տարուան թիւերուն մէջ խանասորեան այդ «արշաւանք»ին մասին հրատարակ-

ուած գոյնզգոյն պատմութիւնները միանալով մեր նախապէս լսածներուն հետ դիւցազներգութիւն մը կը հիւսէին:

Ո՛չ Ճեմարանի մէջ լսածներուս մանրամասնութիւնները կը յիշեմ այսօր եւ ո՛չ ալ «Դրօշակ»ի այդ տարուան թիւերը ունիմ ձեռքիս տակ: Ճեմարանէն եւ «Դրօշակ»էն յիշածներէս միայն մէկ երկու կէտեր պիտի դնեմ այստեղ եւ յետոյ պիտի դիմեմ Մ. Վարանդեանի վկայութեան:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Արեւելեան Բիւրօ»ն, տարի մը խորհելէ ետք, 1897ի յուլիսին Սալմաստէն «արշաւախումբ» մը կ'ուղարկէ մինչեւ Խանասոր կոչուած դաշտավայրը, քանի մը ժամուան մէջ «բնաջինջ կ'ընէ» Մազրիկցի կոչուած քիւրտ ցեղը, («միայն կանանց եւ երախաներուն չի մօտենար»), ցեղապետ Շարաֆ պէկը կը սպաննէ, անոր վիզը կը կտրէ, ականջները, սուրը եւ մատանին կ'առնէ եւ նոյն օրը իր գործը վերջացնելէ յետոյ յաղթականօրէն ետ կը վերադառնայ: Իսկ քրտական միւս ցեղերը այս եղելութեան հանդէպ կը սկսին միջոցներ փնտռել հայ Փէտայիներուն հետ բարեկամանալու համար (*):

Արշաւանքին յաջորդող առաջին ամիսներու ընթացքին տարածուած այս առասպելները թերեւս կարելի ըլլար արդարացնել այն չքմեղացումով թէ եղած ձախողանքը ծածկելու, կուսակցութեան «պրեստիժ»ը չկոտրելու եւ «չարքայիններու եւ մասսայի» մէջ յուսալքում առաջ չբերելու համար պէտք էր ծածկել բուն իրողութիւնը եւ եղածը լաւ գոյներով ներկայացնել:

Բայց Մ. Վարանդեան 35 տարի յետոյ է որ կը խօսի «Խանասորի արշաւանքին» մասին եւ այդ ալ ո՛չ թէ բեմէ մը կամ օրաթերթի մը սիւնակներէն, այլ մեծահատոր Գիրքի մը էջերէն, որ կոչուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան

*) «Արշաւախումբին» անդամներուն թիւին մասին զանազան թուանշաններ յիշուած են, 1200, 2000, 4000:

պատմութիւնը տալու ներկայ եւ ապագայ սերունդներուն:

Ինչպէս կը ներկայացնէ Մ. Վարանդեան «արշաւանք»ին պատմութիւնը: Անմիջապէս ըսենք որ պատմիչը զգուշացած է դիմել իր կուսակցութեան արշիվներուն, ուր անշուշտ պիտի գտնուէին գէթ մասամբ, աւելի ստուգապատում գրութիւններ, որոնք այս կամ այն չափով լոյս կը սփռէին խրթութիւններուն վրայ: Ասոր փոխարէն Մ. Վարանդեան կը դիմէ «արշաւանք»էն յետոյ կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակուած ստորագրական տեղեկատուութիւններուն, որոնց աւելի ոյժ տալու նպատակով կը յիշէ թէ Թեհրանի անգլիական հիւպատոսն ալ «արշաւանք»ին մասին տեղեկագիրներ ուղարկած է Լոնտոն: Պատմիչը պէտք կը տեսնէ նաեւ յիշելու թէ, Լոնտոն հաղորդուած տեղեկութիւններուն համաձայն, արշաւախումբը 4000 հոգիէ կազմուած էր, բայց հերքելու համար այդ տեղեկատուութիւններուն այն կէտը, որուն համաձայն հայ յեղափոխականները յանկարծակի յարձակած են Տարաֆ ցեղի վրայ եւ «բարբարոսաբար ջնջած են այր, կին եւ երախայ», Մ. Վարանդեան կը բերէ նաեւ անգլիական հայասէր դեսպան Սըր Ֆիլիփ Քըրրիի սա վկայութիւնը թէ «Հայ յեղափոխականներու ձեռքով երբ թէ կատարուած բարբարոսութիւններուն լուրերը չեն ստուգուիր եւ ես սուտ կը գտնեմ զայդ, թէեւ տարաբախտաբար, կասկածելու տեղի չկայ որ կիներ ու երախաներ ևս սպաննուած են, երբ բանակատեղին քանդուեր է հրացաններու կրակով:»:

Վարանդեան իրեն համար իբրեւ աղբիւր ընտրած է «արշաւախումբին հրամանատար» Վարդանի օգնական Ցոլակի Արզութեանը, որուն տեղեկագիր - թղթակցութիւնը զուրկ չէ. նաեւ բանաստեղծական արտայայտութիւններէ: Կուզէն տալ ասոնք Արզութեանի ուշադրութենէն վրիպած չեն շուներու հաչոցը եւ ձիերու խրխինջ.

ջիւնը եւ ո՛չ ալ ոչխարներու մայիւնը կամ աքլորներու կանչը, եւն.:

Ըստ Թղթակցին արշաւախումբին անդամներուն թիւը 200 եղած է, իսկ յարձակման ենթարկուած Քիւրտերու վրաններուն թիւը 250: Օգնական հրամանատարը անհրաժեշտ կը համարէ յիշել թէ «արշաւախումբ»ը մինչեւ 40 - 50 մեթր մօտեցած է վրաններուն, հաւանականաբար նախ այն մտածումով, որ ընթերցողը համոզուի թէ այդքան մօտիկ տարածութեան վրայէն կարելի էր բնաջնջել 250 վրաններու տակ գտնուողները եւ յետոյ՝ որպէսզի հաւատալի թուի թէ իրենք լսած են այս ձայները վրաններու տակէն.— «Ջիւօր հացրէք Բաշկալա»...: «Յայտնեցէք աղային ... Դիրքերը բռնեցէ՛ք»: Եւ վերջապէս քրտուհիին սա ողբաձայնը.— «Աստուա՛ծ, փէսայիններ եկան»...»:

Յարձակումը կը սկսի արշալոյսի մթնշաղին: Երբ լոյսը կը բացուի, կը տեսնուի որ ծխացող վրաններուն մէջեւ հարիւրաւոր դիակներ փռուած են:

«Բայց, կ'աւելցնէ անմիջապէս Թղթակիցը, շուտով գործ պիտի ունենայինք օգնութեան եկող Քիւրտերի եւ տաճիկ կանոնաւոր զօրքին հետ:»

Այդքան բան անհրաժեշտ էր ըսել, որպէսզի կարենայինք հասկնալ թէ ինչու համար լսած էին «ճիւօր հացրէք Բաշկալա» հրամանը եւ որպէսզի կարելի ըլլար խելոյն աւելցնել թէ «անհրաժեշտ էր դիրքեր գրաւել կռիւը շարունակելու համար...» եւ կամ աւելի ճիշդը՝ ըսելու համար թէ... «Հնչեց նահանջի փողը...: Դեռ չմթնած՝ պատերազմական խորհուրդ գումարուեց ...: Շարունակե՞լ կռիւը թէ նահանջել...: Արշաւանքը հասած էր իր նպատակին: Մազրիկցիները բնաջինջ եղած էին:»*)

Մ. Վարանդեան օգնական հրամանատարին «մազրիկցիները բնաջինջ եղած էին» տառապելաբանութիւնը

---

*) Ընդգծումները մերն են:

մանր տառերով եւ հետեւեալ կերպով կը մեղմացնէ.— «Դէպքին թարմ տպաւորութեան տակ գրուած այս տողերը կը պարունակեն, անշուշտ, չափազանցութեան խոշոր բաժին մը։ Մազրիկցիներէն շատերը յաջողեր էին փախուստ տալ»...։ Եթէ Մ. Վարանդեան ուշադիր կերպով կարդար Արղութեանի բառերը, այդ հերքումին պէտք պիտի չունենար։ Քանի մը տող վերը, Թղթակիցը բաց էր արդէն թէ «Քիւրտերը... ամբողջ օրը պտտւում էին լեռան շուրջը... մինչ 300 կամ 400 ձիաւորով էին յարձակւում ամէն մէկ կէտի վրայ»։

Ուրեմն Թղթակիցը այստեղ գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար կը յայտնէ թէ Մազրիկցիները ոչ թէ միայն բնաջինջ չէին եղած, այլ յարձակողականի ձեռնարկած էին եւ ընհակառակն յարձակող «արշաւախումբն» է որ մտեր էր պաշտպանողական դիրքի մէջ։

Բայց թողունք որ շարունակէ խօսիլ հրամանատարի օգնականը։ — «Միւս կողմից՝ մեր բանակի շուրջը հաւաքուել էին մօտ 2000 քիւրտ ձիաւոր, որոնց մէջ կային Բաշկալէի տաճիկ զինուորներ։ Եթէ հետեւեալ օրն էլ նոյն տեղը մնայինք, կարելի է 10.000 հոգի շրջապատէին մեզ։ Միաձայն որոշուեց նահանջել։» Յ. Արղութեան չ՚ըմբռներ որ իր այս խօսքերը առասպելին քողը կը բանան։ Եթէ «ամբողջ մազրիկ ցեղը բնաջնջուած եւ արշաւանքը իր նպատակին հասած էր», ալ ի՞նչ պէտք կար «պատերազմական խորհուրդ» գումարելու, որոշելու համար թէ հետեւեալ օ՞րն ալ պէտք է շարունակել կռիւը թէ ոչ՝ «նահանջել»։

Մ. Վարանդեան չէ կրցեր նկատել Յ. Արղութեանի այս սխալը, անոր փոխարէն փութացեր է մանր տառերով (իբր ծանօթութիւն) դնել Շարաֆ պէկի սպանութեան ակնյայտնի դարձած առասպելը՝ ըսելով. «Վերջինը (այսինքն Շարաֆ պէկ), ինչպէս հետագային միայն ստուգուեցաւ, կարողացեր էր փախչելով ազատիլ...»։

Բայց Մ. Վարանդեան ուզելով առասպել մը ծած-

կել, նոր առասպել մը ինքը կը շինէ, ըսելով թէ Շարաֆ պէկ «փախչելով» ազատուեր է:

Եթէ Շարաֆ պէկ վատաբար փախչելուն մէջ փնտռեր էր իր փրկութիւնը, այ ո՞վ սիրտ պիտի ունենար կամ իր պարտականութիւնը պիտի համարէր ցեղապետին փախչելէն յետոյ կռուի դաշտին վրայ մնալու եւ «արշաւախումբ»ին դէմ կռուելու: Մինչդեռ Մ. Վարանդեան չի հերքեր Յ. Արղութեանի սա խօսքերը. — «Քիւրտերը... մինչ 300 կամ 400 ձիաւորով էին յարձակում ամէն մէկ կէտի վրայ...»:

Հետագային ստուգուածներուն մէջ շատ խրողութիւններ կային, որոնք Մ. Վարանդեան շատ զգուշութեամբ քօղաւորած է, զոր սակայն չկարողացան քօղաւորուած պահել «արշաւախումբ»ին անդամներէն շատ շատերը:

Ահա քանի մը նմոյշներ անոնց պատմածներէն:

«Արշաւախումբ»ին յարձակումը շատ կարճ տեւած էր, այսինքն ցորչափ դեռ Քիւրտերը իրենց առաւօտեան քունին մէջ էին: Իսկ երբ Քիւրտերը կը զինեն իրենց զէնքերուն եւ յարձակողականի կը սկսին, «արշաւախումբ»ին պահապան մասերը յանկարծակիի կու գան, խուճապի կը մատնուին եւ կ'աճապարեն քարերու եւ բլուրներու ետեւը մտնել ինքզինքնին պաշտպանելու համար: Այդ ատեն է որ «արշաւախումբ»ը 40ի չափ սպաննուածներ եւ վիրաւորներ կ'ունենայ (Յ. Արղութեան սպաննուածներուն թիւը 19 կը հաշուէ, իսկ վիրաւորուածներուն մասին խօսք չ'ըներ): Սպաննուածներուն մէկ մասը սպաննուեր էր իր ընկերներու գնդակներէն, որովհետեւ նախապէս երեք կողմէ Քիւրտերը պաշարողները երբ քարերու ետեւ կ'ապաստանին՝ խուճապի կը մատնուին եւ իրենց գնդակներէն շատերը իրենց ընկերներուն վրայ կ'իյնան: Յետոյ արշաւախումբին հատուածներուն միջեւ անհամաձայնութիւններ կը ծագին, ա՛լ իրարու խօսք մտիկ չեն ըներ. ամէն կողմէ

ահազանգ կը տրուի թէ «պաշարման վտանգին տակն են»։ Եւ իրիկուան մութը լեռներուն վրայ իջնելուն պէս «բանակը նահանջել» կը սկսի։

Իսկ Շարաֆ պէկ ի՛նչպէս կը ներկայացնէ զինք «սպաննող» եւ իր ցեղը «բնաջնջող» արշաւանքը։

— Մինչեւ այդ օրը, կ'ըսէ քիւրտ ցեղապետը, իրեն ծանօթ հայ վաճառականներուն, որոնց հետ առեւտրական գործառնութիւններ ունէր, եւ մեծ համարում ունէի հայ ֆէտայիներուն վրայ, կը կարծէի թէ անոնք քաջ եւ վեհանձն մարդիկ են։ Բայց այդ օրէն ի վեր կարծիքս փոխուած է, անոնք ամարդի, փոքրոգի մարդիկ են. մեր վրայ յարձակեցան մութ գիշերով, երբ քունի մէջ էինք, սպաննեցին եւ վիրաւորեցին մեզմէ 20 – 30 հոգի՝ երիտասարդ, կին, երախայ, բայց մեծամասնութեամբ կին, որովհետեւ վաղ արշալոյսին՝ երբ երիտասարդները դեռ չեն արթնցած, կիները աշխատանքի կ'ելլեն։ Գնդակները պառկածներուն չէին վնասեր, ոտքի վրայ եղողներուն կը հանդիպին։ Իսկ երբ ես իմ խոլամներուս հրամայեցի որ խելոյն իրենց հրացաններուն դիմեն, անոնք խուճապի մատնուեցան եւ զիրար ջարդելով քարերու ետեւ մտան, մինչեւ որ իրիկուն եղաւ, փախան գացին։»

Շարաֆ պէկ իր խօսքը կը վերջացնէ արհամարհանքի շեշտ մը աւելցնելով. «Աւելի մեծ թուով այծեր եւ ոչխարներ սպաննեցին ձեր ֆէտայիները. մեր ոչխարներու հօտերը վրաններէն հեռու չէին։»

Բայց Շարաֆ պէկ տարի մը չսպասեց իր վրէժը լուծելու համար։ Նոյն յուլիսին յաջորդող երկու ամսուան ընթացքին՝ Ազրակ, Խօշապ եւ Նորտուզ գաւառներուն 10ի չափ գիւղերուն Հայերը, որ նախորդ տարի չէին կրցած գաղթել, ենթարկուեցան մագրիկցիներուն յարձակման, թալանին եւ սպանութիւններուն։ Ազատողները փախան Պարսկաստան։ Խոյի քով գտնուող Կօթուր եւ Վան գիւղերու բնակիչ Հայերուն մեծագոյն մասը կրօնափոխ եղաւ, մէկ փոքր մաս փախաւ,

իսկ մնացածները սպաննուեցան: Ամբողջ սպաննուածներուն թիւը ըսին թէ 1000ը կ'անցնէր յիշեալ 3 գաւառներուն եւ 2 գիւղերուն մէջ: Իսկ Խանասորի արշաւանքին մասնակցող հայ ռազմիկներէն 9 հոգի Թուրք կառավարութեան պահանջով Սալմաստի Մահլամ գիւղին մէջ պարսիկ տեղական իշխանութեան ձեռքով գըլխատուեցան, մինչ դաշնակցականները հանդիստ խղճով կը ջանային Խանասորէն հարիւրաւոր, հազարաւոր քիլոմէթրներով հեռու գտնուող իրենց հայրենակիցները համոզել թէ Շարաֆ ցեղը սպաննած եւ քրտական մազրիկ ցեղը բնաջնջած էին, միայն կիներուն եւ երախաներուն կեանքը խնայելով: Երգ ալ շինած էին այդ «արշաւանք»ին վրայ, եւ կ'ըսէին թէ ժողովուրդն էր այդ երգին յօրինողը (*): Մինչեւ անգամ կը ջանային հաւատացնել թէ Քիւրտերն ալ իրենց լեզուով երգ շինած եւ փառաբանած էին հայ Ֆէտայիներու քաջութիւնն ու վեհանձնութիւնը:

Փակելէ առաջ Խանասորի արշաւանքին կապակցուած այս էջը, անհրաժեշտ է յիշել նաեւ հետեւեալը.

«Խանասորի արշաւանքը» դեռ չսկսած՝ դաշնակցականները կ'առաջարկեն արմենականներուն՝ իրենց միանալ եւ երթալ միասին վրէժը լուծել տարի մը առաջ Բարթողիմէոսի եւ Քարահիսարի բարձունքներուն վրայ ինկած Մ. Աւետիսեանին, Պետոյին, Մարտիկին եւ անոնց ընկերներուն:

---

*) *Ահա քանի մը տող այդ երգէն.*

Կարկուտ տեղաց Խանասորի դաշտումը,
Ֆէտայիներ դաշնակցական վրէժ լուծում հովտումը:
Եամա՛ն Աստուած, փէտան եկաւ, ո՞ւր փախչիմ,
Ասաց որդուն՝ կրծքին սեղմած՝ լեղապատառ
ֆրդուհին:
Մի՛ վախենար, հանգիստ կացիր, պաչի ջա՛ն,
Կանանց երբե՛ք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր հայ ֆէտան:

Արմենականները չեն ընդունիր իրենց եղած առաջարկը, բացատրելով թէ Քիւրտերը վրէժի տակ չեն մնար, մշտնջենապէս վրէժ լուծելու կը դիմեն: Այդ պարագային պէտք պիտի ըլլայ պահել մշտական ռազմական կայան մը եւ ռազմիկներու գունդ մը՝ Քիւրտերով զբաղելու համար: Մենք ի վիճակի չենք ո՛չ մնայուն ռազմակայան եւ ոչ ալ ռազմիկներու մնայուն գունդ մը կազմելու: Արմենականները այդպիսի վտանգաւոր ձեռնարկի մը փոխարէն՝ կ'առաջարկեն Սալմաստ հաւաքուած զէնքերը Երկիր փոխադրել, ինքնապաշտպանութեան համար զինել ժողովուրդը: Դաշնակցականները կը մերժեն արմենականներուն առաջարկը:

Դաշնակցական «արշաւախումբ»ին հետ միասին Ա. Եկարեանի առաջնորդութեամբ՝ ճամբայ կ'ելլէ արմենականներու խումբը, «96ի դէպք»էն առաջ Վանի մէջ հանգանակուած եւ Պարսկաստան փոխադրուած գումարով գնուած զէնքերը Վան փոխադրելու համար: Կիսաճամբուն՝ դաշնակցականները կ'առաջանան դէպի Թանասար, արմենականները՝ դէպի Վան:

Աւելցնենք այստեղ նաեւ հետեւեալը.

Ինչպէս 1895ի աշնան, այս անգամ ալ տարաձայնութիւն կը ծագի Վարդանի (Տիգրան Տէրոյեան) եւ իր ռուսահայ ընկերներուն (Նիկոլի, եւն.) միջեւ: Վարդան ալ կը հակառակի արշաւանքի գաղափարին, արմենականներուն պէս ան ալ անիմաստ եւ վտանգաւոր կը գտնէ այդ արշաւանքը, ատոր փոխարէն կ'առաջարկէ զէնք փոխադրել Վանի շրջանը եւ ռազմիկներու խումբ մը պահել այնտեղ: Երբ իր առաջարկը կը մերժուի, խումբով մը դէպի Վան ճամբայ կ'ելլէ Վարդան, բայց այդ յանդուգն եւ ինքնավստահ երիտասարդը շատ կարճ ժամանակ միայն կրնայ մնալ Վանի մէջ, 1898ի յունուարին մատնուելով՝ քաղաքէն 6 – 7 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող Հայաբնակ Կուռուպաշ գիւ-

գին մէջ իր երկու ընկերներուն հետ պաշարուելով թուրք ժանտարմներէն, կռուի կը բռնուի եւ կը սպաննուի:

●

ԲԱՆՏԻՆ ՄԷՋ ԱՒ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

1897 *դեկտեմբերին էր: Գիշեր մը յանկարծ Վաղարշապատի պրիստաւը (ոստիկանապետ) երկու ժանտարմով տեսուչի օգնական Կարապետ վարդ. ի եւ հերթապահ վերակացուին հետ մեր ննջարանը մտան եւ արթնցուցին չորս հոգի. (Յակոբ Թոփճեան այնթապցի, Սարգիս Անդրէասեան՝ մշեցի, Գէորգ Թովմասեան՝ վանեցի, չորրորդն ալ ես էի *): Մեր մահճակալները եւ հագուստները խուզարկելէ ետք, մեզ տարին մեր դասարանները, մեր դարակներն ալ խուզարկեցին, ինչպէս նաեւ սնտուկանոցին մէջ մեր ունեցած սնտուկները, որոնց մէջ կը պահէինք մեր պահեստի իրեղէնները, գիրքերը, նամակները, եւն.: Առին մեր քով գտնուած նամակները եւ առանց մեզի բան մը ըսելու գացին:*

Չկրցանք հասկնալ թէ ի՛նչ էր եղածը: Ամիս մը ետք նոյնութեամբ մեզի վերադարձուցին տարուած նամակները:

Յաջորդ մարտ ամսուն նորէն եկաւ պրիստաւը, այս անգամ չորս ժանտարմներով, նորէն գիշերով մեր ննջասենեակը մտաւ: Բայց այս անգամ միայն ես խուզարկուեցայ: Երբ խուզարկութիւնը աւարտեցաւ, չորս ժանտարմները զիս կառք մը դրին եւ ճամբայ ելանք դէպի Երեւան:

Գիշերուան մութին մէջ շէնքէ մը ներս առաջնորդուեցայ եւ մտայ քարիւղի լամպարի աղօտ լոյսով լու-

---

*) Առաջին երկուքը կուսակցական մտայնութենէ բոլորովին հեռու էին եւ լսարանցի էին, իսկ երկուքս՝ մեզ «կուսակցական» կը համարէինք, Թովմասեան՝ դաշնակցական, ես՝ արմենական:

սաւորուած խցիկ մը:

Ձերբակալուած էի:

Խցիկս $2\frac{1}{2}$ մէթր երկայնքով եւ $1\frac{1}{2}$ մէթր լայնքով առանձնարան մըն էր: Մէկ մէթր բարձրութեան վրայ տախտակէ թախտ մը կը ծառայէր իբր մահճակալ եւ ճաշասեղան: $1\frac{1}{2}$ մէթր լայնքով՝ երկար միջանցքին վրայ բացուած խցիկիս դռնակին վրայ կար փոքր լուսանցք մը, որմէ հաց եւ կերակուր կը տրուէր բանտարկեալին: Միջանցքին երկայնքին երկու պատերուն վրայ իրարու կցած էին միեւնոյն չափով եւ ձեւով շատ մը խցիկներ, որոնց թիւը չեմ կրնար յիշել:

Այդ գիշերը չկրցայ քնանալ. միտքս կը մղուէր զանազան ենթադրութիւններու՝ ձերբակալմանս պատճառները գտնելու համար:

Լուսաբացին բանտին պահակը խոշոր քայլերով անգամ մը անցաւ միջանցքէն, դիմացի խցիկին մէջ գտնուողին հետ ռուսերէն քանի մը խօսք փոխանակեց վայրկեանի մը չափ եւ անցաւ:

Գլուխս խցիկիս դռնակին վրայ բացուած ծակէն դուրս հանեցի նայելու համար թէ ո՛վ կը գտնուէր: Ուրիշ գլուխ մըն ալ ճիշդ դիմացի խցիկին դռնակին վրայէն միջանցքին վրայ երկարեցաւ: Գեղադէմ երիտասարդ մըն էր, հազիւ 22–23 տարեկան, նշաձեւ աչքերով, արծուեքիթ, բայց շագանակագոյն պեխով ու մօրուքով եւ մինչեւ ուսերուն վրայ իջնող մազերով:

Անծանօթ երիտասարդը հայերէն լեզուով զիս բարեւելէ ետք, սկսաւ իրարու ետեւէ շարք մը հարցումներ ուղղել:

Ես շփոթած էի, պահ մը մտածեցի թէ լրտես մըն էր, որ դրուած էր ճիշդ դիմացի խցիկին մէջ՝ ինծմէ գաղտնիքներ կորզելու համար: Այդ մտատանջութեանս մէջ պատասխաններս շատ կցկտուր էին, վարանոտ եւ վերապահ:

Խօսակիցս մէկէն բարձր քրքիջ մը արձակեց եւ յետոյ ինծի դարձաւ.

— Ինչ ես վախենում, ես քեզ ճանաչում եմ. դու ճեմարանցի ես: Ե՛ս էլ: Ես երեք տարի առաջ դուրս եմ եկել ճեմարանից. Աւետիք Իսահակեանն եմ:

Ազատ շունչ մը քաշեցի: Ճեմարանին մէջ շատ կը յեղյեղուէր Աւ. Իսահակեանի անունը: Իբրեւ բանաստեղծ շատ կը սիրէինք զինքը: Մ. Գիւլամիրեանի «Արաքս» գեղարուեստական հանդէսին մէջ կը կարդայինք իր քերթուածները՝ «Իմ փէրին», «Այ իմ վարդին» եւն.:

Այդ օրը երկար ու փոխադարձ հարցումներով ու պատասխաններով լաւ անցուցինք:

Իսահակեան իբրեւ դաշնակցական ձերբակալուած էր քանի մը ամիս առաջ: Ուսանող էր: Գերմանիայէն արձակուրդի եկած ժամանակ սահմանագլխուն վրայ ձերբակալեր եւ բերեր էին Երեւան: Ան ընտելացած էր արդէն բանտի կեանքին: Պահակներէն ոմանց հետ «բարեկամացեր» եւ անոնց միջոցով յարաբերութիւն կը պահէր դուրսի հետ: Ճեմարանէն, Շիրակէն անեկդոտներու, «լեգենդա»ներու եւ զուարճալի պատմութիւններու անսպառ պաշար մը ունէր Աւ. Իսահակեան: Չէր թողուր որ ես մտածումներու մէջ իյնամ: Ամէն օր «հարցաքննութեան» դաս կուտար ինծի: Չէի գիտեր թէ ինչու բանտարկուած էի, բայց ան ենթադրելով թէ ի՛նչ հարցումներ կրնային ուղղուիլ ինծի, կը թելադրէր իմ տալիք պատասխաններս: «Ցամենայն դէպս պատասխաններդ միշտ կարճ պէտք է լինեն, — այո՛, ո՛չ, չեմ իմանում, չեմ ճանաչում...»:

Ես տաճկական բանտը չէի մտած, բայց տեսած էի բանտարկեալներ, բանտին մէջ խոշտանգումներէ մեռնողներ եւ խաչուողներ: Մտաբերելով այդ սարսափները, դժգոհ չէի այս բանտային պայմաններէն: Առանձնարան-խցիկս մաքուր էր, խոտով պատրաստուած ներքնակ մը եւ ադեալ մը (վէրմակ), իբրեւ սնունդ ամէն օր կը տրուէր հաց, սուպ կամ պօրշ (ապուր): Բայց կը մտատանջուէի բանտարկութեանս պատճառը չգիտնալուս համար: Երեք շաբաթ ետք կանչուեցայ ա-

ռաջին հարցաքննութիւնս տալու: Հարցումները կը կեդրոնանային արմենականութեան եւ արմենականներու վրայ: Ութ-ինը ամիս առաջ Թիֆլիսի մէջ բանտարկուեր էին ծանօթ արմենականներ՝ Գարեգին Մանուկեան (Բագէշցեան), Միքայէլ Նաթանեան եւ ուրիշներ: Փեթերսպուրկի մէջ ձերբակալուեր էր նկարչութեան ուսանող Փանոս Թէրլէմէզեան եւ փոխադրուեր էր Թիֆլիս: Թիֆլիսի մէջ այդ օրերուն ձերբակալումէ խուսափեր էին Ներսէս (Գ. Պէօզիկեան) և Կարօ, (Կարապէտ, Ա. Եկարեան) եւ անցեր էին Պարսկաստան, ինչպէս նաեւ Օհ. Յակոբեան, որ անցեր էր Ամերիկա:

Թիֆլիսէն Թաւրիզ անցնելէ ատեն մը ետք Ներսէս ինծի նամակ մը գրած էր, որով կը տեղեկացնէր թէ Կարօն խումբով մը անցած էր Վան՝ զէնք փոխադրելու համար եւ յաջողութեամբ տեղը հասած էր: Յետոյ խօսած էր «Մանասերի արշաւանք»ին մասին եւ խստօրէն քննադատած էր դաշնակցականները. խօսած էր Թիֆլիսի ձերբակալութիւններուն մասին, վերջացուցած էր նամակը՝ յոյս յայտնելով թէ շուտով ճեմարանէն յետոյ պիտի անցնիմ Պարսկաստան եւ այնտեղէն ալ Վան: Հարցաքննիչին ձեռքն էր այս նամակը: Երկրորդ նամակ մըն ալ կար նորէն Թաւրիզէն, որուն բովանդակութիւնը ինծի չյայտնեցին, ըսին միայն թէ այդ նամակն ալ «Ներսէս» ստորագրութիւնը կը կրէր: Ցոյց տրուեցաւ ինծի նաեւ երրորդ պահարան մը, որուն մէջ կային Արմէնիա եւ Դրօշակ թերթերէն կտրօններ, նոյնպէս Թաւրիզէն ուղարկուած:

Պատասխաններուս մէջ ըսի թէ կը ճանչնամ Ներսէսը որ ուսուցիչ է եղած: Արմենական կուսակցութեան մասին եղած հարցումներուն տուած պատասխանիս մէջ ըսի թէ լսած եմ որ կայ այդպիսի հայրենասիրական կազմակերպութիւն մը որ Թուրքիոյ մէջ Հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան նուիրուած է: Թուրքիոյ եւ Թուրքերու մասին եղած հարցումներուն ի պատասխան՝ ըսի թէ 3-4 տարիէ ի վեր հեռացած էի

այնտեղէն, բայց թէ՛ ռուս եւ թէ հայերէն թերթերէն շարունակ լսածս այն էր թէ Հայերը կը ջարդուին Քիւրտերէն եւ եւ Թուրքերէն, Թուրք կառավարութեան հրահանգով. անշուշտ դուք ալ լսած էք, ըսի, թէ 1895 եւ 1896 տարիներուն ընթացքին 300,000 Հայեր ջարդուած են այնտեղ. միայն մեր ընտանիքէն, այդ խռովութեանց շրջանին, երեք հոգի զոհ գացին, հայրս եւ երէց երկու եղբայրներս:

Այստեղ ո՞ր քաղաքներուն մէջ մասնաճիւղեր ունի արմէնական կազմակերպութիւնը, հարցուց ինծի հարցաքննիչը:

— Չեմ գիտեր, պատասխանեցի, չեմ հետաքրքրուիր այդպիսի խնդիրներով, ես աշակերտ եմ:

— Ինչո՞ւ բաժնուած են իրարմէ դաշնակցականները եւ արմէնականները:

— Բնաւ գաղափար չունիմ այդ մասին:

— Չէ՞ք գիտեր որ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները թշնամական դիրք ունին նաեւ ռուս կառավարութեան դէմ:

— Չեմ գիտեր: Բայց իբրեւ Թրքահայ գիտեմ թէ այնտեղ՝ Թրքական Հայաստանի հայ ժողովուրդը եթէ յոյս մը ունի Թրքական լուծէն ազատելու՝ այդ յոյսը Ռուսիոյ վրայ է:

Ժամէ մը աւելի տեւեց հարցաքննութիւնը:

Հակառակ մտավախութեանս՝ շատ հանդիստ անցուցի հարցաքննութիւնը: Հարցաքննիչը շատ քաղաքավար անձ մըն էր: Գիտցած ռուսերէնովս պիտի չկրնայի պատասխանել: Ա. Իսահակեանի խորհուրդով՝ թարգման մը ուզած էի: Ո՞վ էր թարգմանը, չկրցայ գիտնալ, բայց նկատեցի որ իմ խօսքերս թարգմանելու ատեն, կը ջանար լրացնել կամ ձեւաւորել ըսածներս, օգնել ինծի:

Ինծի համար ամէնէն դժուար կէտը Ներսէսի Նամակին մէջ տրուած կարգ մը տեղեկութիւններն էին:

— Եթէ դու գաղափար չունիս կուսակցութեանց գործունէութեան մասին՝ ինչո՞ւ ուրեմն քեզ տեղեկու-

թիւններ կու տան կուսակցական այս ու այն գործերու, օրինակ, Վան պէնք փոխադրելու եւ Խանասորի արշաւանքին մասին:

Լաւ կը յիշեմ, այստեղ ես բաւական նեղուեցայ եւ ուզեցի արդարացուցիչ բացատրութիւններ տանել եւ իմ մտածումովս՝ դատած էի եւ սկսած էի բացատրել, թարգմանս չթողուց շարունակել, ընդհատեց խօսքս եւ մտածներուս եւ ըսելիքներուս փոխարէն՝ պատասխանեց.— Չեմ գիտեր թէ նամակագրին նպատակն ի՞նչ է:

Անկէ զատուելէ յետոյ երկրորդ հարցաքննութեան ենթարկուեցայ Ա. Իսահակեանի կողմէ:

— Վատ չէն տուած պատասխանները, բայց կարելի էր աւելի կարճ կապել. իսկ այդքան բացուելուց յետոյ՝ դու կարող էիր տանել նրանց, որ թէեւ մենք մեր յոյսը ձեր վրայ ենք դրել, բայց դուք Թուրքերից էլ աւելի վատ էք վարւում մեզ հետ: Կարող էիր տասնեակ օրինակներ տալ: Ես ծիծաղեցի: Ա. Իսահակեան յուզուած էր:

Երկրորդ եւ վերջին հարցաքննութիւն մըն ալ պիտի կրէի մօտ երկու շաբաթ յետոյ:

Մենք մեր օրերը կ'անցընէինք մօտաւոր եւ հեռաւոր անցեալը քրքրելով: Յաճախ մեր խօսակցութեան նիւթ կ'ըլլար տաճկահայկական հարցը:

Իմ մէջ տարուէ տարի ուժեղցած էր դաշնակցականներուն գործելակերպին հանդէպ դժգոհութիւն մը. համոզուած էի որ անոնց ղեկավար շրջանակին մէջ կային գաղափարական անձեր, բայց ինծի համար շատ ակներեւ էին անոնց սխալները: Ա. Իսահակեան ունէր իր դաշնակցականի հայեացքները, ինքն ալ խաչալիտ մըն էր, կը պաշտպանէր անոնց գործելակերպը. բայց երբ ես Երկրին իրականութեան մասին կու տայի իրեն իմ գիտցած տեղեկութիւնները, ան չէր ուզեր համաձայնիլ ինծի հետ, բայց լռութեան մը անձնատուր կ'ըլլար, գլուխը ներս կը քաշէր դռնակին ծակէն, իր մահճակալին վրայ կ'երկարէր, կը խորասուզուէր մտա-

ծումներու մէջ եւ երբ մէկ կամ երկու ժամ ետք մեր զլուխները նորէն զանակէն դուրս կ՚երկարէինք՝ ան կը սկսէր մրմնջել բանաստեղծական թուխչք մը, յետոյ ներս կ՚երթար եւ կը բերէր ու կը կարդար մատիտով թուղթի վրայ գրած իր ներշնչումները:

Հակառակ եղած արգելքին եւ մէկ երկու շաբաթը անգամ մը կատարուած ձեւական խուզարկութիւններուն՝ Խաչակեան միշտ իր քով մատիտ կը պահէր:

Խաչակեան կը ջղայնանար, կը հայհոյէր զինք ձերբակալողներուն, որովհետեւ ամիսներէ ի վեր բանտարկուած էր առանց ոեւէ յանցանքի. իր միակ յանցանքը դաշնակցական ըլլալն էր:

Իմ վերջին հրցաքննութիւնս շատ կարճ եղաւ, քանի մը «լրացուցիչ» հարցումներ ալ եղան նախորդ հարցաքննութիւնը ամբողջացնելու համար, որմէ յետոյ հարցաքննիչը յայտարարեց. — Ձեր ձեմարանի տեսչին երաշխաւորութեամբ կ՚ազատենք ձեզ այստեղէն, որպէսզի ձեր դասերէն չզրկուիք: Բայց դեռ հսկողութեան տակ կը մնաք մինչեւ որ վերջանան ձեր մասին կատարուելիք քննութիւնները:

Ես ազատեցայ, բայց Ա. Խաչակեան դեռ պիտի մնար եւ կը կարծեմ թէ անոր բանտարկութիւնը Երեւանի մէջ 11 ամիս տեւեց:

Թիֆլիսի մէջ բանտարկուած արմենականներէն Փանոս Թէրլէմէզեան եւ Գ. Մանուկեան իբրեւ պարսկահպատակներ՝ մօտաւորապէս տարի մը բանտարկուած մնալէ յետոյ՝ Պարսկաստան ուղարկուեցան: Միք. Նաթանեան իբր թրքահպատակ՝ Կարս ուղարկուեցաւ, սահմանէն այն կողմ փոխադրուելու համար, բայց Թուրք հիւպատոսը մերժեց «վիզա» տալ անոր:

Արմենականներու հետ ձերբակալուած էին նաեւ քանի մը ուրիշ անկուսակցական վաննեցիներ, որոնցմէ յիշենք կաթողիկոս Խրիմեանի եղբօրորդին եւ սենեկապետ Խորէն Խրիմեան, որ քանի մը շաբաթէն ազատեցաւ, Կարապետ Աղբիւրասեան, Կաթողիկոսին շաքիրը,

որ արմենականութեան առաջին նահատակ Օհանէս Ագրիպասեանի եղբայրն էր, բայց ինքը համակիր էր միայն արմենականներուն։ Բանտին մէջ թոքախտի ենթարկուեցաւ եւ Վան փոխադրուեցաւ ուր եւ մեռաւ։

Արմենականներուն դէմ ռուս իշխանութեան կողմէ եղած այս հարցաքննումը բացատրուեցաւ հետեւեալ կերպով։

Արտաքին գործոց նախարար Սազանովի օրով անգլեւռուս համաձայնութիւնը նոր փուլի մէջ մտած ըլլալով՝ ինչպէս անգլեւթուրք, նոյնպէս եւ ռուսեւթուրք «բարեկամութիւն»ն ալ վերանորոգուեցաւ։ Համիտեան կառավարութիւնը պատեհութենէն օգտուելով կրցաւ 300,000 Հայեր ջարդել, միեւնոյն ժամանակ «Փեթերսպուրկի բարեացակամ» իշխանութենէն խնդրել որ ուշադրութիւն դարձնէ սահմանագլուխին վրայ հայ խռովարարներու երթեւեկներուն։ Եւ արդարեւ սահմանակից շրջաններէն Վանն էր որ զինադրութիւն ցոյց տըւած էր ջարդարարներուն եւ այդ զինադրութիւնն արմենականներն էին կազմակերպած, թուրք կառավարութիւնն ալ մանաւանդ արմենականներուն վրայ հրաւիրած էր կովկասեան իշխանութիւններուն ուշադրութիւնը։ Հայ յեղափոխական կազմակերպութիւն ըսելով՝ այդ օրերուն Վանի մէջ արմենականութիւնը կը հասկցուէր· ռուս իշխանութիւններն ալ իրենց ոստիկանական գաղտնի սպասարկութեան բաժանմունքին «արթնամտութեամբ», ո՛ւր որ կրցած էին ծանօթ վանեցի Հայ մը գտնել, Փեթերսպուրկի, Թիֆլիսի, Պաքուի թէ Էջմիածնի մէջ, ձերբակալած էին։

«Խանասորի արշաւանք»ի մասին ալ տեղեկութիւն տրուած էր կովկասեան իշխանութիւններուն, բայց արշաւախումբը կազմուած էր բացառաբար թրքահայերէ, որոնք մնացեր էին Պարսկաստան· իսկ արշաւախումբին կովկասահայ պետերը կրցեր էին խուսափիլ։ Միայն Յ. Արղութեան ոստիկանութեան ձեռքը ինկած եւ այդ օրերուն Թիֆլիսի մէջ բանտարկուած կը մնար։

ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Նոյն տարուան Մայիսին տուինք մեր աւարտական քննութիւնները: Լսարանները մտնելու հարցը աւանդաբար իրեն հետ կը բերէր նաեւ եկեղեցականի սքեմ ընդունելու կամ չընդունելու խնդիրը, որովհետեւ լսարանական եռամեայ շրջանը իր ուսանողներուն կու տար առաւելապէս կրօնական եւ աստուածաբանական ուսում:

Անքուն գիշերներուս տուած եզրակացութիւնն այն էր թէ ես ալ պէտք էր վարդապետական սքեմ ընդունէի: Գաղափարական ասպարէզ էր կուսակրօնութիւնը եւ այդ կոչումով կարելի էր լաւագոյն կերպով ծառայել ժողովուրդին:

Այս համոզումէն առաջնորդուելով գրեցի խնդրագիրս: Տեառչի օգնականը դիմումս Կաթողիկոսին պիտի ներկայացնէր:

Նորին Վեհափառութեան կը ներկայանամ: Իր նոյն բազմոցին վրայ ծալլապատիկ նստած է նորէն, գլանիկը բերնին. բայց արհամարհանք մը կայ իր նայուածքին մէջ: Կը սկսի խօսիլ առանց գոնէ անգամ մը երեսս նայելու:

Ի հարկէ այժմ չեմ կրնար նոյնութեամբ յիշել իր խօսքերը, բայց որովհետեւ այդ հարցին շուրջ շատ անգամ առիթ ունեցած եմ խօսելու, կրնամ ըսել որ եթէ ոչ իր խօսքերը, գոնէ անոնց իմաստը, հարազատօրէն կարող եմ ներկայացնել այստեղ:

— Կ'ենթադրէի թէ վանքին մեղկ մթնոլորտը պիտի հրապուրէր նաեւ Թուրքիայէն հոս եկած աշակերտները: Բայց հոս վարդապետներ եւ վարդապետացուներ շատ կան: Էջմիածին պէտք չունի որ դուն վարդապետ ըլլաս: Դուք հայրենիք ունիք այնտեղ, ձեր գործը այնտեղ է:

— Բայց, Վեհափա՛ռ Տէր, պատասխանեցի համարձակ կերպով, այժմ Հայրենիքին դուռները փակուած

են մեր առջեւ: Վարդապետի սքեմը թերեւս կարողանայ բանալ մեր առջեւ այս դուռները: Այնտեղ վարդապետի շատ պէտք կայ: Գիտէք թէ այնտեղ վարդապետներն ալ ջարդի ենթարկուեցան:

— Դուք վարդապետ ձեռնադրուելու համար չեկաք հոս, կը պատասխանէ Խրիմեան քիչ մը աւելի վրդովուած: Եթէ Ճեմարանը կրցաւ փոխել ձեր երէկուան նպատակը, վարդապետ դառնալէ յառաջ աւելի շուտ պիտի ազդուիք Էջմիածնի մթնոլորտէն, պիտի վարժուիք վանական կեանքի փափուկ պայմաններուն, պիտի ուզէք եպիսկոպոս, առաջնորդ, սինոդական դառնալ: Ալ ինչո՞ւ պիտի ուզէք երթալ կծկուիլ ձեր հայրենիքին աւերակ վանքերուն մէջ կամ այնտեղի դըժբախտ ժողովուրդին ծառայել: Ես քեզի կ'ըսեմ, դուն հոս գործ չունիս:

Ալ չթողուց որ խօսիմ. ձեռքը բարձրացուց որ համբուրեմ եւ դուրս ելլեմ:

Խրիմեան ինքնատիպ մարդ էր եւ ինքնայատուկ գիծերով օժտուած կրօնաւոր: Ինքը ջերմ հաւատացեալ էր, նախանձախնդիր՝ Հայ Եկեղեցւոյ պատուին եւ փառքին: Եկեղեցիին պետն էր, պէտք կը զգար ձեռնհաս, արժանաւոր եկեղեցականներու, բայց տեսակ մը արհամարհանքով կը նայէր Էջմիածնի միաբաններուն վրայ. համարում չունէր առհասարակ Էջմիածնի «նեղ» մթնոլորտին մէջ ապրող եկեղեցականներուն վրայ, ըլլային «պահպանողական» թէ «ազատական»: Այդ պատճառով ալ դժգոհութիւն շատ կար վանքին մէջ իրեն դէմ: Ինք լսել կամ տեսնել չէր ուզեր այդ դժգոհութիւնները: Մասնաւորապէս զգալի կ'ընէր իր դժգոհութիւնը ճեմարանական կուսակրօններուն դէմ: «Անոնք դեռ սարկաւագի ուրարը իրենց ուսին չառած՝ կը խորհին թէ ե՞րբ եպիսկոպոս պիտի ձեռնադրուին, ե՞րբ թեմական առաջնորդի պաշտօնին պիտի հրաւիրուին», կ'ըսէ եղեր Խըրիմեան շատ անգամ: Պէտք է ըսել որ հետագային իրողութիւններ եկան արդարացնել Խրիմեանի այս գիտո-

դութիւնները: Անոր եւ Գէորգ Ե. Սուրէնեան կաթողիկոսի օրով վարդապետական վեղար ստացած ճեմարանականներուն մէկ մեծ մասը զանազան ազդեցութիւններու տակ ձգեց իր վեղարը. ուրիշներ իրապէս հետամուտ եղան իրենց հանգիստին եւ դիրքին: Տէր Մկրտիչեանները, Չէօրէքչեանները, Յովսէփեանները եւ ուրիշ երկու կամ երեք հոգի բացառութիւն կազմեցին: Թրքահայ ճեմարանցիներէն երկուքը (մէկը իմ դասընկերս, միւսը մեր վարի դասարաններէն) նոյնպէս վեղար առին, բայց քիչ ետք նետեցին:

●

ԴԷՊԻ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Խրիմեանի այդ պատասխանը մեր դասարանին մէջ թեր ու դէմ վիճաբանութիւններու նիւթ ընծայեց:

Իսկ ես անվճռականութեան մէջ օրօրուելով՝ ընկերներէս Ռուբէն Տէր Թադէոսեանի (Աբրահամեան) հետ իրենց գիւղը՝ Թառաթում (Դարալագեազ) գացի արձակուրդի՝ հանգստանալու եւ եզրակացութեան գալու համար: Բայց այդտեղ նորէն Վաղարշապատի պրիստաւը հանգիստ չձգեց զիս: Տեսուչի օգնականին ստորագրութեամբ հեռագիր մը ստացայ, որով կը պատուիրէր որ անմիջապէս վերադառնայի ճեմարան: Յուլիսի վերջին օրերուն ճամբայ ելայ: Էջմիածին հասնելէս ետք Կարապետ վարդապետ ըսաւ թէ պրիստաւը լսելով որ Վաղարշապատի սահմանէն դուրս ելած էի առանց իր գիտութեան, պատուիրած էր իրեն զիս ետ կանչել:

Թէեւ մօտ ամիս մը յետոյ նոյն պրիստաւը ճեմարանին տեսչութեան ազդարարեց որ հսկողութենէ զերծ եմ, բայց ես արդէն եզրակացութեան մը յանգած էի:

Սեպտեմբերի կէսին Թաւրիզ հասայ, Ներսէսին քով:

Իմ այս քայլս անակնկալ մը եղաւ Ներսէսին համար, որովհետեւ իր վերջին նամակներուն պատասխանած էի թէ դեռ Պարսկաստան անցնելու մտադրութիւն չունէի:

Ներսէս Թաւրիզի առաջնորդարանին մէջ ստանձնած էր քարտուղարութեան պաշտօնը եւ ունէր հեղինակութիւն, արմենական «խումբ» մը եւ համակիրներու լայն շրջանակ։

Երկու շաբաթ մնացի Թաւրիզ։ Տպաւորութիւնս լաւ չեղաւ։ Սալմաստ պիտի անցնէի. այնտեղի մասին տրուած տեղեկութիւններն ալ մխիթարական չէին։ Վան անցնելու կարելիութիւն չկար։

Բայց պէտք չէր սպասել։ Ուսուցչի պաշտօնով անցայ Սալմաստ, իջայ Փայաջուկ գիւղը, ուր Րաֆֆիի հայրենական տան մէջ առժամապէս սենեակ մը տրուեցաւ ինձ, մինչեւ որ յարմար տեղ մը գտնէի։

Իրապէս շատ ճնշիչ էր կացութիւնը Սալմաստի մէջ, խոշոր տարբերութիւն կար չորս տարի առաջուան եւ այսօրուան Սալմաստին մէջ։ 1894ին Մ. Աւետ . իր ստեղծած դպրոցական ցանցով եւ արմենականները իրենց ստեղծած եռուզեռով մեծ կենդանութիւն բերած էին այնտեղ։ Իսկ այսօր ամայութիւն կը տիրէր ամէն տեղ։ Արմենականներէն յետոյ՝ տարուան մը չափ դաշնակցականներն էին տիրացեր հրապարակին, բայց «Խանասորի արշաւանք»էն յետոյ՝ անոնք ալ ստիպուեր էին հեռանալ Սալմաստէն։ Որեւէ կուսակցութիւն գործունէութիւն չունէր այնտեղ։ Արմենական եւ դաշնակցական զինուորներէն մէկ–երկուքը անգործութեան մատնուելով անձնատուր եղած էին անկարգապահութեան (զինեմոլութիւն եւլն.) եւ պատժուեր էին, հնչակեան քանի մը զինուորներ այդ մարզին վրայ աւելի մեծ համբաւ հաներ էին. իրենց ներքին կռիւներով շատ մը դիակներ փռած էին գետին։

Բայց «Խանասորի արշաւանք»ը շատ ծանր ազդած էր Սալմաստի վրայ։ Անձամբ գացի տեսայ Մալհամ գիւղի գերեզմանոցին մէջ թաղուած այն քնը զոհերուն գերեզմանները, որոնք «Խանասորի արշաւանք»էն մասնակցած ըլլալու ամբաստանութեամբ, գլխատուեր էին։

Սալմաստի Հայերը չէին յիշեր որ երբեւիցէ տեսած

ըլլային պարսիկ իշխանութեանց կողմէ այդպիսի անմարդկային վերաբերում: Բայց Թուրքերու ճնշումով Թրքահայերու վրայ տեղական պարսիկ իշխանաւորը դիմած էր այդ բարբարոսութեան:

Տիրող սարսափին ազդեցութեան տակ յեղափոխական գործունէութիւնը բոլորովին կանգ առած էր Սալմաստի մէջ. Տէրքէկի վանքը ամայացած էր. Սալմաստի եւ Վանի միջեւ յարաբերութիւնը խստօրէն խզուած էր:

Դաշնակցականները միայն ներկայացուցիչ մը ունէին այնտեղ՝ Սամսոն Թադէոսեան (Քր. Միքայէլեանի քրոջ որդին՝ Ստեփան) արհեստով զինագործ, որ այդ օրերուն ուղարկուած էր Սալմաստ՝ պահպանելու՝ Խանասորի արշաւանքէն յետոյ այնտեղ թողուած զէնքերը: Ուրիշ գործ չունէր Սամսոն: Ձի մը ունէր, ռուսական անցագիր մը՝ իր գրպանը եւ հաճելի պտոյտներ կը կատարէր գիւղէ գիւղ. իր կուսակցութեան պատուոյն նախանձախնդիր երիտասարդ մըն էր: Կ'ապրէր Ղալասար գիւղը, որ դրացի էր Փայաջուկին: Սամսոն ձիով կէս ժամէն մեր գիւղը կու գար շաբաթը երկու երեք անգամ, միասին ժամանակ անցընելու համար: Ո՛չ Սամսոն կուսակցական ոեւէ աշխատանք ունէր եւ ոչ ալ ես. Երկուքս ալ երբեմն նամակ կը գրէինք գլխաւորաբար Թաւրիզ: Այսքան միայն:

Սկզբնական տեսակցութիւններու ընթացքին եղած փոխադարձ վերապահումներէն յետոյ՝ մօտեցանք իրարու եւ շատ բարեկամական դարձան մեր յարաբերութիւնները:

Երրորդ անձ մըն ալ որ յաճախ մեր ժամանցներուն կը մասնակցէր, անկուսակցական մըն էր զոր ես մանկութենէս կը յիշէի: Զինքը տեսած էի Վանի մէջ, ուր անգլիական հիւպատոսին թարգմանն էր: Այժմ Ղալասար գիւղի մէջ ուսուցչական պաշտօն կը վարէր: Միհրան Պաղտասարեան կը կոչուէր:

Առաջին դպրոցական տարուան ընթացքին կարելի եղաւ քիչ մը ոգեւորութիւն ստեղծել գիւղին մէջ՝ դըպ-

րոցին շուրջ։ Բայց երկրորդ ուսումնական տարին դեռ չվերջացած՝ Մայիսի սկիզբը՝ Ներսէսէն նամակ մը առի, որով կը պատուիրէր որ անմիջապէս հեռանամ Սալմաստէն։ Իր պաշտօնին բերումով կրցած էր հասկնալ թէ նորէն Թուրք կառավարութեան պահանջով Սալմաստի մէջ պիտի հետապնդուէին օտարականները։

●

ԴԷՊԻ ԿՈՎԿԱՍ

Սամսոն հանգիստ իր տեղը մնաց. ռուսահպատակ էր եւ կը վայելէր իր հիւպատոսին պաշտպանութիւնը. իսկ ե՞ս։ Իմ հիւպատոսիս կողմէ պիտի հետապնդուէի։

Ներսէս ուղարկած էր ինծի նաեւ պարսկական անցագիր մը (շատ դիւրին էր այդ) եւ ես Շահթախտի վրայով անցայ Արաքսը եւ երկու օրով Էջմիածին եւ Երեւան հանդիպելէ յետոյ անցայ Թիֆլիս եւ Պաքու եւ յետոյ Օտէսա՝ այնտեղէն Գերմանիա անցնելու դիտաւորութեամբ։

Թիֆլիսի, Պաքուի եւ Ռոստովի մէջ ունէինք կազմակերպուած «խումբ»եր, բացառապէս Թրքահայերէ կազմուած։ Փ. Թէրլէմէզեան ալ այդ օրերուն Թիֆլիս էր։ Թէեւ բանտէն դուրս հանելով իբր պարսկահպատակ արտաքսած էին զինք Պարսկաստան, բայց ան նորէն ուրիշ անցագրով մը անցեր էր Թիֆլիս։ Փեթերսպուրկ երթալէն եւ նկարչութեան նուիրուելէն ի վեր դադրած էր այլեւս կուսակցական հողի վրայ աշխատելէ, բայց կը պահէր միշտ իր համակրութիւնը Արմենականութեան հանդէպ, միայն թէ իր համոզումով արմենականները պէտք էր որ ա՛լ աւելի չափաւորէին իրենց գործունէութիւնը։

Թիֆլիսի մէջ տեսնուեցայ «Մշակ»ի, «Մուրճ»ի խմբագիրներուն եւ կարգ մը հանրային գործիչներու եւ ճեմարանական ընկերներու հետ։

Կ՚ուզէի շաբաթի մը չափ Օտէսա մնալ եւ յետոյ ճամբայ ելլել դէպի Գերմանիա. բայց այնտեղ հասնե-

լոյս երրորդ օրը նամակ մը ստացայ, որ չորս ամիս առաջ Վանէն ուղարկուած էր Կ. Պոլիս, այնտեղէն էջմիածին եւ Թիֆլիսէն Օտէսա ուղարկուած էր։

Վանէն մեր Արարուց Թաղի Թաղական Խորհուրդը գրած էր այդ գրութիւնը, որով Կաթողիկոսէն կը խընդրէր որ ես, ինչպէս նաեւ Ճեմարանէն յաջորդաբար դուրս եկող վանեցի աշակերտները, իրենց հայրենիքը վերադառնային, որովհետեւ ուսուցչի շատ պէտք կար։ Նամակին մէջ կը հաղորդուէր նաեւ թէ Վեհ. Սուլթանի կողմէ ամենաողորմածաբար եղած ընդհանուր ներումին շնորհիւ, արտասահման գտնուող եւ զանազան յանցանքներով դատապարտուած անձեր կրնային օգտուիլ այդ շնորհէն։» *)

Այս նամակին հետ ներփակած էր նաեւ երկտող մը Խորէն Խրիմեան, որ կը տեղեկացնէր թէ «Վեհ. Հայրիկ արդար կը գտնէ եղած դիմումը»։

Դեռ Թիֆլիս էի ես, նամակ մըն ալ Թաւրիզէն Ներսէս գրած էր։ Սալմաստէն մեկնած ժամանակ գրած էի իրեն թէ Կովկաս պիտի անցնէի եւ այնտեղէն ալ՝ Գերմանիա։ Ներսէս իր անհամամտութիւնը յայտնելէ յետոյ՝ բացատրած էր թէ Մակուի վրայով Վան մտնելու կարելիութիւններ կային, եթէ ես քիչ մը նեղութիւն յանձն առնէի 2–3 օրուան համար։

Նորէն երկընտրանքի առջեւ գտնուեցայ։

ՎԵՐՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՔՈՎ

Մտատանջութենէ շատ յոգնած էի։ Չորս օր յետոյ շոգենաւը մտայ Պաթում դառնալու համար։ Երկու օրով նորէն Թիֆլիս եղայ, ուրկէ շոգեկառքը նստայ Երեւանի համար։

---

*) Վան դառնալէս յետոյ իմացայ որ այդ գրութիւնը թելադրուած էր արմենական կազմակերպութեան Կեդրոնին կողմէ։

Էջմիածին հասնելուս պէս նորէն Խրիմեանին կը ներկայնամ՝ Վան վերադառնալուս առիթով:

Այս անգամ Հայրիկը քիչ մը դոհունակ նայուածքով ինձ դարձաւ·

— Վերջապէս, ըսաւ, հայրենիքդ պիտի երթաս: Ողջոյնս տար Վասպուրականի ժողովուրդին: Գտար կեանքիդ ուղիղ ճամբան, պիտի երթաս հայրենիքիդ ծառայելու: Հող տարէք նորահաս սերունդի դաստիարակութեան: Դուք ալ թեթեւամտութիւններ չընէք, վերջ դնելու է սա խենթ ու խելառ ցոյցերուն:

Վան մտնելու համար նորէն ծածուկ արահետներով ճամբորդութեանս մղձաւանջէն ծանրաբեռնուած միտքս՝ յանկարծ ալեկոծուեցաւ Խրիմեանի վերջին խօսքերէն:

— Վեհափառ տէր, ըսի, չէ՞ որ դուք եղած էք այսօրուան շարժումներուն քարոզիչը, մանաւորապար ձեր համբաւաւոր «Երկաթէ շերեփ»ին քարոզը մեծ դեր ունեցած է այսօրուան «ցոյց»երուն պատրաստութեան մէջ:

Խրիմեան պաղարիւնութեամբ պատասխանեց·

— Գիտեմ թէ շատ կը մեղադրուիմ, մանաւանդ իմ այդ քարոզովս շատ կը յեղյեղուի անունս: Ձեմ խօսիր հին-գլուխներուն մասին, բայց չեմ ներեր յեղափոխական պետերուն, որոնք ինքնարդարացման համար իմ անունս առաջ կը քաշեն: Այո՛, Խրիմեան «Երկաթէ շերեփ»ին գնահատութիւնն ըրաւ, տեսնելով մեր միամտութիւնը, որով կը կարծէինք թէ ոյժի միջոցով իրենց իրաւունքներուն տիրացողներուն քով՝ մենք ալ աղերսանքներով պիտի կարենայինք մեր պահանջներուն գոհացում տալ: Խրիմեան այսօր ալ համոզուած է թէ ոեւէ ժողովուրդ առանց ուժի չի կրնար իր ձայնը լսելի ընել: Բայց Խրիմեան չըսաւ թէ «մէկ երկու շէշխանէ, չախմախլի կամ սիւրմէլի թիւֆէնգներով» *կարելի է Հայ ազգը ոտքի հանել եւ բռնակալութեան լուծէն ազատել, չըսաւ թէ տղայական մէկ-երկու ցոյցերով կարելի պի-*

ու ըլլայ թուրք կառավարութիւնը ծունկի բերել կամ «աս Եւրոպայի փուշտ ու փէզէվէնք տիպլոմասին մեր կողմը քաշել»: (*)

Դեռ իր ձեռքին սիկարէթը չմարած՝ երկրորդ սիկարէթ մը վառելէ յետոյ՝ քիչ մը վրդոված՝ չարունակեց Խրիմեան. — Սա մեր Ռուսահայերուն մէջ շօշորթներ շատ կան, որոնք կը կարծեն թէ Թիֆլիսէն կամ Եւրոպայի այս ու այն քաղաքներէն երեւակայական ապստամբութիւններ կազմակերպելով կամ Եւրոպայի տէրութիւններուն հասցէներուն հայհոյանքներ ընելով պիտի կրնան ազատել հայ ժողովուրդը: Թէ՛ Կ. Պոլիս, թէ՛ Երուսաղէմ գտնուած ժամանակս եւ թէ հոս շատ անգամ քովս եկան «Հնչակ»ի եւ «Դրօշակ»ի մարդիկ, որոնց միշտ յորդորեցի զգուշութեամբ շարժիլ, երեւակայական յաջողութիւններէ չխաբուիլ, Փեթերսպուրկի ճամբորդութեանս ատեն ողբացեալ Թէրլէմէզեանին, որ ամէնէն խոհեմ եւ շրջահայեացն էր յեղափոխական պետերուն մէջ, բացատրեցի ռուսական արքունիքին վերաբերումը դէպի հայկական հարցը: (*)

Խրիմեանի մեղքն այն է, որ Կ. Պոլիս գտնուած ժամանակ կը յորդորէր գաւառներէն հազարներով Կ. Պոլիս պանդխտութեան եկած երիտասարդները, որոնց մեծամասնութիւնը գիւղացիներէ կազմուած էր, իրենց տեղերը վերադառնալ, հոն աշխատիլ իրենց կեանքը, պատիւն ու ազգութիւնը պաշտպանել բոլոր հնարաւոր միջոցներով:

Խրիմեան լաւ ծանօթ էր մեր գիւղացիներու կացութեան, գիտէր թէ գաւառներուն մէջ, ըլլայ այդ Անա-

---

(*) Այս եւ վերի չակերտաւորուած եւ ընդգծուած խօսքերը բառացիօրէն Խրիմեանինն են:

(*) Խրիմեանի դէպի Փեթերսպուրկ ուղեւորութեան ժամանակ արմենական կազմակերպութեան հիմնադիր Մ. Աւետիսեան Սալմաստէն Կովկաս անցաւ եւ «ոչ պաշտօնական հանգամանքով» Խրիմեանին ուղեկցեցաւ:

տոլուի, Կիլիկիոյ եւ նոյնիսկ Մեծ Հայքի մէջ, հայ ժողովուրդը շատ ծանր պայմաններու մատնուած էր: Տեսած եմ քաղաքի եւ մանաւանդ գիւղերու մէջ երկպառակութիւններ, արիւնահեղութեամբ վերջացած ընտանեկան կամ դրացիական վէճեր: Տեսած եմ թէ ի՛նչպէս կը կեղեքուէին եւ կը հարստահարուէին հայ գիւղացիները քիւրտ պէկերէն, Թուրք պաշտօնէութենէն եւ նոյնիսկ կարգ մը հայ մակաբոյծներէն, տեսած եմ նոյնպէս թէ ի՛նչպէս կրօնական ընկերութիւններ Ամերիկայէն, Եւրոպայէն կուգան Թուրքիա եւ յանուն իրենց «ուղղափառ» դաւանանքներուն՝ իրենց դպրոցներով, իրենց թրքաբարբառ գիրքերով եւ դասագիրքերով «հերետիկոս» եւ «աղանդաւոր» հայ ժողովուրդի նորահաս սերունդը կը հեռացնեն իր ազգութենէն: Այո՛, Խրիմեան իր տեսածներէն՝ ասկէ դեռ 40-50 տարի առաջ խորապէս այն համոզման եկած էր թէ Հայերը Թուրքիոյ մէջ ինքնապաշտպանութեան պէտք է դիմեն ամէն բանէ առաջ, ան ուզեց արթնցնել հայ ժողովուրդի ինքնագիտակցութիւնը, բայց ան բնաւ չըսաւ թէ փութկոտութեամբ, կուսակցական մոլեռանդութեամբ, մրցակցութեամբ՝ եւ տղայական ցոյցերով կարելի պիտի ըլլայ հայ ժողովուրդը ազատագրութեան մղել:

— Բայց, Վեհափառ Տէր, պատասխանեցի ես, գործելով կարելի պիտի ըլլայ փորձառութիւն ձեռք բերել: Պալքանեան ժողովուրդները առանց սխալներու չէր որ գործեցին եւ իրենց նպատակին հասան:

— Մենք պէտք էր օգտուէինք անոնց սխալներէն, պէտք էր որ մենք նկատի առնէինք անոնց եւ մեր պայմանները: Պէտք է գոնէ օգտուիլ, աւելցուց Խրիմեան աւելի հանդարտութեամբ, մինչեւ այժմ մեր գործած սըխալներէն: Յուսահատելու չէ:

Վերջին անգամն էր որ տեսայ եւ լսեցի Խրիմեանը:

Երկու օր յետոյ ճամբայ ելայ: Շաբաթ մը ետք Մակուի մէջ նորէն քրտական տարազ հագած՝ քիւրտ Ահմէտի հետ մէյ մէկ ձի հեծած՝ գիւղերով բռնեցինք

Վանի ճամբան՝ Բերկրիի վրայով: Հինգերորդ օրը արդէն մտած էի Վան:

ԵՕԹԸ ՏԱՐԻ ՅԵՏՈՅ

Ծննդավայրէս հեռանալէն եօթը տարի յետոյ կը վերադառնայի այնտեղ: Շատ փոփոխութիւններ տեսայ: Փոշի ցանուած էր հայ ժողովուրդին վրայ, իմ ճանչցած երիտասարդութիւնը ինկած էր կռուի դաշտին վրայ (*): Նորահաս սերունդին հոգիին խորքէն կը լուէր վրէժխնդրութեան թաքուն ձայնը, երէկուան ռազմաշունչ երգերը լեռներէն, դաշտերէն եւ այգիներէն եկեր մտեր էին ծածկերու տակ, այժմ տանիքներու վրայէն լսուող երգերը փոխեր էին թէ՛ իրենց եղանակը եւ թէ բովանդակութիւնը:

«Դէպք»ին առեն հրդեհուած հանրային շէնքերը՝ դպրոց, եկեղեցի, Վարագայ վանքը, եւն., թէեւ նորոգուեր էին, բայց անհատական շատ մը բնակարաններ դեռ կը մնային աւերակ: Ամերիկեան եւ Տոմինիկեան միսիոններու շէնքերը ընդարձակուեր եւ վերածուեր էին որբանոցներու, հազարաւոր որբերը պատսպարելու համար: Քաղաքին շուրջը գտնուող Վարագի, Կարմրուորի եւ Ս. Գրիգորի վանքերը նոյնպէս որբանոցի կը ծառայէին:

Ժողովրդական — թաղային — վարժարանները թէև

(*) Վանէն հեռանալուս օրը մեր «խումբ»ը 10 անդամ ունէր, անոնցմէ ութը «96ի Դէպք»ին առենը ինկեր էին Բարթողիմէոսի լեռնալանջերուն վրայ, Մ. Աւետիսեանի կողքին: Կ'ուզեմ այստեղ յիշել անոնց անունները. — Գէորգ Թռչունեան, Ներսէս Սապունճեան, Յարութիւն Ժամհարեան, Տր. Տ. Պօղոսեան, Դանիէլ Տ. Գէորգեան, Փգնատիոս Կարսցեան, Արտաշէս Ղուկասեան, Փանոս Ճոնեան: Իններորդը՝ Տիգրան Չիթճեան միայն ողջ մնացեր էր, որովհետեւ կռուին ժամանակ իրենց տանը մէջ վիրաւորուելով՝ չէր կրցած ընկերներուն միանալ:

բացուեր, բայց կիսաշունչ էին, ուսուցչութեան մեծամասնութիւնը զոհուեր էր, աշակերտները ի վիճակի չէին թոշակ վճարելու, եկեղեցիներու հասոյթներուն աղբիւրները ցամքեր էին:

Քաղաքին կեդրոնական շուկան թէեւ հրդեհումէ եւ կողոպուտէ ազատ էր մնացեր, բայց կաղն ի կաղ կը քալէր:

Աչքի ինկող ամենամեծ փոփոխութիւնն այն էր որ Այգեստանի վրայ իշխող երկու ռազմական դիրքերու վրայ — «Սեւ Քոռ» կոչուած լեռնաբլուրին կուրծքին եւ «Հաճի Պէքիրի քահրէզ» կոչուած աղբիւրին քով շինուած էին կառավարական երկու զօրանոցներ, ուրիշ զօրանոց մըն ալ՝ «Համուտ աղենց կշլան»՝ շինուած էր Հայերու սրտին՝ Ցանկոյս ձորի հայակեդրոն թաղին մէջ:

Ազատագրական շարժման նուիրուած ամենամեծ կազմակերպութիւնը՝ Արմենականութիւնը՝ ծանրօրէն յօշոտուած էր, իր ղեկավար ուժերուն եւ կազմակերպուած զանգուածին 70 %ը չկար: Թէեւ Աւետիսեանի յաջորդը՝ Եղիշէ Գոնտաքչեան «Դէպք»էն անմիջապէս յետոյ հաւաքեր էր վերապրող ուժերը, ձեռնարկած էր վերակազմութեան աշխատանքներուն, վերամշակած էր կուսակցութեան գործելակերպի ծրագիրը, բայց անոր վերահաս մահը՝ իր կարգին ծանր հարուած տուած էր կազմակերպչական աշխատանքներուն, գործին ղեկը մնացեր էր վերապրող քանի մը ուժերուն ձեռքը, որոնց մէջ նորէն Փորթուգալեանի նախկին աշակերտներն էին ղեկին գլուխը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դուրսէն նոր ձեռնարկներ ըրած էր՝ շարժումին ղեկը իր ձեռքը առնելու համար, բայց յաջողութիւն չէր ունեցած: Վանի «Դէպք»էն տարի մը յետոյ անոր կազմակերպած «Խանասորի արշաւանք»ը, որ Կովկասի եւ հեռաւոր արտասահմանի մէջ գեղեցիկ առասպելներու նիւթ տուած էր, Վանի մէջ ընդհակառակն նոր յուսալքումի պատճառ դարձած էր, իր

հետեւանքներովը։

Թուրք եւ Հայ ժողովուրդներուն միջեւ անջրպետ մը բացուած էր։

Օրուան նահանգապետը՝ Վան վիլայէթի կուսակալը՝ ծագումով ալպանացի՝ Թահիր փաշան ձեռնհաս, վարչական կարողութեամբ օժտուած լայնախոհ անձ մը՝ կրցած էր լաւ տպաւորութիւն ձգել հայ ժողովուրդին վրայ, սանձահարած էր Թուրք ստորադաս պաշտօնէութեան, մանաւորապէս քաղաքային ոստիկանութեան, շրջանակէն ներս տիրող հայատեաց զգացումները։

ԼՍՈՒԵՑԱՅ ԵՒ ԼՍԵՑԻ

1910ի Հոկտեմբերին էր։

Պաշտօնապէս կը հրաւիրուէի Արմենական Կուսակցութեան Մասնաժողովին նիստին։ Պէտք էր լսուէի եւ լսէի։

Գ. Ճեմարանի մթնոլորտը մեղմացուցած էր իմ պատանեկան վառ զգացումներս։ Ազգային եւ ընդհ. ազգաց պատմութեան դասերը շատ ընդլայնած էին մեր երէկուան մտածումներուն եւ գաղափարութիւններուն հորիզոնները, ժամանակակից շրջանը, մանաւորապէս Ռուսերու տիրապետութիւնը Կովկասի վրայ, ռուս եւ անգլիական հակամարտութիւնները Մերձ. եւ Միջին Արեւելքի մէջ, պալքանեան ժողովուրդներու ազատագրութիւնը, ցարական քաղաքականութիւնը Անդրկովկասի մէջ՝ վերջին տասնամեակի ընթացքին, Ռուսիոյ մէջ երեւան եկած նոր շարժումները, հոսանքները, կուսակցութիւնները, Թրքահայկական Ջարդերը, Թրքահայերու ազատագրութեան անունով գործող կուսակցութիւնները— պատմական այս խոշոր անցքերը և իրողութիւնները իրենց դրոշմը դրած էին իմ մտքիս վրայ·

Այս հարցերուն եւ իրողութիւններուն շուրջ ընդհանուր ակնարկ մը նետելէ յետոյ՝ պէտք էր պարզէի նաեւ իմ հայեցակէտս Ս. Դ. Հնչակեան եւ Հ. Յ. Դաշնակ-

ցութիւն կուսակցութիւններուն մասին։

Ըստ իս՝ Թրքահայ ազատագրական շարժման անունով հրապարակ եկած երկու կուսակցութիւններն ալ, մասնաւորապէս առաջինը, առաջնորդուած էին լայն աշխարհահայեացքներով, որոնք կաղապարուած էին ռուս ընկերվարականներու որդեգրած վարդապետութիւններուն տեսաբանութիւններուն վրայ։ Ս. Դ. Հընչակեանկուսակցութիւնը հայկական ջարդերու շրջանին իր կրած ձախողանքներէն յետոյ տկարացած էր Կովկասի մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը գրաւած էր անոր տեղը, բայց անոր գործելակերպը իւրացնելով՝ մինչեւ այժմ որեւէ յաջողութիւն չէր ունեցած։ Թէ՛ մէկ եւ թէ միւս կուսակցութեան ղեկավար գաղափարաբանները տեսական հայեցակէտերէ առաջնորդուելով դեռ անծանօթ կը մնան Թուրքիոյ իրականութեան, անգիտակցաբար եւ ակամայ կը ծանրացնեն մեր ժողովուրդին կացութիւնը։

Մասնաժողովին առենապետ Ղեւոնդ Խանձեանի (Աղասի Խանջեանի հայրը) ղեկոյցէն ուշագրաւ էին ինծի համար մասնաւորապէս հետեւեալ կէտերը.—

— Արմենականութիւնը եղած է եւ կը մնայ Թրքահայ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւնը։ Հայկական ջարդերը հաստատեցին թէ եւրոպական պետութիւններու հակամարտութիւնները չեն թոյլատրեր որ մենք անոնց աջակցութեան վրայ յոյս դնելով արկածախնդրութիւններ ընենք։ Ի՛նչ ալ ըլլայ այսօր Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը Կովկասի հայութեան հանդէպ, եթէ մենք յոյս մը պէտք է ունենանք օտար պետութեան մը վրայ, այդ յոյսը մեզի դրացի Ռուսիոյ վրայ դնելու ենք։

Վերջին տասնամեակի ընթացքին մեր յեղափոխական կազմակերպութիւններու ձեռնարկները — ապստամբական մասնակի ցոյցերը — շատ տկարացուցած են մեզ՝ ամէն մարզի վրայ։ Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ Թուրք կառավարութիւնը մեզ տկարացնելու քաղա-

քականութիւնը որդեգրեց, իսկ մեր ցոյցերէն յետոյ սկսաւ մեզ ջարդել: Խրամատը բացուած է, ա՛լ չի լեցուիր: Մենք պէտք է խորացնենք մեր գործունէութիւնը ազգային ինքնապաշտպանութեան բոլոր մարզերուն վրայ: Դաշնակցականներու կամ Հնչակեաններու ցուցական գործելակերպը աւելի կը դիւրացնէ համիտեան հայաջինջ ծրագիրներուն գործադրութիւնը: Մենք պէտք է պայքարինք նաեւ այդ գործելակերպերուն դէմ:

Իմ համամտութիւնս յայտնեցի ինչպէս Խանձեանի, նոյնպէս միւս ժողովականներուն կողմէ պարզուած նոյն հայեցակէտերուն եւ որդեգրուած գործելակերպին:

●

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ

Վան մտնելէս անմիջապէս յետոյ իմ առաջին մտածումներէս մին պիտի ըլլար տեղւոյն վրայ ծանօթանալ այն պայմաններուն, որոնք ծնունդ տուած էին արմենական կազմակերպութեան:

Փնտռտուքներուս մէջ ի հարկէ գոհացում պիտի գտնէի. կային, թէեւ փոքր թիւով, անհատներ, որոնք մօտէն իրազեկ էին, ինչպէս նաեւ անհատներ, որոնք դեր ունեցեր էին այդ շարժումին մէջ, բայց ես անոնցմէ հաւաքուած տեղեկութիւնները չեն որ պիտի դնեմ այստեղ, այլ պիտի օգտուիմ Միք. Նաթանեանի մէկ ընդարձակ նօթագրութենէն, զոր իմ տրամադրութեանս տակ դրած է:

Միք. Նաթանեան, կուսակցական եւ հանրային այս պարկեշտ գործիչը, Մ. Փորթուգալեանի աշակերտներէն է եւ Վանի մէջ անոր ստեղծած շարժման մէջ ունեցաւ իր դերը, աքսորուեցաւ Գոնիա (Աքսէրայ), 4½ տարի յետոյ ներման արժանանալով՝ Վան վերադարձաւ, քիչ մը յետոյ նորէն հետապնդուեցաւ ոստիկանութեան կողմէ, բայց այս անգամ ծածկուեցաւ, Կովկաս անցնելէ յետոյ մօտ տարի մը Թիֆլիսի մէջ իբրեւ «արմէ-

նիստ» բանտարկուեցաւ (*), ազատուելէ յետոյ անցաւ Ֆրանսա (Նանսի), ուր գիւղատնտեսութեան հետեւեցաւ. իր ընտրած մասնագիտութեան շրջանն աւարտելէ յետոյ փոխադրուեցաւ Եգիպտոս: Գահիրէի մէջ իբրեւ արմենական կուսակցութեան բանագնացներէն մին՝ հիմնադիրներէն եղաւ Ռամկավար կուսակցութեան եւ այնուհետեւ իբր կուսակցական եւ կրթական գործիչ պատասխանատու պաշտօններ վարեց Կիլիկիոյ, Եգիպտոսի, Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, ուր եւ կը մնայ մինչեւ այժմ իր հայրենակարօտ եւ ազատատենչ նայուածքը դէպի Արարատ ուղղած:

Միք. Նաթանեան, որ կը յուսամ թէ պիտի տեսնէ իր կեանքին 80ամեակը, այսօր գուցէ միակն է Մ. Փորտուգալեանի ապրող աշակերտներէն: Իր նօթագրութեան մէջ կան ականատեսի եւ իրազեկի թանկագին վկայութիւններ եւ փաստաթուղթեր, ինչպէս Վանի 1880-90ական թուականներու պատմական անցքերու, նոյնպէս եւ Ռամկ. կուսակցութեան կազմութեան մասին:

*Ես այստեղ կու տամ միայն քանի մը հատուածներ այդ նօթերէն, որոնք կը պատասխանեն այն հարցումին թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ ծնունդ առաւ արմենական կազմակերպութիւնը *):*

---

*) Նախորդ էջերուն մէջ յիշած եմ թէ Երեւան բանտարկութեան ատեն Միք. Նաթանեան, Փ. Թէրլէմէզեանի, Գարեգին Մանուկեանի եւ ուրիշ արմենականներու հետ Թիֆլիս բանտարկուած էր:

*) Յաջորդ էջերուն վրայ, իր կարգին, պիտի օգտուիմ Միք. Նաթանեանի նօթերէն, ուր յուշագրողը՝ իբրեւ հիմնադիրներէն մին՝ կը պատմէ թէ ե՞րբ, ո՞ւր եւ ի՞նչպէս կազմուեցաւ Հայ Սահմ. Ռամկավար կուսակցութիւնը:

Արմենական կուսակցութեան պաշտօնական սկզբնաւորութիւնը կը հանի ազգային մեծանուն գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալեանի Վանէն մեկնելէն եւ Մարսէյլի մէջ հաստատուելէն եւ «Արմէնիա» թերթին հրատարակութենէն յետոյ (1885):

Պաշտօնական կ՚ըսենք, որովհետեւ ազգային յեղափոխութեան գաղափարը, իր անանուն բայց իսկական սկզբնաւորութիւնը կ՚առնէ այն օրէն, երբ, 1878ի Ռուսեւթուրք պատերազմին հետեւանքով եւ Պերլինի Վեհաժողովին 61րդ յօդուածին հիման վրայ, Հայկական Հարցը միջազգային դիւանագիտութեան սեղանին վրայ կը դրուէր:

Հայկական բարենորոգմանց անմիջական հսկողութիւնը, զոր պիտի կատարէր Ռուսիա՝ Թրքահայաստանի անմիջական դրացիի եւ անով շահագրգռուողի հանգամանքով, Պերլինի մէջ կը յանձնուէր բոլոր մեծ պետութեանց, ինչ որ կը նշանակէր բարենորոգումներու գործադրութիւնը թողուլ ծաղատկին՝ այլեւս չիրագործուելու համար. մանաւանդ որ Անգլիա այդ ծրագիրը ջուրը ձգելու խոստումով Թուրքիայէն, իբր վարձք, կորզած էր Կիպրոս կղզին:

Հայկական խնդրոյն այս ձախողանքը նիւթ հայթայթեց Խրիմեան Հայրիկին Եւրոպայէն յուսախաբ Պոլիս վերադարձին խօսելու իր «Հերիսայ»ի հռչակաւոր քարոզը:

Ռուսեւթուրք պատերազմին հետեւանքով Պոլսոյ մէջ Խրիմեանի, Վարժապետեանի եւ Նարպէյի ներշնչումին տակ սկսած քաղաքական շարժումը, ազգային վերածնութեան իբր ուղղակի արդիւնք եղող կարգ մը ընկերութեանց կազմութիւնը, մինչեւ այդ առեն գաւառներով շատ քիչ զբաղուող պոլսահայ երիտասարդութեան հետաքրքրութիւնը, Մ. Փորթուգալեանի նախ Արարատեանի եւ ապա՝ Միացեալ Ընկերութեանց կողմէ Վան ղրկուիլը ու հոն վարժապետանոցին եւ վերջին

Կեդրոնական վարժարանին մէջ իր գործունէութեան իբր հետեւանք, Վասպուրականի կրթական զարթօնքը եւ վերջապէս կառավարութեան ստիպման տակ Եւրոպայէն յուսաբեկ ետ եկած Խրիմեան Հայրիկի Վան վերադարձը, այս բոլորը պատճառ եղան որ մինչեւ 1878—1880 թուականները Պոլսոյ Պատրիարքարանին մէջ սահմանափակուած հայկական հարցը փոխադրուի գաւառ, ժողովրդականանայ եւ ստանայ նոր երեւոյթ մը, որ վերջնվերջոյ պիտի յանգէր հայ յեղափոխական կուսակցութեանց կազմութեան:

Արեւել. պատերազմէն անմիջապէս ետք, ռուս կառավարութիւնը Վանայ իր առաջին հիւպատոս կարգած էր գնդապետ, ապա զօրավար, Կոնստանդին Կամսարականը, որ Էրզրումի ժամանակաւոր գրաւումին առեն տեղւոյն զինուորական քաղաքապետի պաշտօնը վարած էր:

Անգլիա չուզելով առանձինն թողուլ ռուսական այդ առաքելութիւնը, փութաց ինքն ալ իր հիւպատոսը ղրկել Վան, յանձին հարիւրապետ Քլէյթընի:

Գնդապետ Կամսարականի Վան ժամանումը նուազ խանդավառած չէր Վանի Հայութիւնը, որ անոր անձին եւ պաշտօնին մէջ Հայաստանի նկատմամբ Ռուսիոյ գործօն հետաքրքրութիւնը կը տեսնէր:

Արդարեւ ան, Հայրիկի եւ Փորթուգալեանի հետ, Վասպուրականի ազգային եւ կրթական վերածնութեան այդ սկզբնական շրջանին, կազմեցին եռորդութիւն մը, որուն շուրջ սկսաւ խմբուիլ թէ՛ պատրաստ երիտասարդութիւնը եւ թէ Փորթուգալեանի շունչին տակ մեծցող դպրոցական նոր սերունդը:

Ռուսական Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքականութիւնը Կովկասի ճակատին վրայ հիմնուած էր, առաւելապէս, հայութեան վրայ: Սակայն շատ չանցած փոխուեցաւ, երբ մուժիկներու ազատարար Ալեքսանդր Բ. ցարը ռուս անիշխանական մահափորձի մը զոհ եղաւ եւ իրեն յաջորդեց Աղեքսանդր Գ.ը, որ իր հօր քաղաքակա-

նութենէն հեռու, հետամուտ եղաւ այլեւս թրքական Հայաստանի տիրապետութեան... «առանց Հայերուն», քաղաքականութեան մը:

Գաւառներուն եւ գլխաւորաբար Վանայ մէջ ծնունդ առած ազգային շարժումին յարակից, պատերազմէն ետք Կովկասահայերու մէջ եւս ոգեւորութիւն մը ծայր տալ սկսած էր:

Թիֆլիս հրատարակուող «Մեղու Հայաստանի»ի պահպանողական խմբագրին դէմ կար ազատամիտ մտաւորականութիւնը ներկայացնող «Մշակ» թերթը, որուն խմբագիրն էր վանեցի Ժեներալ Երեմիա Արծրունիի զաւակը՝ Գրիգոր Արծրունի եւ գլխաւոր աշխատակիցը՝ Րաֆֆի:

Այս նոր շունչին եւ ուղղութեան ներքեւ է որ Վանայ մէջ մինչեւ այդ ատենները ծանօթ եղող Պօղոսեան եւ Ապօղոսեան կուսակցութիւնները, իրենց գոյութիւնը պահելով հանդերձ, սկզբնական սեղմ եւ աղայական շրջանակէն ելլելով, դարձան ազգային կուսակցութիւններ թէեւ դեռ ոչ քաղաքական:

Պօղոսեան կուսակցութիւնը՝ խմբուած Պօղոս Եպս. Մելիքեանի շուրջ՝ հակախրիմեանական պահպանողական ուղղութիւնը կը ներկայացնէր, մինչ Ապօղոսեանները յառաջդիմական եւ ազատական միտում ունէին: Նոր դէպքեր առնք դարձուցին կառավարական եւ հակակառավարական կուսակցութիւններ, որոնց ընդհարումէն պիտի ծնէր, շատ չանցած, զուտ ազգային-քաղաքական բնոյթ ունեցող յեղափոխական կուսակցութիւն մը:

Մ. Փորթուգալեանի վարչութեան տակ գտնուող Արարատեան-Միացեալի Վարժապետանոցը եւ անոր յաջորդ Կեդրոնականը — 1879-1885 — մտաւոր վերածնութեան մը վառարանը ըլլալէ զատ եղաւ խմորը ազգային ազատագրութեան գաղափարի հասունացումին:

Թուրք կառավարութեան հարստահարութիւնները եւ հալածանքները ու Հայերու անապահով վիճակը, ո-

րանք աւելի եւս շեշտուած էին Պերլինի Վեհաժողովին ձախող որոշումովը, Թրքահայաստանի Հայերուն վիճակը ա՛լ աւելի անտանելի եւ անհանդուրժելի կը դարձնէին ու պայքարը կ'ըլլար անխուսափելի:

Նորահաս երիտասարդութիւնը եւ մասնաւորապէս Վարժապետանոց-Կեդրոնականի ուսանողութիւնը, այլեւս հայրենիքին ազատագրութեան գաղափարովը տարուած և խանդավառ, տոգորուած Րաֆֆիի «Կայծեր»ուն հերոսներուն գործունէութեան պատկերովը, ներշնչուած Խրիմեանի եւ Փորթուգալեանի կենդանի օրինակներով, չէր կրնար անտարբեր մնալ եւ չվարակուիլ շարժումով մը եւ ազատասիրական խոյալովը:

Երբ Միացեալը նիւթական եւ այլ դժուարութիւններէ ստիպուեցաւ փակել Վանայ Վարժապետանոցը, Մ. Փորթուգալեան չուզեց լքել գործը, որոշեց առանձինն շարունակել զայն՝ ապաւինելով ամէնէն առաջ իր անհատական ուժերուն եւ ապա Գ. Սրճունիի, Խրիմեան Հայրիկի, Կամսարականի ու թէ՛ Վանայ մէջ եւ թէ դուրսերը իր ունեցած համակիրներուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութեանց վրայ:

Փորթուգալեանի գործին զօրավիգ հանդիսացաւ Կարապետ Նաթանեան, նախկին աշակերտ Խրիմեանի Վարագայ ժառանգաւորացին եւ Ապօղոսեան կուսակցութեան պարագլուխը:

Բայց իրեն գործօն օժանդակները եղան, նոյնիսկ, իր անդրանիկ ընթացաւարտները, որոնցմէ շատերը ձրի կամ նիւթական չնչին վարձատրութիւններով պաշտօնավարելով մեծապէս թեթեւցուցին իր բեռը:

Փորթուգալեանի այդ անդրանիկ երախայրիքը կը բաղկանար հետեւեալներէ. Մկրտիչ Ա. Թէրլէմէզեան — Վանայ յեղափոխական պատմութեան մէջ ծանօթ Ա. Աւետիսեան անունով —, Գալուստ Ասլանեան — Տօքթէօր, որ 1931ին մեռաւ Սելանիկի մէջ —, Գարեգին Բաղէշցեան — Մանուկեան—, Եղիշէ Գունտաքճեան — Ղեւոնդ Խանճեան — հայրը Աղասի Խանճեանի —, Ու

Գաբրիէլ Նաթանեան — անդրանիկ եղբայրը սոյն տողերը գրողին, վկայեալ փաստաբան Պոլսոյ Իրաւաբանական դպրոցէն, որ մեռաւ Վանայ մէջ, 1906ին:

Փորթուգալեանի գործը չուշացաւ սակայն իր վրայ հրաւիրել Թուրք իշխանութեանց ուշադրութիւնը: Ազգային շրջանակներու մէջ եւս, մանաւորապէս Պօղոսեանները, որոնք Կառավարութեան մօտ ազդեցիկ դիրքի տէր եւ հարուստ անձնաւորութիւններէ կը բաղկանային, հաշտ աչքով չէին դիտեր Խրիմեան-Փորթուգալեան-Կ. Նաթանեան գործունէութիւնը եւ Կեդրոնականը յարմարագոյն զէնք մըն էր իրենց ձեռքին մէջ, զանոնք հարուածելու համար:

Կը յիշեմ մանաւորապէս դէպք մը, որ ցոյց կուտայ թէ Կեդրոնականի առաջին ընթացաւարտները ինչ կոչումի սահմանուած էին:

Ընթացաւարտներուն հանդէսին օրը, կ՚ըսէ Նաթանեան, Խրիմեան իր խօսքերը անոնց ուղղելով՝ անոնց պարտաճանաչութեան զգացման կոչում ընելով հանդերձ, որպէսզի չլքեն իրենց վարպետին գործը եւ անոր թեւ ու թիկունք հանդիսացան իր դժուարին ձեռնարկին մէջ, զգուշացուց զանոնք, որ իրենց վկայականներուն ապաւինած, չկարծեն թէ ամէն ինչ լրացած է ու կեանքի դուռը լայնարձակ բացուած իրենց առջեւ: «Պատենեկան վարժոցէն ելած, դուք, ըսաւ մեծ Հայը, պիտի մտնէք ուրիշ խոչընդոտներով, փուշերով եւ խութերով լի դպրոց մը Կեանքի, ուր ձեզ կը սպասեն այնքան յուսախաբութիւններ, զորս դարմանելու համար հարկ պիտի ըլլայ նոր զէնքերով, ոգիով մը, տոկուն կամքով մը եւ վհատիլ չգիտցող աւիւնով մը տոգորուիլ մաքառելու, պայքարելու եւ յաղթելու համար:

«Ձեր հօրը, մօրը եւ ընտանիքներուն պէս մեր ազգն ալ շատ բան կը սպասէ ձեզմէ: Գիտնալով թէ ազգին նուիրումը եւ ծառայութիւնը լի է անակնկալ փորձանքներով, դուք այժմէն իսկ խոհեմութեամբ եւ հեռատեսութեամբ պատրաստուելու էք ատոր...:»

Նոր շարժում մը ծայր տուած էր, թէեւ աղօտ, անորոշ եւ խարխափուն, որ սակայն պիտի ըլլար սկզբնական սաղմը հետագայ յեղափոխական գործունէութեան մը:

Ազգային քլիւպ մը կամ ակումբ մը բացուած էր, տեսակ մը ազգասիրական եւ հայրենասիրական վարժոց մը, ուր պարզ դրօսանքներէ աւելի, տեղի կ'ունենային հրապարակային մասնայատուկ բանախօսութիւններ եւ դասախօսութիւններ եւ որուն յաճախորդներն էին, գլխաւորաբար, նորազարթ հայութեան ներկայացուցիչները եւ խանդավառ երիտասարդութիւն մը:

Գրեթէ ամէն կիրակի, պարբերաբար, հանդէսներ եւ հաւաքոյթներ տեղի կ'ունենային ու հրապարակային բանախօսութիւններ, հանրային կարծիքը օրուան հարցերու շուրջ լուսաբանելու համար: Ամէն տարի Մայիս 24ին Վարագայ կամ Յանկոյսներու ձորին մէջ կը տօնուէր Ազգային Սահմանադրութեան տօնը, ժողովրդական աննկարագրելի խանդավառութեանց մէջ:

1883ի վերջերը, ռուսական հիւպատոս պնդապետ Կոնստանտին Կամսարական միեւնոյն պաշտօնով Համա տեղափոխուեցաւ, եւ այլեւս իրեն տեղ եկան Ռուսեր, հաւատարիմ Աղեքսանդր Գ.ի նոր քաղաքականութեան:

Թուրք կառավարութիւնն ալ, որ սկսած էր կասկածոտ աչքով նայելու գաւառներուն մէջ տեսնուող նոր շարժումներուն, բնականաբար գոհ չէր Վանայ մէջ անցած-դարձածներէն:

Պերլինի բարենորոգմանց 61րդ յօդուածին տրամադրութեանց իբր գործադրութիւն եւ որպէս հայաբնակ գաւառներու բարեկարգութեան ձեռնարկ մը, Թուրք կառավարութիւնը Վանը եւ Պիթլիսը Էրզրումէն անջատելով, մօտիկ քրդաբնակ գաւառներու հետ միացնելով՝ առանձինն կուսակալութեան վերածած էր, որպէսզի Հայերու մեծամասնութիւն մը գոյութիւն չունենայ:

Վանայ կուսակալ անուանուած էր ալպանացի Հասան փաշան, որուն իբր օգնական-կուսակալ նշանակուե-

ցաւ նախ Մարկոս Ազարէկեան եւ ապա Սարգիս Ազարէկեան եւ Մկրտիչ Ազաթօն, կարճատեւ շրջանով մը, որմէ ետք, այդքանն իսկ շատ տեսնուելով, հայ օգնականներ կարգելու դրութեան վերջ տրուեցաւ:

Միւս կողմէ Խրիմեանի եւ Փորթուգալեանի Վանայ մէջ ներկայութիւնը վտանգաւոր նկատուելով, Վանէն հեռացուեցան 1885ի գարնան: Կառավարութիւնը անոնց Վանէն մեկնումէն ետք, միեւնոյն օրուան մէջ կնքեց Վարագայ տպարանը, որ յետոյ Ճէրիք Պահրի փաշայի կուսակալութեան միջոցին քաղաք փոխադրուելով, Թուրքերէն «Վան» պաշտօնաթերթին հրատարակութեան սահմանուեցաւ: Տպարանը փակողները կնքեցին նաեւ Կեդրոնական վարժարանը, իր գոյութեան չորրորդ շրջանի աւարտման մօտերը:

Հարուածը ծանր էր եւ միանգամայն մարտահրաւէր մը կ'ըլլար պայքարի մը, որ անկէ վերջ աւելի ձեւաւորուած եւ որոշ ծրագրով մը յառաջ պիտի տարուէր կառավարութեան եւ հայ ազատասէրներուն միջեւ:

Կեդրոնականի առաջին ընթացաւարտներուն անունները յիշեցի վերը: Երկրորդ շրջանի ընթացաւարտները եղան Գրիգոր Պէօզիկեան (Գրիգոր Տիկահեր՝ Ներսէս, Պարգեւ անուններով ծանօթ), Գրիգորիս Թէրլէմէզեան, եղբայրը Մ. Աւետիսեանի, անոր հետ նահատակուած Բարթողիմէոսի կռիւներուն ընթացքին, Ռուբէն Շատուրեան, Գէորգ Օտեան, Մ. Պարութճեան եւ ուրիշներ:

Ընթացաւարտներուն երրորդ տարուան աշակերտները չկրցան իրենց դպրոցական շրջանը լրիւ աւարտել:

Տարին ամբողջանալուն մօտ երկու ամիս առաջ դպրոցը փակուեցաւ եւ այդ կարգի աշակերտները պարտաւորուեցան իրենց աւարտական դասերէն կարեւորագոյնները շարունակել Մ. Թէրլէմէզեանի — Աւետիսեան —, Գ. Ասլանեանի եւ ուրիշներու դասաւանդութիւններովը... բացօթեայ Յանկոյսներու ծառաստաններուն մէջ:

Այդ կարգին կը պատկանէին Արիստակէս Ախիկեան, Խաչատուր Խոստիկեան, Կարապետ Աճէմ-Խաչօեան, Փ. Թէրլէմէզեան (նկարիչ), Գրիգոր Աճէմեան, այս տողերը գրողը եւ ուրիշներ:

Կեդրոնականէն ընթացաւարտ եւ կամ անկէ կիսաւարտ ելած աշակերտներէն շատերը սրտովին նուիրուեցան ոչ միայն սկսուած կրթական գործը յառաջ տանելու իրենց ձեռքը առնելով Վանայ, շրջակայից եւ Պիթլիսի վարժարաններուն ղեկավարութիւնը եւ կրթական ուղղութիւնը, այլեւ անոնք իրենց այդ պաշտօններով եւ այդ պաշտօններէն դուրս, նուիրուեցան գաղափարատարածումի գործին եւ ազգային ազատագրութեան դատին:

Կառավարութեան հետզհետէ խստացող քաղաքականութիւնը, ի գործ դրուած ակնյայտնի անարդարութիւնները, հալածանքը, տիրող անտանելի անապահովութիւնը, բոլոր ատոնք փութանակ սանձելու աւիւնը նորահաս երիտասարդութեան, որուն գործօն զօրավիգ մը կը հանդիսանար նաեւ, Վանայ մէջ, գլխաւորաբար Կարապետ Նաթանեանի առաջնորդութեան տակ գտնուող Խրիմեան-Փորթուգալեանական կուսակցութիւնը, ընդհակառակն հասունցնելու եւ զարգացնելու ծառայեցին, ոչ միայն ազատութեան գաղափարը, այլեւ բռնապետութեան դէմ կազմակերպուած պայքարի սկզբնական շարժումը:

Այս շարժումը երթալով մեծցաւ եւ ծաւալեցաւ եւ Փորթուգալեանները, դեռ այդ միջոցներուն ազատագրական կանոնաւոր կազմակերպութիւն չկար, արդէն իրենց ընկերակիցներովը եւ հետզհետէ շատցող համակիրներովը գաղափարական զգալի ուժ մը եւ գործօն մը ճանչցուած էին:

×

Մինչ այդ, Մ. Փորթուգալեան Պոլսէն Մարսէյլ մեկնելով, հոն 1885 Օգոստոսին, հիմը կը դնէր Հայ Յեղափոխական անդրանիկ թերթին՝ «Արմէնիա»ի, որ կ'ըլլար Թուրք բռնապետութեան դէմ ըմբոստացող դաս-

կարգին բողոքի ձայնը:

«Արմէնիա» թերթին հրատարակութիւնը եւ անոր միջոցաւ արտայայտուած առողջ գաղափարներն են որ գաղափարը ներշնչեցին Փորթուգալեաններուն որոշ գոյն մը, ձեւ մը, ուղղութիւն եւ մարմին մը տալով իրենց գաղափարական միութեան, սկիզբը դարձնել զայն նաեւ Հայ անդրանիկ յեղափոխական կուսակցութեան — Արմենական կազմակերպութեան:

Եւ սակայն պատմական ճշմարտութիւնը կը դրդէ յայտարարել թէ Մ. Փորթուգալեան, որ «Արմէնիա» թերթին համընթաց ձեռնարկած էր հիմնելու նաեւ «Հայոց Հայրենասիրական Միութիւն» անունով մարմին մը, եւ որ աւելի շատ նպատակ ունէր նպաստելու իր թերթին եւ օգնել անոր գաղափարներուն տարածումին, ուղղակի կազմողը եւ հիմնադիրը չեղաւ «Արմենական» կուսակցութեան:

Մ. Աւետիսեան եւ իր ընկերները խորհեցան օգտակար եւ գրական ծառայութիւն մը նախապատրաստել, մինչեւ այն ատեն իրենց գլխուն ձգուած թերուս պատանի-երիտասարդներու դասակարգի մը, որուն գլխաւոր զբաղումն ու նպատակը եղած էր միայն Վանայ այգեստաններուն եւ շրջակայ վանքերուն մէջ կերուխումի եւ զինարբուքի անձնատուր ըլլալը եւ իրարու հետ, թաղային կռիւներու բռնուիլը:

Անհամբոյր, խրոխտ, կռուազան եւ անմատչելի, բայց կեանքով եւ աւիւնով լի այդ դասակարգն էր որ, ահա, մասնաւոր ուշադրութեան արժանանալով, հետագային հանդիսացաւ արմենականներու կարեւոր օժանդակը:

Եւ որպէսզի կարելի ըլլար այդ վայրենի կորիւնները ընտելացնել, Փորթուգալեանները սիրայօժար անոնց շարքերուն մէջ մտան, մասնակցելով եւ հետզհետէ ուղղութիւն տալով անոնց զուարճութեանց ու ընկերական կենցաղին: Եւ աւելի ետք ձեռնարկեցին Յանկոյսներու Եկեղեցիին կից ծխական վարժարանի շէնքին մէջ Կի-

րակնօրեայ Վարժարանի մը հաստատութեան, ուր ամէն կիրակի, կէսօրէն ետք, հայերէնի, պատմութեան, թուաբանութեան եւ դրաւարժութեան ձրի դասեր կը տրուէին անոնցմէ փափաքողներուն:

Եւ որովհետեւ քաղաքին միւս թաղերէն եւս պատանի երիտասարդներ կ՚աշխատէին Կիրակնօրեային մէջ, շատ չանցած, իրարու արեան ծարաւի եւ զիրար չհանդուրժող եւ ամէն շաբաթ պարզապէս իրենց թաղին քաջութեան համբաւը պահելու կամ վերստանալու համար իրարու հետ ճակատամարտներու բռնուող այդ պարոնները, դիւթական շունչի մը ազդեցութեան տակ, գաղափարական եւ ընկերային անքակտելի կապերով իրարու կապուեցան:

Այդ նորատի ըմբոստ, սէգ ու կոյս երիտասարդութիւնը կախարդուածներու հանգոյն այլեւս հլու դարձած, գլուխ ծռեց Փորթուգալեաններուն առջեւ եւ անոնց կապուեցաւ: Եւ ասիկա եղաւ սկիզբը որ այդ անպէտ եւ նոյնիսկ վնասակար ու անհանդարտ տարրը կազմակերպուելով եւ Փորթուգալեաններուն խառնուելով, կերպարանափոխուի դառնալու համար օգտակար եւ անհրաժեշտ ուժ մը, որով ոեւէ ժողովուրդ պիտի կրնայ պարծենալ:

Կիրակնօրեայի եւ անկէ դուրս մնացած անոնց համակիրներուն դասակարգէն արդարեւ ելան եւ ծնան բազմաթիւ գաղափարակից առաքեալներ եւ անձնուրաց յեղափոխականներ:

Մ. Աւետիսեան, Կիրակնօրեայի գլխաւոր յղացողը եւ հիմնադիրներէն մէկը ըլլալէն զատ, Փորթուգալեաններուն ամէնէն աչքառու եւ գործունեայ դէմքն էր, որ յաջողած էր հմայք մը ստեղծել իր շուրջ և մեծ համակրութիւն եւ ազդեցութիւն՝ Վանայ, երիտասարդներու շրջանակին մէջ: Ան Պօղոս-Ապօղոսեան պայքարներուն առթիւ Պոլսոյ «Մանզումէի Էֆքեար» թերթին մէջ, Պօղոսեաններուն դէմ գրած իր մէկ քննադատական յօդուածին պատճառաւ, ժամանակ մը բանտարկուելէն

նոք, ստիպուեցաւ հեռանալ Վանէն, 1886ին, Կիրակնօրեայի հողը թողլով, գլխաւորաբար, Կեդրոնականի աշակերտներէն Գէորգ Օտեանի, Արիստակէս Ախիկեանի եւ այս տղերը գրողին վրայ, որոնք շարունակեցին սկըսուած ձեռնարկը:

Արմենականներու յեղափոխական առաջին գործնական ձեռնարկը կամ մկրտութիւնը տեղի ունեցաւ 1889 Մայիս 26ին, երբ Փորթուգալեանի Կեդրոնական վարժարանին երիտասարդ աշակերտներէն Յովհաննէս Ագրիպպասեան, որ Մուշի եւ Տարօնի կողմերը ուսումնասիրական ուղեւորութիւն մը կատարելէն ետք Ատրպատական կը դառնէր յեղափոխական նպատակներով, հոնկէ զինուած Վան կը վերադառնար վանեցի Կարապետ Գուլաքսըզեանի եւ Հաֆթուանի ուսուցիչներէն կովկասահայ Վարդան Գոլոշեանի հետ եւ Վանէն Պաշքալէի ճամբուն կէսը եղող Զուխ Կէտուկի (կիրճ) մէջ ժանտարմներու հետ կռուի բռնուելով սպաննուեցաւ ինչպէս նաեւ Գոլոշեան:

Արեան այս առաջին մկրտութիւնը մեծ տպաւորութիւն յառաջ բերաւ արմենական երիտասարդութեան վրայ, որ մինչ այդ՝ յեղափոխութիւնը ուսած տեսականօրէն, Րաֆֆիի եւ Ծերենցի վէպերէն, ու մղուած էր անկեղծ հայրենասիրութեան եւ նուիրումի զգացումէն, թերեւս հազիւ թէ խորհած էր անոր վտանգաւոր կողմերուն եւ արեան զոհաբերութեան անհրաժեշտութեան վրայ:

Այդ դէպքը նոր բայց իրական հեռանկար մը կը բանար արմենական երիտասարդութեան առջեւ, որուն մինչ այն ճանչցուած զոհողութեան դաշտը բանտէ եւ աքսորէ անդին չէր անցներ, եւ մղեց զայն պատրաստուելու, ի հարկին, իր կեանքին գնովն ու վտանգովը, պայքարելու բռնապետութեան դէմ՝ ի սէր հայրենիքին:

Ագրիպպասեանի եւ Գոլոշեանի նահատակութիւնը, խանդավառ երիտասարդութիւնը մղեց աւելի լուրջ աշխատութեան եւ ազդու գործունէութեան:

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Արմենական կուսակցութիւնը իր ծրագիրը տպագրած չէ, առաջնորդուելով մասնաւորապէս գաղտնապահութեան մասին որդեգրուած սկզբունքին։ Ձեռագիր Ծրագրին սահմանափակ օրինակները, ընդամէնը 7-8 օրինակ, պիտի մնային Կեդրոնին եւ Մասնաժողովներուն քով միայն։ Ի հարկին Մասնաժողովի մը անդամներէն մին իր պատկանած Շրջանային խմբապետական կամ խմբական ժողովին մէջ կը կարդար Ծրագիրը կուսակցութեան նպատակին եւ գործելակերպին հետ առընչութիւն ունեցող այս ու այն հարցը լուսաբանելու համար։

Ծրագիրէն աւելի Կանոնագիրն էր որ կը բովանդակէր իր մէջ կազմակերպական հարցեր, որոնք կը շահագրգռէին կուսակցութեան անդամները։ Բայց փոխադարձ վստահութեան եւ զոհողութեան պատրաստակամութիւնը այնքան ուժեղ էին ուխտակիր գաղափարակիցներուն քով, որ շատ հազուադէպ պարագաներու մէջ խումբ մը կամ խմբապետական ժողով մը Կանոնագրին դիմելու պահանջ կը զգար։

Ուրիշ պատճառ մըն ալ, որ անհրաժեշտ չէր դարձներ Ծրագիր-Կանոնագրին տպագրութիւնը, այն էր որ արմենականները չունեցան այն իրական կամ երեւութական ծաւալը որ պիտի ունենային Թուրքիոյ, Ռուսիոյ և արտասահմանի մէջ Ս.Դ. Հնչակեան և Հ.Յ. Դաշնակցական կուսակցութիւնները։

Արմենականներուն Կեդրոնը Երկրին՝ Վասպուրականի մէջ էր, Մասնաճիւղ մը ունէր Պարսկաստանի (Սալմաստ-Թաւրիզ), ուրիշ մը՝ Ամերիկայի, երրորդ մը՝ Կովկասի մէջ։ Մուշի եւ Պիթլիսի մէջ Եղիշէ Գոնտաքչեանի եւ Յովհ. Գուլօղլեանի առաքելութեամբ կատարուած էին քարոզչական նախապատրաստական աշխատանքներ. Նոյն աշխատանքները տարածուած էին մինչեւ Տրապիզոն, Կ. Պոլիս, բայց դեռ իրենց սաղմնաւորման շրջանին մէջ էին, երբ հասան իրարու ետեւէ

հնչակեան եւ դաշնակցական առաքեալները իրենց ժըխտական կախարդիչ պատգամներով եւ տիրացան ասպարէզին յաղթականօրէն: «Տեղացի մարգարէ»ի հանդարտաշունչ ձայնը այլեւս պիտի չունենար «հեռաւոր՝ սուրբին» գոռ եւ չնդալից ոռոտումին հմայքը:

Արմենականութիւնը պիտի մնար միայն իր ծննդավայրին մէջ, Թրքական Հայաստանի հայակեդրոն նահանգին, անոր սիրտն եւ ուղեղը կազմող Վան-Վասպուրականի մէջ: Ան մէկ կողմէ ինքնապաշտպանութեան գետնին վրայ մաքառեցաւ համիտեան բարբարոս բռնակալութեան դէմ, միւս կողմէ պայքարեցաւ Կովկասէն Վան մտած խակ, անձեռնհաս եւ ինքնամոլ «գործիչ»ներու փքուռոյց, ցուցամոլիկ եւ արկածախնդիր գործելակերպին դէմ:

Ձեռքիս տակ ունիմ արմենական կուսակցութեան Ծրագրին երկու օրինակները, որոնցմէ մին Միք. Նաթանեանի նօթագրութեան մէջէն ընդօրինակուած: Թեթեւ յապաւումներով այստեղ կը դնեմ այդ Ծրագիրը:

Չէք գտներ այդտեղ տող մը, նախադասութիւն մը, որ փոխ առնուած ըլլայ տարբեր մթնոլորտներու, տարբեր ժողովուրդներու յեղափոխական կազմակերպութիւններու «աշխարհահայեացքներէն» կամ «լոզունգ»ներէն: Այդ Ծրագիրը պատրաստողները իրապէս առաջնորդուեր էին Երկրին մէջ տիրող իրական պայմաններուն հարկադրանքէն ու թելադրանքէն եւ ոչ թէ հայկական պետականութիւն կերտելու ծարաւէն եւ երազային պատրանքի մը ստեղծած հեռապատկերին խոստացած փառքէն ու պատիւէն:

Ահաւասիկ այդ Ծրագիրը·

ՆՊԱՏԱԿ·— Արմենական կազմակերպութեանս նպատակն է յեղափոխութեամբ հայ ժողովուրդին համար իրաւունք ձեռք բերել ինքզինք ազատօրէն կառավարելու, որով միայն կարող կը լինի իբրեւ մարդ ապրելու

միջոցներ գիտնալ եւ զանոնք գործադրել ժամանակի պահանջմանց համեմատ:

Կազմակերպութիւնս իր ջանքեր կ'ամփոփէ հայ ազգի այլ եւ այլ մասերի մէջ, առանց դաւանանքի խտրութեան, իր ուժերը չի ցրուեր դրացի ազգերի մէջ յեղափոխական շարժումներ յառաջ բերելու, նկատելով որ հայ ազգի եւ միւս ցեղերի մէջ զգացման, աշխարհայեցողութեան, պահանջների եւ զարգացման մեծ տարբերութիւններ կան, որով հայ ազգի յեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել եւ կծնոտել:

ՄԻՋՈՑՆԵՐ.— «Արմենական» կազմակերպութիւնս իր նպատակին հասնելու համար կ'աշխատի ներքին ուժ գոյացնել միացնելով իրարու հետ միեւնոյն գաղափարի ծառայող հայ հայրենասէրներ եւ կեդրոնական ուղղութեան ենթարկելով, ժողովուրդը արթնցնել, կազմակերպութեան մղել եւ նպաստել տալ առանց բռնի միջոցների, յեղափոխական գրականութեամբ, ընդհանուր դաստիարակութեամբ, գործիչի ազնիւ կենցաղով եւ քարոզով գաղափար տարածել, կանոնաւոր եւ յարատեւ յարաբերութիւն մշակել, զինակրթութեան եւ կարգապահութեան վարժեցնել, ինքնապաշտպանութեան զգացում արծարծել, զէնք եւ դրամ հայթայթել, զինուորական շարժուն խումբեր կազմակերպել եւ ի հարկին գործածելու եւ ընդհանուր շարժման պատրաստել, երբ մանաւանդ արտաքին հանգամանքներն ալ — օտար պետութիւնների եւ շրջակայ ցեղերի տրամադրութիւնները — մեզ նպաստաւոր համարուին:

Մասնակի եւ տկար ուժերի շարժումներ, ցոյց — բացառիկ հանգամանքներէ դուրս —, ինչպէս եւ անժամանակ ոգեւորութիւնը միջոց չեն համարուիր, ընդհակառակն վնասակար կը նկատուին, որովհետեւ մէկ կողմանէ յեղափոխական ուժերը կը վատնեն եւ միւս կողմանէ յոռետեսութիւն կը ծաւալեն ժողովուրդին մէջ: Մահու պատժի եւ սարսափի միջոցների գործադ-

բութիւնը ստիպողական պարագաների մէջ ներելի է։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ.— Կազմակերպութիւնս բաղկացած է գործող եւ քաջալերող անդամներէ։ Գործող անդամներ անոնք են, որք կազմակերպութեան կանոններուն կ'ենթարկուին, նորա հրահանգները կը գործադրեն եւ պարբերական մի տուրք կը վճարեն։

Քաջալերողները անոնք են, որոնք կազմակերպութեան ծրագրին կը համակրին եւ նիւթապէս ու բարոյապէս կ'օժանդակեն կազմակերպութեանս, առանց ենթարկուելու նորա կանոններին եւ հրահանգներին։

ԿԵԴՐՈՆ.— Կազմակերպութեանս կեդրոնը կը կազմուի իւրաքանչիւր Շրջանակի Մասնաժողովների ներկայացուցիչներից, որ կը վարէ յեղափոխական գործի վերին տեսչութիւնը, կանոնաւոր յարաբերութիւն կը մշակէ Շրջանակների մասնաժողովների եւ ուրիշ յեղափոխական մարմինների հետ, կ'որոշէ ընդհանուր շարժումների ժամանակը եւ եղանակը։ Կեդրոնը կ'աշխատի ունենալ իրեն յատուկ օրգանը, որ կազմակերպութեանս պաշտօնական յայտարարութիւններ եւ հրահանգներ հրատարակելէ ի զատ կը տարածէ նաեւ իր դաւանած գաղափարները։

ՇՐՋԱՆԱԿ.— Գործող անդամների խմբերը Շրջանակների կը բաժնուին, ըստ կարգադրութեան կեդրոնին։ Իւրաքանչիւր Շրջանակ կ'ունենայ իրեն յատուկ մասնաժողովը, որ կը վարէ տեղական յեղափոխական գործերը եւ յարաբերութիւն կը մշակէ Կեդրոնի եւ զանազան Շրջանակների մասնաժողովների հետ։

Կազմակերպութեանս իւրաքանչիւր Շրջանակ կ'ունենայ իրեն յատուկ կանոնագրութիւնը, տեղի պահանջների համեմատ, որով կը գծուի նրա զանազան հատուածների պարտուց եւ իրաւանց սահմանը, ինչպէս եւ մասնաժողովների ընտրութեան եղանակը, ըստ տեղական հանգամանքների։

Ներքին կանոնագիրը հակասելու չէ ծրագրի ոեւէ մէկ կէտին:

— 1894 — ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ
Ա. ՇՐՋԱՆԱԿ

ԴԱԴԱՐԻ ՇՐՋԱՆԸ

«96ի Դէպք»ին յաջորդող երեք կամ չորս տարիներուն ընթացքին Արմենական կազմակերպութիւնը իր կըրած հարուածէն յետոյ վերակառուցած էր կազմակերպական մեքենան, որ աւելորդ է ըսել թէ շատ դանդաղօրէն կը քալէր: Կար Մասնաժողով, որ առաջուան պէս կը կատարէր Կեդրոնին դերը (*), կային խումբեր եւ խմբապետական ժողովներ, կը կատարուէին թղթակցութիւններ արտասահմանին հետ, բայց շարժումը շատ թոյլ էր: Հնձուած մտաւորականութեան եւ երիտասար-

---

(*) Ըստ կուսակցութեան Ծրագրին՝ Կեդրոնը պէտք էր որ կազմուէր Շրջանակներու պատգամաւորներէն կազմուած ժողովին կողմէ: Բայց այդ ժողովը կարելի չեղաւ գումարել եւ փաստօրէն Վանի Մասնաժողովին վրայ մնաց այդ դերը:

դուլթեան փոխարէն՝ նորերը դեռ չէին պատրաստուած․ զինական մարզանքները կանգ առած էին․ կանգ առած էին նաեւ ժողովուրդը զինելու աշխատանքները․ 1897էն Ա․ Եկարեանի խումբին Սալմաստէն փոխադրած զէնքերէն յետոյ ուրիշ զէնքեր դուրսէն չէին մտած Վան․ տեղւոյն վրայ անհատական կամ խմբական զէնքեր ձեռք բերելու համար կը պակսէին թէ՛ երէկուան վառ տրամադրութիւնը եւ թէ նիւթական միջոցները։

Գիւղերուն մէջ կացութիւնը աւելի ճնշիչ էր։ Իրենց գիւղերէն հեռացած տասնեակ հազարաւորներով գիւղացիները թէեւ ընդհանրապէս վերադարձած էին իրենց կողոպտուած օճախները, բայց անոնց մեծամասնութիւնը դեռ չէր կրցած վերակազմել իր երէկուան զբաղումները։ Շատերը իրենց արօրն ու գութանը աշխատեցնելու համար դիմած էին զիրենք կողոպտող քիւրտ աղաներուն, ինչպէս նաեւ քաղաքի մէջ իրենց ունեցած ծանօթ Թուրքերուն եւ Հայերուն եւ ծանր տոկոսներով փոխառութիւններ ըրած էին։

Կուսակցութիւնը իր աշխատութիւնը կեդրոնացուցած էր այդ օրերուն՝ մանաւորապէս երկու մարզերու վրայ՝ տնտեսական եւ կրթական։ Տնտեսական մարզին մէջ պէտք էր օգնել առանց տոկոսի՝ մանր փոխատուութիւններով այն արհեստաւորներուն եւ մանր խանութպաններուն, որոնք փոքր գումարով մը (5-10 օսմ․ լիրայով) պիտի կարողանային իրենց արհեստանոցները վերակառուցանել կամ վարկ ունենալ առեւտրական հրապարակին վրայ գործելու համար։

Կրթական մարզին մէջ կատարուելիք աշխատանքներուն նպատակն էր վերակենդանացնել դպրոցական գործը, ուսուցիչներ պատրաստել քաղաքին եւ գիւղերուն համար։ Բայց նիւթական միջոցները շատ ցամքեր էին։ Պէտք էր մէկ կողմէ վերաշինել այրուած դպրոցները, եկեղեցիները եւ դպրոցներուն հասոյթ տուող եկեղեցապատկան կալուածները, միւս կողմէ կազմել ուսուցչա-

կան խումբեր իւրաքանչիւր դպրոցի համար, բայց թէ՛ ուսուցիչներ կը պակսէին եւ թէ ուսուցիչները վարձատրելու (ամսական 1-$1\frac{1}{2}$ օսմ. լիրայ) միջոցները: Դըպրոցներու պահպանման երկու աղբիւրներն ալ՝ եկեղեցական հասոյթները եւ աշակերտներուն թոշակները (տարեկան 1-2 մէճիտ) նուազեր էին եւ ձրիավարժ աշակերտներու թիւը անհամեմատօրէն մեծցեր էր: Ապահով կը համարուէր միայն Երամեան վարժարանը: Իբրեւ անհատական վարժարանի տէր ու տնօրէն՝ Հ. Երամեան իր դպրոցին մէջ հաւաքած էր քաղաքին բարեկեցիկ ընտանիքներուն զաւակները, այսինքն գոհացուցիչ թոշակ վճարել կրցող աշակերտները: (*)

1901 թուին ինչպէս արմենական Մասնաժողովին նոյնպէս եւ քաղաքին թաղ. վարժարաններու ուսուցչական

*) 60 – 70ական թուականներուն՝ Ազգ. Սահմանադրութեան ստեղծած խանդավառ մթնոլորտին տակ Վանի մէջ սկսած էին ազգային կեանքէ թատերական ներկայացումներ կազմակերպել, որոնք կառավարութեան կողմէ արգիլուեցան ազատագրական շարժման առաջին օրերէն սկսեալ: Երբ ես Վան վերադարձայ, Արարուց թաղի թաղ. խորհուրդը իր օրակարգին վրայ բերաւ այդ հարցը: Ատենապետը՝ Հիւսեան Մկրտիչ՝ ազնիւ, լաւ Հայ մը, որ իր «հիւրասիրութիւններով» յաջողած էր «բարեկամանալ» քաղաքին դաժան եւ հայատեաց ատագ ոստիկանապետ Հիւսնի էֆէնտիին հետ, յաջողեցաւ արտօնութիւն ստանալ եւ անմիջապէս կազմակերպեցինք երկու ներկայացումներ՝ Գ. Սունդուկեանցի *Պէպօն* եւ Յ. Պարոնեանի *Մեծապատիւ Մուրացկանները*: Այնուհետեւ կարելի եղաւ ամէն տարի տալ ներկայացումներ ի նպաստ այս ու այն դպրոցին, որոնք, ի մէջ այլոց, ամէն անգամ 15-30 ոսկիի հասոյթ մը կու տային դըպրոցներուն: Որեւէ ծախք չկար, որով մուտքը ամբողջութեամբ հասոյթ կը դառնար:

միացեալ ժողովներուն օրակարգին վրայ եկած էր Կեդրոնական վարժարան մը ունենալու հարցը: Յաջորդ տարին Թաղ. վեցամեայ վարժարաններու ընթացաւարտներէն կազմուեցաւ Կեդրոնականի առաջին դասարանը. միւս տարին կառուցուեցաւ Կեդրոնականի երկյարկանի հոյակապ շէնքը ժողովրդական հանգանակութեամբ: Եւ այսպէս 1904ին արդէն Կեդրոնականը կ'ունենար երեք դասարաններ, որոնք իբրեւ լրացուցիչ բաժին կ'ամբողջացնէին Թաղ. վարժարաններու տասնամեայ շրջանը:

ՎԱՐԴԳԷՍ ՎԱՆԻ ՄԷՋ ԵՒ ԻՐ ՀԱՅԵՑԱԿԷՏՆԵՐԸ

Դաշնակցականներուն գործունէութիւնը Վանի մէջ վերսկսաւ 1902ին, երբ Վարդգէս (կարնեցի Յովհաննէս Սէրէնկիւլեան) այնտեղ ուղարկուեցաւ իբր գործիչ:

Լուրջ, խորհող, մաքուր եւ գաղափարական դէմք մըն էր Վարդգէս: Արմենականներուն հետ իր ունեցած առաջին տեսակցութեան ընթացքին յայտարարեց թէ ինք հակառակ է ցոյցերու և իր աշխատութիւնն առայժմ պիտի կեդրոնանայ քարոզչական աշխատանքներու մէջ՝ ժողովուրդին մէջ ինքնագիտակցութիւն ամրացնելու նպատակով: Վարդգէսի համոզումով, ինչպէս արմենականներունն էր, ժողովուրդը մէկ երկու տարուան մէջ չէր կրնար պատրաստուիլ ազատագրական շարժման մը համար, դպրոցական գործին պէտք էր մղում տալ, պէտք էր օգտուիլ վերջին տասնամեակին ընթացքին գործուած սխալներուն տուած դասերէն. պէտք էր գինել ժողովուրդը, բայց շատ զգուշութեամբ: Այս մարզին մէջ գլխաւոր արգելքը կու գար Քիւրտերէն, որոնց հետ բարեկամանալու միջոցներ պէտք էր փնտռել:

Առաջին և վերջին դաշնակցական գործիչն էր Վարդգէս, որ արմենականներուն հետ իր ունեցած տեսակցութիւններուն ընթացքին կ'արտայայտուէր անվերապահ

ՎԱՐԴԳԷՍ
(Յովհ. Սէրէնկիւլեան)

եւ իր հայեցակէտերով սերտօրէն կը մօտենար արմենականներուն։

Եղաւ պահ մը որ արմենականներուն Մասնաժողովը եկաւ այն եզրակացութեան թէ կարելի է դաշնակցականներուն հետ համագործակցութիւն ստեղծել, որուն պիտի յաջորդէր երկու կազմակերպութիւններուն միաձուլումը։ Վարդգէսին Վան գտնուած ժամանակ տեղի չունեցան բնաւ անհամաձայնութիւններ կամ պայքարներ, որոնք յաջորդ տարիներուն մինչեւ արիւնահեղութեան պիտի հասնէին։

Բայց Վարդգէս շատ երկար չկրցաւ շարունակել իր առաքելութիւնը Վանի մէջ, մատնուեցաւ, իր Թաքստոցբնակարանին մէջ Թուրք ոստիկան-զինուորներէն պաշարուելով՝ ոտքէն վիրաւորուեցաւ եւ ձերբակալուեցաւ։

Վարդգէսի ձերբակալութենէն քիչ մը ետք, 1904ի Մարտին ես ալ բանտարկուեցայ (*)։ Բանտին մէջ ի-

*) Բանտարկութեանս պատճառը նորէն իմ հասցէիս ուղղուած նամակ մըն էր։ Մերինները հաւաստեցին թէ ձեւական բան մը պիտի ըլլար բանտարկութիւնս եւ քա-

բարու քով էինք եւ մեր խօսակցութիւնները օրէ օր աւելի մտերմական բնոյթ կըստանային:

Այդ օրերուն Սասունի «ապստամբութեան» եւ «պատերազմ»ի մասին սկսած էին Վան հասնիլ հատուկտոր եւ մտահոգիչ տեղեկութիւններ:

—Բայց չէ՞ որ կ'ըսէիր թէ դաշնակցականները ցոյցերէ հրաժարած են, ըսի Վարդգէսին:

— Կը դժուարանամ խորհուրդները լուսաբանել, պատասխանեց Վարդգէս. ես ալ ճիշդ տեղեկութիւն չունիմ թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ այնտեղ. բայց կրնամ վստահաբար ըսել թէ այնտեղի մեր ներկայացուցիչնե-

---

նի մը օրէն պիտի ազատուէի: Բայց դատարանը ինչպէս ինձ, նոյնպէս Յարութիւն Թովմասեանին, որ անցուցամոլ, լուրջ եւ գործօն դաշնակցական մըն էր եւ Սենեքեբիմ Թաշճեանին (նախկին հնչակեան) 3 տարուան բանտարկութեան վճիռ տուաւ: Կեդրոնական վարժարանին խնամակալութեան անդամները եւ մասնաւորապէս ատենապետը՝ Գալուստ Ճիտէչեան՝ (որուն բնակարանին մէջ կ'ապրէր նահանգապետ Թահիր փաշան) եւ ուրիշ մէկ երկու ազդեցիկ Հայեր յաջողեցան նահանգապետին միջամտութեան դիմել եւ երեք օր յետոյ «կայսերական ներում» բերել տալ Կ. Պոլսէն, որով մօտ վեց շաբթուան բանտարկութենէն յետոյ պիտի ազատուէինք: Բայց բանտապետը ներման հրամանը մեզ հաղորդած ատեն՝ ինձ յայտարարեց թէ եղած «կայսերական շնորհը» այս խնդրոյն համար է, բայց ես ունիմ ուրիշ խնդիր մըն ալ, որուն համար՝ ի բացակայութեան՝ 10 տարուան բանտարկութեան վճիռ տրուած է, այժմ պէտք է վերաքննուի այդ խնդիրը: Թովմասեան եւ Թաշճեան նոյն օրը ելան բանտէն, իսկ ես մնացի: Բայց իմ փաստաբանս՝ Գաբրիէլ Նաթանեան (Միք. Նաթանեանի եղբայրը) յաջողեցաւ հաստատել որ ես իրաւունք ունէի օգտուելու 1895ին եղած «ընդհանուր ներում»էն եւ օր մը յետոյ ես ալ բանտէն դուրս ելայ:

ըլ՝ Վահան եւ Հրայր՝ երկուքն ալ միեւնոյն համոզումն ունէին «ցոյց»երու հարցին շուրջ, զոր ես կրցած եմ ձեզ ըսել կամ ինչպէս դուք կ՚ըսէք այստեղ: Վահան այստեղէն անցաւ Սասուն, մեր ընկերներուն մասին խորհրդակցեցանք, լիովին համամիտ էինք իրարու, իսկ Հրայր ա՛լ աւելի կողմնակից էր մեր գործելակերպին: Հրայր ալ, Վահան ալ այն համոզումն ունէին թէ պիտի գործէին այնտեղ ըստ իրենց հայեցողութեան: Բայց գործերը տարբեր ընթացք ստացան:-Մեր կովկասեան մարմինները իրենց սեփական մտածումներով առաջնորդուելով կ՚ուզէին 95-96ի դէպքերուն ազդեցութիւնը ջնջել Մուշ-Սասունի շրջանին մէջ: Այդ նպատակով աւելի աշխոյժ գործունէութեամբ մը սկսան զէնքեր եւ ռազմիկներ ղրկել այդ շրջանը, խորհելով թէ այդ կերպով պիտի կրնան յուսալքման մատնուած եւ դաւանափոխութեան վտանգին մէջ գտնուող զանգուածները քաջալերել: (*) Այդ նոր շարժումին բերումով մէկ - երկու տարիէ ի վեր Հայերու եւ Քիւրտերու յարաբերութիւնները սկսած էին նորէն ձգտիլ, տեղական Թուրք իշխանութիւններուն գրգռումներով: Մեզ հասած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ Թուրք կառավարութիւնը վերջերս պահանջած էր որ «խռովարարները» հեռանան Սասունի շրջանէն եւ ժողովուրդն ալ իր ունեցած զէնքերը կառավարութեան յանձնէ: Ի հարկէ այդպիսի առաջարկ մը չէր կրնար ընդունուիլ եւ ահա բռնկեցաւ հրդեհը:

Վարդգէս ճնշուած էր Սասունի «պատերազմին» մասին ստացուած լուրերէն:

Բանտէն ելլելէս յետոյ ժողովուրդին մէջ շրջան ընող լուրերը շաբթէ շաբաթ հետզհետէ աւելի մտահո-

---

*) Այս շրջանին ռուս հիւպատոս Ումանսկին փրոփականտ կ'ընէր Մուշի շրջանին մէջ, որպէս զի Հայերը օրթոտոքսութիւն ընդունին, եւ այդ ճամբայով կարենան պաշտպանուիլ ռուս եկեղեցիին եւ կառավարութեան կողմէ:

դին բնոյթ կը ստանային։

Եւ ահա օր մը, Օգոստոսի վերջերը Անդրանիկ Վան մտաւ՝ խոր գաղտնիքը շրթներուն։

Անդրանիկ գայրացած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան կովկասեան մարմիններուն դէմ, որոնք, ըստ իր ըսածին, «վատօրէն» հրաժիրի դեր կատարած եւ Սասունը երկրորդ անգամ ջարդի, աւերումի եւ սովկացման մատներ էին։ Այդ մարմինները, կ՚ըսէր Անդրանիկ, իրենց խոստացած օգնութիւնը չհասցուցին Սասունին. Վասպուրականի շրջանին մէջ ալ ո եւ է շարժում չեղաւ, որ Թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը Սասունի վրայ միայն կեդրոնանալուն արգելք ըլլար։

Վարդգէսին ձերբակալութենէն յետոյ իբրեւ գործիչ՝ Կովկասէն Վան ուղարկուած էին Արամ Մանուկեան եւ Վահան Փափազեան (Բժիշկ, Կոմս)։ Անդրանիկ շատ խիստ բախումներ ունեցաւ անոնց հետ, որոնք, ըստ իր բուռն արտայայտութեան «քաղաքին փափուկ եւ հանգստաւէտ տուներուն մէջ իրենց օրերը կ՚անցընեն քնքուշ տիկիններուն հետ հաճելի ժամանցներով։»

Անդրանիկ քաղաքէն հեռացաւ գաղտնիքը շրթներուն։

Բայց այն քանի մը օրերը որ Անդրանիկ իր խումբով մնաց Վանի մէջ, ճգնաժամային օրեր եղան Հայ ժողովուրդին համար։ Թուրք խուժանը գրգռուած էր։ Նահանգապետ Թահիր փաշան անմիջապէս դիմեց նախազգուշական միջոցներու՝ Անդրանիկը հեռացնելու եւ խռովութիւններու առաջքն առնելու նպատակով՝ քաղաքին շուրջ եւ Այգեստանի քանի մը կարեւոր թաղերուն մէջ զինուորներ տեղաւորել տուաւ կարգը պահպանելու համար։ Պատահականօրէն Անդրանիկի զինուորներէն Թուրք պահակագօրքի մը սպաննուելուն հետեւանքով մէկ օրուան մէջ սպաննուեցան 60ի չափ Հայեր։ Շուկան եւ դպրոցները փակուեցան. ժողովուրդը ապաստանեցաւ հիւպատոսարաններու, ամերիկեան եւ ռոմինիքեան միսիոններու շէնքերուն մէջ. Անդրանիկի հեռանա-

ըէն յետոյ միայն հանդարտութիւնը վերահաստատուեցաւ քաղաքին մէջ:

Անդրանիկ Վանէն անցաւ Պարսկաստան, Թիֆլիս, Ժընեվ, առանց գոհացում գտնելու Սասունի աղէտին շուրջ Թիֆլիսի եւ Ժընեվի մէջ իրեն տրուած բացատրութիւններէն: Եւ այդ օրերէն Անդրանիկ բացաւ իր պայքարը դաշնակցական ղեկավարներուն դէմ:

Բայց դաշնակցականները երկու-երեք տարի Սասունի «պատերազմ»ին շուրջ շարունակեցին իրենց փրոփականտը թէ՛ Կովկասի եւ թէ Եւրոպայի մէջ: Բնականաբար իրենց ըրածը կուսակցական փրոփականտ էր արտասահմանի մէջ, իրենց ուզած եղանակով պիտի ներկայացնէին իրողութիւնները, տեղի ունեցող դէպքերուն եւ ծանր ճախողանքներով վերջացող անոնց հետեւանքներուն մասին:

●

ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՂԷՏԸ

Ի՞նչ էր Սասունի մէջ եղածը:

— Պանք Օթթոմանի յոյսին եւ «Խանասորի արշաւանքին» ճախողանքներէն յետոյ, Թիֆլիսի կամ Ժընեվի մէջ նստած ղեկավար դաշնակցականներու հայեցողութեան համաձայն՝ պէտք էր «նոր շունչ մը տալ» վհատած ժողովուրդին, պէտք էր գործիչներ եւ ռազմիկ խումբեր փոխադրել Երկիր: Յարմարագոյն վայրը «Սասունի բարձունքն» էր: 1900էն սկսած՝ Սասունի եւ Մշոյ դաշտին մէջ հետզհետէ կը մեծնար դուրսէն եկած հայ ռազմիկներուն թիւը: Աղբիւր Սերոբ իր բնածին ռազմունակութեամբ եւ խիզախութեամբ մեծ սարսափ տարածած էր Քիւրտերուն մէջ: Անոր սպանութենէն ետք հրապարակ ելած էր Գէորգ Չաւուշ, որուն կ'ընկերանար իր կինը: Այն օրէն ի վեր, երբ Անդրանիկ յաջողեցաւ քիւրտ Խալիլ աղայի գլուխը կտրել Սերոբի սպանիչին վրէժը լուծելու համար, մեծ հռչակ ստացաւ նաեւ Անդրանիկի անունը Քիւրտերուն քով:

Այս անուններուն քով երեւան եկած էին սասունցի եւ ոչ սասունցի տասնեակներով քաջ ռազմիկներ։

Տեղական Թուրք իշխանութիւնը նորէն իր ուշադրութիւնը դարձուց Սասունի վրայ, նախ քիւրտ աշիրէԹները քաջալերեց որ պաշարման օղակի մէջ առնեն «Սասնայ բարձունքը», իսկ 1904ի սկիզբները՝ շարժման մէջ դրաւ նաեւ քանի մը վաշտ կանոնաւոր զօրքեր եւ պաշարման շղթան հետզհետէ աւելի սեղմեց։ Կը մնար միայն մէկ պայման՝ գործի սկսելու համար։ Առաջարկել որ խռովութեան ղեկավարները յանձնուին եւ տեղացի զինակիրներն ալ զինաթափ ըլլան։ Ի հարկէ պիտի մերժուէին այդ առաջարկները։ Եւ ահա Փետր. 2ին սկսաւ Թուրք-քրտական յարձակումը մեր խումբ մը խիզախ, քաջարի ռազմիկներուն վրայ, որոնց ղեկավարն էր Անդրանիկ։

Յարձակումը տեւեց երեք շաբաթ. մեր քաջերը, Անդրանիկ, Հրայր, Գէորգ Չաւուշ, Սեպուհ, Աւօ, Քեռի եւ դուրսէն եկած ուրիշ քանի մը ընտիր կռուողներ սասունցի քաջերուն հետ միասին Շէնիքի, Սեմալի, Կէլէկիւզանի եւ Սասունի միւս գիւղերուն քարաժայռերու ծերպերուն մէջ հերոսաբար կը դիմադրեն, երբեմն նոյնիսկ կը յաջողին ետ մղել Թշնամիին գրոհները։։ Բայց երեք շաբաթ յետոյ Անդրանիկ կը տեսնէ Թէ ալ անհնար է դիմանալ, իրեններէն քանի մը զոհեր տալէ յետոյ՝ իր զինակիցներով Սասունէն կը հեռանայ եւ կ'իջնէ Մուշի դաշտը, իրեն հետ փոխադրելով նաեւ Սասունի 20,000ի մօտ ժողովուրդը, որ կը տեղաւորուի Մուշի դաշտի գիւղերուն եւ Մուշ քաղաքին մէջ։ Սասունի 45 գիւղերէն մէկ մասը այրեր էին մեր ռազմիկները իրենց գիւղերը լքելէն յետոյ, մէկ մասն ալ այրեցին եւ կողոպտեցին Քիւրտերը եւ զինուորները ժողովուրդին հեռանալէն յետոյ։

Անդրանիկ Թէեւ անգամ մըն ալ բարձրացաւ Սասուն եւ մէկ ու կէս ամսու չափ պահուեցաւ այնտեղ, բայց անօգուտ, նորէն վար իջաւ։ Դաշտի գիւղերէն մէ-

կռուն մէջ անգամ մը եւս իր 35 զինակիցներով ընդհարում ունեցաւ Թուրք զինուորներուն հետ, ապացոյցը տուաւ հայ ռազմիկներու քաջութեան եւ անձնուրացութեան: Բայց այդ բախումը վերջին ճիգն էր Անդրանիկին: Պէտք էր հեռանալ Սասունէն ալ, Մուշի շրջանէն ալ: Ալ այնուհետեւ Անդրանիկ չտեսաւ իր այնքան սիրած Սասունը:

Կռիւներու ընթացքին Սասունի ժողովուրդէն 2000 հոգի ջարդուեր էին: Անդրանիկի եւ իրեններուն հեռանալէն յետոյ կառավարութիւնը պահ մը խորհեցաւ Սասունէն Մուշի դաշտը ապաստանած սասունցիները ղրկել իրենց դարաւոր սար ու քարէն, արգիլել անոնց վերաբնակութիւնը Սասունի մէջ, բայց «Հայաստանի բարենորոգումներուն» հսկող եւրոպական պետութիւններու հիւպատոսական գործակալներուն «ճնշում»ով՝ ձեռնթափ եղաւ այդ դիտաւորութենէն. ատոր փոխարէն զօրանոց շինեց Սասունի բարձունքներուն վրայ եւ այդ օրէրէն սանձահարեց սասունցիներուն երէկուան ունեցած կէս ազատութիւնը:

●

ՎԱՐԴԳԷՍԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՄԷՋ ԵՒ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Անդրանիկ հեռացաւ Վանէն: Վան շարունակեց ապրիլ խաղաղ շրջան մը, որ պիտի տեւէր մինչեւ 1908ի սկիզբը:

Արմենականները ամուր կանգնած ինքնապաշտպանութեան գետնին վրայ, կ'ընդդիմանային դաշնակցականներու «ապստամբական ցոյց»երուն, եւ կը դառնային ընդդիմադիր ոյժ անոնց յախուռն գործունէութեան դէմ: Դաշնակցականներն ալ տարտամօրէն կը մնային «մարտական կուսակցութեան» որդեգրած «ցուցական ապստամբութեան» Թելադրած «տաքտիք»ին վրայ:

Դաշնակցականները փորձեցին «Թռուցիկ», «զինա—

կիր» խումբեր Վան ուղարկել, բայց այդ նպատակով եղած փորձերը անյաջողութեան մատնուեցան, ուղարկուած խումբերը հազիւ սահմանէն անցած՝ դիմադրութեան հանդիպելով ծանր կորուստներու կը մատնուէին:

«Զինակիր», «Թռուցիկ» խումբերու փոխարէն Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները սկսան Վան ուղարկել գործիչ-յեղափոխականախմբեր, իսկ 1906 - 1907 թիւերուն՝ հայ - թաթարական ընդհարումները վերջանալէն առաջ՝ սկսան նաեւ զէնքեր ուղարկել Վան, որոնց մէկ մասը միայն Վան կը հասնէր: Զինատար խումբերը յաճախ Քիւրտերու կը հանդիպէին, զէնքերուն հետ զոհեր ալ թողելով անոնց քով:

Վ. Փափազեանէն, Արամէն յետոյ Վան մտան նաեւ Իշխան (Նիկոլա Միքայէլեան, Սարգիս Բարսեղեան եւ ուրիշ շատ մը «մեծ» եւ փոքր գործիչներ:

Արմենականները տեղական աղբիւրներով միայն կը հայթայթէին զէնք եւ կազմակերպութիւնը կը մղէր իր անդամները անհատական միջոցներով աւելցնել զէնքի պաշարը: Անոնք մղում կու տային ժողովուրդին գիտակցութիւնը զօրացնելու՝ դպրոցներուն միջոցով: Դաշնակցականները ուսուցիչ չունէին եւ այդ պարագան նոյնքան պատճառ կը դառնար երկու կազմակերպութիւններուն բախումներուն, որքան դաշնակցականներուն ցուցամոլ եւ խառնակ գործելակերպը եւ արմենականներուն «անջիղ» եւ «հակայեղափոխական» գործունէութիւնը: Ըստ դաշնակցականներուն՝ «դպրոցները չէին կարող փրկել Թրքահայութիւնը», այլ «յեղափոխական գործնական ժեստերը», որ թէ հայ ժողովուրդը կ՚արթնցնէին իր դարաւոր թմրութենէն եւ թէ լուրջ սպառնալիքի ազդարարութիւններ կը կազմէին համիտեան բռնակալութեան համար:

«Ցոյցերը», կ՚ըսէին արմենականները, առանց ոեւէ դրական արդիւնք տալու, մէկի փոխարէն հարիւրապատիկ զոհեր կը խլեն մեր ժողովուրդէն եւ աւելի կը ծանրացնեն այն կացութիւնները, որոնց ենթարկուած ենք:

Մեր ժողովուրդը, մանաւանդ գիւղացիութիւնը մեծապէս կը տուժէ իր տգիտութենէն: Գիւղերուն մէջ ժողովուրդը կը տուժէ աւելի սորդագս պաշտօնէութեան, հարկահաւաքներու, ոստիկաններու շահագիտական քմահաճոյքներէն, անոնց անսանձ հարստահարութիւններէն: Գիւղացին գիրէ ու հաշիւէ տեղեկութիւն չունի: Գիւղական ուսուցիչը կամ քիչ թէ շատ կարդալ եւ հաշուել գիտցող, օրէնքէն հասկցող գիւղացի մը շատ աւելի օգտակար կ՚ըլլայ իր գիւղին, քան թէ ձեր «թըռուցիկ խումբերուն» երեւումը այնտեղ, ուրկէ միայն կը տուժէ գիւղացին:

«Պարապ խօսքեր են ատոնք, պէտք է ամբողջ ռէժիմը փոխուի. պէտք է մենք շարունակենք մեր բողոքները այդ ռէժիմին դէմ, եւ որպէսզի մեր բողոքները արժէք ունենան, պէտք է դիմենք գործնական միջոցներու, զէնքի, զինուած ցոյցերու», կը պատասխանէին դաշնակցականները:

Պայքարը կը շարունակուէր եւ հետզհետէ աւելի բուռն կերպարանք կը ստանար: Վէճերէն բորբոքած կիրքերը կուսակցական զանգուածներուն մէջ շատ անգամ ծեծկըռուքի եւ նոյնիսկ արիւնահեղութեան կը հասնէին:

Հ. ԵՐԱՄԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԴՊՐՈՑԸ

Կրթական մարզին մէջ տարիներէ ի վեր պայքար կար արմենականներուն եւ Հ. Երամեանին միջեւ.

1904ին Վանի նահանգին մասին ընդարձակ յօդուած մը ուղարկած էի Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրին, ուր նաեւ գնահատական էջ մը յատկացուցած էի աչաղուրկ Հ. Երամեանի անհատական վարժարանին:

Իմ այդ գնահատանքս քննադատուեցաւ մեր ընկերներուն շրջանակին մէջ. Մասնաժողովին անդամները դիտողութիւն ըրին, որ ես առանց մօտէն ճանչնալու Երամեանը եւ առանց նախապէս իրենց հետ խորհրդակ-

ցելու, խօսած եմ Երամեանի եւ իր վարժարանին մասին, ինչպէս կը խօսին Վանքէն անցորդները տպաւորուելով «երամեանական ճարպիկութիւններէն»:

Այս խնդիրը Մասնաժողովին մէկ նիստին մէջ բուռն վիճաբանութիւններու տեղի տուաւ: Ժողովականներէն Գրիգոր Աճէմեան, Փորթուգալեանի աշակերտներէն մին (Գուրգէն Մահարիի հայրը) որ այդ օրերուն կը վարէր Սանդխտեան (աղջկանց) եւ Ցայնկոյսձորի (տղայոց) վարժարաններուն տեսչութեան պաշտօնը եւ որ շատ հանդարտամիտ եւ զուարթախոհ անձ մըն էր, եղած վիճաբանութիւններուն ընթացքին չկրցաւ զսպել ինքզինքը եւ ջղայնացած բացագանչեց. — «Երամեան դաւաճան մըն է, Փորթուգալեանը Վանքէն աքսորել տուողներէն մէկը նոյնինքն Համբարձում Երամեանն էր»:

— Զենք կրնար հաստատել թէ Երամեան ալ ներկայ գտնուա՞ծ է այն հաւաքոյթին, ուր որոշուած է եղեր Փորթուգալեանը հեռացնել տալ Վանքէն, ըստ Փորթուգալեանի աշակերտներէն մէկ ուրիշը, Կարապետ Աճէմ-Խաչատուրեան: Մենք նոյն իսկ այսօր ճիշտ կերպով չենք գիտեր թէ Պօղոսեաններէն քանի՞ հոգի ուղղակի դեր են ունեցեր Խրիմեանի եւ Փորթուգալեանի աքսորման գործին մէջ, թէեւ ճիշտ է թէ մինչեւ այժմ Երամեան կապուած կը մնայ այն մարդոց հետ, որոնք թշնամի էին Խրիմեանին եւ Փորթուգալեանին:

Զանազան կողմերէ սկսան բարձրանալ ձայներ, որոնք բոլորն ալ քննադատութիւններ էին Երամեանի հասցէին:

— Ծայրաստիճան խորամանկ անձ մըն է Երամեան. կը կեղծէ, կը խաբէ, հաճոյակատարութիւններ կ՚ընէ իր ստամոքսին գոհացում տալու համար:

— Հայ աղաներուն ոտքը կը լիզէ, գիշեր ցերեկ դուռնէ դուռ կը շրջի, այս կամ այն քիչ թէ շատ ունեւոր համարուած ծնողքները համոզելու որ իրենց զաւակները (պարապ տեղ) չուղարկեն Թաղային վարժարանները, ինչ իրենց տղոց լուրջ կրթութիւն եւ ուսում

տալ փափաքողներուն համար է որ զոհողութիւններու տակ մտած եւ բացած է իր դպրոցը:

— Երամեան յաւիտենական լալկան մըն է, գիշեր ցերեկ կը մուրայ, հեռուէն եւ մօտէն կը մուրայ. Վանէն, Կ. Պոլսէն, Թիֆլիսէն, Էջմիածնէն, Եւրոպայէն, Ամերիկայէն, Հայէն եւ օտարներէն կը մուրայ, կաթողիկոսէն պատրիարքէն, առաջնորդներէն կը մուրայ միայն ապրուստի մը համար: Կ'ապրի քաղաքին բոլոր ուսուցիչներէն նիւթապէս շատ աւելի լաւ պայմաններու մէջ, բայց միշտ կու լայ, մինչդեռ եթէ գոհանար մեր ուսուցիչներուն առածովը, պիտի մնէր Թաղային դպրոցներուն մէջ եւ մեզ պէս ինքն ալ աշխատէր ժողովրդական դպրոցներուն մակարդակը բարձրացնելու եւ ոչ թէ հարուստներուն դուռները հաւաքելով իր անհատական դպրոցին մէջ՝ պատճառ դառնար մեր դպրոցներուն պիւտճէներուն տկարացման:

— Երամեան իբրեւ թէ մեզ համամիտ է եւ դաշնակցականները կը քննադատէ: Ամբողջութեամբ կեղծիք է: Գաղտնի կը տեսնուի անոնց հետ, շողոքորթի՜չ ամէն տեսակ խօսքեր կը շռայլէ անոնց, ինչ որ կ'ըսէ մեր քով անոնց հասցէին, նոյնը կ'ըսէ անոնց քով մեր հասցէին:

— Երամեան կը շողոքորթէ նաեւ կուսակալները, եկող գացող բոլոր մեծ ու փոքր Թուրք պաշտօնեաներուն «խոնարհաբար» այցելութիւններ կու տայ, հիւրասիրութիւններ կ'ընէ, չի մոռնար նաեւ իր «հլու եւ հնազանդ հպատակութեամբ Ն. Վեհափառութեան օգոստափառ Սուլթանին արեւշատութեան համար ամէն օր աղերսանքներ ընել առ Բարձրեալն Աստուած» եւ ստոր-կանապետներէն կը խնդրէ իր հաւատարիմ հպատակութեան վկայութիւնը ներկայացնել պատկանեալ իշխանութիւններուն:

— Իր կեղծաւորութեամբ այստեղ ձանձրացուցած է մինչեւ անգամ իր ամենամօտիկ բարեկամները: Չեն սիրեր զինք նոյնիսկ այն հարուստները, որոնք իրենց

զաւակները անոր դպրոցը կ՚ուղարկեն, անոնք ի հարկին զէնք գործիք կ՚ըլլեն եւ իբրեւ վահան կը ծառայեցնեն իրենց դէմ յարձակումներու պարագային։ Իր դպրոցէն դուրս ելած աշակերտներն անգամ չէին սիրեր զինք, այլ կը կարեկցին՝ աչքի առջեւ ունենալով իր դժբախտութիւնը՝ աչազրկութիւնը։

Այս եւ դեռ շատ ուրիշ խիստ քննադատութիւններուն առիթ տուողը ես եղած էի եւ ներկաներուն նպատակն էր համոզել զիս թէ իմ գնահատումս ճիշդ չէր եղած։

Այդ օրերէն ի վեր անցան տասնեակ մը տարիներ։ Ես ժամանակ եւ պատեհութիւն պիտի ունենայի կշռելու Երամեանի մասին եղած քննադատութիւններուն արժէքը։

Երամեան իր պատանեկութեան հասակէն ծանր դժբախտութեան՝ ծաղկախտի՝ հետեւանքով աչքի լոյսէն զրկուելով, իր ուժը կեդրոնացուցած էր մտքին տեսողութեան վրայ եւ ուսուցիչ եղած։ 1880էն 1882 Խնամատար ընկերութեան կողմէ քաղաքէն 6 - 7 քիլոմէթր հեռու գտնուող Կարմրուոր կոչուած վանքին որբանոցին մէջ պաշտօնավարած էր, բայց իր ճարպիկութեամբ յաջողած էր մէկ կողմէ Խնամատարի անդամները համոզել, միւս կողմէ որբանոցը անհատական հիմնարկութեան վերածելով օր մըն ալ որբերու փոխարէն իր սեփական դպրոցին մէջ հաւաքել թոշակատու հարուստներուն զաւակները։

Իրապէս Երամեան ամէն ջանք կը թափէր իր դըպրոցին մակարդակը բարձրացնելու համար։ Ճիշտ է թէ իր այդ նպատակին հասնելու համար կը դիմէր բազմազան միջոցներու, բայց միշտ իբր ամուր յենարան ունենալով Վանի բարեկեցիկ դասը։ Ճիշտ է նաեւ թէ իր նիւթական վիճակին մասին ըրած տրտունջներովը ամէնուն ականջները կը յոգնեցնէր, մինչդեռ իր վարձատրութիւնը տարեկան հրապարակային հաշուետուութենէն միայն դատելով, Թաղային վարժարաններուն տե-

սուչներուն կրկնապատիկ, եռապատիկ եւ աւելին էր, իսկ իր դպրոցին 25ամեակը տօնելով յաջողեցաւ սեփական դպրոց եւ բնակարան ունենալ: Երբ արմենականները Կեդրոնական վարժարանը հիմնելէ յետոյ՝ Օսմ. Սահմանադրութեան շրջանին (1911) Հ. Բ. Ը. Միութեան աջակցութեամբ Վանի մէջ հիմնեցին Վարժապետանոցը, Երամեան շատ ջանք թափեց Բարեգործականի աջակցութիւնը իր դպրոցին յատկացնելու, բայց չյաջողեցաւ: Վարժապետանոցը երկու տարուան բարձր դասընթացքներ ունեցաւ: Այս պարագան է որ մղեց Երամեանը 1913ին իր աչքացուրկ վիճակով յանձն առնել այնքան դժուար եւ ծանր ծախքերու հետ կապուած ճամբորդութիւն մը՝ Վանէն դէպի Կովկաս, Կ. Պոլիս եւ յետոյ դէպի Եգիպտոս եւն., սակայն վերահաս դէպքերը արգելք եղան իր նպատակին իրագործմանը, 1914ի համաշխարհային պատերազմը բռնկելով՝ Վան մոխրակոյտի վերածուեցաւ: Երամեան ալ օտարութեան մէջ մեռաւ:

Իր մահէն առաջ Հ. Երամեան հրատարակեց «Յուշարձան» վերտառութեամբ իր ինքնակենսագրութիւնը երկու հատորի մէջ: Իրադէպները կարդալով այդ հատորները պիտի գան այն համոզման թէ արմենականներուն քննադատութեանց մէջ իրաւացի դիտողութիւններ շատ կան: «Յուշարձան»ին հեղինակը, առանց անծանօթ ընթերցողին զգացնել տալու՝ այնտեղ կը պաշտպանէ ինքզինք՝ իր հասցէին եղած մեղադրանքներուն դէմ, բայց քիչ մը շատ չափազանցութեան կը տանի ինքնագովութիւնը: Ուրիշներէն միշտ անկախութիւն ունեցողի իր հոգեկան վիճակը հարկադրած է զինք փառաբանել այն անձերը եւ կազմակերպութիւնները, որոնցմէ նիւթական կամ բարոյական աջակցութիւն կը սպասէր:

Իսկ իր հասցէին եղած ծանր ամբաստանութիւնը, Փորթուգալեանի հանդէպ դաւաճանական արարքի մը հիմքը միայն այն իրողութիւնն էր որ Երամեան կը պատկանէր Պօղոսեան կուսակցութեան, այսինքն այն

խմբակին որ հակառակ էր Խրիմեանին եւ Փորթուգալեանին, մինչ կապուած մնաց այդ շրջանակին հետ, միեւնոյն ժամանակ ջանաց մինչ ինքզինքը բարեկամ ներկայացնել Խրիմեանին, Փորթուգալեանին եւ արմենականներուն, թէեւ ճիշտ է թէ խորապէս հակառակ էր այս վերջիններուն: Բայց ամէն պարագայի մէջ Հ. Երամեան ողջմիտ եւ խելացի Հայ մը ըլլալով, դաւաճանի մը դերին մէջ մտնելու գաղափարէն շատ հեռու պիտի մնար:

Իսկ իր դպրոցը մեծ ծառայութիւն ըրաւ Վանի ժողովուրդին, 30 տարուան ընթացքին տուաւ 400ի չափ շրջանաւարտներ, որոնք, ճիշտ է, մեծագոյն մասով առեւտրական, բարեկեցիկ ընտանիքներու զաւակներն էին եւ ընդհանրապէս այդ ասպարէզին վրայ անցան, բայց ատոնցմէ շատեր միեւնոյն ժամանակ հանրային զանազան ասպարէզներու վրայ բերին իրենց գործօն մասնակցութիւնը, ինչպէս նաեւ կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնեն Երամեան վարժարանէն շրջանաւարտ եղած մտաւորականները եւ ուսուցիչները, որոնցմէ ոմանք՝ հակառակ իրենց ուսուցիչ-դաստիարակին ցանկութեան՝ յեղափոխական գործունէութեան նուիրուեցան:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ըսած ենք թէ Վանի նահանգապետը Թահիր փաշա, որ ութը տարի պաշտօնավարեց (1898 - 1906), խելացի, վարչագէտ անձ մըն էր, կարեւորութիւն չէր տար «հայ քոմիթաճի»ներուն, երբեմն ալ կարեկցութեամբ կը նայէր անոնց «պարզամտութեան» վրայ, եւ չէր ծածկեր իր այս հայեցակէտները իրեն հետ մօտէն յարաբերող Հայերուն (*):

---

*) Երբ ոստիկանութիւնը ձերբակալեց Վարդգէսը,

*Թիֆլիս նստած Դաշնակցականները այս «պատեհու-
թենէն» օգտուելով՝ կ'ուզէին իրենց գործունէութեան
«թափը զօրացնել» այնտեղ:*

*Կովկասի սահմանակից կամ սահմանամերձ Թրքա-
կան Հայաստանի երեք նահանգներէն Էրզրումի մէջ,
ինչպէս Ս. Դ. Հնչակեանները, նոյնպէս եւ Դաշնակցա-
կանները գործունէութեան հող չգտան: Կարս բերդա-
քաղաքին կորուստէն յետոյ Էրզրում բերդաքաղաքը ա-
մենախոցելի կէտն էր Թուրքերուն համար ռուսեւթուրք
սահմանագծին վրայ, այդ պատճառով Թուրք կառավա-
րութիւնը սկիզբէն լուրջ հսկողութեան տակ առաւ այդ
շրջանը եւ ճամբաները փակեց հայ յեղափոխական կազ-
մակերպութիւններուն առջեւ: Մուշ - Սասունի մէջ ե-
րեւան եկող երկու շարժումները (Հնչակեաններուն 1893-
94ին, Դաշնակցականներուն՝ 1903-1904ին) ճնշուելէ յե-
տոյ կեդրոնական շրջանը Վան պիտի մնար: Տրապի–*

նահանգապետ Թահիր փաշան հրամայեց որ ձերբակալ-
ուած անձը փոխադրեն իր բնակարանը: Վարդգէս բա-
ւական ժամանակ մնաց այնտեղ, մինչեւ որ վիրաբու-
ժական խնամքով կարելի եղաւ վէրքը չափով մը բու-
ժել. (դարմանուելէ յետոյ իր մէկ ոտքը կաղ մնաց):
Այս օրերուն, Թահիր փաշայի երիտասարդ զաւակը՝
Ճէվտէդ շատ բարեկամացաւ Վարդգէսի հետ եւ հօրմէն
աւելի ինքն էր որ կը խնամէր Վարդգէսը: Բանտը փո-
խադրուելէն յետոյ Վարդգէս շաբաթը անգամ մը կե-
րակուր կ'ըստանար Ճէվտէթի կողմէ: Իմ բանտարկու-
թեանս շրջանին անգամ մըն ալ ինք Ճէվտէդ այցելու-
թեան եկաւ Վարդգէսին եւ ժամու մը չափ անոր քով
մնաց: Վարդգէսին երբ հարցուցի թէ ի՛նչ էր իրենց խօ-
սակցութեան նիւթը, պատասխանեց թէ կ'ուզէր իրեն
հաճելի խօսակցութիւններ ընել, եւ միեւնոյն ժամանակ
միշտ կը հետաքրքրուէր կուսակցութեան գործունէու-
թեամբ: Լաւ, ազնիւ եւ յեղափոխական երիտասարդ մըն
է, ըսաւ Վարդգէս:

գոնի, Տիարպէքիրի, Խարբերդի կամ Սվազի մասին խօսք չէր կրնար ըլլալ, ուրեմն կովկասահայութիւնը՝ յանձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ Թրքահայ ազատագրական շարժման ծառայող իր գործունէութիւնը այնտեղ պիտի կեդրոնացնէր: Առանց, սակայն, արմենականներուն յստակատեսութեան, առանց անոնց իրատես գործելակերպին՝ Վանն ալ 1900ական թուականներուն կէսերուն պիտի մատնուէր Սասունի եւ Մուշի վիճակին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Թրքահայ ազատագրական շարժման մէջ եղաւ այն ուժը որ խեղդեց Երկրին ձայնը, խոցոտեց արմենականութեան թեւերը եւ տիրականօրէն իշխեց ամէնուրեք, մինչեւ որ իր ինքնապաստան յաւակնութեամբ համածաւալ ջարդի մատնել տուաւ Թուրքիոյ հայ ժողովուրդը եւ անոր հայրենիքը աւերակներու վերածեց: Արմենականութիւնն ալ նոյն դաշնակցականներուն հարկադրանքով Վան - Վասպուրականի մէջ ամփոփելով իր գործունէութիւնը, դարձաւ այն ուժը, որ կրցաւ հսկել, պայքարիլ եւ առաջքը առնել դաշնակցական արկածախնդրական գործելակերպին ու փրկեց այդ շրջանին 150,000ի հասնող հայութիւնը սպանդանոցէն:

Բայց այն ընդդիմութիւնը որ արմենականները դաշնակցականներուն կը ցուցնէին շատ ծանր պայմաններու մէջ կը կատարուէր: Երկու կազմակերպութիւններուն հակամարտութիւնը կարելի չէր հրապարակ հանել: Կովկասի եւ առհասարակ արտասահմանի մէջ, ինչպէս ժողովուրդը, նոյնպէս եւ դաշնակցականները եւ միւս կուսակցութիւնները, անտեղեակ մնացին միշտ Վանի մէջ տարիներով շարունակուող դաշնակցական - արմենական պայքարին. Վանի դաշնակցականները այդ պայքարին մասին տեղեկութիւն չէին տար կովկասեան իրենց մարմիններուն կամ եթէ պատահաբար բացատրութիւն մը տալու հարկադրանքին հանդէպ գտնուէին, դէպքերը կը ներկայացնէին իրենց ցանկացած գոյներով:

ՍԵՊՈՒՀ
(Երուանդ Քէօսէեան)

Մեր յեղափոխական կազմակերպութիւնները իրենց կուսակցական մեքենան վարելու համար ունէին ծրագիր - կանոնագիրներ եւ անոնց դրած հիմունքներուն վրայ՝ գործող մարմիններ: Բայց առաջին օրերէն զգալի եղած էր պէտքը անհատներու, որոնք իրենց ամբողջ ժամանակը տրամադրէին կուսակցական աշխատանքներու:

Առաջին շրջանի հայկական ջարդերէն տասը տարի յետոյ, այսինքն 1905 - 1906 թուականներուն դաշնակցականները Վանի մէջ ունէին Կովկասէն ուղարկուած երեք - չորս գործիչներ, որոնք գաղտնի կ'ապրէին եւ իրենց ամբողջ գործունէութիւնը նուիրած էին կուսակցական–յեղափոխական աշխատանքներուն, իսկ արմենականները այդ շրջանին (1906ի սկիզբը) ունեցան միայն մէկը, Սեպուհ, իր բուն անունով Երուանդ Քէօսէեան: Բնիկ արաբկիրցի էր Սեպուհ: Իր մեծ եղբայրը ուսուցիչ եւ հնչակեան էր: Պատանեկան հասակին մէջ տպաւորիչ պատմութիւններ շատ էր լսեր հնչակեաններու խորհրդաւոր, գաղտնի գործունէութենէն: 1895ի հայկական ջարդերուն ժամանակ Սեպուհի հայրը սպաննուեցաւ, անոնց տունը կողոպտուեցաւ, իրենք փոխադրուեցան Խարբերդ: 1896ին Սեպուհ ուղարկուեցաւ Էջմիածին՝ Ճեմարան մտնելու համար:

Ես Ե. դասարանն էի, երբ Երուանդ ընդունուեցաւ Գ. դասարանը: Ջերմ չէին ընկերական յարաբերութիւնները իր դասընկերներուն հետ: Կը սիրէր յաճախ առանձնանալ Ճեմարանին պարտէզին մէկ անկիւնը եւ անձնատուր ըլլալ մտածումներու:

Վան մտնելէն երկու շաբաթ յետոյ, երբ ամբողջ գիշեր մը խօսակցելով լուսցուցինք, Սեպուհ, ի մէջ այլոց, ինձ պատմեց հետեւեալը: — Զ. դասարանն էինք: Ուսուցիչներէն մէկուն դէմ դժգոհութիւն կար: Օր մը միաձայնութեամբ որոշուեցաւ որ յաջորդ առա-

ՍԵՊՈՒՀ
(ԵՐՈՒԱՆԴ ՔԷՕՍԷԵԱՆ)
(Նկարուած Վան՝ Միրաքեաններու պարտէզին մէջ)

ւստ, երբ այդ ուսուցիչը դասարան մտնէր, պիտի յայտարարէինք իրեն թէ չենք ուզեր որ չարունակէ իր պաշտօնը մեր դասարանին մէջ։ Յաջորդ օրը երբ ուսուցիչը ներս մտաւ, ոչ ոք կը համարձակէր «զանգակը կատուին վիզէն կախել»։ Տրուած որոշումը յարգելու համար «բոժոժը ես կախեցի»։ Ուսումնական տարուան վերջը երբ դպրոցական շրջանը կ՚աւարտէինք, Ճեմարանի վարչութեան անունով յայտարարութիւն ստացայ թէ իբր «անբարեյոյս»՝ կը զրկուիմ լսարանները մտնե-

լու խրատունքէս: Ես փարչութեան որոշումէն առաջ արդէն որոշած էի ընելիքս:

Այդ օրերուն դաշնակցականներուն ազդեցութիւնը ճեմարանին պարիսպներէն ներս թափանցած էր: Վանեցի ճեմարանականները ծանօթացեր էին Վաղարշապատի դաշնակցական Կոմիտէի անդամներուն: Անոնք կ'առաջարկեն Երուանդին մտնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ, երթալ Վան եւ որդեգրել արմենականներուն գործելակերպը: Երուանդ կը մերժէ այդ «մութ ու պղտոր» առաջարկը: Պատանեկան հասակին մէջ հնչակեաններու մասին տածած համակրական զգացումը մարեր էր իր մէջ՝ Թրքահայերուն պարտադրուած «սոցիալ դեմոկրատ» ցուցանակին պատճառով:

— Կը մտածէի թէ, ըսաւ ինձ Սեպուհ ուրիշ անգամ մը, Թրքահայ ժողովուրդին դատը տկարներուն դատն է, որուն պաշտպանութեան համար, եթէ պէտք ըլլայ, մենք պէտք է մեր կեանքն ալ զոհաբերենք, ապա ուրեմն պէտք է մտնել մեր ազատագրման դատին նուիրուած այն կուսակցութեան մէջ, որ աւելի տկար կը համարուի, բայց Երկրին ծոցէն առած է իր ծնունդը եւ անոր իրական պայմաններէն կ'առաջնորդուի եւ ոչ թէ դուրսէն ուղարկուած երկնային հրաշափառ պատգամներով:

Բայց աւելի նպատակայարմար գտայ ժամանակ մը հեռու մնալ կուսակցական բոլոր շրջանակներէն եւ իբրեւ անկուսակցական՝ ոեւէ ազդեցութենէ զերծ՝ առարկայօրէն ուսումնասիրել Թրքահայերու և ընդհանրապէս հայ ժողովուրդին կացութիւնը: Նախընտրեցի մտնել հայակեդրոն Վանը:

Այդպէս ալ ըրաւ: 1901ին Սեպուհ յաջողեցաւ մտնել Վան, բայց չկրցաւ արտօնութիւն ձեռք բերել իբր ուսուցիչ այս կամ այն գաւառին մէջ պաշտօնավարելու համար: Տարուան մը չափ ապրեցաւ Վան նահանգին Մոկս, Գաւաշ եւ Արճէշ գաւառներուն մէջ եւ յետոյ անցաւ Պարսկաստան, ուր մնաց երեք տարուան չափ

(Ուրմիոյ մէջ ուսուցչութիւն ըրաւ), հակառակ դաշնակցականներուն կողմէ իրեն խոստացուած դիւրութիւններուն՝ որոշեց արմենականութեան մէջ մտնել: Ներսէսի (Գ. Պէօզիկեանի) հետ Թաւրիզի մէջ խորհրդակցելէ յետոյ 1906ի Յունուար 9ին ճամբայ ելաւ դէպի Վան՝ Քիւրտի մը առաջնորդութեամբ՝ իբր ի ծնէ համր ու խուլ մը:

Այստեղ կը գտնեմ Սեպուհի մահուան առաջին տարելիցին առթիւ 1909 Մայիսին «Ազգ»ին ուղարկած յօդուածէս հետեւեալ հատուածը·

«Յունուար 14ն է: Գիշերուան ժամը երկուք (*), փողոցներուն երթեւեկութիւնը դադրած է խիստ մութին եւ ցուրտին պատճառով: Արարք՝ Մուքիկեանի փուռին երդը կը պլպլայ, իսկ այդ փուռին դրան քով պատին տակ կծկուեր են երկու քիւրտ ճամբորդներ եւ ագահութեամբ կուլ կու տան հացի պատառները իրենց սովածութիւնը մեղմացնելու համար:

— Է՛յ, ընկե՛ր, ըսաւ համր ճամբորդը իր վալադին (առաջնորդին), դէ՛, ե՛լ, գնանք, քիչ մնաց, հասանք:

Եւ անոնք ճանապարհ բռնեցին դէպի Խամուռքէսէն փողոցը եւ 20 րոպէ յետոյ հասան աղբիւրին քով: Այստեղ կանգնեցուց ճամբորդը իր ուղեցոյցը եւ ինք սկսաւ մութին մէջ խարխափելով համրել դուռները եւ անոնցմէ մէկուն առջեւ կանգնելով՝ բախեց մուրճը: Քիչ յետոյ ձէլոյի պատառոտուն շապիկին ծալքերուն մէջէն դուրս հանուեցաւ տրորուած թուղթի կտոր մը, որուն ընթերցումէն յետոյ, տանտէրը համբուրեց իր հիւրին ճակատը, գրկեց զայն, հագուստները փոխեց եւ վառարանին քով տարաւ: Նոյն գիշերն իսկ հիւրընկալ տունը ուխտատեղիի կերպարանք առաւ **):

---

*) Ըստ թրքականին. ըստ եւրոպականին՝ ժամը 8:

**) Հիւրընկալը Ցարէատ՝ Արարքցեան Գրիգորն էր:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ - ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Նպատակին շուրջ պայքար չկար դաշնակցականներուն եւ արմենականներուն միջեւ: Պայքարը որդեգրուած միջոցներուն շուրջն էր: Հնչակեանները իբր միջոց ընտրեր էին ընդհանուր ապստամբութիւնը, որ միայն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կովկասահայ հիմնադիրներուն երեւակայութեան մէջ գոյութիւն ունեցաւ, իսկ դաշնակցականները այդ միջոցը մասնակի ապստամբութեան մէջ պիտի փնտռէին: Ուէ Ա. Մանուկեան մը, Վ. Փափազեան մը, Նիկոլա մը կամ Ս. Բարսեղեան մը, որ իր ծննդավայր քաղաքին կամ գիւղին մասին անգամ գաղափար չունէր, Թիֆլիսի մէջ նստած «Արեւելեան Բիւրոյ»ին կողմէ կ՚ուղարկուէր Վան, այնտեղ մասնակի, տեղական ապստամբութիւն մը բռնկցնելու եւ հարկադրելու Թուրք կառավարութիւնը եւ եւրոպական մեծ պետութիւնները որ գոհացնեն հայկական պահանջները: Արմենականները կը պայքարէին դաշնակցականներու այդ թեթեւութեան դէմ: — Ժողովուրդը նախ պէտք է դաստիարակել, զինել եւ յետոյ պատեհ հանգամանքներու մէջ շարժիլ, եթէ այդ հանգամանքները, հակառակ մեր ցանկութեան կ՚ուշանան, պէտք է համբերատարութեամբ շարժիլ, կ՚աղաղակէին անոնք դաշնակցականներուն քով:

Ահա պայքարին հիմնական աղբիւրը: Արմենականներուն այդ հայեցակէտը իր հակակշռողի ազդեցութիւնը ունեցաւ դաշնակցականներուն գործելակերպին վրայ: Շատախ իր լեռնային դիրքովը եւ իր լեռնական գաւակներուն խիզախութեամբ կրնար Վասպուրականի Սասունը դառնալ, անոր կրնար միանալ «Լեռնապարի շրջանը» (Գաւաշ եւ Կարճկան գաւառները), բայց արմենականները, որ դաշնակցականներէն առաջ գործի սկսած էին Վանի մէջ եւ անոնցմէ առաջ մտած էին Շատախ, այս վերջիններուն գերզօրութեան օրերուն անգամ՝ իրենց ազդեցութիւնը զգալի կ՚ընէին այնտեղ:

Դաշնակցականները չյաջողեցան մասնակի ցոյցեր ընել Վան-Վասպուրականի շրջանին մէջ եւ երէկուան կրակ ու բոց ժայթքող Արամները, Բժիշկները, Սարգիսները, Իշխանները, երեք-չորս տարի ապրելով Թրքահայկական իրականութեան մէջ, իրենք ալ համոզուեցան թէ իրենց մասնակի ապստամբութեան գաղափարը նոյնքան ցնորամտութիւն է, որքան Հնչակեաններուն ընդհանուր ապստամբութիւնը։ Եւ Վան զերծ մնաց Զէյթունի (Կիլիկիոյ) եւ Սասունի (Պիթլիս նահանգի) ճակատագրէն։ Բայց պայքարը միշտ շարունակուեցաւ երկու կուսակցութիւններուն միջեւ։ Դաշնակցականները միշտ հակամէտ էին ցուցամոլութեան, արմենականները ընդհակառակն ցուցամոլութիւնը կը համարէին լուրջ գործունէութեան մեծագոյն արգելք։ Դաշնակցական գործիչները, խմբապետները, խումբերը մեծ գոհացում կը զգային «ոտքից ցգլուխ զինուած» փոխադրուիլ տունէ տուն, գիւղէ գիւղ և այդ «սպառազինութեամբ» մըտնիլ ընտանիքներու մէջ։ Արմենականները կը քննադատէին անոնց այդ սնապարծութիւնը։ Դաշնակցական շրջուն գործիչները, «մօրուք» Տիգրանները, Կազարները, Յարութիւնները գիւղացիութիւնը «ոտքի կանգնեցնել»ու համար կը դիմէին բռնի միջոցներու. ատրճանակներու սպառնալիքին տակ կը համախմբէին գիւղացիները գիւղին եկեղեցին կամ մեծ ախոռի մը մէջ, կը հրամայէին անոնց զինուիլ, «յօրինակ այլոց» կը ծեծէին կամ կը բանտարկէին գիւղին «պուրժուա»ները, կը պարտադրէին որ իւրաքանչիւր գիւղացի տար իրեն համար սահմանուած տուրքը՝ գիւղը զինելու համար։ Արմենականները հակայեղափոխական կը համարէին այդ գործելակերպը, որովհետեւ գիւղացիութիւնը զըզուանք կը զգար այդ վարուելակերպէն եւ ատելութիւնը կը զօրանար անոր մէջ ոչ թէ միայն դաշնակցական գործիչներուն, այլ նաեւ յեղափոխութեան դէմ։ Դաշնակցական շրջուն գործիչները այս ու այն գիւղէն յաճախ կը հեռանային դրամով բեռնաւորուած տոպրակ-

ներով, փոխարէնը զէնք տալու խոստումով։ Հազարաւորներ, որ պարտքով եւ տոկոսներով հարկադրուած էին հայթայթել իրենց համար սահմանուած այդ գումարները, բնաւ չտեսան իրենց համար խոստացուած զէնքը, ուրիշ շատեր ալ ստացան անպէտ դարձած զէնքեր։

Ահա այս պայմաններուն մէջ «յեղափոխականացած» գիւղացիները կը դիմէին արմենականներուն, որոնց միջամտութիւնը երկու կուսակցութիւններուն միջեւ «պատերազմ կը բռնկեցնէր»։ Դաշնակցականներուն հոգը չէր, եթէ ամբողջ գիւղը մոխիր դառնար, պէտք էր «Դաշնակցութեան պրեստիժը բարձր մնար»։ Արմենականներն էին որ շրջահայեցութեամբ պիտի շարժէին, յաճախ կը զգուշանային ուղղակի միջամտութենէ, կը փորձէին խօսիլ դաշնակցական ղեկավար դէմքերուն հետ, բայց ի զուր։ Երբ դաշնակցականները կ՚իմանային թէ այսինչ գիւղացին արմենականներուն դիմեր է եւ բողոքեր դաշնակցական խմբապետի մը քմահաճ որոշումին, կարգադրութեան կամ հրամանին դէմ, բողոքարկուն ծեծի, բանտարկութեան և տուգանքի կ՚ենթարկէին։ Ուրեմն դաշնակցական այդ բռնութիւններուն գիւղացիութիւնը հարկադրուած էր համակերպիլ դըղուանքով։

Դաշնակցականները իրե՛նց այս գործելակերպով կ՚արգիլէին գիւղացիները արմենական կազմակերպութեան մէջ մտնել եւ դեռ աւելին։ Այն գիւղերուն մէջ ուր արմենական կազմակերպութիւն կար, կ՚աշխատէին ամէն միջոցներով կազմալուծել զայն։ Մասնաւորապէս 1904էն մինչեւ 1907ի վերջերը, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան «փայլուն գործունէութիւնը» Վանի մէջ հասած էր իր «փառքի գագաթնակէտին», հարուստ են այդ կուսակցութեան տարեգրութիւնները այս կարգի սխրագործութիւններով։

Սեպուհի Վան մտնելէն յետոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վասպուրականի Շրջ. Կոմիտէն, աւելի ճիշդ պի-

ու ըլլայ ըսել՝ Կովկասէն եկած Արամ, Փափազեան եւ Իշխան, աւելի սրեցին իրենց պայքարը արմենականներուն դէմ։ Սեպուհ հազիւ մէկ երկու տեսակցութիւն ունեցաւ դաշնակցական շէֆերուն հետ համերաշխութեան գետին մը ստեղծելու յոյսով, բայց ի զուր։ Ան երկար ժամանակի պէտք չունեցաւ չափելու համար անոնց յաւակնոտութիւնները, ինքնապաստան յոխորտանքները, անոնց ոլիտութիւնն և անհեռատեսութիւնը իրենց տրուած այնքան պատասխանատու դերերուն մէջ։ Սեպուհին կը մնար աւելի լայնախոհութեամբ եւ շրջահայեացութեամբ վարուիլ դաշնակցականներուն հետ, ուրեմն եւ արմենական զանգուածին հրահանգներ տալ որ խուսափին ամէն կերպով դաշնակցականներուն հետ բախումներ ունենալէ։ Բայց Սեպուհի այս վարուելակերպէն աւելի կը քաջալերուէին դաշնակցական շէֆերը եւ չարքայինները։

●

ԵՐԿՈՒ ԲՆՈՐՈՇԻՉ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սիմոն Թուրշեանի սպանութիւնը. — Աբրահամ Տ. Ստեփանեան

Ընդարձակ հատորի մը նիւթ կրնայ հայթայթել դաշնակցական - արմենական պայքարը։ Ես լռութեամբ պէտք է անցնիմ անոնց վրայէն. միայն շատ սեղմ գիծերու մէջ պիտի ներկայացնեմ երկու շատ յատկանշական իրողութիւններ։

Վան քաղաքէն մօտ երեք քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր Սղկա արուարձանը, ուր երկու կուսակցութիւններն ալ ունէին իրենց կազմակերպութիւնները։

Գիշեր մը քաղաքէն այս գիւղը գացող քանի մը արմենականներ եւ դաշնակցականներ իրարու հետ վէճի կը բռնուին, վէճը «պատերազմ»ի կը փոխուի եւ արմենա-

կան Սիմոն Թուրշեանի գլխակը գետինը փռելով «պատերազմը կը վերջանայ դաշնակցական ֆէտայիներու յաղթանակով:»

Լուրը նոյն գիշերը քաղաք հասաւ: Արմենական խմբապետները Սեպուհին դիմեցին եւ պահանջեցին որ իրենց արտօնութիւն տրուի անմիջապէս «լրբացած շուներէն Սիմոնին վրէժը լուծելու»: (*)

Սեպուհ իր սովորական հանդարտամտութեամբ ամբողջ գիշերը ջանաց մեղմացնել վրէժ պահանջողներուն յուզումը, ի վերջոյ խորհելով թէ ժամանակ պէտք է շահիլ գրգռուած միտքերը հանդարտեցնելու համար, ըսաւ. «Ճիշդ է, իրաւունք ունիք, պէտք է լրբանալ դաշնակցական դառնալու համար, բայց մենք պէտք է պահենք մեր լրջախոհութիւնը: Ես այս խնդիրը պէտք է Մասնաժողովին ներկայացնեմ, հինգ օրէն կու գաք կը առնաք իմ վերջնական պատասխանս»:

Մասնաժողովին անդամներն ալ գերագրգռուած էին, մեծամասնութիւնը հակած էր «վրէժ»ի կողմը: — Եթէ մենք չզսպենք մեր վրդովումը, պատասխանեց Սեպուհ, սպանդանոցի մը առջեւ պիտի գտնենք մեզ: Դաշնակցական շէֆերը այդ մասին գուցէ չեն մտահոգուիր, անոնք կրնան իրենց ուզած բացատրութիւնը տալ Կովկասի մէջ եւ նորէն «յաղթանակ»ով դուրս գալ, «պարտուող»ը նորէն մենք պիտի ըլլանք, իսկ տուժողը ժողովուրդը»:

Սեպուհ հոգեկան ծանր տանջանքներու մէջ յաջողեցաւ 4-5 օրուան ընթացքին մթնոլորտը քիչ մը հանդարտեցնել, Մհերեան Սարգիս (Ճեռչ աղան) եւ իրեն պէս ուրիշ 10-12 ընկերներ թէեւ ստիպուեցան համա-

---

*) Իր այրիացած մօրը միակ զաւակն էր այս շատ ազնիւ երիտասարդը որ ոչ միայն կը սիրուէր բոլոր արմենականներէն, այլ նաեւ իրեն ծանօթ դաշնակցականներէն, որոնցմէ մէկն ալ մասնակից էր այդ «պատերազմին»:

կերպիլ տրուած որոշումին, բայց դժգոհ մնացին Սեպուհէն, թէեւ չհրաժարեցան կուսակցութենէն, բայց տարիներով ինքզինքնին մեկուսացած պահեցին, որովհետեւ «Սեպուհ չթողուց սատկեցնել կատղած շուները»։

Իսկ ի՞նչ եղաւ դաշնակցական չէֆերուն ընելիքը այդ «յաղթանակ»ին հանդէպ։ — «Ուր որ մենք կանք, արմենականութիւնը պէտք չէ որ գոյութիւն ունենայ» կրկնեցին այս յանկերգը յաղթապանծօրէն։

Անցնինք այժմ Աւանց արուարձանը, որ Վանի լճակին վրայ քաղաքին նաւահանգիստն է, անկէ 3 քիլոմէթր հեռու։ Այստեղ համբաւաւոր էր Տ. Ստեփանեանենց նահապետական տունը իր աւանդական հիւրասիրութիւններով։ Ուսումնասէր Տ. Ստեփան իր Աբրահամ զաւակը կ'ուղարկէ Մ. Փորթուգալեանի դպրոցը ուսում ստանալու։ Բայց ժամանակ մը ետք բազմանդամ ընտանիքին հոգը կը հարկադրէ Աբրահամը Կ. Պոլիս պանդխտութեան երթալ։ Այնտեղ բեռնակիր կ'ըլլայ, երբեմն սրճարաններու մէջ երգող կը դառնայ, յետոյ իր խանին (բեռնակիրներու, պանդուխտներու օթեւանին) սենեկապետին քով գրագիր կ'ըլլայ։ Այդ օրերուն Մ. Աւետիսեան Կ. Պոլիս կը գտնուէր, անոր եւ գաղափարակիցներուն (արմենականներուն) շրջանակին մէջ կը մտնէ, յետոյ կ'անցնի Ամերիկա, երեք տարի ամէն տեսակ աշխատանքներ կը կատարէ իր ապրուստը ճարելու եւ իր ընտանիքին օգնելու համար, մինչեւ որ վերջապէս օր մը բախտը կը բացուի, հնակարկատ կօշկակարի մը քով աշկերտ կ'ըլլայ, կը սորվի այդ արհեստը, եւ ահա օր մըն ալ վարպետը իրեն համար աւելի յարմար տեղ մը գտնելով՝ իր «արհեստանոցը» Աբրահամին կը ծախէ։ Այլեւս Աբրահամ կը դառնայ «պուրժուա», կ'օգնէ իրենց ընտանիքին եւ քանի մը տարի յետոյ՝ 1900ին՝ հայրենիք կը վերադառնայ մեր այս «քափիթալիստ պուրժուան»։

Աբրահամի առաջին գործը կ'ըլլայ վերաբանալ իրենց գիւղին փակուած դպրոցը, ուր կը հաւաքուին 200ի

չափ աշակերտներ եւ աշակերտուհիներ։ Միաժամանակ կը վերակազմէ եւ կ'ուժեղցնէ արմենական խումբը եւ գիւղին երիտասարդութիւնը կը մղէ ուժ տալու նաւավարութեան արհեստին։

Բայց 1903-1904 թուականներէն կը սկսի ողբերգական շրջանը Աբրահամի եւ իր ընտանիքին համար։ «Ձեռք առնուած խաղաղ միջոցները ապարդիւն անցնելէ յետոյ», դաշնակցական շէֆերը քաղաքէն հրաման կ'արձակեն որ Աբրահամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մէջ մտնէ։

Աբրահամ անյողդողդ կը մնայ։ Այդ օրերուն անոր ջանքերով արմենական խումբերուն թիւը հինգի հասած էր արդէն Աւանցի մէջ։ Գիւղին դաշնակցական «տղերքը» զանազան սադրանքներու կը դիմեն «պուրժուա» Աբրահամը «խելքի բերելու» համար։ Երկու անգամ քաղաքէն զինուած ուժեր կ'ուղարկուին Աբրահամը ահաբեկելու համար։ Բայց ի զուր։ Անոնք Աբրահամի արհամարհանքին կ'արժանանան։ Երրորդ անգամ այլեւս «պատերազմ»ը անխուսափելի կը դառնայ։ «Տղերքը» կը պաշարեն Աբրահամի բնակարանը եւ կրակի տակ կ'առնեն։ Աբրահամ չընկրկիր, ինքն ալ կը պատասխանէ հրացանով։ Գիւղին մէջ ժխորը կը տիրէ, «տղերքը» անակնկալ ձախողանքի մատնուելով՝ քաղաք կը դառնան եւ այնքան այլանդակ կերպով կը խեղաթիւրեն իրողութիւնը, որ Սեպուհ կը ստիպուի անմիջապէս Աւանց երթալ եւ տեղւոյն վրայ վերահասու ըլլալ իրողութեան։ Եւ երբ գիւղացիներու զանազան խաւերուն կողմէ եկած վկայութիւնները կը հաստատեն թէ նախայարձակ եղողները «տղերքն» են եղեր, իսկ Աբրահամին ըրածը միայն ինքնապաշտպանութիւն է եղեր, Սեպուհ ատրճանակ մը կը նուիրէ Աբրահամին։

Բայց քաղաքին դաշնակցական Կոմիտէն նկատի առնելով որ այդ «ստորաքարշ արարած»ը Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ զէնք գործածեր է, ուրեմն եւ «ազգին դէմ դաւաճանութիւն է ըրեր», մահուան վճիռ կ'արձակէ Աբրահամին դէմ...։

Բայց չեն յաջողիր այդ «վճիռը» գործադրել: Օր մըն ալ լսուեցաւ թէ անհամաձայնութիւն է ծագեր Կոմիտէին կամ աւելի ճիշդ՝ Արամի եւ Վ. Փափազեանի միջեւ: Այս վերջինը այդ օրերուն քաղաքէն կը բացակայէր: Վերադարձին՝ երբ կը ծանօթանայ «ձախողալից» անցքերուն՝ կացութիւնը փրկելու համար կը յայտարարէ թէ Արամ գիւղացիներուն բանսարկութիւններուն հաւատ ընծայելով «Աբրահամ Տ. Ստեփանեանի պէս հայրենասէր արմենականի մը հանդէպ սխալ քայլ մը առած է:»

Այնուհետեւ դաշնակցականները չեն համարձակիր Աւանց երթալ Աբրահամը «խելքի բերելու» համար:

Բայց ես պիտի չուզեմ այստեղ վերջացնել Աբրահամի մասին ըսելիքս, պարզելու համար թէ ի՛նչպիսի տիպերէ կազմուած էին արմենականները եւ դաշնակցականները գիւղերուն մէջ:

1908 Թուականն է. Համբաւաւոր Դաւոյի դաւաճանութեան օրերը: Ամբողջ Վան նահանգին հայութիւնը սուգի մէջ է: Զինուոր. իշխանութիւնը դաւաճանին առաջնորդութեամբ տիրացած է քաղաքին մէջ պահուած զէնքի թաքստոցներուն: Կարգը եկած է Աւանց նաւահանգիստին: Դաշնակցական տեղական Կոմիտէն իր տրամադրութեան տակ գտնուած հրացանները՝ ընդամէնը 17 հատ, կը հաւաքէ եւ կը յանձնէ իր անդամներէն ամենավստահելի համարուած Սերոբ Փաշաւէտեանին եւ Յովհաննէս Պօղոսեանին, միաժամանակ կ'որոշուի որ աւելի ապահովութեան համար այս երկուքն ալ գիւղէն հեռանան: Արմենականներուն լուր կը ղրկէ Կոմիտէն, թէ աւելի ապահով պիտի ըլլան, եթէ իրենց զէնքերն ալ յանձնեն միեւնոյն մարդոց: Արմենականները ի հարկէ պիտի մերժէին իրենց եղած առաջարկը:

Քանի մը օր ետք հազարապետ Իզզէթ 20 ձիաւորներով կը մտնէ Աւանց եւ Աբրահամենց տունը կ'ուղղուի իր ձիաւորներով եւ ձիերով: Ինքնահաճ կամայականութեամբ զանազան հրամաններ արձակելէ յետոյ

Իգդէթ կը պահանջէ Աբրահամէն իր ունեցած հրացանները: — «Թահիր փաշայի երջանիկ օրերը անցած են, երբ դուն քու ուզածդ կ՚ընէիր, այժմ ժամանակը եկած է որ քաւես այդ հին մեղքերդ, տո՛ւր հրացաններդ, կը հրամայէ Իգդէթ:

Աբրահամ երդուեալ յեղափոխականի մը հաստատամտութեամբ կը մերժէ (*): Ամենածանր խոշտանգումներու կ՚ենթարկուի, կը պառկեցնեն գլխը գետին, փայտի եւ մտրակներու հարուածներու տակ դէմքին զանազան մասերը կը փշրեն, պեխերը կը փետտեն, ոտքին միսերը կը փրցնեն: Աբրահամ անդրդուելի կը մնայ:

Բայց ահա Յովհ. Պօղոսեան, որուն Կոմիտէն պատուիրած էր գիւղէն հեռանալ, պահ մը ծածկուելէ յետոյ, կամովին կու գայ եւ Իգդէթին կը յանձնէ ատրճանակ մը՝ իբր իր ունեցած միակ զէնքը: Բայց երբ ծեծի կ՚ենթարկուի, կը յանձնէ նաեւ իր տրամադրութեան տակ գտնուած երեք հրացաններն ալ: Իսկ երբ Թուրք զինուորները անոր ընկերակցութեամբ կ՚երթան քարայրէն հանելու պահուած զէնքերը, Ս. Փաշաւէտեան, որ նոյն քարայրին մէջ պահուըտած էր, կը փորձէ փախչիլ, բայց չի յաջողիր: Զինուորները հազարապետին քով կը տանին ձերբակալուածը, որ չի թողուր զինք միւսներուն տանջանքներուն ենթարկել, կը յանձնէ իր տրամադրութեան տակ գտնուած զէնքերը, ինչպէս նաեւ, ի մէջ այլոց, կը մատնանշէ այն արմենականները, որոնք զէնք ունէին: Աբրահամ նոր եւ աւելի ծանր տանջանքներու կ՚ենթարկուի, բայց երբ նորէն անդրդուելի կը մնայ, իբր վերջին պատիժ՝ իրենց բնակարանին վերի յարկին սանդուխներէն վար կը գլորեն, որուն հետեւանքով իր մէկ ոտքը կը վնասուի:

Անցան տարիներ. եկան առաջին համաշխարհային

(*) Աբրահամ երկու հրացան գնած էր, մէկը իրեն, միւսն ալ իր եղբօրը համար:

պատերազմին օրերը եւ բռնկեցաւ Վանի 1915ի Ապրիլեան գոյամարտը: Աւանց Նաւահանգիստի անզէն բնակչութիւնը, մօտ 500 ընտանիք, նաւերու մէջ մտաւ եւ անցաւ լճակին վրայ: Իսկ Աբրահամ իր 36 ընկերներով քաղաք փոխադրուեցաւ, ռազմադիրքերու մէջ մտաւ, կռուեցաւ, մինչեւ որ տեսաւ Թուրքերուն փախուստը Վանէն (*):

●

ԻՇԽԱՆԻ «ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ» ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՄԷՋ

«Այնտեղ ուր մենք կանք, արմենականները պէտք չէ երեւան»: Դաշնակցականներու այս մեծամոլ ցանկութեան գոհացում կու տային Վան նահանգի Գաւաշ եւ Կարճկան գաւառները: Աւելցնենք ասոնց վրայ նաեւ դրացի Սպարկերտ եւ Կարկառ գաւառները: Այս շրջանին 70է աւելի գիւղերը դաշնակցականներուն տիրապետութեան ենթարկուեցան այն օրերուն, երբ Սասունի մէջ ձախողանքի մատնուելէ յետոյ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հարկադրուած էր իր գործունէութիւնը կեդրոնացնել Վանի նահանգին մէջ:

Վանի լճակին հարաւ-արեւմտեան ափերուն վրայ փռուած լեռնոտ եւ անտառոտ, Քիւրտերով եւ Հայերով բնակուած այս գաւառներուն կեդրոնը կը համարուէր Գաւաշ իր կաթողիկոսանիստ աթոռով: Աղթամար կըղ-

---

(*) Ռուսական զօրքին յառաջընթաց եւ յետախաղաց շարժումներուն հետեւանքով՝ երբ Վանի հայութիւնը հարկադրուեցաւ Կովկաս գաղթել, Աբրահամն ալ իր բազմանդամ ընտանիքով այնտեղ ապաստանեցաւ: Իր մէկ զաւակը՝ Նահապետ՝ որ պատերազմէն առաջ պանդխտութեան դիմած էր Ամերիկա, երբ աղէտին լուրը առաւ եւ փութաց օգնութեան հասնիլ, ուշ էր արդէն: Իր հայրը, այդ պատուական Հայը, համաճարակ հիւանդութեան զոհ գացած էր, ինչպէս իր բախտակիցներէն հազարաւորները:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

զեակին մէջ կը գտնուէր Արծրունիներու շինած կաթողիկոսանիստ Ս. Խաչ վանքը։

Կովկասէն Վան ուղարկուած դաշնակցական չորս գործիչներէն մէկը՝ Իշխան՝ 1904ին Գաւաշի շրջանին կուսակցական գործունէութեան ղեկը իր ձեռքն առաւ։

Ո՞վ էր Իշխան — իր բուն անունով Նիկոլ Միքայէլեան։ Կովկասէն Վան ուղարկուած անծանօթ եր-

տասարդ մը, ինչպէս իր միւս ընկերները՝ Արամ, Սարգիս, եւն.: Գաւաշի շրջանը անցնելէ յետոյ, Իշխան համբաւ հանեց իր անուան շուրջ՝ իբր խիզախ Փէտայի մը: Ըսին թէ լաւ նշանառու էր եւ որսորդութիւն շատ կը սիրէր: Զինք աւելի յաճախ մօտէն տեսնելու առիթ ունեցողները կ'աւելցնէին թէ իր աչքերուն մէջ կը փայլէին խորամանկութիւն եւ վայրագութիւն:

Իշխան օր մը իր խումբին հետ հանդիպում մը ունեցաւ քանի մը ժանտարմներու հետ եւ կռուի բռնուեցաւ, ուր սպաննուեցաւ ժանտարմներուն չաւուշը՝ Ապտիւլ Համիտ: Սպանուողը ծագումով քիւրտ էր: Քիւրտերը իրենց վրէժը լուծելու համար ուրիշ օր մը Իշխանի եւ իր խումբին հետ կռուի բռնուելով՝ Գաւաշի Նարեկ գիւղին մէջ սպաննեցին 25 Հայեր:

Իշխան չյաջողեցաւ իր ցանկացած սարսափը ստեղծել Քիւրտերուն մէջ, բայց անոր փոխարէն ալ յաջողէր մեծ ահաբեկում տարածել հայկական շրջաններուն մէջ:

Օր մը քաղաքին մէջ լուր տարածուեցաւ թէ Իշխան իր ձեռքով խողխողած էր Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Արսէն վարդապետը եւ անոր քարտուղար Միհրան Գէորգեանը:

Ի՞նչ բացատրութիւն տուին Իշխան եւ դաշնակցական Կոմիտէն այս ոճիրին մասին:

— Արսէն վարդապետի մատնութեան հետեւանքով էր որ Իշխանի խումբը Նարեկ գիւղին մօտ պաշարուած էր Խուրշիտի Քիւրտերէն եւ բազմաթիւ Հայեր սպաննուած էին:

Ոչ ոք հաւատաց այս յերիւրանքին:

— Անդրանիկ, երբ Սասունէն հեռանալէ ետք Աղթամար անցաւ հանգստանալու եւ Վան փոխադրուելու համար, Արսէն վարդապետ այս մասին հեռագրով տեղեկութիւն տուաւ կառավարութեան:

Դաշնակցականները տեսնելով որ այս առասպելին ալ հաւատացող մը չկար, ընդհակառակն դաշնակցու-

թիւնը կ՚աւելնար ժողովուրդին մէջ, ստիպուեցան թռուցիկով մը յայտարարել թէ Արսէն վարդապետին եւ իր գրագրին սպանութիւնները ցաւալի թիւրիմացութեան մը արդիւնքն էին:

ԽԱՉՎԵՐԱՑԻ ՏՕՆԸ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ՄԷՋ

Այս բոլոր յայտարարութիւններն ալ չինծու էին:
Ի՞նչ էր ուրեմն կրկնակ ոճիրին դրդապատճառը:
— Աղթամարի վանքին հարստութիւնը:
Իբրեւ կաթողիկոսական աթոռ Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը հարուստ էր գոհարեղէններով եւ ոսկեղէններով. կաթողիկոսական ականակուռ թագեր, արծաթեայ գաւազաններ, ոսկեայ եւ արծաթեայ սկիհներ, ոսկեհիւս շուրջառներ, ոսկեքանդակ գօտիներ, կաշեկազմ ձեռագիր եւ տպագրուած Մաշտոցներ, Նարեկներ, աւետարաններ, ժամագիրքներ, որոնց կողքերը զարդարուած էին թանկագին եւ գոյնզգոյն գոհարեղէններով եւ արծաթաքանդակ նկարներով, եւ ուրիշ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ եկեղեցական թանկարժէք սպասներ եւ անօթներ:

1895ին, երբ Վանի բոլոր վանքերը կողոպտուեցան, բացառութիւն կազմեց միայն Աղթամարը· Քիւրտերը չհամարձակեցան կողոպտել այս վանքը· Աղթամարը Քիւրտերուն ալ էր, անոնք ակնածանքով կը նայէին այս վանքին վրայ, ուխտի կու գային այնտեղ եւ նուէրներ կը բերէին:

ՇԱՏԱԽՑԻ ԵՒ ԳԱՒԱՇՑԻ ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐ

Պէտք էր տիրանալ Աղթամարի հարստութիւններուն:

Իշխանը խողխողեց Արսէն վարդապետը, Աղթամարի իշխանութիւնը իրեն սեփականացնելու համար: Այդպէս ալ եղաւ: «Իշխանական» սպառնալիքին տակ վանքին միաբանութիւնը չհամարձակեցաւ ոեւէ բողոք, ոեւէ ճիչ բարձրացնել:

Ի՞նչ եղան վանքին այդ հարստութիւնները: Այդ դաղտնիքին մէկ մասը դաշնակցական Կոմիտէին եւ աւելի մեծ մասը Իշխանին քով մնաց, այսինքն կողոպուտին մէկ մասը Կոմիտէի տրամադրութեան տակ դրուեցաւ, իսկ ըստ ժողովուրդին բացատրութեանը՝ մեծագոյն մասը Իշխան իրեն սեփականացուց: Այսքանը որոշ է թէ Օսմ. Սահմանադրութեան վերահռչակումէն յետոյ՝ երբ դաշնակցական գործիչները իրենց Թաքստոց-

ներքէն դուրս եկան, Իշխանը մինչեւ իր ողբերգական մահը Վանի մէջ ապրեցաւ իբր «պուրժուա» մը, հաճելի ժամանցներ փնտռեց Վանի բարեկեցիկ դասուն, հիւպատոսական գործակալներուն կամ անոնց թարգմաններուն, թուրք պաշտօնեաններուն եւ խաղամոլներու շրջանակին մէջ:

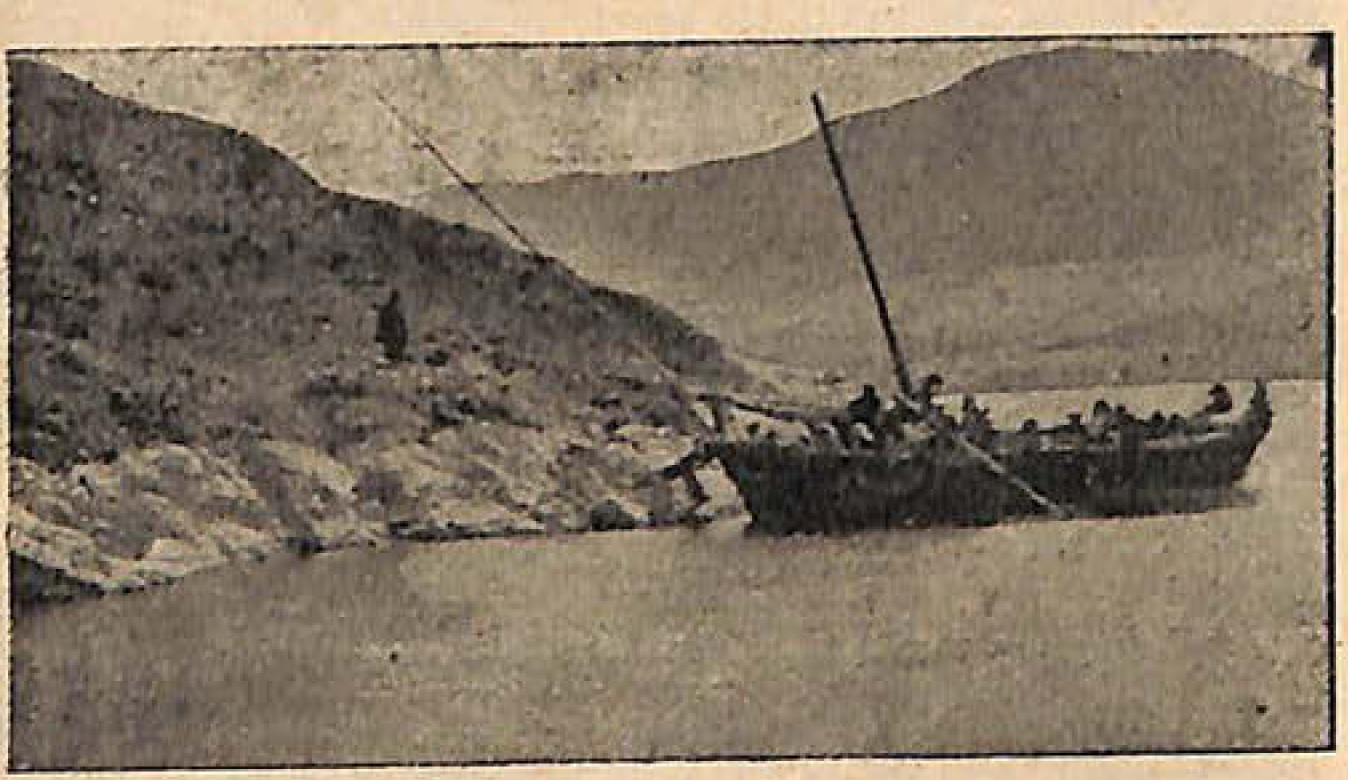

ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐԸ ԱՂԹԱՄԱՐ ԿՂԶԵԱԿԻՆ ԱՌՋԵՒ

Ահա թէ ինչո՛ւ դաշնակցականները չէին ուզեր արմենականներուն ներկայութիւնը այնտեղ ուր իրենք կային: Ահա թէ ինչու միակ շրջանը ուր արմենականները գործունէութիւն չունէին, դաշնակցականները 2-3 տարի ոեւէ հակակշռէ զերծ՝ իրենց ուզածին պէս «յեղափոխութիւն խաղացին»: Ամբողջ այդ շրջանին մէջ 3 տարի դաշնակցական ահաբեկիչին ձեռքն էր որ կ'իշխէր: Այս շրջանէն հեռու գտնուողներուն համար «Լեռնապարի շրջանը» (այս ծածկանունը տուած էին դաշնակցականները Գաւաշին եւ անոր դրացի գաւառներուն), Վասպուրականի ամէնէն «յեղափոխականացած», բոլոր շրջաններէն աւելի զինուած շրջանը կը համարուէր: Բայց շատ պիտի չուշանար այն օրը, երբ երեւան պիտի գար Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան արդիւնքը Վասպուրականի եւ մասնաւորապէս «Լեռնապարի» շր-

ջանին մէջ, եւ Գաւաշի գաւառը, Իշխանի «իշխանութեան» կեդրոնավայրը, իր սնանկութեամբ առաջին տեղը գրաւողներէն մին պիտի ըլլար, ինչպէս պիտի տեսնենք հետագայ էջերուն մէջ:

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ «ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԸ» ՎԱՆԻ ՄԷՋ

1904էն մինչեւ 1907ի վերջերը Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան համար իբր կեդրոնավայր մնացած էր Վան-Վասպուրական: Այս 3-4 տարիները ներկայացուցին ամենափայլուն շրջանը Երկրին մէջ անոր գործունէութեան: Իրարու ետեւէ գործիչներ կ'ուղարկուէին Վան, Պարսկաստանի վրայով զէնքի փոխադրութիւն ալ կը կատարուէր. իսկ «Կովկասեան Նախագիծ»ը կու գար ընդարձակելու դաշնակցական առաքեալներուն գործունէութեան դաշտը: Այն կուսակցութիւնը որ 15 տարի յետոյ (1917ի Հոկտեմբերին) Ռուսիոյ մէջ բռնկող սոցիալիստական յեղափոխութենէն լեղապատառ պիտի ըլլար, 15 տարի առաջ իր առաքեալներուն կը հըհրահանգէր Վանի մէջ «սոցիալիզմ քարոզել»: Արամ մը, Իշխան մը որ ամենատարրական հասկացողութիւնն անգամ չունէին ընկերվարութեան մասին, Կովկասէն ուղարկուած պրոշիւրներէն պաշար հաւաքելով ընկերվարական վարդապետութեան տեսաբաններ կը դառնային ոչ թէ միայն հայկական շրջանակէն ներս, այլ նաեւ Թուրքերուն քով: Եղաւ ժամանակ մը, երբ նոյն իսկ Թուրքերէնով խմորատիպ թերթ մըն ալ՝ «Սապահ Իւլ Խայր» անունով՝ հրատարակեցին, Թուրք նպարավաճառները, մսագործները, այգեպանները «սոցիալիստ» դարձնելու համար: Երկու երեք տարի յետոյ այդ թերթին հրատարակիչները ուրիշներէ աւելի իրենք էին որ կը խնդային իրենց մանկամտութեան վրայ, իսկ մէկ քանի տարի յետոյ (1915ին) իրենք ալ պատնէշներու ետին պիտի անցնէին իրենց բարբարոս «դաղափարակիցներուն» գնդակներէն ինքզինքնին պաշտպանելու համար:

Ուրեմն «ընկերվարական» դաշնակցականներուն համար նոր զէնք մըն ալ կ՚ունենար արմենականները «հարուածելու» համար․— «Դուք պուրժուաներ էք, քափիթալիսթներ էք եւ երդուեալ թշնամի՝ աշխատաւոր դասակարգին, դուք շովէններ, յետաշրջականներ էք։»

*Իսկ Վանի մէջ այնքան ջերմ «սոցիալիստ» դարձած դաշնակցականներու վերին ղեկավար մարմինները ոչ թէ միայն «Կովկասեան Նախագիծ»ը ընդունելէ ետք, այլ նոյնիսկ 1907ի Վիեննայի ժողովին մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս իբր սոցիալիստ հռչակելէ յետոյ համառուսական Սոցիալ-Դեմոկրատ (Պլեխանովի, Լենինի) կուսակցութեան կողմէ կը ճանչցուէր իբր հակայեղափոխական, հակաընկերվարական եւ ժողովուրդներու մէջ ազգային թշնամութիւն սերմանող *):*

Այս շրջանին Կովկասէն Վան ուղարկուեցան զոյգ մը ճեմարանական «սոցիալիստ առաքեալներ», Վազգէն եւ Ջալէն անուններով, որոնք «նուիրուեցան» աշակերտութեան մէջ սոցիալիզմ քարոզելու աշխատանքին: «Նոր Սերունդ» անունով խմորատիպ պարբերաթերթ մըն ալ հրապարակ հանեցին, ծաւալ տուին «նոր սերնդական» շարժման եւ խռովութիւն մըն ալ բռնկցուցին Հ. Երամեանի վարժարանին մէջ:

Գործուած խմաստակութիւններէն ոչ թէ միայն ժողովուրդը, այլ դաշնակցական շարքայիններն ալ սկսան գայթակղիլ: Հոսանք մը ստեղծուեցաւ որ իր հրատարակած «Հայեացք» թերթով պայքար բացաւ «Նոր Սերունդ»ին դէմ:

*Դաշնակցական «հին գլուխ» չէֆերու համար ալ անհանդուրժելի դարձաւ խմաստակներուն ներկայութիւնը եւ կամաց մը հեռացուցին Վանէն: *)*

---

*) Այս շրջանին (1905-1909) էր որ Անդրկովկասի մէջ բռնկեցան հայ-թաթարական ընդհարումները, որոնք երկու տարի տեւեցին, հազարաւոր զոհեր խլեցին երկու

Բայց «փայլուն» էր եւ հետզհետէ աւելի եւ աւելի «կը փայլէր» դաշնակցականներուն գործունէութիւնը Վանի մէջ: «Շատ գաղտնի» պահուելու պայմանով խորհրդաւոր լուրերը քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը կը տարածուէին Երկրէն ներս մտնող զէնքերու մասին: Ամէն գիշեր ղեկավար դէմքերը իրենց զինուած պահակախումբերով կը փոխադրուէին այս թաղէն միւս թաղը դասախօսութիւններ տալու, դատավարութիւններ ընելու, մէկ խօսքով՝ ոգեւորութիւնը միշտ վառ պահելու կուսակցութենէն ներս եւ ժողովուրդին մէջ:

Գիւղերուն մէջ ալ տարածուած «փայլ»ը աւելի «լայն ծաւալ» կը ստանար: Ահաբեկչական մեթոտները՝ ծեծ, բանտարկութիւն, սպանութիւն՝ դրամ կը գոյացնէին գիւղացիներէ «զինելու համար»:

●

կողմէն եւ խորունկ անջրպետ բացին դրացի երկու ժողովուրդներուն միջեւ: Այս ընդհարումներն էին որ այնքան ծանր հետեւանքներ ունեցան մեզ համար 1914-1918ի պատերազմին եւ զինադադարի օրերուն:

*) Անոնցմէ մէկը՝ Վազգէն, կիրակի օր մը, երբ ես Վարագէն քաղաք իջած էի, գացեր էր այնտեղ, իր հրաշագործութիւնը այնտեղ ալ ցուցնելու: Վերակացու Պ. Պետրոսի առաջնորդութեամբ վանքին մէջ իր պտոյտները ընելէ յետոյ Վազգէն եկեղեցին կը մտնէ եւ սեղանին վրայ բարձրանալով՝ սկիհը կը վերցնէ իբր խաղալիք մը աշակերտներուն ցուցնելու: Պ. Պետրոս, այդ ծայրաստիճան պաղարիւն մարդը, մէկէն բորբոքելով՝ նոյնպէս սեղան կը բարձրանայ եւ զօրաւոր ապտակ մը կ'իջեցնէ իմաստակին երեսին: Վազգէն խայտառակուած՝ մէկ շունչով մինչեւ քաղաք կը փախչի:

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԱԶԳ. ՀԱՐՑԻՆ ԵՒ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻՆ ՀԱՆԴԷՊ

Ի՞նչ կ'ընէին այս շրջանին արմենականները. կացութիւնը ի՞նչպէս կը պատկերանար անոնց աչքին: Սոցիալիստական շարժումը, որ այդ օրերուն Ռուսիոյ մէջ ծնունդ տուած էր առաջին յեղափոխութեան, ի՞նչպէս կը դիտուէր արմենականներուն կողմէ:

Այս հարցումներուն պատասխանելու համար կը բաւականանամ այստեղ դնել քանի մը հատուածներ այն Թռուցիկ շրջաբերականէն որ այդ օրերուն յանուն Արմենական Կեդրոնին խմբագրեց Սեպուհ, իբրեւ յաւելուածական լուսաբանութիւն արմենական ծրագրին, որ Պատրամ. ժողովին մէջ, Սեպուհի մասնակցութեամբ թեթեւ սրբագրութեան ենթարկուած էր:

«Հայկական հարցը, որպէս բոլոր ճնշուած, բայց իրենց ինքնուրոյնութեան նախանձախնդիր ազգերու հարցերը, նոր չէ, այլ պատմականօրէն առաջացել է:

Ուրեմն բուրժ կառավարութեան ամբաստանութիւնը թէ հայ ժողովուրդը Բերլինի դաշնագրութենէն յետոյ ռեւէ տեղ ապստամբել է, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ծայրայեղօրէն ճենգամիտ պրովօկացիա, թէեւ յեղափոխական մի կարգ օրգաններ սխալ հաշւով այդպէս ցանկացել են որոշել հայ ժողովրդի դժգոհութիւնն եւ ինքնապաշտպանութիւնը:

Թրքահայն ակնդէտ սպասեց եւ սպասած է այդ (61րդ յօդուածի) «անմիջական» բարենորոգումների գործադրութեան:

Իրաւ է թէ երբ այնքան տարրական մարդկային իրաւունքներ զլացւում է կուլտուրապէս ընդունակ մի ժողովուրդի, նա ամէն իրաւունք ունի ապստամբելու:

Սակայն իրաւունքը միայն հերիք չէ, սորա համար առաջ եւ առաջ ոյժը եւ արտաքին պաշտպանութիւնը կարեւոր են, որոնք դժբախտաբար չէ ունեցել եւ չունի հայ ժողովուրդը:

Հայերի մէջ յեղափոխական համարուած կռիւները ուրիշ բան չեն եղեր մինչեւ այժմ, եթէ ոչ ժողովուրդի չափազանց փոքրաթիւ զաւակների կողմից տեղական ինքնապաշտպանութեան հերոսական ճիգեր՝ անհուսալէս անհաւասար կռւում, օր․ Զէյթուն, Սասուն, Վան:

Յեղափոխական շարժումներն ու ցոյցերը արգասիք են այնքան անհաշիւ, որքան միամիտ հաւատքի եւրոպական դիւանագիտութեան վրայ»:

Այս թուելով հայկական կոտորածներու տասնամեայ շրջանին ընթացքին մեր ազգային կեանքին մէջ երեւան եկող իրողութիւններու դրական եւ բացասական հետեւանքները, կ'աւելցնէ.—

«Գաղափարական շէնքն իրական հողի վրայ պէտք է կառուցանել եւ ոչ թէ օդի մէջ:»

Իսկ ի՞նչ էր այդ օրերուն արմենականներու հայեացքը ընկերվարական յեղափոխութեան մասին, որ բռնկած էր Ռուսիոյ մէջ:

Այս հարցին քննութեան ժամանակ արմենականները նկատի չունէին ի հարկէ դաշնակցականներուն թղթեղէն սոցիալիզմը որ նոյնքան օդային էր որքան մանուկի ցոյցերով կատարուելիք ազգային ապստամբութիւնը Օսմանեան կայսրութեան սուլթանական կառավարութեան դէմ:

«Ընկերային, սոցիալիստական յեղափոխութիւնը մեր իրականութեան հետ կապ ունեցող հեռաւոր գաղափարն է, որին պէտք է ձգտինք ապագային, երբոր քաղաքական կարգերի եւ տնտեսական պայմանների շնորհիւ առաջ կուգայ մեր մէջ նոր հասարակութիւն՝ նման եւրոպական հասարակութեան, այսինքն երբ սկսի աշխատանքի եւ քափիթալի պայքարը մեր մէջ:

Սոցիալ դեմոկրատիայի վարդապետութիւնը իբրեւ տնտեսագիտական - հասարակական գիտութիւն անհրաժեշտ է մեր ինտելիգենցիային եւ ոգեւորիչ ներքին ոյժը

հայ գործիչին, որ ամէնից աւելի պէտք է տոգորուի եւ առաջնորդուի եղբայրութեան, արդարութեան եւ հաւասարութեան բարձր իտէալներից:

Օսմանեան պետութեան մէջ քրիստոնեայ ազգերը միշտ կեղեքուած են իբրեւ ռայա, ինչ որ գլխաւոր շարժառիթն է իրենց ազատագրական ձգտումներուն:

Պետութեան եւ երկրի տնտեսական արագ անկումից նոքա (մահմետական ցեղերը) պիտի սթափուին գործնականապէս:

... Իսկ մինչ այդ՝ մեր իրականութեան կարի հրամայական պահանջի առջեւ հայ ժողովուրդը պարտաւորուած է իր բոլոր միջոցներով փարիլ ինքնապաշտպանութեան գաղափարին, իր մարդկային իրաւանց դատին, ձեռք բերելու համար տանելի մի վիճակ եւ ձեռք կարկառելու օսմանեան ժողովուրդներու ապագայ յեղափոխութեան:

Ինքնապաշտպանութեան գաղափարը գործնականացնելու համար անհրաժեշտ է ոչ միայն Հայի ձեռքը զէնք դնել, այլ եւ կրթել նրա ստրկացած բնաւորութիւնը, զարգացնել անոր մէջ մարդկային արժանապատուութեան զգացումը:

Առանց սորան, փութկոտօրէն, բռնի միջոցներով եւ սարսափներով ժողովուրդը զինելու պարտաւորցնելը բացասական հետեւանքներ միայն կարող է ունենալ:

... Եթէ դրացի ժողովուրդները, Թուրքերը, Քիւրտերը եւ այլ ազգեր այն աստիճան անկեղծ. գիտակցութեան հասած եւ յեղափոխուած լինին, որ հայ յեղափոխութեան եւ ժողովուրդին առաջարկեն համօսմանեան յեղափոխութեան գործակցիլ, այս ապացոյց է ինքնին թէ Հայերին հաւասար իրաւատէր են ճանաչում իբրեւ երկրին զաւակ եւ որու համար գործնական երաշխիքներ պէտք է տուած լինին անշուշտ: Այն ժամանակ անջատ հայկական հարցը իրականութեան մէջ լուծուած կը համարուի եւ թրքահայ ժողովուրդը ուրախութեամբ կ՚ա-

ջակցի ընդհանուր ազատագրական գործին՝ ռամկավար բական սկզբունքների հեռանկարով:» *)

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԾՈՑԷՆ ԺԱՅԹՔՈՂ ԱՀԱՒՈՐ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նահանգապետ Թահիր փաշա ութամեայ պաշտօնավարութենէն ետք 1905ին փոխադրուեցաւ Էրզրում: Ինչպէս անոր, նոյնպէս անոր յաջորդ Ալի եւ Ալի Ռիզա պէյերու պաշտօնավարութեան շրջանին՝ մինչեւ 1907ի վերջերը՝ դաշնակցական ղեկավար շրջանակները մեծ գոհունակութեամբ կը շեշտէին արմենականներուն քով թէ զէնքի փոխադրութեան մարզին վրայ մեծ աշխատանքներ կատարած են, թէ՛ քաղաքին եւ թէ գիւղերուն համար հազարաւոր հրացաններ եւ համապատասխան չափով փամփուշտներ ամբարած են թաքստոցներու մէջ:

— Ինչո՞ւ ուրեմն գիւղացիներուն, որոնցմէ դրամ հաւաքած էք բռնի ուժով, զէնք չէք տար, կը հարցնէին արմենականները:

— Կու տանք, երբ գայ պատեհ ժամը. գիւղերուն մէջ ալ թաքստոցներ կան, երբ զէնքի դիմելու ազդանշանը տրուի, հրացանները իսկոյն կռուողներուն պիտի տրուին, կը պատասխանէին դաշնակցականները եւ կ'աւելցնէին, եթէ հիմա տանք զէնքը գիւղացիներուն ձեռքը, իրարու դէմ պիտի գործածեն, որովհետեւ տգէտ

---

*) Այս թռուցիկ շրջաբերականին մէջ, ինչպէս ակներեւ կերպով կը տեսնուի, արմենականները ալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չեն ընդունիր իբր սոցիալիստ կուսակցութիւն: Անոնք Ռուսիոյ մէջ իբր ընկերվարական կը ճանչնային համառուսական սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութիւնը, որ այդ օրերուն բռնկող համառուսական յեղափոխութեան մէջ ղեկավար դեր կատարեց, իսկ տասը տարի յետոյ՝ տապալեց ցարական ռէժիմը եւ հիմքը դրաւ խորհրդային իշխանութեան:

են, անհասուն են մեր գիւղացիները...:

Բայց ահա յանկարծ սարսռագին հով մը փչեց Վանի վրայ եւ այդ զինամթերքներու թաքստոցներուն դուռները բացու թուրք կառավարութեան առջեւ:

1908*ի Յունուար ամիսն էինք թեւակոխեր:*

Դաշնակցական երիտասարդ մը, տհէցի Դաւոն, Վանի Կ. Կոմիտէին քով մեծ վստահութեան արժանացած էր իր յանդուգն եւ անձնուրաց ծառայութիւններով: Կոմիտէն զէնքերու թաքստոցներու հսկողութիւնը Դաւոյին յանձնած էր:

Առաւօտ մը ականջէ ականջ քաղաքին մէջ տարածուեցաւ այս լուրը.— Դաւոն ինքզինքը նետած է ոստիկանատունը եւ զէնքի թաքստոցներուն ցուցակը այնտեղ յանձնած է: *)

Լուրը թէեւ անհաւատալի կը թուէր, բայց ստոյգ էր:

Ոստիկանութիւնը ստուգելէ յետոյ թէ դաւաճանին բրած յայտնութիւնները իրողութեան կը համապատասխանեն, ձեռնարկեց իր ծրագած աշխատանքին:

Խուզարկութիւններուն գլուխն անցան զինուորական ընդհանուր հրամանատար Մահմուտ եւ խուզարկութիւններու ընդհանուր վարիչ Ճէլալ փաշաները:

Խուզարկութիւններուն նպատակն էր հաւաքել Հայերու քով գտնուած բոլոր զէնքերը, ինչպէս նաեւ ձերբակալել դաւաճանին մատնանշած յեղափոխական պետերը:

Խուզարկու մարմինը դաշնակցականներուն զէնքի թաքստոցներուն տիրանալէ յետոյ մօտեցաւ արմենա-

---

*) Դաւաճանը այս խելագար քայլին դիմած էր, ըստ ամենահաւաստի տեղեկութիւններուն՝ որովհետեւ Արամի հետ ամուսնական - սիրային արկածով մը գժտուած էր: Խնդիրը Կ. Կոմիտէն քննած էր, դատապարտած էր Դաւոն եւ որոշած էր զինք հեռացնել Վանէն: Որոշումը երբ Դաւոյի ականջին կը հասնի, այս տխուր դաւաճանութեան մէջ կը փնտռէ ան իր գոհացումը:

կաններուն, որոնց զէնքի մթերքը համեմատաբար փոքր էր, մեծագոյն մասով անհատական սեփականութիւն էին եւ շատ զգուշաւոր կերպով պահուած: Խուզարկուեցան կասկածելի համարուած հարիւրաւոր բնակարաններ եւ հարիւրաւոր կուսակցական եւ անկուսակցական անհատներ ամենածանր խոշտանգումներու ենթարկուեցան:

Դաշնակցական «Փէդայի»ները՝ Արամ, Սարգիս եւ քանի չափ ուրիշ ընկերներ՝ ապաստանեցան յատուկ այդ նպատակով պատրաստուած ջրհորի մը մէջ: Բայց մատնուեցաւ այդ ջրհորն ալ եւ այնտեղ ապաստան փնտռողները թուրք խուժանին նախատինքներուն մէջէն բանտ առաջնորդուեցան: Մատնութեան դէպքերուն մէջ ամէնէն ուշագրաւը դաշնակցական մաուզերականի մը՝ Վ. Պալտօշեանի ըրածն էր: Պալտօշեան ջրհորը չէր մըտեր, բայց երբ ոստիկանատան մը մէջ ծեծի ենթարկուած էր, չկրնալով տոկալ, իր գիտցած գաղտնիքները յայտնած էր ոստիկանութեան եւ լրացուցած Դաւոյի պակաս թողածը:

Ընդհանուր ջարդ չկար, բայց ժողովուրդը ամէն օր կ'ապրէր այդ մղձաւանջին տակ: Բնականոն կեանքը խանգարուած էր, դպրոցները եւ շուկան, հակառակ կառավարութեան կողմէ տրուած հաւաստիքներուն, օր մը կը բացուէին, օր մը կը գոցուէին. հիւպատոսարաններուն, ամերիկեան եւ դոմինիկեան միսիոններուն դուռներուն առջեւ ամէն օր կարելի էր տեսնել կիներու, երախաներու խուճապահար բազմութիւն մը:

Տիրող այս սարսափին վրայ եկաւ իշխելու ծանր սուգ մը:

●

ՍԵՊՈՒՀ ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶՈՀ

Յունուար 23ին էր: Իրիկուան կողմը ամբողջ քաղքին մէջ տարածուած էր գոյժը:

— Սեպուհ սպանուած է:

Ի՞նչպէս:

Այդ օրը բնակարանները խուզարկող ոստիկան-զինուորները կը մտնեն այն փողոցը, ուր կը գտնուէր Սեպուհ եւ քանի մը տուն պաշարման շղթային մէջ կ'առնեն:

Լուրը Սեպուհին կը հասնի:

— Պէտք է հեռանամ, կ'ըսէ Սեպուհ հիւրընկալ ընկեր Ծերուն Պէզազեանին:

Ծերուն, նոյն իսկ տանը մէջ գտնուող կիները, որոնք պաշարման լուրն առնելով ահուղողի մէջ ինկեր էին, կը փորձեն համոզել Սեպուհը որ իր տեղէն չշարժի:

— Ո՛չ, կը պատասխանէ Սեպուհ, եթէ մնամ, դուք ալ ամբողջ ընտանիքով ինծի հետ եւ իմ պատճառով պիտի զոհուիք, մինչդեռ եթէ հեռանամ, միայն ես պիտի սպաննուիմ եւ թերեւս ես ալ ազատիմ:

Եւ ատրճանակը ձեռքին Սեպուհ տունէն դուրս կ'ելլէ այգիներուն մէջ իր հետքը կորսնցնելու յոյսով: Բայց պատերուն ետեւ պահակ կեցած զինուորներուն արձակած գնդակի տարափին տակ Սեպուհ հազիւ թէ կը յաջողի իր ատրճանակէն երեք փամփուշտ արձակել եւ անշնչացած գետին կը փռուի:

Մեծ սուգ պատճառեց ամբողջ հայ ժողովուրդին Սեպուհի այս ողբերգական մահը, որովհետեւ Վան մտնելէ ետք ան ամէնէն ժողովրդական դէմքը դարձած էր: Արմենականներուն շրջանակին մէջ կը պաշտուէր, դաշնակցական շրջանակներէն կը յարգուէր, ժողովուրդին ամէն խաւերէն կը սիրուէր:

Իր նկարագիրը, իր պարզ ապրելակերպը, իր ամէն մէկ անսեթեւեթ խօսքը, իր պարզած գաղափարները խոր տպաւորութիւն կը ձգէին ոչ միայն իր ընկերներուն, այլ նաեւ խօսակցի վրայ: Երկու տարի ծածուկ ապրեցաւ Վանի մէջ, մղում տուաւ ազգային ինքնապաշտպանութեան գաղափարին եւ գործին, զօրացուց արմենական կազմակերպութիւնը եւ ահաւոր դաւաճանութեան մը զոհ դարձաւ:

ԺԷՕՆ-ԹԻՒՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄՈՎ ՎԱՆԻ ՃԳՆԱԺԱՄՆ ԱՆՑԱՒ

Սարսափի տակ էր նահանգին ամբողջ հայութիւնը եւ մանաւանդ քաղաքին աւելի մօտիկ գաւառներու հայ գիւղացիութիւնը: Զինուորական իշխանութեան կարգադրութեամբ Պիթլիսէն Վան փոխադրուած քանի մը վաշտ զօրքերէն այս եւ այն գիւղերը ուղարկուած պահակախումբերու ներկայութիւնը ապացոյց կը համարուէր այն ենթադրութեան թէ քաղաքի խռովարկութիւնները վերջանալէ յետոյ կարգը գաւառներուն պիտի գար:

Այդպէս ալ պիտի ըլլար, եթէ այդքան անակնկալ եւ յուսաբեկիչ ազդակ մը չյաջորդէր նոյնքան անակնկալ եւ նոյնքան յուսադրիչ յեղաշրջում մը Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Յուլիսի կէսին պաշտօնապէս Վանի մէջ յայտարարուեցաւ թէ Միտհաթեան Սահմանադրութիւնը վերահաստատուած է Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Հետըզհետէ Կ. Պոլսէն հասան մանրամասնութիւններ կատարուած իրողութեան մասին:

Վեցամսեայ սուգի օրերը հայկական Վանի մէջ գինովութեան օրեր դարձան:

Բանտէն ազատուեցան բոլոր հայ քաղաքական յանցաւորները: Օրը օրին խանդավառութիւնը կը ծաւալէր քաղաքին մէջ եւ կը տարածուէր դէպի գաւառները: Հայերուն եւ Թուրքերուն շրթունքներուն վրայ ամէն օր կը յեղյեղուէին ազատութիւն, եղբայրութիւն, հաւասարութիւն եւ արդարութիւն բառերը: Բոլոր կուսակցութիւններու համաձայնութեամբ որոշուեցաւ Օգոստ. 17/30ին ազգային ազատագրական շարժման ճամբուն վրայ ինկած նահատակներուն յիշատակին հոգեհանգիստ կատարել: Այդ օրը ժողովուրդը ծովածաւալ բազմութեամբ եւ Թուրք զինուորական նուագախումբին առաջնորդութեամբ գնաց Արարուց եկեղեցիի գերեզմանոցը,

ուր թաղուած էր Դաւոյի դաւաճանութեան զոհը՝ արմենականներու ներկայացուցիչ Սեպուհը. բոլոր կուսակցութիւններու կողմէ Սեպուհի անուան ջերմ արտայայտութիւններ եղան: Այնտեղէն նոյն բազմութիւնը գնաց Յանկոյմներու գերեզմանոցը, ուր թաղուած էր ուրիշ արմենական մը՝ Մանուկ Շատուրեան, որ կախաղան բարձրացած էր 1892ին:

Հանդէսներ, հայեւթուրք խառն միթինկներ, ամէն տեղ: Կեանքը իրապէս կը վերակենդանանար: Կ. Պոլսէն հետզհետէ հասնող թերթերը, նամակները կը բերէին մանրամասն տեղեկութիւններ կատարուած յեղաշրջումին մասին:

Իրապէս յեղաշրջում մը եղած էր Թուրք պետական վարչաձեւին մէջ: Սուլթան Համիտէն հալածուած Ժէօն Թիւրքերը 1908 Յուլիսին յաջողեր էին ապստամբական շարժում մը ստեղծել: Մանաստըրի մէջ (Ռեսնէ) երկու գնդապետներ՝ Էնվէր եւ Նիազի լեռը բարձրանալով պահանջած էին որ սահմանադրական վարչաձեւը վերահաստատուի երկրին մէջ: Համիտը տեղի տուած եւ ընդունած էր որ Երեսփոխանական եւ Ծերակուտական ժողովներուն սահմանած օրէնքներով կառավարուի երկիրը: Արտասահման ապաստանած Ժէօն Թիւրքերը, աքսորուած կամ բանտարկուած քաղաքական յանցաւորները ներումի արժանացած էին:

Ժէօն-Թիւրքերը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ կացութեան տէրը դարձան, կազմած էին «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» (Իթթիհատ վէ Թէրագգը) անունով կուսակցութիւն մը, որուն կրնային անդամակցիլ ոչ-Թուրքերն ալ: Անմիջապէս ձեռնարկուեցաւ Երեսփոխանական ժողովի ընտրութեան, որուն իրաւունք ունէին մասնակցելու Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր քաղաքացիները, առանց ցեղի, լեզուի կամ կրօնքի խտրութեան: Նոյն տարուան Հոկտեմբերին բացուեցաւ Երեսփոխանական ժողովը, որուն փոքրամասնութիւններն ալ (Հայեր, Յոյներ, Հրեաներ, եւն.) մասնակցեցան իրենց թիւին համեմատ

(100,000 հոգին պիտի տար մէկ Երեսփոխան)։

Դեռ Երեսփոխանական Ժողովը չբացուած՝ արդէն անոր կողմէ սահմանուելիք կարգ մը սկզբունքներ սկսեր էին գործադրութեան դրուիլ։ Խօսքի, մամուլի, ժողովի ազատութիւն, ազատ երթեւեկութեան իրաւունք երկրէն ներս եւ դուրս՝ բոլոր քաղաքացիներուն եւ օտարականներուն։

Ահա այս յեղաշրջումին ալիքներն էին որ հասնելով մինչեւ Վան՝ խանդավառութիւն ստեղծեցին առհասարակ Վանի ամբողջ բնակչութեան եւ մանաւանդ Հայերուն մէջ։ Դժգոհ էին քիւրտ աւատապետ-աշիրէթապետները, որոնք կը վախնային թէ Սահմանադրութեան գործադրութեամբ պիտի զրկուէին իրենց աւատապետական եւ աւազակային առանձնաշնորհումներէն։ Կարգ մը քիւրտ ցեղապետներ եկան Վան, հաւատարմութեան հաւաստիքներ տուին տեղական կառավարութեան։ Հայ գիւղացիութիւնը ազատեցաւ պահ մը այն մղձաւանջէն, որուն տակ կ'ապրէին մանաւանդ վերջին երեք չորս տարիներու ընթացքին։ Քաղաքին եւ գիւղերուն մէջ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն հաստատուելով՝ ազատ երթեւեկութիւն սկսաւ գիւղէն դէպի քաղաք, երթեւեկութեան ազատութենէն օգտուելով՝ հայ առեւտրականները սկսան ճամբորդել դէպի Կ. Պոլիս եւ Անդրկովկաս։ Վանի նահապետական առեւտրական շուկան, որ վերջին տարիներու ընթացքին չնչահեղձ եղած էր, սկսաւ կենդանութեան նշաններ ցոյց տալ։

ԻԹԹԻՀԱՏ-ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՊԼՈՔԻՆ ԲԱՐԻՔՆԵՐԸ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Դաւոյի դաւաճանութեան բերած աղէտը փարկաբեկած էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Վանի մէջ։ Բայց կարճ տեւեց այդ շրջանը։ Շուտով Կ. Պոլսոյ մէջ դաշնակցականներուն կողմէ կրկնուած պանծալի յանկերգին արձագանգները Վան ալ հասան. — «Սահմանադրութիւնը

մենք բերինք Թուրքիոյ մէջ»: Տարի մը առաջ Փարիզի մէջ «դաշնակցականներու եւ Ժէօն Թիւրքերու միջեւ կնքուած «համաձայնութեան» արդիւնքն է այս յեղափոխութիւնը», կը կրկնէին ամէն օր եւ ամէն առիթով դաշնակցականները:

Երեսփոխանական ժողովին մէջ, դաշնակցականներու եւ իթթիհատականներու միջեւ գոյացած «համագործակցութիւնը», կու գար աւելի զօրաւոր շեշտ մը դնելու այդ յայտարարութիւններուն վրայ:

Խումբ մը հնչակեաններ կային Վանի մէջ, անոնք ալ երեսփոխանական ընտրութիւններուն առիթով իրենց համար պատիւ համարեցին «պլոք» կազմել դաշնակցականներուն հետ, որպէսզի «ընկերվարական» կուսակցութիւնները վիժեցնեն «պուրժուաներու», այսինքն արմենականներու թեկնածուներուն ընտրութիւնը: Եւ Վահան Փափազեան (Կոմս, Բժիշկ) որ բոլորովին անծանօթ էր Թուրքերէն լեզուին, մէպուս (Երեսփոխան) ընտրուեցաւ եւ գնաց Կ. Պոլիս:

Արամ ու Սարգիս նոյնպէս հեռացան Վանէն, բայց անոնց փոխարէն Կովկասէն ուրիշ դաշնակցականներ եկան, Վռամեան ալ Կ. Պոլսէն եկաւ, ըստ ժողովուրդին մէջ շրջան ըրած զրոյցներուն, իբր քննիչ Դաւոյի դաւաճանութեան խնդրին: Թէ իր այդ հանգամանքով ի՞նչ ըրաւ, գաղտնի մնաց ժողովուրդէն, բայց իրեն համար այն արժէքը ունեցաւ իր Վան գալը, որ Մէճլիսը Մէպուսանի (Երեսփոխանական Ժողով) երկրորդ ընտրութիւններուն ժամանակ ինքն ալ Վանի երեսփոխան ընտրուեցաւ:

Կովկասէն Վան մտան հետզհետէ 8-10 վանեցի ճեմարանական դաշնակցականներ, որոնք տեղաւորուեցան դպրոցներուն մէջ:

Դաշնակցականներուն ձեռքն անցան Վանի առաջնորդարանը, առաջնորդը, Քաղաքական եւ Կրօնական ժողովները, Ուսումն. Խորհուրդը, ուրեմն եւ Թաղային

եւ կեդրոնական դպրոցներու տեսչական պաշտօնները, եւայլն:

Եւ այսպէս Կ. Պոլսէն մինչեւ Վան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարները կը ջանային հաւատացնել ուրիշներուն թէ իրենք էին որ յաջողցուցին յուլիսեան մեծ թիւրքական յեղափոխութիւնը եւ իթթիհատականներու ուժին կռթնած՝ իրենց ձեռքն առին Թրքահայ ազգային եւ քաղաքական կեանքին ղեկը եւ իբրեւ «ընկերվարական» կուսակցութիւն պայքարեցան հայ «կղերապուրժուական» խաւերուն դէմ, որոնց «ներկայացուցիչները» մեր Ազգ. Երեսփոխան. ժողովին մէջ «խոչընդոտ կը հանդիսանային իրենց գործունէութեան»:

1909ի սկիզբները ինչպէս Կ. Պոլսոյ նոյնպէս Վանի մէջ հրապարակ եկաւ Հայ Սահմ. Ռամկավար կուսակցութիւնը:

ՆԵՐՍԷՍԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊԻ ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍ

Թրքահայ ազատագրական շարժման անունով Երկրէն ծնունդ առած արմենական կազմակերպութիւնը 15ամեայ շրջանէ մը ետք՝ այն համոզման յանգեցաւ թէ հայ ժողովուրդին ուժերը ամէն մարզի վրայ անդոհացուցիչ էին եւ ցարդ եղած փորձառութիւնները աւելի տկարացուցած էին մեզ: Այս մտածումէն առաջնորդուելով այդ կուսակցութեան ղեկավարները որոշեցին փորձ մը ընել իրարմէ պառակտուած մեր յեղափոխական կազմակերպութիւնները քով քովի բերելու, այսինքն վերջ դնելու կուսակցական խուժդուժ, արխնախում վրէժխնդրութիւններուն եւ արտասահմանեան անպատասխանատու եւ մեծամոլիկ ամբոխավարութեան, որոնք աւելի կը ծանրացնէին Երկրին մէջ ապրող ժողովուրդին կացութիւնը:

Պառակտումը խորունկցած էր մանաւանդ վերջին եօթը-ութը տարիներու ընթացքին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ծոցին մէջ: Ինչպէս կ՚ըսեն «այնտեղ մայ-

րը իր պաշտպը չէր ճանչնար»:

Չէյթունի ցոյցէն ետք այս կուսակցութեան պատկանող Թրքահայ մտաւորականութեան մեծամասնութիւնը ըմբռնելով թէ գործուած սխալներուն պատասխանատուութիւնը կ՚իյնար Լոնտոն նստած Կեդրոնին, այսինքն Թրքահայ իրականութեան բոլորովին անծանօթ քանի մը կովկասահայ մեծամիտ, փառամոլ եւ բախտախնդիր անձերու՝ Ա. Նազարբէգի, Ս. Սապահգիւլի, Սագունիի, Արգումանի եւլն.ի վրայ, շատ փորձեր ըրած էր անոնց ձեռքէն խլելու Հնչակեան ինքնիշխանութեան իրաւունքը, բայց չէր յաջողած: Այդ մտաւորականութիւնը բաժնուեր եւ կազմեր էր Վերակազմեալ Հնչակեան անուն կուսակցութիւն մը: Վերակազմեալներուն յաջողութեան չհանդուրժելով՝ հին հատուածը դիմեր էր խուժդուժ վրէժխնդրութեան, Մխօ Շահէնը սպաննելով Փոթիի, իսկ Գարեգին Զթչեանը Օտեսայի մէջ: Առաջինը մեծ համակրանքի արժանացած էր թէ՛ կուսակցութենէն ներս եւ թէ՛ ժողովուրդին մէջ: Մխօ Շահէն ծնած էր Մուշի Տէրկէվանք գիւղին մէջ: Դեռ մեր ազատագրական շարժումը չսկսած, ան Արապոյի եւ ուրիշ քանի մը ընկերներու հետ Քիւրտերուն դէմ մղած կռիւներով համբաւ հանած էր Մուշի շրջանին մէջ, ղեկավարած էր նաեւ Զորք Մարզուանի ինքնապաշտպանութեան կռիւները, և քանի մ՚անգամ բանտարկուելէ եւ ազատելէ ետք Աքեա աքսորուած էր, այնտեղէն փախած՝ Կիպրոս, ուրկէ Ամերիկա անցած եւ անմիջապէս ճամբայ ելած էր նորէն դէպի հայրենիք: Նախքան Երկիր մտնելը Լոնտոնի խռովութիւններուն շուրջ ուզած էր Թիֆլիսի եւ Պաքուի մէջ լուսաբանութիւններ տալ, բայց կէս ճամբուն սպաննուեր էր իր ընկերներուն ձեռքով: Քիչ յետոյ նոյն ճակատագրին ենթարկուած էր «Զայն Հայրենեաց»ի խմբագիր եւ ժողովրդական բեմախօս Գարեգին Զթչեան, որ միեւնոյն պառակտումներուն շուրջ Կովկասի մէջ դարման մը փնտռելու յոյսով ճամբայ ելած էր, բայց հազիւ կրցած էր Օտեսա հաս-

ՄԽՕ ՇԱՀԷՆ
(Սէֆէրեան)

ԳԱՐԵԳԻՆ ՋԹՋԵԱՆ

նիլ։

Այս զոյգ զոհերուն կորուստը հանգիստ պիտի չթողուր իրենց գաղափարակիցները, անոնք ալ դիմած էին փոխադարձ վրէժի։ Նոյն տարուան ընթացքին յաջորդաբար մահափորձ կատարուած էր Նազարբէկի, Սապահգիւլի եւ Տ. Թիրեաքեանի վրայ, սպաննուեր էին Սազունի, Ա. Գրիգորեան եւ Ս. Սըմիկեան։

Երկար չի տեւեր սակայն դադարը եւ այս անգամ գործելակերպի շուրջ ծագած տարախոհութեանց, Ս. Ռունձեանի եւ Վ. Թաշանճեանի սպանութեանց հետեւանքով, 1906ին Վերակազմեալ Հնչակեաններն ալ երկու հատուածի կը բաժնուին։

Ահա այս օրերուն էր որ արմենականութեան Թաւրիզի ներկայացուցիչը՝ Ներսէս՝ (Գ. Պէօզիկեան) Պարսկաստանէն ճամբայ ելաւ նախ դէպի Պուլկարիա։ Մեծ

թիւ մը կը ներկայացնէին Թուրքիայէն այնտեղ ապաստանած հայրենասէր եւ ազատատենչ երիտասարդները:

Այնտեղ տիրող պառակտումները քով քովի բերած էին հին թէ վերակազմեալ Հնչակեաններու շարքէն խումբ մը երիտասարդներ, որոնք կազմեր էին «Յեղափոխական Միութիւն» մը:

Ներսէս որ դեռ Թուրքիա գտնուած ժամանակ երկար տարիներով հեռացած էր Ամերիկայի, Լոնտոնի, Եգիպտոսի, Պուլկարիոյ մէջ անցած գործած կուսակցական պայքարներուն եւ եղբայրասպան կռիւներուն՝ Պուլկարիա մտնելուն պէս միութեան բանակցութիւններ սկսաւ վարել տեղւոյն «Յեղ. Միութեան» լիազօրներուն հետ եւ կարճ ժամանակի ընթացքին յաջողութեամբ գլուխ հանեց միութեան գործը: Ստեղծուած նոր կազմակերպութիւնը առաւ «Գաղափարակցական Միութիւն» անունը:

Այս յաջողութենէն խանդավառուած՝ Պուլկարիայէն Եգիպտոս գրուեցաւ Ներսէսի առաքելութեան մասին: Պատասխանը չուշացաւ: Ներսէս իբրեւ նորակազմ «Գաղափարակցական Միութեան» լիազօր ներկայացուցիչ 1907ի Դեկտեմբերին Եգիպտոս անցաւ:

Այստեղ ես նորէն խօսքը կու տամ Միք. Նաթանեանին, որ պաշտօնապէս մասնակցած է այն բանակցութիւններուն, որոնք ծնունդ պիտի տային «Միացեալ Հայ Յեղ. Կազմակերպութեան» եւ յետոյ Սահմ. Ռամկավար կուսակցութեան, որ 1921ին առաւ «Ռամկավար Ազատական» անունը, երբ կարելի եղաւ Վերակազմեալ Հնչակեան երկու հատուածներուն տարակարծութեանց վերջ դնել:

«Գաղափարակցական Միութիւն»ը, կ՚ըսէ Միք. Նաթանեան, հիմնուած գլխաւորաբար արմենական կազմակերպութեան ազգային ազատագրութեան ճգնող ծրագրին եւ ոգիին վրայ, արտասահմանի մէջ մասնաւոր ուշադրութիւնը հրաւիրեց նոյնպէս զուտ ազգային ազգութեան հետամուտ կազմակերպութիւններէն մասնա-

նորապէս Վերակազմեալ «Ազգ»եան այն հատուածին, որուն Եգիպտոսի ճիւղին ականաւոր դէմքն ու ներկայացուցիչն էր Միհրան Տամատեան: Տամատեան փափաք յայտնեց յանուն իր կուսակցութեան, միանալ «Գաղափարակցական Միութեան»:

Բանակցութիւնները սկսած ըլլալով կատարելապէս համերաշխասիրական ջերմ մթնոլորտի մը մէջ, չուշացան յանգիլ վերջնական համաձայնութեան մը, որով Վերակազմեալ Հնչակեաններու այդ հատուածին բոլոր ճիւղերը — ընդ որս նաեւ Ամերիկա գաղութները իրենց 1908 Յունուար 1 պաշտօնագրին համաձայն — ու Արմենո - Միութենականները վերջնականապէս կը միանային միակ կուսակցութեան մը մէջ — «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն» անուան տակ:

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

Արմենական Կազմակերպութիւնը եւ Հայ Յեղափոխական Միութիւնը անցեալ 1907 տարուան Օգոստոսին իրարու հետ միանալով կազմած էին «Գաղափարակցական Միութիւն»ը իր յատուկ ծրագրով:

Այս առթիւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութիւնը փութացած էր նոյն տարուան Սեպտեմբեր 4 թ. նամակով մը, յանուն Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան, շնորհաւորել կատարուած միութիւնը, միանգամայն ջերմ փափաք յայտնելով որ Միացեալ Կազմակերպութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան միջեւ եւս միութիւն մը յառաջ գայ, քանի որ կարեւոր տարբերութիւն մը չկար երկու կազմակերպութեանց հայեացքներուն մէջ:

Գաղափարակցական Միութեան Կեդր. Վարչութիւնը համար 12 եւ 15 Նոյեմբեր 1907 պաշտօնագրով մը պատասխանած էր թէ սիրով կ'ընդունէր եղած

միութեան առաջարկը եւ թէ որոշած էր այդ նպատակաւ բանակցութիւններ վարելու համար լիազօր մը ղրկել Եգիպտոս :

Գաղափարակցական Միութեան լիազօրը Գ. Պէօզիկեան նոյն տարուան Դեկտեմբերին հասնելով Եգիպտոս, նախնական բանակցութեանց ձեռնարկեց Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Յանձնախումբին հետ :

Երկարատեւ եւ բազմակողմանի խորհրդակցութիւններէ եւ կարծիքներու փոխանակութիւններէ յետոյ, որոնց շնորհիւ պարզուեցան երկու կուսակցութեանց ծրագրի, կազմակերպութեան եւ գործելակերպի վերաբերեալ բոլոր կէտերը, տեսնուեցաւ որ, արդարեւ ոչ մէկ հիմնական տարբերութիւն չկար երկու կուսակցութեանց հայեացքներուն միջեւ որ կարողանար արգելք հանդիսանալ ցանկալի միութեան :

Ուստի 1908 Փետրուար 5ին ձեռնարկուեցաւ միութեան պաշտօնական բանակցութեանց եւ կազմուեցաւ մանրամասն արձանագրութիւն :

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան լիազօրները բացատրեցին թէ Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի վերջին Նահանգային Պատգամաւորական ժողովներու որոշմամբը եւ միւս բոլոր շրջանակներուն հաւանութեամբը իրենց կուսակցութեան ընդհանուր ղեկավարութիւնը, մինչեւ ընդհանուր ժողովը, յանձնուած էր Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեանց, որոնք խորհրդակցաբար կը վարէին կուսակցութեան գործերը Կեդրոնական Յանձնախումբ անուան տակ: Ըստ այնմ, ներկայացուցին համար 41 եւ 1 Յունուար 1908 թուակիր վկայագիր մը, որով Ամերիկայի Նահանգային Վարչութիւնը իբր լրացուցիչ մաս Կեդրոնական Յանձնախումբի, Եգիպտոսի Նահանգային Վարչութեան իր պաշտօնակիցներուն լիազօր իրաւասութիւն կու տար Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէն կատարելու միութեան բանակցութիւնները Գաղափարակցական

Միութեան հետ։

Այդ վկայագիրը կը կրէր նաեւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կիլիկիոյ Շրջանակին ներկայացուցիչ ընկեր Դաւիթ Մելքոնեանի ստորագրութիւնը, յանուն իր պատկանած Շրջանակին։

Բանակցութեանց մասնակցեցաւ նաեւ Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Փոքր Հայքի գործիչներէն ընկեր Ժիրայր-Վաչէ։

Այս կերպով Վեր. Հնչակեան Կուսակցութիւնը ներկայացած կ'ըլլար իր ամբողջ կազմովը։

Ըստ այնմ բանակցող կողմերը կազմուեցան հետեւեալ կերպով.

Գաղափարակցական Միութեան կողմէ.

Կեդրոնական Վարչութեան անդամ եւ լիազօր ընկեր Գ. Պէօզիկեան, իրեն խորհրդական ունենալով ընկերք Միքայէլ Նաթանեանը եւ Յարութիւն Պէյլէրեանը։

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ.

Կեդրոնական Յանձնախումբի անդամներէն լիազօր ընկերք Տօքթ. Էնֆիյէճեան, Մ. Տամատեան, Կ. Գրիգորեան, Շ. Հովիւեան եւ Փոքր Հայքի գործիչ ընկեր Ժիրայր-Վաչէ։

Հասկնալի է որ բանակցող իւրաքանչիւր կողմ կը ներկայանար մէկ ձայնով։

Բանակցող երկու կողմերն ալ կ'առաջնորդուէին այն հաստատ համոզումով թէ Տաճկահայ ժողովուրդին ներկայ ճգնաժամային դրութեան հանդէպ, հայ յեղափոխական գործը կը կարօտէր աւելի քան երբեք մեծ ճիգերու եւ միահամուռ գործակցութեան։ Անհրաժեշտ էր ուրեմն որ Տաճկահայ դատին համար կազմուած անջատ կուսակցութիւնները ի մի համախմբուէին եւ միացնէին իրենց ջանքերը։

Ուստի պէտք էր անպայման յառաջ բերել այդ ցանկալի միութիւնը, նոյնիսկ ի գին փոխադարձ ծանր զիջումներու։

Այս զիջումներուն առաջինը անշուշտ մնացող մար-միններուն անուններուն լքումը եւ նոր անունով մը հր-ապարակ գալն էր, զիջում որուն յօժարակամ համա-ձայնեցան բանակցութեանց լիազօրները, առանց կանգ առնելու այն նկատումին վրայ թէ պատմական կապե-րու եւ յիշատակներու երկար շարք մը նուիրագործած էր իւրաքանչիւրին համար իր կուսակցութեան անունը: Եթէ հայրենիքին եւ հայութեան ընդհանուր եւ գերա-գոյն շահերը պէտք էր վեր նկատել կուսակցական ոեւէ նկատումէ կամ հաշիւէ, ապա ուրեմն եւ միութեան սուրբ անունը եւ անոր համազգային դրօշը պէտք էր անպայման վեր բռնել ամէն անունէ եւ ամէն հատուա-ծական դրօշէ:

Լիազօրները Միացեալ Կազմակերպութեան նպատա-կը սահմանեցին հետեւեալ կերպով·

Ազատել Տանկահայաստանը օսմանեան բռնակալու-թենէն եւ հիմնել այնտեղ անկախ կառավարութիւն մը, հաստատուած սահմանադրական լայն հիմերու վրայ, որ ապահովէր միանգամայն այնտեղ ապրող միւս բոլոր ցեղերուն բարօրութիւնը եւ ազատ ու խաղաղ մշակութա-յին զարգացում մը, համաձայն իրենց առանձնայատուկ ընդունակութեանց:

Բացայայտ է ուրեմն որ ինքնավար Հայաստանին մէջ Հայերուն հետ միւս բոլոր ցեղերն ալ, պահելով հանդերձ իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը, իրաւունք պիտի ունենան անխտիր մասնակցելու երկրին ընդհանուր վարչական եւ օրէնսդրական գործերուն:

Կազմակերպութիւնը իր այս հիմնական նպատակին իրագործումը հետապնդելով հանդերձ, կը ջանայ քա-ղաքական հանգամանքներու համաձայն վարչական բա-րենորոգումներ ձեռք բերել Տանկահայաստանի մէջ, հիմնուելով եւրոպական պետութիւններէն հաստատուած միջազգային դաշնադրութիւններու վրայ:

ՄԻՋՈՑՆԵՐ.— Նկատելով որ հայկական դատը ա-

առաջնապէս քաղաքական հանգամանք ունի, ըստ որում Տաճկահայաստանի ամբողջ հայ ժողովուրդը հաւասարապէս կը ճնշուի ու կը տառապի բռնակալ ռէժիմի մը ներքեւ եւ այնտեղ գոյութիւն չունին դասակարգային որոշ շերտաւորումներ եւ հակամարտ շահեր, միացեալ կազմակերպութիւնը կը մերժէ դասակարգային ամէն խտրութիւն, ընդհակառակը պիտի ջանայ, իբր յաջողութեան առաջին պայման, հայ յեղափոխութեան շուրջը համախմբել հայութեան բոլոր կենսունակ տարրերը եւ կարելի եղած լայն չափով ապահովել անոնց ամէնուն աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը:

Տաճկահայ ժողովուրդը պատրաստել ոեւէ պատահականութեան առաջ կազմակերպեալ դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան:

Երկրին մէջ ապստամբական ոյժ գոյացնելով քաղաքական նպաստաւոր րոպէին ի գործ դնել ընդհանուր ապստամբութիւն:

Զգուշանալ վաղաժամ ցոյցերէ եւ մասնակի շարժումներէ, որոնք կարող են կասեցնել ապստամբական ուժի կանոնաւոր ընթացքը եւ անջատ անջատ ուժերու ջլատումովը վտանգել բուն իսկ գործին ապագայ յաջողութիւնը:

ՕՏԱՐ ՑԵՂԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔ. — Միացեալ կազմակերպութիւնը սկզբունքով կ'ընդունի օտար ցեղերու հետ համերաշխութեան գաղափարը, պայմանով սակայն որ, ամէն պարագայի տակ, անխախտ պահուին Հայկական Դատին ինքնուրոյն գոյութիւնը եւ դաշնագիրներով հաստատուած մեր իրաւունքները եւ չստորագասուին անոնք Թուրքիոյ վերանորոգութեան կամ անոր ամբողջութեան եւ անկախութեան պահպանման հարցին:

... Եթէ պատահի որ Թուրքիոյ զանազան մասերուն

հետ Տաճկահայաստանի մէջ եւս բռնապետական ռէժի-մի փոփոխութեան եւ ընդհանուր բարենորոգութեան լուրջ եւ վստահելի շարժումներ յառաջ գան, կազմակերպութիւնը իր նպատակին երկրորդ հատուածին եւ համերաշխութեան վերօգրեալ հիմնական սկզբունքին համաձայն կ'աջակցի այդ ժողովրդական շարժման միայն այն ժամանակ, երբ համոզուած գոյացնէ թէ հայկական նահանգներուն ինքնավարութեան դաշնագրական իրաւունքը պիտի պահուի եւ յարգուի նոր ռէժիմին տակ, եթէ նոյնիսկ Հայաստանը այս կերպով չարունակէ մնալ իբր բաղկացուցիչ մէկ մասը Օսմանեան պետութեան: Այդ աջակցութիւնն ու գործակցութիւնը, երբ բոլորովին կարճ եւ հրամայողական պահանջկոտութեան բնաւորութիւն մը չունի, տեղի կ'ունենայ տեղական ձեռնհաս մարմիններուն եւ Կեդրոնական Վարչութեան համաձայնութեամբը, պայմանով դարձեալ որ նախաձեռնութիւնը Թուրքերու կողմէ ըլլայ եւ մասնակցութիւնը տեղական հայ ժողովուրդին անունով կատարուի:

Տաճկահայաստանէն դուրս օսմանեան լուծը թօթափելու ձգտող միւս ցեղերուն եւ ազգութիւններուն հետ — Մակեդոնիա, Ալպանիա, Արաբիա, եւայլն — եւս կ'ընդունի համերաշխիլ կամ դաշնակցիլ, միաժամանակ ապստամբութիւն յառաջ բերելու համար, իւրաքանչիւրը իր պահանջներուն, ձգտումներուն, ինչպէս նաեւ գործելակերպի մասին պահելով իր կատարեալ ազատութիւնը:

Օսմանեան ընդդիմադիր տարրերու ընդհանուր քօնկրէին սկզբունքը կ'ընդունուի միայն վերօգրեալ վերապահումներուն պայմանին տակ:

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԸ.— Յեղափոխական գործունէութեան վայրն է ընդհանրապէս Տաճկահայաստանը եւ Կիլիկիան:

Տաճկահայաստան ըսելով կը հասկնանք վեց վիլայէթները — Էրզրում, Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ,

Խարբերդ եւ Սեբաստիա իրենց հետ անմիջական ազգագրական կապ ունեցող հայաբնակ գաւառները —։

Նոյնպէս, Կիլիկիա ըսելով կը հասկնանք Ատանայի եւ Հալէպի վիլայէթներու հայաբնակ մասերը։

Կիլիկիան պիտի նկատուի իբր դաշնակից Մեծ Հայաստանին եւ միեւնոյն կազմակերպութեան ղեկավարութեան տակ ուժ պիտի տայ Մեծ Հայաստանի շարժումներուն, միաժամանակ տեղւոյն առանձին բարենորոգումներ պահանջելով Մեծ Հայաստանի պահանջներուն հիման վրայ։

Գործելավայր ըսելով կը հասկնանք ինքնապաշտպանութեան եւ ապստամբութեան վայրեր, որոնք կ'որոշուին տեղական յարմարութեանց համաձայն, երկրին ձեռնհաս մարմիններուն եւ Կեդրոնական Վարչութեան համահաճ կարգադրութեամբը։

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ իրենց տեղական ինքնապաշտպանութեան պահանջները լրացնելէ յետոյ, կարելիութեան սահմանին մէջ, իրենց նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական ուժերը կը տրամադրեն բուն ապստամբութեան վայրերուն։

ԱՆՈՒՆ.— Միացեալ կազմակերպութեան անունը որոշուեցաւ «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութիւն»։ — Աղեքսանդրիա, 15 *Սեպտ.* 1908։

●

ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ - ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեան» վիճակուած չէր իբրեւ այդ ապրիլ։

Թուրքիոյ մէջ 1908 *Յուլիս* 10*ին վերահռչակուած Միդհատեան Սահմանադրութիւնը կու գար վերջ դնելու համիտեան բռնակալութեան եւ կը խոստանար սահմանադրական կարգեր կայսրութեան սահմաններէն ներս ապրող բոլոր ժողովուրդներուն՝ առանց ցեղի, կրօնքի եւ լեզուի խտրութեան, ուրեմն եւ իրաւունք կու*

տար քաղաքական լեկալ խմբակցութիւններ կազմելու:

Այս խրոզութիւնը մղեց Միացեալ Հայ Յեղ. Կազմակերպութեան հիմնադիրները նոր խորհրդակցութիւններու, ուր մշակեցին նոր ծրագիր մը, որով կարելի ըլլար Թուրքիոյ մէջ գործել իբր քաղաք. կուսակցութիւն:

Երկար ժամանակի պէտք չեղաւ այդպիսի ծրագրի մը մշակութեան համար: Արեւմուտքի ռամկավար պետութիւններու Սահմանադրութիւնները կրնային ուղեցոյց ծառայել, պէտք էր անոնք պատշաճեցնել Թուրքիոյ իրականութեան:

Արդարեւ, Միացեալ Հայ Յեղ. Կազմակերպութեան ղեկավարներուն հրաւէրով Աղեքսանդրիա հրաւիրուեցան նաեւ բազմաթիւ անհատներ, որոնք դուրս կը մընային այդ կազմակերպութենէն: Հոկտ. 4ին սկսան խորհրդակցական աշխատանքները: Մշակուեցաւ Ծրագիր-Կանոնագիր մը, որով պիտի առաջնորդուէր Թուրքիոյ մէջ նորակազմ «Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւնը»:

Նորակազմ կուսակցութեան Ծրագիրը պատրաստուելէ եւ անունը ճշդելէ յետոյ Հայ Յեղ. Կազմակերպութիւնը խմբագրեց հետեւեալ որոշումը՝ իբր յաւելուած.

« Յաւելուած »

Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ Գաղափարակցական Միութեան — Արմենական-Միութենական — միութեամբ կազմուած «Հայ Յեղափոխական Միացեալ Կազմակերպութիւն»ը, Օսմանեան Սահմանադրութեան նոր պայմաններուն բերմամբ, որչափ ատեն որ մեզմէ անկախ հանգամանքները մեզ պարտաւորցնեն, դադրած ըլլալով այլեւս յեղափոխական կազմակերպութիւն մը ըլլալէ, իր ամբողջ կազմով կը միախառնուի «ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ» անունով քաղաքական կուսակցութեան մէջ, որ հիմնուած է միացող կուսակցութեանց լիազօրներուն

կողմէ հրաւիրուած յուրջ եւ գիտակից անձնաւորութիւններէ: — *Աղեքսանդրիա*, 31 *Հոկտեմբեր* 1908:

Ի դիմաց «Միացեալ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեան՝

Գաղափարակցական Միութեան լիազօրներ

Գ. Պէօզիկեան

Միք. Նաթանեան

Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան լիազօրներ

Միհրան Տամատեան

Շաւարշ Հովիւեան

Կարապետ Գրիգորեան

Նորակազմ Սահմ. Ռամկավար Կուսակցութեան հիմնադիրները իրենց պատրաստած Ծրագիր-Կանոնագրին իբր լուսաբանութիւն կցած են յառաջաբան մը, որ կուսակցութեան աշխարհահայեացքը կը ներկայացնէ:

Ես այստեղ կը դնեմ միայն քանի մը հատուածներ այդ լուսաբանութենէն: Յետոյ կու տամ կուսակցութեան Ծրագրին էական կէտերը, որոնք գաղափար կու տան մեզ թէ նորակազմ հայ քաղաքական կուսակցութեան առաջնորդները ի՞նչպէս կը մտածէին սահմանադրական ռամկավար հռչակուած Թուրքիոյ եւ ի՞նչպէս կ'ուզէին տեսնել հայ ժողովուրդը ռամկավարական իրաւակարգ որդեգրած Թուրքիոյ մէջ,

●

«ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐ.-ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ»

Կազմութիւն եւ ընդհանուր աշխարհայեացք

Օսմանեան բռնապետական րէժիմին տապալմամբը եւ սահմանադրական օրէնքի հաստատութեամբը թէ՛ ընդհանրապէս պետութեան եւ թէ մասնաւորապէս բաղկացուցիչ բոլոր ազգութիւններուն համար բարօրութեան եւ յառաջդիմութեան նոր թուական մը բացուեցաւ: Յայտնի է թէ րէժիմի այս փոփոխութենէն առաջ, եւ նոյնիսկ այսպիսի յեղաշրջում մը առաջացնելու հա-

մար, Թուրքիոյ մէջ գոյութեան իրաւունք ունէին — եւ գոյութիւն ունեցան իսկ — ամէն ազգէ յեղափոխական մարմիններ եւ գաղտնի կազմակերպութիւններ: Բայց հիմա երբ արդէն որոշ չափով քաղաքացիական իրաւունքներ ձեռք բերուած են եւ ամէն մարդ ազատ է իր կարծիքները յայտնելու եւ վիճաբանելու, պետութեան եւ ժողովուրդին շահերը շօշափող բոլոր խնդիրներուն վրայ, բնական է որ բուն յեղափոխական կուսակցութիւններու գոյութեան եւ գործունէութեան պէտքը ինքնին դադրած է այլեւս:

Ասոր հակառակ, միշտ կարելի եւ օգտակար է քաղաքական որոշ ծրագրով եւ գործելակերպով օրինական — լէկալ — կուսակցութեանց կազմութիւնը:

Հանրային կարծիքը — ընկերային յառաջդիմութեան այս կենսական զսպանակը եւ կառավարութեանց իրր հակակշիռ ծառայող այս ամենակարեւոր ազդակը — չի կրնար կազմուիլ առանց կազմակերպեալ քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութեան եւ յարաջան գործունէութեան:

Անկազմակերպ եւ անգիտակից ամբոխը, թէեւ ունենայ ամենաարդար պահանջներ, յաճախ կը մատնուի յուսախաբութեան, շահագործումի եւ պարտութեան, ենթարկուելով շողոքորթ պաշտօնակալութեան — պիւրոքրասի — կամ պոռոտախօս ամբոխավարներու խարկանքին: Կազմակերպուած մարմիններն են միայն որ կը ներկայացնեն իրական ուժ եւ կրնան յոյս ունենալ յաջողցնելու իրենց պահանջներուն իրագործումը կամ ողջունելու իրենց գաղափարին յաղթանակը:

Այս տեսութեամբ, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր, Թուրքիոյ բաղկացուցիչ ամէն ազգերու մէջ սկսան կազմուիլ օրինական քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնք հետզհետէ հրապարակ կը դնեն իրենց ծրագիրները:

Հայերուս մէջ ալ, այն օրէն, երբ Օսմ. Սահմանադրութեան հաստատութեամբը եւ սահմանադրական րէ-

ժխմի անխախտ պահպանութեան եւ իրապէս գործադրութեան ակնկալութեամբ եւ հետապնդումով, նախկին հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը վերածուէին նոյնպէս օրինական քաղաքական կուսակցութիւններու, մանաւորապէս զգալի եղած էր կազմութիւնը այնպիսի քաղաքական կուսակցութեան մը, որ հեռու մնալով ծայրայեղ աշխարհահայեացքներէ եւ վիճելի ընկերային վարդապետութիւններէ, հայ իրականութեան մէջ գործէր ժողովուրդին գիտակից մասին եւ հարազատ բաղձանքներուն համաձայն:

Այս համոզումով եւ այս նպատակով, հայ յեղափոխական նախկին կազմակերպութեանց նախաձեռնութեամբ բանակցութիւններ եւ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան թէ՛ կուսակցական եւ թէ ոչ-կուսակցական բազմաթիւ հայ անհատներու եւ խումբերու միջեւ, միանգամայն դիմուելով կարեւոր հայ մտաւորականներու եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններու կարծիքներուն եւ խորհուրդին թէ՛ հայրենիքին եւ թէ արտասահմանի մէջ:

Այս բանակցութեանց եւ խորհրդակցութեանց իբր արդիւնք կազմուեցաւ ներկայ ծրագիրը, որուն շուրջ այսօրուընէ կը բոլորուի գաղափարակիցներու ընդարձակ շրջանակ մը «Հայ Սահմանադրական - Ռամկավար Կուսակցութիւն» *անուան տակ:*

Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան կազմին մէջ վերջնականապէս ձուլուած եւ միախառնուած են արդէն նախապէս իրարու մէջ միութիւն կնքած Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը, — *իր «Ազգ» թերթով — եւ* Գաղափարակցական *Միութիւնը — նախկին* Արմենական *եւ* Միութենական *կազմակերպութիւնները:*

Ծրագրին մէջ արդէն պարզուած են կուսակցութեանս հայեացքները եւ հիմնական սկզբունքները, բայց եւ այնպէս աւելորդ չենք համարեր այստեղ քիչ մը աւելի ընդլայնել ու բացատրել զանոնք:

Կուսակցութիւնս, ներշնչուած 20րդ դարու լուսաւոր գաղափարներէն, իր քաղաքական դաւանանքին իբր հիմ եւ իր գործունէութեան իբր գլխաւոր նպատակակէտ կ'ընդունի ժողովուրդին գերիշխանութիւնը. «կառավարութիւնը ժողովուրդն է» — ահա նշանաբանը ամէն ռամկավար երկիրներու. նոյնը պարտի ըլլալ եւ Օսմանեան պետութեան :

Օսմանեան պետութիւնը բաղկացած ըլլալով բազմազան տարրերէ, որոնք ծագմամբ, կրօնքով, լեզուով, աւանդութիւններով եւ սովորութիւններով իրարմէ կը տարբերին, անոնց մէջ կատարեալ միաձուլում յառաջ բերելու ձգտող քաղաքականութիւն մը ո՛չ միայն անիրականանալի պիտի ըլլար, այլեւ մեծապէս վնասակար Օսմանեան պետութեան շահերուն:

Այս զանազան ազգութիւնները իբր օսմանեան քաղաքացիներու որոշ համախմբումներ ընդունելով երկրին ամբողջութիւնը եւ քաղաքական անբաժանելիութիւնը, իբրեւ հասարակաց հայրենիք, որուն հանդէպ ունին նոյն հաւասար իրաւունքները եւ պարտականութիւնները, միեւնոյն ժամանակ պէտք է պահպանեն եւ երաշխաւորութեան տակ դնեն իրենց ազգային առանձնայատկութիւնները եւ իրաւունքները: Մեծամասնութիւն կազմող տարրը պէտք է յարգէ փոքրամասնութեանց այս կարգի անվիճելի իրաւունքները, ազգութեանց հաւասարութեան սկզբունքով:

Այս տեսութեամբ, հայութիւնը կը ներկայանայ Թուրքիոյ մէջ երկու որոշ հանգամանքներով.— իբրեւ օսմանեան քաղաքացիութիւն եւ իբրեւ Հայ Ազգայնութիւն: Այս երկու հանգամանքները պէտք է միասին գոյութիւն ունենան, առանց իրարու հետ շփոթուելու, առանց իրար հակասելու:

Հարկ չկայ ըսել թէ Ազգային անհատականութեան պահպանման եւ զարգացման պահանջը երբեք ազգայնամոլ եւ այլամերժ ինքնասիրութիւն մը չէ եւ ոչ ալ իբր

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

անջատողական ձգտում *պէտք է մեկնուի, այլ նոյն ազգային ինքնագիտակցութեան եւ զարգացման իրաւունքները պէտք է վայելեն անխտիր եւ հաւասարապէս Թուրքիոյ բաղկացուցիչ բոլոր մեծ ու փոքր ազգութիւնները եւ ասոնց բոլորին լայնախոհ համերաշխութեամբը եւ ազատամիտ եղբայրակցութեամբն է որ կարելի պիտի ըլլայ իւրաքանչիւրին առանձին եւ ազատ զարգացումը, որ ամէնէն ապահով միջոցն է ընդհանուրին զարգացմանը եւ երկրին ընդհանուր բարգաւաճմանը։*

Այս սկզբունքներով է որ կուսակցութիւնս կը կանգնի ջատագով ազգային իրաւունքներու պահպանման եւ զուտ վարչային ապակեդրոնացման դրութեան։

Տնտեսականի մէջ կուսակցութիւնը պիտի ջանայ աստիճանաբար ձեռք բերել ամէն բարենորոգումները որոնք կը նպաստեն աշխատաւոր դասակարգին եւ գիւղացիութեան նիւթական վիճակին բարուոքմանը, առանց սակայն դժուարացնելու դրամագլուխի մուտքը եւ արդիւնագործութեան զարգացումը մեր երկրին մէջ, ինչ որ անհրաժեշտ է նոյն իսկ աշխատաւոր ժողովուրդի շահերուն տեսակէտով:

18/31 Հոկտեմբեր 1908

Հայ Սահմանադրական Ռամկավար
Կուսակցութեան հիմնադիրներ

ԾՐԱԳԻՐ
ՀԱՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հիմնական սկզբունքներ

Հայ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութիւնը հաստատուած ռամկավարական յայտնի սկզբունքներու վրայ, ամէն կառավարութեան իբրեւ հիմ կը նկատէ «ժողովուրդին գերիշխանութիւնը»:

Կ'ընդունի անհատներու ազատութեան եւ հաւասարութեան յարակից՝ ազգութիւններու ինքնուրոյնութիւն եւ հաւասարութիւն:

Կ'ընդունի թէ Օսմանեան պետութեան բաղկացուցիչ տարբեր ազգութիւնները — իբրեւ օսմանեան քաղաքացիներու որոշ համախմբումներ, իբր առանձին միութիւններ կամ պատմական անհատականութիւններ, հաստատ պահելով հանդերձ օսմանեան հայրենիքին միութիւնը և ամբողջութիւնը, պարտին ո՛չ միայն պահպանել, այլեւ երաշխաւորուած տեսնել իրենց ազգային գոյութիւնը համահաւասար իրաւունքներու վրայ կրթնած:

Կը ներկայանայ, մասնաւորապէս հայկական ներքին կեանքին մէջ, իբրեւ ազգային կուսակցութիւն, համախմբելով իր շուրջ հայութեան բոլոր գիտակից եւ կենսունակ տարրերը առանց դաւանական եւ դասակարգա—

Գ. ՊԷՕՁԻԿԵԱՆ
(Ներսէս, Շիկահեր)

յին խորութեան եւ ընդգրկելով հայ ազգային, քաղաքական, մտաւորական, ընկերային եւ տնտեսական զարգացման վերաբերեալ բոլոր երեւոյթները:

Կը կանգնի կեանքի իրականութեան պահանջներուն վրայ, մնալով հեռու եւ անկախ ընկերային վիճելի վարդապետութիւններէ:

Կ'ողջունէ, գործնականին մէջ «Դրամագլուխի, Աշխատութեան եւ Տաղանդի կամաւոր ընկերակցութեան» սկզբունքը:

Կը հանդիսանայ պաշտպան տնտեսական բարենորոգումներու՝ հետամտութեամբ առհասարակ աշխատաւորներու շահերուն, ինչպէս քաջալերող դրամագլուխի արդիւնաբերութեան, գոհացնելու համար երկրին արդի անմիջական պէտքերը՝ առանց շեղելու ռամկավարական հիմնական սկզբունքներէն:

ՆՊԱՏԱԿ.

Քաղաքական նպատակ.— *Հ. Մ. Ռ. կուսակցութիւնը հաւատարիմ վերոյիշեալ սկզբունքներուն եւ հետամուտ անոնց յաղթանակին, հետեւեալ կերպով կ'ամփոփէ իր նպատակը:*

Ձեռք բերել Օսմանեան Սահմանադրութեան լայն իմաստով վերաքննութիւնը եւ վերածել զայն ռամկավարական Սահմանադրութեան մը:

Ապահովել — իբրեւ երաշխաւորութիւն Օսմանեան պետութեան քաղաքական անկախութեան եւ Հողային ամբողջութեան — զուտ վարչային ապակեդրոնացումի դրութիւնը, աստիճանաբար ընդարձակելով համայնքներու եւ նահանգներու — հետեւաբար նաեւ հայաբնակ նահանգներու — տեղական իրաւասութիւնները:

Ազգային նպատակ.— *Հսկել Հայոց օրէնքով հաստատուած ազգային իրաւունքներուն անվթար պահպանումին, իբրեւ երաշխիք կրօնական ազատութեան եւ կրթական զարգացման:*

Համաձայնեցնել Ազգային Սահմանադրութիւնը վերաքննութեամբ ժամանակակից պահանջներու:

Աշխատիլ հայ դաւանական հասարակութեանց զուտ եկեղեցական գործերը անջատելու անոնց ազգային վարչական կազմէն եւ առաջ բերելու ազգային եւ կրթական միացեալ վարչութիւն:

Պահպանել եւ ժողովրդականացնել հայ լեզուն, պատմութիւնը եւ գրականութիւնը եւ ապահովել ազգային յիշատակարաններուն անեղծ պահպանումը:

Սահմանադրական երաշխաւորութիւններ.— *Հ.Մ.Ռ. կուսակցութիւնը կ'ընդունի իբրեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան երաշխաւորութիւն հետեւեալ հիմնական սկզբունքները, որ անվերաքննելի եւ անբռնաբարելի են:*

Քաղաքային իրաւունքներ.— *Հաւասարութիւն և Ազատութիւն:*

Քաղաքական իրաւունքներ. *Ժողովուրդի Գերիշխանութիւն եւ Ձայնին Գերակշռութիւն:*

Պետական կազմ.— *Խորհրդարանի Օրէնսդիր Իշխանութիւն եւ նախարարութեան պատասխանատուութիւն:*

Սահմանադրական րէժիմ. — *Սահմանադրութեան մասնակի կամ ամբողջովին դադարումը ինչպէս նաեւ Սահմանադրական Օրէնքին ամբողջական վերաքննութիւնը, բացարձակապէս անկարելի է:*

Քաղաքային Իրաւունքներ.—

Ա. Հաւասարութիւն. *Հաւասարութիւն ամէն անհատի՝ պետութեան եւ օրէնքին առջեւ:*

Հաւասարութիւն ամէն ազգութեան: Ո՛չ մէկ ցեղ ո եւ է գերիշխանութիւն կամ առաւելութիւն չունի:

Բոլոր Օսմանեան քաղաքացիները անխտիր, իրենց արժանիքին եւ ընդունակութեան համաձայն, պիտի կրնան պաշտօնի ընդունուիլ կառավարական բոլոր ճիւղերուն մէջ: Ստորադաս պաշտօններու բաշխումը մրցումի դրութեամբ:

Բ.- Ազատութիւն. *Ազատութիւն ամէն անհատի օրէնքին եւ հաւասարութեան սահմանին մէջ:*

Անձեռնմխելիութիւն անձի եւ անբռնաբարելիութիւն բնակարանի, նամակագրութեան եւ սեփականութեան, — բացառութիւն հանրօգուտ շինութեանց համար, արդար հատուցումի փոխարէն սեփականագրկումը :

Ազատութիւն խղճի եւ պաշտամունքի:

Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, հաւաքումի եւ ընկերակցութեան: Անդառնալի ջնջում գրաքննութեան: Հաւաքումները՝ առանց զէնքի:

Ազատութիւն աշխատութեան, առեւտուրի եւ տեղափոխութեան: Ջնջում ներքին անցագրի:

Արդարութիւն.— *Դատաստանական իշխանութիւնը անկախ է վարչական իշխանութենէն:*

Դատաստանական դրութեան հիմնական բարեկարգում:

Հանրային Կրթութիւն.— Ուսուցումը ազատ է: Ամէն Օսմանցի իր ծախքով կրնայ վարժարաններ բանալ:

Նախնական կրթութիւնը ձրի է եւ պարտաւորիչ:

Իւրաքանչիւր ազգութիւն իրաւունք ունի վարելու իր նախնական վարժարանները պետութեան կրթական պլանէն առանալով իր համեմատական ծախսաբաժինը:

Պետութեան լեզուն — Թուրքերէն — պարտաւորիչ է ծխական նախակրթարաններուն առըրական դասընթացքէն վերջ:

Ծխական վարժարան չգտնուած տեղերը նախակրթարաններուն մէջ, Թուրքերէնէն զատ, տեղական ընդհանրագոյն լեզուները եւս կ՚աւանդուին:

Կրթական ծրագրի միաձեւութիւն եւ կառավարական վերին հսկողութիւն պետական եւ ծխական նախակրթարաններուն եւ երկրորդական վարժարաններուն մէջ:

Կառավարական ծրագրէն դուրս կը մնայ իւրաքանչիւր ազգութեան յատուկ մայրենի լեզուի, կրօնագիտութեան, ազգային պատմութեան եւ գրականութեան ազատ ուսուցումը եւ ծաղկումը:

Պետութիւնը կըստանձնէ բարձրագոյն եւ մասնագիտական կրթութիւնը: Պետական այդ կարգի հաստատութիւնները բաց են անխտիր ամէն անհատի համար:

Զինուորագրութիւն.— Ամէն օսմանեան քաղաքացի ենթակայ է զինուորագրութեան:

Զինուորական ծառայութիւնը՝ երկու տարի:

Խաղաղութեան ժամանակ զօրքերը նախընտրապէս իրենց բնակավայրին մօտ ծառայեցնել:

Բարւոքում զօրքերու կենցաղի պայմաններուն:

Դատաստանական կազմ.— Վարչային, ընտրական, կրթական եւ տնտեսական պահանջներու համաձայն նա-

հանգային նորագոյն բաժանում եւ սահմանագծում, համայնքներու մէջ համացեղ տարրերու միաձոյլ խըմբակցութիւնը հիմ բռնելով:

Վարչային ապակեդրոնացումի հիման վրայ նահանգային իրաւասութեանց ընդարձակում: Իւրաքանչիւր նահանգ, ինչպէս նաեւ համայնք, ինք կը վարէ տեղական գործերը:

Նահանգներու ընդհանուր ժողովները, ինչպէս նաեւ տեղային միւս ժողովները կ'ընտրուին ժողովուրդին կողմէ, իրենց նիստերը հրապարակային են եւ անդամները կըստանան չափաւոր վարձք:

Պաշտօնական յայտարարութիւնները պետական լեզուին հետ միանգամայն, տեղական գլխաւոր լեզուներով եւս:

Ոստիկաններու եւ հարկահաւաքներու ընտրութիւնը կը կատարուի տեղական զանազան ազգութիւններու ծոցէն, անոնց իւրաքանչիւրին թիւին համեմատութեամբ:

Տնտեսական Բարենորոգումներ. — Խորհրդարանը միայն կրնայ հաստատել կամ բարեփոխել պետական տուրքերը:

Հարկային դրութեան հիմնական բարեփոխում: Աստիճանաբար հաստատում յառաջատուական դրութեան, նպաստաւորելու համար քիչ շահ կամ քիչ եկամուտ ունեցող հարկատուները:

Տասանորդը մինչեւ տասը տարի թախմիրի դրութեամբ գանձելի եւ յետոյ հաստատում գատաքրոյի:

Պետական հողերու բաւարար բաշխում մանաւանդ վերջին բռնապետութեան երեսէն փճացած գիւղացիներուն:

Նախկին րէժիմին պատճառաւ գաղթած գիւղացիները եւ աշխատաւորները պետական ծախքով վերադարձնել իրենց բնակավայրերը:

Տեղական Անանուն ընկերութեանց եւ երկրագործական դրամատուներու յատուկ օրէնքներու կազմութիւնը

դիւրացնելու համար այդպիսի հանրօգուտ ձեռնարկները։

Ջնջում մենաշնորհի եւ աստիճանական պետականացում հին մենաշնորհներու։

Քաղաքակրթիչ բացառիկ միջոցներ.— Երկրին մըշտական խաղաղութիւնը եւ դրացի ժողովուրդներուն եղբայրակցութիւնը ապահովելու համար, անհրաժեշտ է հետեւեալ բացառիկ միջոցներու անմիջական կիրառումը որ կը լրացնէ քաղաքակրթութեան հրամայողական պահանջն իսկ։

Ջնջել Աշիրէթի դրութիւնը եւ Պէյերն ու Աղաները օրէնքին հպատակեցնել։

Ջնջել Թախտաճըրջիկ եւ փաչկատուն ցեղերուն ապօրէն եւ վտանգաւոր դրութիւնը եւ վարժեցնել զանոնք հաստատուն բնակութեան եւ պարկեշտ աշխատութեան։

Ջնջել Համիտիէ զօրագունդը։

Ջնջել Պէյերու եւ Աղաներու աւատական իրաւունքները եւ կամայական հարկահաւաքութիւնները։

Զինաթափ ընել Թախտաճըրջիկ եւ առհասարակ ասպատակող ցեղերը եւ մինչեւ կատարեալ զինաթափութիւնը, ո եւ է գնով պաշտպանել դրացի խաղաղ ժողովուրդները եւ արտօնել զանոնք ինքնապաշտպանութեան համար զէնք գործածելու։

Կառավարել այդպիսի ցեղերը բացառիկ օրէնքներով եւ միջոցներով, մինչեւ որ օրինապահութեան շաւղին մէջ մտնելով կատարեն իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները։

Վերաքննութիւն ներկայ ծրագրի.— Ներկայ ծրագիրը իր հիմնական սկզբունքներով անփոփոխ մնալու պայմանով վերաքննելի է Ընդհանուր ժողովին մէջ։

●

ԹՈՒՐՔ ԵՒ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նորակազմ հայ քաղաքական կազմակերպութեան հիմնադիրները ծանօթ էին վերջին 60-70 տարուան ըն-

Թաղքին Թուրք կառավարութեան կողմէ հրապարակ հանուած բարենորոգչական ծրագիրներուն եւ այդ իսկ պատճառով ստիպուած էին թեթեւ վերապահութիւն մը արձանագրել ատենագրութեան մէջ:

Ժողովը փակուելէ յետոյ կուսակցութեան հիմնադիրներէն Մ. Տամատեան, Գ. Պէօզիկեան, Լ. Մկրտիչեան, Վ. Մալէզեան Կ. Պոլիս անցան, որպէսզի տրուած որոշման համաձայն կուսակցութեան Կեդրոնը այնտեղ հաստատելու նախապատրաստական աշխատանքները կատարէին:

Բայց Թուրքիոյ մայրաքաղաքը հող չունէր հայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն համար: Գում Գաբուի, Եըլտըզի, Պանք Օթոմանի ցոյցերը եւ անոնց յաջորդող ջարդերը եւ սեղմումները շնչահեղձ ըրած էին պոլսեբնակ հայութիւնը: Իրենց ազգային դէմքը պահելու համար մայրաքաղաքին մէջ Հայերը ստիպուած էին կծկուիլ կրօնական գետնին վրայ:

Երբ ռամկավար դէմքերը յարաբերութեան մէջ մըտան Կ. Պոլսոյ հայ ղեկավար շրջանակներուն — մտաւորականներուն, Քաղաքական եւ Երեսփոխանական Ժողովներու անդամներուն, պետական պաշտօնեաներուն — հետ, տեսան որ առհասարակ ամէնքն ալ կը խորշէին ո՛չ թէ միայն յեղափոխական, այլ նաեւ քաղաքական լէկալ կազմակերպութիւններէն, կը սիրէին մնալ «չէզոք» գետնի վրայ եւ «անաչառօրէն» իրենց ազգային պարտականութիւնը կատարել: Երկու տարուան ընթացքին հազիւ կարելի եղաւ հայաշատ թաղերուն եւ արուարձաններուն մէջ քանի մը Ակումբներ հիմնել: Իսկ Ազգային Ժողովին մէջ մեծամասնութիւն կազմող «չէզոք»ները իրենց կողմէ մեծ զիջում համարեցին, երբ ռամկավարներուն միացան եւ այնտեղ «Կեդրոնի պլոք»ը կազմեցին: Յաճախ կը պատահէր որ Կեդրոնի պլոքին այս կամ այն անդամները իրենց «անկողմնակալութեան»

ԼԵՒՈՆ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

նոր ապացոյցները տալու համար իրենց քուէները հակառակ կողմին կու տային կամ ձեռնպահ կը մնային։

Արտասահմանէն եւ մասնաւորապէս Կովկասէն Կ. Պոլիս խուժած դաշնակցականները չէին կրնար Ազգային Ժողովէն ներս մտնել, բայց դուրսը միթինկներուն մէջ հրապուրիչ խոստումներ կը շռայլէին ամբոխին կամ դիւրախաբ զանգուածներուն, չէին վարաներ յաղթականի մը զմայլանքով ամէն առիթով յայտարարելէ թէ Թուրքիոյ մէջ եղած յեղափոխութիւնը իրենք բերած են Ժէօն Թիւրքերուն հետ գործակցելով, ինչպէս նաեւ իրենք են որ « ընկերվարական կարգեր » պիտի հաստատեն յեղափոխական Թուրքիոյ մէջ։

Իսկ Ս. Դ. Հնչակեանները ալ հաստատելու համար թէ իրենց կուսակցութիւնը ասպարէզէն անհետացած չէ բոլորովին, պլոք կազմեցին դաշնակցականներուն հետ,

բայց շատ կարճատեւ եղաւ այդ գործակցութիւնը: Մեղբալունին յաջորդեց ամուսնալուծումը: Աւելի դղրդալից գործունէութիւն մը ցուցնելու համար քիչ ետք հնչակեանները իթթիլաֆականներուն մօտեցան: Անոնց մեծագործութեան գլուխ-գործոցը պիտի ըլլար այն մահավճիռը, որուն պիտի ենթարկուէին իթթիհատական չէֆերէն ոմանք: Այդ որոշումը տուած էր հնչակեաններուն կողմէ «տխրահռչակ» կոչուած Քէօսթէնճէի ժողովը (1913*ին*), *եւ ժողովականներէն Ատուր Եասեանի կողմէ հաղորդուած իթթիհատականներուն:* 1915*ին կախուած* 20 *հնչակեանները այդ դաւաճանութեան զոհերը եղան:*

Երիտասարդ հնչակեաններն ալ իրենց տարեկից դաշնակցականներուն հետ գործակցութիւն ստեղծեցին, որուն գլխաւոր նպատակներէն մին պիտի ըլլար իրենց չէֆերուն գործունէութիւնը քննադատելով զոյգ կուսակցութիւնները մաքրագործել եւ շիտակ ճամբու վրայ բերել: Համեմատաբար աւելի երկար պիտի տեւէր այս գործակցութիւնը, բայց ակիզբէն ամլութեան դատապարտուած միամիտ երիտասարդներու յաւակնոտութիւն մըն էր այդ շարժումը:

Իթթիհատական յեղափոխութիւնը ոչ թէ միայն չկրցաւ սպառնացող վտանգը հեռացնել, այլ ինկաւ Գերմանիոյ ազդեցութեան տակ եւ օր մըն ալ, Վիլհէլմի կըրունկէն կախուած, Համաձայնական պետութիւններուն դէմ պատերազմի ելաւ եւ կործանման առաջնորդեց Օսմանեան կայսրութիւնը:

Իսկ մինչ այդ՝ արդէն Օսմ. Սահմանադրութիւնը հռչակուելէն անմիջապէս ետք ինքնօրէն Պուլկարիան անկախ պետութիւն դարձած էր, Աւստրիա-Հունգարիան վերջնականապէս գրաւած էր Հէրսէք-Պոսնիան, Ալպանիան նոյնպէս անկախ պետութիւն էր դարձեր, Իտալիան գրաւած էր Երկոտասան կղզիները եւ Ափրիկեան Տրիպոլիսը: Իսկ 1912*ին բռնկած Պալքանեան պատերազմով Թուրքերը վերջնականապէս պիտի արտաքսուէին*

Եւրոպայէն, եթէ վերջին պահուն, հողերու բաժանման շուրջ՝ անհամաձայնութիւն ծագած չըլլար մէկ կողմէ Սերպիոյ եւ Յունաստանի, միւս կողմէ Պուլկարիոյ միջեւ, որով Թուրքերը պատեհութենէն օգտուեցան եւ վերագրաւեցին Էտիրնէն, Ռումէլիի մէկ երրորդ մասը իրենց տիրապետութեան տակ պահելով:

ՅԵՏԱՇՐՋԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ԱՏԱՆԱՅԻ ՋԱՐԴԸ

Բայց Միտհատեան Սահմանադրութիւնը վերաքննելու հարցը երբ Իթթիհատականներուն սեղանին վրայ եկաւ, ցնցուեցաւ Համիտ, որ իր վեհապետական իրաւունքներէն հրաժարած պահուն յաջողած էր իրեն վերապահել զինուորական եւ ծովային նախարարներուն ընտրութեան իրաւունքը: Սրբագրութեան ենթարկուելիք Սահմանադրութիւնը պիտի խլէր իրմէ այդ իրաւասութիւնն ալ: Չհանդուրժելով վերահաս այդ նոր շնորհազրկման՝ Համիտ 1909 Մարտ 31ին յետաշրջական շարժում մը ստեղծեց Կ. Պոլսոյ եւ ամբողջ երկրին մէջ: Իթթիհատականները յաջողեցան իր սաղմին մէջ խեղդել դաւադրական այդ շարժումը: Սելանիկի բանակին հրամանատար Մահմուտ Շէվքէթ փաշա բանակին գլուխն անցած Կ. Պոլիս մտաւ: Սուլթանը գահազուրկ եղաւ, խռովութիւնը սանձուեցաւ եւ խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ:

Բայց «չէրիաթ»ական այս շարժումը տարբեր բնոյթ ստացաւ Ատանայի հայկական շրջանին մէջ: 21.000 Հայեր, այր, կին, ծեր ու երախայ ջարդի ենթարկուեցան, ըստ մեր Ազգ. Պատրիարքարանի տուեալներուն, եւ Հայոց բնակարանները, եկեղեցիները, խանութները կողոպուտի եւ հրկիզման ենթարկուեցան:

Այս ջարդը վերջանալէ յետոյ Կ. Պոլսոյ Ազգային եւ Օսմ. Խորհրդարաններուն մէջ՝ Հայերուն բողոքին գոհացում տալու նպատակով՝ Իթթիհատական կառավարութիւնը քննիչ մարմին մը ուղարկեց Ատանա, որուն

կ'անդամակցէին նաեւ երկու Հայեր, Մանասթըրլի Նահանգի դատական քննիչ Յարութիւն Մոստիչեան եւ Օսմանեան Երեսփ. Ժողովի անդամ Իթթիհատական Յակոբ Պապիկեան: Վերջինս իր պատրաստած տեղեկագրին մէջ արձանագրած էր նաեւ հետեւեալ տողերը.—

«Վերջացնելէ առաջ ստիպուած եմ ամենախոր ցաւով աւելցնելու թէ Իթթիհատ վէ Թէրաքքը կուսակցութեան անդամները Ատանայի վայրագ եղեռնագործութեան կազմակերպման եւ գործադրութեան մասնակցած են: Այս իրողութիւնը հաստատուած է նահանգին զանազան տարրերուն կողմէ, հիւպատոսներէն, ամերիկացի միսիոնարներէն եւ լատին քահանաներէն:»

Տեղեկագրին այս տողերուն զոհ գնաց նաեւ ինքը՝ Յ. Պապիկեան, Յուլիս 20ին իր բնակարանին մէջ խորհրդաւոր պայմաններու մէջ յանկարծամահ ըլլալով (*):

(*) Տեղեկագրին այս հատուածը Հայերու ձեռքը անցաւ հետեւեալ պարագաներուն մէջ: Պապիկեանի մահէն յետոյ անոր բնակարանը կ'երթան Օսմ. Խորհրդարանին անդամ Համբարձում Պոյաճեան (Մուրատ) եւ ուրիշ թուրք երեսփոխան մը: Վերջինը իր կնիքը մոռցած ըլլալով միասին առնել, Պապիկեանի տեղեկագիրը, իր յարակից գրութիւններուն հետ, կը կնքուի Հ. Պոյաճեանի կնիքով եւ կը յանձնուի անոր ընտանիքին:

Վերադարձին Հ. Պոյաճեան կը տեսնուի Միհրան Տամատեանի եւ Սարգիս Սուինի հետ: Կ'որոշեն բանալ տեղեկագիրը եւ լուսանկարել զայն: Պատրիարք Եղ. Եպ. Դուրեան կու տայ իր համաձայնութիւնը: Շաւարշ Հովիւեան եւ Հմայեակ Ազատեան իրենց գործիքներով կը լուսանկարեն տեղեկագիրը եւ կը բերեն Պատրիարքին կը յանձնեն:

Յ. Պապիկեանի այս Տեղեկագիրը հայերէնի թարգմանուելով 1919ին Կ. Պոլսոյ «Կիլիկիա» գրատան կողմէ հրատարակուեցաւ:

Ատանայի ջարդը կ'արդարացնէր այն վերապահութիւնը, զոր հայ ժողովուրդը առհասարակ ունէր «ազատութիւն, եղբայրութիւն, արդարութիւն» աղաղակող Թուրք յեղափոխականներուն եւ քաղաքական գործիչներուն կողմէ տրուած հաւաստումներուն հանդէպ:

Եթէ միայն Թուրք յետադիմականներուն՝ «չէրիաթճի»ներուն կողմէ կազմակերպուած ըլլար այդ ջարդը, կերպով մը կարելի պիտի ըլլար մեղմացնել Հայոց զգացած դառնութիւնը, բայց իթթիհատականներուն դերը այդ ջարդին մէջ, հայ իթթիհատական Յակոբ Պապիկեանի անհետացումը իր պատրաստած տեղեկագրին հետ՝ անվստահութեան մթնոլորտը աւելի ծանրացուցին: Մեր պատրիարքարանին եւ Օսմանեան Խորհրդարանին հայ երեսփոխաններուն կողմէ կառավարութեան քով կատարուած դիմումներն ու բողոքները արժէք չունեցան: Զքմեղանքներ, մեղադրանքներ, նոր նոր հաւաստումներ, բոլորն ալ Թրքական դասական կեղծիքներով շաղախուած:

Հայ ժողովուրդը կրցաւ ըմբռնել դաշնակցականներուն եւ իթթիհատականներուն միջեւ կնքուած «համաձայնութեան» արժէքը, բայց դաշնակցականները դանդաղ նկատումներէ մղուած պիտի չկրնային հեռանալ իթթիհատականներէն, ի մէջ այլոց, աւելի նպաստակարմար նկատեցին վերանորոգել իրենց դաշինքը անոնց հետ, խորհելով թէ գործակցութեան արժէքը այս անգամ պիտի գնահատուէր իրենց դաշնակիցներուն կողմէ, որովհետեւ այդ օրերուն իթթիհատականներուն ընդդիմադիր նոր կուսակցութիւն մը՝ «Իթիլաֆ» — ազատական — անունով հրապարակ եկած էր: Այս կուսակցութիւնը պահ մը այնքան զօրացաւ, որ կրցաւ տապալել իթթիհատական կառավարութիւնը եւ ձեռք առնել իշխանութիւնը: Երկու կողմէ դիակներ փռուեցան գետին, մինչեւ որ Սելանիկի շարժման հերոս՝ Էնվէր յաջողեցաւ նորէն կացութեան տէրը դառնալ, Թալէաթին եւ Ճէմալին միանալով՝ Իթթիհատականները նո-

րէն Իշխանութեան գլուխը բերել: Փաստօրէն եռապետական տիքդաքէօրութիւն մը կը հաստատուէր:

Բայց ո՛չ Ժէօն Թիւրքերը իրենց բերած յեղաշըրջումով պիտի կրնային Թուրքիան ազատել նոր անդամահատութենէ մը եւ ոչ ալ Իթթիլաֆականները: Էնվէրի եւ Նիազիի բռնկեցուցած յեղափոխութիւնը ո՛չ թէ Փարիզի Գոնկրէէն կը բխէր, ինչպէս կը ջանային հաւատացնել դաշնակցականները Հայերուն, այլ «Ռէվալի տեսակցութենէն», որ Սելանիկի շարժումէն քանի մը ամիս առաջ տեղի ունեցած էր եւ կու գար հիմը դնելու Եռրեակ Համաձայնութեան (ֆրանքո-ռուս-անգլիական) եւ սպառնալիքի ազդարարութիւն մը դառնալու Թուրքիոյ դէմ:

●

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ «ՅԵՏԱՇՐՋԱԿԱՆ» ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐԸ ԵՒ «ԻԹԹԻՀԱՏԱԿԱՆ» ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ուրեմն Գահիրէի մէջ գոյացած համաձայնութեամբ Արմենական կազմակերպութիւնը կը ձուլուէր նորակազմ Սահմ. Ռամկավար կուսակցութեան մէջ:

Ռամկավարներուն որդեգրած վերապահութիւնը թելադրուած էր արմենականներուն կողմէ եւ թոյլ պիտի տար անոնց ամուր կենալ իրենց ըմբռնած ինքնապաշտպանութեան գետնին վրայ, որուն արժէքը Երկրին Սրտին — Վանի — մէջ նոյն արմենականներէն իր սկզբնական դաստիարակութիւնը ստացած ժողովուրդը աւելի խոր գիտակցութեամբ գնահատած էր, իսկ դաշնակցականներուն ցուցադրական գործունէութեան վրայ ժողովուրդին գիտակից խաւերը մատի արանքով կը նայէին:

Արմենականներուն ռամկավար անունով մկրտուիլը կը հեգնուէր Վանի դաշնակցականներուն կողմէ, որոնք միշտ կը մնային «յեղափոխական» եւ «ընկերվարական», մինչ արմենականները կը դառնային «հակայեղափոխա-

կան», «յետաշրջական» եւ «կղերական - պուրժուական» կուսակցութիւն: Վանի դաշնակցականները Կ. Պոլսոյ իրենց մէպուսներէն աւելի ոգեւորուած էին «Իթթիհատ-դաշնակցական դաշնագրով», որուն տուած առանձնաշնորհումով անոնց մեծ ու փոքր չէֆերը մեծ ինքնագոհութեամբ ելեւմուտ կ'ընէին տեղական Թուրք պաշտօնեաններուն քով:

Բայց հակառակ իթթիհատականներուն հետ իրենց ունեցած կապակցութեան եւ վայելած աջակցութեան, դաշնակցականները չկրցան ո եւ է դրական լուրջ դեր կատարել Վանի մէջ:

Կար հողային հարց հայ գիւղացիութեան համար: Կարելի չեղաւ զայն լուծել: Քիւրտ աշիրէթապետները պիտի չուզէին հրաժարիլ իրենց աւատապետական իրաւունքներէն: Դաշնակցական մէպուսները Օսմանեան խորհրդարանէն ներս եւ դուրս, իթթիհատականներուն քով ամէն միջոցի դիմեցին հայ գիւղացիութեան այդ ցաւոտ հարցին լուծման համար, բայց ի զուր: Իթթիհատականները պիտի չուզէին լսել իրենց «դաշնակից»ներուն արտունջները, պահանջները եւ բողոքները գըլխաւորաբար երկու նկատումներով, նախ՝ որովհետեւ իրենց այդ «դաշնակիցներ»ուն կողմէ եկած լուրջ պահանջ մը պէտք էր մերժէին... եւ յետոյ կ'զգուշանային ստեղծուած մէկէ աւելի արտաքին եւ ներքին կնճռոտութիւններուն վրայ աւելցնել նաեւ քրտական ճակատէն գալիք սպառնալիք մը՝ Հայերուն պատճառով:

Անլսելի կը մնային նաեւ հայ գիւղացիներուն բողոքները քրտական աւազակութիւններուն դէմ: Եօթը տարուան ընթացքին 6 - 7 նահանգապետներ իրարու յաջորդեցին Վանի մէջ, անոնցմէ միայն մէկը՝ Թահսին պէյը անձնական կորով մը ցոյց տուաւ այդ մարզին վրայ եւ յաջողեցաւ քիւրտ աւազակապետներէն երկուքը՝ Շաքըր եւ Միր Մհէն՝ սպաննել տալ:

Դաշնակցականները իրենց ազդեցութիւնը Հայերու, Քիւրտերու եւ Թուրքերու քով զգացնել տալու

նպատակով 1912ին Վան նահանգին Կարճկան գաւառին մէջ սպաննեցին քիւրտ աւազակ մը։ Անշուշտ հայ գիւղացիները պիտի ուրախանային։ Բայց շատ կարճատեւ եղաւ այդ ուրախութիւնը։ Քանի մը օր ետք սպաննուող աւազակին պարագաները նոյն գաւառին մէջ սպաննեցին դաշնակցական գործիչ եւ Աղթամարի թեմական տեսուչ Ռափայէլը եւ անոր ուղեկից վեց հայ գիւղացիները, կողոպտուտներ ըրին եւ բռնաբարեցին հայ գեղջկուհիները։ Դաշնակցականները իրենց ազդեցութիւնը չտկարացնելու համար պարտաւոր էին դիմել փոխադարձ վրէժի, պէտք էին սպաննել գոնէ 30 – 35 Քիւրտ։ Բայց չէին կրնար եւ չկրցան սպաննել եւ ոչ իսկ մէկ Քիւրտ։ Խնդիրը դատարան յանձնուեցաւ։ Դաշնակցականները իրենց դաշնակից իթթիհատականներուն դիմեցին, որպէս զի դատարանը արդարութիւնը երեւան հանէ։ Դատարանը իր պարտականութիւնը կատարեց Կարճկանի 7 գիւղերէն 18 Հայեր իբր ոճրագործ դատապարտելով, իսկ Քիւրտերէն 3 հոգի քանի մը ամիս բանտարկելէ յետոյ ազատ արձակելով...։

Բայց եթէ դաշնակցականները քիւրտ աւազակ մը սպաննելով՝ հակառակ իրենց յուսացածին՝ վարկաբեկուեցան, տասնապատիկ տուգանքի ենթարկեցին հայ գիւղացիութիւնը եւ աւելորդ անգամ մըն ալ յուսախաբ եղան իրենց դաշնակից իթթիհատականներէն, ընդհակառակը լիովին պաշտպանուեցան նոյն դաշնակիցներէն, երբ քաղաքին մէջ սպաննեցին ամէնէն ականաւոր հայ դէմքերէն մէկը՝ Վանի քաղաքապետ Պետրոս Գարամաճեանը, որ միանգամայն Հ. Բ. Ը. Միութեան Վանի Մասնաճիւղին հիմնադիրը եւ վարչութեան ատենապետը, ինչպէս նաեւ Վանի առաջին առեւտրական ընկերութեան հիմնադիրներէն էր։

Ինչո՞ւ սպաննեցին Գարամաճեանը։

Մօտ 70 տարեկան խիստ պահպանողական մըն էր Գարամաճեան եւ կ'ուզէր որ իր ձեռնարկներով, նուիրատուութիւններով եւ իր տուած պետական պատուա-

նշանով փառաբանուէր միշտ իր անունը։ Ան հակառակ էր առհասարակ մեր բոլոր կուսակցութիւններուն եւ մանաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ուր որ առիթ ներկայանար, խստօրէն կը քննադատէր դաշնակցականները, չէր քաշուեր մինչեւ անգամ յայտարարելու թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գոյութիւնը աղէտ մըն է հայ ժողովուրդին համար։

Իր այս համոզումէն առաջնորդուած՝ Գարամանեան նամակ մը գրեց Կ. Պոլիս Արշարունի պատրիարքին եւ մտերմաբար թելադրեց անոր, որ ճամբա՞յ մը գտնէ դուրսէն Վան մտած դաշնակցական երկու - երեք չէֆերը հեռացնելու համար։

Եւ ահա օր մըն ալ (1912 Դեկտ.ին) լսուեցաւ որ Գարամանեան դաշնակցական ահաբեկիչի մը ձեռքով սպաննուած է։

Ժողովուրդը շատ յուզուեցաւ։

Պէտք էր մեղմացնել այդ յուզումը։ Տեղական «Աշխատանք» թերթին մէջ, դաշնակցականները ցաւակցութիւն յայտնեցին, գովասանքներ ըրին Գարամանեանի հասցէին, ըսին թէ ճիշդ է որ ոճրագործը դաշնակցական մըն է, (ոճրագործը ճանչցուած էր), բայց անհատապէս գործած էր այդ ոճիրը, եւն., եւն.։ Բայց իրենք ալ գիտէին թէ հաւատացող մը պիտի չգտնուէր իրենց ըսածներուն։

Մինչ անոնք հրապարակաւ այս չքմեղանքներուն կը դիմէին, հանրային յուզուած կարծիքը մեղմացնելու նպատակով, վարագոյրին ետեւէն սպառնալիքներ կը տեղացնէին Գարամանեան ընտանիքին, որպէս զի դատարան չդիմէ։ Այդպէս ալ եղաւ...։ Իթթիհատական իշխանութիւնն ալ ո եւ է հետապնդում չկատարեց ի մէջ իր դաշնակիցներուն...։

ՎԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ժէօն Թիւրքերը կը յուսային թէ 1908ի յեղաշրջումով Թուրքիան պիտի կրնային ազատել նոր անդամահատութիւններէ, օտար պետութիւններուն կողմէ իրենց ներքին գործերուն միջամտելու իրաւասութենէն — քափիթիւլասիոններէն, *օսմ. կայսրութեան փլուզումին առաջքը առնել եւ կարգ մը բարենորոգումներով երկրին մէջ տիրող դժգոհութիւններուն վերջ դնել։*

Բայց ո եւ է մարզի մէջ անոնց յոյսերը չարդարացան։ Երկրին վերակենդանացման համար հիմնական ձեռնարկներ չկրցան ընել։ Եօթը տարուան ընթացքին (1908 - 1914) *երեք անգամ քննիչ յանձնաժողովներ ուղարկուեցան գաւառները՝ ուսումնասիրելու համար բարենորոգումներու վերաբերող հարցերը, ինչպէս նաեւ Քիւրտերու գրաւած հողերուն հարցը։ Քիւրտ աւատապետները մնացին իրենց առանձնաշնորհեալ դիրքերուն վրայ։*

Հայեր իրենց ձեռներէցութեամբ պիտի աշխատէին շարժում մը մտցնել իրենց տնտեսական եւ մշակութային կեանքին մէջ։ Համիտեան շրջանի կարգ մը կաշկանդումներ, որոնց ենթարկուած էին միայն Հայերը, ջնջուած էին։ Կար երթեւեկի ազատութիւն, առեւտրական հրապարակի վրայ, արհեստներուն, երկրագործութեան մէջ թեթեւ կենդանութիւն մը հետզհետէ զգալի կը դառնար։ Պետական եւ երկրագործական դրամատուներու տեղական մասնաճիւղերը, որոշ աստիճանով մը դիւրութիւն կու տային առեւտրականներուն եւ երկրագործներուն։ Ճարտարարուեստը կը մնար իր ամենանախնական վիճակին մէջ, բայց տեղական արհեստանոցներուն եւ ձեռարուեստներուն մէջ օրը օրին ցուցադրուող նորաձեւութիւնները զուարթութիւն մը կ՚ստեղծէին երէկուան մելամաղձոտ մթնոլորտին մէջ։ Հայ ոսկերիչներուն եւ փորագրիչներուն արտադրութիւնները կ՚սկսէին հասնիլ մինչեւ Փարիզ, Լոնտոն եւ Ուաշինկթըն։

Աւելի ոգեւորիչ էր Հայերուն շարժումը ազգային-մշակութային մարզին վրայ: Կուսակցութիւնները ունեցան իրենց քլիւպները, դաշնակցականները իրենց «Ազատութեան Լոյս» գրադարան-ընթերցարանը, ռամկավարները իրենց «Մ. Աւետիսեան» գրադարան-ընթերցարանը՝ նուիրուած արմենականներու մեծ առաջնորդ Մ. Աւետիսեանի (Թէրլէմէզեան) յիշատակին, դաշնակցականները իրենց «Աշխատանք» շաբաթաթերթը, ռամկավարները՝ իրենց «Վան-Տոսպ»ը, նոյնպէս շաբաթաթերթ:

Դպրոցները եւ կուսակցութիւնները պարբերաբար կու տային թատերական ներկայացումներ, ունէին իրենց սիրողներու խումբերը. Կովկասէն ալ դերասաններ եկան Վան եւ ներկայացումներ տուին:

Մշակութային մարզին վրայ մեծ շարժում տեսնուեցաւ կրթական գործին մէջ:

Ռամկավարները, որ հին շրջանին (1902) յաջողեր էին հիմնել Կեդրոնական վարժարանը, սահմանադրական շրջանին առաջին օրերէն իրենց կուսակցութեան Կեդրոնին աջակցութեամբ Կ. Պոլսէն հրաւիրեցին Յովսէփ Գույումճեանը վարժապետանոցի տեսչութեան պաշտօնին:

Կեդրոնականին մրցակից Երամեան անհատական վարժարանը 1909ին տօնեց իր 30ամեակը եւ այդ առիթով հանգանակուած գումարով կարելի եղաւ սեփական եւ գեղեցիկ շէնք մը շինել եւ դպրոցին ուսումնական մակարդակը աւելի բարձրացնել:

Ռամկավարները Կեդրոնականով այլեւս չգոհանալով՝ յաջողեցան Միացեալին եւ Հ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան աջակցութեամբ հիմնել Վարժապետանոցը, որ Երամեան վարժարանէն բարձր երկու դասարան ունեցաւ: Վարժապետանոցին նպատակն էր շրջանաւարտներ հասցնել գլխաւորաբար ուսուցչական ասպարէզին համար:

Մշակութային մարզին վրայ այս շարժումը հետզհետէ աւելի կ'ուժեղնար Վանի մէջ մասնաւորապէս կուսակցութեանց մրցակցութեամբ: Բայց դաշնակցականները, ինչպէս հին օրերուն, նոյնպէս եւ այժմ չէին գոհանար օրինաւոր մրցակցութեամբ, դաւադրական գործելակերպը միշտ ի պատուի մնաց անոնց քով, թէռէօռը անբաժան մնաց իրենցմէ: Բազմաթիւ այդօրինակ գործելակերպէն կը բաւականանամ միայն մէկը յիշելով իբր օրինակ:

Ռամկավարներուն «Վան Տոսպ» շաբաթաթերթին լուրջ քննադատութեանց եւ մերկացումներուն դաշնակցական «Աշխատանք»ը չէր կրնար պատասխանել: Անոնք դիմեցին իրենց որդեգրած «կարճ եւ ազդու միջոցին» — ահաբեկումին: Իրիկուն մը, երբ «Վան Տոսպ»ի սրբագրիչ Հայկ Տէր Մկրտիչեան եւ իր եղբայրը Երուանդ (Թերթին գրաշարը) տպարանէն տուն կը դառնային, խումբ մը դաշնակցականներ անոնց վրայ յարձակեցան: Հայկ դաշոյնի հարուածով մը կողքէն վիրաւորուեցաւ եւ գետին փռուեցաւ, իսկ Երուանդ անմիջապէս փողոցին ուռենիներուն ետեւ ապաստանելով ատրճանակի քանի մը հարուած քաշեց յարձակում գործողներուն վրայ, որոնցմէ մէկը անկենդան գետին ինկաւ: Յարձակողները փախան, իրենց սպաննուող ընկերոջ դիակը փողոցին մէջ թողլով. իսկ Հայկ՝ եղբօրը օգնութեամբ մօտակայ ընկերներուն տունը փոխադրուեցաւ եւ ծածկուեցաւ: Ոստիկանութիւնը շատ հետապնդեց, բայց չյաջողեցաւ ոչ մէկը ձերբակալել: Ժամանակ մը երկու եղբայրները Վանի մէջ ծածուկ ապրելէ յետոյ անցան արտասահման (*):

(*) Տէր Մկրտիչեան եղբայրներէն Հայկ անցաւ Ֆրանսա եւ բժշկութիւն սորվեցաւ եւ այժմ Տոմի շրջանին մէջ բժշկութիւն կ'ընէ, իսկ Երուանդ Պոսթընի մէջ տպագրական գործով կը զբաղի եւ կը խմբագրէ Ամերիկայի «Վասպուրական» Հայրենակցական միութեան «Արծուի Վասպուրական» ամսաթերթը:

Դաշնակցականներուն նպատակն էր «Վան Տոսպ»ի սրբագրիչն ու գրաշարը ահաբեկելով՝ խափանել թերթին հրատարակութիւնը: Կը կարծէին որ եթէ անոնք դադրէին թերթին մէջ աշխատելէ, անոր հրատարակութիւնը կանգ պիտի առնէր: Բայց ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ իրենց մութ ձեռնարկին մէջ սխալեցան: Ճիշտ է որ երկու եղբայրներըակամայ գործուած սպանութեան հետեւանքով ստիպուած եղան հեռանալ Վանէն, բայց անոնց տեղը ուրիշներ եկան: Իսկ դաշնակցականները իրենց վայրենաբարոյ կիրքը յագեցնելու համար զոհ մը տուին:

●

Վ Ա Ր Ա Գ
(1905 - 1915)

Վանի մշակութային շարժման մասին խօսած ատեն՝ թոյլ կու տամ ինձ քիչ մը աւելի երկար կանգ առնել Վարագի վրայ:

Վանի բազմաթիւ վանքերէն Վարագ միակն էր որ մօտիկ անցեալին մէջ մեծ ժողովրդականութիւն կըր-

ցած էր վայելել Խրիմեան Հայրիկի շնորհիւ, ինչպէս նաեւ միակն էր, որուն «խնամակալութեան» Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «տենչալով տենչայր», բայց պիտի չկարենար իրագործել իր այդ տենչը:

Մինչեւ անցեալ դարու կէսերը Վարագ ենթակայ էր Վանի առաջնորդարանին, որուն «երեւելիները», կ'ըսուի թէ վանքը իրենց համար ամարանոց դարձուցած էին: Երբ Խրիմեան Կ. Պոլսէն Վան կու գայ իբրեւ վարդապետ (1885) եւ իբրեւ վանահայր Վարագ կը մտնէ, իր առաջին գործը կ'ըլլայ այդ «երեւելիներուն» ձեռքէն խլել վանքը եւ Պատրիարքարանէն ենթարկել զայն: «Աղա»ներու քմահաճոյքին չհանդուրժող Խրիմեան իրապէս կ'արժեցնէ իր անկախութիւնը: Քաղաքէն 6 - 7 քիլոմէթր դուրսը գտնուող վանական այդ խաղաղ ճգնարանին մէջ կենդանի շարժում ստեղծեց իր հիմնած տպարանով, հրատարակած «Արծուի Վասպուրականի»ով, իր բացած Ժառանգաւորաց վարժարանով, որ քիչ յետոյ պիտի ստանար «Երկրագործական վարժարան» անունը: Խրիմեան այդ վանքին մէջ էր որ հասցուց ժողովուրդին նուիրուած մտաւորականներու ընտիր սերունդ մը, որ իբր քարոզիչ, մատենագիր, վարդապետ, քահանայ եւ ուսուցիչ մտաւ ժողովուրդին մէջ: Սրուանձտեաններ, Արսէն Թոխմախեաններ, Տէվկանցներ, Փիրղալէմեաններ, Դանիէլ վարդապետներ, Միրախորեաններ, Անանեաններ, Աղուանեաններ եւ բազմաթիւ գաւառական մտաւոր ոյժեր Խրիմեանի շունչով խանդավառուած էին: Վարագ Վանի եւ ամբողջ Հայաստանի լուսաւորութեան փարոսը եղած էր 19րդ դարու երկրորդ կէսին:

Բայց հազիւ քառորդ դար մը տեւեց Վարագի այդ «ոսկեդար»ը, Խրիմեանի աքսորով (1885) Վարագը դէպի իր արեւամուտը դիմեց:

Կառավարութիւնը փակեց տպարանը, մամուլը գրաւեց եւ սկսաւ Թուրքերէն լեզուով հրատարակել իր

«Վան» պաշտօնաթերթը: Երկրագործական վարժարանը նոյնպէս փակուեցաւ, վարդապետներէն ոմանք բանտարկուեցան, ուրիշները հարկադրուեցան հեռանալ Վանէն, իսկ 1896ի Վանի «դէպք»ին ժամանակ վանքը կողոպտուեցաւ եւ հրդեհի մատնուեցաւ:

Թէեւ Վանի ժողովուրդը փութաց վերաշինել Վարագը, այրուածներուն տեղը նորերը կանգնեցնել, «դէպք»էն ժառանգած 100ի չափ որբերուն ապաստան տալ, բայց կեանքը շատ ծանր էր այդ օրերուն Վարագի մէջ:

Վանքին հոգաբարձութիւնը (*) *Պատրիարքարանէն առաջած խեղճուկ նպաստով, Քարասուլեան կտակագրամին տոկոսով եւ ուխտաւորներուն նուիրատուութեամբն էր որ կը պահէր որբանոցը: Վանքին սեփական տնտեսութեան — երկրագործութեան եւ անասնաբուծութեան — աղբիւրները դեռ չոր ու ցամաք էին:*

Վան դառնալէս (1900) *յետոյ չորս տարուան ընթացքին դպրոցին չորս տեսուչները յաջորդաբար ուսումնական տարին վերջացնելնուն պէս կը փախչէին Վարագէն:*

Ես ալ «գոնէ մէկ տարուան համար» պէտք էր ընդունէի տեսչական պաշտօնը, ըստ կուսակցութեան ո-

---

*) 1896ին երբ Վարագ ամայացաւ, Պատրիարքարանը Հոգաբարձութեան յանձնեց վանքին հոգածութիւնը: Այս դրութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ 1915 թ. ը: Պատրիարքարանը հոգաբարձուները կ'ընտրէր քաղաքին բարեկեցիկ եւ ձեռնհաս դասէն, որոնք ժողովուրդին վստահութիւնը կը վայելէին: Իբրեւ այդպիսին՝ Պետրոս Գարամանեան առաջին տեղը կը գրաւէր. ան աչքի կ'իյնար իր կրօնասիրութեամբ և առատաձեռնութեամբ՝ իր դասակիցներէն շատերուն համեմատութեամբ: Իմ պաշտօնավարութեանս շրջանին հոգաբարձու եղան նաեւ Ա. Աղոսանեան, Ռ. Շատուորեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Ի. Հիւսեան, Մ. Ճիտէչեան, Մ. Երամեան եւ Յ. Ժամագործեան:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

բուշումին: Դաշնակցականները հնարաւորութիւն չունէին տաք կռուելու Վարագ, բայց Երամեանը կը մղէին որ իր շրջանակէն մէկը ուղարկէ այնտեղ ի հեճուկս արմենականներուն:

Դժուարտանելի էր կեանքը Վարագի մէջ: Ճիշդ է, գարնան եւ ամրան 4-5 ամիսներու ընթացքին, բնութեան այդ հրաշագեղ ծոցին մէջ շուրջդ դիւթական հրմայք մը կը տիրէր, բայց ձմեռն ալ շատ հեղձուցիչ էր, առնուազն չորս ամիս ձիւնը, ցուրտը եւ հովը կ'իշխէին շուրջդ: Քաղաքէն Վարագ մօտ մէկ ժամ տեւող ձիով ճամբորդութիւնը շաբաթը անգամ մը կամ շատ

անգամ երկու անգամ, յաճախ անկարելի կը դառնար ձիւնափոթորիկին հետեւանքով:

Վանքին միաբանութիւնը. կը կազմէին երեք խեղճ վարդապետներ, որոնք առաւօտեան եւ իրիկուան ժամերգութեան ամէնօրեայ պարտականութիւնը կատարելէ յետոյ կը փակուէին իրենց խուցերուն մէջ: Որբանոցը ապաստանարան մըն էր 10էն մինչեւ 18 տարեկան որբերու, որոնց մէկ մասը իր կրած տառապանքներուն եւ դառն յիշողութիւններուն ազդեցութեան տակ կքած՝ ուսանելու ընդունակութենէն զրկուած էր. որբանոցին տուած սնունդն ալ անբաւարար էր:

Միակ կենդանի շունչը վանքին մէջ «պարոն Պետրոս»ն էր, վանքին վերակացուն, Խրիմեանի շրջանի աշակերտներէն մէկը, վանքին հաւատարիմ այդ պահակը մնացեր էր այնտեղ իբրեւ «աշխարհական միաբան»: Անոր յանձնուեր էր վանքին տնտեսական բաժնին՝ երկրագործական եւ անասնաբուծական աշխատանքներուն՝ ղեկավարութիւնը:

Ես ալ դժուարութիւններու մէջ անցուցի առաջին տարուան պաշտօնավարութիւնս: Բայց ուսումնական տարին վերջանալէ յետոյ փոխանակ հրաժարականս տալու, յայտարարեցի հոգաբարձութեան թէ պիտի շարունակէի պաշտօնս, եթէ ընդունուէին առաջարկներս, որուն գլխաւոր կէտերն էին՝ մեծցնել դպրոցին պիւտճէն, ուժեղցնել ուսուցչական կազմը, աշակերտներուն սնունդը բարելաւել, ամբողջ աշակերտները ամէն օր առաւօտ եւ երեկոյ եկեղեցի իջեցնելու փոխարէն բաւականանալ միայն կիրակի եւ մեծ տօնական օրերով:

Գարամաճեանի համար անհանդուրժելի էին այս առաջարկները, որոնք հոգաբարձութեան կը ներկայացնէի, բայց իրագործելի: Համաձայնութիւն գոյացաւ:

Ալ այնուհետեւ պիտի պահէի պաշտօնս: Տարուէ տարի կը փոխուէր կեանքը Վարագի մէջ: Խանդավառութիւն ուսուցչական խումբին մէջ, ժպիտ աշակերտ-

«ՎԱՐԱԳԱՑ Պ. ՊԵՏՐՈՍ»

ներուն ամպամած դէմքին վրայ, բարեփոխութիւն անոնց ապրելակերպի պայմաններուն մէջ (ուսման ծրագիր, սնունդ, հագուստ, մաքրութիւն, զբօսանք, ևն.), ինքնագոհութիւն հոգաբարձութեան քով, հետաքրքրութեան վերազարթում դէպի Վարագ ժողովուրդին մէջ:

1907ին կը լրանար դպրոցին յիսնամեակը, կարելի չէր յոբելեանը տօնել, ատոր փոխարէն, ամբողջ հայ ժողովուրդին հետ Վարագ սգաց Խրիմեանի մահը:

Յաջորդ տարին, 1908ին, Օսմ. Սահմանադրութեան վերահռչակումով, Նոր խանդավառութիւն մը տիրեց Վարագի մէջ (*): Յաջորդ տարին հոգաբարձութեան.

(*) Շօշափելի փաստը, որ իրաւունք կու տար Վարագին իրապէս խանդավառուելու, այն եղաւ որ խոշա-

սեղանին վրայ եկաւ դպրոցին յիսնամեակը տօնելու հարցը:

Պէտք էր եւ կարելի էր այդ տօնին տալ համազգային բնոյթ; Որոշուեցաւ 1910ի ամառը կատարել յոբելենական հանդէսը: Ազգ. Պատրիարքարանը տուաւ իր հաւանութիւնը: 1908ի ամառուան արձակուրդին Կովկաս անցայ: Նորընտիր Իզմիրլեան Կաթողիկոսը տուաւ իր հաւանութիւնը եւ կոնդակը: Անցայ Թիֆլիս եւ նախ տեսնուեցայ «Մշակ»ի խմբագրապետ եւ Կովկասի Հայոց Գիւղատնտես. Ընկերութեան նախագահ Ա. Քալանթարի հետ:

Յոբելենական տօնը իրեն հետ բերած էր նաեւ դըպրոցին նորէն գիւղատնտեսական գոյն տալու հարցը: Այս մասին Վարագի ունեցած յարմարութիւնները տեղեկագրով մը Քալանթարին ներկայացուցի եւ ստացայ անոր դրական եւ քաջալերիչ պատասխանը:

Յետոյ տեսնուեցայ հանրային գործիչներու զանազան շրջանակներուն հետ: Թիֆլիսի հայ մամուլը, առանց բացառութեան, մեծ համակրանքով արձագանգ տուաւ արծարծուած հարցին:

քարձութիւնը կրցաւ վանքին մամուլը բռնագրաւումէ ազատել: Այն օրը, երբ Պ. Պետրոս սայլով մը եւ 2 - 3 մշակներով քաղաք իջաւ մամուլը ետ բերելու, կէսօրէն յետոյ դպրոցը արձակուրդ ունեցաւ, աշակերտները եւ ուսուցիչները մինչեւ ճամբուն կէսը գացին դիմաւորելու Հայրիկին մամուլը: Երգերու, պարերու խանդավառութեան մէջ մամուլը տպարանին մէջ իր տեղը տեղաւորուեցաւ:

Թէեւ փորձուեցաւ ուսուցչութեան կողմէ «Արծուիկ» անունով երկշաբաթաթերթ մը հրատարակել, բայց տառերը մօտ քառորդ դար անգործածելի մնալով եւ խոնաւութենէն ազդուելով անգործածելի դարձեր էին:

Խմորատիպ «Արծուիկ»ին հրատարակութիւնը, կարծեմ, հազիւ երեք ամիս տեւեց: Շատ ժամանակ կը խըլէր:

Թիֆլիսէն անցայ Պաքու եւ յետոյ Բաթում: Երեք ամիս տեւող այս ճամբորդութենէն կը դառնայի գոհ տրամադրութեամբ:

Շարունակուեցան յոբելենական նախապատրաստական աշխատանքները: Հոգաբարձութիւնը կ'աշխատէր իր կարգին, յոբելենական յանձնախումբը իր կարգին, բայց խանդավառ աշխատանք կատարողը ուսուցչութիւնն էր: Յարաբերութիւն մշակեցինք նաեւ Ամերիկայի «Վասպուրական» Հայր. Միութեան հետ, որուն հիմնադիր Ասքանազ (Աւետիս) Զչեանի հետ նամակագրութիւն ունէի ճեմարանի օրերէս, երբ ան դեռ կուսակցական շրջանակին մէջ էր: Հայր. Միութիւնը քաջալերեց դպրոցին գիւղատնտեսական կերպարանք տալու ձեռնարկը «Հայրիկեան ֆոնտ» անունով գումար մը գոյացնելով:

Յոբելեանը տօնուեցաւ որոշուած օրը մեծ խանդավառութեան մէջ. Հանդէսին մասնակցելու եկած էր տասնեակ հազարի մը բազմութիւն քաղաքէն եւ գաւառներէն, մինչեւ անգամ Կովկասէն:

Հանդէսին ներկայ եղաւ նաեւ Պէքիր Սամի, Վանի նահանգապետը իր շքախումբով: Դպրոցին այդ օրը տրուեցաւ «Հայրիկեան գիւղատնտեսական վարժարան» անունը:

Յոբելենական նուիրատուութիւններէն գոյացած գումարով անմիջապէս գիւղատնտեսական կարգ մը աշխատանքներու ձեռնարկեցինք: Վանքին հաւատարիմ աշխատաւոր Պ. Պետրոսի զաւակը, Վարագի աշակերտ Համազասպը ուղարկեցինք Ղարաքիլիսէ (Կիրովական), այնտեղի գիւղատնտեսական եռամսեայ գործնական դասերէն մեղուաբուծութիւն սորվելու, Թիֆլիսէն Գիւղատնտեսական Ընկերութեան միջոցով բերել տուինք Թխսիչ մեքենայ մը հաւաբուծութեան համար (*), սեր-

(*) Արհեստական ջերմութեամբ (ճարպուղով) ամսական 100 վառեակ ստանալու փորձերը յաջողութիւն կը խոստանային:

գաա մեքենայ մը՝ կարագ պատրաստելու համար, 8 հատ մեղուի արգիլական փեթակ՝ մեղուաբուծութեան համար, Տիարպէքիրէն 7000 հատ թթենիի տունկեր բերել տուինք եւ տնկեցինք դպրոցին ետեւը բարձրացող բլրալանջին վրայ՝ շերամաբուծութեան համար: Նոյն տարին բոժոժներ գնեցինք եւ յանձնեցինք մեր շրջանաւարտներէն Տիգրան Մահլէպաշեանին, որուն հայրը եւ հօրեղբայրները քաղաքին մէջ այդ ճիւղին, ինչպէս նաեւ մետաքսագործութեան մէջ, յայտնի մասնագէտներ էին: Երկրագործութեան նախարարութեան Վանի ներկայացուցիչը իբրեւ քաջալերութիւն՝ նուիրեց դպրոցին եւրոպական գութան մը:

Համազասպ Պետրոսեան իր դասընթացքը լրացնելէ յետոյ Վարագ դարձաւ եւ սկսաւ պարապիլ մեղուաբուծութեամբ, ուսուցիչներէն Յակոբ Զրբաշեան ստանձնեց հաւաբուծական եւ կաթնատնտեսական աշխատանքները: Ձեռնարկեցինք նաեւ ծխախոտի մշակութեան, ուսուցիչ Արփիար Սաֆրաստեանի ղեկավարութեամբ): Բանջարաբուծութիւնը նոր մղում ստացաւ:*

(*) Կը կարծեմ թէ ուսուցիչներ Յ. Զրբաշեան, Ա. Սաֆրաստեան, Տ. Մահլէպաշեան Հայաստան են, իսկ Համազասպ մեռաւ Եգիպտոսի մէջ: Այս առիթով կ'ուզեմ այստեղ յիշել թէ ուսուցիչները բոլորն ալ նուիրուած էին իրենց աշխատանքներուն թէ՛ դասարանէն ներս եւ թէ գիւղատնտեսական դաշտերուն վրայ: Ուսուցչական խումբին մէջ միշտ տիրեց համերաշխութիւն: Ուսուցիչներ ունէինք Սանասարեանէն (3), Վանի Կեդրոնականէն (3), Երամեանէն (2), թաղ. վարժարաններու եւ Վարագի նախկին աշակերտներէն (4): Ուսուցիչներուն մեծամասնութիւնը կազմուած էր կուսակցականներէ՝ դաշնակցական, հնչակեան, արմենական կամ ռամկավար, որոնք քաղաքին մէջ կուսակցական էին, իսկ Վարագի պարիսպներէն ներս՝ ուսուցիչ: Թոյլ կու տամ

Իրենց շրջանը լրացնող որբերուն տեղ գիւղերէն կ'ընդունէինք աշակերտներ, որոնք իրենց տեղերը վերադառնալէ յետոյ թէ՛ ուսուցչութիւն պիտի ընէին եւ թէ գիւղատնտեսական այս ու այն ճիւղերը պիտի մշակէին գիւղերուն մէջ:

Դպրոցին հին շէնքը այլեւս անյարմար էր, արդիական անհրաժեշտ յարմարութիւններով օժտուած ընդարձակ դպրոցական շէնքի մը կառուցման համար 1913ին հիմնարկէքը եղաւ:

Հողաբարձութիւնը 500 օսմ. ոսկի լիրայի պիւտճէ մը տրամադրեց շէնքին կառուցման համար. շինանիւթերու մեծ եւ կարեւոր մասը պիտի հայթայթէր վանքը իր ծառերէն, քարէն ու հողէն: Շէնքին առաջին յարկը ծածկուեցաւ, բայց երկրորդ յարկը կիսատ մնաց: Վերահաս համաշխարհային առաջին պատերազմը պիտի գար շուտով նորէն մոխրակոյտի վերածելու Վարագը եւ հովին պիտի տար անոր վերականգնումին համար թափուած բոլոր ջանքերը եւ եղած զոհողութիւնները:

Սահմանադրական եօթնամեայ շրջանին իրապէս ժողովուրդը մեծ համակրանք ցոյց տուաւ դէպի Վարագը: Դպրոցին մակարդակը բարձրացաւ: Վերջին երեք տարուան ընթացքին ունինք 15ի չափ գաւառական ուսուցիչներ: Վանքին եկամուտներն ալ տարուէ տարի աւելցան: 1914ին վանքն ունեցաւ 1000է աւելի ոչխար,

---

ինձ այստեղ յիշելու նաեւ անունները իմ այդ աշխատակից ուսուցիչներուս որոնց մեծ մասը մեռած է.— Գէորգ Գէորգեան, Պօղոս Պօղոսեան, Տաճատ Ալիկեան, Դաւիթ Փափազեան, Յակոբ Ջրբաշեան, Մարտիրոս Տապաղեան (բանաստեղծ Վեսպէր), Արփիար Արփիարեան, Հմայեակ Մանուկեան (Խօրօզեան), Հայկակ Քրաջեան, Համազասպ Պետրոսեան, Մատիր Խէրանեան, Տիգրան Մահլէպաշեան, Գրիգոր Բաղէշցեան, Ահարոն Տուտիկեան, Արիստակէս վրդ. Գատէճեան ալ եկեղեցագիտութեան դասեր կ'աւանդէր:

200ի չափ կաթնատու եւ լծկան կենդանիներ (կով, եզ, գոմէշ, ձի)։ Դպրոցն ալ սկսաւ տալ հասոյթներ իր գիւղատնտեսական ձեռնարկներէն։

Վանքին սեփականութիւնը եղող Սալախանէ կոչուած գիւղը, որ Համիտեան կառավարութեան շրջանին գրաւուած էր քիւրտ Տրպազ աղային կողմէ, Հոգաբարձութիւնը կրցաւ վանքին վերադարձնել, բայց առանց ո եւ է արդիւնք մը ստանալու՝ վանքին միւս կալուածներուն հետ միասին այդ գիւղն ալ նորէն բարբարոսներուն ձգեցինք 1915ին (*)։

ՄԵՐ Բ. ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳԱՄ. ԺՈՂՈՎԸ

1913ի Յուլիսին Կ. Պոլսոյ մէջ պիտի գումարուէր մեր կուսակցութեան Բ. Ընդհ. Պատգմ. ժողովը։ (Առաջինը գումարուած էր 1911ին)։

Վանէն իբր պատգամաւոր ես ընտրուած էի։ Առաջին անգամն էր որ պիտի մտնէի Կ. Պոլիս եւ առիթ պի-

---

*) Պատերազմի շրջանին ռուսական զօրամասերու յետ ու առաջ խաղացումներու շրջանին՝ Վանի քաղաքացի եւ գիւղացի ժողովուրդէն հազարաւորներուն հետ «Վարագայ Պ. Պետրոս»ն ալ երկու անգամ Երեւանէն Վան դարձաւ Վարագի աւերակներուն վրայ հսկելու, այն յոյսով որ օր մը նորէն պիտի անցնի իր դերին մէջ։ Բայց չարդարացաւ իր յոյսը։ Վերջին անգամ գաղթը զինք քշեց մինչեւ Եգիպտոս, ուր ողբերգական կեանք եւ մահ մը ունեցաւ։ Կնոջ մահը եւ զաւկին սպանութիւնը տեսնելէ ետք Աղեքսանդրիոյ մէջ տեսաւ նաեւ իր միւս երկու զաւակներուն մահը եւ օր մըն ալ իր մարմինը ծովափին վրայ գտնուեցաւ։

Իր մահէն առաջ Պ. Պետրոս նամակով մը ինձ ուղարկեց ցուցակը այն իրեղէններուն, որ պահած էր վանքին պարիսպներէն ներս իր պատրաստած պահարանին մէջ։

տի ունենայի, թէեւ շատ կարճ ժամանակով, անձամբ ծանօթանալու Կ. Պոլսոյ հայկական մթնոլորտին: Մօտէն գաղափար պիտի կազմէի մեր Կեդրոնին մէջ տիրող մտայնութեան եւ զանազան Շրջանակներէն մեր պատգամաւորներուն բերած տեղեկութիւններուն եւ առաջարկներուն մասին:

Ժողովին օրակարգին հարցերուն մէջ կեդրոնական տեղը կը գրաւէին Թուրքիոյ ներքին վիճակը եւ միջազգային դիրքը, Իթթիհատական կուսակցութեան դէմքը, Իթթիհատ - դաշնակցական գործակցութիւնը, հայկական հարցը, մեր կուսակցութիւնները եւ անոնց փոխադարձ յարաբերութիւնները եւ մեր ինքնապաշտպանութեան խնդիրը:

Կեդրոնական Վարչութեան տեղեկագիրը կը յայտնէր թէ Իթթիհատականները վեցամեայ սահմանադրական շրջանին չէին կրցած իրենց հայրենիքը ազատել վերահաս վտանգէն: Եւրոպական մեծ պետութեանց ազդեցութիւնը Թուրքիոյ վրայ աւելի զօրացած կ'երեւար քան երբեք: Գերմանիան մրցադաշտին վրայ ելած էր, թէեւ այս շարժումին նախաքայլերը սկսած էին Համիտի օրով, բայց Իթթիհատականները աւելի ջերմ համակրանք մը կը ցուցնէին Պերլինի հանդէպ: Անոնք չէին յաջողած նաեւ իրենց երկիրը վերելքի նոր շարժման մը մէջ դնել: Փոխառութիւնները հալած էին անդրսահմանադրական շրջանին ճամբաներուն վրայ: Քիւրտերը կարելի չէր եղած նոր կարգերու ենթարկել: Պալքանեան պատերազմը անխուսափելի դարձած էր եւ նոր հողեր խլած Թուրքիայէն:

Երիտասարդ Թուրքերը կը յուսային Իթթիհատ - դաշնակցական գործակցութեամբ վերջ դնել Հայոց տրտունջներուն, միւս փոքրամասնութիւններուն հետ նաեւ Հայերը ձուլել օսմանցիութեան մէջ, ինչպէս Արեւմուտքի մէջ կ'ըլլայ, որով եւ վերջ դնել օտար պետութեանց միջամտութեան Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ: Բայց յուսախաբ եղան:

Յուսախաբ պիտի ըլլային նաեւ մեր դաշնակցականները, որոնք չէին ճանչնար Ժէօն-Թիւրքերը, գաղափար չունէին իթթիհատականներուն ազգային-քաղաքական հայեացքներուն եւ ձգտումներուն վրայ:

Մենք ո՛չ իթթիհատականներուն եւ ո՛չ իթիլաֆականներուն հետ գործակցելու անհրաժեշտութիւն զգացինք: Մեր որդեգրած սկզբունքները կը բաւէին ցոյց տալու թէ Հայերը կը մնան «օսմանցի», այսինքն հայ ազգը կը մնայ անբաժան անդամ օսմանեան կայսրութեան, բայց մենք, ինչպէս եւ միւս փոքրամասնութիւնները, իբրեւ ազգային միաւորներ, պէտք է որ վայելէինք մեծամասնութիւն կազմող տարրին հետ հաւասար իրաւունքներ, եւ երկիրը իրապէս պէտք է որդեգրէր ռամկավար կարգեր:

Յոռետես չէինք, բայց փաստերը ցոյց տուին թէ իրաւունք ունէինք, երբ վերապահութիւն մը ունեցանք Ժէօն-Թիւրքերուն խոստումներուն հանդէպ: Ատանան եւ յաջորդող 3 - 4 տարիները արդարացուցին մեր այդ վերապահութիւնը: Բռնկեցաւ նաեւ Պալքանեան պատերազմը, որ նոր անդամահատութեան ենթարկեց օսմ. կայսրութիւնը: Այժմ մեծ պետութիւնները եւ պատերազմող կողմերը հաշտութեան նոր դաշնագիր մը կը պատրաստեն: Մեր հարցն ալ բերուած է հաշտութեան սեղանին վրայ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացուցիչը Պօղոս Նուպարն է որ կը հետապնդէ հարցը:

Ա. Ալթօյաճեան ժողովին հաղորդեց այն տեղեկութիւնները որ Պատրիարքարան հասած էին Ազգ. Պատուիրակութեան ձեռնարկներուն շուրջ:

Թէեւ այդ տեղեկութիւնները յոյս մը կը ներշնչէին թէ «Հայաստանի բարենորոգման» հարցին շուրջ այս անգամ բան մը կրնար ըլլալ, բայց մտահոգուեցաւ նաեւ թէ մեծ պետութեանց մրցակցութիւններուն հետեւանքով անոնց Մերձաւոր Արեւելեան քաղաքականութիւնը նոր փուլի մը մէջ կը մտնէր:

Ժողովին նախագահ Տիրան Քէլէկեան ակնարկու-

թիւն ըրաւ մօտալուտ պատերազմի մը հաւանականութեան, մատնանշեց այն ազդակները, որոնք պիտի կրնային առիթ տալ նոր պատերազմի մը:

Ինչպէս տարի մը յետոյ պիտի պարզուէր, Հայաստանի բարենորոգումներուն հարցին շուրջ Ռուսիոյ ներկայացուցած ծրագրին ընդդիմացած էր Գերմանիա եւ իր պնդումով էր որ Տրապիզոն ալ առնուած էր բարենորոգումներու ենթարկուելիք հայկական գօտիին մէջ, երեք շրջանները վերածուած էին հայաբնակ նահանգները ու բաժնուած էին Անգլիոյ, Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ վրայ: Ըստ գոյացած համաձայնութեան, երկու եւրոպացիներ կը նշանակուէին իբրեւ գործադրիչ որոշուած բարենորոգումներուն, բայց վերին հսկողութիւնը նորէն Թուրք կառավարութեան կը մնար:

Ժողովը բաւական ժամանակ տուաւ կուսակցութիւններու համերաշխութեան եւ փոխադարձ յարաբերութեանց հարցերուն:

Կեդր. Վարչութիւնը եւ Շրջանակներուն պատգամաւորները կը հաստատէին թէ իրենց բոլոր լայնախոհ փորձերը ռամկավար - դաշնակցական համերաշխութիւն ստեղծելու մասին ապարդիւն անցած էին, որովհետեւ դաշնակցականները առաջնորդուած էին այն մտայնութեամբ թէ համերաշխութեամբ ռամկավարները իրենց ազդեցութեան պէտք էր ենթարկել:

Վահան Թէքէեանի կողմէ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան հատուածին մասին տրուած զեկոյցէն կը պարզուէր հետեւեալը.

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը իր պառակտումէն յետոյ դադրած էր դեր մը կատարելէ հայ կեանքին մէջ: Սոցիալ դեմոկրատ յորջորջումը սկիզբէն անուանական էր, այժմ ալ իբր աւանդութիւն կը պահուի գոհացում տալու համար շարքերու կուսակցական պատուախնդիր զգացումին: Հետզհետէ նկատելի կը դառնայ վարիչ շրջանակներուն մէջ լրջութիւն, ինքնաճանաչում եւ իրատեսութիւն, բայց քանի մը թափառաշրջիկ մա-

կարողներ դեռ ինքզինքնին կը պարտադրեն եւ արգելք կը դառնան այդ կուսակցութեան ապաքինման:

Վերակազմեալ Հնչակեաններուն մասին Թէքէեանի զեկոյցը կը պարզէր թէ այս հատուածն ունի իր մէջ հայրենասէր, լուրջ եւ պարկեշտ ղեկավարներ, բայց անցեալին մէջ գործուած մէկ երկու սխալներուն հետեւանքով երկու կողմերն ալ դեռ կ՚ուզեն մնալ իրարմէ հեռու: Մանաւանդապէս Ամերիկայի մէջ մերիններուն եւ անոնց միջեւ դառն զգացումները մարած չեն դեռ: Այլապէս ոչ թէ համերաշխութիւն, այլ կարելի պիտի ըլլար միութիւն ալ ստեղծել մեր եւ անոնց միջեւ:

Ժողովը կուսակցութեան յառաջիկայ գործունէութիւնը ճշտող վճռաբանութիւններէն յետոյ, համապատասխան յանձնաժողովին բերած առաջարկներուն շուրջ տուաւ, ի մէջ այլոց, հետեւեալ որոշումները:

Սպասել Հաշտութեան Ժողովէն բխող որոշումներուն՝ ի մասին Հայկական Հարցին, իսկ մինչ այդ առաջնորդուիլ կուսակցութեան ծրագրին եւ Ա. Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին ցուցումներով եւ պահանջներով:

Հայկական ներքին կեանքին վերաբերող հարցերուն շուրջ տրուած որոշումներէն յիշենք այստեղ Պատրիարքարանին, Եգիպտոսի Հայ. Բարեգործական Ընդհ. Միութեան եւ ազգային ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալները:

Որոշուեցաւ շարունակել ընդդիմութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան, ի մասին այն թեթեւամտութեան, որ Ակնունիներ, Շահրիկեաններ, Վռամեաններ ցուցադրած էին Պատրիարքարանը «աշխարհականացնելու» եւ «Բաց ու գոց»ի խնդիրներուն մէջ (*):

---

*) «Բաց ու գոց»ի պայքարին մէջ դաշնակցականները «կղերամիտ, յետաշրջական եւ պուրժուա» ռամկավարներէն երկու հոգի — Պետրոս Հալաճեան եւ Գէորգ Պէշիշեան — Իզմիրի մէջ գետին փռեցին, թերեւս զիրենք «կղերամիտ, յետաշրջական եւ պուրժուա նա-

Մասնաւոր խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ Բարեգործականը։ Պատգամաւորներէն ոմանք, որոնց հետ նաեւ ես, որ շատ աղօտ գաղափար ունէի Բարեգործականի մասին, խնդրեցին որ Վ. Թէքէեան, իբրեւ մօտէն իրազեկ, քանի մը խօսքով ներկայացնէր մեզ թէ ինչ պայմաններու մէջ ծնունդ առած էր այդ կազմակերպութիւնը։

Թէքէեանի ժլատ շրթներէն լսեցինք հետեւեալը.– Կարելի է ըսել թէ այդ կազմակերպութիւնը հիմնելու գաղափարին յղացումը կը պատկանի ողբացեալ Ա. Արփիարեանին եւ մեր ընկերներէն Վահան Քիւրքճեանին։ Ասկէ տասնեակ մը տարի առաջ, յանուն հայ ազատագրական շարժումին, տեսակ մը քաոս կը տիրէր նաեւ եգիպտահայ գաղութին մէջ, ուր ունէինք եւ այսօր ալ ունինք բարեկեցիկ դասակարգ մը։ «Ազգային Յեղափոխական Ընդհ. Միութիւն» մը կազմելու գաղափարին շուրջ 1905ի վերջերը յիշեալները մտերմական շրջանակի մէջ քանի մը խորհրդակցութիւններ ունեցան, որոնք թէեւ ելքի մը չյանգեցան, բայց այս շրջանին կը զուգադիպին այն խորհրդակցութիւնները, որոնց նախաձեռնութիւնը առանձնեց բարեկեցիկ դասուն ներկայացուցիչ Պօղոս Նուպար։ Եւ ահա 1906ի Ապրիլին հրապարակ եկաւ «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն» անունով կազմակերպութիւն մը, որուն հիմնադիրներն եղան Պօղոս Նուպարին հետ Եագուպ Արթին փաշա, Ե. Ագաթօն, Անդրանիկեան, Յակոբեան եւ ուրիշ քանի մը տնտեսական բարձր դիրք ունեցող անհատներ։

Հիմնադիրները կը խուսափէին յեղափոխական գործունէութենէ, չէին ուզեր նաեւ զանազան անուն կրող եւ իրենց ծանօթ ու անծանօթ խմբակցութիւններուն եւ

ցիոնալիստ» անուանող ռուս ընկերվարականներուն ապացոյց տալու թէ իրենք անոնցմէ աւելի «ուղղափառ» ընկերվարականներ են։

անհատներուն իրենցմէ պահանջած գումարները վճարել: Որոշեցին ստեղծել կազմակերպութիւն մը, որ «Բարեգործական» անունին տակ պիտի տար իր աջակցութիւնը հայ ժողովուրդին:

Միեւնոյն Եգիպտոսի մէջ հիմնուած Հայ Սահմ. Ռամկավար կուսակցութեան հիմնադիրները առաջին օրէն որոշեցին թեւ ու թիկունք հանդիսանալ Բարեգործականին, որ իբրեւ իրեն ուղեկից՝ եթէ ոչ քաղաքական, այլ ազգային դրօշին տակ պիտի կրնար ծառայել հայ ժողովուրդին:

Այս տեղեկատուութենէն յետոյ ժողովը վերահաստատեց իր նախորդին որոշումը եւ յանձնարարեց նոր ընտրուելիք Կեդր. Վարչութեան՝ շրջաբերականներով նորէն հրահանգել բոլոր Շրջան. Վարչութիւններուն, աջակցիլ Բարեգործականի ծաւալման եւ ուժեղացման:

Էրզրումի եւ Վանի Շրջանակներուն տեղեկագիրները ժողովին ուշադրութեան հրաւիրեցին ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան հարցին վրայ, ինչպէս նախորդ ժողովին մէջ եղած էր:

Ժողովը նկատի առնելով որ Պալքանեան պատերազմը Եւրոպայի քաղաքական մթնոլորտը աւելի կը ծանրացնէր եւ նոր պատերազմի մը պայթումը մօտիկ ապագայի մէջ անհաւանական չէր համարուեր, որոշեց, մասնաւորաբար Արեւելեան նահանգներուն մէջ, մղում տալ ինքնապաշտպանութեան գործին:

Ժողովը, նոր պատերազմի մը հեռապատկերին հանդէպ՝ նկատի ունէր մասնաւորապէս Արեւելեան պատերազմը (1877–78), որուն ընթացքին Քիւրտերը պատուհաս դարձած էին հայ ժողովուրդին՝ իրենց կողոպուտներով, սպանութիւններով եւ տասնեակ հազարաւոր Հայեր գաղթի մղելով:

ԺՈՂՈՎԷՆ ՅԵՏՈՅ

Մեր Ընդհ. Պատգ. Ժողովը փակուելէ յետոյ հազիւ շաբաթ մը կրցայ մնալ Կ. Պոլիս: Ո՛չ քաղաքը, ոչ ալ բնիկ պոլսահայութիւնը պիտի կրնայի տեսնել այդ մէկ շաբթուան ընթացքին: Ջանացի տեսնուիլ կուսակցական եւ անկուսակցական շրջանակներէն քանի մը դէմքերու հետ:

Նախ մեր կուսակցական շրջանակէն ներս: Տիրան Քէլէկեանին այցելած էի Ժողովին ընթացքին՝ Ծիկահերի (Գ. Պէօզիկեան) հետ, «Սապահ»ի խմբագրատան մէջ: Քէլէկեան Թուրքերէն լեզուով հրատարակուող «Սապահ» անկուսակցական թերթին խմբագրապետն էր, կը յարգուէր Թուրքերէն, օսմանեան համալսարանին մէջ ուսուցիչ եղած էր, իթթիհատական շէֆերէն շատերը իրեն աշակերտած էին: Պոլսէն մեկնելէս օր մը առաջ երկրորդ անգամ իրեն գացի՝ հրաժեշտ առնելու:

Բաւական երկար տեւող մեր խօսակցութենէն յիշեմ միայն իր այս խօսքերը.— Եթէ վերահաս պատերազմի մը բերած փոթորիկէն կարողանայ ազատիլ հայ ժողովուրդը, այնուհետեւ փրկուած կ'ըլլայ ընդմիշտ:

Տարի մը յետոյ պայթեցաւ Համաշխարհային պատերազմը: Քէլէկեանի նախատեսած փոթորիկը եկաւ, լափեց հայ ժողովուրդը և ինք՝ Քէլէկեան ալ Կ. Պոլսոյ հայ մտաւորականներուն հետ սպանդանոց առաջնորդուեցաւ:

Ընկերներէս Էրզրումի պատգամաւոր Գ. Ծիչէեանի առաջնորդութեամբ «Ճակատամարտ»ի խմբագրատունը գացի, տեսնուեցայ մօտ ժամու մը չափ Ռ. Զարդարեանի հետ: Կարծես քաղաքավարութեան պահանջներուն հնազանդելու համար էր որ Զարդարեան քանի մը հարցումներ տուաւ մեր Պատգ. Ժողովին աշխատանքներուն մասին: Չէր ուզեր որ ընդլայնուէր մեր խօսակցութիւնը հայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն շուրջ. սրտառուչ ներբողանք մը ըրաւ կուսակցութեանց

համերաշխութեան գաղափարին, ինծ տալով այն համոզումը թէ առանց դաշնակցական «դիւանագիտութեան» դիմելու՝ ան իր անձնական խորունկ եւ ջերմ համոզումն էր որ կ՚արտայայտէր: Երբ մեր խօսակցութիւնը փոխադրուեցաւ Հայաստանի ժողովուրդին — Մուշի, Էրզրումի, Վանի, Վարաղի, Խրիմեանի շուրջ, Զարդարեան նոր մտաւ իր «տուն»ին մէջ, ոգեւորուեցաւ:

Մէկ թէ երկու օր յետոյ մեր այդ տեսակցութիւնը Զարդարեան իր խմբագրականին նիւթ ըրաւ:

Տարբեր եղաւ Շահրիկեանէն կրած տպաւորութիւնս: Կովկասահայ դաշնակցականներուն մտայնութենէն գերազանցապէս ազդուած, իր խառնուածքին ըն-րումով զգայացունց ցատքոտուքներ սիրող եւ «աշխարհական պատրիարք»ի թեկնածութեան արժանացող Շահրիկեան այդ օրը շատ հանդարտ մթնոլորտի մէջ սահեցուց մեր խօսակցութիւնը, բայց Իթթիհատը եղաւ մեր խօսակցութեան առանցքը. խստօրէն քննադատեց Իթթիհատականները:

Հայրենակիցներէս հնչակեան մը՝ Յ. Աւետիսեանի (Արծրունի) հետ գացի տեսնել Մուրատը (Համբարձում Պօյաճեան): Հմայք մը կը մնար ժողովուրդին մէջ Սասունի հերոսին անուան շուրջ: Բայց արդէն երբ զինք տեսայ, մարած հրաբուխ մըն էր: Անաղարտ կը մնար իր մէջ հայրենասէրի մաքուր զգացումը: Իբրեւ հնչակեան մնալու պարտականութիւնը՝ նուիրական աւանդութիւն մըն էր եւ ոչ աւելի բան մը:

Տեսայ նաեւ իմ հայրենակից հնչակեան Յարութիւն Ճանկիւլեանը, որուն մէջ, սակայն, ո՛չ Վանի «Հաճի Ամպօ»ն կ՚ապրէր, ոչ Գում Գարուի Պատրիարքարանի ցոյցին «հերոս»ը և ոչ ալ այն յաւակնոտութիւնը և մեծամտութիւնը, որոնց լայն տեղ տուած էր իր «Յիշատակարան հայկական ճգնաժամէն» գրքին մէջ: Մեր խօսակցութեան ընթացքին Ճէնկիւլեան կը փնտռէր իր մագերը, կ՚ողբար «անցեալին մէջ գործուած ահաւոր սըխալները»:

Բայց չզարմացայ, երբ երկու տարի յետոյ լսեցի, որ Ճէնկիւլեան ալ կախաղան բարձրացող 20 Հնչակեաններուն մէջ էր: Ինչպէս կ'երեւայ, չէր կրցեր չազդուիլ Սապահգիւլներէն եւ Փարամազներէն:

Տեսայ նաեւ Հնչակեան «յայտնի դէմքերէն» Փարամազը (Մատթէոս Սարգիսեան):

Առաջին անգամ 13 տարի առաջ, 1900ի ամրանը տեսած էի Փարամազը Պաքուի մէջ, յետոյ սահմանադրական շրջանին՝ Վանի մէջ: Կ. Պոլսոյ հանդիպումս պատահական էր:

Առաջին հանդիպումիս շատ գէշ տպաւորութիւն կըրեցի, մինչդեռ հակառակին կը սպասէի, որովհետեւ աշակերտութեանս շրջանին (ճեմարան) խորհրդաւոր, հմայիչ բաներ լսած էի իր մասին: Իբրեւ Հնչակեան գործիչ Վան մտած էր, ժամանակ մը այնտեղ գաղտնի ապրելէ յետոյ ձերբակալուեր եւ ռուս հիւպատոսին միջամտութեամբ կրցեր էր անցնիլ Կովկաս, ուր կը շարունակէր իր գործունէութիւնը անվհատօրէն:

Տպաւորութիւնս գէշ եղաւ, որովհետեւ ընկերոջս՝ Թ. Աբրահամեանի հետ Պարապետէն երբ կ'անցնէինք, հեռուէն ան ցոյց տուաւ ինձ Փարամազը, որ աթոռի մը վրայ երկնցած էր կիսաքուն վիճակի մէջ.

Մինչ Պարապետէն անցած ժամանակս այնտեղ կը տեսնեմ «ձեր Վանի հերոսը», ըսած էր ինձ նախապէս ընկերս:

Հազիւ 20 րոպէի չափ խօսեցայ Փարամազի հետ, որ դատարկամիտ Թափառաշրջիկի տպաւորութիւնը ձգեց վրաս:

Երբ հեռացանք իրմէ, ընկերս նկատեց որ ես ճընշուած էի, որովհետեւ բոլոր այն Փարամազներուն միջեւ, զոր տեսած եւ որոնց մասին լսած էի, լաւ մը կար: Եւ չէի կարող չճնշուիլ, երբ կը մտածէի թէ այս տիպի «մեծ յեղափոխականներն» էին որ Կովկասէն կ'երթային ազատելու տաճկական Հայաստանը...:

Սահմանադրական շրջանին Կովկասէն Վան թափող

դաշնակցական «յեղափոխական գործիչ»ներու կարգին՝ Փարամազն ալ իբրեւ Հնչակեան «մեծ յեղափոխական» Վան կը մտնէր: Բարեբախտաբար այդ օրերուն Վանի մէջ կար Հնչակեան երիտասարդներու լուրջ խումբ մը, որուն անդամներէն ոմանք (Հայկ Գալճեան, Ժիրայր Միրզախանեան, Հրանդ Գալիկեան, եւն.) թէեւ Կ. Պոլիս անցան բարձրագոյն ուսման հետեւելու, բայց Վանի մէջ մնացողները՝ Աբրահամ Բրուտեանի առաջնորդութեամբ՝ Փարամազի արժէքը պիտի կրնային գնահատել եւ մինչեւ Կ. Պոլիս ուղարկել...

Ահա նոյն դատարկամիտ Փարամազն էր որ կը տեսնէի Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր իր ժամանակը կը սպաննէր անգործութեան ձանձրոյթին մէջ...:

Կ. Պոլսոյ անկուսակցական մտաւորականութեան վահանն էր համբաւաւոր հրապարակագիր Բիւզանդ Քէչեան:

Քէչեանի լեզուն իր գրչին պէս յորդահոս աղբիւր մըն էր: Ռամկավար Պատգամ. Ժողովէն սկսած էր մեր խօսակցութիւնը: Քէչեան արագօրէն անցաւ դաշնակցականներու, ռուսահայերու, թրքահայերու, իթթիհատականներու, իթիլաֆականներու, հին Թուրքիոյ, պալքանեան պատերազմին և հայկական բարենորոգումներու հարցին շուրջ Կ. Պոլիս հասած տեղեկութիւններուն եւ ժողովրդական գրոյցներուն վրայ:

— Կը յուսա՞ք, Պ. Քէչեան, որ այս անգամ պետութիւնները պիտի կրնան գոհացում տալ մեզի, հարցուց Գ. Ծիչէեան:

Տրուած հարցումին պատասխանը գտնելու համար Քէչեան վերջին արեւելեան պատերազմէն այն կողմը մինչեւ 1827–28ի ռուս-թրքական պատերազմը, Էտիրնէի դաշնագիրը գնաց եւ եկաւ հասաւ մինչեւ Գերմանացիներու Պաղտատի երկաթուղիին ծրագիրը: Բայց եւ այնպէս տրուած հարցումին պատասխանը մնաց մշուշներու մէջ:

Իմ հարցումներովս ուզեցի իմանալ Քէչեանի հայեցակէտը հայ քաղաքական կազմակերպութիւններուն մասին:

Այստեղ ալ իր պատասխանները առաձգական բնոյթ կը կրէին: Թէեւ Ռամկավար կուսակցութեան մասին աւելի դրական եղան իր տուած տեղեկութիւնները, եւ ընդունեց որ կուսակցութիւնները անխուսափելիօրէն պէտք է որ ըլլան, բայց ընդհանրապէս, աւելցուց, պառակտում կը ծառայէին հայ կեանքի մէջ երեւան եկած կուսակցութիւնները: Ամբողջ ազգը պիտի միացնէ իր ուժերը Ազգ. Պատրիարքարանին հեղինակութիւնը բարձրացնելու յաչս Թուրք կառավարութեան, օտար պետութիւններու եւ հայ ժողովուրդին: Այս եղաւ Քէչեանի եզրակացութիւնը:

Կ. Պոլսոյ մէջ ունէինք ստուար թիւով մտաւորականներ, որոնք բոլորն ալ «ազգային» կեանքով կը հետաքրքրուէին, «ազգայինճի» էին, բայց անոնց խոշոր մեծամասնութիւնը կուսակցական շրջանակներէ հեռու կ'ապրէր:

Ինչո՞վ կը բացատրէին անոնք անկուսակցականութեան կամ չէզոքութեան «առաւելութիւնը»:

— Կուսակցութիւնները ազգը կը բաժնեն իրարու թշնամի հատուածներու, կը հարկադրեն իրենց անդամները ենթարկուիլ կուսակցութեան պահանջած կարգապահութեան: Այդ կերպով կուսակցութեան մը պատկանողը կը կորսնցնէ իր անկախութիւնը, կամքը, ազատութիւնը եւ անաչառութիւնը:

Ընդհանրապէս այս էր անոնց տուած բացատրութիւնը: Բայց կար անկուսակցական մտաւորականներու ուրիշ բացատրութիւն մըն ալ որ տանիքներու վրայէն կարելի չէր լսել:

— Ինչո՞ւ պէտք կուսակցութիւնները: Ինչո՞ւ դէշ մարդ ըլլամ իմ չպատկանած կուսակցութեանց մարդոց քով: Նախընտրելի է ճկունութիւն ցոյց տալ բոլորին քով եւ ամէնքին ալ բարեկամութիւնը շահիլ:

Բայց անկուսակցական մտաւորականութեան այս խաւը տանիքներու վրայէն բարձրաձայն կ'աղաղակէր· «Ես կը պատկանիմ ազգային միութեան կուսակցութեան, այս դրօշակին տակ ծունկի պէտք է գան բոլոր կուսակցութիւնները»:

Պոլսահայ մտաւորականութեան մեծագոյն մասը իր հայեացքներով կը մօտենար Ռամկավար կուսակցութեան որդեգրած սկզբունքներուն եւ գործելակերպին, բայց անոնցմէ շատ քիչերն էին որ մտած էին կուսակցութեան մէջ· միւսները կը գոհանային յայտարարելով· «Բոլոր քիչ թէ շատ գիտակցութիւն ունեցող Հայերը, ի՛նչ դասակարգի ալ պատկանին, իրենց մտայնութեամբ ռամկավար են, բայց անհրաժեշտ չէ կուսակցութեան մէջ մտնել, կուսակցութենէն դուրս մնալով կարելի է նորէն անոր գաղափարները պաշտպանել:

Անկուսակցական մտաւորականները ընդհանրապէս ծանօթ էին միջազգային խնդիրներուն, հայերէն այրուբենի պէս գիտէին օսմանեան պատմութիւնը, տեղեակ էին վերջին դարու ընթացքին եղած բարենորոգչական ձեռնարկներուն, կու տային այս ու այն սուլթաններու, մեծ եպարքոսներու, արտ. գործոց նախարարներու մանրամասն կենսագրականները, ընդհանուր կերպով յոռետես էին Թուրքիոյ վերականգնումին մասին, իթթիհատ-դաշնակցական գործակցութեան մասին վրդովումով կը խօսէին, դաշնակցականներու վրայ համարում չունէին: «Պոլսեցի հայ փերեզակ մը շատ աւելի բան կը հասկնայ միջազգային խնդիրներէն եւ մանաւանդ Թուրքիոյ ներքին եւ արտաքին կացութենէն, քան դաշնակցական լիտըր մը», կ'ըսէր անկուսակցական մը՝ որ ելեւմտական նախարարութեան գրասենեակներէն մէկուն մէջ երկրորդական պաշտօն մը ունէր:

Այն կուսակցականները եւ անկուսակցականներէն անոնք, որոնց հետ խօսելու առիթ ունեցայ, ընդհանրապէս գաւառացի էին, մեծցած Կ. Պոլսոյ մէջ: Բնիկ պոլսեցի համարուած Հայերու վերին խաւերը «գործի

մարդիկ են», կ՚ըսէին ինծ, անոնք շատ չեն զբաղիր ազգային գործերով, վարի խաւերը նոյնպէս չեն հետաքրքրուիր այդ խնդիրներով, անոնք ալ իրենց գործին ետեւէն կը վազեն, օրուան հացին դրամը շահելու համար:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ ՎԱՆԻ ՄԷՋ ԵՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ

Վերադարձիս՝ տուի զեկոյցս մեր Բ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մասին Վանի Շրջան. Վարչութեան:

Շատ գոհացուցիչ չհամարուեցաւ Կեդր. Վարչութեան երկամեայ գործունէութեան տուած արդիւնքը: Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող մթնոլորտով բացատրեցի իրողութիւնը: Դաշնակցականներու աղմկարար գործունէութիւնը ժողովուրդին մէջ վերապահութիւն մը առեղծած էր ընդհանրապէս բոլոր կուսակցութիւններուն հանդէպ, որմէ աւելի տուժողը պիտի ըլլար մեր կուսակցութիւնը, որ իր որդեգրած գործելակերպով պիտի չուզէր շեղիլ իր ճամբայէն:

Աւելի քաջալերական համարուեցան Վանի մէջ «հայկական հարց»ի մասին հետզհետէ Կ. Պոլսէն հասած տեղեկութիւնները, թէեւ գաւառները միշտ հեռու էին կեդրոնի մէջ տիրող լաւատեսութենէն: Ընդհ. Պատգմ. Ժողովը նորէն ծանրացած էր ինքնապաշտպանութեան հարցին վրայ, բայց հակառակ գաւառներու ակնկալութեան՝ ան իր ունեցած միջոցներով չէր կրնար նիւթական աջակցութիւն ընել գաւառական շրջանակներուն. կը գոհանար գնահատական բանաձեւեր քուէարկելով, մասնաւորապէս Վանի Շրջանակին հասցէին, իր ըրած ջանքերուն եւ զոհողութիւններուն համար, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի Շրջանակին՝ իր բերած նիւթական աջակցութեան համար, որմէ աւելի կարեւոր բաժինը Վանին կը հասնէր:

Շրջան. Վարչութիւնը որոշեց իր սեփական միջոց-

ներով մղում տալ ինքնապաշտպանութեան գործին:

Այստեղ պէտք է յիշել որ սահմանադրական եօթնամեայ շրջանին մեր ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գործը կերպով մը դիւրացած էր: Եթէ նիւթական միջոցները աւելի թոյլատու ըլլային, համեմատաբար աւելի դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլար զինել ժողովուրդը: Տրապիզոնի ճամբայով դիւրացած էր դուրսէն Վան զէնք մտցնելը, ինչպէս նաեւ Կովկասէն՝ Իգտիրի ճամբայով: Մաքսանենգութիւնը դիւրացած էր, անպաշտօն կերպով զէնքի վաճառում կը կատարուէր Վանի շուկային մէջ, թէ՛ Թուրքերու, թէ՛ Քիւրտերու եւ թէ՛ Հայերու մէջ կային զէնքի վաճառումով զբաղող առեւտրականներ:

Դաշնակցականները կը յայտարարէին թէ իրենք ոչ թէ միայն տեղւոյն վրայ կատարած գնումներով տասնապատկած են քաղաքին եւ գիւղերուն մէջ իրենց զէնքերուն քանակը, այլ նաեւ Դաւոյի դաւաճանութեամբ Թուրք կառավարութեան հաւաքած բոլոր զէնքերը կրցած են ետ առնել:

1914ի փետրուարի վերջերը Վան հասան ուրախ տեղեկութիւններ Հայաստանի բարենորոգման հարցին շուրջ: Վերջապէս փետրուար 8ին ստորագրուած էր Հայաստանի բարենորոգման ծրագրին շուրջ գոյացած համաձայնութիւնը:

Բարենորոգումներու ծրագիրը պիտի գործադրէին երկու քրիստոնեայ կառավարիչներ՝ Թուրք կառավարութեան վերին հսկողութեան տակ:

Ինչ որ ալ ըլլար այդ ծրագիրը իր էութեան մէջ, յուսադրանքներ ունէր իր մէջ: Նոյն տարուան յուլիսին հոլանտացի Հօֆ ճամբայ ելաւ դէպի Վան, ուր դեռ նոր մտած էր, երբ օգոստոս 2ին հռչակուեցաւ համեւրոպական պատերազմը: Հօֆ իր ճամբորդական պայուսակները չբացած՝ Կ. Պոլսէն եկած հրամանով մը ստիպուեցաւ ետ դառնալ:

ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Երբ համեւրոպական պատերազմը բռնկեցաւ, Վանի մէջ հայ ժողովուրդը թէեւ ահաբեկուեցաւ, բայց սըրտապնդուեցաւ նաեւ այն յոյսով թէ՝ Թուրքիա պիտի յաղթուի, ինչպէս նախորդ Թուրք եւ ռուս պատերազմներուն առեն եղած էր եւ այս անգամ Թրքական Հայաստանը վերջապէս պիտի գրաւուի Ռուսիոյ կողմէ։ Բայց պէտք էր կազմակերպել ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան գործը՝ պատերազմին բերելիք պատահականութեանց դէմ։ Այս կանխամտածումը քով քովի բերաւ Վանի մէջ կուսակցութիւնները՝ միասին խորհելու, միասին գործելու նպատակով։ Թէ՛ դաշնակցականները, թէ՛ ռամկավարները միեւնոյն մտածումներով կ'առաջնորդուէին։

Բայց Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերին մարմինը՝ «Արեւելեան Բիւրօ»ն Թիֆլիսի մէջ էր։ Ան պիտի չուզէր գոհանալ արեւելեան եւ արեւմտեան Հայաստաններու կցումով, այլ կը խորհէր անկախ Հայաստան ստեղծելու մասին։ Այդ նպատակով էր որ Սուրէնեան կաթողիկոսը դիմում ըրաւ Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով Տաշկովին։ Այստեղ կը գնենք հրապարակին վրայ երեւցած այդ դիմումնագրին վերջին հատուածները։

«Այսօրուան մեծ պատերազմը Հայերու եւ նոր բարենորոգումներու ճակատագիրը կ'ենթարկէ նոր փորձութիւններու։

«Առանց յուզումի չէ որ իբրեւ իմ ժողովուրդիս հովիւը, թոյլ կու տամ ինքզինքիս ցուցնել Ձերդ վսեմութեան թէ Թուրքիոյ հայ ժողովուրդին կը սպառնան մըռայլ օրեր, եթէ Ռուսիա իր ուշադրութենէն ձգէ Հայկական Հարցը, նոյն իսկ առժամապէս։

«Ես կը կարծեմ թէ ռուս կայսերական կառավարութիւնը համոզուած է, որ Թուրքիոյ վրայ բարեկամական կերպով ազդելու իր բոլոր փորձերը ոչ մէկ դրական արդիւնք պիտի ունենան։

«Բ. Դուռը, գաղտնապէս քաջալերուած Գերմանիոյ կողմէ, ջնջեց այս տարուան Յունվար 26ի պայմանագրութիւնը եւ անոր համար ալ պատրաստուած բարենորոգումները ոչ ոք կրնան գոհացնել:

«Հիմնուելով Պոլսոյ Պատրիարքարանէն եւ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովէն ստացած բազմաթիւ փաստերուս վրայ, կուգամ այն եզրակացութեան թէ, ո՛չ մէկ կերպ կարելի է հաւատալ որ Թուրքիա իր ներկայ կառավարութիւնով ուզէ գործադրել ո՛եւ է բարենորոգում Հայերու կացութեան բարւոքման համար, բաց ի այն պարագայէն, երբ մասնաւոր եւ ուղիղ երաշխիքներով ապահովուած կ'ըլլայ անոր իրականացումը:

«Որքան ատեն որ Թրքահայաստան պիտի մնայ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, ամբողջ հայ ժողովուրդին համար խիստ հրատապ այս խնդրին լուծման համար իմ անձնական, ինչպէս նաեւ ամբողջ հայ ժողովուրդի կարծիքը կը պարփակուի հետեւեալ կէտերուն մէջ:

Ա.— Անատոլուի բոլոր հայկական նահանգներէն կազմել անբաժան շրջան մը:

Բ.— Այդ շրջանի կառավարութեան գլուխը դնել քրիստոնեայ մը, Բ. Դուռնէն անկախ, տիրողաւոր կամ բարձրաստիճան անձ մը եւ ընտրուած Ռուսիոյ կողմէ:

Գ.— Տալ այդ շրջանին ինքնավարութիւն մը, հիմնուած ներկայացուցչական դրութեան վրայ, քրիստոնեայ եւ իսլամ հաւասար ներկայացուցիչներով:

Դ.— Որպէս զի հայ ժողովուրդը վստահութիւն ունենայ նոր կազմակերպութեան եւ կառավարական ձեւին կենսունակութեան վրայ, բարենորոգումներու ներմուծման ու իրականացման հակակշիռ իրաւունքը պէտք է բացառապէս վստահիլ Ռուսիոյ:

«Նման վարչական ձեւի մը ստեղծումը կարելի պիտի ըլլայ միայն ներկայ պատերազմին վերջանալէն յետոյ: Սակայն Թուրքիոյ մէջ տրուած զօրահանութեան հրամանը ահուդող պատճառած է եւ հայ ժողովուրդը

կը վախնայ նոր դժբախտութիւններէ, հետեւաբար փափաքելի է որ Ռուս կայսերական կառավարութիւնը հիմակուընէ իսկ ներկայացնէ թուրք կառավարութեան կորովի պահանջներ, որպէս զի.

Ա.— Միջոցներ ձեռք առնէ պաշտպանելու համար Հայերու կեանքն ու ինչքը:

Բ.— Ընդհ. քննիչները անմիջապէս վերահաստատուին իրենց պաշտօններուն մէջ եւ կարելի ըլլայ կիրարկել 1914 Յունվար 26ի համաձայնագիրը:

«Խոնարհաբար կը խնդրեմ Նորին Վսեմութենէն, մատուցանել յոտս կայսերական գահոյից, մեր ամենասիրեցեալ Կայսեր, իր հաւատարիմ հպատակներուն անձնուիրութեան հաւաստիքը, ինչպէս իմ, նոյնպէս իմ հօտիս կողմէ եւ Թուրքիոյ հայ ժողովուրդի անկեղծ զգացումները, եւ միջնորդել միեւնոյն ժամանակ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան մօտ, որպէս զի բարեհաճի պաշտպանել եւ հովանաւորել Թրքահայերը, նպաստել իրենց յոյսերուն իրականացման, երաշխաւորել իրենց ճակատագիրը:

«Կ'ուղղեմ Ամենաբարձրեալին իմ ջերմ աղօթքներս, խնդրելով անկէ ձեզի շնորհել երկար եւ բեղուն կեանք մը եւ պատիւ ունիմ ըլլալու Ձերդ Վսեմութեան խոնարհ ծառան առ Աստուած.

ԳԷՈՐԳ Ե.

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Էջմիածին, 5 *Օգոստ.* 1914

Վօրօնցով Տաշկով պատասխանեց այս դիմումին: *Այս պատասխանին շուրջ գոյնզգոյն, հակառակ եւ խորհրդաւոր զրոյցներ հրապարակ հանուեցան, որոնց նպատակն էր հաւաստել թէ փոխարքան կայսրին դիմած է եւ Հայերուն համար «անկախութեան» խոստում առած է:*

Արտասահմանեան մամուլին մէջ երեւցած փոխարքային պատասխանը հետեւեալն է, որ կը կրէ 1914 *Սեպտ.* 2 *եւ* 1569 *թիւը:*

«Սուրբ Օծութիւն,

«Պատիւ եւ հաճոյք ունիմ ձեզի յայտարարելու թէ նախարարապետին յանձնեցի ձեր նամակին բնագիրը, որով կը խնդրէիք Թրքահայերու պաշտպանութիւնը եւ անոնց փափաքներուն իրականացումը:

«Ներկայիս, Պ. Կօրէմքին, արտաքին գործերու նախարարը, ինծի տեղեկացուց թէ ոչ մէկ պարագայի տակ ռուս կառավարութիւնը զիջումներ պիտի ընէ Հայկական Հարցին մէջ, Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն մէջ բարենորոգումներուն մասին, համաձայն ռուսական նախնական ծրագրին եւ միայն Ռուսիոյ հակակշռին տակ:

«Նախարարապետին հաւաստիացումը զիս լիովին կը համոզէ թէ Հայկական Հարցը նպաստաւոր լուծում մը պիտի ստանայ: Սակայն անհրաժեշտ կը դատեմ ծանուցանել թէ որքան մեր Հայերուն, նոյնքան սահմանին այն կողմը գտնուող Հայերուն վարմունքները պէտք է համաձայն ըլլան իմ հրահանգներուս, որովհետեւ, նկատի ունենալով Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ յարաբերութիւններու ձգտումը, խիստ կարեւոր է, քաղաքական տեսակէտով, որուն համամիտ են նաեւ մեր դաշնակիցները, որ Թուրքիոյ հետ պատերազմը անոր կողմէ սկսուի եւ ոչ թէ մեր վարմունքին հետեւանքով. այսպէս երբեք փափաքելի չէ, պիտի ըսեմ նոյնիսկ վտանգաւոր, Թրքահայերու ըմբոստութիւն մը:

«Միեւնոյն ժամանակ պիտի խնդրէի խոնարհաբար Նորին Սուրբ Օծութենէն, իբրեւ եզրակացութիւն վերոյիշեալ նկատումներուն, օգտուելով իր հօտին վրայ ունեցած իր բարձր հեղինակութենէն, որպէս զի Ռուսահայերը միացած սահմանակից երկիրներու Հայերուն, պատրաստ ըլլան ինչպէս այսօր, երբ Թուրքիոյ դիրքը անորոշ է, նոյնպէս ապագային, թրքօռուս պատերազմի մը պահուն, կատարելու այն առաքելութիւնները, զոր նկատի ունենալով ներկայ պայմանները, պիտի ցոյց

տան իրականացնելու համար եւ որոնց գործադրութեան համար պէտք պիտի ունենամ իրենց։

Թիֆլիս ԿՈՄՍ ՎՈՐՈՆՑՈՎ-ՏԱՇԿՈՎ»

Իսկ ցարին անունով Հայերուն ուղղուած կոչն ալ այս է, որ կը կրէ 1914 *սեպտ.* 17 *թուականը.*

«Հայե՛ր,

վեհ սլացքով մը Մեծ Ռուսիոյ ժողովուրդները, արեւմուտքէն արեւելք, ոտքի կանգնեցան լսելով իմ ձայնս։ Հայերը հինգ դարերու բռնապետական լուծէ մը յետոյ, որու ընթացքին ձերիններէն այնքան զոհեր ինկան եւ որուն տակ ձերիններէն շատեր կը կրեն տակաւին էն վէշ անարգանքները, ահա հնչեց վերջապէս ձեզի համար ազատութեան ժամը։ Ռուսական ժողովուրդը առանց հպարտութեան չէ որ կը յիշէ անունները նշանաւոր հայորդիներուն։ Լազարէֆները, Մելիքօֆները եւ ուրիշներ կռուեցան իրենց սլաւ եղբայրներու կողքին, հայրենիքի մեծութեան համար։

«Ձեր դարաւոր հաւատարմութիւնը կը վստահացնէ զիս թէ այս հանդիսաւոր օրերուն դուք պիտի գիտնաք ձեր ամբողջ պարտականութիւնը, անխախտ հաւատքով մը մեր զէնքերուն եւ մեր արդար դատին վերջնական յաղթանակին վրայ։

«Հայե՛ր, միացած ձեր արենակից եղբայրներուն՝ Ցարերու մականին տակ, դուք պիտի գիտնաք վերջապէս ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները։

ՆԻԿՈԼԱ Բ.

Ցար բոլոր Ռուսերուն»

Ինչպէս կը տեսնէք ո՛չ անկախութեան եւ ո՛չ ալ ինքնավարութեան խօսք կայ այս պատգամագրին մէջ, այլ հրաւէր մը ցարական մականին տակ միացնելու բոլոր Հայերը։

Կովկասի փոխարքան այսպէս թէ այնպէս յաջողեցաւ փաղաքշել դաշնակցական «քաղաքագէտները»։ Ի Հար-

կէ միեւնոյն ժամանակ արտօնելով որ բանտարկուած, աքսորուած կամ արտասահման փախած դաշնակցականները իրենց ազատութեան տիրանան:

Եւ ահա յանձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի հայկական «Ազգային Բիւրօ»ն ձեռնարկեց հայ կամաւորական գունդեր կազմելու:

Իսկ ի՞նչ էր կովկասեան միւս ժողովուրդներուն վերաբերումը ռուս-թրքական պատերազմին հանդէպ:

Թաթարները (ադրպէյճանցիք) եւ առհասարակ Կովկասի մահմեդական ժողովուրդները ակնյայտօրէն հակառակ էին ռուս-թրքական պատերազմին, իսկ վարագոյրին ետեւէն ջերմօրէն կը մաղթէին յաղթանակը Թուրքերուն եւ հնարաւոր գաղտնի աջակցութիւնը պիտի ուզէին տանիլ անոնց, օրինակ՝ Կովկասի զինուորական շարժման վերաբերեալ ամէն տեսակ տեղեկութիւններ կը հաւաքէին եւ Պարսկաստանի վրայով Կ. Պոլիս կը հասցնէին:

Թաթարները ռուս բանակին զինուոր չէին տար, բայց իբրեւ հաւատարմութեան ապացոյց՝ անոնք ալ կամաւոր տուին ռուս բանակին («վայրենի ձորաբաժին» անունով), բայց ոչ թէ կովկասեան սահմանի, այլ գերմանական ճակատին վրայ երթալու եւ Գերմաններուն անձնատուր ըլլալու համար, որովհետեւ մեծ յոյս ունէին գերմանական յաղթանակին վրայ. ինչպէս նաեւ կը հաւատային որ Թուրքերը պիտի գան եւ ազատեն Կովկասը ռուսական լուծէն:

Վրացիներուն վերաբերումը պատերազմին հանդէպ, հայկականէն եւ թաթարականէն տարբեր բնոյթ կը կրէր: Վրացական ժողովուրդը երկու դասակարգի բաժնուած էր. աննշան փոքրամասնութիւն մը կը կազմէր վրացական կալուածատէր - ազնուական դասակարգը որ կողմնակից էր գերմանո-թուրք յաղթանակին, որպէս զի իրենց ինչքերը ապահովուած մնային:

Վրացի ժողովուրդին խոշոր մեծամասնութիւնը գիւղացիներէ եւ գործաւորներէ [illegible]

ւորներէ կազմուած ըլլալով իր տնտեսական վիճակին բարելաւումը կը փնտռէր սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան քով: Իսկ այս վերջինը իբրեւ մէկ հատուածը համառուսական նոյնանուն կուսակցութեան՝ հակառակ էր ցարական ռէժիմին, բայց ջերմ բարեկամ ռուս ժողովուրդին: Ուրեմն Վրացիները ըմբռնելով որ բռնկող պատերազմին մէջ երկու կողմերն ալ փոքրամասնութիւն կազմող ցեղավար խաւերու շահագիտական ձգտումներէն կ'առաջնորդուէին, վերապահ կը մընային պատերազմին հանդէպ: Եւ երբ Թուրքիոյ կողմէ եղած բանակցութիւններուն ընթացքին առաջարկուեցաւ անոնց «ապստամբիլ» Ռուսիոյ դէմ, խիստ որակումներով վրացի սոց. դեմոկրատները եւ մերժեցին Թուրքերու առաջարկը:

Վրացիները դժգոհ էին նաեւ Հ. Յ. Դաշնակցութենէն՝ անոր կազմած կամաւորական շարժումին համար: Անոնք կը մեղադրէին հայ դաշնակցականները, որ ցարական կառավարութեան ինթրիկներուն ենթարկուելով Թուրք կառավարութիւնը կը գրգռէին Հայերուն դէմ՝ իրենց տուած 2-3000 կամաւորներով, երբ արդէն օրինական ճամբով Ռուսիոյ ամբողջ Հայերը իրենց զինուորական ծառայութիւնը կը կատարէին ռուս բանակին մէջ:

Ռուսերն ալ համաշխարհային տեսակէտներով կը մօտենային պատերազմին: Կալուածատէր-ազնուականները վախնալով գիւղացիական շարժումներէ՝ կ'ուզէին որ Գերմանացիք յաղթեն, որպէսզի «երկաթէ բռունցքով» մը վերջ տրուի այդ շարժումներուն: Ռուսական նորածիլ ճարտարարուեստին առաջնորդները, դրամատիրական դասակարգին պատկանողները կ'ուզէին որ համաձայնական պետութիւնները, ուրեմն եւ Ռուսիան յաղթական դուրս գան, որպէսզի Գերմանները չյափշտակէին իրենց սեփականութիւնները եւ չխակէին իրենց յառաջդիմութեան ասպարէզը ռուս ազգային դրօշին տակ: Ռուս գործաւորական եւ աշխատաւոր գիւ-

ղացիական դասակարգերու պաշտպան համառուսական ընկերվարական կուսակցութիւնները — սոցիալ դեմոկրատները եւ սոցիալիստ-ռեվոլիւցիոնէրները — սկըզբունքով հակառակ էին պատերազմին, պատերազմական պիւտճէին քուէարկութեան ժամանակ Պետական Տումայի ժողովարահէն հեռացան իրենց ձեռնպահութիւնը ցոյց տալու համար:

Ուրեմն ռուս ժողովուրդին մեծամասնութիւնը նոյնպէս՝ յանձին իր ընկերվարական կուսակցութիւններուն՝ պատուոյ խաչ պիտի չտար անջատ գործունէութեան փակուղիին մէջ ինկած Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իր կազմած կամաւորական «գունդ»երուն համար:

Իսկ ի՞նչ ազդեցութիւն պիտի ձգէր Թուրքերու վըրայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ ձեռնարկը:

Թուրքերու եւ Հայերու միջեւ համիտեան բռնապետութեան շրջանին ստեղծուած փոխադարձ անվստահութեան մթնոլորտը, ինչպէս յայտնի է, շարունակուեցաւ նաեւ իթթիհատական կառավարութեան շրջանին ալ: Իթթիհատ-դաշնակցական գործակցութիւնը չկրցաւ պարզել մթնոլորտը: Այստեղ ալ մեր դաշնակցականները ինքզինքնին փակուղիի մէջ նետած էին: Հարկադրուած էին թէ՛ իթթիհատականներուն հետ քալել եւ թէ՛ անոնց դէմ երթալ: Համեւրոպական պատերազմը բռնկելուն պէս, իթթիհատականները դաշնակցականներուն դիմեցին, երբ ասոնք Էրզրումի մէջ իրենց Ը. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ էին:

— Կամաւորներ տուէք մեզ Ռուսիոյ դէմ կռուելու համար: Կովկասին տիրանալէ յետոյ Հայերուն ինքնավարութիւն կու տանք, առաջարկեցին իթթիհատական պատգամաւորները:

— Չենք կարող, պատասխանեցին դաշնակցական ներկայացուցիչները:

Դաշնակցականները այդպէս պատասխանեցին, որովհետեւ չէին կարող համոզուիլ թէ Թուրքերը պիտի կրնան յաղթել Ռուսիոյ եւ յետոյ՝ չէին կարող վստա-

հիլ թէ Թուրքերը իրենց տարած յաղթանակէն ետք պիտի ուզեն կատարել այդպիսի խոստում մը:

— Զենք կարող, պատասխանեցին դաշնակցականները, որովհետեւ այնտեղ ունինք ազգակիցներ, որոնք պիտի ենթարկուին Ռուսերու վրէժխնդրութեան: Բայց կը խոստանանք լոյեալ մնալ եւ լիովին կատարել մեր քաղաքացիական պարտականութիւնը օսմանեան կառավարութեան հանդէպ:

Թուրք պատուիրակները չկրցան պնդել իրենց առաջարկներուն վրայ եւ նորէն յայտնեցին իրենց գոհունակութիւնը եւ անցան Վանի վրայով դէպի Պարսկաստան, այնտեղ մահմետական տարրերով կամաւորական գունդեր կազմելու Ռուսերուն դէմ:

Բայց Նաճի պէյը դեռ նոր հասած էր պարսկական սահմանագլուխը, երբ բռնկեցաւ ռուս-թրքական պատերազմը եւ կայծակի արագութեամբ լուրեր հասան Պարսկաստան եւ անցան Կ. Պոլիս, թէ Կովկասի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ Թրքահայերէ հաւաքուած կամաւորական գունդեր կազմուած են կովկասեան ճակատին վրայ: Աւելորդ է ըսել որ Կ. Պոլիս տրուած լուրերը բուն իրողութիւնները պիտի ներկայացնէին չափազանցուած գոյներով:

Իթթիհատական կառավարութիւնը բորբոքեցաւ եւ այդ օրերէն սկսաւ սաղմնաւորուիլ դիւային ծրագիր մը, որ միայն Թուրք Իթթիհատականները կրնային յղանալ «դաւաճան» Հայերը պատժելու համար:

●

ԶՕՐԱԿՈՉԸ

Այժմ հետեւինք դէպքերու ընթացքին:

Գերմանիոյ կողմէ պատերազմի յայտարարութիւնը մղեց Թուրքիան որ յաջորդ օրը ընդհանուր զօրահաւաք յայտարարէ: 24էն մինչեւ 45 տարեկանները զէնքի տակ կը կանչուէին:

Հայերը 1909էն սկսած զինակոչի ենթակայ էին,

ուրեմն 20էն 24 տարեկան հայ երիտասարդները արդէն գործօն բանակին մէջ էին, իսկ 24 տարեկանէն վեր եղողները պահեստիներ կը համարուէին եւ իբրեւ ամբաշէններ կը մտնէին «ամէլէ» կոչուած ջոկատներուն մէջ եւ կ'աշխատէին ճամբաներու կամ ընդհանրապէս շինութիւններու վրայ:

Ընդհանուր զօրահաւաքի յայտարարութիւնը ցնցեց թէ՛ հայ եւ թէ՛ Թուրք ժողովուրդները: Վանի նահանգապետ Թահսին պէյը՝ իբրեւ վարուելակերպ ունեցող վարչագէտ մը՝ ջանաց մեղմացնել Հայերուն յուզումը, կարգ մը արհեստաւորներ — դերձակ, կօշկակար, ատկերիչ եւն. — իբրեւ պահեստիներ՝ քաղաքին մէջ պահեց, իբրեւ բանակին համար աշխատողներ, դպրոցները չփակելու համար զինակոչէն ազատեց նաեւ ուսուցիչները: Ունեւորներն ալ կրնային, ըստ ընդհանուր օրէնքին, «պէտէլ»ով (զինուորական ծառայութեան փոխարէն գումար մը վճարելով) ազատիլ զինուորական ծառայութենէն:

Առաջին խումբը Դաշնակցութեան պետերէն Արամի առաջնորդութեամբ, թմբուկով եւ երգերով գնաց զօրանոց: Կուսակալը այդ ցոյցէն շատ գոհ մնաց:

Բայց գիւղերուն մէջ դժուարութեամբ պիտի ընդունուէր զօրակոչի հրամանը: Աշխատաւոր բազմութիւնները՝ 24էն 45 տարեկանները հունձքի շրջանին պիտի ձգէին իրենց դաշտային աշխատանքները եւ զրօշի տակ պիտի երթային: Բայց եւ այնպէս խուսափողները մեծ թիւ մը չէին ներկայացներ:

●

ԱՐԵՒԵԼ. ԲԻՒՐՕՆ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ «ԳՈՒՆԴԵՐՈՎ» Կ'ԱՀԱԲԵԿԷ ԻՐ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԸ ԵՐԿՐԻՆ ՄԷՋ

Ամիս մը ի վեր ես հիւանդ պառկած էի, երբ Վան հասաւ ռուս-թրքական պատերազմին լուրը (*):

(*) Հիւանդութիւնս կուրծքի ջիղերու տկարութիւն էր (*նէվրալժի*), ըստ բժիշկներուն բացատրութեան,

Բարեկամներուս կարգին՝ Արամն ալ երբեմն երբեմն կ'այցելէր ինծի եւ օրուան կացութեան շուրջ խօսակցութիւններ կ'ունենայինք:

Արամի հետ աւելի սրտակից խօսակցութիւն կ'ունենայի եւ այն համոզումը գոյացուցած էի թէ իր միւս ընկերներէն — Վռամեանէն, Իշխանէն — աւելի անկեղծ է իր արտայայտութիւններուն մէջ: Ընկերներս միայն պաշտօնական տեսակցութիւններու ժամանակ կը խօսէին այս կամ այն դաշնակցական պատասխանատու դէմքերուն հետ, շատ համամիտ չէին որ ես թէ՛ հին, թէ նոր շրջանին երբեմն հանդիպումներ կ'ունենայի Արամի, պատահականօրէն ալ Վռամեանի հետ: «Արամն ալ միեւնոյն խորամանկ տիպն է, ինչպէս իր միւս ընկերները», կ'ըսէին մերոնք դառնացած: Ճիշդ չէր այդ: Արամ կոպիտ եւ կրքոտ էր, բայց խորամանկ չէր:

Կովկասի մէջ հայ կամաւորական գունդերու կազմութեան մասին դեռ նոր լուրեր հասած էին Վան, երբ Արամ նորէն ինծի այցելութեան եկաւ: Հակառակ սպասածիս՝ այս անգամ իր դէմքին վրայ չտեսայ սովորական զուարթութիւնը:

Մեր խօսակցութիւնը ի հարկէ պատերազմին շուրջ պիտի կեդրոնանար:

Չկրցայ աւելի երկար զսպել ներսս կուտակուած վրդովումը եւ Արամին ըսի թէ ձախողանքով հիւսուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան մէջ մեծագոյն սխալը պիտի ըլլայ սա կամաւորական գունդերու

հետեւանք՝ ձմեռները Վարագէն քաղաք ձիով ճամբորդութեանս: Շատ կը նեղուէի: Արամ օր մը բերաւ մեր տունը իրեն ծանօթ երկու թուրք զինուորկն· բժիշկներ, որոնցմէ մէկը՝ գնդապետ Էտհէմ պէյ, իսկ միւսին անունը մոռցած եմ: Երկուքն ալ ազնիւ զինուորականներ էին եւ իբրեւ բժիշկ՝ բարեխիղճ: Անոնց դարմանումները օգտակար եղան, բայց ապրիլեան կռիւները վերջ դրին անոնց այցելութեան:

կազմակերպութիւնը։

Արամ պաղարինութեամբ ուզեց որ լուսաբանեմ միտքս։

Բացատրութիւնս իր հիմնակէտերուն մէջ այս եղաւ։ Համիտեան կոտորածներուն շրջանին մէջ չէ որ կ՚ապրինք այժմ։ Մեր ազատագրական շարժման ընթացքին՝ Թուրքիա երբեւիցէ ինքզինքը այնքան ազատ չէր զգացած, որքան այսօր. կամաւորական շարժումը պիտի բորբոքէ Թուրքերու մինչեւ այժմ զսպուած բարբարոսական կիրքը եւ այս անգամ Թուրքահայութիւնը անխընայօրէն պիտի ջարդուի ամէն տեղ, մանաւանդ որ ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն բոլորովին զուրկ է։

Անսպասելիօրէն Արամ պատասխանեց թէ ինքն ալ, Վռամեան ալ այդ համոզումն ունին։

— Ուրեմն ինչո՞ւ այդ քայլն առիք։

— Մեզի հարցնող չեղաւ, պատասխանեց Արամ առանց այլեւայլի, Էրզրումի մեր Ընդհ. Պատգամ. ժողովին որոշման համաձայն՝ մենք պէտք էր պահէինք մեր լուայեալ դիրքը թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ Ռուսիոյ հանդէպ։

— Ուրեմն ե՞րբ եւ ի՞նչպէս փոխուեցաւ այդ որոշումը։

— Այնտեղ, Թիֆլիսի մէջ տրուած է այդ որոշումը, ըսաւ Արամ, մենք այստեղ բոլորովին անտեղեակ էինք եւ հակառակ էինք առնուած քայլին։ Բայց ի՞նչ ընենք։ «Ռոստոմ այնտեղ չէ, գործը մնացել է Ջամալեանի պէս գեաղա-գիւղաների ձեռքում», բառացի կերպով աւելցուց Արամ կրքոտած ձայնով մը։

Իր այս խօսքերէն յետոյ Արամ սկսաւ աւելի երկար բացատրութիւններ տալ իմ յայտնած վախիս շուրջ։ Ան հաստատեց թէ ամէն տեղ Հայերը ենթակայ են ջարդերու։ Ամէնէն ապահով համարուած շրջանը Վանն է, բայց այստեղ ալ մեր կացութիւնը ծանր է։

Այստեղ պէտք է յիշեմ թէ Կովկասէն Վան ուղար-

կռուած գործիչներէն ամէնէն աւելի Արամն էր որ կրցած էր քիչ շատ ուսումնասիրել Հայերուն կացութիւնը Թուրքիոյ, մանաւորապէս Վանի մէջ։ Այդ գործիչներէն միայն Արամն էր որ մօտ 10 տարի տեւականօրէն ապրած էր Թուրքիոյ մէջ, 7-8 տարի միայն Վանի մէջ։

Արամի յաջորդ այցելութիւններուն ժամանակ՝ ամէն անգամ, երբ կը հարցնէի իրեն թէ ի՞նչ լուր ունին Կովկասէն, կովկասեան ռուս բանակին շարժումներէն, Արամ ջղայնացած կը պատասխանէր.— Ոեւէ լուր չունինք, շատ շատ սուրհանդակներ կ՚ուղարկենք այն կողմը, բայց գացողը ա՛լ ետ չի դառնար, թշնամիին ձեռքը կ՚իյնայ եւ կամ սահմանին այն կողմը անցնելէ յետոյ՝ ա՛լ չի կրնար կամ չ՚ուզեր ետ վերադառնալ։

Այո՛, լուր չկար դուրսէն։ Վան կղզիացած էր, ոչ միայն լուր չունէր Կովկասէն կամ արտաքին աշխարհէն, այլ կղզիացած էր դրացի նահանգներէն, ի՞նչ կ՚անցնէր կը դառնար Մուշի կամ Էրզրումի մէջ, բան մը յայտնի չէր մեզի։

Անձկութեան մատնուած էին նաեւ դաշնակցական ղեկավարները, Արամ, Վռամեան եւ Իշխան, այսինքն այն ղեկավարները, որոնք յանկարծ իրենց երեկուան երազատեսութենէն սթափած՝ կ՚ապրէին Երկրին ահաւոր իրականութեան մէջ, որոնք, ի հարկէ, այժմ կ՚անիծէին այն օրերը, երբ իրենք իբրեւ հայ ժողովուրդին ազատարարներ, իբրեւ «յեղափոխականներ», լրագրական էջերէն կամ միթինկներու բեմերէն կրակ ու բոց կը ժայթքեցնէին, իր «դարաւոր քունէն հայ ստրուկը» արթնցնելու, Թուրք բռնակալութիւնը խորտակելու համար։

Այո՛, երեկուան ճամարտակութեամբ հրճուող Վըռամեանները, «այդ մենք ենք գալիս...» որոտացող Արամներն ու Իշխանները այսօր սմքեր, կծկուեր էին։

ՓՈԹՈՐԻԿԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԴԱՆՇԱՆՆԵՐԸ

Զօրահաւաք յայտարարուելէն քանի մը օր յետոյ Վանի ամբողջ զինուորական ուժը, որ լրիւ զօրաբաժին մըն ալ չէր կրնար ներկայացնել, իր թնդանօթաձիգներով, հեծելազօրքով եւ հետեւակազօրքով, ընդամէնը 11,000 սուին, իր կազմածներով փոխադրուեցաւ Էրզրում:

Ռազմագրական տեսակէտով՝ Վան ռազմական կայան չէր, այդ դերը Էրզրում բերդաքաղաքին կը պատկանէր:

Այս կերպով Վանի մէջ կը մնային երկրապահ զինուորները, ժանտարմներ, որոնց վրայ պիտի աւելնային քիչ յետոյ 2000ի չափ միլիսներ:

Վան խաղաղ էր մինչեւ Նոյեմբերի կէսը: Եւ ահա առաւօտ մը աւետաբեր ձայն մը տարածուեցաւ հայկական շրջանակէն ներս:

— Ռուսերը մտած են Պաշկալէ եւ Սարա, իսկ Անդրանիկ իր կամաւորներով հասեր է մինչեւ Արճակի շրջանը, Մօլլա Հասան գիւղը:

Զօրավար Ջեռնօզուպովի ընդհանուր հրամանատարութեան տակ չարժուող ռուսական զօրաբաժինն էր որ պարսկական Ատրպատական մտնելէ յետոյ՝ անցեր էր թրքական սահմանէն ներս՝ Պաշկալէի եւ Սարայի ուղղութեամբ, որոնցմէ առաջինը մօտաւորապէս 80 քիլոմէթր Վան քաղաքէն հեռու էր, երկրորդը՝ 50, իսկ Մօլլա Հասան գիւղը՝ հազիւ 30 քիլոմէթր:

Հայերուն խանդավառութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնէր, լեղապատառ Թուրքերն ալ խուճապի մատնուած՝ սկսան փախչելու պատրաստութիւն տեսնել, ոմանք նոյնիսկ ճամբայ ելան:

Բայց, ինչպէս Հայերու ոգեւորութիւնը, նոյնպէս եւ Թուրքերու խուճապը երկար չտեւեց:

Ռուս զօրքերը Պաշկալէի, Սարայի շրջաններուն հետ գրաւած էին նաեւ Ալաշկերտը, Կարաքիլիսէն, Թու-

թաղը, ևն.։ Բայց Դեկտեմբերի կէսին, երբ Թրքական յարձակողականը Երզրումէն սկսելով դէպի Սարիկամիշ առաջացաւ, ռուս զօրքերը հրաման ստացան ետ նահանջել Սարայի եւ Պաշկալէի գծին վրայ։

Կռուի առաջին օրերուն, Բասենի հայութիւնը բռնեց գաղթի ճամբան. Իսկ Դեկտեմբեր 16ին երբ նահանջի հրաման տրուեցաւ, նահանջող զինուորներուն հետ գաղթի հրաման ստացան նաեւ Ռուսերու կողմէ գրաւուած վայրերու Հայերը։

Տեսնողները միայն գիտեն թէ ի՛նչ կը նշանակէ գաղթ, մանաւանդ երբ առանց նախապատրաստութեան, յանկարծական հրամանով մը կ'ըլլայ ան։

Երեւանի մէջ կատարուած «միօրեայ» արձանագրութեան համաձայն՝ այս գաղթով Թուրքիայէն (Բասեն, Պայազիտ, Ալաշկերտ, Պաշկալէ, ևն.) 33,000, իսկ Պարսկաստանէն (Սալմաստ, Ուրմիա, Թաւրիզ, ևն.) 7600 գաղթականներ ապաստանեցան Կարսի շրջանին մէջ եւ Արարատեան դաշտին վրայ։

Իսկ ճանապարհին մեռնողնե՞րը, քրտական յարձակման ենթարկուողնե՞րը։ Իսկ անոնց թողած տունն ու տե՞ղը։ Ապա գաղթել չկրցողնե՞րը։

Թողունք միւս շրջանները։ Ամփոփուինք Վանի սահմաններէն ներս։ Եւ մատնանշենք անցողակի քանի մը թիւեր։

Պաշկալէ քաղաքին մէջ Ռուսերուն նահանջէն անմիջապէս յետոյ՝ Խանասորի հռչակաւոր «արշաւանք»ով 18 տարի առաջ (1897ին) «սպաննուած» հռչակուած քիւրտ ցեղապետ Շարաֆ պէկը ջարդեց տասը տարեկանէն վեր եղող բոլոր տղամարդիկը եւ կողոպտեց բոլոր Հայերուն տուները։ Նոյն Պաշկալէին եօթը գիւղերը միեւնոյն վիճակին ենթարկուեցան։

Սարայի շրջանին մէջ նոյն ողբերգութեան մատնուեցան եօթը գիւղերու Հայերը։

Ռուս–Թրքական առաջին ընդհարումներէն եւ ռու-

սական առաջին նահանջէն անմիջապէս յետոյ Վանի մէջ Թուրք կառավարութեան եւ հայ ժողովուրդի փոխադարձ յարաբերութիւնները փոխուեցան, մանաւանդ երբ նահանգապետ Թահսին պէյը պաշտօնի բարձրացումով Էրզրում փոխադրուեցաւ եւ անոր յաջորդեց Պաշկալէի կառավարիչ (միւթասարիֆ) Ճէվտէթ պէյը (*)։

Կովկասեան ճակատին վրայ գործող Թուրք բանակին մէջ գտնուող հայ զինուորները իմանալով որ հայ կամաւորներ կը գտնուէին ռուս զօրամասերուն քով, կը սկսին կամաց կամաց հեռանալ իրենց ջոկատներէն, իսկ Թուրք զինուորական իշխանութիւններն ալ, իրենց կարգին, կը սկսին զինաթափ ընել հայ զինուորները եւ իբրեւ «ամրաշէններ» կ'ուղարկեն զանազան տեղեր՝ ճամբաներու վրայ աշխատելու։ Տարապարհակ աշխատանքներու մատնուած այս հայ զինուորները՝ ամէն հնարաւորութեան դիմեցին փախչելու եւ իրենց տուները գանալու համար։

Եւ ահա կառավարութիւնը սկսաւ խստօրէն հետապնդել հայ «դասալիքները»։ Գիւղերուն մէջ, ոստիկան զինուորները կը կատարէին այդ հետապնդումները, իսկ քաղաքին մէջ, կառավարութիւնը պաշտօնապէս Հայոց առաջնորդարանէն, օսմանեան խորհրդարանին անդամ Վռամեանէն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վանի ներկայացուցիչ Արամէն կը պահանջէր դասալիքները։

(*) Այս Ճէվտէթ պէյը փեսան էր ալպանացի Թահիր փաշային, որ ինը տարի խաղաղութեամբ կառավարած էր Վանի նահանգը։ Իր հօրը ազդեցութեան տակ Ճէվտէթ երիտասարդ տարիքէն բարեկամական վերաբերում ունէր դէպի Հայերը։ Ինչպէս առնէ առաջ յիշած եմ, Վարդգէսին բանտին մէջ այցելութեան կուգար։ «Ազնիւ, յեղափոխական է» ըսած էր ինձ Վարդգէս, անոր մասին։

«ԽՈՀԵՄ» ՎՌԱՄԵԱՆԻ «ՆՐԲԱՄԻՏ ԴԻՒԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ»

Եթէ Թուրքեւհայ յարաբերութիւնները յանկարծակի փոփոխութիւն կրեցին Ռուսերու կողմէ պարսկական ճակատէն սկսած յարձակողականէն, հայ կամաւորներու Վանի շրջանին մէջ երեւալէն եւ Ռուսերու նահանջէն յետոյ, այդ յարաբերութիւնները ձգտուեցան Թուրքերու Սարըղամիշի առջեւ կրած ծանր պարտութենէն յետոյ: Կառավարութիւնը սկսաւ խստօրէն հետապնդել հայ դասալիքները գիւղերուն մէջ:

Գաւառներու մէջ սկսան ծայր տալ խռովութիւններ եւ զինուած ընդհարումներ տեղի ունենալ Հայերու եւ ժանտարմներու միջեւ: Այս վերջիններուն կ'աջակցէին նաեւ Քիւրտերը: Քանի մը գիւղերու մէջ հայ երիտասարդները դիմադրութիւն ցոյց տուին, որ, սակայն, չէր կրնար տեւականանալ:

Երեք-չորս ամսուան ընթացքին (1914ի Դեկտ.էն մինչեւ 1915ի Մարտը) Վանի զանազան գաւառներու 10ի չափ գիւղերու մէջ դիմադրութիւններ եղան, որոնք սակայն պիտի վերջանային Հայերու փախուստով, որոնց ունեցած 50էն 100ի չափ փամփուշտներու պաշարը կը սպառէր: Հայ ընդդիմադիրները գիւղէն հեռացած ատեն իրենց հետ պէտք էր տանէին նաեւ ժողովուրդը կամ պէտք էր թողուին իրենց տեղը: Այս պարագային, կարգ մը գիւղերու մէջ անխնայ սպաննուեցան այր մարդիկ, կիները բռնաբարուեցան, գիւղերը կողոպտուեցան:

Մասնակի այս ընդհարումներուն ժամանակ երեւան եկան խիզախ հայ երիտասարդներ, որոնք ամուր դիրքերու մէջ պաշտպանուելով, իրենց ունեցած զէնքերուն տուած հնարաւորութեան սահմանին մէջ դիմադրեցին, բայց 30-40ի չափ գիւղերու ժողովուրդ տեղահան եղաւ կամ բարբարոսներուն ձեռքը մնաց:

Ծանր էր Վռամեանի եւ Արամի կացութիւնը: Ամէն

որ գաւառներէն աղխողորմ ճիչեր եւ բողոքներ կը հասնէին կատարուած կողոպուտներու, սպանութիւններու, բռնաբարութիւններու մասին:

— Առայժմ դարման չկայ, պէտք է տոկալ, պէտք է զգոյշ ըլլալ, պէտք է համբերել, պէտք է զոհողութիւններ յանձն առնել:

Այս էր մշտական պատասխանը եղած դիմումներուն:

Գիւղացիութիւնը չէր ուզեր, չէր կրնար լսել այդ «հայրական խոհեմ յորդորները»:

Իսկ միւս կողմէ, Ճէվտէթ պէյ ամէն օր կը կրկնէր իր պահանջները.

— Կը պահանջեմ որ դասալիքները գան յանձնուին:

— Ժամանակ տուէք որ կարողանանք համոզել դասալիքները, կը խնդրէին Վռամեան եւ Արամ:

Իրապէս Վռամեանն ալ, Արամն ալ շատ ջանք կը թափէին որ «չափով մը գոնէ գոհացում տային կառավարութեան պահանջին»:

— Գոնէ կառավարութեան պահանջած 4000ին փոխարէն 7-800 դասալիք ետ դարձնենք:

Շատ «խոհեմ» էին դարձեր դաշնակցական պետերը, որովհետեւ կացութիւնը իրապէս ծանր էր: Արամ եւ Վռամեան իրենց կեանքին մէջ առաջին անգամն էր որ կը տեսնէին անջրպետը որ կը բաժնէր հռետորական ամպիոնը իրականութենէն: Վռամեան երբ Ամերիկա կը գտնուէր ու կը լսէր Երկրէն հասնող նկարագրութիւնները այս ու այն տեղ եղած ջարդերու մասին, կրակ ու բոց կը տեղացնէր Համիտի հասցէին, նախատինքներու տարափ կը թափէր «սուրկամիտ» Հայերու գլխուն վրայ, որոնք չէին միանար իրենց՝ սուլթանական գազանութիւնները սանձելու: Սակայն այսօր Վռամեան Պոսթոնի մէջ չէ, այլ «յեղափոխականացած» Վանի մէջ, ուր ինքն է որ «կը սուրկանայ» եւ խոհեմութիւն կը քարոզէ...:

Խոհեմ Վռամեան դիւանագիտական մարզանքներ

ալ կ՚ընէր կառավարութեան քով: Ճէվտէթ պէյ Վռամեանի այդ դիւանագիտական կարողութեան ծանօթացած էր հեռուէն, ռուսեւթուրք պատերազմին բռնկումի վաղորդայնին, երբ ինքը Պաշգալէ, Թուրք եւ պարսիկ սահմանագլուխին վրայ կը գտնուէր, իթթիհատական յայտնի փրոփականտիստ Նաճի պէյի քով, որ այդ օրերուն կը զբաղէր մահմետական տարրերէն կամաւորներ հաւաքելու աշխատանքով:

1914ի դեկտեմբերին Նաճի պէյի ձեռքը կ՚անցնի քիւրտ սուրհանդակի մը վրայէն գտնուած նամակ մը, որ Սալմաստի մէջ գտնուող հայ կամաւորներու խմբապետներէն Սմբատի կողմէ ուղղուած էր Վան՝ դաշնակցական չէֆերէն Իշխանի հասցէին:

Նաճի պէյը այդ նամակը իր ձեռքին՝ 1914 Դեկտ. 14ին իր «բարեկամ» Վռամեանին ուղղած հեռագրով մը՝ ի մէջ այլոց, կ՚ըսէ. «Սուրհանդակ Օսմանի վրայ Իշխանին ուղղուած նամակը ձեռքս է. սիկա ամբողջ մուսլիմաններուն եւ օսմանեան մամուլին ներկայացնելէ առաջ, վերջին անգամ ըլլալով՝ ձեր ուշադրութեանը կ՚ուզեմ յանձնել: Քարլ Մարքսի, Քրոփոթքինի տեսութիւններով պարծեցող ձեր կուսակցութիւնը ռուս ցարութեան գործիք ըլլալը 20րդ դարու ամենածիծաղելի արարքներէն մէկն է: Ձեզմէ վերջին եւ կտրուկ պատասխան մը չստանալու պարագային, Պարսկաստանի մէջ եղող մէկ քանի հարիւրնոց ձեր ընկերներուն հանդէպ այնպէս պիտի վարուիմ, ինչպէս Ռուսերու հետ»:

«Դիւանագէտ» Վռամեան կը պատասխանէ. «... Սմբատը... թերեւս իր գլխուն մէկ քանի մարդ ժողվելով իր պատասխանատուութեան տակ գործ մը կը կատարէ: Անոնց ամենամեծ մտահոգութիւնը այս երկրի Հայերուն վտանգի մը ենթարկուիլը կրնայ ըլլալ...:

... Դուք գիտնալու էք որ Դաշնակցութեան Կոմիտէն ոչ մէկ պետութեան գործիք չի կրնար ըլլալ...:»

Թուրքերը որ Կովկասի եւ Պարսկաստանի մէջ ե-

ղած բոլոր անցուդարձերուն, հայ կամաւորական գունդերու կազմութեան եւ շարժումներուն մասին տեղեակ էին, Անդրանիկէն մինչեւ Մոլլա–Հասան գիւղը հասնիլը տեսեր էին, «գլխանագէտ» Վռամեանի պատասխանը կարդալով պիտի հաւատայի՞ն թէ «Դաշնակցութեան Կոմիտէն ո՛չ մէկ պետութեան գործիք չի կրնար ըլլալ»:

Ահա այսքան նրբամիտ գլխանագիտութեամբ օժտուած Վռամեանն էր որ Ճէվտէթի հետ իր յաճախակի տեսակցութիւններով կը ջանար մթնոլորտը մեղմացնել, խորհուրդներ կու տար անոր, առաջարկներ եւ խնդրանքներ կ՚ընէր: Իսկ Ճէվտէթ «հաճոյքով կը լսէր Վռամեան էֆէնտիի խելացի խորհուրդները եւ խնդրանքները, կը խոստանար օգտուիլ անոր թելադրութիւններէն», բայց ամէն տեսակցութենէ յետոյ կ՚առաջարկէր որ «Վռամեան էֆէնտին իր հեղինակաւոր ազդեցութիւնը ի գործ դնէ հայ դասալիքները իրենց պարտականութեան գլուխը բերելու համար:»

●

ԿԱՐՄԻՐ ԱՊՐԻԼԻ ՆԱԽՕՐԷԻՆ

Բայց օրէ օր «դանակը ոսկորին կը մօտենար»: Ռամկավար կուսակցութեան Պատասխանատու մարմինը այդ օրերուն արդէն խորունկ լռութեան մէջ ձեռնարկած էր ինքնապաշտպանութեան աշխատանքներուն: Ընտրած էր զինուորական մարմին մը, որ իրեն ուղեցոյց ունենալով 1896ի կռիւներուն ժամանակ Մ. Աւետիսեանի պատրաստած յատակագիծը ինքնապաշտպանութեան համար՝ ձեռնարկած էր նախապատրաստական աշխատանքներու, ռազմիկ խումբերու կազմակերպութեան, «դիրք»երու եւ ռումբերու պատրաստութեան:

Այդ օրերուն Վան կը գտնուէր Արմենակ Եկարեան, արմենական համբաւաւոր հին ռազմիկը, որ Օսմ. Սահմանադրութեան շրջանին Պարսկաստանէն Վան վերադարձած էր: Վան կը գտնուէր նաեւ Յովսէփ Գույում–

ճեան, Վարժապետանոցի նախկին տեսուչը, որ երբեւ Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներու շրջան. տեսուչ Վան եկած էր եւ պատերազմին յայտարարութեամբ Վանէն չէր կրցած հեռանալ:

Դաշնակցականներն ալ իրենց կարգին ձեռնարկած էին նախապատրաստական աշխատանքներու՝ ինքնապաշտպանութեան համար:

Վռամեան եւ Արամ իրենց «խոհեմութեան» շրջանակին մէջ կը գործէին: Բայց 1915ի մարտը ազդանշանը պիտի տար հրդեհի պոռթկումին:

Շատախի դաշնակցական կոմիտէի անդամներէն մէկուն ձերբակալուելուն վրայ, նոյն կոմիտէն կ'որոշէ «զինուորական դրութիւն» յայտարարել եւ յարաբերութիւնը խզուած նկատել Թուրք իշխանութեան հետ»:

Այս որոշումէն յետոյ Թաղի (Շատախի կեդրոնավայրի) «Զինուոր. Մարմինը» գործի կ'անցնի: «Այլեւս գաղտնի աշխատանքի դրութիւնը կը վերցուի: Բոլոր խմբապետները անմիջապէս գործի կ'անցնին՝ ստանձնելով իրենց յանձնուած գիւղերուն պաշտպանութիւնը»:

Այստեղ պէտք է աւելցնեմ որ Շատախի դաշնակցական կոմիտէն այս քայլը կ'առնէ հակառակ Վանի կեդր. Կոմիտէի հրահանգին, որովհետեւ Վռամեան եւ Արամ կը ջանային որ Հայերու կողմէ չտրուէր այդպիսի առիթ մը:

Ապրիլ 2ին Ճէվտէթ պէյ իր քով հրաւիրեց Վռամեանն եւ Արամը. անոնց յայտնեց թէ Շատախի Հայերուն եւ Քիւրտերուն միջեւ խռովութիւններ ծագած են, Իշխան հեղինակութիւն ունի թէ՛ Հայերուն եւ թէ՛ Քիւրտերուն քով եւ կ'առաջարկէ որ ան անմիջապէս երթայ այնտեղ եւ խաղաղութիւնը վերահաստատէ:

Իշխան իր երեք թիկնապահ ընկերներուն, ոստիկանապետ Վէֆիք պէյին եւ ոստիկաններուն ուղեկցութեամբ անմիջապէս ճամբայ ելաւ դէպի Շատախ: Ճամբուն վրայ «խաղաղութեան առաքեալները» գիշերը իջեւանեցան Հիրճ գիւղը, որուն բնակչութիւնը Հայերէ եւ

Քիւրտերէ կազմուած էր: Իշխան կը նախընտրէ գիշերել իր «վաղեմի բարեկամ» Քիւրտ Ռաշիտի բնակարանը: Այնտեղ նոյն գիշերը Իշխան եւ իր ընկերները կը սպաննուին:

Յաջորդ օրը նոյն Քիւրտին տան մէջ կը հաւաքուին եւ կը սպաննուին գիւղին Հայերը՝ մօտ 50 հոգի:

Միւս օրը՝ Ապրիլ 4ին կուսակալը նորէն իր քով հրաւիրեց Վռամեանը եւ Արամը, որոնք տարբեր թաղերու մէջ կը բնակէին: Վռամեան հրաւէրը ստանալուն պէս փութաց Ճէվտէթ պէյի քով եւ ենթարկուեցաւ Իշխանի ճակատագրին, իսկ Արամ իր հրաւէրը ուշ ստացած ըլլալով կրցաւ թակարդէն ազատիլ:

Բայց արդէն կուսակալը գաւառապետներուն հրահանգ տուած էր որ ժանտարմները եւ Քիւրտերը շարժման մէջ դրուին:

Արամ ազատեցաւ Ճէվտէթի պատրաստած ծուղակէն, չպատասխանեց անոր հրաւէրին: Բայց փորձեց միջնորդներու միջոցով շարունակել բանակցութիւնները:

Ամերիկեան միսիոնէր Տոքթ. Աշըր գերման միսիոնէր Հէռ Սփէռի, իտալական փոխ-հիւպատոս Սպորտոնի, քաղաքապետարանի անդամ, եկող գացող կուսակալներուն քով հեղինակութիւն վայելող, քաղաքին Հայ եւ Թուրք հասարակութեան մէջ դիրք ունեցող Ա. Թէրզիպաշեան եւ Ազգ. Վարչութեան անդամ Գ. Ճիտէճեան Ճէվտէթ պէյին կը ներկայանան՝ ձգտուած մթնոլորտը մեղմացնելու առաջարկութիւններով:

Հաւաքաբար եւ անջատօրէն եղած այս առաջարկութիւններուն ի պատասխան կուսակալը կը յայտարարէ թէ դասալիքները պէտք է յանձնուին, հակառակ պարագային ստիպուած է վճռական միջոցներու դիմելու: Ամերիկեան եւ գերման միսիոններուն ալ կը յայտարարէ թէ 50ական զինուոր պիտի ղրկէ երկու շրջանակներուն պաշտպանութեան համար:

Ճէվտէթի պահանջները եւ սպառնալիքները բանա-

գնացներուն, անոր յայտարարութիւնը Տոքթ. Ըշըրին՝ նոր ալեկոծումներու կը մատնեն Արամը, որ արդէն շատ ընկճուած էր Իշխանի եւ Վռամեանի անյայտացումին վրայ: Արամ երկու սուրի մէջ մնացած, ո եւ է դա-տալիք յանձնելու մասին խօսք չէր կրնար ըլլալ, ասոր փոխարէն կը տեսնէր որ զինուած հայ խումբերը պատ-նէշներու ետեւը՝ անհամբերութեամբ րոպէներ կը համ-բեն «պատերազմին յայտարարութիւնը» լսելու համար, իսկ միւս կողմը՝ կառավարական ուժ մը որ կրնայ մէկ օրուան մէջ հայկական այդ տնային պատնէշները խոր-տակել եւ ամբողջ քաղաքը մոխրակոյտի վերածել: Ու-րեմն պէտք էր դեռ միջոցներ փնտռել, ժամանակ շա-հելու, վտանգը հեռացնելու համար:

Այդ մտածումէն առաջնորդուած, Արամ կը գտնէր որ փոքր թիւով մը Թուրք զինուորներու մուտքը ամե-րիկեան եւ գերմանական շրջանակներէն ներս՝ կրնայ մեղմացնել Ճէվտէթի կիրքը եւ հրդեհին բռնկումը ու-շացնել:

Իր այս մտածումը Արամ կը հաղորդէ Տոքթ. Ըշը-րին:

Բայց այնտեղ միջկուսակցական մարմնոյն կողմէ ընտրուած Զինուոր. Մարմինը արդէն իր դերին մէջ մը-տած է, կը քննէ Թուրք զինուորները ամերիկեան եւ գերմանական շրջանակներէն ներս ընդունելու հարցը եւ կը գտնէ որ այդպիսի զիջում մը պիտի ծառայէ տ-կարացնելու հայկական պատնէշներու պաշտպանողական դիմադրութիւնը: Եկարեան քահանայի մը միջոցով Տքթ. Ըշըրին կը յայտարարէ մերժել նահանգապետին առա-ջարկը, հակառակ պարագային իր վրայ առնել ծագե-լիք անպատեհութեան մը պատասխանատուութիւնը: Տոքթ. Ըշըր կը համակերպի Զինուոր. Մարմնոյն պա-հանջին: Յետոյ ռամկավար ռազմիկի մը՝ Կարապետ Շատախեանի՝ բնակարանին մէջ գումարուած խառն ժողովի մը մէջ Եկարեան կը յուսադրէ Արամը մահ-ուան դէմ գացող խիզախ զինուորի մը շունչով, կ՚ա-

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵԿԱՐԵԱՆ
Վանի Զինուորական Մարմնի Պետը
եւ հերոսամարտին ղեկավարը

ՊՈՒԼԿԱՐԱՑԻ ԳՐԻԳՈՐ
Զինուորական Մարմնի անդամ

առաջարկէ անոր մէկ երկու օր հանգստանալ, վերագտնելու համար իր հոգեկան խաղաղութիւնը: Արամն իր կարգին խրախուսիչ խօսքեր կ'ուղղէ Եկարեաններին: Ժողովը կը փակուի:

Արդէն Զինուորական Մարմինը իր գործին գլուխն է: Արմենակ Եկարեան (ռամկավար), Կայծակ Առաքել (դաշնակցական) եւ Պուլղարացի Գրիգոր (դաշնակցական) Զինուոր. Մարմնի անդամներ ընտրուած են:

Արմենակ Եկարեան հին արմենական համբաւաւոր ռազմիկ մըն է, հմայք ունի թէ' ռամկավարներու, թէ' դաշնակցականներու եւ թէ ամբողջ ժողովուրդին մէջ: Կայծակ Առաքել դաշնակցական ռազմիկ մըն է, Անդրանիկի քով զինուոր եղած է Սասունի մէջ, լեռնային կռիւներու մէջ տարուելիք կռիւներու մեթոտին ծանօթ է, բայց քաղաքի փողոցներուն եւ պատնէշային կամ խրամային կռուի մը պահանջած մեթոտներուն՝ ոչ: Պուլկարացի Գրիգոր ռազմիկ մը չէ, զինագործ է,

ՎԱՐԺԱՊԵՏԱՆՈՑԻ ՆՈՒԱԳԱԽՈՒՄԲԸ

կռուի ընթացքին անոր աշխատանքը պիտի կեդրոնանար ռումբերու եւ զէնքերու կարգաւորման, բաշխումին, եւ «Թնդանօթ»ի մը պատրաստութեան շուրջ: Պարկեշտ, լռակեաց, գործունեայ սիրուած դէմք մըն էր: Կռուի ղեկը պիտի մնար Եկարեանի ձեռքին մէջ:

Նախապէս դաշնակցականներու եւ ռամկավարներու կողմէ անջատօրէն կամ համախոհաբար եղած նախապատրաստական ձեռնարկները արդէն դրուած էին Զինուոր. Մարմնի տրամադրութեան տակ: Հետզհետէ պիտի կազմուէին օժանդակ մարմիններ, Հայթայթիչ, Պարէնաւորման, Տեղեկատու, Կարմիր Խաչ եւն.:

Ապրիլ 6ին ոչ թէ միայն քաղաքէն դէպի գիւղերը յարաբերութիւնը կանգ առած էր, այլ բուն քաղաքը երկու մասի անջատուած էր. Այգեստանի եւ Քաղաքամէ-

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳՈՒԼՕՂԼԵԱՆ

ջի միջեւ ինկած Թուրք Թաղամասը դադրեցուցած էր Հայերուն երթեւեկը մէկ շրջանէն միւսը:

Բերդին Թնդանօթներէն մաս մը փոխադրուած էր Այգեստանի վրայ իշխող երկու զօրանոցներուն մէջ: Այգեստանի սրտին վրայ գտնուած «Համուտ աղենց» զօրանոցը, որ մինչեւ այդ օրը պարպուած կը մնար, լեցուեցաւ 130 զինուորներով, իսկ անգլիական հիւպատոսին մեկնումով պարապ մնացած հիւպատոսարանին շէնքին մէջ ալ 30 զինուորներ տեղաւորուեցան:

Վան քաղաքի 22·000ի չափ Հայերուն համար դոյամարտը սկսաւ 1915 Ապրիլ 7/20ի արշալոյսին: Մօտակայ Շուշանց գիւղէն քանի մը հայ գեղջկուհիներ քաղաք իջած ժամանակ՝ Այգեստանի արեւելեան եզերքին վրայ բացուած Թրքական խրամներէն զինուորներ դուրս նետուեցան եւ կիները առեւանգելով առաջնոր-

դեցին դէպի իրենց խրամը: Հայկական ամենամերձաւոր դիրքին պահակախումբը կրակ բացաւ առեւանգիչներուն վրայ՝ ազատելու համար Հայուհիները: Թուրք զինուորները տեղի չտուին եւ ահա պահակախումբէն երկու ռամկավար ռազմիկներ չկրնալով հանդուրժել՝ դուրս եկան բաց դաշտին մէջ եւ կռուի մտան Թուրք զինուորներուն հետ: Առեւանգիչներէն մէկը սպաննուեցաւ, բայց Թրքական խրամներէն սկսուած հրացանի համազարկներէն սպաննուեցան՝ կուրծքէն վիրաւորուելով՝ մեր երկու ռազմիկները, Յակոբ Տէրզեան եւ Եղիա Նախշունեան:

Հերոսական գոյամարտը սկսած էր...:

Թնդանօթները եւ հրացանները սկսան ամէն կողմէ արձակուիլ:

Պահ մը խուճապ տիրեց հայկական թաղերուն մէջ, բայց կանանց եւ երախաներու ճիչն ու աղաղակը երկար չտեւեց: Վարժապետանոցի նուագախումբը պատրաստ էր արդէն. դղրդաց «Մեր Հայրենիք»ը, եւ ահա խուռներամ բազմութիւն մը նուագախումբին ընկերակցութեամբ առաջնորդուեցաւ դէպի «Զինուոր. Մարմնի պաշտօնատունը — շտապը»: Թափօրին մէջն է ալեհեր Յովհաննէս Գուլօղլեան (Մկրտիչեան), արմենականութեան հաւատաւոր սիւներէն մէկը, Մ. Աւետիսեանի, Եղիշէ Գօնտակչեանի աշխատակիցը, արմենական կուսակցութեան տաղանդաւոր գաղափարաբանը, ժողովըրդական մեծ տրիբունը, Կեդրոնական վարժարանի ուսուցչական խումբին երէց անդամը:

Մինչ հայ ռազմիկները իրենց պատնէշներուն ետեւէն կը դիմադրէին Թրքական գրոհներուն, Գուլօղլեան կանգ կ'առնէ «շտապ»ին առջեւ՝ խուռն բազմութեամբ շրջապատուած:

Այնտեղ է Զինուոր. Մարմինը, նաեւ Արամ: Գուլօղլեան յուզուած՝ խօսքը կ'ուղղէ նախ Եկարեանին, կարճ բայց հրաշունչ, անզարդ բայց հմայիչ ներբող մը կ'ուղղէ անոր անուան, երէկուան խիզախ ռազմի-

ՆԱԶԱՐԷԹ ՊՈՒՌՆՈՒԹԵԱՆԻ ԹՌՈՒՑԻԿ ԽՈՒՄԲԸ

կին, յետոյ Արամին կը դառնայ, կը պանծացնէ այն միութիւնը, որ այսօր Վանի ամբողջ հայ ժողովուրդը, կուսակցական եւ անկուսակցական, հարուստ թէ աղքատ, երիտասարդ թէ ծերունի, կին թէ տղամարդ, մէկ սրտով, մէկ մտածումով, զօրաւոր թշնամիին դէմ հանած է մինչեւ վերջին շունչը կռուելու համար:

Հռետորը յուզումէն չի կրնար շարունակել իր խօսքը, բայց արդէն ունկնդիրներու բազմութիւնը խանդավառուած է: Բուռն եւ անվերջանալի ծափահարութիւններու մէջ նուագախումբը կը դղրդացնէ նորէն «Մեր Հայրենիք»ը եւ քայլերգներով կ'ուղղուի դէպի պատնէշները, որոնց ետեւէն մեր ռազմիկները պիտի կռուէին գիշեր ու ցերեկ անդադար ամիս մը:

Քսանը եօթը օր, մինչեւ Մայիս 3/16, հայկական Վան իր քանի մը հարիւր ռազմիկներով, իր բոլոր հնարաւորութիւններով եւ զոհողութիւններով կռուեցաւ, ամլութեան դատապարտեց զինուորական եւ քաղաքային իշխանութիւններուն բոլոր տրամադրելի միջոցները եւ ջանքերը, որոնք կը ձգտէին անձնատուութեան

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱԼԱԽԵԱՆԻ Ա. ԽՈՒՄԲԸ

ենթարկելու կամ բնաջնջելու իր դէմը ցցուող ափ մը ըմբոստները:

Հայկական Վանը իր գոյամարտի ընթացքին երկու մասի բաժնուած էր: Այգեստան եւ Քաղաքամէջ: Փոքր էր Քաղաքամէջի Հայերուն թիւը, ընդամէնը 2500, եւ կառավարութեան ոյժը ուղղուած էր գլխաւորաբար ե-րեք կողմերէ Թուրքերով շրջապատուած Այգեստանի 20.000 Հայերուն վրայ: Բայց եւ այնպէս, նոր շրջա-գիծի մը մէջ սեղմուած Քաղաքամէջի մեր ռազմական ոյժերը Հայկակ Կոսոյեանի (դաշնակցական) եւ իր խորհրդակից ընկերներուն, Զինուոր. Մարմնի, ղեկա-վարութեամբ, միեւնոյն տոկունութեամբ եւ ձեռնհա-սութեամբ յաջողեցան ամբողջութեան դատապարտել ճէվ-դէթի ջանքերը: Եւ Թուրքերուն փախուստէն անմիջա-պէս յետոյ բերդին գլուխը բարձրանալով, ռամկավար տղամիկ Սահակ Ծանկոյեան վար նետեց ձողին վրայ

ծածանող Թրքական մահիկաւոր դրօշը եւ իրր հայկական յաղթանակի ազդանշան՝ այնտեղ կախեց ճերմակ խաչանիշով կարմիր դրօշակ մը:

●

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ ՆՊԱՍՏՈՂ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ

Մեր նպատակէն դուրս կը մնայ այս միամսեայ հերոսական գոյամարտին մանրամասն նկարագրութիւնը

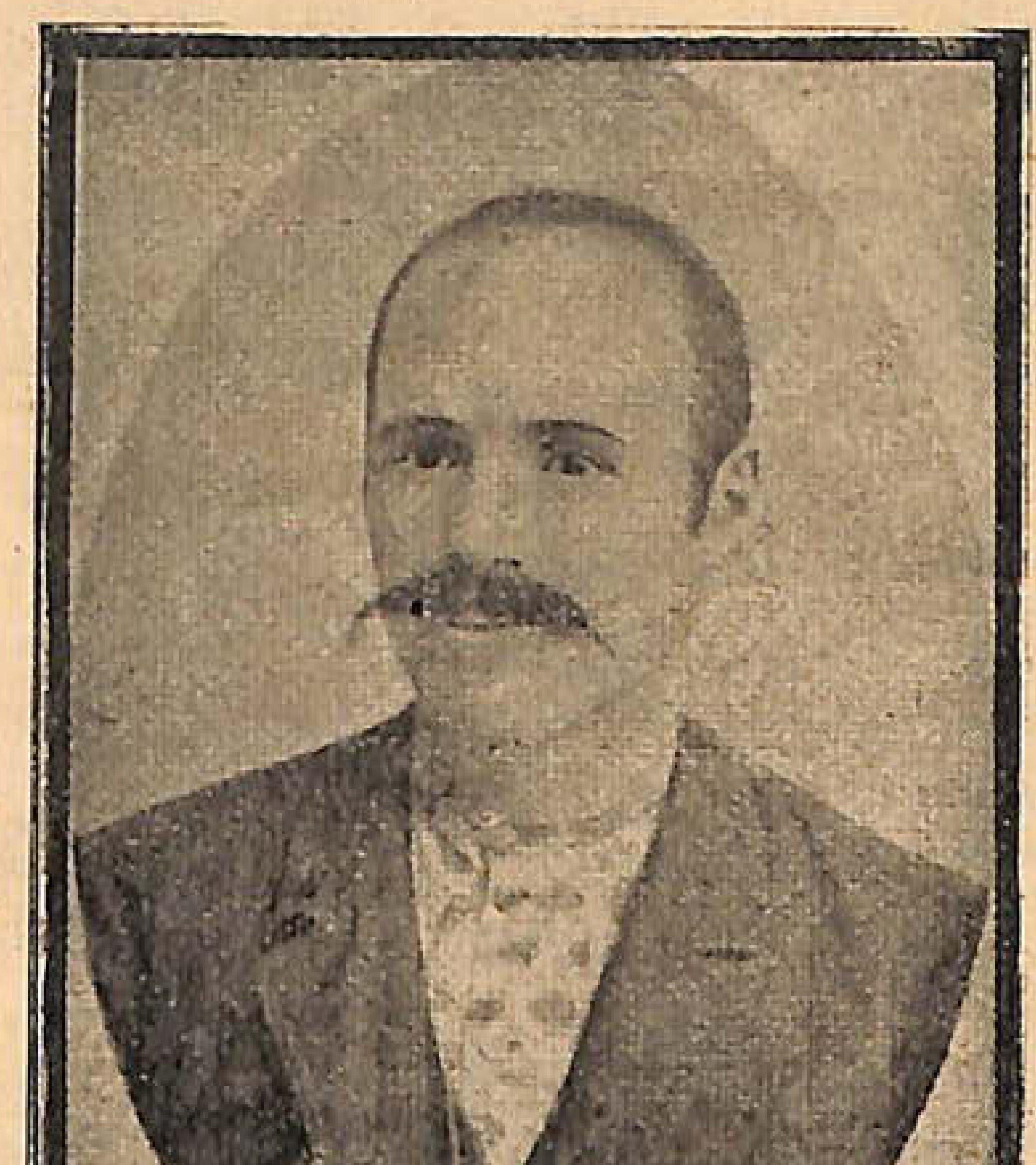

«ՌՈՒՍԹԱ» ՓԱՆՈՍ

ընել, որ կրնայ հատորի մը նիւթ տալ: Կը բաւականանամ այս յաղթանակին նպաստող պայմաններէն յիշել միայն ամէնէն գլխաւորները:

Նախ՝ ժողովուրդի մտքին վրայ իշխող այն տիրա—

կան համոզումը թէ միմիայն անվհատ կռուի ճամբայով կարելի է փրկութեան յոյս ունենալ, այլապէս անխընայօրէն պիտի ջարդուինք: Եւ իրապէս քաղաքընակ ամբողջ հայութիւնը բերաւ իր մասնակցութիւնը օրհասական այդ կռուին, 25էն մինչեւ 70 տարեկանները մասնակցեր էին 1896ի կռուին կամ իբրեւ ականատեսներ՝ պահած էին քաջալերիչ յիշողութիւններ եւ տպաւորութիւններ այդ հերոսական ինքնապաշտպանութեան զանազան դրուագներէն:

96էն շահուած փորձառութիւնը նոյնպէս մեծագոյն ազդակ մը եղաւ Ապրիլեան գոյամարտին յաջողութեան համար: Թշնամիին թնդանօթները հայկական «դիրք»երը կը խորտակէին, բայց չէին ազդեր մեր ռազմիկներուն խանդավառ տրամադրութեան վրայ: 96ը սորվեցուցած էր մեր մարտիկներուն՝ թշնամիին ցերեկով քանդածները գիշերով վերաշինել:

Մերոնց յաջողութեան նպաստեցին նաեւ օժանդակ կազմակերպութիւնները: Կարգապահութեան, վէճերու խաղաղ կարգադրութեան, գիւղերէն քաղաքը խուժող բազմութիւններուն բնակարանի, ուտելիքի եւ զանազան պէտքերուն հայթայթման համար ստեղծուեցան քաղաքապետական, ոստիկանական, դատական, պարենաւորման մարմիններ: Թաղէ թաղ յարաբերութիւնները ապահովելու համար քաղաք ապաստանած գիւղացիներէն կազմուած «ամրաշէն»ներու ջոկատները Այգեստանը ծածկեցին խրամներու ցանցով, որ մեծապէս կը դիւրացնէր ռազմիկներուն շարժումները: Կարմիր Խաչը գիշեր ու ցերեկ միշտ կազմ ու պատրաստ՝ օգնութեան կը հասնէր վիրաւորներուն:

Ռազմական արհեստանոցները շատ կարեւոր դեր կատարեցին: Կռուի ընթացքին հրացանները կ'աւրուէին, զինամթերանոց չկար, որ աւրուածներուն տեղ նորերը տար, պէտք էր նորոգել աւրուածները: Արմենականները 1896էն առաջ միայն մէկ հատ զինագործ ունեցան,

ՓԱՄՓՈՒՇՏԻ ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑԸ

համբաւաւոր «Ուսթա Փանոսը», որ իր ինքնաշխատութեամբ եւ հնարամտութեամբ յաջողեցաւ փամփուշտաւոր հրացան շինել։ Ան մեռած էր 1895ի աշնանը՝ Թուրքերուն հետ եղած ընդհարումներուն ժամանակ։ Ուսթա Փանոս իր արհեստին գաղտնիքը բացած էր իր աշակերներէն միակ հաւատարիմ Նազարէթ Մատոյեանին։ Ապրիլեան գոյամարտի ընթացքին արդէն ուսթա Փանոսի աշակերտներուն թիւը բաւական մեծցած էր, որոնցմէ Արամ Պօռուզանճեանի եւ Մարգար Կարխպճանեանի ղեկավարութեամբ բացուած (*) արհեստանոցին մէջ կը նորոգուէին աւրուած զէնքերը։

Փամփուշտի պահեստ չկար։ Պէտք էր գործածուած փամփուշտները մէկիկ մէկիկ հաւաքել այս ու այն անկիւններէն, նորոգելու եւ նորէն գործածելու հա-

(*) Երկուքն ալ դաշնակցական էին։

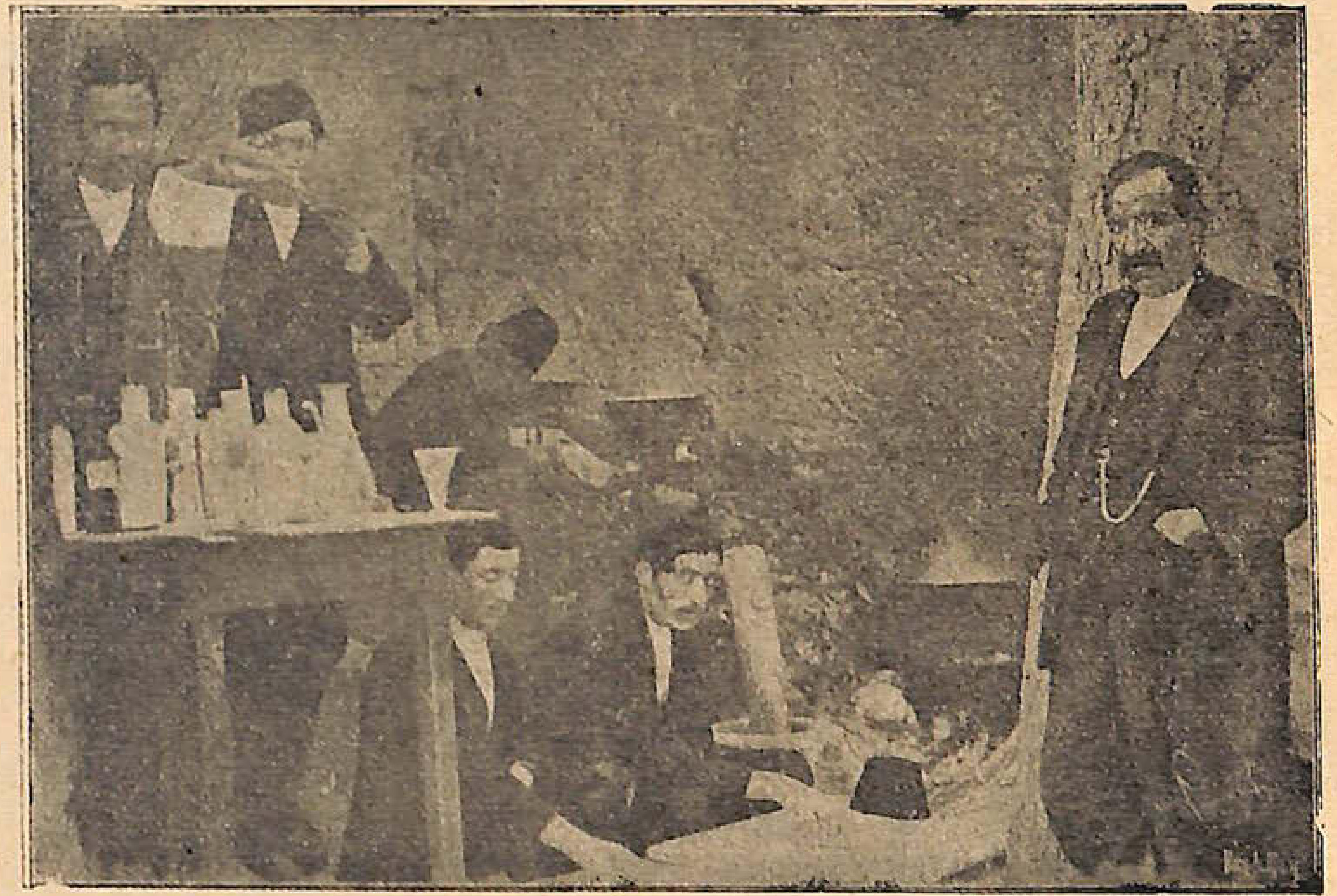

ՎԱՌՕՂԻ ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑԸ

մար․ այդ նպատակով փամփուշտի արհեստանոց մըն ալ ունեցանք:

Վառօդի պակասէն նոյնպէս պիտի նեղուէին մեր մարտիկները, պէտք էր հաւաքել հում նիւթեր վառօդ պատրաստելու համար: Կազմակերպուեցաւ նաեւ վառօդի արհեստանոցը: Բայց երկու տեսակ վառօդի պէտք կար, ծխաւոր, որուն պատրաստութիւնը դիւրին էր․ պէտք կար նաեւ անծուխ վառօդի, Մօզէլ, Մանլիխէր հրացաններու փամփուշտներուն պատրաստութեան համար: Այդ վառօդի պատրաստութեան գաղտնիքը անծանօթ էր վանեցիներուն: Բայց ոսկերիչները եւ փորագրիչները Գէորգ Գույումճիպաշեանի, Յարութիւն Կաքաւեանի, Վարդան Պապիկեանի, Ոստանիկ Տուտիկեանի (բոլորն ալ ռամկավար) հնարամտութեամբ այդ գիւտն ալ ըրին (*):

Կարելի է դեռ թուել ուրիշ ազդակներ, որոնք նպաստեցին մեր ռազմիկներուն յաղթանակին: Բայց թողունք ատոնք: Միայն պիտի ուզէի յիշել այստեղ դէթ տասնեակի մը չափ անունները այն քաջամարտիկ ռազմիկներուն, որոնք խիզախութեան մէջ մէկ տիպարներ հանդիսացան: Դաշնակցականներէն՝ Ալէս Պարսամեան, Թէոս, Միսաք, Ժամկոչեան Փանոս, Էյնաթեան Մելքիսեդ, Շիրվանեան Վաղարշակ, Պէյլարեան Կարապետ, Տալի, Իսրայէլեան Ռուբէն, Շալճեան Արամ, հնչակեաններէն՝ Գործոթցի Նշան (**), ռամկավարներէն՝

(*) Վարժապետանոցի տեսուչ Միք․ Մինասեան քիմիաբանութենէն իր ունեցած ծանօթութիւններով՝ մասնակցեցաւ անծուխ վառօդի պատրաստութեան աշխատանքներուն:

(**) Հնչակեանները չունեցան կռուին մէջ աչքառու ռազմիկներ, բայց պատուական հինգ երիտասարդներ՝ Աբրահամ Բրուտեան, Արտաշէս Սօլաքեան, Կարապետ Տանթօեան, Ասօ (Տիգրան Օտեան) եւ Հայկ Արամիշեան, որոնք նախապէս բանտարկուած էին (Քէօսթէնճէի

ժողովին կապակցութեամբ), ապրիլեան կռիւը սկսելուն պէս գնդակահարուեցան:

Պուռնութեան Նազարէթ, Տէրտրանց Կարօ, Քէօմիւր Վարդան, Շատախցեան Կարապետ, Սալախեան Մկրտիչ, Զարեհեան Կարապետ, Հիւսեան Ռուբէն, Պճիկեան Թադէոս, Աւեղցեան Արմենակ, եւն.:

Անկուսակցականներէն կ'ուզեմ այստեղ յիշել մասնաւորապէս Տիգրան Աբրահամեանի (Այիճեանի) անունը:

Հայկական թաղերուն մէջ կամ անոնց շուրջ թըշնամին ունէր զինուորական կամ ոստիկանական պահականոցներ, որոնք կռուին ընթացքին կը նեղէին մեր ռազմիկները. պէտք էր քանդել կամ այրել այդ կայանները: Զինուոր. Խորհուրդի այդ որոշումը գործադրելու համար քանքանները ստորերկրեայ խրամներ փորելով պէտք էր հասնէին մինչեւ որոշեալ շէնքին տակ, եւ այնտեղ ռումբ պայթեցնելով օդը հանէին շէնքը: Այդպէս ըրին, օրինակ, «Համուտ աղենց կշլա» կոչուած զօրանոցը: Բայց կային շէնքեր ալ, որոնք մէկ կամ միւս ձեւով քանդելը երկար աշխատութիւն կամ մեծ յանդգնութիւն կը պահանջէր: Այսպէս էր, օր., Արարուց հրապարակին վրայ գտնուող ոստիկանատունը, որ իր դիմացը գտնուող հայկական դպրոցին եւ եկեղեցիին մէջ տեղաւորուած թուրք զինուորներուն աջակցութեամբ կղզիացուցած էր հայկական այդ մեծ շրջանը:

Պէտք էր խորտակել այդ պահականոցը: Տիգրան Այիճեան, որ «վարժապետ» ալ կը կոչուէր (տարի մը Աւանց գիւղին մէջ ուսուցչութիւն ըրած էր), քանի մը շէնքեր կրցած էր այրել: Պէտք էր այրէր նաեւ այս պահականոցը, բայց իրապէս անձնուիրութեան գիտակցութեամբ էր որ յաջողեցաւ իր նպատակին հասնիլ եւ «Զինուոր. Մարմնոյն» կողմէ պատուոյ խաչ ստանալ (*):

(*) Տիգրանի հետ, որուն տրուեցաւ «հրձիգ» տիտ–

Պէտք է յիշեմ նաեւ անունը կուսակցական երիտասարդութիւնը ոգեւորող անկուսակցական՝ նկարիչ Փանոս Թէրլէմէզեանի: Վանի հին թէ նոր սերունդներուն ծանօթ էր անոր անունը: Արմենական ահաբեկիչ մը եղած էր 20–22 տարի առաջ, իր անուան շուրջ հիւսուած գեղեցիկ պատմութիւնները ամէնուն շրթունքին վրայ էին: 1893ին Վանէն դուրս գալէն յետոյ՝ հետեւեցաւ նկարչութեան, հեռացաւ քաղաքական – յեղափոխական ասպարէզէն: Օսմ. Սահմանադրութեան վերահռչակումէն յետոյ անցաւ Կ. Պոլիս, իսկ Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրեակին Վան եկած էր հայրենիքէն կարօտն առնելու եւ նկարչական էթիւտներ ընելու:

Ապրիլեան գոյամարտը մղեց Թէրլէմէզեանը նորէն իր երբեմնի պաշտած հրացանը գրկելու:

Կռուի ընթացքին ամէն տեղ էր Փանոս, կը կռուէր երգելով, պարելով և կը խանդավառէր իր շրջապատը:

Յիշենք մերոնց յաջողութեան նպաստող մեծագոյն ազդակ մըն ալ եւ փակենք այս էջը:

Աներեւակայելի խանդավառութիւն ստեղծեց Վարժապետանոցի Ֆանֆառը մեր ռազմիկներուն եւ ամբողջ ժողովուրդին մէջ:

Թուրք կառավարութիւնը չունէր զինուորական նուագախումբ, իր ունեցածը Էրզրում ուղարկած էր. իսկ Հայերը ունէին, որուն գոռացուցած «Ամենայն տեղ մահը մի է»*ն մեր ռազմիկներուն խանդավառութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասցնէր, իսկ Թուրքերուն՝ անզօր եւ յուսաբեկ կատաղութիւն կը պատճառէր:*

●

ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԵԾԱՄՈԼՈՒԹԻՒՆ

Որքան խանդավառիչ է այս հերոսական գոյամարտին մէջ Վանի հայ ժողովուրդին ունեցած յաջողութիւնը, նոյնքան, սակայն. գայթակղեցուցիչ է դաշնակցական գրիչներուն յաւակնութիւնը, որ կը ձգտի

ընթերցողներուն այն համոզումը ներշնչել թէ Վան Հ. Յ. Դաշնակցութեան շնորհիւ փրկուեցաւ:

Մինչդեռ եթէ բուն իրողութիւնը փնտռենք, պիտի տեսնենք թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձախողալից գործունէութեան իբր արդիւնք՝ երբ հայ ժողովուրդը հայկական բոլոր նահանգներուն մէջ, ուր միակ տէր ու տիրական եւ ղեկավար այդ կուսակցութիւնն էր, հայ ժողովուրդը ոչխարներու հօտի պէս ջարդուեցաւ, ինչպէս, օր., Պիթլիսի, Մուշի Էրզրումի, Սվազի մէջ, իսկ արմենականներու դաստիարակութեամբ սնած Վանը գոնէ կրցաւ դաշնակցականներու պատրաստած համատարած ջարդէն գլուխը ազատել:

Դաշնակցական շրջաններուն կողմէ Վանի գոյամարտին շուրջ շատ սնապարծութիւններ կրկնուեցան այս 20–25 տարուան ընթացքին՝ պանծացնելու համար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Երկու – երեքը միայն անոնցմէ պիտի յիշեմ այստեղ:

Առաջինը՝ Ա. Դօի մօտ 500 էջնոց գիրքն է որ կը կրէ. «Մեծ դէպքերը Վասպուրականում» անունը: Ա. Դօն երեւանցի դաշնակցական մըն է, ռուս բանակը Վան մտած ժամանակ ան ալ Վան եկաւ եւ իր նիւթերը հաւաքեց դաշնակցական աղբիւրներէ:

Երկրորդը՝ Օն. Մխիթարեանի «Վանի Հերոսամարտը» անունը կրող գիրքն է: Մխիթարեան վանեցի դաշնակցական մըն է, ուրեմն ականատես է եղեր իր նկարագրած հերոսամարտին, մինչեւ անգամ շատ մը ճըգնաժամային վայրկեաններուն բանաստեղծօրէն նօթեր արձանագրած է իր յուշատետրին մէջ՝ 15 տարի յետոյ հրատարակուող իր գրքին մէջ մտցնելու համար:

Երրորդը՝ Վանի Հերոսամարտին 15ամեակին առիթով Թաւրիզաբնակ խումբ մը վանեցի դաշնակցականներուն հրատարակած «Վասպուրական» ժողովածուն է: Այս երեք հրատարակութիւններէն մասնաւորապէս Օն. Մխիթարեանի «Հերոսամարտ»ը ամէն ճիգ թափեր է հաւատացնելու համար թէ Վան փրկուեցաւ Հ. Յ. Դաշ-

նակցութեան շնորհիւ։

Ճիշդ է, Վան քաղաքին մէջ դաշնակցականները աւելի մեծ թիւ կը ներկայացնէին քան արմենականները, կամ ռամկավարները, իսկ գաւառներուն մէջ, կարելի է ըսել 100·000է աւելի հայ գիւղացիները գրեթէ ամբողջութեամբ դաշնակցական էին դարձեր։ Բանակով այդքան մեծ ուժ ներկայացնող Վանի դաշնակցական գիւղացիութիւնը ոչ թէ պաշտպանողական գետնի վրայ պէտք էր մղէր իր կռիւը, այլ առաջին օրէն ինքը յարձակողականի պէտք էր անցնէր եւ քաղաքին օգնութեան հասնէր։

Թէ ի՞նչ ըրաւ այդ գիւղացիութիւնը, պիտի խօսինք ի հարկէ այս մասին, բայց քիչ մը յետոյ։ Այստեղ մեր խօսքը քաղաքի մասին է։

Նախ՝ պէտք է ըսեմ թէ ճիշդ չէ Օն. Մխիթարեանի ըրած վերագրումը Վանի դաշնակցական վերին մարմնոյն «դիւանագիտական» ձեռնհասութեան մասին։ Վռամեանին տրուած է «նրբամիտ դիւանագէտ»ի կարողութիւն, որմէ ան զուրկ էր։ Վռամեանի այդ մարզին վրայ ունեցած ձեռնհասութեան մէկ նմոյշը տուած եմ ընթերցողներուն, ուրիշ մըն ալ այստեղ կը բերեմ, զոր Օն. Մխիթարեան իր «Հերոսապատում»ին մէջ ներկայացուցած է իբր ուրիշ ապացոյց մը անոր «նրբամիտ դիւանագիտութեան»։

— Երբ կացութիւնը Վանի մէջ իր ծանրագոյն աստիճանին հասած էր, այսինքն երբ երկու կողմերը բոպէ առ բոպէ հրդեհի բռնկումին կը սպասէին, Վռամեան ընդարձակ «Յիշատակագիր» մը պատրաստեց եւ ուղարկեց իր «բարեկամ» Թալէաթին, ներքին գործոց նախարարին, երկարօրէն անոր բացատրեց ստեղծուած այդ դժնդակ կացութեան պատճառները եւ նոյնքան երկար խօսքերով Թալէաթին... դարմանումի միջոցներ ցոյց տուաւ...։

Թալէաթ ի՞նչ պատասխան տուաւ հաշտութեան իմաստուն առաքեալ, իր սիրելի բարեկամ եւ «նրբա-

միտ դիւանագէտ» Վռամեանին։ Թող ինքը՝ Օն. Մխիթարեան պատասխանէ։

— «Առաջին պատասխանը եղաւ Վռամեանի Յիշատակագրին՝ Ճէվտէթ պէյի Վանի կուսակալ նշանակուիլը», այսինքն դահիճ Ճէվտէթին հրամայել որ ձեռնարկէ հայկական ջարդին՝ Վռամեանէն սկսելով։ (*)

Վռամեան ոչ թէ միայն դիւանագիտութեան մասին գաղափար չունէր, այլ շատ թեթեւախոհ էր, կ՚ուզէր ժողովուրդին ցոյց տալ թէ հեղինակութիւն ունի Թալէաթի քով։ Եւ ինչպէս ինքը Օն. Մխիթարեան կ՚ըսէ, ստացաւ իր դիւանագիտութեան պատասխանը։ Ճէվտէթ նահանգապետ եղաւ Վանին եւ քանի մը օր յետոյ ալ Վռամեանի դիւանագիտութենէն օգտուելու նպատակով... իր քով հրաւիրեց «խորհրդակցութեան» եւ հետքը կորսնցուց։

Վանի հերոսական գոյամարտի ղեկավարութիւնը Օ. Մ.ի «Հերոսամարտ»ին մէջ վերագրուած է Արամին։

Այս ալ ճիշդ չէ։

Արամ զինուորական չէր եւ ոչ ալ հասարակ ռազմիկի մը չափ կռուելու մասին գաղափար ունէր։

Արամի ամբողջ մտահոգութիւնը կեդրոնացած էր հայ եւ Թուրք ընդհարումներէն խուսափելու կամ այդ բախումը ուշացնելու հարցին վրայ։ Ան Թիֆլիսի կամ Ժընեվի մէջ չէր, այլ այնտեղ, ուր կրցած էր չափել այն խորունկ վրդովումը որ առաջ եկած էր իրենց «դաշնակից» իթթիհատականներուն քով հայ կամաւորական գունդերուն կազմութեամբ։ Արամ կը տեսնէր թէ Թուրքերը կը պատրաստուէին կատաղօրէն իրենց վրէժը

---

*) Այս դահիճը այն համբաւաւոր Ճէվտէթն է (Վարդգէսի երբեմնի բարեկամը) որ Վանի նահանգապետ կարգուելէն առաջ իր բարբարոսութեան վկայականը շահած էր հայ յեղափոխականներուն ապաստան տուող գիւղացիներուն ոտքը պայտելով...։

լուծելու եւ չէր յուսար թէ Հայերը պիտի կրնան կը-
ռուիլ:

Երբ Վռամեան եւ Իշխան Ճէվտէթի թակարդին մէջ ինկան, Արամ շատ յուսալքուեցաւ եւ երբ վճռական ժամը հասաւ եւ գոյամարտին համար պէտք էր ընտրել ղեկավար «Զինուոր. Մարմին» մը, Արամ դուրս մընաց: Ընդհարումները սկսելէ եւ մեր ռազմիկներուն ունեցած առաջին յաջողութիւններէն յետոյ էր որ Արամի բարոյական կորովը բարձրացաւ եւ սկսաւ կազմակերպական աշխատանքներ կատարել, կազմակերպեց օժանդակ մարմիններ — Պարէնաւորման Մարմին, Տեղեկատու Պիւրօ, Կարմիր Խաչ, Հայթայթիչ Մարմին, եւայլն: Արամ իբրեւ խորհրդական կը մասնակցէր Զինուոր. Խորհուրդի խորհրդակցութիւններուն, դիրքերուն մէջ ալ կ'երեւար քաջալերելու համար ռազմիկները, բայց այդտեղ ան աւելի կը քաջալերուէ՛ր, քան թէ կը քաջալերէր: Պատնէշներուն ետեւ, խրամներուն մէջ թշնամիին կուրծք տուող ռազմիկները կը խրախուսուէին իրենց քով, իրենց «դիրք»երուն եւ խրամներուն մէջ կռուո՛ղ հրամանատարներէն, որոնք ծանր, վտանգաւոր րոպէներուն՝ կը սլանային վտանգուած վայրերը, անձնական օրինակով ոգեւորութիւն կը ներշնչէին խորտակուած պատնէշներուն փլատակներուն մէջ՝ փոշիի, քրտինքի, ծուխի եւ բոցի մէջ չնչասպառ եղած ռազմիկներուն:

Այդ ույժը Արմենակ Եկարեանը եղաւ, կռիւներու մէջ թրծուած եւ բոլոր ռազմիկներուն վստահութիւնը վայելող Եկարեանը, որ Զինուոր. Մարմնին կեդրոնական դէմքն էր: Ան էր որ սկիզբէն մինչեւ վերջը իր ձեռքը պահեց կռիւներուն ղեկավարութիւնը: Ան էր որ կը վազէր դէպի վտանգուած պատնէշները, երբեմն խիստ, երբեմն զուարթ եւ ժպտուն՝ հրամաններ, հրահանգներ կու տար ռազմիկներուն, անոնց կը միանար թշնամիին գրոհները ետ մղելու համար:

Բայց «Վանի Հերոսամարտ»ին հեղինակը՝ Օն-

Մխիթարեան, հազիւ արժանի համարած է յիշել անոր անունը իբրեւ Զինուորական Մարմնի երկրորդական անդամ մը եւ նախապատուութիւն տուած է միշտ Կայծակ Առաքելին եւ Պուլկարացի Գրիգորին, որովհետեւ Արմենակ Եկարեան ռամկավար է, իսկ միւս երկուքը՝ դաշնակցական: Եթէ Եկարեանի բուն դերը, անոր հեղինակութիւնը եւ բուն իսկ դաշնակցական ռազմիկներուն քով անոր վայելած վստահութիւնը մատնանշուէր, պիտի նսեմանար Արամի անունը, պիտի նսեմանային Կայծակ Առաքելի եւ Պուլկարացի Գրիգորի անունները, պիտի նսեմանար Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունը: Կայծակ Առաքել յանդուգն ռազմիկ մըն էր, բայց իբրեւ Զինուոր. Մարմնի անդամ՝ արժէք մը չունէր. Պուլկարացի Գրիգոր նոյնպէս ո՛չ իբրեւ Զինուոր. Մարմնի անդամ եւ ոչ ալ իբրեւ ռազմիկ մասնաւոր արժէք կը ներկայացնէր: Անոր արժանիքը իր արհեստին մէջ էր. ան իբրեւ զինագործ արհեստաւոր շատ աշխատեցաւ ռումբերու պատրաստութեան վրայ. դժբախտաբար դաշնակցականները, իրենց յատուկ մտայնութեամբ առաջնորդուելով, թելադրեցին անոր որ իր ժամանակի, մըտածումի եւ աշխատութեան մեծ մասը տրամադրէր պատրաստութեան «Թնդանօթ»ի մը, որ միայն իր ձայնովը Թնդանօթի պատրանք պիտի տար եւ «ահաբեկէր» Թուրքերը: Այո՛, դաշնակցական ցուցական մտայնութիւն, որ Թշնամին կրնար վախցնել... Թնդանօթի ո՛չ թէ գնդակով, այլ ձայնով...:

Զինագործական արուեստի մարզին վրայ ռամկավարներու դերը աւելի մեծ եղաւ քան դաշնակցականներուն: Մեծ դժուարութեան պիտի հանդիպէին մեր ռազմիկները ռազմանիւթերու պակասէն, կռուողներ շատ կային, բայց զէնք չկար, եղած հրացաններուն փամփուշտներու պահեստ կամ գործարան չունէին: Դաշնակցականներու համբաւաւոր «զինապահեստանոցը» զէնքերը շատ ժլատութեամբ... դուրս կը հանէր, որովհետեւ աւելի պարապութեամբ լեցուն էր քան թէ զի-

նամթերքով։

Կռուի առաջին շաբթուան մէջ եղած ցուցակագրութեան համաձայն, դաշնակցականներու, ռամկավարներու, հնչակեաններու և անկուսակցական անհատներու Այգեստանի մէջ ունեցած հրացաններուն թիւը հազիւ 200ի հասաւ։ Եթէ ամբողջութեամբ այդ 200 հրացանները դաշնակցական կազմակերպութեան տանք, ուրեմն 15–20 տարուան ընթացքին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հաւաքած կ՚ըլլար Վան քաղաքի (Այգեստան) մէջ 200 հրացան…։ Ճիշդ է, կռուի ընթացքին այդ թիւը 4–500ի բարձրացաւ, բայց դաշնակցական զինամթերանոցէն չէր որ դուրս եկան այդ զէնքերը, այլ կռուի նախօրէին եւ ընթացքին գիւղերէն դէպի Այգեստան խուժող 20,000 գիւղացիներէն… եւ անոնց բերած այդ զէնքերն ալ մեծ մասով պակասաւոր էին, փամփուշտ չունէին կամ անգործածելի էին։

Փամփուշտի պակասին տագնապը օրը օրին կը ծանրանար։ անծուխ վառօդ պէտք էր, որուն պատրաստութեան գաղտնիքը, ինչպէս յիշած եմ, ռամկավար արհեստաւորները գտան։

Խրամներուն մէջ կամ պատնէշներուն ետեւ կռուող ռազմիկներուն չափ եւ նոյնիսկ կարելի է ըսել աւելի ծանր էր «ամրաշէն ջոկատ»ներուն կատարած գործը։ Այդ աշխատանքները յաճախ կը կատարուէին թշնամիին գրոհներուն տակ եւ այդ էր պատճառը որ ամրաշէնները աւելի զոհեր տուին քան պատնէշներուն ետեւ կռուողները։ Գիւղէն քաղաք փախչող գիւղացիներէն պէտք էր կազմել այդ ջոկատները. երբեմն ամրաշէններուն թիւը 7–800ի հասաւ։ Ամէն օր աշխատողները խրամներուն մէջ հաւաքել, անոնց կատարելիք աշխատանքները կազմակերպելը բարդ աշխատանքներէն մէկն էր, որուն պատասխանատու ղեկավարը ռամկավար Շաւարշ Հովիւեանն էր, որ իր վարուելակերպով, զուարթ բնաւորութեամբ, պատանիի մը եռանդով եւ մեծ ձեռնհասութեամբ տարաւ այդ գործը եւ միշտ սիրուած մը-

ԱՄՐԱՇԷՆՆԵՐՈՒ ՋՈԿԱՏԸ

նաց բոլոր ջոկատներուն քով:

Կարելի է յիշել դեռ բազմաթիւ իրողութիւններ, որոնք ռամկավարներու կատարած դերին արժէքը կը բարձրացնեն, բայց դաշնակցական «Հերոսապատում»ը լուռ է այդ իրողութիւններուն մասին, որովհետեւ իր նպատակն է միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերագրել Վանի գոյամարտին մէջ ձեռք բերուած յաջողութիւնը:

Վանի գոյամարտի յաջողութեան մէջ ռամկավարներուն դերը մեծ եղաւ, որովհետեւ ժողովուրդին մէջ, ըսենք նաեւ դաշնակցական շարքայիններուն մէջ աւանդական մեծ վստահութիւն կար ռամկավարներուն մասին: Քսան տարի առաջ, 1896ին, Վան ընդդիմացած էր համահայկական սպանդանոցային ջարդին, իսկ այդ ընդդիմութիւն կազմակերպողները արմենականներն էին եղած: 1915ի երիտասարդութիւնը մեծցեր էր 1895ի շունչով:

Ժողովուրդին մէջ մեծ խանդավառութիւն առաջ եկաւ, երբ 20 տարիէ ի վեր իր անունը անյայտութեան մէջ պահած Եկարեան, ռազմիկի իր հին տարազին մէջ

ՌՈՒԲԷՆ ՀԻՒՍԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

սպառազինուած՝ սկսաւ խրամէ խրամ վազել:

Ժողովուրդը պահ մը ընկճուեցաւ, երբ կռուին սկիզբները մեր ամենակարեւոր պատնէշներէն մէկը (Շահպէնտէրենց գիւղը) դաշնակցական խմբապետի մը ղեկավարութեան տակ՝ Թշնամիին զօրաւոր գրոհներուն չկրնալով դիմանալ, լքեց պատնէշը, որ Թշնամիին ձեռքը անցնելով՝ մեծ սպառնալիք պիտի դառնար Հայկական կեդրոնական Թաղին, որովհետեւ յարաբերութիւն պիտի հաստատէր այդ Թաղին մէջ գտնուած զօրանոցին (Համուտ աղենց կշլային) հետ, բայց այդ ընկճումը ժամ մը յետոյ մեծ ոգեւորութեան փոխուեցաւ, երբ ռամկավար խմբապետ Նազարէթ Պուռնութեան իր Թըռուցիկ խումբով առաջ սլացաւ, մերոնց պատնէշը գըրաւող Թուրք զինուորները ետ մղեց, հայ ռազմիկները վերահաստատեց նոյն գիւղին մէջ եւ զինուորական Թափոր մը անցուց փողոցներուն մէջէն, հայկ. «զին-

ուորական» նուագախումբին ընկերակցութեամբ։

Դաշնակցականները Ապրիլեան գոյամարտէն առաջ ռամկավարներուն հետ ունեցած իրենց պայքարներուն ընթացքին՝ միշտ պարծանքով կը յայտարարէին թէ քաղաքը «պուրժուական» մթնոլորտին տակ ապականուած է, մեր աշխատութիւնները առատ արդիւնք կու տան գիւղերուն մէջ, մեր յոյսը գիւղացիութիւնն է, առանց անոր քաղաքը կորսուած է ընդմիշտ։

Ուրեմն դուրս գանք քաղաքէն եւ մտնենք գիւղերը։

●

ԱՀԱՒՈՐ ՋԱԽՈՂԱՆՔՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութիւնը վերջին տասնհինգամեակի ընթացքին (1900էն 1915) կը տարածուէր ամբողջ Վանի վիլայէթին (նահանգին) մէջ։ Դաշնակցական ղեկավարներուն համոզումով միւս կուսակցութիւնները ո՛չ միայն օգուտ մը չունէին, այլեւ արգելք կը հանդիսանային իրենց կուսակցութեան զօրացման։ Իսկ ուրիշ կուսակցութիւն ըսելով՝ պէտք էր հասկնալ մասնաւորապէս Արմենականութիւնը՝ համիտեան շրջանին կամ Ռամկավար կուսակցութիւնը՝ իթթիհա–

ՄԵԼՔ. ԷՅՆԱԹԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

տականներու շրջանին:

Արմենականները դաշնակցականներէն առաջ իրենց գործունէութիւնը ծաւալած էին գիւղերուն մէջ (Շատախ, Հայոց Ձոր, Թիմար, եւն. գաւառները): Դաշնակցականները ամէն միջոցի կը դիմէին իրենց մենատիրութիւնը գիւղերուն մէջ ապահովելու համար: Նախորդ էջերուն մէջ յիշած եմ իբր նմոյշ այդ գործելակերպէն, Սղգա գիւղին մէջ արմենական Սիմոն Թուրշեանի սպանութիւնը եւ այն խայտառակութիւնները որ գործեցին դաշնակցականները Լէսկ գիւղին մէջ արմենական Աբրահամ Նահապետեանի հետ (*):

Արմենականներուն գործունէութիւնը գիւղերուն մէջ խափանելէ ետք, դաշնակցականները արագ եւ անարգել կերպով պիտի կրնային «գիւղը յեղափոխականացնել», որուն եթէ ոչ միակ, գոնէ ամենագլխաւոր պայմանն էր որ գիւղացիութիւնը զինուէր: Իսկ գիւղացին դաշնակցական քարոզիչին մէկ քարոզով չէր կրնար զինուիլ: Այստեղ էր որ պայքար կը ծագէր արմենականներուն դէմ: — «Եթէ արմենականները իրենց մեռելաշունչ քարոզներով արգելք չըլլան մեզ, մէկ օրուան մէջ ամբողջ գիւղը կը զինենք»: Այս էր դաշնակցականներուն ամենօրեայ յանկերգը:

Արդարեւ, երբ արմենականները՝ դաշնակցականներուն յարուցած բազմատեսակ արգելքներէն կաշկանդուած՝ սահմանափակեցին իրենց գործունէութիւնը այս կամ այն գաւառին մէջ, դաշնակցականները իրենց ցանկացածին պէս սկսան «յեղափոխականացնել», այսինքն զինել գիւղացիները:

Երբ գիւղացին դիւրութեամբ չէր համոզուէր դաշնակցական փրոփականտիստներուն քարոզին, պէտք կ'ըլլար դիմել բռնի միջոցներու՝ զինման գործողութիւնները արագացնելու համար: Ծեծ, բանտարկութիւն

(*) Ա. Նահապետեան լէսկեցի էր եւ ոչ թէ առանցցի, ինչպէս անկէ առաջ սխալմամբ ըսած եմ:

ՆԱԶԱՐԷԹ ՍԱՊՈՒՆՃԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

կարճ ժամանակ մը անցնելէ ետք կորսնցուցին իրենց ազդեցութիւնը: Պէտք էր դիմել ամէնէն հատու միջոցին — սպանութեան:

Թէ՛ հին եւ թէ նոր շրջանին, մահուան սպառնալիքով գիւղացին զինելու մէթոտը միշտ ի պատուի մնաց դաշնակցականներուն քով: Միայն մէկ օրինակ կու տամ այստեղ:

Թիմար գաւառին բոլոր գիւղերուն մէջ տարիներով ամէնուն շրթունքներուն վրայ էր հետեւեալ տրամախօսութիւնը, որ իրողութեան մը հարազատ արձագանգն էր:

Դաշնակցական համբաւաւոր «գործիչ» Ղազար իր ահաբեկիչ խումբին հետ կ՚երթայ Թիմար գաւառին Մարմետ գիւղը եւ իրիկուան դէմ գիւղին կոչնակը զարնել տալով, այր մարդիկը կը հաւաքէ եկեղեցին, դուռները կղպել կու տայ, ինքը իր պահակախումբով սեղանը կը բարձրանայ եւ հրացանի քանի մը համազարկերով կ՚ահաբեկէ եկեղեցիին մէջ համախմբուած ժողո-

վուրդը: Օդին մէջ պարպուած այս հրաձգութենէն յետոյ կը ձեռնարկէ հանդանակութեան, «գիւղը զինելու համար»: Ներկաները ահաբեկած՝ յանձնառու կ'ըլլան իրենց եզն ու ոչխարը ծախելով՝ որոշուած գումարը վճարել որոշուած ժամանակին:

Յետոյ համբաւաւոր «գործիչ»ը գիւղը քննական պըտոյտի մը կ'ելլէ, ստուգելու համար թէ իր հրամանին անսաստող կա՞յ թէ ոչ: Եւ ահա իր դէմ կ'ելլէ երիտասարդ մը:

Ղազար կը կեցնէ երիտասարդը եւ հարցաքննութեան կ'ենթարկէ զայն·

— *Մունատի՛կ, ի՞նչ ա քո անունը·*

— *Արշակ ա, իմ աղէն·*

— *Ի՞նչ ա քո հօր անունը·*

— *Մարտիրոս ա, իմ աղէն·*

— *Քո տան անուն ի՞նչ ա·*

— *Մուրատենց տուն, իմ աղէն·*

— *Քանի՞ տարու ես·*

— *Քսաներկու, իմ աղէն·*

— *Ինչո՞ւ չեկար ժողովի·*

— *Մալերաց* (*) *յարդ տանի, իմ աղէն:*

Այստեղ դատավարութիւնը կը վերջանայ: Ղազար իր ատրճանակով գետին կը փռէ Մարտիրոսին տղակը···:

1906–1907 *Թուականներուն դաշնակցական գործիչները՝ Արամ, Իշխան, Բժիշկ, Սարգիս՝ ամենականներուն ամէն առիթով եւ մեծ ինքնագոհութեամբ կը յայտարարէին·*

— *«Մենք այժմ գիւղացիութիւնը զինած ենք, շատ հեռու չէ այն օրը, երբ մենք ցոյց պիտի տանք մեր դուշմանին թէ հանաք չէ Դաշնակցութեան հետ գործ ունենալ»:*

Եկաւ սահմանադրական շրջանը, զէնքի ներածման

(*) Եզ ու գոմէշին:

պայմանները աւելի դիւրացան։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարները աւելի մեծ յաւակնութեամբ կ'ուզէին հաւատացնել թէ գիւղացիութիւնը այժմ աւելի լաւ զինուած է եւ առանց գիւղացիութեան քաղաքը մէկ օր անգամ կռուիլ չի կրնար։ Եւ նոյն դաշնակցականներուն ըսածով՝ եթէ օր մը անխուսափելի դառնար ընդհարումը կառավարութեան եւ Հայերուն միջեւ, գիւղացիութիւնը առաջին օրէն թշնամիին ուժը քաղաքէն դէպի գիւղերը պիտի քաշէր եւ պիտի չթողուր որ կառավարութիւնը իր ուժերը քաղաքին վրայ կեդրոնացնէր եւ պաշարման ենթարկուած քաղաքացի Հայերը հարկադրէր 24 ժամէն անձնատուութեան դիմել։

Այժմ տեսնենք թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 15ամեայ այդ «անդուլ» աշխատանքով «յեղափոխականացած» եւ «ոտքէն մինչեւ գլուխը զինուած» 100,000 գիւղացիութիւնը ի՞նչ չափով պիտի կրնար արդարացնել դաշնակցական ղեկավար ուժերուն ակնկալութիւնները (*)։

Ըսինք թէ Վանի նահանգին մէջ 130ի չափ զուտ հայաբնակ, 230ի չափ քրտախառն եւ 240ի չափ ալ զուտ քրտաբնակ գիւղեր կային։

Երբ պայթեցաւ Վանի գոյամարտը, բացառութեամբ քանի մը գիւղերուն, բոլոր շրջաններու գիւղացիները իրենց կեանքը փրկելու համար փախան ուր որ կրցան եւ կամ ջարդուեցան։

Քաղաքին արուարձաններէն Աղկա, Շուշանց, Լամզկերտ զուտ հայաբնակ գիւղերը դեռ կռիւը չսկսած՝

(*) Որպէսզի չենթադրուի թէ չափազանցուած կամ սուտ ու սխալ աղբիւրներէ քաղուած են հաւաքած տեղեկութիւններս, ես մէկ կողմ կը թողում տարբեր աղբիւրներէ ժողված փաստերս եւ այստեղ կը բերեմ յիշուած երեք դաշնակցական հրատարակութիւններուն եւ մասնաւորապէս Օն. Մխիթարեանի տուած թուանշանները եւ փաստացի տեղեկութիւնները։

քաղաք թափեցան: Շահպաղի արուարձանը՝ գրացի Ա-ւերակ գիւղացիներու հետ միասին փորձեց կռուիլ, բայց քանի մը ժամ միայն, իրիկուան մութը կոխելուն պէս (10 Ապրիլ) քաղաքը փախան (*)

Արճակի շրջանի 12 գիւղերէն քանի մը տասնեակ զինուած գիւղացիները հաւաքուեցան Խառակոնիս գիւղը եւ հին ռազմիկի մը՝ Շիրինի՝ ղեկավարութեամբ դիմադրութեան դիմեցին, բայց հազիւ երկու երեք օր կրցան դիմանալ եւ Ապրիլ 12ին այդ շրջանին 10·000ի չափ գիւղացիները քաղաքը ապաստանեցան:

Լիմ, Սալախանէ, Զորավանց գիւղերէն 20–30 զինուած եւ անզէն գիւղացիներ փախչելով՝ իրենց կեանքն ազատեցին: Մնացեալները ջարդուեցան:

Սեւան գիւղին մէջ սպանուեցան 120 երիտասարդներ: Էրմանց գիւղին մէջ՝ 44 հոգի:

Անկշտանց գիւղին մէջ միայն մէկ օր դիմադրութիւն եղաւ, 60 երիտասարդներ սպաննուեցան, կիներն ու երախաները առեւանգուեցան, քանի մը հոգի փախչելով հասան մինչեւ Վարագ:

Խոսպ գիւղին մէջ սպանուեցան 50 հոգի, Բժնկերտ գիւղացիները, ընդամէնը վեց ընտանիք, խողխողուե-

---

*) Վանի գոյամարտի նախօրէին եւ վաղորդայնին գիւղերէն քաղաք փախչող գիւղացիներուն թիւը մօտ 20·000ի հասաւ: Գիւղացիութիւնը քաղաք կը մտնէր մերկ, անօթի, լեղապատառ, յուսաբեկ, բերելով իրեն հետ քարոյալքում: Միւս կողմէ՝ մեծ բեռ մը կը դնէր քաղաքի ժողովուրդին վրայ: Պէտք էր անոնց ապաստան եւ ուտելիք հայթայթել:

Քաղաքին շրջակայ գիւղերէն 5000ի չափ ժողովուրդ ալ ապաստանեցաւ Վարագ, որ իր լեռնային դիրքով ամրոց մըն էր. ժամանակ մը այնտեղ պահուեցան ապաստանողները, բայց երբ Քիւրտերը ուժեղ յարձակողական սկսան, դիմադրող ուժերը չկրցան դիմանալ, անոնք ալ քաղաք ապաստանեցան:

ցան: Քերծ գիւղը ապաստանած Գլթենց, Ալթանանց եւ Կզըլպաշ գիւղացիները երբ քրտական յարձակման ենթարկուեցան, մէկ օրուան դիմադրութենէ վերջ փախուստի ճամբան բռնեցին, մեծ մասը փախաւ Փեսանդաշտը, իսկ մաս մըն ալ Վարագի վանքը:

Փակակեատուկ գիւղին տղամարդիկը սպաննուեցան, կիներն ու երախաները առեւանդուեցան: Հիւրթիւկի տղամարդիկը փախան, կիներն ու երախաները առեւանդուեցան:

Հնդստան գիւղը, ուր ապաստանած էին Խօշապ գաւառին Հայերը, մէկ օր միայն կրցաւ դիմադրել. յաջորդ օրը Վարագ ապաստանեցան բոլոր գիւղացիները:

Տօնի, Հաւշասօրիկ (ուր կը բնակէին նաեւ Ասորիներ), Առեղ, Խէք, Արատենց գիւղերուն ժողովուրդը առանց ո եւ է դիմադրութեան շունչը Վարագ առաւ:

Քաղաքին դրացի Նոր Գիւղը մէկ օր միայն դիմացաւ եւ իր փրկութիւնը Վարագի մէջ փնտռեց:

Հայոց Ձոր ընդարձակ գաւառին զանազան գիւղերէն փախած եւ միասին հաւաքուած գիւղացիները Ապրիլ 13ին փորձեցին քաղաքը մտնել, չյաջողեցան եւ Վարագ ապաստանեցան:

Տարման գիւղին մէջ խուճապով քով քովի եկան Ոսկիրակ, Ցառուղ, Պախէզիկ, եւն. գիւղերէն 50ի չափ կռուողներ քիւրտ յարձակող մեծ ուժին հանդէպ իրենց տկարութիւնն զգալով, քաղաքէն (8 Ապրիլ) օգնութիւն ուզեցին: Ա. Եկարեան իրեն հետ առնելով երկու հին ռազմիկ ռամկավարները՝ Շատախցեան Կարապետ եւ Տէրտըրանց Կարօն, ինչպէս նաեւ դաշնակցական խիզախ ռազմիկ Միսաքը, անցաւ Տարման գիւղը, կազմակերպեց դիմադրական ոյժը եւ վերադարձաւ քաղաքը, բայց գիւղացիութիւնը կարճատեւ դիմադրութենէ մը յետոյ ստիպուեցաւ փախչիլ:

Նախորդ աշնան երբ հայ կամաւորները պահ մը երեւցան Սարա եւ Բերկրի գաւառներու սահմաններուն վրայ եւ ետ քաշուեցան, տեղացի Հայերը, մանաւանդ

Սարայի մէջ, ենթարկուեցան ջարդի եւ կողոպուտի՝ առանց ո եւ է դիմադրութեան: Իսկ Բերկրիի շրջանին մէջ, ուր կային 5000ի չափ Հայեր 40 գիւղերու մէջ, ապրիլեան կռիւներուն ընթացքին խումբ խումբ իբրեւ «ամբաշէն»ներ հաւաքուեցան եւ գնդակահարուեցան կամ Պէնտիմահու գետը նետուեցան:

Ալջաւազի գաւառին մէջ 20է աւելի հայաբնակ գիւղերուն 6000ի չափ Հայերը Փետրուար ամսուն տուին 60ի չափ ընտիր ռազմիկներ, որոնք իրենց վրայ յարձակող Քիւրտերէն շատ դիակներ փռեցին գետին, բայց վերջ ի վերջոյ ստիպուեցան ժողովուրդին մէկ մասը նաւով փոխադրել Վանի լիճին միւս ափը գտնուող Թիմար գաւառը եւ յետոյ իրենք ալ փոխադրուեցան նոյն շրջանը, ուր կար քաղաքէն ուղարկուած հայ ռազմիկներու խումբ մը: Այստեղ ալ ընդհարումներ տեղի ունեցան եւ զինադադարներ կնքուեցան մեր ռազմիկներուն եւ Թուրք ժանտարմներուն միջեւ, մինչեւ որ վրայ հասաւ Ապրիլ ամիսը եւ, ինչպէս յիշած ենք, քաղաքը պաշտպանեցան:

Հայ կամաւորները Սարայի եւ Բերկրիի շրջանը մտած ժամանակ ոգեւորուեցան նաեւ Հեռաւոր Կարճկան եւ Գաւաշ գաւառներու Հայերը, Պէլու գիւղին մէջ խումբ մը հայ ռազմիկներ լուրին ազդեցութեան տակ՝ կտրեցին գիւղին մէջէն անցնող հեռագրաթելերը, որուն հետեւանքով կռիւ ծագեցաւ անոնց եւ Թուրք ժանտարմներուն միջեւ: Հայ ռազմիկները չկրցան երկար դիմանալ եւ ժողովուրդին հետ լքեցին գիւղը:

Կարկառի գաւառին մէջ ալ, հայ դասալիքներու հաւաքման առեն, ընդդիմութիւն տեղի ունեցաւ. բայց երբ քաջ Վաչիկ Գալօն իրեններէն վշտացած՝ իր տունը մտաւ եւ մինչեւ իր վերջին փամփուշտը կռուեցաւ եւ սպաննուեցաւ, Կարկառի գաւառին ամբողջ հայութիւնը, աւելի քան 3000 հոգի, լքեց իր տունն ու տեղը եւ անցաւ Մոկս, ուր Քիւրտերուն քով ապաստանեցաւ, իսկ մաս մըն ալ Գաւաշ անցաւ:

Աւելի սոսկալի եղաւ Արճէշի Հայերուն ճակատագիրը։ Այստեղ ունէինք 50ի չափ գիւղերու մէջ 10.000է աւելի հայութիւն։ Շատախի մէջ ընդհարումը սկսելէ ետք Հայերը այստեղ հետապնդուեցան եւ չկրցան ընդդիմութիւն կազմակերպել։ Տասը գիւղերու մէջ ուր Հայերը Թիւրքերէն շատ աւելի նուազ էին, մօտ 600 շունչ, ամբողջովին անհետացան, իսկ մնացեալ գիւղերէն սպաննուեցան 2400 հոգի, առեւանգուեցան աւելի քան 500 կիներ եւ աղջիկներ. գիւղերը կողոպուտի ենթարկուեցան, որոնց կարգին նաեւ գաւառին կեդրոնական գիւղաքաղաքը՝ Ականց։

Գաւաշի գաւառը ունէր 20է աւելի հայաբնակ գիւղեր եւ 7000ի չափ հայ բնակչութիւն եւ Վանի նահանգին հայ ազատագրական շարժման լեռնային ամրոցը կը համարուէր։ Իշխան՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ռազմիկ փրոփականտիստ–գործիչը 12 տարի իր իշխանութեան տակ դաստիարակած էր այս լեռնային ժողովուրդը։

Դաշնակցական գրիչ մը՝ Արիս Աբրահամեան «Վասպուրական» ժողովածոյին մէջ հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան փայլուն գործունէութիւնը այս գաւառին մէջ։

« — 1904 թուին Լեռնապար (այսինքն Գաւաշ) կը մտնէր Իշխանը։ Թէեւ տասն եւ մէկ տարի էր ինչ որ Դաշնակցութիւն կը գործէր Լեռնապարի մէջ, բայց յեղափոխական եւ հայ ազատագրութեան գաղափարները ժողովրդի լայն մասսայի սեփականութիւն չէին։ Յեղափոխութեան զինուորագրուածներուն մէջ ալ ռոմանտիկ եւ մշուշային հասկացողութիւնները իշխող էին այս գաղափարներուն շուրջ...։

«Հարկ էր որ ժողովուրդը, գոնէ մեծամասնութեամբ, ըմբռնէր լիովին զէնքի եւ ինքնապաշտպանութեան փրկարար դերը։ Եւ կուսակցութիւնը գործադրեց իր տրամադրութեան տակ եղող բոլոր միջոցները։ Իշխանը եւ ուրիշներ, իրենց թռուցիկ խմբերով, ո՛ր

գիւղը որ կ'իջնէին, իրենց առաջին պարտականութիւնը կը համարէին խօսիլ, բացատրել զէնքի, ինքնապաշտպանութեան անփոխարինելի արժէքի մասին ու տեղն ու տեղը կ'որոշէին զինելիք զէնքի քանակը եւ տեսակը:: Որովհետեւ կային որոշ տարրեր, որոնք աւելի հնարաւորութիւն ունէին գործնականացնելու այդ գաղափարը, բայց անգիտակից յամառութեամբ մը չէին ընդառաջեր կուսակցութեան իր այս աշխատանքին մէջ, Դաշնակցութիւնը առնուել կամ նուազ չափով, դիմեց բռնի միջոցներու այսպիսի անհատներու հանդէպ: ՀԵՏԱԳԱՆ ՑՈՅՑ ՏՈՒԱՒ, ՈՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԽԵԼՕՔ Է ՎԱՐՒԵՐ:» *)

Ուրեմն պէտք էր սպասել Ապրիլեան գոյամարտի վճռական օրերուն, որպէսզի իւրաքանչիւր հայկական գիւղը, իւրաքանչիւր ժայռը, իւրաքանչիւր ծերպը ինքնապաշտպանութեան ամրոց մը դառնար, եւ գաւառին հայութիւնը օգնութեան հասնէր դրացի գաւառներուն եւ նոյնիսկ քաղաքին:

Ուրեմն պէտք էր սպասել որ նոյն «Վասպուրական» յուշարձանին մէջ արձանագրուէր Գաւաշէն սպասուող հոյակապ դերը: Բայց նոյն պատմիչը որ միեւնոյն ժողովածուին մէջ ուրիշ յօդուածով մը խօսած է Գաւաշի դրացի գաւառներուն անցուդարձերուն մասին, միայն երեք բառ յատկացուցած է Վանի նահանգին այդ միջնաբերդին:

Ահա՛ իր խօսքերը.— «Հայոց Ձորը կարճատեւ դիմադրութենէ մը յետոյ նահանջեց դէպի քաղաքը եւ Գաւաշ՝ դէպի Փեսանդաշտ:»

Սամուէլ ստորագրութեամբ ուրիշ գրիչ մը, նոյն տեղը, քիչ մը լուսաբանութիւններ տուած է այդ ողբերգական «նահանջին» մասին, բայց դաշնակցականի մը մեծամտութեամբ՝ զգուշացած է բուն վէրքը մատնանշելէ:

(*) Ընդգծումները իմս են:

«... *Լեւոնի բացակայութեան ժամանակ, կ՚ըսէ յօդուածագիրը, Ոստանի (Գաւաշի կեդրոնական գիւղաքաղաքի) գայմագամը զէնքեր է պահանջում Գաւաշի ժողովուրդից: Ոմանք անսալով նրա սադրանքներին՝ 20ի չափ զէնք յանձնում են, կարծելով որ դրանով դրութիւնը կը փրկուի: Բայց ահա Ապրիլ 11ին ժանտարմների եւ Քիւրտերի հետ Հաջի Դէրվիշը յարձակում է Փայխըներ գիւղի վրայ: Հայ ղեկավար ուժերը միացեալ ճակատ կամ դիմադրութիւն չկատարելով, մէկ մասը Միհրան Զաթոյեանի գլխաւորութեամբ քաշւում են Փայխըների սարը, իսկ միւս մասը Նորգիւղցի Մուխսի Մուրատի եւ Մոխրաբերդցի Պետրոսի հետ՝ Բալաքէօր կատարը: Փայխըների չուրջ սկսում է կռիւը, սարում ամրացած տղաները կռւում են* ամբողջ օրը, որից յետոյ դիմադրութիւն աննպատակայարմար համարելով գիշերով ժողովուրդի հետ հեռանում են Փեսանդաշտ *): *Կռուի եւ դիմադրութեան նոյն պատկերը տեղի է ունենում Նոր Գիւղում եւ Մոխրաբերդում: Ժողովուրդը բաւական զոհեր տալուց յետոյ կռւող ուժերի հետ ապաստանում է Փեսանդաշտ*»:

Ուրեմն Հ. Յ. Դաշնակցութեան 11ամեայ այնքա՜ն «հոյակապ» աշխատանքներուն արդիւնքը այն կ՚ըլլայ, որ Գաւաշի ժողովուրդը լսելով թէ Վան քաղաքին մէջ ընդհարումը բռնկած է Հայերուն եւ Թուրք կառավարութեան միջեւ, ահաբեկումի կը մատնուի Ոստանի գայմագամին պահանջին առջեւ, կը պառակտուի, եւ ըստ ոմանց, ոչ թէ 20, այլ 40 հրացան կը յանձնէ: Ընդդիմանալ ուզողներն ալ չեն կրնար համաձայնութեամբ չարժիլ: Միհրան Զաթօեան եւ Մուխսի Մուրատ՝ ընտիր ռազմիկներ՝ իրարմէ կը բաժնուին, իւրաքանչիւրը ռազմական յարմար դիրքի մը մէջ կ՚ապաստանի, բայց միայն մէկ օր կրնայ դիմադրել, եւ կը ստիպուի գիշերով փախչիլ Փեսանդաշտ, իր ետեւէն

(*) Ընդգծումը իմս է:

ԼԵՒՈՆ ՇԱՂՈՅԵԱՆ

քաշելով ժողովուրդը, «բաւական զոհեր տալուց յետոյ»: Այդ «բաւական» բառին տակ պէտք է հասկնալ աւելի քան 2000 հոգի, որովհետեւ գիւղացիները մէկ կամ երկու գիւղի մէջ չէին բնակեր, ցրուած էին 25ի չափ գիւղերու մէջ, Թիւրքերով շրջապատուած: Փախչողներուն մէկ մասը միայն կրցաւ Փեսանդաշտ Լեւոնի քով երթալ, ուրիշներ անցան Կարճկան, Մոկս, ոմանք Թիւրքերուն ապաւինեցան, միւսները ջարդուեցան:

Բայց ի՞նչ կը ներկայացնէր Փեսանդաշտ եւ ո՞վ էր Լեւոն:

Այս երկու անուններն ալ Վանի Նահանգի հայկական ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ կը բռնեն ամէնէն պատուաւոր տեղը:

Փեսանդաշտ լեռներով շրջապատուած՝ փոքր տա-

բածութեամբ մը՝ մօտաւորապէս 80 քառ. քիլոմէթր ծաւալով աւազան մըն է, ուր կային հայկական չորս գիւղեր, որոնք Շատախ գաւառին մէջ կը մտնէին:

Ազգային ինքնապաշտպանութեան մարզին վրայ Փեսանդաշտը բացառիկ դիրք ստացաւ շնորհիւ մասնաւորապէս անհատի մը երեւան բերած ձեռնհասութեան: Այդ անհատը ո՛չ շատախցի էր եւ ո՛չ գաւաշցի, այլ Հայոց Ձոր գաւառի Խարականց գիւղացի Լեւոն Շաղոյեանն էր, կուսակցականապէս դաշնակցական մը:

Բնածին ընդունակութիւններով օժտուած այս երիտասարդը իր հանդարտամտութեամբ, ժողովրդասիրութեամբ եւ յանդգնութեամբ թէ՛ իր ծննդավայրը՝ Հայոց Ձոր, թէ՛ Շատախ եւ թէ Գաւաշ գաւառներուն մէջ կարճ ժամանակի մէջ հեղինակութիւն ստեղծած էր իրեն համար եւ կը սիրուէր ժողովուրդէն: Ան ո՛չ թէ իր դաշնակցականի հանգամանքով, այլ իր անձնական արժանիքներով, վայելած վստահութեամբ կրցաւ ամսի մը չափ դիմադրել Փեսանդաշտի վրայ պարբերաբար յարձակող թշնամի գրոհներուն, փրկեց Փեսանդաշտի բնիկ ժողովուրդը եւ շրջակայ գաւառներէն՝ Շատախէն, Գաւաշէն, Հայոց Ձորէն այնտեղ ապաստան գտնող 4–5000 փախստականները, ինչպէս նաեւ Շատախի Թաղը եւ անոր ինքնապաշտպանութեան ծառայող գիւղերը: Երբ Շատախի Թաղի մէջ կռիւները սկսան, տեղական թուրք իշխանութիւնը նախապատրաստուած չէր, կռիւը սկսելէն ետք միայն Շատախի գայմագամը ստիպողական դիմումներ ըրաւ քաղաք, նահանգապետին, որպէս զի զինամթերք եւ զինուորական ուժ հասցնէ: Օրինակի համար, Թաղը թնդանօթ չկար, գայմագամը երկու թնդանօթ խնդրած էր Վանէն. այդ թնդանօթները հասան Ապրիլի վերջը, կռիւները վերջանալու նախօրեակին, որովհետեւ Շաղոյեան կտրած էր Վանէն ուղղակի Շատախ տանող Փեսանդաշտի գիծը, Թուրքերը ստիպուեցան աւելի երկար ժամանակ դրաւող ճամբայ մը կատարել այդ փոխադրութիւնը:

Գաւաշի չափ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը աշխատանքներ թափեց Վանի նահանգի Շատախ գաւառին վրայ, որովհետեւ այս գաւառը իր լեռնային դիրքով եւ լեռնցի ժողովուրդով կարեւորագոյն դեր պիտի կրնար կատարել ապստամբական շարժման մը պարագային:

Բայց այս գաւառն ալ Գաւաշի պէս չկրցաւ արդարացնել դաշնակցականներուն ակնկալութիւնը կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այստեղ ալ չկրցաւ ժողովուրդին ակնկալութիւններն արդարացնել:

Ոչ թէ ապստամբական շարժման մը, այլ ինքնապաշտպանութեան պարագային, Շատախի հայութիւնը աւելի բախտաւոր չգտնուեցաւ քան Վանի նահանգին միւս գաւառները:

Այս իրողութիւնը կը հաստատուի դաշնակցական պատմիչներուն անգիտակցաբար ըրած խոստովանութիւններով:

Յիշած ենք իր տեղին թէ Վանի ընդհարումներուն ազդանշանը տուաւ Շատախի դաշնակցական Կոմիտէն հակառակ Վանի Կեդր. Կոմիտէի հրահանգին: Վանի թրքական իշխանութիւնները, ճիշդ է, հայ դաստալիքները հաւաքելու պատրուակով սկսած էին ամիսներէ ի վեր ճնշում բանեցնել նահանգին հայ գիւղացիութեան վրայ, որուն հետեւանքով շատ անգամ արիւնահեղ միջադէպեր պատահեցան շատ մը գիւղերու մէջ, բայց Դաշնակցութեան վերին պատասխանատու Մարմինը ամէն կերպ կ'աշխատէր այդ միջադէպերուն առաջքը առնել, կառավարութիւնը իր կարգին կը զգուշանար ընդհարումներու նախաձեռնութիւնը ստանձնելէ:

Խօսքը տանք նորէն դաշնակցական գրիչներուն: Նախ նկատի առնենք ատոնցմէ բուն իսկ Ս. Մեսրոպեանի տուած տեղեկութիւնները: Այդ «պատմիչը» Շատախի Կոմիտէին հեղինակաւոր անդամն է եւ Թաղի կռիւներուն վերին ղեկավարը:

Ս. Մեսրոպեան «Վասպուրական» յուշարձանին մէջ

կը գրէ թէ, Կոմիտէին անդամ Յովսէփ Զօլեանի բանտարկութեան վրայ, Մարտ 30ին Կոմիտէն որոշեց (լաւ լսեցէք).

«Յայտարարել զինուորական դրութիւն եւ յարաբերութիւնը խզուած նկատել իշխանութեան հետ»: *Այս որոշումը տուած ատեն Կոմիտէն ինքզինքին տուաւ «Զինուորական Մարմին»ի իրաւասութիւն գաւառին ընդհարումները ղեկավարելու համար: Եւ Զինուոր. Մարմինը գործի անցաւ*: «Այլեւս գաղտնի աշխատանքի դրութիւնը վերացնեց, *կ'ըսէ Մեսրոպեան*, բոլոր խմբապետները անմիջապէս գործի անցան, ստանձնելով իրանց յանձնւած դիրքերի պաշտպանութիւնը:»

Եւ նոյն «պատմիչ»ին բառերին համաձայն՝ «Գաւառին ինքնապաշտպանութեան կեդրոնը Թաղը լինելով՝ սա վարելու էր ե՛ւ գաւառի կռիւները, ե՛ւ ԻՐԸ:» (*)

Այստեղ պէտք է յիշեմ թէ Շատախի գաւառին վար-

(*) Ընդգծումը իմս է:

ՍՏՈՐԵՐԿՐԵԱՅ ԽՐԱ.ՄՆԵՐ ՓՈՐՈՂ ՔԱՆՔԱՆՆԵՐԸ

ՇԱՏԱԽՑԻ ՀԱՅԸ

չական կեդրոնն էր Թաղը, որ զուտ հայաբնակ էր եւ ունէր 1500ի չափ բնակիչ: Կառավարական պաշտօնէութիւնը այնտեղ կը նստէր: Գաւառը կազմուած էր 90 գիւղէ, որոնցմէ 40ը հայաբնակ էին, մեծ մասով քըրտախառն, իսկ 50 գիւղերը զուտ քրտաբնակ էին: Հայերուն թիւը ամբողջ գաւառին մէջ 5000ի կը հասնէր, իսկ Քիւրտերուն թիւը ո՛չ մենք, ո՛չ կառավարութիւնը եւ ոչ ալ իրենք՝ Քիւրտերը գիտէին:

Ուրեմն, ըստ Մեսրոպեանի ըսածին՝ Թաղը պիտի վարէր գաւառին եւ իր կռիւները:

Բայց, ըստ նոյն պատմիչին խոստովանութեան՝ դաշնակցական «Զինուոր. Մարմինը» առաջին օրէն կը մտնայ գաւառը եւ կը մտահոգուի միմիայն Թաղին ինքնապաշտպանութեամբ: Եւ, այդ մտահոգութեամբ, առաջին օրէն ռազմիկ «ուժերը կ'ուղարկուին Թաղին շուրջ 5–10 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող

ԹՈՎՄԱՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

4–5 գիւղերը, պաշտպանելու համար այն ճամբաները, որոնք Քիւրտերը պիտի առաջնորդէին դէպի Թաղ։

Արդարեւ, քանի մը տասնեակ լեռնական խիզախ տղամիկներ իրենց պարտականութիւնը կատարելու համար քաջաբար կռուեցան Թուրք ժանտարմներուն եւ Քիւրտերուն դէմ, զոհեր տուին եւ աւելի մեծ թիւով զոհեր խլեցին իրենց վրայ յարձակող թշնամիէն, եւ այդ դիմադրութիւնը տեւեց ամիս մը, մինչեւ Ապրիլի վերջերը, երբ ստիպուեցան լքել Սօզվանց գիւղը, որ ամենավտանգաւոր դուռն էր Թաղին համար, որմէ յե-

ՅՈՎՍԷՓ ՋԱՔԱՐԵԱՆ

տոյ այլեւս կը բացուէր Քիւրտերուն առջեւ անոր ճամբան, բայց արդէն պիտի հասնէր ազատարար Մայիսը եւ պիտի ստիպէր Շատախի կառավարիչը իրեններով փախչիլ:

Եւ այս կերպով Թաղի մէջ պանուող հայութիւնը կրցաւ դիմանալ, մինչեւ որ հայ կամաւորական խումբ մը այնտեղ մտաւ Մայիս 11ին:

Իսկ Շատախի գիւղացիութի՞ւնը: Անոր ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարող Թաղի Ջինուոր. Մարմինը չըկրցաւ մատ մատի վրայ դնել ոեւէ օգնութիւն ընելու իր շրջանի գիւղացիներուն:

Երեսունէ աւելի հայ գիւղերը մնացին ենթակայ քրտական յարձակումներուն: Դաշնակցական միւս պատ–

ԹԱԴԷՈՍ-ՊՃԻԿԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ

մինչ՝ Ա. Դօ այս մասին հետեւեալը կը գրէ.— «Շատախի արեւելեան շրջանի հայ գիւղախումբը աւերուած էր եւ ժողովուրդը փախել էր միւս շրջանները: Արեւմտեան շրջանի գիւղերը նոյնպէս աւերել էին եւ ժողովուրդը այս ու այն կողմն էր քաշուել: Աւերել էին գիւղերի մեծ մասը նաեւ Հարաւային շրջանում:»

Դաշնակցական պատմիչը խօսք չ՚ըներ սպաննուածներուն, առեւանգուածներուն, գերուածներուն եւ Քիւրտերուն քով ապաստան փնտռողներուն մասին, որոնց թիւը ստուգել դիւրին ալ չէր:

Ուրեմն Շատախի «հերոսամարտ»ը Թաղի 1500 Հայերուն փրկուելուն մէջ կը կայանայ:

Ճիշդ է փրկուեցան Թաղի Հայերը, իսկ դաշնակցական պատմիչը այդ յաջողութիւնը կը վերագրէ իր պատկանած կուսակցութեան, որ ճիշդ չէ: Նախ՝ պէտք է ըսել թէ Թաղի, ինչպէս նաեւ քանի մը գիւղերու մէջ կային ռամկավարներ, նախկին արմենականներ, որոնց-

մէ յիշենք Յովսէփ Զաքարեանի, Թովմաս Գալուստեանի եւ Շահէն Ապրիկեանի անունները: Երեքն ալ տարիներէ ի վեր մեծ վստահութիւն կը վայելէին ամբողջ ժողովուրդին մէջ եւ ամբողջ կռուի ընթացքին ցոյց տուին մեծ ձեռնհասութիւն, անվեհերութիւն, շնորհիւ իրենց փորձառութեան, որ շահած էին հին օրերուն, 90ական թուականներուն:

Բայց պէտք է ըսել աւելին: Ո՛չ թէ միայն Թաղի, այլ ամբողջ Շատախի մէջ Հայերը յայտնի էին իրենց ռազմունակութեամբ, քաջութեամբ եւ անվեհերութեամբ, յատկութիւններ, զոր ժառանգած էին իրենց հայրերէն ու պապերէն, իրենց հայրենի լեռներէն եւ ձորերէն եւ ոչ թէ այս կամ այն կուսակցութենէն:

Ս. Մեսրոպեան միեւնոյն էջին վրայ անգիտակցաբար կը հերքէ իր ըսածները: Այդ խոստովանութենէն այստեղ կը դնեմ միայն հատուած մը:

«Հայրենի լեռնաշխարհին փարած Շատախի հայ ժողովուրդը երեւան հանեց այնպիսի առնականութիւն, տոկունութիւն, որ նոյն իսկ տաճիկ կառավարութեան անվերջ ճնշումներին դիմագրաւելով հանդերձ, կարողացել է վերջին մի քանի հարիւրամեակների ընթացքին դիմադրել քիւրտ ցեղերի արշաւանքին: Նրանից անբաժան է եղել իրաւունքի եւ գոյութեան պահպանութեան հատու միջոց՝ զէնքը, որով նա խօսել է իր աւարառու դրացու հետ եւ կեղեքիչ թուրք պաշտօնեային»: Նա ոչ միայն պահել է իր տունն ու տեղը, ազգային ու ֆիզիքական բոլոր նկարագիրը, այլեւ նա մնացել է հպարտ՝ լեռնցի Հայու տիպով եւ ստորոգելիներով»:

Այո՛, բայց Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութեան տակ, այդ ստորոգելիներով օժտուած «լեռնական հայ շատախցին» մէկ օրուան մէջ հարկադրուեցաւ թողուլ իր լեռն ալ, իր տունն ու տեղն ալ, հրաժարելով իր առնականութենէն ալ...:

Շատախի դաշնակցական Կոմիտէ – Զին. Մարմինը ոչ թէ միայն չկրցաւ պաշտպանել գաւառը, այլ երբ

Թաղի ճամբան փակող Սօղուանց գիւղը Քիւրտերուն ձեռքը անցաւ, յուսաբեկիչ ճիչով մը օգնութիւն խնդրեց Փեսանդաշտէն — Լեւոն Շաղոյեանէն — եւ մինչեւ անգամ... Վան քաղաքէն:

Ահա այն նամակը, որ ըստ Ս. Մեսրոպեանի վկայութեան՝ Թաղի «Զինուոր. Մարմինը» Շատախի ընտիր ռազմիկներէն Ազատին ուղղած է.

«Սիրելի Ազատ,

Զորս կողմից պաշարուած ենք: Քո պարտականութիւնը պիտի լինի՝ *ա.* Թաղի մեր պարապ դիրքերը լեցնելու համար 10–15 զինւոր անմիջապէս ճամբել. *բ.* հաւաքել բոլոր զինւորները եւ Սիւտկնա ու Թաղի աբրւած գիծը ապահովել ու Սօզուանցը վերագրաւել, *գ.* դրսի խմբերի դրութիւնը հաղորդել մեզ եւ մեր դրութեան մասին հաղորդել Փեսանդաշտ ու Քաղաք:

Ջերմ բարեւներով ԶԻՆՒՈՐ. ՄԱՐՄԻՆ»

Միակ գաւառը որ զերծ մնաց Վանի վիլայէթին Հայերուն վիճակուած սպանութիւններէն, կողոպուտներէն եւ առեւանգումներէն՝ Մոկսն եղաւ, ուր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մուտք չէր ունեցեր եւ չէր կրցեր «մասսայական» ծաւալ տալ իր «յեղափոխական ակտիւ» գործունէութեան:

Մոկսի գաւառին մէջ կային 48 հայաբնակ քրտախառն գիւղեր, նոյնչափ ալ զուտ քրտաբնակ գիւղեր: Հայերու թիւը այս գաւառին մէջ կը հասնէր 7500ի:

Մոկսի Հայերը, ինչպէս այս անգամ նոյնպէս եւ 1896ին, զերծ մնացին ջարդէ ու կողոպուտներէ, որովհետեւ այստեղ կ'ապրէր համբաւաւոր Մոհթուլահ պէկը:

Այս քիւրտ պէկը, բացառութիւն կազմելով քիւրտ ցեղապետներուն մէջ, ունէր մշակուած միտք, լաւ կրնար խօսիլ հայերէն, ինչպէս նաեւ կարդալ, կը սիրէր Հայերը, չէր թոյլ տար որ անոնք ենթարկուէին քրտական թալանին եւ ոչ ալ համամիտ էր որ հայ յեղափոխականները այդտեղ փրոփականտ ընէին: 1904ի

ՄՈԿԱՑԻ ՀԱՅ

ամառը դէպի Շատախ եւ Մոկս գաւառները ունեցած միամսեայ պտոյտիս ընթացքին՝ ընկերակից Շահէն Ապրիկեանի առաջնորդութեամբ այցելեցի Մոհթուլահ պէկին: Երկար խօսակցութիւն ունեցայ իրեն հետ զանազան հարցերու շուրջ: Երբ խօսքը հասաւ Հայերու եւ անոնց ազատագրական շարժման մասին՝ այն միտքը յայտնեց Մոհթուլա պէկը թէ քիւրտ աշիրէթները կռուազան, վայրենի, կողոպտիչ են, կ'օգտուին կառավարութեան թուլութենէն կամ քաջալերանքէն. բայց հայ յեղափոխական շարժումը չի կրնար յաջողութիւն ունենալ: Թուրք կառավարութիւնը, ինչպէս 1895–96ի անցքերը ցոյց տուին, իր ուզած ատեն միմիայն քրտական ուժերով կրնայ ջարդի ենթարկել Հայերը: Քիւրտ աշիրէթները չեն սիրեր նաեւ Թուրք կառավարութիւնը , ինչպէս նաեւ թշնամի են իրարու: Անոնք միշտ պատեհութիւններէն օգտուիլ կ'ուզեն կողոպուտ ընելու համար:

Այո, այս լուսամիտ քիւրտ պէկին պաշտպանութեամբ 1915ին փրկուեցան Մոկսի Հայերը, ինչպէս նաեւ Գաւաշէն, Կարճկանէն, Կարկառէն եւ Շատախէն այնտեղ ապաստանիլ կրցողները:

Մօհթուլա պէկի այս հայապաշտպան ընթացքէն դժգոհ էին Թուրք իշխանութիւնները, եւ ասոր մէկ ապացոյցը կը գտնենք Շատախի գայմագամին կողմէ Վանի կուսակալ Ճէվտէթին ուղղուած նամակին մէջ, ուր կը կարդանք հետեւեալը. —

«Այսօր Մոկսի գծով եկող ջոկատի հրամանատարը կը տեղեկացնէ՝ թէ Մոկսի միւտիւր Մօհթուլա պէկը Հայոց դիմումին վրայ իրենց բնակարանի եւ ինչքի անձեռնմխելիութիւնը ընդունած եւ Քիւրտերուն հրամայած է հրացաններուն ձեռք չտալ: Մօհթուլա պէկի այս քմահաճոյքը ահա թէ ի՞նչ գէշ հետեւանքներ պիտի ունենայ մեր գաւառին մէջ:»

Այժմ ընդհանուր հաշուեփակ մը ընենք Վանի նահանգին միամսեայ հայեւթուրք ընդհարումներուն:

Մոլեռանդ ազգայնական իթթիհատականները գերագրգռուեցան Հայոց դէմ, երբ իմացան թէ իրենց դաշնակից Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հակառակ իր յանձնառութեան, ռուս կառավարութեան առաջարկութեամբ հայ կամաւորական խումբեր կազմած է կովկասեան ճակատին վրայ:

Թուրքերուն այս կատաղութիւնը բորբոքեցաւ, երբ առաջին անգամ հայ կամաւորները երեւցան Վանի սահմաններէն ներս եւ ետ քաշուեցան: Միեւնոյն ժամանակ բռնուեցաւ քիւրտ սուրհանդակի մը վրայէն նամակ մը, որ երեւան կը հանէր հայ կամաւորական խումբերուն եւ Վանի դաշնակցական ղեկավարներուն միջեւ սկըսուած յարաբերութիւնը:

Թուրքիոյ կատաղութեան առաջին արտայայտութիւններն եղան մեր կամաւորներուն երեւցած շրջանին մէջ գտնուող Հայերուն վրայ գործադրուած բնաջնջիչ սպանութիւնները:

Հայ կամաւորներուն ներկայութիւնը ռուս բանակին մէջ մղեց ռուսեւթուրք ճակատին վրայ գործող Թուրք բանակին մէջ գտնուած հայ զինուորները հրաժարիլ կռուելէ իրենց ազգակիցներուն դէմ, որոնք պէտի գային իրենց արիւնակիցները ազատելու: Զանգուածօրէն հայ զինուորները հեռացան իրենց վաշտերէն, հնարաւոր պարագաներուն՝ իրենց զէնքերով միասին: Իսկ Թուրք զինուորական իշխանութիւններն ալ իրենց կարգին՝ սկսան զինաթափ ընել կովկասեան ճակատին վրայ գտնուող հայ զինուորները, իբրեւ ամրաշէններ ճամբաներու վրայ աշխատելու ուղարկել եւ այդ պատրուակով անհետացնել:

Այդ օրերէն՝ 1914*ի Նոյեմբերէն մինչեւ* 1915*ի գարունը հայ եւ Թուրք յարաբերութիւնները օրը օրին ձգտեցան:*

Թուրք կառավարութիւնը պատերազմական օրէնքին տառին եւ ոգիին կառչելով անդադար պահանջեց որ հայ դասալիք զինուորները իրենց տեղերը վերադառնան: Հայ դասալիքները չհամաձայնեցան: Դասալիքները ինչպէս նաեւ պատերազմական մթերքներ հաւաքելու կառավարական հրամանը առաջարկէդ տուաւ ժանտարմներուն վայրագութեանց դիմելու հայ գիւղերուն մէջ, որմէ քանի մը անգամ զինուած բախումներ ծագեցան (*)*:*

Վանի հայ ժողովուրդին վերին ղեկավար խաւերը, կուսակցութիւնները եւ ազգային իշխանութիւնը (Ա-

---

*) Երբ զօրաշարժ յայտարարուեցաւ, միաժամանակ կազմուեցաւ «Թէքալիֆի հարպիէ» անունով զինուորական մարմին մը, որ ինչպէս քաղաքին, նոյնպէս եւ գիւղերուն մէջ Հայերէն կը հաւաքէր ուտելիքներ, հագուստեղէն եւ ամէն տեսակ «զինուորական պէտքեր»: Փոխարէնը ընկալագիր մը կը տրուէր, որուն մէջ նշանակուած գումարը իբրեւ թէ կառավարութիւնը պատերազմէն վերջ պիտի վճարէր:

ռաջնորդարան) ամէն ջանք թափեցին ընդհարումներուն առաջքը առնելու համար: Անոնք ուղեցին կառավարութեան պահանջին — դասալիքներու հարցին — գոնէ չափով մը գոհացում տալ. բայց ո՛չ քաղաքին եւ ո՛չ ալ գիւղերուն մէջ ո եւ է դասալիք զինուոր չհամաձայնեցաւ յանձնուիլ:

Հայ դասալիքները եւ պատերազմական պիտոյքներ հաւաքելու նպատակով գիւղերը ուղարկուած ժանտարմները կը դիմէին ամէն տեսակ խստութեանց, որմէ յաճախ կը ծագէին ընդհարումներ հայ գիւղացիներու ն եւ թուրք ժանտարմներուն միջեւ:

Դաշնակցական ղեկավարները ստեղծուած ճգնաժամային կացութեան մէջ ռամկավարներէն աւելի «աջ», աւելի «խոհեմ», աւելի «հակայեղափոխական» դարձան կառավարութիւնը սիրաշահելու, բախումներէն խուսափելու համար. որովհետեւ քսան տարիէ ի վեր արմենական-ռամկավար յստակատես հայեացքներուն եւ իրատես գործելակերպին իմաստը հիմա միայն ըմբռնեցին:

Միամսեայ համածաւալ ընդհարումներուն ընթացքին Հայերը թէ՛ քաղաքին եւ թէ գիւղերուն մէջ մնացին ինքնապաշտպանութեան գետնին վրայ: Թուրք կառավարութիւնը առաջ քաշեց իր զինուորական ոյժերը, Նահանգին ամբողջ քիւրտերը եւ քաղաքին Թուրք խուժանը եւ դիմեց բարբարոսական ամենավայրագ միջոցներու:

Թուրք-քրտական յարձակողականներուն մինչեւ վերջը կրցան դիմադրել միայն՝

Ա. Վան քաղաքը,

Բ. Փեսանդաշտի շրջանին չորս գիւղերը,

Գ. Շատախի Թաղը:

Ցամառ եւ խիզախ դիմադրութեան փորձեր եղան 10-15ի չափ գիւղերու մէջ, բայց 1-2-3 օրէն յետոյ ընկճուեցան:

Միամսեայ ընդհարումներու շրջանին սպաննուե-

ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ ԵՒ ՕԹԷԼ ԴԻՐՔԵՐՈՒ ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐԸ

ցան, առեւանգուեցան, գերուեցան եւ հիւանդութիւններէ մեռան, մօտաւոր հաշուով, 15·000ի չափ հայ գիւղացիներ:

80·000ի չափ հայ գիւղացիներ չկրնալով մնալ իրենց տեղերը՝ հարկադրուեցան լքել իրենց տունն ու տեղը, իրենց բոլոր ունեցածը եւ դիմեցին զանազան ապաստարաններ (Մուշ, Փեսանդաշտ, քաղաքը կամ լեռներու եւ անտառներու մէջ ծածկուեցան):

Ինքնապաշտպանութեան համար, մօտ 100·000 հայ գիւղացիութիւնը իր տրամադրութեան տակ ունէր 5–600ի չափ զանազան տիպի, անդրջրհեղեղեան. հրացաններ, «չէչխանա»ներէն սկսեալ մինչեւ «մոտէլ»ները: Ա՛լ աւելի անբաւարար էր փամփուշտներուն պաշարը:

100·000ի հասնող գիւղացիութեան ծոցէն դուրս եկան 5–600ի չափ կռուողներ, որոնց մէջ 100էն աւելի ընտիր, անձնուրաց, խիզախ ռազմիկներ, որոնք կռուեցան մինչեւ ազատարար օրը կամ մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը:

Մեր այս հերոս ռազմիկները կռուեցան ոչ թէ ներշնչուելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամբոխավարական

փրովակատորէն կամ թէ իրենց վրայ գործադրուած բռնի միջոցներէն, այլ իրենց հօրենական հին աւանդութիւններէն, 1896ի դասէն, իրենց լեռներուն մթնոլորտէն, անձնական եւ ազգային արժանապատուութեան զգացումէն առաջնորդուելով:

Այժմ պէտք է պատասխանել այն հարցումներուն, որոնք ընթերցողներուն մտքին մէջ կը ծագին լսելէ յետոյ Վանի նահանգին 100·000 հայ գիւղացիութեան երեւան բերած տկարութիւնը իր ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ցոյց տուած տասնըհինգամեայ այնքան «ակտիւ» գործունէութենէն յետոյ:

Ինչո՞ւ 130 զուտ հայաբնակ եւ 230 հայ եւ քիւրտ բնակչութեամբ բնակուած, ուրեմն 360 գիւղերու մէջ բնակութիւն ունեցող հայութիւնը ապրիլեան միամսեայ ընդհարումներուն ժամանակ առաջին օրերէն խուճապի մատնուեցաւ: Ինչո՞ւ 360 գիւղերէն միայն 10–15ը փոր-

ՔԻՒՐՏ ՀՐՈՍԱԿՆԵՐ

ձեցին դիմադրել եւ մէկ, երկու կամ երեք օր դիմանալէ յետոյ ընկճուեցան, ինչո՞ւ հազարներով հայ գիւղացիներ խողխողուեցան, առեւանգուեցան կամ քիւրտերուն քով ապաստանեցան:

Որովհետեւ գիւղացիութիւնը չէր կրնար ընել աւելին քան ինչ որ ըրաւ:

— Որովհետեւ հայ գիւղացին շրջապատուած էր քիւրտ տարրով, եթէ չըլլար Քիւրտը, քանի մը հազար ժանտարմներով, միլիսներով կամ չէթէներով Թուրք կառավարութիւնը պիտի չփորձէր աւելի քան 30·000 քառ· քիլոմեթր լեռնային եւ դաշտային տարածութիւններու վրայ փռուած հայ գիւղացիութիւնը բարբարոսօրէն ջարդի եւ կողոպուտի մատնել:

Այո՛, քիւրտ աշիրէթներն էին որ կառավարութեան կողմէ զինուելով՝ թալանի եւ կողոպուտի սիրոյն՝ յարձակեցան հայ գիւղացիութեան վրայ եւ խորտակեցին անոր ընդդիմութիւնը:

Հայ գիւղացին չկրցաւ դիմանալ իրեն վրայ եղած յարձակումներուն, որովհետեւ իր զինուած ուժերը անհամեմատօրէն փոքր թիւ մը կը ներկայացնէին:

Ամենածանր հոգը հայ գիւղացի ռազմիկներուն համար զէնքի պակասն էր· եղած զէնքերն ալ գոյնզգոյն, մէկը միւսէն տարբեր, մաս մըն ալ նոյն իսկ անգործածելի: Կային գիւղեր, ուր նոյն իսկ զէնքի համար «Կազմակերպութիւնը» շատոնց՝ Ղազարեան մեթոտով ... դրամ գանձած էր, բայց դեռ չէր կրցեր զէնք տալ:

Կար աւելի ծանր եւ անդարմանելի անպատեհութիւն մը հայ գիւղացիութեան համար: — Փամփուշտներու պակաս: Հրացանի մը փամփուշտներուն առաւելագոյն քանակը 200էն աւելի չէր· այդ քան փամփուշտ ռազմիկ մը կրնար սպառել մէկ օրուան, նոյն իսկ քանի մը ժամուան մէջ: Հայ ռազմիկը փամփուշտի պահեստ չունէր ո՛չ իր եւ ոչ ալ մերձաւոր կամ հեռաւոր գիւղերուն մէջ, որ կարենար նորոգել իր փամփշտակալը: Եղան տեղեր, ուր հայ գիւղացի ռազմիկը իր վերջին

փամփուշտը պարպելէ յետոյ միայն սպաննուեցաւ:

Ահա այս իրողութիւններն էին պատճառը, որ երբ առաջին անգամ Վանի դաշնակցական ղեկավարները — Արամ, Իշխան, Վռամեան — լսեցին թէ Կովկասի մէջ կամաւորական խումբեր կազմելու ձեռնարկուած է, սարսափահար եղան: Այս իրողութիւններն էին որ կ'ստիպէին Արամները եւ Վռամեանները ամէն հնարաւոր միջոցի դիմելու հայ ժողովուրդին սպառնացող վտանգը հեռացնելու համար, բայց ի զուր, որովհետեւ 25 տարիէ ի վեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօ»ները (Թիֆլիս եւ Ժընեւ) վարժուած էին հրամաններով ղեկավարելու Երկրին ազատագրական շարժումը, իրողապէս ստրկութեան մատներ էին Երկրին ժողովուրդը եւ անգործութեան եւ արհամարհանքի դատապարտեր էին նոյն իսկ իրենց ուղարկած «առաքեալները»՝ Արամներ, Վռամեանները, որոնք մետասաներորդ ժամուն միայն պիտի զգային թէ որքա՜ն անգիտակցութիւն կ'իշխէր իրենց «մեծ»երուն, Թիֆլիս նըստած «Բիւրոյ»ականներուն մտքին վրայ (*):

●

---

*) Թիֆլիսը ետ կեցնելու համար կամաւորական գունդեր կազմելու ձեռնարկէն՝ Յ. Քաջազնունին, որ այդ օրերուն Վան կը գտնուէր, Արամի, Վռամեանի առաջարկութեամբ Թիֆլիս գնաց, բայց ի զուր: Ո եւ է արժէք չունեցան Քաջազնունիին բացատրութիւնները:

Միեւնոյն նպատակով Վանէն Թիֆլիս ղրկուեցաւ նաեւ Գալուստ Ալօեան (Թորոս), երեւանցի, պատուական, լուրջ եւ հինաւուրց դաշնակցական մը, որ նոյնպէս Վան պտոյտի եկած էր, եւ անձամբ փնտռած էր ինձ կամաւորական հարցին առթիւ: Մօտէն կը ճանչնայի զինք. շաբաթ մը հիւր եղած էր ինձ, Թաւրիզէն Սալմաստ արձակուրդի եկած օրերուն (1909ին), : Խե՛ղճ Թորոս, չհասաւ Թիֆլիս. ճամբան՝ Թախարէգի շրջանին մէջ, Քիւրտերէն սպաննուեցաւ:

ԳՈՅԱՄԱՐՏԻՆ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԷՆ ԷՋ ՄԸ

Վանի գոյամարտին մասին խօսք փակելէ առաջ այստեղ կը դնեմ էջ մը Թիֆլիսի «Վան–Տոսպ» շաբաթաթերթի այն բացառիկ թիւէն որ նուիրուեցաւ այդ փրկարար կռուին՝ առաջին տարեդարձին առիթով: («Վան–Տոսպ», 1916 Ապրիլ, Թ. 22–23):

Այս էջը կրնայ գաղափար մը տալ ընթերցողին թէ ի՛նչ մթնոլորտի տակ մղուեցաւ այդ անհաւասար կռիւը:

●

1.— Ի՛ՆՉՊԷՍ ՍԿՍՈՒԵՑ ՎԱՆԻ ԿՌԻՒԸ

Իշխանի եւ Վռամեանի կեանքի դէմ սարքուած դաւադրութեամբ՝ բաղխումը Թիւրք կառավարութեան եւ Հայերի միջեւ անխուսափելի դարձաւ: Թէեւ բանակցութիւնները՝ Ճէվդէթ պէյի եւ Հայերի միջեւ՝ շարունակուեցին երեք օր, բայց երկու կողմից էլ առաջ տարւում էին անընդհատ պատրաստութիւններ կռուի համար:

Ինչպէս հարեւան ցեղերի, նոյնպէս Քաղաքամէջի եւ Այգեստանի Հայերի միջեւ երթեւեկութիւն եւ յարաբերութիւն կանգ առած էին: Վանի արուարձաններից գիւղացիներ սկսել էին դէպի Այգեստան դիմել, ապաստան փնտռելու նպատակով: Թիւրքերը Այգեստանի շուրջ տեղաւորեցնում էին թնդանօթներ եւ աշխատում էին Այգեստանի հայկական թաղերում լցնել զինուորներ: Զըյաջողուեց Ճէվդէթ պէյին միայն զօրք մտցնել ամերիկեան եւ գերմանական միսիոնարների շրջանակներում: Նրա այդ ծրագիրը շատ կը դժուարացնէր Հայերի դիմադրութիւնը:

Ապրիլ 7ի լոյս երեքշաբթի գիշերը Թիւրք զինուորները Այգեստանի հայկական թաղերի արեւելահարաւակողմը ընկած այգիների առաջ գալարուող «Ուրբաթ առու»ի փոսերի մէջ դարան էին մտել: Առաւօտը՝ երբ Շուշանց գիւղի հայ կանայքը այդ առուի մօտով անցնում էին դէպի Այգեստանը, յանկարծ Թիւրքեր յար–

ձակուեցին անպաշտպան կանանց վրայ: Այսպէս տըրուեց Թիւրքերի կողմից կռուի ազդանշանը:

Նոյն շրջանի հայկական պահակախմբի արիասիրտ եւ անձնուէր հերթապահները՝ Եղիա Նախշունեան եւ Յակոբ Տիւրգեան՝ մարտահրաւէրին պատասխանեցին փոխադարձ յարձակումով եւ պայթեցրին առաջին գընդակը:

Դարանակալների համազարկը գետին փռեց զոյգ անվեհեր յառաջամարտիկներին, որոնք իրենց կեանքի գինովը խիզախաբար փարատեցին իրենց շուրջը տիրող մռայլ վարանումները:

Բոպէապէս հազարաւոր հրացանների ճարճատիւնը դղրդեցուց ամբողջ Այգեստանը:

Այսպէս սկսուեց Վանի դիւցազնական ճակատամարտը:

2·— ՄԵՐ ՄԷԿ ՕՐԸ

Ես կը գտնուէի Նազարէթ Գուլանութեանի թռուցիկ խումբին մէջ: Ապրիլ 19ին էր: Խմբապետը քիչ մը տկար էր: Իրենց տունը կը գտնուէինք քանի մը ընկերներով, երբ յանկարծ լսեցինք հիւսիսակողմէն բուռն հրացանաձգութիւն մը: Քիչ յետոյ տեսանք մէկը, որ փողոցի մէջէն շնչասպառ կը վազէր պոռալով.— «Հասէք, Թագա Բայրէգի կողմէն Թիւրքեր յարձակում գործեցին»: Խմբապետը մոռցաւ իր տկարութիւնը, հրացանն առաւ եւ միասին դուրս ելանք ու վազեցինք ձայներու կողմը: Շատ չանցած, յայտնի եղաւ թէ կռիւը ո՞ր կէտերուն վրայ էր: Թշնամին գտած էր մեր ամենաթոյլ կողմը, յարձակում գործած էր Հիւսեանենց այգիի ուղղութեամբ եղած բոլոր դիրքերուն վրայ (Հացհամբողի, Տալիպաթմանի Ա. եւ Բ. դիրքերը, Տպող-Խէրօյի եւ Աղուանեանենց): Մի քանի ժամուայ արձակուրդով իրենց տունը մեկնած մէկ երկու զինուորները շուտով եկան հասան եւ մեր խումբը անցաւ կռուի առաջին գծին եւ անկիւնին վրայ գտնուող Հիւսեանենց այգին, որ վերջէն կոչուեցաւ «Մարմարա»: Ահագին ընդարձակութիւն

ունեցող այգին ենթակայ էր թշնամու կրակին՝ թէ՛ ճակատէն եւ թէ կողէն, ենթակայ՝ թէ՛ Թօփրաք Գալէի եւ թէ Հաճի-Պէքիրի թնդանօթներու ռումբերուն: Շուտով բանեցինք դիրքերը եւ հրացանաձգութիւնը սկսաւ փոխանակուիլ ուժգնօրէն: Թշնամին օգտուելով գետնի անհարթութիւններէն, շատ տեղեր մեր դիրքերուն մօտեցած էր մինչեւ 10–20 քայլ: Այդ բաւական չէր, վրայ հասաւ «Հաճի-Պէքիր»ի և «Թօփրաք-Գալէ»ի թնդանօթներու խաչաձեւ կրակը ամբողջ գծի երկարութեամբ: Մեր քէօշկը կարճ միջոցի մէջ մի քանի ռումբեր ստացաւ եւ այնպէս խարխլեցաւ, որ հարկադրուեցանք բաց այգին ելլել, սպասելով որ գիշերը գայ եւ մենք կարողանայինք նորոգել զայն:

Ռմբակոծութիւնը սաստիկ եղաւ նմանապէս Հայ-Համբողի եւ Տալիպաթմանի դիրքերուն վրայ, որոնք դրեթէ կիսովին քանդուեցան: Փլատակներուն տակ մընացին մէկ վիրաւոր եւ մէկ սպանուած, բայց ընկերները յաջողեցան դուրս բերել զանոնք եւ շրջող Կարմիր Խաչի ընկերուհիները վիրաւորը տարին իրենց հիւանդանոցը:

Խմբապետին հրամանով երկու ընկերներ, Կիրակոս եւ «քէօմիւր» Վարդան, դիմեցին դէպի պաշարուած տունը եւ յաջողեցան ներս մտնել Հայ Համբողենց տունը, այն պահուն, երբ Թուրքերը կը կոտրտէին արդէն այգիին դուռը: Կիրակոսը վարի յարկէն սկսաւ արագ արագ կրակել իր տասնոցը (հրացանը ճիշդ նոյն պահուն պայթած էր ձեռքին մէջ), իսկ Վարդան ելաւ վերի յարկը եւ քանդուած սենեակի պատուհանէն երկու ռումբ իջեցուց յարձակողներուն վրայ: Այդ միջոցին խմբապետը դիմացի առուի մէջէն անընդհատ կրակ կը բանար, որպէսզի թշնամին չփորձէ անցնիլ տան ետեւը եւ տղաները պաշարէ:

Գնդակի կարկուտը եւ ռումբերը իրենց. արդիւնքն ունեցան. յարձակողները 8–10 սպանուածներ ունենալով ետ քաշուեցան, յետոյ կրկին յարձակման դիմեցին,

քայց ապարդիւն։ Երկու ժամուայ կռիւներէ վերջ Թըշնամին ունեցեր էր 20է աւելի սպանուածներ, որոնց գլուխները վերցնելու համար Թուրքերը սկսան, իրենց սովորականին պէս, գնդակի դժոխային կարկուտ մը տեղացնել, ժամերով, մինչեւ որ յաջողեցան տանիլ բոլորը, բացի մէկէն, որ մնաց մեր եւ Թշնամի դիրքե-

ԳԷՈՐԳ ԳՈՒՑՈՒՄՃԻՊԱՇԵԱՆ, ՍԵԴՐԱԿ ՀԻՒՍ
ՓԱՆՈՍԵԱՆ, ՕՀԱՆՆԷՍ ՇԱՏԱԽՑԵԱՆ

րուն մէջտեղ, Հայ Համբողենց տան մէկ անկիւնը, փողոցին եզերքը։ Կիրակոս որոշեց երթալ առնել անոր հըրացանը։ Անվեհեր երիտասարդը, հակառակ բոլորիս յորդորներուն, դուրս նետուեցաւ փողոցը, վազեց դիակին վրայ, առանց ուշ դարձնելու չորս կողմէն Թափուող գնդակներուն, խլեց հրացանը եւ վերադարձաւ անվնաս։ Փամփուշտները գիշերը միայն կարելի եղաւ բերել։

Ոչ նուազ սաստիկ էր յարձակումը մեր արեւելեան ճակատին վրայ։ Աւագոնց տունէն յարձակումը կը ղեկավարէր հաստլիկ զօրապետ մը, որ ջղայնացած մեր յամառ դիմադրութենէն, տունէն դուրս ելաւ մի քանի զինուորներու հետ եւ ուզեց խուժել մեր դիրքերուն վը-

բայ: Ատրճանակը ձեռքը բռնած հազիւ մի քանի քայլ առած էր, երբ հասաւ Թէօ-Աւետեան Արտաշէսի գըն-դակը եւ հսկայ մարմինը փռուեցաւ գետին: Սարսափի համազարկ մը սկսաւ դիմացէն. դիակը կ'ուզէին տա-նիլ: Բայց Արտաշէս ուշադիր կը հսկէր: Երկար վար-

ՇԱՒԱՐՇ ՀՈՎԻՒԵԱՆ
Ամրաշէն ջոկատներու ղեկավարը

նումներէ յետոյ՝ զինուոր մը կամացուկ մը մօտեցաւ թէ չէ՝ Արտաշէսի հրացանը որսաց եւ զինուորը ին-կաւ իր ազատել ուզած դիակին վրայ: Զօրապետին սպանութեան վրայ կռիւը սաստկացաւ: «Շաար»էն օգ-նութեան եկան մեզի բուն իսկ Զինուորական Մարմնի անդամները, այնքան որ վտանգաւոր էր դրութիւնը: Եկան մեր կռիւներու ընդհանուր ղեկավար Եկարեան, քաջասիրտ եւ ճարտար նշանաձիգ Փանոս Թէրլէմէզեան, աներկիւղ եւ զուարճախօս Կարապետ Շատախեան, յայտնի կռուողներ Կարապետ Տէրտէրեան, Մելքիսեթ

էյնաթեան եւ ուրիշներ: Առաջին անգամն էր որ կը տեսնէի Եկարեանի կռիւը: Սարսափելի կրակ է, պահուըտիլ, կծկուիլ չկայ. առանց գնդակներուն ուշադրութիւն ընելու առաջ կը նետուի եւ զինուորը հիպնոսուած, մեքենաբար կը հետեւի իրեն:

Շատախցեանը կարծես երկինքէն նուէր էր ղրկուած մեր ճնշուած տրամադրութիւնը զուարթացնելու համար: Կը կռուի անընդհատ, քրդական լօլոներ կը կանչէ եւ Թիւրքերու հետ կանոնաւոր խօսակցութեան կը սկսի, համեմուած հայհոյանքներով:

Ցանֆառը եկաւ եւ սկսաւ նուագել յաղթական մարշը:

Նուագ, երգ, խօսակցութիւն, հայհոյանք, ռումբ ու գնդակ, մինչեւ իրիկուն, մինչեւ մութը իջաւ: Թշնամին անյաջող եղած էր, թողնելով մի քանի տասնեակ դիակներ: Վառեցինք Հացհամբողենց մեկուսացած դիրքը, որ թշնամիին ապաստանարան չծառայէր, յետոյ որոշեցինք ամրացնել մեր դիրքերը եւ խրամներ փորել, որովհետեւ յայտնի կ՚երեւէր, որ թշնամին իր ուշադրութիւնը այս կողմը դարձուցած էր եւ կրնար կռուի ամբողջ կամ մեծագոյն ծանրութիւնը այս գծին վրայ իյնալ: Բանուորներու ջոկատին ղեկավար Շաւարշ Հովիւեան, մեր խնդրանքին վրայ, հարիւրի մօտ բանուորներ ղրկեց որ իսկոյն գործի ձեռնարկեցին: Յաջորդ օրերը մենք կը կռուէինք արդէն խրամներու մէջ:

Մ. Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

●

3.— ՎԱՆԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏԱՆՈՑԸ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Վանի Վարժապետանոցի ընտանիքը՝ կատարեց անմոռանալի դերը: Ուսուցիչ եւ աշակերտ, իբրեւ ընտանիքի մը եղբայրացած զաւակներ, ռազմի ասպարէզին վրայ երեւան բերին այդ նորակազմ հաստատութեան ոգին: — Դպրոցի առաջին տեսուչը, Յ. Գույում-

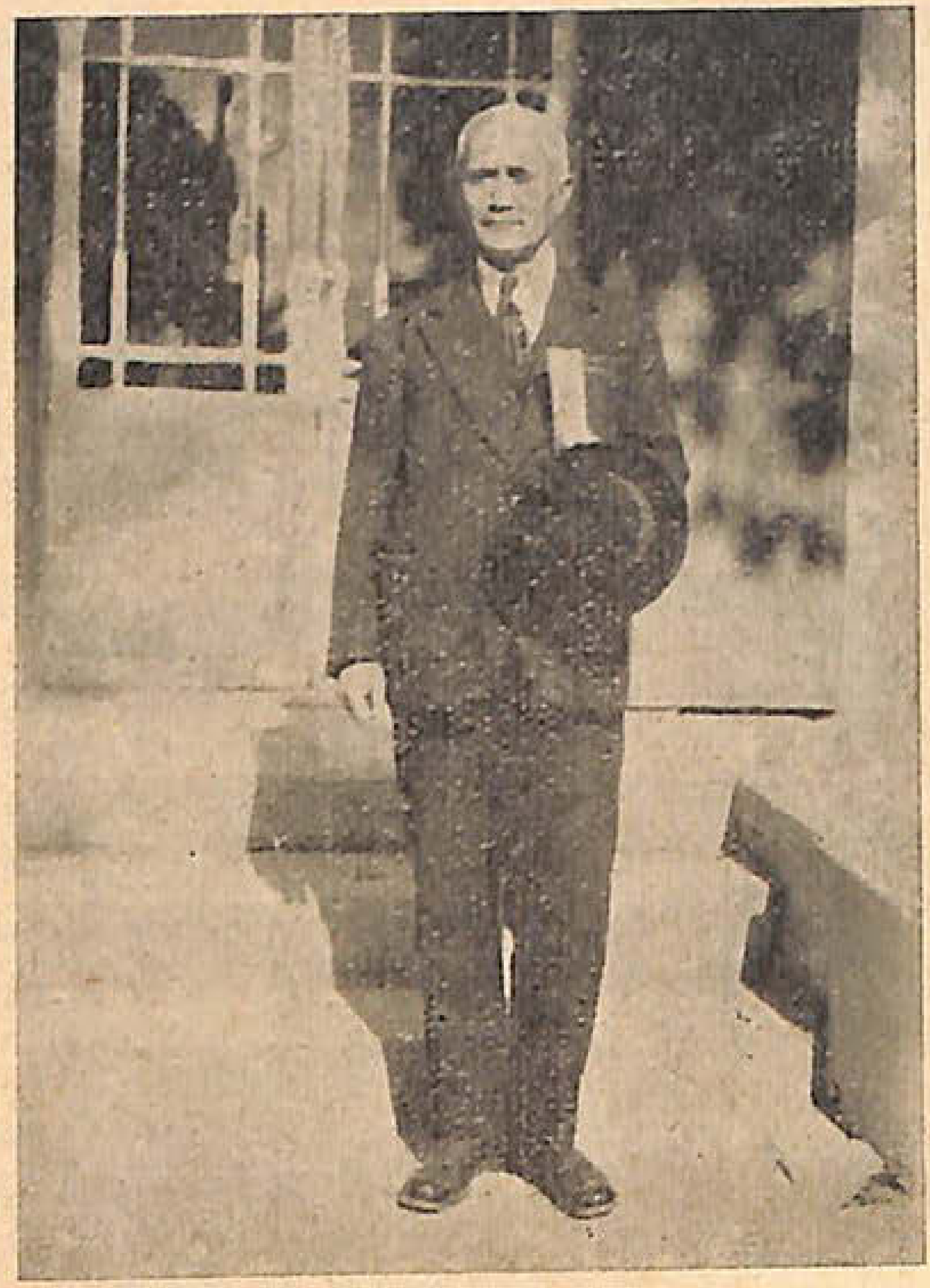

ՅՈՎՍԷՓ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

ճեան, նետուեցաւ կռուին մէջ իբրեւ խիզախ ռազմիկ, Վարագի գիրքերուն եւ Զաւուշպաշիի խրամներուն մէջ անոր անվեհերութիւնը զինք շրջապատող զինուորներու կողմէն արժանացաւ ամենաբարձր հիացումի: Անոր յաջորդը՝ Փրոֆ. Մինասեան, նոյն կռիւներուն ընթացքին առաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ բարոյական մեծ ազդեցութիւն, երբ մտաւ քիմիական աշխատանքին մէջ, անծուխ վառօդի պատրաստութեան վրայ օգնելու: Իսկ Վարժապետանոցի աշակերտներուն կատարած դերը պատմական արժէք ստացաւ: Անոնցմէ ոմանք զէնքը ձեռքին մտան խրամներուն մէջ. ուրիշներ բազմազան մրջիւնային աշխատանքներու այս ու այն բաժանմունք-

ներու մէջ: Իսկ Վարժապետանոցի փառապսակն եղաւ անոր կազմակերպած մյուզիքը: Թուրք կառավարութիւնը մուզիք չունէր, իսկ Հայերը ունեցան: Երեւակայեցէք աւոր ազդեցութիւնը Թիւրքերու վրայ: Անոնք հայ մարտիկներու ընդակներէն աւելի՝ կը սոսկային, կը ջղագրգռուէին հայկական մուզիքի գոռ որոտումներէն: Ճէվտէթ փաշան իր այդ գրգռումը չէր ծածկած իր նամակներէն մէկուն մէջ: Իսկ մուզիքի առաջ բերած ոգեւորութիւնը հայ մարտիկ շարքերու եւ ժողովրդի բոլոր խաւերուն մէջ՝ ամբողջ ամիս մը՝ հասաւ իր ամենաբարձր գագաթին: Ամբողջ կռուի ընթացքին՝ հայկական փանփառը չեփորեց վրէժի, պատուի եւ յաղթանակի ռազմերգներ: Ամենածանր վտանգներու ժամանակ՝ նա ռազմիկներուն օգնութեան հասաւ, երիտասարդները յուզեց, մայրերու աչքերէն արցունքներ քամեց եւ պահեց Հայու ոգին անընկճելի, մինչեւ յաղթանակի վերջին օրը:

Պատիւ Վանի Վարժապետանոցի ընտանիքին:

Մ. Տ. Սահակեան

●

3. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԵՆԹ ՊԱՐՏԱԿԱՆ

Հին Պարսիկները, այժմեան Վանի շրջանը «Վասպուրական» են անուանէր, որ կը նշանակէ վեհորդիք կամ քաջորդիք:

Անցեալ տարուայ կռիւները կ'ապացուցանեն որ Նախնի քաջորդոց սերունդը չէ սպառած: 1915ի գարնան ուրախ օրերուն, , վանեցիք կը կռուէին Թուրք բանակին դէմ, բացարձակօրէն անհաւասար ուժերով: Կը կռուէին եղունգներով, ատրճանակներով, որսի հրացաններով, եւ կը դիմադրէին Կրուպի թնդանօթներուն, որովհետեւ հաւատքը իրենց կուրծքերէն պրօնզէ պատնէշներ կերտեց եւ համերաշխ ու անձնուէր գործունէութիւնը յոյսի առաջնորդող ջահը եղաւ:

Այդ կռուի պանծալի օրերուն՝ գիւղացին գիշեր եւ

ՓԱՆՈՍ ԹԷՐԼԷՄԷԶԵԱՆ
Նկարիչ - ռազմիկ

ցորեկ խրամատներ կը փորէր․ մի քանի գիւղացի քահանաներ եւ վարդապետներ անխծաշունչ երիտասարդութեան կողքին կը կռուէին: 4 – 5 տարեկան երախաներ տեսայ, որոնք գետին փչկորելով, թշնամիին գնդակները կը հանէին հողերուն մէջէն եւ մեզի կը բերէին, որ այդ օրերուն ստեղծուած գինանոցներուն մէջ ձուլուէին եւ պատրաստուէին նորէն թշնամիին վերադարձնելու համար: Կիներ կային, որոնք գնդակներու տակ՝ դիրքերը կ'երթային, քաջալերելու եւ օգնելու համար: Սպանուած Եղիայի դժբախտ հայրը ամէն օր իր ունեցած երկու այծերը կը քշէր դէպի դիրքերը, այնտեղ կը կթէր ու կաթը մարտիկներուն կը հրամ-

ցնէր: (*)

Բարեկեցիկ մարդիկ կը ճանչնամ, որոնք ուսուցիչներու ընկալաւորութեամբ, փամփշտարանի, վառօդարանի, Հայթայթիչի մէջ կ'աշխատէին, գիշեր ու ցորեկ: Ամերիկացիներն իսկ՝ յաճախ՝ ճաշելու եւ քնելու ժամանակ չունէին, վիրաւորներու, հիւանդներու եւ քաղաք ապաստանած գիւղացիներու կարիքներուն մասին աշխատելով: Մի փոքրիկ խանութպան, «Վարժապետ» մականուանեալ, Արարուց Թուրքաց զօրանոցը հրդեհեց եւ բոցերէն լուսաւորուած հրապարակի մէջով, թշնամու գնդակներուն տակ, «Ամենայն տեղ մահը մի է» երգելով վերադարձաւ:

Վարժապետանոցի պատանիներէն կազմուած երաժշտական խումբը գրոհի ենթարկուած գիւղերը կը սլանար, ոգեւորելու համար... Ո՞ր մէկն ընեմ. միթէ բաւական չե՞ն վերի օրինակները, ապացուցանելու որ բացարձակօրէն ժողովրդական պատերազմ էր սա եւ որը այս ու այն կուսակցութեան եւ անհատներու վերագրելը հիմնովին թիւրիմացութիւն մ'է. ամէնքը իրենց բաժին աշխատանքն ունեցան եւ ուս ուսի կռուեցան: Պատիւ այդ անընկճելի ժողովրդեան, որ Հայի պատիւն ու մեր կեանքն ազատեց:

1915 *ապրիլ* 13, *Թիֆլիս.* Փ. Թէրլէմէզեան

ՅԱՂԹԱՆԱԿԻՆ ՅԵՏՈՅ

Վան քաղաքի միամսեայ դիմադրութիւնը փրկեց նահանգին 120.000 *հայութիւնը, վիժեցուց Թալէաթի «բնաջնջման» ծրագիրը:*

Մայիս 1*ին ռուս զօրաբաժին մը, զօրավար Նիկոլաեւի հրամանատարութեամբ մտած էր արդէն Բերկ-*

---

*) Եղի Նախշունեան եւ Յակոբ Տիւրգեան՝ ռամկավար զոյգ երիտասարդներուն նահատակութեամբ սկսաւ Վանի Այգեստանի փոյ մարտը:

ՌԱԶՄԻԿՆԵՐՈՒՆ ՈՒՏԵԼԻՔ ԲԱՇԽՈՂ ՋՈԿԱՏԸ

ՀԻՒՍԵԱՆ ՀԻՆԳ ՌԱԶՄԻԿ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ

րի եւ կ՚առաջանար դէպի քաղաքը։

Ճէվտէթ որ նախապէս հրամայած էր Թուրք ժողովուրդին հեռանալ քաղաքէն, Մայիս 3ին իր զինուորական ուժերովը փախաւ Վանէն։ Մայիս 5ին հայ ձիաւոր կամաւորներու խումբ մը Ղարապաղցի Խէչոյի առաջնորդութեամբ քաղաքը մտաւ ժողովուրդին կողմէ պատրաստուած խանդավառ ընդունելութեան մէջ։ Նոյն խանդավառութեամբ յաջորդ օրը ընդունուեցաւ ռուս զօրքը։

Յաջորդաբար քաղաքը մտան կամաւորական խումբերը Դրոյի, Համազասպի, Վարդանի, Քեռիի, Սեպուհի ղեկավարութեամբ։ Աւելի ուշ Վան մտաւ Անդրանիկ, որուն եղաւ արտակարգ ժողովրդական ընդունելութիւն։

«ՀԱՃԻ ՊԷՔԻՐ»Ի ՋՕՐԱՆՈՑԸ
հրդեհուելէ յետոյ

Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն մէջ Վան եկան Թիֆլիսէն դաշնակցական աչքառու դէմքեր, Արեւելեան Բիւրոյի անդամներէն ոմանք, էջմիածնի կողմէ՝ իբր այցելու հովիւ՝ Սահակ եպս. Այվատեան եւ ուրիշներ:

Քաղաքը իր շրջակայքով ենթարկուեցաւ ռուս զինուորական իշխանութեան, իսկ անոր հակակշռին տակ՝ Արամին իրաւունք տրուեցաւ առժամեայ նահանգային վարչութիւն մը կազմելու:

Կազմուեցան զանազան մարմիններ, որոնց գլուխը կը գտնուէր նահանգ. վարչութիւնը իբր գործադիր իշխանութիւն:

Բայց դիւրին չէր կեանքը իր բնականոն հունին մէջ մտցնելը:

Վրէժի ծարաւն էր որ կ'իշխէր ամէն կողմ:

Դեռ մինչեւ երէկ կատաղօրէն ջարդող, կոտորող, բնաջնջող թշնամին փախած էր: Այժմ կարգը եկած էր ջարդուողներուն, անոնք էին որ կ'այրէին, կը կողոպտէին:

Արամ, որուն տրուած էր նահանգապետի տիտղոսը, պիտի դժուարանար զսպել «խայտառակութիւնները», խուճապահար փախչող Թուրքերը հազիւ կրցեր էին վերցնել իրենց ամենաթեթեւ եւ ամենաանհրաժեշտ իրեղէնները. կողոպուտի ենթակայ աւարին շուրջ ծա-

գած վէճերը յաճախ սուր կերպարանք կը ստանային: Արամ իր ժամանակին մէկ կարեւոր մասը կու տար այդ վէճերուն, բայց ի զուր, կրցողը իր ուզածը կ'ընէր:(*)

Արամ յաճախ օրերով չէր հանդիպեր նահանգապետարանը, ժամանակին մէկ մասն ալ կ'անցընէր կամաւորներու շրջանակին մէջ:

Իրիկուն մը Սիրական Տիգրանեանի հետ նահանգային դիւանատան մէջ կը խօսէինք Վանի անցքերուն մասին եւ կը սպասէինք Արամի գալուն: (**)

Արամ եկաւ Գարոյր Լեւոնեանի ընկերակցու-.

---

*) Մեծ գայթակղութիւն առաջ բերաւ Վանի Պանք Օթոմանին կողոպուտը դաշնակցականներուն կողմէ: Արամ շաբաթներով զբաղեցաւ այդ խնդրով, բայց սանթիմ մը այդ գումարէն չմտաւ նահանգապետարանին սնտուկը: Ո՛վ ինչ բաժին ստացաւ այդ տարէն՝ ժողովուրդէն գաղտնի մնաց: Ամբաստանութեան տակ մնացին Քաղաքամիջի Զինուոր. Մարմնի անդամները, որովհետեւ կողոպուտը եղած էր անոնց հրահանգով եւ միջոցով: Ի՛նչ գումարի կը հասնէր պանքին դրամը եւ այնտեղ գրաւ կամ պահ դրուած զարդեղէններու եւ ուրիշ իրեղէններու արժէքը: Ոչ ոքի յայտնի եղաւ: Ըստ ոմանց՝ 2500 օսմ. ոսկեդրամ լիրայ կար դրամատան սնտուկին մէջ, ըստ ուրիշներուն՝ աւելի մեծ գումար: Ըստ ոմանց 7 – 8 դաշնակցականներու շրջանակին մէջ մնաց այդ գումարը, ըստ ուրիշներու՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շէֆերուն ալ բաժին եղաւ: Ամէն պարագային՝ Արամ ճանչցուած էր ժողովուրդին մէջ իբր անշահախնդիր անձ մը:

(**) Սիրական Տիգրանեան պետական վերջին դումային անդամ ընտրուած էր դաշնակցականներուն կողմէ. հանրապետութեան շրջանին ալ Հայաստանի արտ. գործոց նախարար եղաւ: Ռուսական զօրքերը երբ Վան մըտան, ուրիշներու հետ Ս. Տիգրանեան ալ Վան եկաւ եւ եղաւ փոխ-նահանգապետ, իսկ ես ալ նահանգ. վարչութեան դիւանապետի պաշտօն ստանձնած էի:

թեամբ (*)։ Շատ յոգնած էր այդ օրը ան և ընկճուած։ Գրասենեակին դուռը կողպեց, աթոռ մը առաւ, նստաւ եւ անմիջապէս սկսաւ խօսիլ։

— Ռուս զինուորական իշխանութիւնները կ'ուզեն որ ժողովուրդը գաղթեցնենք։ Իրենց ըսածին համաձայն, Պիթլիսի կողմը առաջացող ռուս զօրամասերը ուժեղ դիմադրութեան կը հանդիպին։ Բայց, իմ կարծիքով, ռուսական խաղ է, Վանը պարպել կ'ուզեն։ Մերոնցմէ ոմանք (կամաւորական խումբերու պետերը) նոյնպէս այդ կարծիքէն են։

— Սարիղամիշի պարտութենէն յետոյ Թուրքերը չեն կրնար յարձակողականի սկսիլ, միջամտեց Պարոյր Լեւոնեան, հեգնական շեշտով մը աւելցնելով, «ռուսական օյինբազութիւն կայ այս հարցում»։

— Բայց Հայերու գաղթով ռուս բանակին կացութիւնը աւելի պիտի դժուարանայ, ըսի ես, այստեղ ամէն կերպ Հայերը կ'օժանդակեն բանակին։

— Անշուշտ, պատասխանեց Ս. Տիգրանեան, որ ընդհանրապէս դժուարութեամբ կը յայտնէր իր մտածումները։

— Այո՛, Հայերու ներկայութիւնը օգտակար է բանակին համար, ըսաւ Արամ, բայց ռուս իշխանութիւնները շատ գոհ չեն, երբ կը տեսնեն թէ քաղաքին կարեւոր շէնքերը այրուած են։ Թէեւ մենք կը բացատրենք թէ այդ այրուած շէնքերուն մեծ մասը Հայերուն կը

(*) Որովհետեւ Արամ ռուսերէն խօսիլ չէր կրնար, Պ. Լեւոնեան (Աշուղ Ջիւանիի զաւակը) իբրեւ թարգման Արամին կ'ընկերանար, երբ, ռուս զինուորակ. իշխանութիւններուն հետ տեսնուելու պէտք կ'ըլլար։ Պ. Լեւոնեան զուարճասէր դաշնակցական երիտասարդ մըն էր, իր ժամանակին մեծ մասը կ'անցընէր կամաւորներուն ընկերացող Կարմիր խաչի և կամաւորներուն խմբապետներու շրջանակներուն մէջ։

պատկանի եւ Թուրքերուն կողմէ այրուած է կամ մենք կռուի ընթացքին ստիպուած ենք եղեր այրել, բայց անոնք չեն համոզուիր, որովհետեւ անոնց քաղաք մըտնելէն յետոյ դեռ կ'այրուէին քանի մը շէնքեր: Անոնք շատ զայրացած են, տեսնելով որ հակառակ իրենց հըրահանգներուն Թուրքերուն ծառերը կը կտրուին միշտ եւ կողոպուտները կը շարունակուին (*):

Արամ վերջացուց իր խօսքը՝ ըսելով, որ ռուս իշխանութիւնները առհասարակ վերապահութեամբ կ'ընդունին մեր բացատրութիւնները, բայց եւ այնպէս ես ընդդիմացած եմ եւ այսօր ալ երբ նորէն խօսք եղաւ գաղթի մասին, ընդդիմացայ այդ գաղափարին:

Բայց Յուլիսի սկիզբներէն գաղթի եւ նահանջի խօսքերը շատ կը լսուէին:

Ո՛չ նահանջին հաւատացող կար, ո՛չ ալ գաղթին:

— Նահանջ չըլլար:

— Նահանջ ալ եթէ ըլլայ, գաղթ չի կրնար ըլլալ, մենք մեր տեղէն չենք շարժուիր, թող մեզ զէնք եւ ռազմամթերք տրուի, մենք կրնանք պաշտպանել մեզ:

Ահա ամէնօրեայ խօսակցութիւնները եւ տրուած վճիռները:

Վերջապէս անհրաժեշտ համարուեցաւ օրուան հարցը խորհրդակցութեան դնել ժողովուրդի զանազան խաւերու ներկայացուցիչներուն մէկ ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Յուլիս 16ին: Ժողովին մասնակցեցան 60է աւելի անձեր, կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները, պաշտօնէութիւնը, առեւտրականները, ինչպէս նաեւ կամաւորական խումբերու պետերէն ոմանք եւ Թիֆլիսէն Վան եկած դաշնակցական ղեկավար դէմքերը:

Ժողովին եզրակացութիւնը այս եղաւ. Մենք չենք գաղթեր, պատգամաւորութիւն մը ուղարկենք Էջմիածին, Կաթողիկոսը թող դիմում ընէ Կովկասի փոխար-

(*) Իրենց այրուած տուները շինելու նպատակով Հայերը Թուրքերու ծառերէն կ'ուզէին օգտուիլ:

քայլին, մենք ալ այստեղ կը գտնենք Զօր. Նիկոլաեւին։

Մինչ խորհրդակցական ժողովը այդ եզրակացութեան կու գար, այնտեղ, Զօր. Նիկոլաեւի «շտաբ»ին (զինուոր. խորհուրդին) կողմէ կը խմբագրուէր այն որոշումը, որուն համաձայն յաջորդ օրը պիտի պատրաստուէր գաղթին յայտարարութիւնը։

Յաջորդ օրը, Արամ ժողովուրդին հաղորդելով Զօր. Նիկոլաեւի հրամանը, կը հրահանգէր առանց ժամ մը կորսնցնելու ճամբայ ելլել դէպի սահմանագլուխը։

Յուլիս 18ին, քաղաքին ժողովուրդը խուճապահար լքեց իր տունն ու տեղը, իր կարեւոր հարստութիւնները, վերցուց իրեն հետ շարժուան մը ունելիք (բացառութիւն կազմող բախտաւորները՝ նաեւ հագուստեղէն եւ անկողին) եւ ճամբայ ելաւ դէպի սահմանագլուխը։ Քաղաքին հետեւեցան գիւղացիները։

Քաղաքացի թէ գիւղացի՝ 120,000 հոգի, հետիոտն կամ էշու, ձիու, կառքի կամ սայլի վրայ նստած՝ 7-8 օր գիշերը ցերեկին խառնած, պէտք էր կտրէին մօտ 200 քիլոմէթր ճամբայ՝ հասնելու համար Իգտիր։

Հոգեկան եւ ֆիզիքական ի՜նչ ահաւոր նոր տառապա՜նք հերոսամարտով շահուած յաղթանակէն յետոյ...

Գաղթի ճամբան մեր Շրջան. Վարչութեան անդամ Ռուբէն Յովնանեան, մեր ընկերներէն Վարդան Պապիկեան եւ ես, մեր ընտանիքներով, միասին էինք։ Պէնտիմահուի կամուրջին առջեւ Քիւրտերուն հետ եղած ընդհարումէն յետոյ Արմենակ Եկարեան ալ եկաւ, մեզ գըտաւ եւ միասին Իգտիր հասանք։ Երկու օր այնտեղ հանգստանալէ յետոյ անցանք Թիֆլիս։ Եկարեան մնաց Իգտիր, մինչեւ որ գտաւ իր ընտանիքը եւ անցաւ Երեւան (*)։

(*) Եկարեան իր ընտանիքին հետ Պէնտիմահուի կամուրջը անցած էր, երբ «օգնութիւն» աղաղակող ձայները իրարու արձագանգ տալով եկեր հասեր էին իր ականջին։ Պատուիրելով ընտանիքին շարունակել ճամ-

ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ

Թիֆլիս հասնելէ յետոյ մեր առաջին մտածումն եղաւ «Վան–Տոսպ»ը վերահրատարակել:

Բայց ի՞նչպէս: Վանի մէջ մեր կուսակցութիւնը ունէր իր սեփական փոքր տպարանը, ուր կը տպուէր «Վան–Տոսպ» շաբաթաթերթը, որ բեռ մը չէր կուսակցութեան համար:

Իսկ այժմ Թիֆլիսի մէջ ո՛չ կուսակցութիւն ունինք, ո՛չ տպարան, ո՛չ ալ դրամագլուխ. ունինք ցիր ու ցան քանի մը ընկերներ, որոնցմէ մասնաւորապէս Տիգրան Թութիւնճեանէն կրնայինք գումար մը ակնկալել: Պէտք էր դիմէինք Ամերիկայի մեր Շրջանակին, բայց երկու ամիս պէտք եղաւ պատասխան ստանալու համար:

բանի, ինքը Եկարեան ետ դարձած էր, ճամբուն վրայ հանդիպած զինակիր երիտասարդները իրեն միացնելով մտեր էր կռուին մէջ, ուր իրենց մասնակցութիւնը բերած էին նաեւ խումբ մը հայ կամաւորներ, քանի մը տասնեակ ռուս զինուորներ եւ քազաքներ: Կամուրջը Թիւրքերու ձեռքէն ազատուելէ եւ անոր հսկողութիւնը ապահովուելէ յետոյ Եկարեան իր ճամբան շարունակելով պատահարար եկաւ մեզ հասաւ, բայց իր ընտանիքը չորս-հինգ օր յետոյ հազիւ գտաւ:

(*) «Վան–Տոսպ»ի տպարանը կը պատկանէր հայ բողոքական երիտասարդութեան, որ ժամանակ մը «Վան-Տոսպ»ը հրատարակելէ յետոյ դժուարութեան հանդիպեցաւ եւ տպարանն ալ, թերթին արտօնութիւնն ալ ծախեց ռամկավարներուն: Առաջին տարին թերթին պաշտօնական խմբագիրն եղաւ Նշան Յակոբեան, որ թերթին վարչական գործերով կը զբաղէր եւ մնայուն կերպով խմբագրատունը կը մնար: Անոր հրաժարելէն յետոյ Արմենակ Տ. Պօղոսեանին յանձնուեցաւ նոյն պաշտօնը: Խմբագրականները ընդհանրապէս ես կը գրէի, իսկ գլխաւոր աշխատակիցները Վարդան Պապիկեանն ու Տաճատ Ալիխեանն էին: Միայն Ն. Յակոբեանին վճարում կ'ըլլար:

Ամերիկայի պատասխանը չստացած, Ռոստոմէն Տ. Թիւթիւնճեանի բերած աջակցութիւնը ոգեւորեց մեր միւս ընկերները, որոնք իրենց չունեցածէն ըրին զոհաբերութիւններ եւ Հոկտեմբեր ամսուն «Վան–Տոսպ»ը նորէն իբրեւ շաբաթաթերթ՝ սկսաւ լոյս տեսնել Թիֆլիսի մէջ:

Տ. Նազարեան իր Գրական-Գեղարուեստական Սալոնին մէջ անկիւնը մեզի տրամադրեց խմբագրատան համար եւ թերթին արտօնատէրն եղաւ (մենք՝ իբր օտարներ իրաւունք չունէինք թերթ հրատարակելու): Պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը ես ստանձնեցի, կը գրէի խմբագրականները՝ արեւելահայ լեզուով (*) եւ թերթին եկած յօդուածները, ինչպէս նաեւ ստացուած հայերէն եւ ռուսերէն թերթերը աչքէ կ'անցընէի, մընացեալ բոլոր աշխատանքները կը կատարէր Վարդան Պապիկեան եւ ամէն թիւին ալ յօդուած մը կու տար:

«Վան–Տոսպ»ի վերահրատարակութեամբ մեզ նըպատակ ընտրած էինք՝

Ա.— Արեւելահայերուն լսելի ընել արեւմտահայ ժողովուրդին ձայնը, որ մինչեւ այդ ժամանակ չէր լըսուած կամ լսուած էր միակողմանի կերպով — դաշնակցական խողովակով:

Բ.— Կովկասահայութեան առջեւ պարզել այն բացասական դերը, որ ան գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար կատարած էր յանուն Տաճկահայերու ազատագրու-

---

(*) Արեւելահայ բարբառով կը գրէի, որովհետեւ լեզուս Գ. Ճեմարանին մէջ այդ բարբառով կազմուած էր եւ աւելի հարազատ էր ինծի համար: Ընթերցողները կրնան նկատել որ մինչեւ հիմա դեռ կայ արեւելահայ բարբառի ազդեցութիւնը լեզուիս վրայ:

Երկրորդ պատճառ մըն ալ արեւելահայերէնով գրելուս՝ այն էր որ ռուսահայ ընթերցողները աւելի դիւրութեամբ իրենց բարբառով գրուած յօդուածները կը կարդային:

ԱՐՄԵՆԱԿ Տ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ

թեան: Մեր տեսակէտով, այդ բացասական դերին մէջ պատասխանատու էին ռուսահայ բոլոր կուսակցութիւնները, հոսանքները եւ խաւերը — հնչակեանները, դաշնակցականները, մշակականներ և քաղքենի խաւը (պուրժուազին), պատասխանատուութենէ զերծ կը մնային միայն փոքրաթիւ ընկերվարականները (սոցիալ դեմոկրատները եւ սոցիալիստ յեղափոխականները), որոնք սկիզբէն դէմ էին եղած Ռուսահայերու միջամտութեան Թրքահայ շարժման մէջ:

Գ.— Պարզել մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատասխանատուութիւնը կամաւորական շարժումով Թրքահայութեան գլխուն պայթած աննախընթաց աղէտին մէջ:

Դ.— Կովկաս ապաստանած 250,000ի հասնող Թրքահայ գաղթականներու ցաւերուն արձագանգ դառնալ

եւ դարման փնտռել:

Շատ դժուարութեամբ ճամբայ պիտի ելլէինք: Առաջին 3–4 թիւերը հազիւ 500 օրինակ կը տպուէին, բայց հետզհետէ քաջալերուեցանք. 6 ամիս յետոյ կը տըպէինք 1000 օրինակ, յաջորդ տարին՝ 1800:

Թերթին խմբագրականները ընդհանրապէս կը թարգմանուէին մեզ անծանօթ Բ. Վէրմիշեանի(*) Պաքուի մէջ ռուսերէն լեզուով հրատարակուող «Պաքու» թերթին մէջ: Արտատպումներ կ՚ընէին «Վան-Տոսպ»էն «Մշակ» եւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան «Հայկական սեկցիայ»ի «Պայքար» թերթերը: Օր մըն ալ գումար մը ստացանք, որուն կը միանար նաեւ Դ. Անանունի կողմէ ստորագրուած նամակ մը, Բաքուի Հայ Սոցիալ-Դեմոկրատ խմբակցութեան կողմէ՝ իբր գնահատանքի արտայայտութիւն այն «ողջամիտ ուղղութեան» որ «Վան-Տոսպ»ին էր:

Մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէին Վ. Պապիկեանի յօդուածները:

«Վան-Տոսպ»ի արտայայտած դժգոհութիւն-բողոքը կամաւորական շարժման դէմ՝ իրարանցում առաջ բերաւ. մանաւանդ այն յայտարարութիւնը թէ կամաւորական շարժման դէմ եղած են Երկրին մէջ գտնուող դաշնակցական ղեկավար ուժերը, Արամի հետ այդ մասին իմ ունեցած խօսակցութիւնը եւ բառացի կերպով անոր ըրած գանգատը թէ Թիֆլիսի մէջ իրենց ձայնը չի լսուիր, ցնցիչ յայտնութիւն մըն էր թէ՛ դաշնակցականներուն եւ թէ ամբողջ Կովկասահայութեան համար:

Հակառակ ոմանց ենթադրութեան՝ Արամ ոչ թէ միայն չհերքեց իր անունով իմ ըրած յայտարարութիւնը, այլ ինք Արամն ալ 1917ի սեպտեմբերին Թիֆ–

(*) Բ. Վերմիշեանի հետ անձամբ ծանօթացայ շատ ուշ, փետրուարեան յեղափոխութենէն յետոյ, երբ չեմ յիշեր ի՛նչ ժողովի առիթով Թիֆլիս եկած էր:

լիսի մէջ գումարուած ռուսահայ Ազգ. Ժողովին մէջ ակնարկութիւն ըրաւ այդ մասին եւ մատնանշեց այն խոր եւ աղէտաւոր անծանօթութիւնը զոր կովկասահայութիւնն ունեցեր էր Թուրքիոյ եւ տաճկահայ ժողովուրդի մասին:

«Վան–Տոսպ»ի համար հրատապ հարց էր նաեւ Թրքահայ գաղթականութեան կացութիւնը: Նախորդ Նոյեմբեր և Դեկտեմբեր ամիսներուն Ալաշկերտի, Խնուսի, Քարաքիլիսէի, Տիատինի շրջաններէն աւելի քան 60.000 գաղթականներ թափուեր էին Կարսի, Սարըկամիշի, Ախալքալաքի շրջանները, այժմ ալ 120.000 հոգի Վանի շրջանէն ծածկեր էին Արարատեան դաշտը, — Սուրմալուի շրջանէն մինչեւ Երեւան եւ Նոր Պայազիտ: Օգոստոսի տապը օրական միջին հաշուով 300 զոհ կը խլէր գաղթականներէն. ամէն կողմէ կը լուէին օգնութեան ճիչեր: Թէեւ կառավարութիւնը նպաստ կու տար գաղթականներուն, կազմուած էին նաեւ գաղթականներուն օգնելու համար քանի մը յանձնաժողովներ (Էջմիածնի Եղբայր. Օգնութիւնը, Թիֆլիսի Կենտրոն. Կոմիտէն, Ռուսական Քաղաքներու Միութիւնը, Մոսկուայի և Փեթրոկրատի Կոմիտէները), բայց վերէն վար առհասարակ անբարեխղճութիւնն էր որ կ'իշխէր այդ կոմիտէներէն ներս եւ անոնց նպաստաբաշխ պաշտօնեաներուն քով: Թէեւ կովկասահայ մամուլը («Մշակ», «Հորիզոն», եւն.) կը հրատարակէին թղթակցութիւններ տիրող կացութեան մասին, բայց աւելի ձեւական պարտականութիւն մը կատարելու համար. ամբողջ Թրքահայ գաղթականութեան հարազատ բերանը «Վան–Տոսպ»ն էր: Հինգ վեց ամիս յետոյ Թրքահայ դաշնակցականներն ալ յաջողեցան իրենց Վանի «Աշխատանք» շաբաթաթերթը վերահրատարակել Երեւանի մէջ, որ իր ճիչերով «Վան–Տոսպ»ին կը միանար:

«Մշակ»ի շրջանակէն ալ շատ զոհ չէինք: Ճիշդ է, դաշնակցականներուն դէմ միակ ուժեղ ընդդիմադիր ուժն եղած էր, բայց կազմակերպուած հաւաքականու–

թիւն չէր, այլ հոսանք: Յետոյ՝ Գ. Արծրունիի («Մշակ»ի հիմնադիրը) օրերէն մինչեւ Հ. Առաքելեան (օրուան հրատարակիչ-խմբագիրը) «Մշակ» թերթը իբր հայ ազատականներու օրկան՝ Թրքահայ հարցին մէջ սխալներ գործելէ զերծ մնացած չէր, բայց եւ այնպէս իբրեւ այդպիսին խուսափած էր հնչակեաններուն եւ դաշնակցականներուն Թրքական Հայաստանը դէպի իր ամայացումը առաջնորդող քայլերէն:

Թրքահայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը, որուն անունը հազուադէպօրէն լսուած էր Կովկասահայութեան քով, պէտք էր շփման մէջ մտնէր «Մշակ»ի շրջանակին հետ եւ Թրքահայ փախստականութեան համար օգնութեան միջոցներ փնտռէր:

Մթնոլորտը ծանրացած էր այդ օրերուն Թիֆլիսի մէջ: Վորոնցով–Տաշկովի դերը վերջացած ըլլալով՝ հեռացած էր, անոր յաջորդը, իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ, տարբեր ուղղութիւն որդեգրեց Հայերուն դէմ, իր նախորդին ջանքերով կազմուած հայ կամաւորական գուն-

ԱՐ. ԵԿԱՐԵԱՆ ԻՐ ՀԵԾԵԼԱԽՈՒՄԲԻՆ ՀԵՏ

գերը 1915ի Դեկտ.ին լուծեց այն առարկութեամբ թէ անոնք կ'արատաւորեն ռուս բանակին անունը, կ'անսաստեն զինուորական օրէնքները, Թուրք խաղաղ ազգաբնակութեան վրայ կը յարձակին, կողոպուտներու հետամուտ կ'ըլլան, եւն., եւն.:

«Հայկական Ինքնավարութեան» ուրուականը գաղութահայութեան աչքին շողշողացնելով կամաւորներ հաւաքող Ազգային Բիւրօն ալ շնորհազուրկ պիտի ըլլար, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի առաջնորդ եւ Վորոնցով Տաշկովի «բարեկամ» Մեսրոպ եպ.ը Էջմիածնէն ետ պիտի կանչուէր:

Ճակատին վրայ ալ կացութիւնը Հայերուն համար մխիթարական չէր կրնար համարուիլ: Ռուս զօրամասերը երկու քայլ առաջ կ'երթային, քայլ մը ետ կու գային: Անոնց կրունկէն կախուած փախստականները

ՄԿ. ՍԱԼԱԽԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԹՌՈՒՑԻԿ ԽՈՒՄԲԸ

Երեւան-Վան եւ Կարս-Ալաշկերտ գիծը «Ջուրի ճամբայ» էին դարձուցեր, հարկադրուած էին երեք չորս անգամ երթալ ու գալ մէկ տարուան ընթացքին:

Երեւանի «կաղարմայ»ի, հանրակացարաններուն, «քարվան սարա»ներուն ծածկերուն եւ պատերուն տակ, Էջմիածնի լճի ափին, Վաղարշապատի ցեխերուն եւ փոշիին մէջ աշնան տերեւներուն պէս վար թափուող դիակները կը մղէին փախստականները հազար հազարներով այդ «Ջուրի ճամբուն» ապաւինիլ:

Այս էր կացութիւնը, երբ Ռամկավար կուսակցութեան Վանի Շրջան. Վարչութեան անունով՝ չփման մէջ մտանք «Մշակ»ի շրջանակին հետ:

Մեր կողմէ տրուած զեկոյցները լսուելէ եւ նախապատրաստական խորհրդակցութենէ մը յետոյ Մելիք Ագարեանի բնակարանին մէջ եղած հաւաքոյթը որոշեց կազմել մարմին մը, որ նախ «Նպաստամատոյց» եւ յետոյ «Վերաշինութեան Յանձնաժողով» անունն ստացաւ: Այս Յանձնաժողովին գործը պիտի ըլլար մասնաւորապէս Երկիր վերադարձող գաղթականներուն օգնել: Ի մէջ այլոց, Մ. Արամեան, Մելիք Ագարեան, Ստ. Մալխասեան, Հ. Առաքելեան, բժ. Բ. Նաւասարդեան, Արշ. Մխիթարեան անդամակցեցան այս Յանձնաժողովին, մեր ընկերներէն ալ Ռ. Յովնանեան եւ Մ. Մինասեան (*):

Երբ գնդապետ Տերմէն նոյն տարուան (1915) Հոկտեմբերին իբրեւ նահանգապետ Վան կ'երթար, Նպաստամատոյց Յանձնաժողովը յաջողեցաւ ընդունիլ տալ որ Հայ մը իբրեւ քաղաքապետ Վան ուղարկուի, ինչպէս նաեւ հայ միլիցիոներներու խումբ մը այնտեղ եր-

---

(*) Մ. Մինասեան Վանի մէջ՝ իբրեւ վարժապետանոցի տեսուչ՝ համակիր էր Ռամկավար Կուսակցութեան, Թիֆլիսի մէջ պաշտօնապէս անդամ արձանագրուեցաւ եւ այդ հանգամանքով մտաւ յիշեալ Յանձնախումբին մէջ:

թայ, իբրեւ պահակազօրք հսկելու քաղաքին եւ շրջակայ գիւղերուն կարգապահութեան (**)։

Քաղաքապետի պաշտօնին համար յարմարագոյն անձն էր Ա. Թէրզիպաշեան, որ նոյնպէս մինչեւ այդ օրերը համակիր կը ճանչցուէր Ռամկավար կուսակցութեան, բայց այժմ պէտք էր որ մտնէր կուսակցութեան մէջ։ Առանց դժկամակութեան Ա. Թէրզիպաշեան ստորագրեց անդամակցութեան երդմնագիրը, որովհետեւ մթնոլորտը փոխուած էր։ Վանի մէջ Թէրզիպաշեան մեծ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ, ԵԿԱՐԵԱՆ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԸ

(**) Այս պահակախումբը ընտրուեցաւ առաւելապէս Ամերիկայէն այդ օրերուն Թիֆլիս հասած այն խումբ մը երիտասարդներէն, որոնք տաճկական Հայաստանի մասին իրենց հասած լուրերուն ազդեցութեան տակ՝ եկած էին Թիֆլիս՝ ինքզինքնին տրամադրելու ոեւէ ծառայութեան։ Ա. Եկարեան այս պահակախումբին պետ անուանուեցաւ, Ճիմ Ջանկալեան ալ անոր օգնական։

Այս մասին նախ դիմում եղաւ «Ազգ. Բիւրօ»ին, բայց դիմումը մերժուեցաւ։

դիրք ունէր եւ կ'ուզէր ու կրնար անհատապէս դեր խաղալ տեղական ազգային գործերուն մէջ։ Իսկ Վանէն Երեւան հասնելէ յետոյ ան ալ դարձեր էր «գաղթական» մը, շատ գէշ ազդուած էր մանաւանդ այդ օրերուն Փեթրոկրատի մէջ Սա. Մամիկոնեանի նախաձեռնութեամբ գումարուած ժողովէ մը, որ պիտի զբաղէր մասնաւորապէս Թրքահայերու հարցով։ Ուրիշ երեք «գաղթական»-ներու հետ Թէրզիպաշեան ալ Երեւանի մէջ Թրքահայ առեւտրականներու անունով կազմուած Միութեան կողմէ իբրեւ պատգամաւոր այդ ժողովին գնաց։ Թիֆլիս վերադարձին՝ շատ ընկճուած էր, հակառակ իր պաղարիւնութեան։ Թրքահայերու կացութեամբ զբաղող ժողովին համար Թրքահայ պատգամաւորներուն ներկայութիւնը միայն ձեւական արժէք ունեցեր էր։ Թէրզիպաշեան վիրաւորուած էր իրենց հանդէպ ցոյց տրըուած վերաբերումէն։

Այս հիասթափութենէն յետոյ էր որ Թէրզիպաշեան կը համոզուէր թէ առանց կուսակցութեան մէջ մտնելու՝ այլեւս իր անհատական կարողութիւնները արժէք պիտի չունենան։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Բայց իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ շատ երկար պիտի չկրնար մնալ փոխարքայական գահուն վրայ։ 1917ի Փետրուարին բռնկող ռուսական երկրորդ յեղափոխութիւնը տապալեց ցարական միահեծան ռէժիմը, կազմուեցաւ Ժամանակաւոր կառավարութիւն մը, որ կը խոստանար գումարուելիք Սահմանադիր Ժողովով ռամկավար կարգեր հաստատել լայնածաւալ եւ բազմատարր Ռուսիոյ մէջ (*)։

(*) Ռուսական առաջին յեղափոխութիւնը բռնկեցաւ 1904ին, որ նոյնպէս ընկերային բնոյթ կը կրէր եւ ռամ-

Իբրեւ անմիջական հետեւանք այդ յեղափոխութեան, ռուս բանակին գրաւած վայրերուն մէջ իրենց հողերուն վրայ վերադարձող հայ փախստականներուն կացութիւնը բաւական բարեփոխուեցաւ: Զօրավար Աւերիանով կեդրոնական կառավարութեան կողմէ գրաւուած վայրերուն ընդհանուր կոմիսար նշանակուեցաւ, որուն օգնականն եղաւ Յ. Զաւրիեւ: Փախստականներու օգնութեան եւ ներգաղթի աշխատանքներով զբաղած հայ կազմակերպութիւններու գործունէութեան եւ իրաւասութեան սահմանները քիչ մը ընդլայնուեցան, ներգաղթողներուն թիւը հետզհետէ մեծցաւ, Վանէն մինչեւ Տրապիզոն եւ Երզնկա 140,000էն անցաւ:

Բայց 100,000ի չափ ալ փախստականներ կը մնային դեռ Արարատեան դաշտին վրայ եւ Արագածին շուրջ: Յեղափոխութեան տուած պատեհութենէն ուզեց օգտուիլ նաեւ հայ գաղթականութիւնը: «Վան-Տոսպ»ի եւ «Աշխատանք»ի քով Թիֆլիսի մէջ հրապարակ եկած էր նաեւ անկուսակցական «Հայաստան»ը, որ Անդրանիկի բերանը կը համարուէր:

Անդրանիկ այդ օրերուն՝ վերջնականապէս հեռացած Հ. Յ. Դաշնակցութենէն՝ մեկուսացած կեանք մը կը վարէր Թիֆլիսի մէջ՝ իր անուան շուրջ ստեղծելով համաժողովրդական համակրանք: «Հայաստան»ը, որուն գլխաւոր ուժերն էին Հ. Յ. Դաշնակցութենէն հեռացած Վ. Թոթովենց եւ Լ. Թութունճեան, նոյնպէս կլանուած էր հայ փախստականներու հարցով:

Արամ, որ Վան դառնալու անյաջող ձեռնարկէ մը

կառավարական կարգեր կը պահանջէր: Ցարական կառավարութիւնը իբրեւ զիջում՝ տուաւ ժողովուրդին «Պետական Դումա» (նեղ շրջագծով Երեսփոխանական ժողով), որ սակայն պիտի չկրնար ապրիլ: Ցարական կառավարութիւնը հետզհետէ ուժեղանալով, աստիճանաբար կրճատեց «Պետական Դումայ»ի իրաւասութիւնները եւ ինքը նորէն կացութեան տէրը դարձաւ:

ետք անցեր էր Ղարաբաղ, իր հարազատներուն քով հանգստանալու եւ իր աչքին տկարութիւնը դարմանելու համար, յեղափոխութեան պոռթկումէն անմիջապէս յետոյ վերադարձաւ Թիֆլիս եւ օր մը յանկարծ մեր խմբագրատունը եկաւ, ուր բաւական խօսեցանք օրուան «հրատապ» հարցին եւ յանուն Թրքահայ փախստականութեան՝ միացեալ ուժերով կեդրոնական կազմակերպութիւն մը ստեղծելու խնդրոյն շուրջ:

Մեր տեսակէտները իրարու կը միանային: Բայց պէտք էր Անդրանիկն ալ համաձայնէր. փախստականներէն խոշոր զանգուած մը կապուած էր անոր անուան, առանց անոր համաձայնութեան՝ կարելի չէր ընդհանուր միութիւն կազմել: Արամ ատոր ալ համոզուած էր: Բայց ի՛նչպէս կարելի պիտի ըլլար ստանալ Անդրանիկի հաւանութիւնը:

— Անդրանիկ համոզուած է թէ, ըսի Արամին, կովկասահայ դաշնակցականները պիտի հակառակին Տաճկահայերու ոեւէ ձեռնարկին, եթէ իրենք ղեկավարողի դերին մէջ չգտնուին (*):

(*) Բանաստեղծ Յովհ. Թումանեան շատ կը սիրէր Անդրանիկը եւ յաճախ իր բնակարանին մէջ կը հիւրընկալէր: Օր մը Թումանեան մեր խմբագրատունը եկաւ եւ առաջնորդեց զիս իրենց տունը: Անդրանիկ ուզած էր զիս տեսնել փախստականներու կացութեան մասին խորհրդակցելու համար: Շատ խօսեցանք, բայց չըկրցինք դրական եզրակացութեան գալ: Անդրանիկ կ'առաջարկէր տաճկահայ փախստականներէն Միութիւն մը կազմել եւ անոր հսկողի դեր տալ նպաստաբաշխման գործին մէջ: Ես այն համոզումն ունէի որ առանց կուսակցութիւններու մասնակցութեան՝ այդպիսի մարմին մը չի կրնար գործել: Այստեղ էր որ Անդրանիկ յայտնեց այն միտքը թէ կովկասահայ դաշնակցականները պէտք է հեռու մնան, այլապէս կը խանգարեն կատարուելիք գործը:

Երկար թէր ու դէմ խօսակցութիւններէ յետոյ Արամ բսաւ թէ, Անդրանիկ թէեւ իրմէ ալ շատ խռոված է, բայց պիտի փորձէ տեսնուիլ անոր հետ եւ համոզել զինք որ կովկասահայ դաշնակցականները փախստականական գործին մէջ երբեք պիտի չուզեն մտնել. Թըրքահայ դաշնակցականները նոյնպէս կ'ուզեն անկախ մնալ կովկասահայ դաշնակցականներէն:

Շաբաթ մը յետոյ Արամ յայտնեց թէ Անդրանիկ համաձայնած է: Պատրաստուեցաւ այն կոչը որ երկու օր յետոյ պիտի հրատարակուէր կովկասահայ եւ Թըրքահայ թերթերուն մէջ Անդրանիկի, Արամի եւ իմ ստորագրութեամբ:

Այդ յայտարարութեամբ կոչ կ'ըլլար գրաւուած վայրերու եւ Կովկաս ապաստանած 250,000 Թրքահայ գաղթականներուն միանալ, ժողով մը գումարել, ընտրել հեղինակաւոր մարմին մը որ իրաւունք ունենար գործակցելու կովկասահայ կազմակերպութիւններուն՝ գաղթականներուն օգնութեան գործը աւելի կանոնաւոր հիմունքներու վրայ դնելու համար:

Ժողովին գումարման համար նախապատրաստական աշխատանքները ամիսէ մը աւելի ժամանակ պահանջեցին եւ Մայիս 2/15ին Երեւանի Ձմեռնային քլուպին մէջ բացուեցաւ Արեւմտահայերու առաջին Համագումարը, որուն կը մասնակցէին 70է աւելի պատգամաւորներ, ընտրուած շրջանային ներկայացուցչութեան դրութեամբ: Գէորգ Ե. կաթողիկոսն ալ իր կողմէ ներկայացուցիչներ ուղարկեց ժողովին Ջէօրէքչեան եւ Մելիք-Թանգեան եպիսկոպոսները:

Թէեւ երբեմն ժողովը վիժեցնելու աստիճան բուռն վիճաբանութիւններ եղան, բայց յաջողութեամբ վեր-

---

Թումանեան ալ ներկայ էր մեր խօսակցութեան եւ յաճախ կը փորձէր համոզել Անդրանիկը, բայց ի զուր: Երբ կը բաժնուէի, երեքս ալ համամիտ եղանք որ մեր այս խօսակցութիւնը հրապարակ չհանուի:

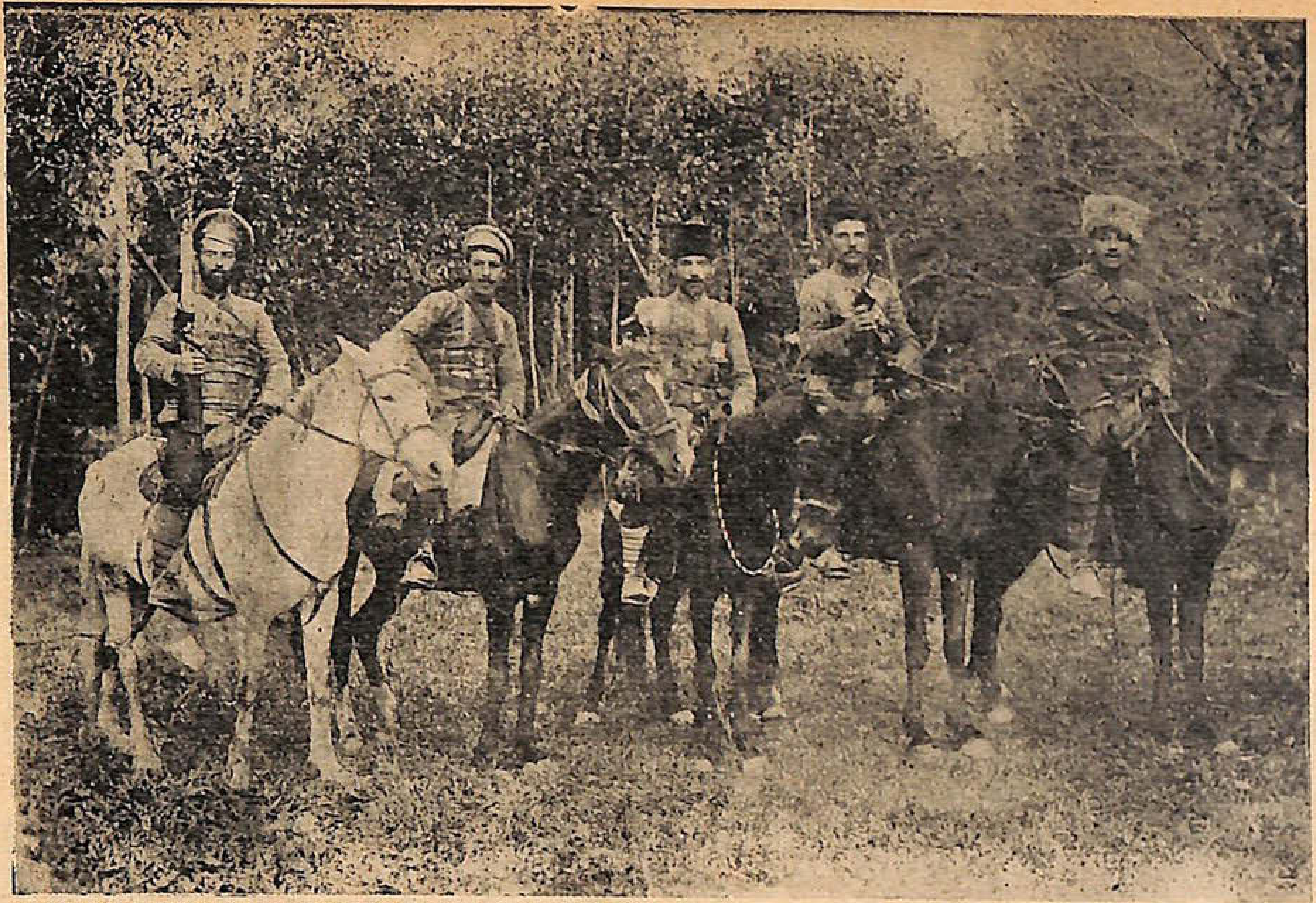

ԵԿԱՐԵԱՆԻ ՁԻԱՒՈՐ ԽՈՒՄԲԷՆ
Ա. ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ

ջացան Համագումարին աշխատանքները: Օրակարգին վրայ դրուած բոլոր հարցերը լուծելէ յետոյ ժողովը ընտրեց 15 անդամներէ բաղկացած Կեդրոնական Վարչութիւն մը, որ առաւ «Արեւմտահայ Խորհուրդ» անունը:

Վարչութեան կազմը հետեւեալն էր.— 5 դաշնակցական, 4 ռամկավար, 4 անկուսակցական (Անդրանիկի շրջանակը), 1 հնչակեան, 1 սոցիալ-դեմոկրատ:

Արեւմտահայ Խորհուրդն ալ իր կազմէն ընտրեց Գործադիր Մարմին մը («Բիւրօ») 5 անդամներէ կազմուած:

Ժողովին փակումէն յետոյ Երեւան քաղաքը ի պատիւ ժողովականներուն գինեձօնի սեղան մը տուաւ, որուն հրաւիրուած էին շատ մը հիւրեր ալ: Այդտեղ, սակայն, ծանր միջադէպ մը պատահեցաւ, որ կարող էր ժողովին բոլոր աշխատանքները վիժեցնել: Ճառախօսութիւններու ընթացքին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հեղինակաւոր դէմքը, Ռոստոմ, որ իբր հիւր հրաւիրուած էր, նոյնպէս ճառ մը խօսեցաւ, որուն մէկ խօսքէն Անդրանիկ վիրաւորուելով մեծ փոթորիկ մը բռնկեցաւ, մինչեւ անգամ ձեռքը ատրճանակին վրայ տանողներ ալ եղան, բայց կարելի եղաւ մարեցնել հրդեհը (*):

---

*) Մինչեւ այդ օրը Անդրանիկ եւ Արամ, որքան ալ գիրար կ'ատէին, բայց փոխադարձաբար կը պահէին իրարու հանդէպ՝ քաղաքավարութեան պահանջած յարգանքը: Այդ օրէն բոլորովին խզուեցան անոնց յարաբերութիւնները: Ռոստոմի ճառէն վիրաւորուած էր Անդրանիկ, բայց Ռոստոմ կրցաւ պահել իր հանդարտութիւնը Անդրանիկի ծանր խօսքերուն հանդէպ. իսկ ձեռքը դէպի ատրճանակը տանողը Արամն եղաւ, Անդրանիկի թիկնապահներէն մէկն ալ միեւնոյն միջոցին դիմելով Արամի վրայ յարձակեցաւ, բարեբախտաբար երկուքին ատրճանակներն ալ իրենց պատեաններէն դուրս չելան:

Ժողովը վերջանալէ յետոյ պատգամաւորներէն խումբ մը Էջմիածին գնաց, Կաթողիկոսին ներկայացաւ:
Արեւմտահայ Խորհուրդի Գործադիր մարմինը հաս-

ԳԵԱՒԱՌՑԻ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ ԽՈՒՄԲԸ ՎԱՆԻ ՄԷՋ

տատուեցաւ Թիֆլիսի մէջ, ուր կը գտնուէին Թրքահայ փախստականներուն օգնող կովկասահայ կազմակերպութեանց մեծ մասին կեդր. Վարչութիւնները:

●

ՌՈՒՍԱԿԱՆ Բ. ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԵՆՔ

Տնաքանդ եղած Թրքահայութիւնը ռուս յեղափոխութեան հանդէպ ուզեց իր առօրեայ ցաւերուն մեղմացման ճամբաներ փնտռել եւ այս կերպով սպասել պատերազմի ելքին:

Կովկասահայ ժողովուրդն ալ պահ մը ուրախացաւ յուսալով թէ ցարական ռէժիմին խորտակումով ազատ շունչ պիտի քաշէ: Բայց երբ կարգը եկաւ յեղափոխութեան բերած նշանաբանները ձեւաւորելուն, հետզհետէ մտահոգութիւնը տիրող դարձաւ հայկական ղեկավար խաւերուն մէջ:

Յեղափոխութեան ստեղծած ժամանակաւոր կառավարութիւնը ջնջելով Կովկասի փոխարքայութիւնը, անոր տեղը ընտրած էր չորս անդամէ բաղկացած (Հայ, Վրացի, Թուրք եւ ռուս Յատուկ Կոմիտէ մը (*), որ ժամանակաւորապէս պիտի կառավարէր Անդրկովկասը, մինչեւ որ գումարուէր Սահմանադիր Ժողովը, ուր պիտի գծուէին հիմնական օրէնքները՝ վերակառուցելու համար նոր Ռուսիան:

Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէն, որ ռուս լեզուով եւ կրճատուած ձեւով Օզակոմ կը կոչուէր, սկիզբէն հեղինակութենէ զուրկ իշխանութիւն մը եղաւ: Կուսակցութիւնները զանազան հարցերով՝ դասակարգային, հողային, վարչական եւն.՝ իրարու դէմ գալով՝ երողապէս պիտի կանգնէին ազգային հողի վրայ եւ անձնատուր պիտի ըլլային ազգային հակամարտութեան:

Մահմետականները (Թուրք, Թաթար եւն.) միացեալ ճակատով կանգնած իրենց աւատապետ պէկերու եւ Աղաներու ետեւ՝ կը սպասէին որ յեղափոխութիւնը քայքայէր Անդրկովկասի պաշտպանութիւնը եւ Թուրքիա զօրանալով այնտեղ մտնէր: Հայերը իրենց զանազան կուսակցութիւններով կառչած էին Ռուսիոյ հետ միացած մնալու գաղափարին (**): Վրացի սոցիալ-դեմոկրատները սկզբունքով կանգնած էին դասակարգային հողի վրայ, ուրեմն կապուած պիտի մնային Ռուսիոյ, ուզեցին հաշտարար դեր կատարել Հայերու եւ Մահմետականներու միջեւ եւ ըստ երեւոյթին ժամանակ մըն ալ այդ ուղղութեամբ աշխատեցան, բայց ի վերջոյ Մահմետականներուն մօտենալով Հայերէն հեռացան. ուրիշ խօսքով՝ անոնք ալ ազգային հողին վրայ

(*) Միք. Պապաջանեան, Չխենկելի, Ջափարով եւ. Խարլամով:

(**) Յեղափոխութեան վաղորդայնին «Մշակ»ականները կազմեցին «Ժողովրդական կուսակցութիւնը», ու-

ԱՄՐԱՇԷՆ ՋՈԿԱՏՆԵՐԸ ԽՐԱՄ ԿԸ ՓՈՐԵՆ

ամրացուցին իրենց քայլերը:

Պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցը որ յեղափոխութեան առաջին օրերէն ամէնքին շրթներուն վրայ էր, հետզհետէ հրապարակ հանած իր կարգախօսներով աւելի կը խորացնէր անջրպետը Անդրկովկասի ժողովուրդներուն միջեւ:

Յեղափոխութեան կեդրոնէն, Փեդրոկրատէն յեղյեղուող «Պատերազմ մինչեւ վերջնական յաղթանակ, հաշտութիւն առանց բռնագրաւման եւ առանց տուգանքի» կարգախօսը Վրացիները հաճոյքով կ'ընդունէին, կը բաւէր որ անձեռնմխելի մնային իրենց սահմանները եւ իրենք ինքնավարական իրաւունքներով կապուած մնային Ռուսիոյ հետ:

Կարգախօսին վերջին մասը «հաշտութիւն առանց գրաւումի եւ տուգանքի», մահմետականներուն սրտին կը խօսէր, Թուրքիա իր կորսնցուցած հողերուն կը տիրանար նորէն, իսկ Հայերը ի հարկէ չէին կրնար հաշ-

---

նէինք նաեւ սոց.–դեմոկրատներ եւ սոց.–յեղափոխականներ, որոնք մաս կը կազմէին նոյնանուն համառուսական կուսակցութիւններուն: Բայց զօրաւոր եւ դեկավար կուսակցութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էր:

տուիլ այդ մաքին հետ։ Ահաբեկիչ էր մանաւանդ 250 հազար Թրքահայ փախստականներուն համար այդ կարգախօսը։ Անոնց համար պարզ էր թէ Թուրքերը եթէ վերադառնային Ռուսերու գրաւած հողերուն վրայ, իրենք արմատախիլ պիտի ըլլային իրենց դարաւոր հայրենիքէն եւ թափառիկներ պիտի դառնային երկրագունդին վրայ։

Քերենսկիի ժամանակաւոր կառավարութիւնը ռուս բանուորներու եւ զինուորներու Խորհուրդին կողմէ որդեգրուած այս կարգախօսը իր Մարտ 27ի նիստին մէջ բանաձեւած էր այսպէս.— Ռուսիոյ նպատակը չէ ուրիշ ժողովուրդներու տիրել, ուժով գրաւել օտար երկիրներ, այլ հաստատել տեւական խաղաղութիւն, որ պէտք է հիմնուի ժողովուրդներու ինքնորոշման իրաւունքին վրայ։ Թուրքիա ծնկաչոք կը խոնարհէր այդ բանաձեւումին առջեւ։

Նոյն տարուան Յուլիսին Ստոքհոլմի մէջ գումարուելիք միջազգայնական ընկերվարական խորհրդաժողովին, որ պիտի զբաղէր հաշտութեան հարցով եւ որուն նախաձեռնութիւնը Փեթրոկրատին կը պատկանէր, իթթիհատական Թուրքիան ալ փութաց մասնակցիլ։ Անոր ներկայացուցիչներուն յուշագիրն ալ կը պահանջէր «ազգերու ինքնորոշման իրաւունքը՝ առանց սպիտակ, սեւ եւ դեղին ցեղերուն միջեւ խտրութիւն դնելու»։ Ուրեմն Հայերը ջարդելէ, հալածելէ, երկրէն դուրս հանելէ յետոյ Թուրքիա հաճոյքով՝ կը միացնէր իր ձայնը Ռուսիոյ յեղափոխական ժամանակաւոր կառավարութեան ձայնին եւ աւելի կ'ընդլայնէր «ժողովուրդներու ինքնորոշման» փորմիւլը, պահանջելով սպիտակ ցեղի տիրապետութենէն ազատել սեւ եւ դեղին ցեղերը... (*)։

Ուրեմն մեզ համար ձեռնտու չէր կրնար համարուիլ

(*) Այս ժողովը չգումարուեցաւ՝ համաձայնական պետութիւններուն արգելքով։

այդ յեղափոխութիւնը, մենք պիտի ուզէինք որ դեռ ցարական իշխանութիւնը մնար եւ ռուս բանակին կողմէ գրաւուած Հայաստանի հողերը կցուէին կովկասեան Հայաստանին ռուսական թեւարկութեան տակ: Այդպէս կը մտածէինք մենք ռամկավարներս, այդպէս կը մտածէին նաեւ Թրքահայ դաշնակցականները, այդպէս կը մտածէր ամբողջ Թրքահայութիւնը: Բայց ռուս յեղափոխութիւնը Հայերուս համար չէր որ բռնկած էր:

Պիտի գար դեռ աւելի ահաւորը մեզ համար: Բռնկեցաւ Հոկտեմբերեան հրդեհը, որ աւելի ահաբեկեց մեզ իր բերած նոր կարգախօսով:

Անջատ հաշտութիւն՝ առանց գրաւումի եւ տուգանքի:

Լենինեան կարգախօսն էր այդ, որուն առաջին մասը պիտի գործադրուէր Լենինի ուզածին պէս, իսկ երկրորդ մասը, իբրեւ տրամաբանական հետեւանք առաջինին, պիտի հարկադրէր գինաթափ եղած Ռուսիան խոնարհիլ թշնամիին առջեւ: Համաձայն այդ կարգախօսին՝ Պրէսթ-Լիթովսքիի մէջ, 1918 Փետրուար 18ին, Ռուսիա կնքեց անջատ հաշտութիւն թշնամի պետութիւններուն հետ, որոնք համաձայնութեան գալու համար ոչ թէ միայն իրենց կորսնցուցած հողերուն պիտի տիրանային, այլ Ռուսիայէն իբրեւ տուգանք հողեր պիտի պահանջէին: Հաշտութեան այդ պայմանագրին ուժով էր որ Թուրքերը ոչ թէ միայն վերագրաւեցին Թրքական Հայաստանը, այլ եկան եւ տիրեցին Կարսի եւ Պաթումի շրջաններուն:

Ռուսական երկրորդ յեղափոխութիւնը իր այս փետրուարեան եւ հոկտեմբերեան պոռթկումներով՝ ցարերու ինքնակալական ռէժիմին փտութեան գալարումները, անոր հիւանդութիւնն էր որ կ'ապրէր, բոպէապէս չէր կրնար կազդուրուիլ, բուժումը պիտի պահանջէր շատ երկար ժամանակ:

Ահա թէ ո՞ւր պէտք էր փնտռել մեր բախտին չար անիւը: Ահա թէ ինչո՞ւ մենք պիտի փափաքէինք որ ա-

պաղաղային մնար այդ յեղափոխութիւնը:

Ճիշդ է, Լենինի նախագահութեան տակ Մոսկուայի մէջ կազմուած «Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը» Ռուսիան լափող այս հրդեհին մէջէն կրցաւ տեսնել Հայերուն համար սեղծուած արտակարգօրէն ծանր կացութիւնը եւ մեզ օգնութեան հասնելու նպատակով հրատարակեց «Լենինեան դեկրէտը», բայց, աւա՜ղ, ուշ էր: Այդ դեկրետը խմբագրուելէ առաջ արդէն հայ ժողովուրդը ողջակիզուած էր: Եւ իբրեւ Թուղթի կտոր՝ այդ դեկրետն ալ պիտի դատապարտուէր մտնելու դիւանագէտներուն զբաղում հայթայթող այն տոքիւման-ներու տրցակին մէջ, ուր մտած էին Պերլինի 61րդ յօդուածը, 1895ի եւ 1914ի հայկական բարենորոգումներուն ծրագիրները, ուր պիտի գա՛ր մտնելու նաեւ Հայաստանին անկախութիւն տուող Սեվրեան դաշնագիրը:

Ահա այդ դեկրետը.—

«Ժողովրդական Կոմիսարներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, թէ Ռուսաստանի բանուորական ու գիւղացիական կառավարութիւնը կը պաշտպանէ Ռուսաստանէն գրաւուած «Տաճկահայաստան»ի Հայերու իրաւունքը, ազատ ինքնորոշման, մինչեւ իսկ կատարեալ անկախութեան համար:

«Ժողովրդ. Կոմիսարներու Խորհուրդը կ'ընդունի, որ այդ իրաւունքին իրականացումը հնարաւոր է միայն շարք մը նախնական երաշխիքներով, որոնք բացարձապէս անհրաժեշտ են հայ ժողովուրդի ազատ ռէֆէրանտումի համար:

«Ժողովրդ. Կոմիսարներու Խորհուրդը այսպիսի երաշխիքներ կը համարէ.

1.— Հեռացնել ռուս զօրքերը Տաճկահայաստանի սահմաններէն եւ անմիջապէս կազմել հայկական ժողովրդական բանակ (միլիս), Տաճկահայաստանի բնակիչներուն անձին եւ գոյքին անձեռնմխելիութիւնը ապահովելու համար:

2.—Անարգել Տաճկահայաստան վերադարձնել հայ

փախստականները, ինչպէս նաեւ զանազան երկիրներու մէջ ցիրուցան հայ տարագիրները։

3․— Անարգել Տաճկահայաստան վերադարձնել պատերազմի միջոցին թրքական իշխանութիւններու կողմէ բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերը տարագրուած Հայերը։ Այս մասին Ժողովրդ․ Կոմիսարներու Խորհուրդը պիտի պնդէ թրքական իշխանութիւններու հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու ատեն։

4․— Կազմել Տաճկահայաստանի ժամանակաւոր ժողովրդական վարչութիւն, ռամկավարական հիմերու վրայ, ընտրուած իբր հայ ժողովուրդի պատգամաւորական խորհուրդը։

Կովկասեան գործերու արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումեանի կը յանձնարարուի ամէն կերպ աջակցիլ Տաճկահայաստանի ազգաբնակութեան՝ 2րդ եւ 4րդ կէտերու իրագործման համար, ինչպէս եւ ձեռնարկել կազմելու խառն յանձնաժողով մը Տաճկահայաստանի սահմաններէն զօրքերը հանելու պայմանաժամն ու եղանակը որոշելու համար (կէտ 1)։

ԾԱՆՕԹ․— Տաճկահայաստանի աշխարհագրական սահմանները կ'որոշուին հայ ժողովրդի ռամկավար եղանակով ընտրուած ներկայացուցիչներու կողմէ՝ համաձայն խառն եւ վիճելի (մահմետական եւ ուրիշ) շրջաններու ռամկավար կերպով ընտրուած ներկայացուցիչներուն եւ Կովկասեան գործերու ժամանակաւոր կոմիսարին հետ միասին։

Ժողովր․ Կոմիսարներու Խորհ․ Նախագահ
Վ․ ՈՒԼԻԱՆՈՎ (Լենին)
Ազգ․ Գործերու Ժողովրդ․ Կոմիսար
Ի․ ՋՈՒԿԱՇՎԻԼԻ (Ստալին)
Պետական Գործերու Կառավարիչ
ՊՈՆՉ ՊՐՈՒՅԵՒԻՉ
Ժողովր․ Կոմ․ Խորհ․ Քարտուղար Ն․ ԿՈՐՊՈՒՆՈՎ
Ճիշդ է՝ Կովկասի Գործ․ Արտակարգ Կոմիսար
ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ

Ինչպէս կը տեսնէք, դեկրետը Հայերուն կու տար մինչեւ անկախութիւն առաջնորդող ինքնորոշման իրաւունք: Եւ Անդրկովկասի գործերու արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումեան Թիֆլիս կ'ուղարկուէր գործադրելու դեկրետին տրամադրութիւնները:

Այդ դեկրետը կարելի պիտի ըլլար գործադրել, եթէ Անդրկովկասը չխզէր իր կապը Հոկտեմբերեան Ռուսիոյ հետ, եթէ դեկրետը Դեկտեմբերի վերջերուն փոխարէն Նոյեմբերի սկիզբին խմբագրուէր, Ստ. Շահումեան ալ այդ օրերուն ազատօրէն Անդրկովկաս մտնէր եւ կովկասեան բանակն ալ ամուր կանգնած մնար իր գրաւած հողերուն վրայ՝ մինչեւ հաշտութեան կնքումը:

Մինչդեռ այս պայմաններէն եւ ոչ մէկը գոյութիւն ունէր: Հոկտեմբերի բռնկումով Անդրկովկաս խզեց իր կապը Ռուսիոյ հետ եւ Ստ. Շահումեան իբրեւ Անդրկովկասի արտակարգ կոմիսար երկու ամիս յետոյ մըտաւ Թիֆլիս եւ գաղտնի ապրեցաւ այնտեղ: Իսկ կովկասեան ճակատը վաղուց պարպուած էր ռուս զօրքէն, եւ Թուրքերը, որ ջախջախուեր եւ Անատոլուի ներսերը քշուեր էին, մէկ շունչով առաջ քալեցին, վերագրաւեցին իրենց կորսնցուցած հողերը, եկան հասան 1914ի սահմաններուն վրայ եւ երբ Հոկտեմբերեան Մոսկուան իր անջատ հաշտութեամբ հարկադրուեցաւ Պրեստ–Լիթովսքի դաշնագիրը կնքել Գերմանիոյ եւ անոր զինակիցներուն հետ, Թուրքերը այդ դաշնագրով զինուած՝ ոչ թէ միայն գրաւեցին Կարսի եւ Պաթումի շրջանները, այլ այսօրուան Խորհրդ. Հայաստանի հողերուն երկու երրորդ մասը:

Այս աղէտին պիտի չենթարկուէր Հայ ժողովուրդը: Անդրկովկասը արիւնահեղութիւններու թատերավայր պիտի չդառնար: Պագուի մէջ ամիսներ տեւող քաղաքացիական կռիւը տեղի պիտի չունենար, ապագայ Հայ-վրացական, Հայ-Թուրքական (ատրպէյճանեան) եւ կրկնակի Հայ-Թրքական ընդհարումները տեղի պիտի

չունենային, եթէ անդրկովկասեան ժողովուրդները միանային Մոսկուայի եւ կանգնէին Հոկտեմբերեան կարգախօսներուն վրայ: Բայց անոնք միաձայնութեամբ եւ վճռականօրէն մերժեցին ընդառաջ երթալ Հոկտեմբերեան շարժման պահանջներուն:

Հոկտեմբերի կարգախօսն էր՝ «Ընկերվարութիւն բանուորական տիքտատուրայի դրօշին տակ». որուն յարած էին Համառուսական Սոցիալ-Դեմոկրատ Կուսակցութեան «մեծամասնական» (պոլշեւիկ) կոչուած զանգուածը, եւ Համառուսական երկրորդ մեծ կուսակցութեան՝ Սոցիալիստ Ռէվոլիւցիոնէրներու — ընկերվարական յեղափոխականներու (էս-էռ) ձախ հատուածը:

Անդրկովկասի մէջ վրացի սոցիալ դեմոկրատները՝ մեծամասնութեամբ յարած էին՝ «Ընկերվարութիւն՝ ռամկավարացման ուղիով» կարգախօսին, մենշեւիկ էին: Մահմետական ժողովուրդները, յանձին նորակազմ Մուսավաթ կուսակցութեան՝ հաւաքուած իրենց աղաներուն և պէկերուն եաեւը՝ չէին ուզեր լսել ոևէ ընկերվարութեան անունը, այլ Հոկտեմբերի ձայնը լսելնուն պէս հարսանիքի պատրաստութեան մէջ մտան, սկսան հարսը զարդարել փեսան ընդունելու համար, անոնք անհամբերութեամբ կը սպասէին որ ներկայացուած պատեհութենէն օգտուելով օր մը շուտ Թուրքիա մտնէր Անդրկովկաս եւ միանգամ ընդ միշտ Ռուսը քշէր դէպի Սիպերիոյ անապատները:

Հայ ժողովուրդը յանձին իր մեծագոյն կուսակցութեան — Հ.Յ.Դաշնակցութեան — պիտի ուզէր լսել Հոկտեմբերի կարգախօսները, որովհետեւ Ռուսիայէն բաժնուիլ չէր ուզեր, որովհետեւ իբրեւ ընկերվարական, աւելի համառուսական ձախ սոց. յեղափոխականներուն կը մօտենար. ինքը արդէն ազգային հողի վրայ՝ յեղափոխութեան ճամբայով ուզած էր Թուրքիայէն խլել հայ ժողովուրդի անկախութիւնը եւ ֆէտէրալ հիմունքներու վրայ կառուցել ընկերվարական Հայաստան. ուք-

թաթուրական վարչաձեւն ալ ռուս սոց. դեմոկրատներուն այնքան ծանօթ չէր, որքան մեր դաշնակցականներուն, որոնք տարիներով մեծ ջանք թափեցին բանի միջոցներով տաճկահայ ժողովուրդը դաստիարակելու ազատութեան համը անոր ճաշակել տալու համար, եւ համբաւաւոր դարձան իրենց ահաբեկչական գործառնութիւններով:

Այո՛, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հակառակ յառաջիկային հրապարակ նետած իր վարդապետական կամ սկզբունքային տեսութիւններուն, պէտք ուզէր խոնարհիլ Հոկտեմբերի կարգախօսին առջեւ, միացած մընալ Ռուսիոյ հետ, բայց չկրցաւ: Չկրցաւ, որովհետեւ նախապէս ամայացած էր Թրքահայաստան, իսկ Կովկասահայութիւնն ալ սղոցուած ձեռքով-ոտքով փռուեր էր Թուրքիոյ, Վրացիներուն եւ Անդրկովկասի մահմետական տարրերուն ոտքին տակ:

Ստեղծուած կացութեան հետեւանքով՝ ըստ Վրացիներու պահանջին՝ Փետր. 10ին Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ Անդրկովկասեան Սէյմը (խորհրդարան), որուն ծոցէն ստեղծուած կառավարութիւնը որոշեց հաշտուիլ Թուրքերուն հետ, իբրեւ հիմ ընդունելով 1914ի սահմանները: Ամիս մը տեւող Տրապիզոնի բանակցութիւնները անյաջողութեամբ վերջացած ըլլալուն հետեւանքով Թուրքերը Ապրիլ 1ին Պաթումի տիրեցին եւ իրենց յառաջիկայ պահանջներուն մէջ դրին Անդրկովկասը անջատել Ռուսիայէն եւ անկախ յայտարարել: Այդ պահանջին ալ զոհացում տալու խոստում եղաւ, այն յոյսով թէ ռազմական գործողութիւնները վերջ կը գտնեն եւ կարելի պիտի ըլլայ հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսիլ: Բայց ի զուր: Ապրիլ 12ին Թուրքերը գրաւեցին նաեւ Կարսը եւ Արտահանը, իսկ Մայիս 12ին՝ Ալեքսանդրապոլը, որմէ յետոյ վերջնագրով մը պահանջեցին որ Հայաստանի հողին վրայէն անցնող Ալեքսանդրապոլ - Ջուլֆա երկաթուղագիծը իրեն յանձ-

նուլի՝ Պարսկաստանի մէջ գտնուող անգլ. զօրքին դէմ կռուելու համար, ինչպէս նաեւ դէպի Պաքու գացող անգլիական երկաթուղագիծը, այդ շրջանի մուսուլմանները տանջող յեղափոխական կոչուած ''աւազակ''ները պատժելու համար»: (*)

Հարուածը իր ծանրութեամբ Հայերուն դէմ ուղղուած էր, որոնք դիմեցին գերման զօրավարի աջակցութեան եւ մերժում ստացան: Վրացիները միայն իրենց մասին պիտի մտածէին, ուրեմն եւ Մայիս 26ին Անդրկովկասեան պետութիւնը Սէյմի կողմէ լուծուած հռչակուեցաւ, նոյն օրը Վրացիները յայտարարեցին Վրաստանը իբր անկախ պետութիւն եւ Գերմանացիներու աջակցութեան կռթնեցան: Միեւնոյն օրը Ազրպէյճան ալ անկախ հռչակուեցաւ խանդավառ ցնծութեան մէջ: «Սեւ սուգը Հայերու տան սեմին էր չոքեր», ինչպէս կ'ըսէ դաշնակցական պատմիչ Ս. Վրացեան, Թուրքերը Հայերէն խլած էին Երեւանի եւ Ալեքսանդրապոլի նահանգներուն մեծ մասը, Շարուրն եւ Նախիջեւանը, Սուրմալուն, կը պահանջէին նաեւ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Սեւանայ լճի ափերը, եւն. եւն.: Մեր ուժերը չկրցան կասեցնել Թուրքերու յառաջխաղացումը, միայն Կարաքիլիսէի եւ Սարտարապատի առջեւ մեր զօրքերը կրցան ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ (Մայիս 22–23ին եւ Մայիս 25-26ին): (**) Բայց եւ այնպէս

(*) Պագուի մէջ պոլշեւիկները մեծ թիւ կազմելով եւ ուժեղ ըլլալով, իրենց միացուցին, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, բոլոր աշխատաւորները, — հայ, թուրք, թաթար, ռուս եւն. — ինչպէս նաեւ բոլոր կուսակցութիւնները — դաշնակցականները, սոց.-յեղափոխականները, սոց.-դեմոկրատ մենշեւիկները — եւ կը կռուէին կալուածատէր աղաներու եւ պէկերու խմբակցութեան դէմ:

(**) Փետրուարեան յեղափոխութենէն յետոյ Անդր-

Հայոց Ազգային Խորհուրդը Մայիս 28ին ստիպուեցաւ ընդունիլ Թուրքերու իւլթիմաթումը (*), Մայիս 29ին Թուրքերու պահանջին գոհացում տալու համար որոշեց հայկական անջատ իշխանութիւն կազմել, Յովհաննէս Քաջազնունին ընտրեց վարչապետ եւ Մայիս 30ին հրատարակուեցաւ հետեւեալ Յայտարարութիւնը.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբէջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Ազգային կառավարութիւն: Ազգային խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գաւառների քաղաքական եւ վարչական ղեկը վարելու համար:

1918 Մայիս 30 ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ.
Թիֆլիս

Իսկ նոր պատգամաւորութիւն մը (Ալ. Խատիսեան, Յովհ. Քաջազնունի եւ Միք. Պապաջանեան) գնաց Պա-

---

կովկասի հայութիւնը յաջողած էր քանի մը ամսուան նախապատրաստական աշխատանքներէ յետոյ Սեպտ. 29ին Թիֆլիսի մէջ գումարել Ազգային Համախորհուրդ որուն կազմին մէջ կը մտնէին բոլոր կուսակցութիւնները: Ժողովին կ՚անդամակցէին 210 պատգամաւորներ, որոնցմէ 99ը դաշնակցական, 53ը ժողովրդական կուսակցութենէն, 28ը սոց.-դեմոկրատ, 23ը սոց.-յեղափոխական եւ 7ը անկուսակցական:

(*) Այս Համագումարէն բխեցան Ազգային Ժողովը (35 անդամներով) եւ Ազգ. խորհուրդը (15 անդամներով), որոնցմէ առաջինը Օրէնսդիր ժողովի հանգամանք ունէր, իսկ երկրորդը՝ Գործադիր Մարմնի:

թում եւ այնտեղ Յունիս 4ին ստորագրեց Թուրքերուն
պահանջած «անկախ» Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ
կնքուած համբաւաւոր դաշնագիրը:

●

ԹՐՔԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ
ԵՒ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Այստեղ պահ մը ետ դառնանք եւ տեսնենք թէ ինչ
եղաւ այնքան դժուարութիւններով ստեղծուած Արեւ-
մտահայ Խորհուրդին դերը:

Նախ պէտք էր գործակցութիւն ստեղծել փախստա-
կաններուն օգնող կովկասահայ կազմակերպութիւննե-
րուն հետ, որոնցմէ երեքին՝ Կովկասի Հայ Բարեգործ.
Ընկերութեան, Նպաստամատոյց եւ Գիւղատնտեսական
Ընկերութիւններուն հետ Արեւմտահայ Խորհուրդը բա-
նակցութեան մտնելով շատ մը դժուարութիւններէ յե-
տոյ յաջողեցաւ գործակցութեան գետին ստեղծել, մի-
ացեալ Կեդրոնական Կոմիտէ մը ընտրել. յետոյ Էջմիած-
նի Եղբայր. Օգնութեան մարմինն ալ միացաւ, ընտ-
րուեցաւ 11 անդամներէ բաղկացած Գործադիր Մարմին
մը եւ աշխատանքի բաժանում կատարուեցաւ միութեան
մէջ մտնող կազմակերպութիւններուն վրայ:

Արեւմտահայ Խորհուրդին բաժինն եղաւ կրթական
գործը, ամենածանր աշխատանքը՝ դպրոցներու եւ որ-
բանոցներու գործը:

Բայց հազիւ կարողացանք 5–6 ամիս խաղաղ մըթ-
նոլորտի տակ գործել: Հոկտեմբերեան շարժումը Անդր-
կովկասը մեկուսացման ենթարկելով պիտի անդրադառ-
նար նաեւ Արեւմտահայ Խորհուրդի գործունէութեան
եւ ընդհանրապէս Թրքահայ ժողովուրդի ճակատագրին
վրայ:

Հոկտեմբերեան շարժման հետեւանքով ստեղծուած
նոր եւ շատ ծանր կացութիւնը — կովկասեան ճակատին
փլուզումը, ռուս զօրքին վազքը «դէպի տուն» — պի-

տի անդամակցէր նաեւ անոր գործունէութիւնը։

Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդը թէեւ անմիջապէս ձեռնարկեց ազգային բանակի մը կազմութեան՝ զօրավար Նազարբէկովի հրամանատարութեան տակ՝ որպէսզի ճակատը լքող ռուս զօրքերուն տեղ արեւմտեան ճակատէն տուն դարձող հայ զինուորներով եւ զինակոչի ենթակայ երիտասարդներով կարողանար պահպանել կացութիւնը կովկասեան ճակատին վրայ, բայց ակընկալուած յաջողութիւնը չունեցաւ։ Արեւմտեան (գերմանական) ճակատէն վերադարձող զինուորները տրամադիր չէին երթալու կովկասեան ճակատին վրայ, կովկասահայ ժողովուրդին մէջ բարոյալքումը կը զօրանար հետզհետէ, անդրկովկասեան երեք ժողովուրդներուն միջեւ 3–4 ամսուան ընթացքին ազգային հակամարտութիւնները արդէն Հայերուն համար յուսալքիչ իրողութիւն կը դառնային։

Այս կացութիւնն էր որ մղեց Արեւմտահայ Խորհուրդը 1917 Դեկտեմբեր 15ին ժողով մը գումարել Թիֆլիսի մէջ։ Օրակարգին գլխաւոր հարցն էր ռուս բանակէն լքուած տաճկահայկական հողերուն եւ անոնց վըրայ վերահաստատուած 140,000է աւելի փախստական Հայերու պաշտպանութեան խնդիրը։ Ժողովին մէջ երկու տեսակէտներ երեւան եկան։ Աննշան փոքրամասնութիւն մը (որուն մէջ էի նաեւ ես) նկատի ունենալով որ ռուս զօրքը կը հեռանայ գրաւուած վայրերէն եւ նորակազմ ռուսահայ ազգային զօրաբանակը շատ թոյլակազմ է եւ պիտի դժուարանայ կացութիւնը պահել, կ'առաջարկէր գրաւուած վայրերուն վրայ հաստատուած փախստականները տեղափոխել նորէն սահմանին այս կողմը եւ այնտեղ աւելի ուժ տալ ազգային ինքնապաշտպանութեան գործին։ Բայց ժողովականներու ճնշող մեծամասնութիւնը կանգնեցաւ այն տեսակէտին վրայ թէ՝ փախստականութիւնը եթէ լքէ իր վերաբնակած վայրերը եւ նորէն իբրեւ գաղթական սահմանին այս կողմը անցնի, թէ այդ կերպով Թուրքերու յառաջ-

խաղացումը կը դիւրացնէ եւ թէ յուսաբեկում առաջ կը բերէ սահմանին այս կողմը գտնուող Թրքահայ փախըստականներուն եւ առ հասարակ Կովկասահայութեան մէջ։

Ժողովը այս տեսակէտն ընդունելով՝ որոշեց փախստականները պահել իրենց բնակավայրերուն մէջ եւ Թրքահայերէն առանձին զօրաբաժին մը կազմել մասնաւորապէս գրաւուած վայրերու պաշտպանութեան համար։ Կազմուելիք զօրաբաժնին հրամանատար ընտրուեցաւ ժողովրդական մեծ հերոսը՝ Անդրանիկ։ Ընտրուեցաւ յատուկ մարմին մը Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ անունով, որ յատկապէս պիտի զբաղէր այս զօրաբաժնին կազմութեան աշխատանքներով։

Ամէն կողմէ Ապահովութեան Խորհուրդը քաջալերութիւն գտաւ։ Ռուս զինուոր. հրամանատարութիւնը, Անդրկովկասեան Սէյմը ճանչցան անոր իրաւասութիւնը, անգլ. զինուոր. ներկայացուցչութիւնը խոստացաւ իր նիւթական աջակցութիւնը, Անդրանիկ «զօրավար»ի տիտղոս ստացաւ ռուս հրամանատարութեան կողմէ։ 20էն մինչեւ 35 տարեկան Թրքահայերը զինակոչի ենթարկուեցան։ Երիտասարդութիւնը պատուախնդրութեամբ ընդառաջ գնաց իրեն եղած կոչին, մանաւանդ հեռուէն — Հիւսիս. Եովկասէն — այդ կոչը լայն արձագանգ գտաւ, միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անդրանիկի «զօրավար» դառնալուն հակառակեցաւ, այն առարկութեամբ թէ «Փէդայի մը հայդուկութեան դիրքէն կարելի չէ ցատկեցնել գեներալութեան աստիճանին»։ Անշուշտ անհիմն չէր այս առարկութիւնը։ Բայց յամենայն դէպս այս առարկութիւնը պէտք չէր որ ընէին դաշնակցական ՝չէֆերը, որոնք հնարաւոր համարած էին զօրանոցի երես չտեսած Տաճկահայերէն բոլէապէս կամաւորական «գունդ»եր կազմել եւ կամ նոյն անմարզ զինուորներով եւ Մուրատի, Սեպուհի պէս խմբապետներով Թուրք կանոնաւոր բանակին դէմ կանգնել։ Այո՛, Մուրատն ալ, Սեպուհն ալ ընտիր, քաջ, հայրե-

նաւէր, անձնուրաց ռազմիկներ էին, բայց «խմբապետ՝ հայդուկային խումբերու համար» եւ ոչ թէ ճակատին վրայ, թշնամի կանոնաւոր ուժերուն դէմ «պատերազմ» ղեկավարելու համար:

Միեւնոյն մտածումներէն մղուած դաշնակցական վերին մարմինը ոչ թէ միայն պիտի չհակառակէր, այլ պիտի փափաքէր աւելի մեծ խանդավառութեամբ եւ հըպարտութեամբ ողջունել ժողովրդական մեծ հերոսին՝ Անդրանիկի «զօրավար»ական տիտղոսը եւ իր ամէն կարելին պիտի ընէր արժեցնել տալու այդ կոչումը, եթէ խրամատը այնքան խորունկցած չըլլար իրեն եւ Անդրանիկին միջեւ:

Արդարեւ, դաշնակցական մեծ ու փոքր չէֆերուն Անդրանիկի հանդէպ զգացած դառնութիւնը եւ ատելութիւնը իրենց բացասական դերը պիտի կատարէին, իրենց կարգին՝ պիտի ծանրացնէին այն դժուարութիւնները, զոր զօր. Անդրանիկ իր դէմ պիտի ունենար Էրզրումի մէջ:

Զօր. Անդրանիկ կոչ մը ուղղեց ամէնքին որ ամէն հնարաւոր միջոցներով բերեն իրենց աջակցութիւնը ճակատը ամրացնելու, Թուրքերու յառաջխաղացումը կասեցնելու եւ Թրքական լուծէն ազատուած հայկական նահանգներու ինքնապաշտպանութիւնը ապահովելու համար:

Զօր Անդրանիկի բուն նպատակակէտն էր ապահովել Էրզրում բերդաքաղաքին պաշտպանութիւնը, որով կարելի պիտի ըլլար դէպի Պիթլիս, Վան եւ Պարսկաստան առաջացող Թրքական ուժերը թիկունքէն վտանգի տակ պահել, ուրեմն եւ կասեցնել անոնց յառաջխաղացումը:

Խանդավառուած էր Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը, մանաւանդ անոր անդամներէն Վահան Փափազեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Ժիրայր Միրզախանեան, որոնք կլանուած էին զօրաբաժնին կազմութեան համար անհրաժեշտ գործօն

աշխատանքներով։

Բայց դրօշի տակ կանչուած երիտասարդները մարզուած չէին, աճապարանքով պէտք էր մարզուէին, սպաներ պատրաստելու համար եռամսեայ դասընթացքով դպրոց մը բացուցաւ Թիֆլիսի մէջ, 300ի չափ երիտասարդներ արձանագրուեցան այդ դպրոցին համար։

●

ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Վարդան Պապիկեան

Փակագիծ մը։ Ըսի թէ ընդհանրապէս խանդավառութիւն կը տիրէր զօրակոչի ենթակայ Թրքահայ երիտասարդութեան քով։ Բայց մեր Վարդանի ո՛չ դէմքին

եւ ոչ ալ շրթներուն վրայ կրնայիք նկատել այդ խանդավառութիւնը: Մարգարան երթալէ առաջ, վերջին օրերուն՝ զինակոչի ենթակայ ընկերները, ծանօթները, հայրենակիցները մեր խմբագրատունը կու գային Վարդանը փնտռելու, զինք համոզելու որ իրեն տրուած խորհուրդները լսէ եւ հրաժարի զինուորի համազգեստը հագնելու իր որոշումէն:

Մեղմ ժպիտ մը կ'ըլլար բոլոր այդ յորդորներուն պատասխանը, որուն կը յաջորդէր կարճ լռութեան մէջ խորասուզուած խոհ մը եւ յետոյ նորէն մեղմ ժպիտ մը, որուն կ'ընկերանային այս անգամ քանի մը մեղմ խօսքեր, որոնց ազդեցութեան տակ լսելու եւ խորհելու կարգը խօսակիցներուն կու գար:

Այո՛, խանդավառութիւն չէի կրնար տեսնել անոր դէմքին վրայ, բայց ես չտեսայ ոեւէ մէկը որ այնքան վճռականօրէն եւ այնքան յօժարակամ դէպի ճակատը երթար:

Անկարելի եղաւ զինք համոզել թէ զօրանոցէն դուրս մնալով, իր միտքով եւ գրիչով կրնայ աւելի մեծ ծառայութիւն ընել ժողովուրդին: Յիշեմ այստեղ թէ Վանի գոյամարտին ընթացքին, Վարդան ռազմական դիրքերու վրայ կռուող ռազմիկներու շարքին մէջ չէր, այնտեղ կարելի եղած էր զինք համոզել թէ դիրքերուն մէջ մնալէ աւելի օգտակար կրնար ըլլալ զինական արհեստանոցներուն մէջ աշխատելով: Արդարեւ այնտեղ երբ անծուխ վառօդ պատրաստելու հնարը կը փնտռէին, նոյն խոհուն, համեստ եւ լռակեաց Վարդանը հնարիչներէն մին եղաւ այդ վառօդին:

Այժմ Վարդան անդրդուելի է, կ'ուզէ մարգարան մտնել՝ ճակատը երթալու համար: Անդրդուելի է Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին անդամներուն սրտալի յորդորներուն հանդէպ:

Անդրդուելի մնաց Վարդան իր ծնողներուն, իր մտերիմներուն աղաչանքներուն հանդէպ:

— «Այն օրէն ի վեր երբ իմ տարեկիցները սկսան

(Աջէն ձախ) Մկ. ՍԱԼԱԽԵԱՆ, ՍԱՀԱԿ ՀԻՒՍԵԱՆ, ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Գր. ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ, (կանգնած) ԱՐԱՄ ԹՈՒՋՈՒՆԵԱՆ:

արձանագրուիլ ճակատը երթալու՝ հայրենիքին հանդէպ իրենց գերագոյն պարտականութիւնը կատարելու համար, իմ գրիչս սկսաւ ըմբոստանալ իմ ձեռքիս դէմ» ըսաւ Վարդան եւ Թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ դէպի Երեւան, ուրկէ պիտի լսէինք իր մահուան գոյժը: Ղամարլուի (Օրդօվլի) ճակատին՝ պատուոյ դաշտին վրայ՝ կատաղի կռիւներէն մէկուն մէջ պիտի իյնար Վարդան, ինչպէս նաեւ ընտիր հոյլ մը իր ընկերներէն, Սահակ Հիւսեան, Արտակ Ախիկեան...

Բացի այս փակագիծը յատկապէս ըսելու համար հետեւեալը·

Այնօրը, երբ Արդարութիւնը կու գայ իր տեղը գրաւելու, որուն խորապէս հաւատացողներէն մէկն եմ, եւ հարիւր հազարաւոր զոհերու, Պատուոյ դաշտին վրայ ինկած ընտիր ռազմիկներու արիւնով ներկուած մեր հայրենի հողերը ազատուին բռնակալութեան ճիրաններէն, պէտք է որ այսօր մեր կուրծքերուն տակ պահուած իղձերը իրենց իրագործումը գտնեն, — բազմաթիւ յուշարձաններ բարձրանան Եփրատի, Տիգրիսի եւ Արաքսի ափերուն, Տաւրոսի եւ Անտիտաւրոսի, Մասիսի եւ Արագածի փէշերուն՝ անմահացնելու համար անոնց յիշատակն ու անունները:

Պիտի փափաքէի որ յուշարձան մըն ալ յատկապէս կանգնէր Վարդան Պապիկեանի անունով, որուն «ԳՐԻՉԸ ԸՄԲՈՍՏԱՑԱՒ ԻՐ ՁԵՌՔԻՆ ԴԷՄ, ԵՐԲ ՏԵՍԱՒ ԹԷ ԻՐ ՏԱՐԵԿԻՑՆԵՐԸ ԿՌՈՒԻ ԴԱՇՏԸ Կ'ԵՐԹԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԶՈՀՈՒԵԼՈՒ:

●

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Զօր. Անդրանիկի միտքը սեւեռած էր Էրզրումի վրայ: Էրզրումը կորսնցնելէ յետոյ՝ յաջորդ օրն ալ Կարսը պիտի տանք Թուրքերուն, անդադար կը կրկնէր ան:

Այս մղձաւանջը միայն կը բաւէր որ Անդրանիկին անտեսել տար այն բոլոր դժուարութիւնները, որոնք շրջապատած էին Էրզրումի պաշտպանութեան գործը:

Որքան ալ աննպաստ էին բոլոր տուեալները Էրզրումի կացութեան մասին, բայց Անդրանիկ չէր կրնար հաշտուիլ այն մտքին հետ թէ Ռուսահայ Ազգ. Խորհուրդը պիտի կրնայ թումբ քաշել Թուրքերու յառաջխաղացման դէմ:

«Կովկասահայութեան հոգին թէեւ յօժար է պաշտպանելու Թուրքերէն խլուած տաճկական Հայաստանը, բայց մարմինը տկար է:»

Ուրեմն, կ'ըսէր Անդրանիկ, տաճկահայերն ալ պարտաւոր կերպով պէտք է մասնակցին իրենց երկրին պաշտպանութեան գործին:

Անդրանիկ կը պատկերացնէր պաշտօնական եւ անպաշտօն աղբիւրներէ իրեն ներկայացուած բոլոր դժուարութիւնները, բայց Էրզրում մտնելէ յետոյ միայն պիտի կրնար տեսնել եւ չափել ահաւոր իրողութիւնները:

Երզնկայէն խմբապետ Մուրատ օգնութիւն խնդրած էր, անպատասխանի մնալով՝ ստիպուեր էր Յունուար 31ին ետ քաշուիլ, այնտեղ հաւաքուած փախստականութիւնը խուճապահար եղած, լեցուած էր Էրզրում, իրեն հետ բերելով բարոյալքում, նոյն պայմաններուն ենթարկուելով խմբապետ Սեպուհը, Փետր. 3ին Բաբերդի փախստականութիւնը առաջնորդեր էր Էրզրում, Խնուսի ուժերը միեւնոյն մտավախութեամբ փութացեր էին հեռանալ այնտեղէն: Մայիս 16ին երբ զօր. Անդրանիկ Էրզրում մտաւ, 1000 զինուորներով՝ արդէն այնտեղ կ'իշխէին ընդհանուր բարոյալքում, անիշխանութիւն, քաոս: Ճակատին հրամանատար վրացի զօր. Օտոշէլիձէի Թուրք զօրավարներէն ոմանց հետ մշակած բարեկամական յարաբերութիւններուն շուրջ յամառ զրոյցներ կը շրջէին Էրզրումի մէջ: Կովկասահայ Ազգ. Խորհուրդի կազմակերպած ազգային բանակի մասը

կազմող Ա. եւ Դ. գունդերը տրամադիր չէին կռուելու, Զինուոր. Միութիւն կոչուած կովկասահայ կազմակերպութեան Էրզրումի մէջ գործող կազմը իրեն սեփական ուղեգիծն ունէր: Անդրանիկի Էրզրում մտնելէն առաջ քաոսը այնքան խորունկցած էր, որ Թրքահայ սպայ մը առաւօտ մը ելեր «Հայաստանի անկախութիւն» հռչակած էր, Էրզրումն ալ՝ մայրաքաղաք՝ եւ զօր. Օտօշիլիձէի կողմէ պատժի ենթարկուած էր...:

Անդրանիկ հեռուէն լսած էր, բայց Էրզրում հասնելէն յետոյ միայն կ՚ըմբռնէր, թէ ի՛նչ կը նշանակէ ստանձնել պաշտպանութիւնը բերդաքաղաքի մը, որուն ամրութիւններուն թնդանօթներուն մէկ մասը անգործածելի էր ձիւնին մէջ թաղուած ըլլալուն պատճառով, իսկ միւս մասն ալ գործածելու համար կը պակսէին հայ թնդանօթաձիգ զինուորներ եւ սպաներ, իսկ 40ի չափ ռուս սպաները չէին ուզեր կռուիլ:

Անդրանիկ Էրզրում մտնելէ յետոյ պիտի չափէր նաեւ երբեմն իրենը եղող, իսկ այժմ իրեն դէմ կանգնած կուսակցութեան մինչեւ բացուած խրամատին տըւած արդիւնքները......

Վերջապէս Անդրանիկ Էրզրում մտնելէ յետոյ կը տեսնէր թէ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին կազմած տաճկահայ փոխ զօրաբաժինը աջակցելով ռուսահայ զինուոր. հատուածներուն, ոչ թէ միայն պիտի պաշտպանէր Էրզրում բերդաքաղաքը, այլ այն ճակատը որ Սեւ ծովէն՝ Տրապիզոնէն կը հասնէր մինչեւ Կասպից ծով՝ հիւսային Պարսկաստան:

Տասն օր հազիւ կրցաւ տոկալ զօր. Անդրանիկ Էրզրումի հոգելլկիչ պայմաններուն մէջ:

Մայիս 27ին (հ. տ.) Էրզրում ինկած էր:

Նորէն գաղթ, խուճապահար գաղթ տասնեակ հազարաւոր փախստականներու կարաւաններով:

Անդրանիկ ոտքէն վիրաւոր, հոգիէն խոցոտուած՝ Սարըղամիշ հասնելուն պէս՝ ուղարկեց իր հրաժարականը Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին:

ԴԷՊԻ ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ

Կովկասեան ճակատը մերկացած էր կէս միլիոնոց ռուս բանակէն, նորակազմ ազգային բանակի հատուածներէն այս ու այն տեղ մնացեր կամ ուղարկուեր էին քանի մը գունդեր եւ գումարտակներ՝ յուսաբեկ, յոգնած եւ ձանձրացած. ասոնց քով կ՚երթար տաճկահայկական թերակազմ զօրաբաժինը կացութիւնը փրկելու...:

Մինչդեռ ռուս բանակին հարուածներուն տակ սըմքած, Անատոլուի խորերը քաշուած, իր պատեանին տակ կծկուած Թրքական Դ. զօրաբանակը՝ Վէհիպ փաշայի հրամանատարութեամբ՝ խանդավառ մթնոլորտի տակ ճամբայ կ՚ելլէր տիրանալու ռուս բանակին լքած միլիոններ արժող պատերազմական ամէն կարգի մըթերքներուն, վերագրաւելու կորսուած հողերը, պատժելու իր ճամբուն վրայ հանդիպած «հայ աւազակախումբեր»ը՝ «մինչեւ որ հասնէր եւ գտնէր ռուս զօրքը», ինչպէս յայտարարած էր ինքը՝ Վէհիպ փաշան:

Արդարեւ, Էրզրումի անկումէն յետոյ ալ ո՛չ Կարս պիտի կրնար դիմանալ, ո՛չ Պաթում եւ ոչ ալ Ալեքսանդրօպոլ:

Տրապիզոնի գրաւումէն յետոյ ակներեւ կը դառնար Պաթումին անկումը, իսկ Էրզրումին անկումով ամբողջ Անդրկովկասը վտանգուած կը համարուէր:

Թուրքերը երկու ճամբաներով պիտի փորձէին մըտնել Թիֆլիս եւ հասնիլ Պաքու:

Ապրիլին արդէն մթնոլորտը շատ ճնշուած էր Թիֆլիսի մէջ: Աւելի մտահոգիչ էր Տաճկահայութեան համար իր կացութիւնը, Թուրքերը ուր որ մտնէին, առաջին պատեհութեամբ իրենց վրէժին յագուրդ տալ պիտի ուզէին Տաճկահայերու արիւնով:

Արեւմտահայ Խորհուրդի գործունէութիւնը գրեթէ կանգ առած էր՝ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին առեղծուածէն յետոյ իրարու յաջորդող անձկու

անցքերու ազդեցութեան տակ։ Միայն որբանոցներուն հետ կապուած գործունէութիւնն էր որ կը շարունակուէր, բայց Թուրքերու առաջխաղացումով ամէնէն աւելի մտահոգիչը որբանոցներուն հարցը կը դառնար։

Որբանոցներուն մէկ մասը Հիւսիսային Կովկաս փոխադրելու խնդիրը Արեւմտահայ Բիւրոյին մէջ սկիզբէն խորհրդակցութեան առարկայ դարձած էր։ Այդ նպատակով նախնական ուսումնասիրութիւն մը կատարելու համար Յ. Ամատունի Հիւսիս. Կովկաս ուղարկուած էր։

Կարսի անկումէն յետոյ երբ կացութիւնը օրէցօր վտանգաւոր կը դառնար, որբանոցներու փոխադրութեան հարցը ստիպողական բնոյթ կը ստանար։ Որոշուեցաւ որ Ապրիլի կէսին ես ճամբայ ելլէի դէպի Արմաւիր, այնտեղի Կանանց Կոմիտէին առջեւ դնելու որբանոցներուն փոխադրութեան հարկադրական հարցը։

Հայաստանի Ապահով. Խորհուրդի կազմին մէջ մտած չէի, Արեւմտահայ Բիւրոյի գործերն ալ, ինչպէս ըսած եմ, կազմալուծուեր էին, «Վան-Տոսպ»ի խմբագրատան մէջ ալ ցրտութիւն կը տիրէր. մեր ընթերցողներուն թիւը 3/4ով կրճատուած էր։ Հոկտեմբերէն յետոյ Անդրկովկասը կզզիացած ըլլալով՝ «Վան-Տոսպ»ի սպառումը կը մնար գլխաւորաբար Թիֆլիսի եւ Երեւանի մէջ, Թիֆլիս-Պաքու երկաթուղագծին վրայ տիրող անկարգութիւններուն հետեւանքով թերթը Պաքու ալ չէր մտներ։ Աւելցուցէք ասոնց վրայ Վարդանի բացակայութիւնը խմբագրատունէն...։

«Վան-Տոսպ»ի խմբագրութիւնը յանձնեցինք Յովհ. Յակոբեանին, որ այդ օրերուն Ամերիկայէն եկած էր Թիֆլիս եւ մտած Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին մէջ։ Բայց քանի մը թիւ ալ պիտի հրատարակուէր «Վան-Տոսպ»ը եւ դադրէր։

Երբ Վլադիկավկաս հասայ, քաղաքացիական կռիւները եկեր, հասեր էին այնտեղ, մինչեւ Քուպանի եւ Թէրէքի շրջանները։ Հակառակ կամքիս՝ երեք

որ մնացի այնտեղ, Վլատիկավկաս–Արմաւիր երկաթուղագիծը ձեռքէ ձեռք կ՚անցնէր։

Երբ Արմաւիր հասայ, տեսայ «կարմիր»ցած քաղաքին մէջ տնտեսական դիրք ունեցող Հայերը այս ու այն կողմը փախեր էին, հայկ. կոմիտէները որ բաւական մեծ աջակցութիւն բերած էին կամաւորներուն եւ առհասարակ Ռուսիայէն Անդրկովկաս վերադարձող Թրքահայերուն, կազմալուծուեր էին. Կանանց Կոմիտէն, որուն պիտի յանձնուէր որբերուն տեղաւորման գործին ղեկավարութիւնը եւ որբանոցներուն վերակազմութեան աշխատանքները, զրկուած էր իր նիւթական միջոցներէն, հեղինակութենէն եւ գործելու հնարաւորութենէն։

Արմաւիր հասնելէս քանի մը շաբաթ յետոյ այնտեղ հասան տաճկահայ գաղթականական խումբեր, որոնց տուած բազմերանգ եւ հակասական լուրերէն իբրեւ իրողութիւն իմացանք հետեւեալը։ Մայիսին խուճապը հետզհետէ կը սկսի զօրանալ Թիֆլիսի մէջ։ Թրքահայերը վախնալով որ Թուրքերը պիտի մտնեն Թիֆլիս, կը բռնեն Վլատիկավկասի ճամբան, կառաւաններուն մէկ ծայրը երբ Տարիալ կիրճը հասած էր, անոր միւս անվերջանալի ծայրը դեռ Թիֆլիսի մէջ էր։ Բայց հազիւ քանի մը տասնեակ հազար հոգի կը յաջողին հասնիլ Վլատիկավկաս, երբ մէկ կողմէ Թէրէքի իշխանութիւնները կ՚արգիլեն անոնց անցքը, միւս կողմէ, Պաթումի մէջ կը կնքուի Թուրք–վրացական դաշինքը եւ Թիֆլիսի մէջ տիրող խուճապը վերջ կը գտնէ. ճամբուն վրայ գտնուողները, ինչպէս նաեւ Վլատիկավկաս հասնողներէն հազար հազարաւորներ նորէն ետ կը դառնան։

Բայց Արեւմտահայ Խորհուրդի եւ Նախկին Հայաստանի Ապահով. Խորհուրդի անդամներն ալ հեռացեր էին Թիֆլիսէն եւ այդ օրերուն հասան Արմաւիր։

Որբերու փոխադրութեան մասին այլեւս խօսք չէր կրնար ըլլալ։ Ոեւէ ընելիք չկար Արմաւիրի մէջ։ Սպասողական վիճակով այնտեղ պիտի մնայինք։ Ես անցայ

Եկատերինոտար, որ նոյնպէս «կարմիր»ներուն ձեռքը կը գտնուէր:

Հոկտեմբերին Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամները հաւաքուեցան Ժելեզնովոտսք, խորհրդակցական ժողով մը ունենալու համար: Չեմ յիշեր թէ ինչ թիւ կը կազմէին ժողովականները: Ժողովը զբաղեցնող հարցը Հայաստանի Ապահով. Խորհուրդին տրամադրութեան տակ գտնուող գումարն էր:

Այստեղ անհրաժեշտ կը համարիմ յիշել հետեւեալ իրողութիւնը:

Իմ Թիֆլիսէն հեռանալէս մօտ ամիս մը յետոյ, Մայիս 20ին, Հայաստանի Ապահով. Խորհուրդը ժողով մը կը գումարէ Թիֆլիսի մէջ: Օրակարգին վրայ կուգան Տաճկահայաստանի վերագրաւման հարցը եւ Ապահով. Խորհուրդին ընելիքը: Խստօրէն կը քննադատուի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, վերջին ձախողանքներուն մէջ պատասխանատուութեան մեծ բաժինը անոր վրայ կը ձգուի. Խորհուրդին նախագահ Վ. Փափազեան չհանդուրժելով իր կուսակցութեան հասցէին եղած քննադատութիւններուն՝ կը հեռանայ ժողովէն: Ռուսահայ Ազգ. Խորհուրդի զինուորական գործերու ընդհ. վարիչ Ստ. Մամիկոնեան զեկոյցով մը պարզելէ ետք ճակատին քայքայման, Կարսի, Ալեքսանդրոպոլի անկման պատճառները, կ'որոշուի ցրուել Թրքահայ զօրամասը, գոյքերը յանձնել Ռուսահայ Ազգ. Խորհուրդին, Ապահովութեան Խորհուրդը լուծուած հռչակել եւ անոր դըրամական գործառնութեանց եւ հաշիւներուն քննութիւնը յանձնել զինք ընտրող Արեւմտահայ Խորհուրդին: Ժելեզնովոտսքի մէջ արդեօք այդ հաշիւներուն քննութեան հարցը եկա՞ւ, չեմ կրնար յիշել, բայց որքան կը յիշեմ՝ որոշուեցաւ այդ գումարէն բաժին մը հանել աջակցութեան կարօտ փախստականներուն, որոնց օգնութեան գործը իրենց վրայ առած էին ամերիկեան զոյգ կոմիտէները, որոնք տիրող կացութեան բերումով այդ օրերուն պահ մը կղզիացան եւ չէին կրնար դրամ ստա-

նալ իրենց օգնութեան գործը շարունակելու համար։

Վերադարձիս ինձ ընկերացաւ Հրանդ Գալիկեան, Արեւմտ. Բիւրոյի քարտուղարը։ Եկատերինոտարի ճամբուն վրայ, նորէն քաղաքացիական կռիւներու մէջ ինկանք, վեց ժամ մեր շոգեկառքը անշարժութեան մատնուեցաւ։ Բայց կրցանք անվտանգ մեր տեղը հասնիլ, ուրկէ քիչ յետոյ Գալիկեան պիտի վերադառնար Թիֆլիս, իսկ ես, երբ քաղաքը անցաւ «ճերմակ»ներուն ձեռքը, անցայ Ռոստով։

●

ԴԷՊԻ ԵՐԵՒԱՆ

Աւելի քան եօթն ամիս Արեւմտահայ Խորհուրդի անդամներէն եւ մեր ընկերներէն ոմանք մնացինք Ռոստով-Նոր Նախիջեւան. Ա. Թէրզիպաշեան Նոյեմբերին Թիֆլիս գնաց։

Անձկոտ, հեղձուցիչ օրեր էին։ Ռոստով կղզիացած էր, խզուած էին Տօնի յարաբերութիւնները Քուպանի, Թերեքի շրջաններուն եւ Անդրկովկասի հետ, քաղաքացիական կռիւները դեռ չէին հասած Ռոստովի դուռները, գերման վերահսկիչ պահակներն էին, որ կը շրջէին անոր փողոցներուն մէջ։

Թիֆլիսէն միայն վերջին ամիսներուն սկսան Ռոստով հասնիլ հատուկտոր, աղօտ եւ խեղաթիւրուած լուրեր, որոնք կը խօսէին Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւններուն, Պաքուի կռիւներուն, հայկական ջարդին եւ յետոյ՝ Մուսաւաթի զինադադարի մասին։

1919ի Ապրիլին ճամբորդներու միջոցով՝ երկար պըտոյտներէ յետոյ ձեռքս հասաւ նամակ մը՝ Երեւանէն գրուած։

Մեր երիտասարդ ընկերներէն Մ. Մալոյեան եւ Յ. Վարդապետեան կարգ մը տեղեկութիւններ տալէ յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Երեւանի մէջ տիրող կացութեան մասին՝ կ՚առաջարկէին որ «օր մը չուտ» երեւան երթամ։

Տիգրան Թիւթիւնճեանի հետ այս նամակին շուրջ խորհրդակցելէ յետոյ Ակումբի ժողով մը ունեցանք, ուր Թիւթիւնճեան իր տուած օրինակով քաջալերեց Ռոստովի, Ն. Նախիջեւանի, Եւպատորիայի եւ Մակեւկայի մեր ընկերները, ինչպէս նաեւ «համակիր»ները եւ գոյացուց առաջարկուած գումարը: (*)

ՏԻԳՐԱՆ ԹԻՒԹԻՒՆՃԵԱՆ

(*) Տ. Թիւթիւնճեան երրորդ անգամն էր որ սրբտովին ընդառաջ կ'երթար իրեն եղած առաջարկութեան եւ իր տուած օրինակով կը քաջալերէր ընկերները եւ բարեկամները շրջանակը: Առաջին անգամ Վարագի յոբելեանին առիթով (1909), երկրորդ անգամ «Վան-Տոսպ»ի Թիֆլիսի մէջ վերահրատարակութեան առիթով (1915), երրորդն ալ այս էր:

Երեւանի նամակը կը տեղեկացնէր թէ այնտեղ «Վան–Տոսպ»ի վերահրատարակութեան ձեռնարկած են, բայց նիւթական դժուարութիւններու պատճառով պիտի չկրնան շարունակել անոր հրատարակութիւնը։

Աճապարանքով Մայիսի սկիզբին Նովոռոսիյսկ–Պաթում–Թիֆլիս գիծով ճամբայ ելայ դէպի Երեւան։

Երեք շաբաթ մնացի Թիֆլիս, անկախ Վրաստանի մայրաքաղաքը, ուր տեսայ «անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան» առաջին տարեդարձի տօնակատարութիւնը։

Տեսնուեցայ Ժողովրդական կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն Ս. Յարութիւնեանի, Ստ. Մալխասեանի, Արշ. Մխիթարեանի եւ ուրիշներու, ի մէջ այլոց, այնտեղ գտնուող մեր ընկերներէն Յ. Կաքաւեանի եւ Կարապետ Սարուխանեանի հետ։ Այնտեղ իմացայ ողբացեալ Համբ. Առաքելեանի դաշնակցականներու ձեռքով սպաննուիլը։

Թիֆլիսի մէջ անդրկովկասեան միամեայ պատմական անցքերուն մասին ստացայ մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնցմէ կարեւորագոյններուն էական կէտերը կը սեղմեմ հետեւեալ տողերուն մէջ։

Ահա այդ տեղեկութիւնները.

— Սէյմի մէջ երբ հրապարակ հանուեցաւ անդրկովկասեան հանրապետութիւններու անջատման հարցը (1918 Մայիս 28)՝ Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդը ճգնաժամային կացութեան մատնուեցաւ։ Մ. Պապաջանեան՝ յանուն Ժող. կուսակցութեան՝ առաջարկեց որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անոր թողնէ Թուրքերուն հետ բանակցելու փափուկ գործը։ Պապաջանեանի այս առաջարկը կուսակցութեան յաւակնոտութենէն չէր բխեր, այլ այն իրողութենէն որ Թուրքերը ինքզինքնին զօրաւոր կը զգային եւ խիստ էին իրենց պահանջներուն մէջ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ կարծրացած ատելութիւն ունէին, չէին վստահեր անոր։ Իսկ Ժողովրդ. կուսակցութիւնը կրնար տարբեր լեզուով խօսիլ անոնց հետ եւ

ճկունութիւն ցոյց տալ։ Պապաջանեան իր այս առաջադրութեան մէջ յիշեց նաեւ թէ հայ-վրացական եւ հայ-ատրպէյճանական յարաբերութիւններուն մէջ ալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ մեծ թշնամութիւն ստեղծուած է։ Ժող կուսակցութիւնը այստեղ ալ կրնայ մըթնոլորտը մեղմացնել։

Դաշնակցականները ընդունելի չգտան Մ. Պապաջանեանի առաջարկութիւնները՝ յայտարարելով թէ ժողովուրդին ճնշիչ մեծամասնութիւնը վայելող կուսակցութիւն մը չի կրնար իր դիրքը զիջիլ կուսակցութեան մը որ իր մտայնութեամբ եւ վախկոտութեամբ ծունկի պիտի գայ թէ՛ Թուրքերուն, թէ՛ Վրացիներուն եւ թէ Ատրպէյճանցիներուն առջեւ։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց իր ղեկավարի դիրքին վրայ։ Պաթումի մէջ Վրացիները Թուրքերուն հետ բարեկամանալու ճամբան բռնեցին, Ատրպէյճանցիները արդէն Թուրքերուն հետ էին, Հայերը մինակ մնացին։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը չկրցաւ Թուրքերուն հետ համաձայնութեան լեզու մը գտնել, պատերազմի ելաւ, բայց հարկադրուեցաւ այդ պատերազմը վերջացնելու համար Պաթումի մէջ պահանջուածէն աւելին տալ Թուրքերուն և «ծնկաչոք» ստորագրել անոնց կողմէ ուլթիմաթիւմով պարտադրուած Յունիս 4ի դաշնագիրը։ Այս դաշնագրով Թուրքերը, որ արդէն Երեւանի առջեւ հասած էին, ոչ միայն Կարսին եւ Ալեքսանդրոպոլին տիրացան, այլ ամբողջ Սուրմալուի գաւառին, Ուլուխանլու-Թիֆլիս երկաթուղագծին եւ պարտադրեցին Երեւանի շուրջ փռուող 9000 քառ. վերստ (կամ քիլոմէթր) տարածութեամբ հողը «անկախ Հայաստան» հռչակել իրենց թեւարկութեան տակ։

Բարեբախտաբար կարճ տեւեց այդ շրջանը։ Չորս ամիս յետոյ, Հեկտեմբերին, Դաշնակիցները պարտադրեցին Թուրքերը Մունդրոսի զինադադարին դիմելու, որով անոնք հարկադրուեցան հեռանալ 1914ի ռուս-թրքական սահմաններուն վրայ։ Գերման զինուորական

«գլխաւորները» հեռացան Անդրկովկասէն, անոնց տեղը եկան Անգլիացիները եւ Ֆրանսացիները:

Բայց երկու ամիս յետոյ՝ Դեկտեմբերին՝ բռնկեցաւ հայ-վրացական պատերազմը, որուն միջամտեցին անգլիացի եւ Ֆրանսացի զինուորական ներկայացուցիչները, որոնք առանց նկատի առնելու Հայաստանի կողմէ Վրաստանի կառավարութեան քով ներկայացուցիչ նշանակուած Ա. Ջամալեանի բողոքները, վրացական կառավարութեան պետ Ն. Ժորդանիայի հետ ստորագրեցին համաձայնագիր մը եւ պարտադրեցին Հայաստանի կառավարութիւնը զինադադարի գիծել եւ յետոյ այդ համաձայնագրին հիման վրայ կնքել հաշտութիւն մը, որ Վրացիներու պահանջին գոհացում կու տար: Ուրեմն մեր «բարեկամ» Դաշնակիցները Վրացիներու պահանջները արդար գտան կամ անտեսեցին, արհամարհեցին իրենց «փոքր դաշնակիցը», որ չունէր Ժորդանիաներու, Ծերեթելլիի, Չխէիձէի պէս քաղաքագէտներ եւ դիւանագէտներ:

Հայ-Թրքական եւ հայ-վրացական պատերազմներուն հետեւանքով, Երեւանի եւ Նոր Բայազիտի շրջաններուն մէջ կուտակուած հարիւր հազարաւոր գաղթականները ենթարկուեցան սովի եւ համաճարակ հիւանդութիւններու, Թրքահայ փախստականներու տուած զոհերուն վրայ աւելցան տասնեակ հազարաւոր նոր զոհեր, որբեր եւ որբուհիներ: Կացութիւնը սկսաւ մեղմանալ Ամերիկայէն հասած ալիւրով, զանազան սնունդեղէններով եւ հագուստեղէններով:

Թուրքերուն հեռանալով Կարսի, Ալեքսանդրապոլի եւ Սուրմալուի շրջաններու հայութիւնը վերադարձաւ իր տան ու տեղի վրայ. բայց առաջին օրերէն բռնկեցան խռովութիւններ Շարուր-Դարալագեազի, Նախիջեւանի եւ Սուրմալուի մահմետականներուն կողմէ, որոնք կը սերմանուէին եւ կը ղեկավարուէին Ատրպէյճանի եւ Թուրքիոյ կողմէ եւ կը շարունակուէին մինչեւ այժմ:

Այստեղ աւելցնեմ թէ՝ երբ Երեւան մտայ, տեսայ որ Հայաստանի սահմաններուն մէջ գտնուող մահմետական ազգաբնակութեան մէջ բռնկած այդ ապստամբական խռովութիւնները աւելի լայն ծաւալ կը ստանան հետզհետէ։ Օգոստոսին այդ խռովութիւնները այն աստիճան սպառնալից բնոյթ ստացան, որ նոյն ամսի 15ին Հայաստանի փոխ-վարչապետ Ա. Սահակեան Հայաստանի Խորհրդարանի բեմէն ստիպուեցաւ յայտարարել. — «Հայրենիքը վտանգի մէջ է։»

Թիֆլիսի մէջ լսեցի նաեւ մանրամասնութիւններ Վանի վերջին գաղթին մասին։ Վերջին երկու տարուան ընթացքին կեանքը բաւական վերադարթնած էր քաղաքին եւ կարգ մը գիւղերու մէջ։ Տերմէնի տեղ անցեր էր պատուական դաշնակցական մը՝ Կոստի Համբարձումեան (Սաքօ Համբարձումեանի եղբայրը), ժողովուրդը ինքզինքը կառավարելու համար կազմակերպած էր գանազան մարմիններ, կովկասահայ կազմակերպութիւնները կ՚աշխատէին այնտեղ նոյնպէս։ 30,000ի հասած էր ներգաղթողներուն թիւը։

Բայց Էրզրումի անկումէն յետոյ Վանը չէր որ պիտի կրնար դիմադրել Թուրքերուն։ Նորէն գաղթ, բայց արդէն թշնամին բռնած էր Կովկասի ճամբան։ Գաղթողները ստիպուեցան բռնել Պարսկաստանի ճամբան եւ շարունակ ընդհարուելով թշնամիին եւ ճամբու գանազան դժուարութիւններու հետ հազարաւոր զոհեր տալէ յետոյ հասան Նահր էլ Օմարի անապատը։ Անգլիացիները անոնց տուին վրաններ եւ իրենց խնամքին տակ առին Պաքուպա վրանաքաղաքին մէջ։

Կոստի Համբարձումեան, զոր անձամբ ալ ճանչցած էի, իրապէս ժողովուրդին նուիրուած, գաղափարական, մաքուր տիպ մը՝ սպաննուեցաւ այս կռիւներուն մէջ։

Յունիսին արդէն Երեւան հասած էի։ Ռամկ. կուս. Հայաստանի Խորհուրդը ողեւորուեցաւ Ռոստովէն ու-

ղարկուած գումարով (*)։ Որոշուեցաւ անմիջապէս տեղւոյն վրայ հանդանակութիւն ընել, եռօրեայ թերթի

ԿՈՍՏԻ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

մը հրատարակութիւնը պահովելու համար սեփական տպարան մը ունենալ, պակսելիք գումարն ալ գոյացնել համակիրներու շրջանակին մէջ բաժնետիրական ընկերութիւն մը կազմելով։

Կարճ ժամանակի մը ընթացքին կարելի եղաւ անհրաժեշտ համարուած դրամագլուխը պատրաստել։ Գնեցինք Ալեքսանդրապոլի մէջ գտնուած «Սանօեան» տպարանը իր ամբողջ մեքենաներով եւ կարգ ու սարքով։ Սեպտեմբերին մեր «Հայրենիք» տպարանին մէջ սկսաւ հրատարակուիլ «Հայաստանի Ձայն» եռօրեայ թերթը։

Մեր թերթին նպատակը պիտի ըլլար՝ Ա.– Զբաղիլ իր յուսադրիչ փուլին մէջ մտած Թրքահայկական հարցով։ Բ.– Անուանապէս «Հայաստանի քաղաքացի» հա–

*) Վասպուրականի գաղթով կազմալուծուած էր Վանի Շրջանի Վարչութիւնը եւ ղեկավար ուժերը ցիրու–

մարուած Թրքահայ գաղթականներուն կացութիւնը բարուոքելու ճամբաներ փնտռել՝ հրապարակ հանելով այն ծանր պայմանները, որոնց ենթակայ էին անոնք: Գ.— Պաշտպանել Հայաստանէն ներս եւ մանաւանդ դուրսը գտնուող Թրքահայութեան այն տեսակէտը թէ Միացեալ Հայաստանի խարիսխը պէտք է ընդունիլ Թրքական Հայաստանը, որպէսզի ռուսական հարցը պատճառ չըդառնայ դաշնակից պետութիւններուն քով Թրքահայ հարցին լուծումը յետաձգելու: Դ.— Մատնանշել մեր նկատած թերութիւնները մենամոլ կուսակցութեան մը կողմէ կազմուած կառավարութեան ստեղծած վարչական մարմիններուն և պաշտօնէութեան գործելակերպին մէջ:

Շատ պզտիկ փոքրամասնութիւն մը կը կազմէինք մենք, զուտ Թրքահայերէ եւ քանի մը հարիւր անհատներէ կազմուած հատուած մը կը ներկայացնէինք այն կուսակցութեան, որուն Կեդրոնը պատերազմէն առաջ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, պատերազմին ընթացքին անոր

ցան եղած էին, ոմանք ալ մեռած: Կուսակցութեան վեթերաններէն Յովհաննէս Գույօղլեան եւ Կարապետ Անէմ-Խաչատուրեան գաղթին առաջին զոհերէն եղան Երեւանի մէջ: Յովսէփ Գույումճեան անցաւ Փարիզ: Ռուսական երկրորդ յեղափոխութեան վաղորդայնին՝ 1917ի Մայիսին միայն կարելի եղաւ Թիֆլիսի մէջ գումարել Հայաստանի Շրջանակի Ա. Համագումարը եւ այնտեղ ընտրել վարիչ մարմին մը, որուն տրուեցաւ «Հայաստանի Կեդրոն. Խորհուրդ» անունը: Այս մարմնին գործունէութիւնն ալ ընդհատուեցաւ 1918ին, երբ Թուրքերը Անդրկովկաս խուժեցին եւ անոր անդամներէն ոմանք Հիւս. Կովկաս անցան: Նոյն 1917ի Ապրիլին Երեւանի մէջ գումարուած «Ակումբային» ժողովն ալ ընտրեց Հայաստանի Առժամեայ Խորհուրդ անունով մարմինը, որուն հետ ես պիտի աշխատակցէի մինչեւ որ գումարուեցաւ Բ. Համագումարը:

դերը առժամապէս փոխադրուած էր Եգիպտոսի Շըրջան. Վարչութեան: Բայց մենք դեռ ոչ Եգիպտոսի եւ ոչ ալ Կ. Պոլսի հետ կրցած էինք պաշտօնական յարաբերութիւն հաստատել:

Գաղափարական մարզին վրայ ունէինք մեր կուսակցութեան երկու Ընդհ. Պատգմ. Ժողովներուն (1911 եւ 1913) մէջ մշակուած ծրագիրները, կրնայինք մեզ ուղեցոյց ունենալ այդ ծրագրին մէջ պարզուած դաւանանքն եւ սկզբունքները, բայց կ'ապրէինք այնպիսի շրջան մը, ուր տեսաբանական հարցերը երկրորդական արժէք կը ստանային՝ իր հայրենիքի ազատագրութեան ժամ առ ժամ սպասող Թրքահայ զանգուածներուն քով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐԷՆ

Յունիս 4ի հայեւթուրք ողբերգական դաշինքէն յետոյ, յուսադրիչ իրողութիւն էր մեզ համար, որ մէկ միլիոնէ աւելի հայ ժողովուրդ ջարդող, տարագրութեան դատապարտող եւ այդ ժողովուրդին պատմական ու դարաւոր հայրենիքը ամայացնող բարբարոսները պարտուելով եւ զինադադարի դիմելով կը հեռանային իրենց ստեղծած «Անկախ Հայաստան»ի սահմաններէն: Յուսադրիչ իրողութիւն էր մեզ համար երբ յաղթական դաշնակից պետութիւններու Գերագոյն Խորհուրդը 1920ի Յունուարին ընդունեց Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւններուն տը փաքթօ անկախութիւնը:

Յուսադրիչ այս իրողութիւնները պիտի բարձրացնէին Հայաստանէն ներս եւ դուրս գտնուող հայ ժողովուրդին տրամադրութիւնը:

Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռնարկեց կարգ մը պետական կազմակերպական եւ շինարարական ձեռնարկներու եւ ծրագիրներու մշակութեան:

Նոյն տարուան Յունուար 31ին Ալեքսանդրապոլի մէջ տեղի ունեցաւ Հայաստանի համալսարանին բացումը: Մարտին խորհրդարանը 50 միլիոն ռուպլիի վարկ

բացաւ դիւղատնտեսական գործիքներ գնելու համար:

Մշակուեցան օրէնքներ հանրային կրթութեան համար, 40 միլիոն ռուբլի վարկ տրուեցաւ Քոօփէրաթիվ Ընկերութեան, որ բաւական շարժում ցոյց տուաւ Երեւանի եւ գաւառական կարգ մը քաղաքներու մէջ: Բայց ապրուստը օրէց օր կը սղէր, որովհետեւ երկրին Փինանսական կացութիւնը քայլ առ քայլ դէպի ետ կ'երթար: Այն ատեն, երբ Հայաստանի մէջ Համալսարան կը բացուէր, 1 տոլարի արժէքը, որ դեռ համաշխարհային պատերազմին երրորդ տարին 2 ռուբլի կ'արժէր, բարձրացած էր 550 ռուբլիի, անգլ. 1 ոսկի սթերլինը որ 10 ր. կ'արժէր, բարձրացած էր 2000 ռուբլիի:

Դրամը իր արժէքը կը կորսնցնէր եւ դեռ աւելի պիտի կորսնցնէր յաջորդ ամիսներուն, որովհետեւ կառավարութիւնը պիւտճէ չունէր, պետական գանձը կառավարական տպարանէն դուրս եկած թղթադրամներն էին:

Նոյն տարուան Յունիսին կառավարութիւնը հրապարակ հանեց Անկախութեան փոխառութեան օրէնքը: Ամերիկայէն 10 տարի ժամանակով 12 միլիոն տոլարի փոխառութեան դիմեց 6% տոկոսով: Փոխառութեան տոմսեր հրապարակ հանուեցան, ինչպէս նաեւ «Ոսկիի Ֆոնտ»ը: Արտասահմանի մէջ բանակի եւ օդային տորմիղի անունով հանգանակութիւններ եղան, անհատներու կողմէ ալ՝ նուիրատուութիւններ եւ կտակներ:

Երկաթուղային նոր գիծեր շինելու, ինչպէս նաեւ Սեւանի լճին վրայ շոգենաւակներ աշխատցնելու նախագիծեր պատրաստելու որոշումներ տրուեցան:

Ծրագիրներ կազմուեցան եւ ուսումնասիրութիւններու ձեռնարկներ պիտի ըլլային Հայաստանի հանքային եւ ջրային հարստութիւնները օգտագործելու նպատակով: Բազմաթիւ նախագիծեր մշակելու որոշումներ տրուեցան տնտեսական, ճարտարարուեստական զանազան մարզերու վրայ գործունէութիւն ստեղծելու հա-

մար: Հողային հարցին լուծման համար յանձնաժողովներ կազմուեցան: Որոշումներ տրուեցան նաեւ պատմական, հնագիտական, գեղարուեստական, թատերական ընկերութիւններ կազմելու համար եւ դեռ ուրիշ բազմաթիւ նախագիծեր եւ ծրագիրներ:

Բայց հակառակ այս բոլոր որոշումներուն եւ ծրագիրներուն եւ յուսադրիչ խրոխտութիւններուն ժողովուրդը թէ՛ Հայաստանէն ներս եւ թէ գաղթաշխարհին մէջ հետզհետէ անձկութեան կը մատնուէր:

Թրքական սպանդանոցէն վերապրող եւ արաբական անապատներու մէջ այրուող բազմութիւնները, Պալքանեան երկիրներու մէջ՝ իբր գաղթական՝ պարաճքաներու տակ տառապող Թրքահայութիւնը անհամբերութեամբ իրենց ճակատագրին ելքին կը սպասէին:

Իսկ Հայաստանի մէջ՝ կռիւ ու անվերջ կռիւ, Ղարապաղէն, Զանգեզուրէն, Շարուրէն, Նախիջեւանէն մինչեւ Վէտի Բասար, Զանգի Բասար, Բէօյուք Վէտի, Սուրմալու, եւ մինչեւ Կարս: Կռիւ, անօթութիւն, մերկութիւն, մուրացկանի նպաստընկալութիւն:

Ուրիշ մտատանջութիւն ալ կար: Հայաստանի կառավարութիւնը տը փաքրօ ճանչցուած էր յաղթական համաձայնական պետութիւններուն կողմէ: Այդ առիթով ստացուած շնորհաւորականներուն մէջ կը պակսէր այն միակ ձայնը, որ ինքնին աւելի կշիռ ունէր քան ամբողջ ամերիկեան եւ եւրոպական պետութիւններունը: Ռուսիոյ ձայնն էր այդ: Քաղաքացիական կռիւներու մէջ մխրճուած Ռուսիոյ ձայնը:

Այդ օրերուն Հիւսիս. Կովկասը կամ ըսենք Հարաւ. Ռուսիան կը գտնուէր զօր. Տէնիքինի իշխանութեան տակ, կը կռուէր հոկտեմբերեան կարմիր բանակին դէմ եւ կը պահէր «բարեկամական» յարաբերութիւններ Հայաստանի կառավարութեան հետ: Ահա հատուած մը անոր ուղարկած «շնորհաւորանքէն».

«Լիովին համակրելով հայ ժողովուրդի ձգտումներուն՝ ազգային սահմաններու մէջ միանալու մասին եւ

համարելով որ Հայերը իրենց պատմական եւ տնտեսական շահերով կապուած են Մէկ եւ Անբաժան Ռուսիոյ հետ, որուն սահմաններուն մէջ կը մտնէ Հայաստանի ամէնէն աւելի ծաղկած մասը, Հարաւ. Ռուսիոյ Զին. Ուժերու Գեր. Հրամանատարութիւնը, այնպէս, ինչպէս Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի վերաբերմամբ, կ'ընդունի հայկական շրջաններու անջատ եւ ինքնուրոյն կառավարութիւնը մինչեւ համառուսական իշխանութեան վերջնական հաստատումը, առանց ունենալու ո եւ է յարձակողական դիտաւորութիւն Հայաստանի վերաբերմամբ, բայց միշտ կանգնած մնալով ռուս պետականութեան միութեան տեսակէտին վրայ:»

Հայաստանի կառավարութեան հետ «բարեկամական» յարաբերութիւններ մշակող զօր. Տէնիքին այս լեզուով կ'ողջունէր «անկախ» Հայաստանի կառավարութեան տը փաքթօ ճանաչումը համաձայնական պետութիւններուն կողմէ եւ քիչ յետոյ ալ, երբ կարմիր բանակը Հարաւ. Ռուսիոյ սահմաններուն կը մօտենար, նոյն շրջանի, այսինքն Տօնի, Քուպանի եւ Թէրէքի կառավարութիւններուն կողմէ ուղարկուած պատուիրակութիւնը Երեւան կու գար խորհրդակցելու Հայաստանի կառավարութեան հետ հետեւեալ հարցերուն մասին.— 1. Հակախորհրդային մէկ ճակատ ստեղծել, 2. Փոխադարձ օգնութիւն; 3. Հակախորհրդային ուժերու պարտութեան եւ նահանջի պարագային՝ նահանջողները Հայաստանի հողին վրայ հիւրընկալել:

Իսկ խորհրդայնացած Ռուսիոյ եւ Հայաստանի միջեւ յարաբերութիւնները խզուած կը մնային:

Ի՞նչ համոզում ունէր Հայաստանի կառավարութիւնը խորհրդային ուժերու մասին: Մեզ յայտնի չէ. բայց երբ կը յիշենք այն հեղձուցիչ զրոյցները «պօլշեւիկներու» մասին, որոնք ամէն օր կը կրկնուէին եւ կը տարածուէին Հայաստանի մայրաքաղաքին մինչեւ ամենայետին գիւղը, կ'ենթադրենք որ մենշեւիկեան Վրաստանը մեծ դեր կը կատարէր այդ դայթակղեցու-

ցին տարաձայնութիւններուն մէջ, այնպէս Հայաստանի կառավարութիւնը «անկախ եւ միացեալ Հայաստանի» կարգախօսը որդեգրելէ յետոյ պիտի ուզէր գոնէ միեւնոյն վերաբերումը ցոյց տալ երկու կողմերուն հանդէպ՝ կանգնած մնալով «չէզոք գետնի» վրայ, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք լենինեան դեկրետը, որ պաշտօնապէս կ'ընդունէր մինչեւ անկախութեան հասնող ինքնորոշումի իրաւասութիւնը Հայերու համար, որ երէկուան համար արժէք չէր ունեցած, բայց վաղուան համար կրնար ունենալ:

Անտարակոյս Ատրպէյճանի ղեկավար խաւերը աւելի մեծ դեր կատարեցին Հայաստանը եւ Խորհրդային Ռուսիան իրարու դէմ թշնամացնելու համար, անոնք աւելի մեծ ճկունութիւն ցոյց տուին, մանաւանդ երբ կարմիր բանակը Հիւսիս. Կովկասին կը մօտենար եւ զօր. Տենիքինը եւ իրենները «Սեւ ծովը թափելու» յարձակողականին կը ձեռնարկէր:

Ատրպէյճանի ղեկավար խաւերը կ'առաջնորդուէին Թուրքիոյ զինուորական ուժերու խորհուրդներէն եւ գործնական աջակցութենէն եւ այն յոյսն ունէին թէ իրենք պիտի յաջողէին «խաբել կարմիրները» եւ իրականացնել նոր հրապարակ իջած համաթուրանականութեան ծրագիրը: Այդ հանգամանքներուն մէջ Հայաստանի կառավարութիւնը պէտք էր աշխատէր մշակել յարաբերութիւններ Խորհ. Ռուսիոյ հետ, ցրել անոր քով իր մասին մինչեւ Մոսկուա հասած զրպարտութիւնները, չարախօսութիւնները եւ թշնամական յերիւրանքները:

Բայց Հայաստանի կառավարութիւնը միայն այն ատեն յարաբերութեան մէջ մտաւ Խորհրդ. Մոսկուայի հետ, երբ արդէն կարմիր բանակը Ատրպէյճան մտած էր (1920 Ապրիլ 28), կարմիր դրօշակը կը ծածանէր այնտեղ եւ խորհրդայնացած Ատրպէյճանի կառավարութիւնը սպառնագրով մը պահանջած էր որ Հայաստանի կառավարութիւնը իր զօրքերը հեռացնէ Ղարաբաղէն եւ

Զանգեզուրէն եւ Ղարաբաղէն ազգամիջեան կռուածները:

Այո՛, Աստուածեանի խորհրդայնացման վաղորդայնին Հայաստանէն պատուիրակութիւն մը մեկնեցաւ դէպի Մոսկուա՝ իրեն հետ տանելով, ըստ Ս. Վրացեանի վկայութեան, հետեւեալ պահանջները (*).

«1.— Խորհ. Ռուսաստանը պէտք է ճանաչէ Հայաստանի անկախութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում եւ Ղարաբաղն ու Գիւլիստանը: 2.— Խորհ. Ռուսաստանը, գոնէ սկզբունքով, պէտք է ընդունէ թիւրքահայ հողերի կցումը Հայաստանին: 3.— Խորհ. Ռուսաստանը չպիտի միջամտէ Հայաստանի ներքին գործերին, չպիտի Հայաստանում կոմունիստական գործունէութիւն ցոյց տայ: 4.— Խորհ. Ռուսաստանը պիտի թոյլ տայ, որ Հիւսիս. Կովկասում եւ Ռուսաստանում գտնուող հայ փախստականները վերադառնան Հայաստան եւ մի շարք ուրիշ հարցեր:»

Այո՛, կարմիր բանակը Անդրկովկաս մտնելէ, Աստուածեան խորհրդայնանալէ եւ այնտեղէն վերջնագիր մը ստանալէ յետոյ է որ Հայաստանի կառավարութիւնը կը փութայ պատուիրակութիւն մը Մոսկուա ուղարկել: Բայց ի՞նչ հրահանգներ կու տայ անոր: Յաղթական պետութեան մը կողմէ պարտուած երկրէ մը պահանջներու շարք մը ներկայացնելու հրահանգներ:

Թէ իրեն տրուած հրահանգներով Մոսկուա ուղարկուած պատուիրակութիւնը ի՞նչպէս վարեց բանակցութիւնները, այդ մասին վաւերական տեղեկութիւններ պէտք է փնտռել Մոսկուայի արտ. գործ. կոմիսարութեան դիւանատան այն թղթածրարներուն մէջ, ուր հաւաքուած են բանազնաց կողմերու ներկայացուցիչներուն ստորագրութեամբ վաւերացուած արձանագրութիւնները: Կ՚ենթադրենք որ Հայաստան ալ բերուած կ՚ըլլայ անոնց մէկ օրինակը:

Իսկ ինչ որ Հայաստանի ժողովուրդին յայտնի ե-

(*) Տես Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն»ը, էջ 406:

ղաւ, այն էր որ բանակցութիւնները յաջող ելքի չէին յանգած Մոսկուայի մէջ եւ պէտք էր շարունակուէին Հայաստանի մէջ՝ ըստ խորհ. իշխանութեան կողմէ եղած առաջարկութեան:

Երեւանի մէջ ալ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեգրանի եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ կատարուած բանակցութիւնները դրական արդիւնք չտուին: Պատճառներուն լուսաբանութիւնները նոյնպէս պէտք է փնտռել երկու կողմերուն ներկայացուցիչներուն կողմէ վաւերացուած արձանագրութիւններուն մէջ:

Այս առիթով, անցողակի պէտք է յիշենք թէ Մոսկուայի մէջ բանակցութիւնները դեռ չսկսած՝ Հայաստանի մէջ Մայիս 1ին անիմաստ եւ բռնազբօսիկ «յեղափոխութիւն» մը բռնկցուցին հայ համայնավարները՝ հաւանաբար քաջալերուելով Ատրպէյճանի խորհրդայնացումէն, 11րդ զօրաբաժնի ներկայութենէն, ինչպէս նաեւ յուսալով որ Մոսկուա ժամանակը հասած պիտի համարէ իր ազդեցութիւնը տարածելու նաեւ Հայաստանի վրայ: Սակայն անոնց ակնկալութիւնները չարդարացան, ո՛չ 11րդ զօրաբաժինը իր տեղէն շարժեցաւ եւ ոչ ալ Մոսկուա ոեւէ չափով արդարացուց անոնց ակընկալութիւնը: Խռովութեան պարագլուխներէն ոմանք ձերբակալուեցան, ուրիշներ սպաննուեցան, իսկ շատերն ալ յաջողեցան փախչիլ Ատրպէյճան:

Ի հարկէ բանտէ ու մահէ ազատուած այս քոմիւնիստները, Պագուի մէջ պատսպարուելէ յետոյ՝ շոյիչ ուղերձներ չէր որ պիտի ուղղէին դաշնակցական տիքտատիրական *կառավարութեան հասցէին* (*)*: Ընդհա-*

(*) Այս խռովութիւններուն առիթով խորհրդարանին դուռները գոցուեցան, օրուան կառավարութիւնը հրաժարեցաւ եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն իր ամբողջ կազմով իշխանութեան գլուխն անցաւ Տոքթ. Հ. Օհանջանեանի վարչապետութեամբ եւ տիքտատիրական վարչաձեւ հաստատուեցաւ:

կառակն Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ նոր եւ ուժեղ պայքար մը զօրացաւ, որուն արձագանգները, ի հարկէ, Մոսկուա պիտի հասնէին եւ հաւանաբար այս կամ այն չափով պիտի ազդէին բանակցութիւններու ելքին վրայ:

Միեւնոյն ժամանակ կը շարունակուէր անպաշտօն պատերազմը Ղարապաղի, Զանգեզուրի, Նախիջեւանի շուրջ Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի միջեւ եւ առհասարակ ամէն տեղ Հայաստանի հողին վրայ, ուր ափ մը մահմետականներ կային, մինչեւ որ Լըգրան հասաւ Թիֆլիս եւ այնտեղ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ բանակցելէ յետոյ Օգոստ. 10ին ստորագրուեցաւ դաշնագիր մը, որուն տրամադրութեամբ՝ մինչեւ Մոսկուայի եւ Երեւանի միջեւ հաշտութեան վերջնական դաշնագրին կնքուիլը խորհ. զինուոր. ուժերը պիտի գրաւէին Ղարապաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի շրջանները:

Իսկ Մոսկուայի եւ Երեւանի հաշտութեան դաշինքը օդին մէջ պիտի մնար, որովհետեւ դէպքերը պիտի զարգանային տարբեր ուղղութեամբ եւ այդ մասին Հայաստանի կառավարութիւնը տեղեկութիւն չունէր կամ եթէ բան մըն ալ գիտէր, ժողովուրդին կը ներկայացնէր իր յարմար դատած եղանակով: Աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել թէ դաշնակցական կառավարութիւնը չէր կարող գիտնալ թէ ի՛նչ կ'անցնէր կը դառնար անկախ եւ միացեալ Հայաստանի ճակատագրին շուրջ Լոնտոնի, Փարիզի եւ Հռոմի դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ: Անոր գիտցածը միայն այն էր թէ Մոսկուա Էնվէրին հետ «եղբայրացած» կ'ուզէ խեղդամահ ընել հայ ժողովուրդը եւ ամէն օր Երեւանի մէջ յեղյեղուող յանկերգն այն էր թէ հայ պոլշեւիկները միացած քէմալական Թուրքերու հետ՝ կ'ուզեն խորտակել Հայաստանի անկախութիւնը: Եւ ոչ թէ միայն Հայաստանի ժողովրդական զանգուածները, այլ քաղաքական կազմակերպութիւններն ալ առ ի չգոյէ ուրիշ վաւերական աղբիւրներու, պարտաւորուած էին աւելի կամ նուազ չափով

լոյս փնտռել կառավարութեան պաշտօնական կամ ոչ-պաշտօնական տեղեկատուութիւններուն մէջ։

●

ՄԵՐ Բ. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Ռամկավարները պէտք էր ունենային իրենց Շրջան. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը, ճշդէին իրենց վերաբերումը կարգ մը հարցերու հանդէպ եւ ընտրէին Կեդրոն. Վարիչ Մարմին մը։

Ժողովը որ կոչուեցաւ Հայաստանի Շրջան. Բ. Համագումար, բացուեցաւ 1919ի Դեկտ. 21ին Երեւանի մէջ եւ տեւեց մէկ շաբաթ, մինչեւ Դեկտ. 27ը։

Ժողովին օրակարգին մէջ մտած հարցերէն այստեղ կը դնեմ միայն հետեւեալները.

Ա.— Գաղթականական հարցը,

Բ.— Ազգային ռամկավար կուսակցութիւններուն միացման հարցը,

Գ.— Քաղաքական մօտէնտը,

Դ.— Միացեալ Հայաստանի եւ միացեալ կառավարութեան հարցը։

Գաղթականական հարցին շուրջ Ն. Մարտիրոսեանի տուած զեկոյցին հետեւեալ կէտերուն շուրջ վիճաբանութիւնները վերջանալէ յետոյ ընդունուած բանաձեւն ալ կը դնենք այստեղ։

Ա.— Գաղթականներու օգնութեան գործը թէեւ լայն ծաւալով է առաջ տարուած, բայց գաղթականութեան չարժուն դրութեան, Ամերիկեան օգնութեան գործին ղեկավարներուն մեր ժողովրդին ու մեր պայմաններուն անծանօթութեան, կառավարական խնամատարական բաժնի անուանական հետաքրքրութեան, բարքերու այլասերման եւ խնամատարական պաշտօնեաններու զեղծարարութեան շնորհիւ օգնութեան գործը վրիպած է իր գլխաւոր նպատակէն։

Բ.— Գաղթական Թրքահայութիւնը ներկայիս իրաւազուրկ դրութեան մէջ կը գտնուի, որպէս Հայաստա-

նի քաղաքացի: Օրինակները բազմաթիւ են, ինչպէս՝ 1.– Ալեքսանդրապոլի մէջ տեղաւորուած գաղթականութիւնը դէպի պօլիկոնները (*) արտաքսելը. 2.– Զինուորական մարմիններուն կողմէ ցոյց տրուած կամայականութիւնները՝ ծեծ, բանտարկութիւն, ոչ-զինուորցուն Փրօնտ՝ առաջապահ դիրքերը ուղարկելը, եւն.– եւն.:

Գ.— Ան կը մերժէ ճանչնալ այս կառավարութիւնը որպէս Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւն:

Դ.— Փաստօրէն եւ իրաւական տեսակէտով երկու Հայաստաններու միութիւնը, ինչպէս նաեւ Միացեալ Հայաստանի կառավարութիւնը, գոյութիւն չունի, ուրեմն եւ Թիւրքահայերը չեն կարող համարուիլ Միացեալ Հայաստանի քաղաքացիներ:

Ե.— Զինուորական մարմինները մասնաւոր սառնութեամբ կը վերաբերուին դէպի Թիւրքահայ զինուորները (փոխադարձ անհասկացողութիւններու պատճառաւ):

Զ.— Ռուսերէն լեզուն ճնշող դրութեան մէջ կը դնէ Թիւրքահայ զինուորը. այս հանգամանքը մասնաւոր սառնութիւն ստեղծած է նաեւ Թիւրքահայ մտաւորականներու հանդէպ, որոնք թէ՛ ռուսերէն լեզուի եւ թէ զանազան կապերու շնորհիւ կարճ ժամանակէն կ՚արժանանան ուսադիրներու եւ փոխանակ Փրօնտ երթալու՝ մայրաքաղաքի փողոցները կը չափչփեն:

Է.— Յիշեալ պատճառներէն դրդուած Թիւրքահայ շատ զինուորներ կը խուսափին զինուորագրութենէն եւ յաճախ (նոյնիսկ զինուորական մարմիններու մեղսակցութեամբ) կը դիմեն ապօրինի միջոցներու, կամ շատեր կը նախընտրեն թողուլ Հայաստանը եւ օտարութեան մէջ ապրիլ:

Ը.— Այս պայմաններուն տակ, Թիւրքահայերու

(*) Քաղաքէն դուրս գտնուող ամայացած զօրանոցներ:

պարտաւորիչ զինուորագրութիւնը ապօրինի, աննպատակայարմար եւ ապարդիւն է:

Թ.— Նպատակայարմար է առայժմ Թիւրքահայերէն միա՛յն ժամանակաւորապէս ծառայել կրցողները մտցնել զօրամասերուն մէջ իբրեւ կանոնաւոր զօրք:

Ահա նաեւ վիճաբանութենէն հանուած եզրակացութեան բանաձեւը·

«Ժողովը լսելով Թիւրքահայ գաղթականներու զօրութեան եւ անոնց զինուորագրութեան խնդրի մասին տրուած զեկուցումը եւ անոր շուրջ կատարուած վիճաբանութիւնները, որոշեց՝ Ա.— Դիմել հնարաւոր միջոցներու, որպէսզի տարագրութեան մէջ հալումաշ եղող գաղթականներու ֆիզիքական գոյութեան ծանր պայմանները մեղմացուին: Բ.— Հ. Հ. կառավարութեան որոշումը՝ Թիւրքահայերու իբրեւ Միացեալ Հայաստանի քաղաքացիներու զինուորագրութեան մասին՝ տուեալ պայմաններուն մէջ համարել ապօրինի եւ աննպատակայարմար»:

Ազգային Ռամկավար կուսակցութիւններուն միացման հարցին շուրջ նախ Ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչ Տիգրան Հախումեան խօսք առաւ եւ փափաք յայտնեց որ ինչպէս Ժողովրդ. կուսակցութեան Սեպտ. 7ի Համագումարը սկզբունքով ընդունեց Հայ Ռամկավար եւ Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւններուն միացումը, կը յուսայ թէ այդպէս ալ պիտի վարուի Ռամկավար կուսակցութեան այս Շրջանային Համագումարը, որպէսզի ապագային կազմուելիք միջկուսակցական Յանձնաժողովը վերջնականապէս լուծէ միեւնոյն սկզբունքները դաւանող կուսակցութեանց միութեան խնդիրը:

Ահա Ա. Կէօրկիզեանի զեկոյցէն քանի մը հատուածներ այս հարցին շուրջ:

Հայաստանի անկախութեամբ քաղաքական կուսակցութիւններու գոյութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը անվիճելի կը դառնայ: Հայաստանի վարչութեան ինչպէս նաեւ

ազգային քաղաքական - կուլտուրական կեանքի վերաստեղծման գործը վերապահուած է ազգային ռամկավար քաղաքական կազմակերպութիւններու: Հաստատուած է արդէն նման սկզբունքներ եւ գործելակերպ ունեցող ապաղաստակարգային կուսակցութիւններու միացման խնդիրը: Եգիպտոսի եւ Պոլսոյ ռամկավար մարմինները կը տեղեկացնեն թէ միացման շուրջ բանակցութիւններ սկսած են Ռամկավար, Ժողովրդական եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւններուն, ինչպէս նաեւ Փարիզ կազմուած Ազատական Միութեան միջեւ: Ժողովրդական եւ Ռամկավար կուսակցութեանց միութեան անմիջական գործնականացումը հնարաւոր եւ նպատակայարմար չէ գլխաւորապէս քաղաքական, իրաւական եւ տեխնիկական պատճառներով. այդ պատճառները կը վերացուին երբ՝ Ա.— Լուծուի Հայկական հարցը Միացեալ Հայաստանի անկախութեամբ. Բ.— Երբ թիւրքահայ ժողովրդի հետ Ռամկավար կուսակցութիւնն ալ երկիր կը մտնէ եւ իր ոտքի տակ հող կ'ունենայ. Գ.— Երբ ծրագրային, ինչպէս նաեւ գործնական արժէք ունեցող կարգ մը խնդիրներ ինքնին կը լուծուին եւ վէճի ու բանակցութիւններու նիւթ չեն դառնար: Արեւելահայ Ժողովրդական եւ Արեւմտահայ Ռամկավար կուսակցութիւններու միացումը այն ատեն իրական կ'ըլլայ եւ կ'ապահովուի երբ կը պարզուին վերջնականապէս Ռուսաստանի եւ Ռուսական Հայաստանի փոխ-յարաբերութիւնները:

Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց Վեր. Հնչակեաններուն եւ Ազգ. Ազատականներուն հետ անմիջապէս միանալու սկզբունքը, իսկ Ժողովրդականներուն միանալու հարցին շուրջ եղած վիճաբանութիւններէն յետոյ, 13 ձայնով ընդդէմ 5ի (եւ 1 ձեռնպահի) ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը քննելով ազգային ռամկավար կուսակցութիւններու միացման հարցը, սկզբունքով գտաւ անհրաժեշտ այդ միացումը, միայն միութիւն Ժողովրդա-

կան կուսակցութեան հետ պէտք է յետաձգել մինչեւ հայկական հարցին լուծումը. իսկ մինչ այդ պէտք է ուժեղացնել սերտ համագործակցութիւն երկու կուսակցութիւններուն միջեւ:»

Բաղաքական «մօմէնտ»ի մասին Ն. Յակոբեանի կողմէ տրուած զեկոյցին մէջ, արտայայտուեցան ի մէջ այլոց, հետեւեալ մտքերը.

«Թիւրքահայութիւնը այս պատերազմին մէջ ինկաւ հակառակ իր կամքին եւ համազգային շահերուն:

Ռուսահայ քաղաքական կազմակերպութիւնները — Հ. Յ. Դաշնակցութիւն եւ Թիֆլիսի «Ազգ. Բիւրօ» կոչուած անպատասխանատու մարմինը — բռնաբարած են թիւրքահայ ժողովուրդի իրաւունքն ու կամքը, ենթարկուելով եւ գործիք դառնալով Սազանօվի եւ Վաբօնցով Տաշկովի Ռուսաստանի քաղաքական ծրագիրներուն եւ մեքենայութիւններուն:

Հայութեան բոլոր հատուածները անխտիր պէտք է հետապնդեն միայն մէկ նպատակ — ստեղծել մէկ, միացեալ եւ անկախ Հայաստան:»

Զեկոյցին շուրջ կատարուած վիճաբանութիւններէն յետոյ ժողովը միաձայնութեամբ կ՚ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

«Համագումարը լսելով քաղաքական մօմէնտի մասին տրուած զեկուցումը եւ անոր շուրջ արտայայտուած միտքերը, ինչպէս նաեւ յենուելով հայկական հարցին մասին տարացուած պաշտօնական եւ անպաշտօն տեղեկութիւններուն վրայ, յոյս կը յայտնէ որ այս անգամ խաղաղութեան քօնֆէրանսը դրապէս լուծում պիտի տայ Միացեալ Հայաստանի անկախութեան դատին, որով կ՚իրագործէ այն ձգտումները, որոնց համար հայ ազգը տուած է անհամար զոհեր եւ զոհողութիւններ ըրած է:

Համագումարը իր վստահութիւնը կը յայտնէ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան՝ հայ դատին համար կատարած իր աշխատանքներուն համար եւ կը յուսայ

որ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը կարելին պիտի ընէ աւելի սերտացնելու բարեկամական յարաբերութիւններ դրացի պետութիւններուն հետ եւ աւելի լուրջ միջոցներու կը դիմէ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ համագործակցութիւնը ուժեղացնելու համար :»

Միացեալ Հայաստանի եւ միացեալ կառավարութեան հարցին շուրջ Մ. Մալոյեանի տուած զեկոյցին շուրջ կատարուած երկար վիճաբանութիւններէն յետոյ կ'ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը.

«Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարը ջերմապէս կ'ողջունենք եւ մեզմէ կախուած բոլոր միջոցները ի գործ կը դնենք այդ գաղափարին իրականացման համար : Միացեալ կառավարութեան գաղափարը նոյնպէս ողջունելի է, բայց, որչափ դրականապէս չէ լուծուած մեր հարցը եւ փախստական թրքահայութիւնը չէ վերադարձած իր հայրենիքը եւ միւս կողմէ որչափ ռուս քաղաքացիական կռիւները վերջ չեն գտած եւ Ռուսիոյ դիրքը անյայտ կը մնայ Հայաստանի հանդէպ, միացեալ կառավարութեան անմիջական իրագործումը մենք կը գտնենք անուանական, անօգուտ եւ վտանգաւոր եւ այն կարծիքին ենք թէ միացեալ կառավարութիւնը պէտք է կազմել այն ժամանակ, երբ վճռուած կը լինի հայկ. հարցը եւ երկու Հայաստանները փաստօրէն կը լինին միացեալ եւ ազատ :»

Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի խառն (fouliցիոն) *դահլիճի, ինչպէս նաեւ Փարիզի մէջ գործող զոյգ պատուիրակութիւններու միութեան հարցերուն շուրջ ժողովը նոյնպէս երկար խորհրդակցութիւն ունեցաւ, նկատի առաւ ընկ. Վ. Թէքէեանի զեկոյցը, որ տուած էր մեր ընկերներու սեղմ շրջանակին մէջ Հայաստանի կառավարութեան հետ ունեցած բանակցութիւններուն ձախողանքէն յետոյ, եւ յենուելով այն իրողութեան վրայ որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն այս պարագային ալ կառչած կը մնայ իր յաւիտենական մենա-*

մոլութեան վրայ, որոշեց պաշտպանել Ազգ. Պատուիրակութեան տեսակէտները այս հարցերուն շուրջ:

Յատուկ գլուխ մը պիտի յատկացնենք այս ցաւոտ հարցին, որուն շուրջ տիրող վէճն ու պայքարը տարիներ տեւեցին եւ անլուծելի մնացին:

Համագումարի բացման օրը ժողովին միաձայն որոշումով ողջոյնի հեռագիրներ ուղղուեցան՝

Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան վարչապետ Ա. Խատիսեանին.

Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ին.

Հայաստանի խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանին.

Հայ ազգային նորակազմ բանակի հրամանատար զօր. Նազարբէկովին.

Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Նուպարին.

Հայ ռազմիկ ոգիին հարազատ ներկայացուցիչ զօր. Անդրանիկին:

Համագումարը զբաղեցաւ նաեւ կուսակցութեան Հայաստանի Շրջանակի կազմակերպական ներքին խնդիրներով, ի մէջ այլոց, միաձայնութեամբ վաւերացուց յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ պատրաստուած շրջաբերականը եւ յանձնարարեց նորընտիր Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդին տպագրել եւ ժողովուրդին մէջ տարածել՝ գաղափար մը տալու համար Հայ Ռամկավար կուսակցութեան դաւանանքին եւ հիմնական սկզբունքներուն մասին:

Նկատի ունենալով որ հետաքրքրուողին համար այժմ շատ դժուարութեամբ կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել այդ շրջաբերականը՝ նոյնութեամբ պիտի դնեմ այստեղ:

Այս առիթով պիտի ըսեմ թէ մեր այս Բ. Համագումարին օրակարգի հարցերուն մէջ չմտցուեցաւ «ռուսական հարցը»՝ հետեւեալ նկատումներով:

Ռուսիա դեռ քաղաքացիական կռիւներու մէջ է եւ

յայտնի չէ թէ յաղթանակը ո՞ր կողմին պիտի մնայ: Յետոյ՝ Անդրկովկասի ժողովուրդներու՝ Հայերու, Վրացիներու եւ Ատրպէյճանցիներու մէջ տիրող համոզումն այն էր թէ կռուող կողմերէն մէկը կամ միւսը պիտի չուզէ այլեւս Կովկասեան լեռնաշղթայէն այս կողմը անցնիլ, մանաւանդ եթէ այդ յաղթանակը Խ. Ռուսիոյ մնայ, որ որդեգրած է ազգերու ինքնորոշման սկզբունքը, մասնաւորապէս Հայերուս համար կար Լենինեան դեկրետը: Եւ վերջապէս այդ օրերուն, այսինքն Թուրքիոյ պարտութենէն յետոյ մենք առաջնորդուած էինք այն յոյսով թէ իրենցմէ մէկուն ժամանակաւոր հոգատարութեան տակ յաղթական դաշնակից պետութիւնները պիտի ստեղծեն անկախ Հայաստան տաճկական Հայաստանի հողին վրայ, որուն Ռուսիոյ համաձայնութեամբ կրնայ կցուիլ նաեւ կովկասեան Հայաստանը եւ կազմել ամբողջական Հայաստան:

Ուրեմն այս շրջաբերականին պատրաստութեան ժամանակ աչքի առջեւ ունէինք մեր կուսակցութեան Ծրագիր – Կանոնագիրը եւ այն պատկերը որ կ'ուրուագծուէր մօտ օրերուն ստեղծուելիք Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանին մէջ:

Շրջաբերականը տպուած է փոքրածաւալ պրօշիւրի ձեւով, որուն շապիկին վրայ կը կարդանք.

Ռամկավար Մասնաճաշար

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԿԵԴՐ. ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ

ԵՐԵՒԱՆ

Տպ. «Հայրենիք», Ազատութեան փողոց

1919

Շրջաբերականին իբր յառաջաբան գրուած է հետեւեալը.

Համեւրոպական պատերազմի հետեւանքով, Հայ Ռամկավար կուսակցութեան հին ծրագրի, թէեւ երկ-

րորդական՝ բայց մեծագոյն մասը իր գոյութեան իրաւունքը կորսնցուցած ըլլալով, կուսակցութեանս Հայաստանի Կեդր․ Խորհուրդը, Շրջանային Պատգամաւորական ժողովի որոշման համաձայն, անհրաժեշտ համարեց ներկայ Շրջաբերականով համառօտակի ուրուագծել կուսակցութեանս գլխաւոր սկզբունքները, ուղեցոյց ծառայելու համար ընկերներուն իրենց գործունէութեան մէջ, ինչպէս նաեւ դէպի կուսակցութիւնս արթնցած հետաքրքրութիւն ցոյց տուողներուն՝ որոշ գաղափար տալու ռամկավարութեան էական սկզբունքներուն մասին, մանրամասնութիւնները թողնելով կուսակցութեանս ապագայ Ընդհանուր Ժողովին, երբ Խաղաղութեան վեհաժողովը վճռած կը լինի բովանդակ աշխարհի հետ նաեւ Հայաստանի վիճակը, եւ մեզ հնարաւորութիւն տուած կը լինի ստեղծուած պայմաններու մէջ, ճշդելու այն շօշափելի ձեւերը, որով մեր դաւանած սկզբունքները արտայայտութիւն պիտի գտնեն մեր հայրենիքին մէջ։

Հայ Ռամկ․ կուսակցութեան նպատակը

Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը կազմուած ըլլալով Թուրքիոյ Սահմանադրութեան վերահաստատումէն յետոյ՝ 1908 Թ․ իրեն մերձաւոր նպատակ ընտրած էր օրինական միջոցներով ձեռք բերել Թրքահայերու համար ազգային լայն իրաւասութիւններ Օսմանեան պետութեան մէջ։ Բայց այժմ, երբ մէկ կողմէ բարբարոս Թուրք պետականութիւնը վերջնականապէս քաղաքակիրթ աշխարհի առաջ ապացուցեց, որ ինքը անկարող է ուրիշները կառավարել, միւս կողմէ, երբ համեւրոպական պատերազմի ստեղծած պայմանները եւ մեր ըրած զոհողութիւնները չեն ժխտեր մեր ազգային իտէալի իրականացման հնարաւորութիւնը՝ Ռամկավարութիւնը կ՚ընդունի եւ կը հետապնդէ ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը, դաշնակից պետութիւններէն մէկի ժամանակաւոր հովանաւորութեան տակ։

Ի՞նչ է Ռամկավարութիւնը

Ռամկավարութիւնը (Դեմոկրատիա, Դեմոկրասի) կը նշանակէ ժողովուրդի գերիշխանութիւնը: Մի քաղաքական սկզբունք է այդ, որու համաձայն՝ ժողովուրդի մը համար չկայ ուրիշ աւելի բարձր հեղինակութիւն, քան նոյն այդ ժողովուրդի կամքը: Այս սկզբունքովը չէ որ կառավարուած է աշխարհը ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ: Երկար դարերու ընթացքին ժողովուրդները կառավարուած են ազնուապետական եւ միապետական սիստեմով, որ ամբողջ ժողովուրդը կ'ենթարկէր մէկ կամ մի քանի անհատներու բացարձակ եւ անսահման տիրապետութեան: Միապետը կամ ազնուականը կը համարուէր Աստուծոյ ներկայացուցիչը երկրի վրայ, եւ անոր հրամանները նուիրական եւ անառարկելի էին բոլորի համար: Ժողովուրդի կամքը ոչ մի նշանակութիւն չունէր: Երկար դարեր ժողովուրդները կրեցին այդ մեծ ու փոքր բռնակալներու լուծը, մինչեւ որ հետզհետէ ուժեղանալով, տնտեսապէս եւ բարոյապէս, ըմբոստացան միապետներու դէմ եւ պահանջեցին, որ ժողովուրդը ինքը լինի ինքզինքը կառավարողը եւ ոչ թէ ենթարկուի իրմէ անկախ մէկ կամ մի քանի անհատներու քմահաճոյքին: Երկարատեւ եւ ծանր կռուով, արիւնի գետերով ժողովուրդները յաջողեցան իրենց բռնակալներէն գրաւել իշխանութիւնը, աւելի կամ նուազ լիակատար ձեւով: Անկատար ձեւը եղաւ սահմանադրական միապետութիւնը, որմով իշխանութիւնը չի պատկանիր ամբողջութեամբ ոչ միապետին եւ ոչ ժողովուրդին, այլ բաժնուած է անոնց մէջ եւ իւրաքանչիւր կողմի իրաւունքներու եւ պարտականութիւններու սահմանը որոշուած է մի պետական պայմանագրութեամբ որ կը կոչուի Սահմանադրական Օրէնք: Իսկ աւելի լիակատար ձեւը եղաւ Հանրապետութիւնը, որով բոլորովին ջնջուեցաւ միապետի եւ առ-

հասարակ ժողովուրդէն չընտրուած մարդոց իշխանութիւնը եւ ժողովուրդը ինքը դարձաւ իր միակ կառավարիչը։ Ինքզինք կառավարելու համար ժողովուրդը ստեղծեց իր ազգային խորհրդարանը, բարլամէնթ, որ կազմուած է բոլոր քաղաքացիներէն ընտրուած երեսփոխաններէն, եւ կը կազմէ ամենաբարձր հեղինակութիւնը բովանդակ ազգին մէջ, որ կու տայ բոլորի համար պարտադիր օրէնքներ ու որոշումներ եւ զանոնք գործադրել կու տայ իրմէ ընտրուած եւ իրեն ենթարկուող մի նախարարական մարմնի միջոցով։ Այս կերպով վերցուեցաւ իշխանութեան գերբնական, աստուածային հանգամանքը եւ ժողովուրդները տէր դարձան իրենց ճակատագրին, ազատուեցան իրենց ստրկական դրութենէն, ճանչցուեցաւ բոլոր մարդոց հաւասարութիւնը օրէնքի առաջ եւ մարդիկ ազատ համարուեցան ընելու ինչ որ հաճելի էր իրենց, պայմանով միայն, որ այդ արարքները չվնասէին ուրիշներու շահերուն կամ ազատութեան։

Մարդկութեան համար նոր դարագլուխ էր սա, ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան դարագլուխ։

Ռամկավարութիւնը այդ սկզբունքի արտայայտութիւնն է։ Նա կը պահանջէ որ ունեցէ երկրի մէջ, պետական ամենաբարձր իշխանութենէն սկսած մինչեւ ամենայետին գիւղական կամ թաղական իշխանութիւնը, ստանձնեն միայն ժողովուրդի քուէով ընտրուածները, նա կը պահանջէ որ բոլոր չափահաս քաղաքացիներու քուէն լինի վերին հեղինակութիւնը հասարակական բոլոր խնդիրներու կարգադրութեան մէջ։ Ռամկավարութեան քաղաքական իտէալն է բացարձակ հանրապետութիւն, իսկ սահմանադրական միապետութիւնը կ'ընդունի իբրեւ անցողական եւ ժամանակաւոր երեւոյթ։

Ի՞նչ կը պարտադրէ Ռամկավարութիւնը

Քանի դեռ ձեռք չէ բերուած ժողովուրդի գերիշխանութիւնը, ազգ. գերիշխան խորհրդարանը, քանի դեռ չկայ ազատ արտայայտուելու եւ գործելու հնա-

բաւորութիւն, ռամկավարութիւնը կ'ընդունի յեղափոխական գործունէութիւնը, բռնի ոյժի կիրարկումը պետական կազմը փոխելու համար, բայց երբ հաստատուած է ընդհանուր եւ ազատ քուէարկութիւն, երբ երկրի վերին հեղինակութիւնը կը կազմէ ազգ. խորհրդարանը եւ անոր առջեւ պատասխանատու նախարարութիւնը, ռամկավարութիւնը, հետեւողական իր սկզբունքներուն, կը մերժէ որեւէ յեղափոխական կամ բռնի գործողութիւն, որ պիտի նշանակէր փոքրամասնութեան տիրապետութիւնը մեծամասնութեան վրայ եւ բռնակալութեան հին սկզբունքի յարութիւն առնելը նոր ձեւի տակ: Ռամկավարութիւնը կը պահանջէ որ պետութեան եւ հասարակութեան բոլոր գործերը, նախարարական իշխանութենէն սկսած մինչեւ քաղաքապետութիւնները, քաղաքներու, գիւղերու եւ թաղերու համայնական գործերը, ինչ որ ալ ըլլան, կառավարուին միայն ժողովուրդի ուզած ձեւով եւ անոր ընտրած անձերով, իսկ ժողովուրդի քուէն շահելու համար՝ թոյլատրելի է միայն ազատ պրոպականտը: Այդպէս նաեւ հանրային բոլոր հաստատութիւններու վերաբերմամբ այն ժողովուրդներուն, որ չունին սեպհական քաղաքական անկախութիւն: Բռնութիւնը, սպառնալիքը եւ ամէն կարգի արգելիչ միջոցներ, որոնց կողմէ ալ ըլլան եւ ինչ լաւ նպատակներ ալ վերագրեն իրենց, բացարձակ ոճիր են ռամկավարութեան դէմ եւ ժողովուրդը կը տանին դէպի ստրկացում եւ հին բռնապետութիւնը, որմէ ազատուելու համար հարկ կ'ըլլայ վերանորոգել անցեալի մէջ թափուած դարերու հերոսական ճիգերը եւ արեան հեղեղները:

Ռամկավարութիւնը ազատ պրոպականտի կուսակցութիւն է

Որպէսզի որեւէ ժողովուրդի ինքնիշխանութիւնը արդիւնաւոր ըլլայ, պէտք է որ նա մտաւորապէս եւ բարոյապէս ի վիճակի ըլլայ իր խօսքն ըսելու իր կեան-

քին հետ կապ ունեցող բոլոր խնդիրներու մասին: Այդպատճառով անհրաժեշտ է, որ ժողովուրդի մէջ տարածուի պարտադրիչ կրթութիւն, որպէսզի ոչ ոք անգիտակցաբար չտայ իր քուէն: Անհրաժեշտ է անընդհատ մարզել ժողովուրդի միտքը, զգացումներն ու կամքը, որպէս զի նա կարողանայ օգտագործել իր ինքնիշխանութիւնը եւ ամուր պահել ու զարգացնել իր վայելած բարիքները: Անհրաժեշտ է ստեղծել այնպիսի միջոցներ, որ ժողովուրդի բոլոր անհատները, եւ ոչ թէ միայն անոր մէկ մասը, կարողանան վայելել բնութեան բարիքները, իրենց աշխատանքին արդիւնքը: Իսկ այդ բոլորը կը պահանջեն ժամանակ, յարատեւ աշխատանք, ընդարձակ եւ բարդ ուսումնասիրութիւններ, նիւթական եւ բարոյական ահագին զոհաբերութիւններ, միմշտական վերելք դէպի կեանքի լաւագոյն ձեւերը, որոնք եւ նուիրուած են իսկական ռամկավարական կուսակցութիւնները բոլոր երկիրներու մէջ:

Ռամկավարութիւնը բնաշրջական (Էվօլիւսիօնիստ) կուսակցութիւն է

Ռամկավարութիւնը, չընդունելով ազատ կարգերու մէջ բռնի յեղափոխական գործողութիւններ, կը թողու որ ժողովուրդի հետզհետէ զարգացող գիտակցութիւնը իր ազատ կամքովը ստեղծէ իրեն համար կեանքի աւելի լաւ ձեւեր, համոզուած լինելով, որ մարդկային ընկերութիւնը, ինչպէս բուսական եւ կենդանական աշխարհը, կը յառաջդիմէ դանդաղ բնաշրջումով, ոստում չըկայ պատմութեան մէջ, եւ ամէն յեղափոխութիւն կամ բռնի արարք, որով փոքրամասնութիւնը կը յաջողի ձեռք բերել այս կամ այն կարգադրութիւն, հակառակ մեծամասնութեան կամքին, առաջ կը բերէ անբաղձալի ցընցումներ եւ անկարգութիւն ժողովուրդի մէջ, կը խանգարէ անոր յառաջդիմութեան բնականոն ընթացքը, առանց հասնելու իր փափաքած արդիւնքին, որովհետեւ անխուսափելի հակազդեցութիւնը (ռէաքսիոն) կու գայ ոչնչացնել՝ մէկ վայրկեանի համար ձեռք բերուած այդ-

յաջողութիւնը եւ վերստեղծել իրերու նախկին դրութիւնը։

Մարդկութիւնը կը յառաջդիմէ ոչ ատրճանակով եւ ոչ ռումբով։ Գիտութիւն, գրականութիւն, ընտանիք, դպրոց, կրօն, ազատ քուէարկութիւն, տնտեսական գործունէութիւն, վերջապէս խաղաղ կուլտուրական յարատեւ աշխատանք — այդ ճանապարհով է որ ժողովուրդները ձեռք կը բերեն յառաջդիմութիւն եւ բախտաւորութիւն եւ ոչ թէ յանկարծական բռնի միջոցներով, որոնց սիրահար են այնպիսի տարրեր եւ կուսակցութիւններ, որ ընդունակութիւն չունին նուիրուելու ծանր եւ համբերատար աշխատանքի, այլ կ'ենթադրեն երկնքի թագաւորութիւնը բերել երկրի վրայ մէկ հարուածով, ժողովրդական զանգուածներու՝ կամ անոնց մէկ մասի ռոպէական բռնկումներով։

Ռամկավարութիւնը համաժողովրդական կուսակցութիւն է

Ռամկավարութիւնը իբրեւ քաղաքական միութիւն, կ'ընդունի բովանդակ ազգը եւ ոչ թէ անոր այս կամ այն դասակարգը, եւ իր ջանքերուն առարկան կ'ընէ այդ ազգին եւ ոչ թէ միայն անոր այս կամ այն դասակարգին շահը, ինչպէս որ մարդու ձգտումներուն առարկան իր ամբողջ մարմինն է, եւ ոչ թէ անոր միայն այս կամ այն անդամը կամ գործարանը։ Ազգին մէջ թէեւ կան զանազան դասակարգեր, հողագործ, արհեստաւոր, վաճառական, բանուոր, մտաւորական եւ այլն, բայց այս բոլորը իրենց սեպհական, առանձնայատուկ շահերը կարող են ապահովել միմիայն այն ատեն, երբ բովանդակ ազգի, զայն կազմող բոլոր տարրերու անհրաժեշտ շահերը ապահովուած են։ Այդ դասակարգերը կարող են ներքնապէս մասնակի հակադիր շահեր եւ հակամարտութիւններ ունենալ իրարու հանդէպ, բայց ունին նաեւ ընդհանուր շահեր, որոնք անհրաժեշտ է պահպանել միացեալ ուժերով, որոնց կորուստը կործանարար է բոլորին համար, ինչպէս որ նաեւ ընկեր-

մումը կործանարար է բոլոր իր մէջ գտնուողներու համար, ինչքա՛ն ալ անոնք իրարու թշնամի եղած լինէին: Ռամկավարութիւնը հաւատք ունի որ ժողովուրդի բոլոր դասակարգերն ալ կը պարունակեն իրենց մէջ ողջամիտ անհատներ, որ ընդունակ են իրենց նեղ եսէն վեր բարձրանալու եւ իրենց շահերը պատշաճեցնելու միւս դասակարգերու շահերուն, մանաւանդ շահի ետեւէն նկատելու բովանդակ ազգի շահը: Նա ամէն ջանք կը թափէ որ այդ գիտակցութիւնը գրաւէ հետզհետէ ժողովուրդի աւելի լայն խաւեր: Այդ գիտակից տարրերուն վրայ է որ կը յենուի ռամկավարութիւնը. Նա հաւատք ունի մարդկային բանականութեան եւ ժողովրդական բոլոր տարրերու համերաշխ գործակցութեան վրայ:

Կան քաղաքական կուսակցութիւններ (ընկերվարականներ) որո՛նք իրենց գործունէութեան նպատակը կը դնեն միայն ժողովուրդի մէկ դասակարգը, բանուորութիւնը, եւ անոր մասնակի շահերէն զատ ուրիշ շահ չեն ուզեր՝ ճանչնալ: Բայց այդպիսիները անպատասխանատու քարոզիչներ են, որոնց քարոզի սխալ ըլլալը եւ անոր վտանգաւոր հետեւանքները ակնյայտնի չեն ըլլար միայն խաղաղ ժամանակները, երբ վտանգը ծածկուած է, մանաւանդ ուրիշ աւելի զօրեղ եւ կառավարութեան գլուխը գտնուող կուսակցութիւններու աշխատանքի շնորհիւ, որոնք կը ղեկավարուին լայն ժողովրդական տեսակէտներով: Ընդհանուր երեւոյթ է որ ամէն անգամ, երբ ընկերվարական անհատներ անցած են կառավարական գործերու գլուխը, թողած են իրենց նեղ դասակարգային տեսակէտը եւ սկսած են աշխատիլ համաժողովրդական ծրագրով: Իրերու ընթացքը, կեանքի մօտիկ շփումը երեւան հանած է իրենց նախկին տեսակէտի սխալ ըլլալը: Մարդիկ հարկադրուած են ընդունիլ որ անկարելի է ապահովել դասակարգերու շահը եւ զանց առնել ազգը, ինչպէս անկարելի է զբաղիլ միայն անոր մէկ մասի ապահովութեամբը եւ նկատի չունենալ ամբողջը: Սոսկ դասակարգային շահերը նկատի ունե-

ցող կուսակցութիւնները այն օգուտը միայն ունին, որ ուշադրութիւն դարձնել կու տան այդ դասակարգերուն աննպաստ վիճակին վրայ եւ կը ստեղծեն անոր ի նըպաստ շարժում տրամադրութիւն. բայց այդ կերպ կուսակցութիւններ օգտակար կարող են ըլլալ միայն այն պարագային, երբ գոյութիւն կ'ունենայ ուժեղ ռամկավարական մի կուսակցութիւն, որ կը միացնէ ժողովուրդի բոլոր խաւերու ձգտումները մի ընդհանուր ուղղութեան մէջ եւ կը վարէ ազգի նաւը: Առանց այդ կերպ միացնող կեդրոնի, սոսկ դասակարգային կուսակցութիւնները կը հանդիսանան քայքայիչ եւ ոչ թէ շինող, գրական ազդակներ ազգերու կեանքին մէջ:

Ռամկավարութիւն ազատական կուսակցութիւն է

Ռամկավարութիւնը չէր կարող յեղափոխական ըլլալ, եթէ ազատութիւնը ապահովուած չլինէր ժողովուրդի համար: Ազատութիւնը ռամկավարութեան գոյութեան անհրաժեշտ պայմանն է, միայն ազատութեան մէջ հնարաւոր է ժողովուրդներու խաղաղ եւ արագ յառաջդիմութիւնը: Այդ պատճառով ալ ռամկավարութիւնը իր սկզբունքներուն հիմնաքարը դարձուցած է ազատութիւնը: Ազատութիւն խօսքի, մամուլի, ժողովներու, միութիւններու, գործադուլներու: Ազատութիւնը այնքան անհրաժեշտ է ժողովուրդներուն, ինչքան իրենց շնչած օդը: Սա այսօր անվիճելի ճշմարտութիւն կը համարուի բոլորի կողմէ, բայց յաճախ միայն թուղթի վրայ: Մենք Հայերս գիտենք թէ ի՛նչպէս մեր մէջ նոյնիսկ յեղափոխութեան եւ ազատութեան անունով գործողները իրենց կարգին հանդիսացած են ազատութեան սպանիչներ, արգիլելով հակաճառութիւններ, բռնի միջոցներու դիմելով ժողովուրդի եւ իրենց գաղափարական հակառակորդներու հանդէպ, նախատելով, սպառնալով, ծեծելով, սպաննելով, եւ եւ այդ կերպով իրենց կամքը բռնի պարտադրելով ժողովուրդին: Ռամկավարութիւնը ժողովուրդի եւ ազատութեան հանդէպ ամենածանր ոճիր կը համարի այդ կը-

գի բոլոր բարքները եւ իր բովանդակ միջոցներով կը կռուի բռնապետութեան այդ գլուելի մնացորդներուն դէմ։

Իբրեւ ազատութեան եռանդուն պաշտպան՝ ռամկավարութիւնը սովորութիւն է եղած կոչել նաեւ ազատական (լիպերալ) կուսակցութիւն։

Ռամկավարութիւնը ազգային կուսակցութիւն է

Վերը բացատրուածներէն յայտնի է ինքնին, որ ռամկավարութիւնը ազգային է, այսինքն կը պաշտպանէ ազգի շահը իբրեւ մի հաւաքական միութեան շահ։ Նա ազգային զգացումը կը համարի մի դրական եւ ստեղծագործող ազդակ մարդկային պատմութեան մէջ եւ զայն ջնջելու ձգտումը ապարդիւն եւ վնասակար։ Բնութեան մէջ աւելորդ ոչինչ չկայ. հայրենիքի, ազգի սէրը, նոյնպէս իրենց ներկայ գոյութեան անխուսափելի մէկ արտայայտութիւնն է որ իր սեպհական դերն ունի կատարելու ընկերային յառաջդիմութեան մէջ։

Ազգայնականութիւնը չի նշանակեր ատելութիւն միւս ազգերու հանդէպ, ինչպէս ընտանեսիրութիւնը չ՚ենթադրեր ատելութիւն դէպի ուրիշ ընտանիքները։ Ազգերը մեծ ընտանիքներ են եւ անոնց զաւակները իրենց առաջին պարտականութիւնը համարելու են աշխատելու նախ իրենց ընտանիքին համար եւ ապա միւսներուն, որոնք ունին արդէն իրենց համար աշխատողներ։ Աշխատելով իրենց ազգին համար՝ մարդիկ աշխատած կը լինին մրդկութեան համար։ Չկայ մարդկութեան ոեւէ մաս որ չներկայանայ այս կամ այն ազգի ձեւի տակ, եւ անհատը մարդկութեան օգտակար լինելու համար պէտք է օգտակար լինի անհրաժեշտօրէն ոեւէ ազգի, իսկ անհատի համար գործունէութեան ամենայարմար գետինը իր ազգութիւնն է, որուն լեզուն, բարքերը, հոգեբանութիւնը ծանօթ են իրեն, որուն վրայ ազդելու համար նա ունի բազմաթիւ միջոցներ եւ յարմարութիւններ։

Յարձակողական ազգայնականութիւնը, շովինիզմը,

ազգային ողջմտութենէ շեղումն է, հիւանդոտ այլասերումն է: Ռամկավարութեան նշանաբանն է՝ յարգանք բոլոր ազգերու ազգային իրաւունքներուն եւ ազատ ազգերու եղբայրական դաշնակցութիւն:

Ռամկավարութիւն եւ Ընկերվարութիւն

Դրամագլուխը եւ մեքենական արդիւնաբերութիւնը, մանաւանդ վերջին դարու ընթացքին, առաջ բերին քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ հարստութեան հըսկայական աճումն, բայց այդ հարստութեան անհամաչափ բաշխումը դրամատէրներու եւ գործաւորներու մէջ՝ առաջիններուն տուաւ կեանքի ամէն տեսակ բարիքներու անլուր ճոխութիւն, իսկ վերջիններուն՝ ապրուստի ամէն միջոցէ զրկուած ընչազուրկ (պրոլետար) գործաւորներուն՝ մի խեղճ եւ չարքաշ կեանք, եւ որովհետեւ մեքենայի հանդէս գալովը՝ ժողովուրդի խիստ բազմաթիւ տարրերը զրկուած էին իրենց փոքրիկ արհեստանոցներէն եւ ապրուստի միջոցներէն եւ գործաւոր դարձած դրամատիրութեան, ստեղծուեցաւ մի գործաւորական հարց, որ քաղաքակրթուած մարդկութեան այժմեայ ընկերային ամենակենսական հարցն է: Ի՞նչպէս վերացնել գործաւոր դասի թշուառութիւնը: Այս հարցին օրինաւորութիւնը կ՚ընդունի ռամկավարութիւնը, եւ ամէն ջանք կը թափէ անոր բաւարար լուծում տալու: Իբրեւ առաջին եւ ամենաուժեղ զէնք, ռամկավարութիւնը կատարեալ ազատութիւն կու տայ բանուորին խօսելու, գրելու, միութիւն կազմելու, գործադուլ ընելու: Հոգեպէս զարգանալով եւ միութիւններ կազմելով՝ բանուորները կը դառնան ոչ՛ թէ այլեւս դրամատէրերու ամէն քմահաճոյքին, ամէն անարդար կարգադրութեան հլու ստրուկներ, այլ մի մեծ ուժ, որ իր կարգին՝ գործադուլի սպառնալիքով, կը ստիպէ դրամատէրին չափաւորել իր ախորժակները եւ կը կորզէ անկէ հետզհետէ նոր զիջումներ: Բանուորական միութիւնները այդ կերպով կը դառնան բանուորներու ձեռքին մի ուժեղ զէնք, որով անոնք իրենց սեպհական մի-

ջոցներով կարող կ՚ըլլան բաւարարել իրենց պահանջները։ Բայց միայն բանուորներու սեպհական աշխատութիւնը չի բաւեր բանուորական հարցը արմատապէս լուծելու համար, անհրաժեշտ կը դառնայ նաեւ կառավարութեան միջամտութիւնը։ Ռամկավարութիւնը, մեկնելով համաժողովրդական տեսակէտէ եւ խնդրի բանաւոր եւ հասունցած լինելը կամ ոչ մանրակրկիտ քննութեան ենթարկելով, ըստ այնմ կ՚որոշէ կառավարութեան կողմէ ըլլալիք կարգադրութիւնը կամ յայտարարուելիք օրէնքը։ Ռամկավարութիւնը չ՚ընդունիր որ ընկերային հարցը կարելի է դիւրութեամբ արմատապէս լուծել, այլ կը բարձրանայ միշտ բարելաւումէ բարելաւում, հաւատալով որ միայն այդ կերպով, միայն բնաշրջական աստիճանական վերելքով կարելի է յաղթել այն ենթակայական եւ առարկայական արգելքները, որ կը խափանեն ընկերային – տնտեսական խնդրի վերջնական եւ խաղաղ լուծումը։ Ռամկավարութիւնը դէմ է, ընկերային հարցը լուծելու նպատակով, դիմելու բռնութիւններու կամ տալու յախուռն որոշումներ, կատարելու յանկարծական ոստումներ, ոչ թէ դէմ լինելով բանւորներու դրութեան անմիջական բարելաւումին, տնտեսական անհաւասարութեան մեծ հարցի արմատական լուծումին, այլ որովհետեւ հաւատացած է որ բուն իսկ բանուորութիւնը նման անխորհուրդ կարգադրութիւններէ ոչինչ չշահելէ զատ՝ մեծապէս պիտի վնասուի։ Հասարակական կեանքը չափազանց բարդ եւ կնճռոտ է. անոր որեւէ մասի վրայ եղած հիւանդութիւնը դարմանելու համար՝ պէտք է իսկական բժշկի պէս քննել ամբողջ մարմինը, ուսումնասիրել հիւանդութեան ծագման պատճառները, գիտնալ թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ գոյութիւն ունին հիւանդ եւ առողջ մասերու մէջ, գիտնալ գործածուելիք դարմանի յատկութիւնները եւ անոր թէ՛ հիւանդ մասին եւ թէ ամբողջ մարմնի վրայ ունենալիք ազդեցութիւնը եւ այլն։

Այս կերպ գիտական բարեխղճութեամբ կը մօտե-

նայ ռամկավարութիւնը ընկերային խնդրին. նա չի կըրնար, ինչպէս յաճախ խորհուրդ կու տան, կը սպառնան գանազան ծայրայեղ կուսակցութիւններու անպատասխանատու շէֆերը եւ բանուորական տղէտ կամ թերուս խըմբակցութիւնները, գոհացնել յայտնուած բոլոր պահանջները եւ կայացնել յախուռն որոշումներ, ինչպէս այդ սովորութիւն է բոլոր տղէտ եւ յանձնապաստան բըժիշկներու: Այդ տեսակ չմտածուած քայլեր, կեանքի զարգացման անհամապատասխան կարգադրութիւններ, ծանր խառնաշփոթութիւն կը ստեղծեն ժողովուրդի հասարակական, տնտեսական կեանքին մէջ, երեւան կու գան այնպիսի անպատեհութիւններ, որ առաջուց անհնար էր նախատեսել, կը սկսի ընկերային, տնտեսական կազմալուծումը, որմէ կը տուժէ ամէնէն առաջ ինքը բանուորութիւնը եւ ահագին վնասներէ յետոյ հարկ կը լինի վերադառնալ նորէն նախկին դրութեան:

Ռամկավարութիւնը համամիտ է ընկերվարական կուսակցութիւններուն, ցորչափ անոնք կը պահանջեն բանուորական պահանջներու աստիճանական բաւարարում, բայց դէմ է անոնց զուտ դասակարգային նեղ տեսակէտէ բղխած մաքսիմալ պահանջներուն եւ չ՚ընդունիր ընկերային հարցի ապագայի նկատմամբ անոնց այժմէն կազմած ծրագիրը, որուն համաձայն պիտի վերնայ մասնաւոր սեփականութիւնը, արդիւնաբերութեան բոլոր միջոցները պիտի գրաւուին եւ անցնին կառավարութեան ձեռքը եւ կառավարութիւնն ինքը պիտի ստանձնէ արդիւնաբերական ձեռնարկներու եւ ապրանքներու կանոնաւոր արտադրութիւնն եւ բաշխումի հսկայական գործի բացարձակ տիրապետութիւնը: Իբրեւ բնաշրջական կուսակցութիւն, ռամկավարութիւնը չի կրնար ընդունիլ ապագան մեր քմահաճ ծրագիրներուն ենթարկելու կարելիութիւնը. Նա աւելորդ կը համարի կազմել հեռաւոր ապագայի մասին որեւէ ծրագիր, հաւատալով որ ապագան պիտի կազմուի այնպէս, ինչպէս որ կեանքը իր աստիճանական զարգացումովը կը ստեղ-

ծէ պայն եւ ոչ թէ մարդոց ա փրիօրի կայացուցած որոշումներով:

Դրամատիրութիւնը բարիք է

Ընկերվարական մամուլը եւ աժանագին հրատարակութիւնները ժողովուրդի թերուս մասին մէջ այն համոզումը գոյացուցած են, թէ դրամատիրութիւնը (կապիտալիզմ), բուրժուական կարգերը, մեծ, սոսկալի չարիք են: Բայց դա վերին աստիճանի սխալ եւ յետադիմական կարծիք է: Բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ այսօր կը տիրեն բուրժուական կարգեր, բայց ոչ ոք չի համարձակիր ըսելու, որ Եւրոպան եւ Ամերիկան աւելի գէշ դրութեան մէջ են, քան այն նախնական, տնտեսապէս յետամնաց երկիրները, ուր այդ կարգերը շատ թոյլ են արտայայտուած, օրինակ՝ Թուրքիան, Պարսկաստան, Աֆղանիստան եւլն.: Արեւմտեան երկիրներու բովանդակ քաղաքակրթութիւնը, որ մեզ համար երազ կը թուի, երկաթուղիներ, գործարաններ, մեքենաներ, համալսարաններ, հանրային, գիտական եւ գրական հաստատութիւններ եւայլն, բոլորը ստեղծուած են դրամատիրութեան ուժով եւ մեքենական արդիւնաբերութեան հաստատումով: Ուր որ դրամագլխի ոյժը կը մտնէ, հոն կը մտնեն նաեւ գիտութեան եւ բազմադարեան քաղաքակրթութեան բոլոր բարիքները, այդ գործօնը, իր սեպհական շահին համար միայն ստեղծագործելով, կը գործէ անգիտակցաբար բովանդակ հասարակութեան համար և իր զարգացումովն իսկ կը հարկադրուի ծառայել պատմական յառաջդիմութեան: Անոր գէշ կողմերը յարատեւ չեն, անոնք իրենց ձեռքովը կը փորեն իրենց սեպհական գերեզմանը:

Ռամկավարութիւնը, ուրեմն ոչ թէ կը կռուի բուրժուական կարգերու հաստատման եւ զարգացման դէմ, այլ ամբողջ ոյժովը կը ձգտի նպաստել անոր, իբրեւ բացարձակապէս միակ միջոցի, որ կարող է ստեղծել հասարակական հարստութիւն, յառաջդիմութիւն եւ եւ բաղդաւորութիւն:

Ընկերվարութիւն եւ Թիւրքահայաստան

Նկատի ունենալով մասնաւորապէս Թիւրքահայաստանի մինչ այժմեան նահապետական, աւատական կարգերը եւ վերջին բնաջնջող ջարդերու եւ քանդումներու հետեւանք եղող համատարած ամայութիւնն ու նիւթական ստեղծագործութիւններու բացարձակ ոչնչացումը, ռամկավարութիւնը բոլորովին անտեղի, յետադիմական եւ կործանարար կը գտնէ որեւէ դասակարգային կռիւ, ընկերվարական պրոպականտ կամ հակառակութիւն դրամատիրութեան դէմ: Կործանարար կը գտնէ Թիւրքահայութեան զանազան խաւերուն մէջ արուեստական կերպով բացուող պառակտումներն եւ ընդհակառակն՝ ամէն միջոցներով կը ձգտի իրականացնել հայ գործօն ոյժերու ընդհանուր միութիւնը մի ազգային, համաժողովրդական մեծ կուսակցութեան մէջ, համոզուած լինելով որ միայն այդ կերպով կարելի կ'ըլլայ հայ կեանքէն անհետացնել գաղափարազուրկ եւ ջլատող թայֆայականութիւնը, որ անցեալին մէջ բաժան բաժան ըրաւ մեր ոյժերը զօրեղ եւ նենգամիտ թշնամիի հանդէպ եւ այժմ, հայ կեանքի ամենաբախտորոշ վայրկեանին, կը սպառնայ միեւնոյն եղանակովը վատնել մեր արնաքամ եղած ժողովրդի վերջին ոյժերը եւ թոյլ տալ, որ Հայը չունենալով անհրաժեշտ միութիւնն ու կորովը, ընկճուի զինք շրջապատող աննպաստ պայմաններու յամառ ճնշումէն, եւ նորէն հայրենիքէն դուրս փնտռելով իր ապահովութիւնն եւ առաջդիմութիւնը, անհետանայ ընդ միշտ աշխարհի երեսէն, ուր ուժեղներու եւ կեանքին յարմարուողներու համար միայն տեղ կայ:

Հայ Ռամկ. կուսակցութիւնը համոզուած է թէ անկարելի է մէկ կողմէ քարոզել «դասակարգային անհաշտ պայքար» եւ միւս կողմէ համախմբել հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերը մի նպատակի շուրջ, ինչպէս կը յայտարարեն ոմանք, համոզուած լինելով որ միեւնոյն կուսակցութիւնը չի կրնար ունենալ երկու իրարու հակառակ ուղղութիւն, եւ որ այդ կուսակցութեան կողմէ

մղուած անհաշտ դասակարգային պայքարը անկարելի է որ անհաշտ տրամադրութիւն եւ թունաւոր պառակտումներ չստեղծէ հայութեան մէջ եւ զերոյի չվերածէ այն ազգային միացեալ գործունէութիւնը, որ իր ազգային վերածնունդի շէմքին կանգնած մեր ցեղին համար մահու եւ կենաց խնդիր է:

Հայ Ռամկավարութիւնը կոչ կ'ուղղէ ամբողջ հայութեան, անխտիր — ուսուցիչ, քահանայ, քաղաքացի, գիւղացի, գործաւոր, հարուստ, աղքատ, բոլորուն մեր ազգի Ֆիզիքական եւ հոգեկան պահպանման, հայ ազատագրութեան, մեր աւերուած հայրենիքի վերաբնակեցութեան եւ վերաշինութեան գործին շուրջ, Հայ Ռամկ. կուսակցութեան դրօշակին տակ, որ համաժողովրդական է, որ միութեան եւ գործի նշանաբանն է եւ ոչ թէ կեղծ — դասակարգային սպանիչ ատելութիւններու եւ քայքայման:

Կուսակցական սնափառութիւնը չէ որ մեզ այս յայտարարութիւնն ընել կու տայ, այլ ազգային միութիւն, կեդրոնական — համաժողովրդական կուռ կազմակերպութիւն մը ունենալու հրամայողական կարիքը, եւ որովհետեւ հայ ընկերվարական կուսակցութիւնները չեն համաձայնիր — գէթ մինչեւ այսօր — թողնել իրենց հեռաւոր նշանաբանները եւ մօտաւոր նպատակին համար կազմել մի համազգային կուռ միութիւն, մենք ուրիշ ճամբայ չենք տեսներ, բայց եթէ հրապարակ գալ առանձին, մեր սեպհական կուսակցութեան անունով եւ յորդորել հայ ցիրուցան հատուածներուն միանալ այդ կազմակերպութեան շուրջը, ույժ տալ անոր, ամրացնել անոր շարքերը եւ ձեւացնել այդ կերպով այն ուժեղ կեդրոնական կուսակցութիւնը, որու չգոյութիւնը, վերջին քառորդ դարու մեր ազատագրական ձգտումներու շրջանին, հայ ժողովուրդը մատնեց անպատասխանատու, ծայրայեղ տարրերու կործանիչ գործունէութեան: Այժմ հայ ժողովուրդի ինքնապահպանման բնազդը պէտք է խօսի: Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը ունե-

ցեր է ցարդ ոչ մեծաթիւ հետեւողներ եւ այդ շատ հասկանալի պատճառներով: Մեզ շրջապատող խաւարը եւ աննորմալ պայմանները մթնեցուցած են մեր ժողովուրդի գիտակցութիւնը եւ աւելի ասպարէզ տուած են անոնց, որ ամբոխին հաճելի խօսքեր ըսելու եւ զայն պատրանքներով սնուցանելու գաղտնիքին մէջ փնտռած են իրենց յաջողութիւնը: Իսկ յաջողութեան արդիւնքը այն դառն պտուղներն են, որ այսօր կը վայելէ հայ ժողովուրդը, ենթարկուելով պատմութեան մէջ աննախընթաց թշուառութեան: Բայց այդ պարագան մեզ չէ յուսահատեցուցեր, մենք պէտք է խորհինք ոչ թէ այն մասին թէ ի՛նչ ենք, այլ ի՛նչ պէտք է ըլլանք: Մենք եւ հայ ժողովուրդի հսկայ մեծամասնութիւնը, որ կողմնակից ենք համազգային միութեան, որ դէմ ենք դասակարգային անժամանակ եւ անիմաստ պառակտումներու, իրաւունք չունինք անգործ նստելու մեր ուժերու եւ յարմարութիւններու անբաւականութիւնը նկատի ունենալով: Որ եւ է ժողովուրդ իր ուժերը իր մէջէն քաղելու է, ինչ նիւթական-բարոյական դիրքի վրայ ալ որ գտնուի: Հայութեան այն մասն ալ, որ անձկութեամբ գործունէութեան նոր ուղիներ փնտռելու ետեւէ է, առանց վարանելու համախմբելու է իր ուժերը կազմակերպութեան մը մէջ: Այդ համախմբումն է որ պիտի ստեղծէ հարկաւոր եղած հեղինակութիւնը բարոյական ու նիւթական ոյժը եւ հնարաւորութիւն տայ գործնական մանրամասնութիւններով զարգացնելու այն ուղղութիւնը, որուն գլխաւոր ձեւերը պարզեցինք ներկայ շրջաբերականովը:

Քիչ շատ ուշադիր դիտողութիւն մեր կեանքի վերջին տարիներու իրադարձութիւններուն վրայ՝ պիտի համոզէ իւրաքանչիւր Հայը, որ կազմակերպութիւնը միակ ամուր ձեւն է հասարակական գործունէութեան: Անկազմակերպ մասսայի բոլոր ըմբոստութիւնները, ալեկոծումները, բողոքները, քամիի պէս կ՚անցնին եւ կեանքը կը մնայ հոն ուր որ էր: Հայութիւնը պէտք է

պլայ այժմ այդ ձեւի գործունէութեան անօգուտութիւնը, պէտք է համոզուի որ առանց կազմակերպութեան նա ոչինչ կ'արժէ, թէեւ հարիւր հազարներ ունենայ, պէտք է գիտնայ թէ միայն կազմակերպուած գործունէութիւնն է, որ հետք կը թողնէ կեանքի վրայ եւ կը յարատեւէ տարիներու ընթացքին մէջ, դառնալով ժողովուրդներու յառաջդիմութեան մեծագոյն ազդակներէն մէկը:

Թիւրքահայ ժողովուրդը, եթէ կ'ուզէ վերջապէս պատկանիլ մի կազմակերպութեան, եթէ կ'որոշէ հետեւիլ մի նշանաբանի, ուրիշ նշանաբան չի կրնար ունենալ, բացի Հայ Ռամկավարական կուսակցութեան նշանաբանը: Անոր համաժողովրդական սկզբունքն է միայն, որ կը համապատասխանէ հայ ժողովուրդի բնազդաբար զգացած, բայց ցարդ գոհացում չգտած հայ ազգային միութեան պահանջին:

●

ԱՆՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՔՈԱԼԻՍԻՈՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԻԱՑԵԱԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ ՇՈՒՐՋ

1919ի Մայիս 28ին Հայաստանի հանրապետական կառավարութիւնը ինքզինքը հռչակած էր «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի կառավարութիւն»:

Ուրեմն Երեւան «ռուսական վտանգը կովկասեան Հայաստանէն հեռացած» համարելով՝ պիտի ուրանար նաեւ տաճկական Հայաստանին, որուն համար զէնքի ուժով կատարուած խողութեան առջեւ պէտք է դնէր Թուրքիան եւ դաշնակից պետութիւնները: Չունէր այդ ուժը: Կը մնար ուրիշ միջոց մը — Դաշնակիցներուն դիմել: Կար Կաթողիկոսին կողմէ ընտրուած պատուիրակութիւն մը որ վեց տարիներէ ի վեր կը հետապնդէր տաճկահայկական հարցը դաշնակից պետութիւններուն քով: Եթէ հանգամանքները փոխուած էին եւ Պօղոս Նուպարի պատուիրակութեան դերը վերջացած էր, ուրեմն պէտք էր 'վերջ դնել անոր պաշտօնին եւ

ընտրել նոր պատուիրակութիւն մը: Այդպէս չըրաւ սակայն Հայաստանի կառավարութիւնը, մնաց հինը եւ անոր քով ուղարկեց ուրիշ մը: Երկու պատուիրակութիւնները պէտք էր միանային, բայց այդ ալ անկարելի եղաւ:

Փարիզի Համազգային Ժողովին կողմէ վերակազմուած Ազգային Պատուիրակութիւնը կ՚առաջարկէ տալ իր նախագահ Պօղոս Նուպարին Երեւանի մէջ կազմուելիք առժամեայ կառավարութեան վարչապետի աթոռը, որպէսզի յաչս օտար պետութիւններու անոր հեղինակութիւնը աւելի զօրանար: Փոխ–վարչապետի պաշտօնը տալ դաշնակցականի մը, արտ. գործոց եւ զինուորական նախարարներն ընտրել ոչ-դաշնակցականներէ, պատուիրակութիւնը կազմել ոչ–դաշնակցականներէ եւ դաշնակցականներէ:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան չկրցաւ հաշտուիլ այն մտքին հետ, որ «փաշան, այդ չափազանց վտանգաւոր մարդը, յամառ ծերունին, վատ քաղաքագէտը» վարչապետի աթոռով միացեալ պատուիրակութեան նախագահ ըլլայ եւ կը դիմէ ծուռ միջոցներու:

Երբ բանակցութիւնները կը սկսին միացեալ պատուիրակութիւն եւ առժամեայ քոալիսիոն կառավարութիւն կազմելու շուրջ, Ա. Ահարոնեան համաձայնութեան գալու տրամադրութիւն ցոյց կու տայ եւ երկու կողմերուն համաձայնութեամբ Երեւան կը հեռագրուի հետեւեալը (*):

Վարչապետ Հայկ. Հանրապետութեան
Երեւան

Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութիւնը որ կը ներկայացնէ Թուրքիոյ Հայերը, անընդունելի կը գտնէ այն

(*) Այս եւ յաջորդ մէջբերումները քաղուած են 1922ի ամերիկահայ «Ազգ–Պահակ» եւ «Ազգ» թերթերուն մէջ եղած հրատարակութիւններէն:

պայմանները, որոնց մէջ եղած է Մայիս 28ի յայտարարութիւնը: Իբր դարման մեզի կ՚առաջարկէ կարգադրութեան ձեւ մը, որպէս զի կարելի ըլլայ փոխադարձ համաձայնութեամբ կազմել մէկ կառավարութիւն եւ միակ խորհրդարան ամբողջական Հայաստանի համար: Հետեւաբար ձեզմէ կը խնդրենք յետաձգել յիշեալ յայտարարութեան վաւերացումը նոր խորհրդարանին կողմէ եւ սպասել ժամանման այն պատուիրակներուն, որոնք շուտով կը մեկնին Երեւան, իրենց հետ ունենալով մանրամասն հրահանգներ մեր եւ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ: Հեռագրեցէք ընդունած ըլլալնիդ:»

(Ստր.) ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

«Ազգ. Պատուիրակութիւնը կատարելապէս համաձայն է այս հեռագրին:» (Ստր.) ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Իսկ այդ հեռագրէն յետոյ՝ Օգոստոս 7ին նոյն Ա. Ահարոնեան մտերմական նամակով մը կը գրէ Երեւան՝ վարչապետ Ա. Խատիսեանին:

«... Այդ հեռագիրը ձեզ ուղարկուած է արդէն: Յուսամ ստացել էք: Ուղարկում եմ ներփակ նրա պատճէնը: Այս ձեւով, ինչպէս տեսնում էք, մենք կարողացանք համոզել որ փաշայի պատուիրակութիւնը չբողոքի Մայիս 28ի ակտի դէմ, այլ այն պայմանների, որոնց մէջ կատարուել է յիշեալ ակտը: — Ազգային Պատուիրակութիւնը անընդունելի է գտնում այն պայմանները, որոնց մէջ, Երեւանում, յայտարարուել է Մայիս 28ի ակտը: — Համոզուած ենք որ այդ հեռագիրը Ձեզ մեծ դժգոհութիւն է պատճառել, բայց խնդրում ենք հաւատալ որ այլ հնար չկար այս յամառ ծերունուն յետ պահել իր հրահրած վնասակար քայլերից, որ նա անպատճառ իրագործելու է, քանի որ պատասխանատուութեան մասին շատ նախնական ու շատ սահմանափակ հասկացողութիւն ունի»:

- Երկու կողմերուն տարակարծութիւններու գլխաւոր

կէտերէն մէկն ալ սա հարցն էր։ Ըստ Ազգ. Պատուիրակութեան՝ ցորչափ Ռուսիա իր խօսքը չէ ըսած, տաճկական Հայաստանի հարցը պէտք է անջատ պահել, որպէսզի դաշնակից պետութիւնները ռուսական հարցը պատճառ չդարձնեն՝ տաճկահայկական հարցին լուծման ձգձգումին։

Մինչդեռ Ա. Ահարոնեան հակառակը կը պնդէր։

Դաշնակիցները, որոնց հետ նաեւ Մ. Նահանգները, կ՚ըսէին թէ ռուսական Հայաստանի կացութիւնը Ռուսերուն ներքին գործն է (*)։

Ա. Ահարոնեան Օգոստոսի ընթացքին Ա. Խատիսեանին գրած 3 նամակներով, ի մէջ այլոց, կ՚ըսէ.

«Այն պայմանները որոնց մէջ եղաւ Մայիս 28ի ակտը, մեզ չի գոհացրեց: Այդպիսի ակտը իր իսկական արժէքն ու ազդեցութիւնը պահելու համար պէտք ունի երկու անհրաժեշտ պայմանների 1.- Նա պիտի լինի Պարլամէնտի միաձայնութեամբ եւ կամ նշող մեծամասնութեամբ եւ ոչ թէ կառավարութեան յայտարարութեամբ, անգամ եթէ այդ կառավարութիւնը օժտուած լինի օրէնսդրական իրաւունքներով, բոլոր կազմակերպութիւնների միակամ եւ սերտ համաձայնութեամբ»:

Յետոյ՝

«Ցաւում ենք սակայն որ մեր այդ խորհուրդը Երեւանում իրագործուել է մի քանի ձախող պայմաններում ինչ որ առաջ էր բերել այստեղ մի շարք անպատեհութիւններ:

«... Ինչեւէ, փաստը Մայիս 28ի ակտը կատարուած է, մենք այս տեղ, ի հարկէ, Պապաջանեանից բացի, որի մասին յետոյ կը գրեմ, մեզ թոյլ չենք տուել քննադա-

(*) Նախագահ Ուիլսըն Ապրիլ 20 թ. իր ծանուցագրով կը յայտարարէր.— Ուրախութեամբ ողջունելով միասին Հայաստանի անկախութիւնը՝ ամերիկեան կառավարութիւնը որոշեց թէ անոր վերջնական սահմանագծումը չի կրնար կատարել առանց Ռուսիոյ հաւանութեան եւ աշխատակցութեան:

տել այդ ակտի որեւէ թոյլ կողմը, այլ յայտարարել ենք որ դա իրական է: Այս քննադատութիւնները քեզ եւ ընկերներին գրում եմ confidentiel եղանակով:

«... Սրա հետ ներփակ ղրկում եմ նաեւ պատճէնը նրանց ամբողջական ծրագրի: Ինչպէս կ'ընդունէք նը-րանց պայմանները, այդ ձեր կառավարութեան և պար-լամէնտի գործն է, որ միակ տէրն ու տնօրէնն է Հայոց աշխարհի եւ հայ ժողովրդի խնդրի:

«... Բայց պարտք ենք համարում ասել որ, մենք համարում ենք փաշային չափազանց վտանգաւոր մարդ, այդքան իրաւունքներ տալու համար. մենք որպէս փոք-րագոյն չարիք կարող ենք համաձայնել որ նա դառնայ ապագայ միացեալ պատւիրակութեան միակ նախագահը, եւ այդ էլ, ինչպէս ասացի, միայն՝ նրա համար որ այ-լապէս նա կարող է ազգը պառակտել եւ մեծամեծ չա-րիքներ գործել: Ինքնիշխան բնաւորութեան տէր լինե-լով, Փաշան, ինչպէս գրել եմ անցեալ գեկոյցիս մէջ, վատ քաղաքագէտ է եւ միանգամայն անծանօթ մեր ի-րականութեան, անզգայ մեր ցաւերին, մի եգիպտոսցի, որին մի արտախուելի դիպուած այս մեր պատասխանա-տու օրերին դրել է մեր ժողովրդի նակատագրի վարիչ-ների առաջին կարգին:

«... Երբ այնօրից մեկնելու լինի դէպի ձեզ եկող միսսիան, կը գրեմ պատուիրակութեանս կարծիքը նոր պատուիրակութեան կազմի եւ անդամների մասին. առ այժմ այս բոլորը պարտք համարեցի հաղորդել ձեզ ի գիտութիւն:

«... Եթէ այդ միսսիան մեկնելու լինի, մենք կը գրենք ձեզ պատուիրակութեան ցանկալի կանոնատանե-րի անունը :

«... Այստեղ ահագին դեր ունի Փաշայի տիրական, բռնապետական խառնուածքը եւ դրան համապատասխան աշխարհահայեացքը. այսպ մեն միննակ դեր կատարելու իր անսանձ, նոյն իսկ ամօթալի սնափառութիւնը, որ յանախ այս խօթանասունամեայ ծերունուն դարձնում է

ծիծաղելի: Պետական ըմբռնումներից զուրկ, դեմոկրատ հոգուց ի սպառ թափուր այդ մարդը բուռն ատելութիւն ունի դէպի ռամկավար կարգերը եւ նրանց վարիչ կուսակցութիւնները. այս զգացումը բնականապէս նրան խոտելի է դարձնում մեր իրականութեան մէջ գործող բոլոր դեմոկրատիկ եւ յեղափոխական կուսակցութիւններին:

«... Մ. Պապաջանեանը Պոլսից ի վեր, ըստ իս, աւելի եւս գլուխը կորցրել է. նա այլեւս իր մտածումների դեկը կորցրել է, եւ նոյն իսկ մեզնից դուրս անձանց ապշութիւն է պատճառում: Ես վերստին կրկնում եմ, ինչ ասել եմ առաջ հէնց քեզ, որ նա մի հիւանդ մարդ է, որ շտապով պէտք է մի խաղաղ անկիւն գնայ հանգստանալու, եւ յամենայն դէպս մի անգամ ընդ միշտ պիտի վազ գայ ազգային, հասարակական գործերից: Ամենամեծ սխալն եղաւ նրան երկրորդ անգամ պատուիրակութեան մէջ առնելը: Ես դրանում մասամբ ինքս եմ մեղաւոր: Ինչ եւ լինի, նա նոր պատուիրակութեան մէջ միանգամայն անօգուտ, յաճախ վնասակար է լինելու: Առայժմ, ըստ իս, ամենավատ եւ անարժան դերի մէջ է: Լինելով կառավարութեան ներկայացուցիչ մեր պատուիրակութեան մէջ, ապրելով պետական հաշուով, նա միաժամանակ ամենայն անքարեխղճութեամբ, որ հասնում է ցինիզմի, այդ կառավարութեան տակն է փորում, վարկաբեկելով ամէն տեղ եւ ամէնքի մօտ... Նա չքաշուեց յայտարարել փաշայի ժողովականների առաջ թէ Մայիս 28ի ակտը c'est un coup d'état ... Ըստ իս սա արդէն մի անարժան ընթացք է: Հաւատացած եմ սակայն որ Պապաջանեանին դժար է հակառակը համոզել, եւ մենք չենք փորձում այդ անել, խոյս ենք տալիս վէճերից, մի նոր փորձանք չպատրաստելու համար գլխներիս: Կրկնում եմ, սա հիւանդ մարդ է, որ պէտք է թողնի հասարակական եւ քաղաքական կեանքի ասպարէզը»:

Մ. Պապաջանեանի մասին Ա. Ահարոնեանի կողմէ եղած «մտերմական» արտայայտութիւններէն կրցաք գուշակել որ այդ «հիւանդ մարդը» պաշտպանած էր Ազգ. պատուիրակութեան տեսակէտները: Հ. Հ. կառավարութեան 3 պատուիրակներուն երկուքը՝ Ա. Ահարոնեան եւ բժ. Հ. Օհանջանեան (երկուքն ալ դաշնակցական) անձեռնհաս էին իրենց պաշտօնին, առաջինը ուսուցիչ եղած էր, բանաստեղծ, վիպասան, ինչպէս նաեւ զգացումներու հետ խօսող հռետոր էջմիածնի, Երեւանի կամ Թիֆլիսի հայկական ժողովներուն եւ միթինկներուն մէջ, Հ. Օհանջանեան բարեմիտ բժիշկ մը, որ ծանօթ էր միայն դաշնակցական մտայնութեան, մինչդեռ «հիւանդ» Մ. Պապաջանեան անհամեմատօրէն աւելի ձեռնհաս էր իր պաշտօնակիցներէն: Ան եղած էր ռուս պետական Դումայի անդամ պատերազմէն առաջ, պատերազմի ընթացքին՝ յեղափոխութեան պոռթկումէն յետոյ Փեթրոկրատի մէջ յարմարագոյն անձը համարուեցաւ Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի (Օզակոմի - կառավարութեան) անդամութեան համար, իբր հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ: Երբ պէտք եղաւ պատուիրակութիւն մը ղրկելու Տրապիզոն, Թուրքերուն հետ խօսելու, Պապաջանեան եղաւ անոր անդամներէն մին: Ան իրաւաբան էր եւ իր վարած պաշտօններուն բերումով զբաղած քաղաքական եւ միջազգային խնդիրներով, ուսումնասիրած էր Ռուսիոյ քաղաքական պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ ռուսական երկրորդ յեղափոխութեան դրդապատճառները եւ առաջնորդներուն մտայնութիւնն եւ ձգտումները: Պապաջանեան նրբամիտ էր, նկարագրով շատ ազնիւ, թոյլ չէր տար ինքզինքին՝ Ա. Ահարոնեանի նկարագրին թերութիւններէն օգտուելու:

Բայց Մ. Պապաջանեան իր տեսակէտները պարզեց Երեւան՝ իր գաղափարակիցներուն — Ժողովրդ. կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէին: Վերջինս միաձայնութեամբ համամիտ գտնուեցաւ անոր տեսակէտներուն:

Միեւնոյն հարցը պառակտում առաջ բերած էր նաեւ

Երեւանի տաճկահայ գաղթականներուն եւ ռամկավարներուն միջեւ։ 1919ի Փետրուարին Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարգադրութեամբ Երեւանի մէջ կը գումարուի Արեւմտահայ Բ. Համագումարը, որուն կը մասնակցին թէ՛ գաղթականները եւ թէ՛ ռամկավարները։

Երբ օրակարգի վրայ կու գայ քաղաքական հարցը՝ ժողովը միաձայնութեամբ կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.

Արեւմտահայ Բ. Համագումարը քննելով հայ ժողովուրդի ներկայ կացութիւնը՝ լիակատար վստահութիւն կը յայտնէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի Պօղոս Նուպար փաշայի անդրանիկ դահլիճին։

Ինչպէս կը տեսնէք, այս բանաձեւով կ'ընդունուի որ Պօղոս Նուպար վարչապետ ըլլայ։ Բայց քիչ յետոյ դուրսէն եկած հրահանգին վրայ կ'առաջարկուի ուրիշ բանաձեւ մըն ալ եւ ահա աղմուկը կը բարձրանայ, տարակարծութիւններ կ'առաջանան եւ ռամկավար պատգամաւորները ժողովին մասնակցելէ կը հրաժարին, որովհետեւ հակասութիւն կը նկատեն այս երկու բանաձեւերուն մէջ։

Ահա այդ բանաձեւը.

«Համագումարը միաժամանակ կը պարտադրէ իր Գործադիր Մարմինին գործնական քայլեր առնել Արարատեան Հանրապետութեան նախարարութեան եւ խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարելու», եւայլն։

Եւ այսպէս Ա. Ահարոնեանի կողմէ Փարիզէն Երեւան եղած մտերմական թելադրութեան վրայ գումարուած Արեւմտահայ Բ. Համագումարին դրդապատճառները երեւան կու գան եւ կ'արդարանայ Անդրանիկի այն Համոզումը թէ ռուսահայ գաղթականները չեն թողուր որ Թրքահայերը առանց իրենց ղեկավարութեան ոեւէ գործ ընեն։ Այսինքն տաճկահայ գաղթականները գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար պէտք է գործիք ըլլան անոնց։

Բայց Ազգ. պատուիրակութիւնը և մասնաւորապէս անոր համերաշխասէր նախագահ Պօղոս Նուպարը միշտ կողմնակից համերաշխութեան եւ միշտ տրամադիր զիջումներու՝ կ՚որոշեն պատուիրակութիւն մը ուղարկել Երեւան, այնտեղ համաձայնութեան եզր մը գտնելու յոյսով:

Վահան Թէքէեան (ռամկավար եւ եգիպտահայ գաղութի պատուիրակ Փարիզի Համագումարին մէջ) եւ Նշան Տ. Ստեփանեան (անկուսակցական եւ իտալահայ գաղութի պատուիրակ նոյն ժողովին մէջ) նոյն տարուան Հոկտեմբերին Երեւան հասան, իբրեւ երրորդ պատուիրակ անոնց միացած էր նաեւ Սամսոն Յարութիւնեան (Ժող. կուսակցութեան ղեկավար դէմքերէն):

Մօտ ամիս մը պատուիրակութիւնը բանակցութիւններ վարեց Հայաստանի կառավարութեան հետ, կարելի չեղաւ համաձայնութեան եզր գտնել: Վիճելի հարցը մասնաւորաբար վարչապետի անձի խնդիրն էր: Ազգ. պատուիրակութեան ներկայացուցիչները պնդում ըրին այդ հարցին մէջ, առաջարկելով որ արտ. գործ. նախարարի պաշտօնը տրուի Ազգ. պատուիրակութեան նախագահին: Կառավարութիւնը նորէն չհամաձայնեցաւ եւ պատուիրակները ձեռնունայն ետ դարձան:

Աւելցնենք այստեղ նաեւ թէ անհամաձայնութեան խնդիրներէն մէկն ալ հոգատարութեան հարցն էր: Ազգ. պատուիրակութեան տեսակէտով, Հայաստան սկզբնական շրջանի մը համար առանց հոգատարի չէր կրնար ապրիլ, իսկ դաշնակցականները դէմ էին այդ հոգատարութեան, վստահ ըլլալով որ իրենք կրնան պահել եւ զօրացնել անկախ Հայաստանը: «Ինչպէս ստեղծեցինք այսօրուան անկախ Հայաստանը, կ՚աղաղակէին դաշնակցականները, այնպէս ալ պիտի ստեղծենք միացեալ եւ անկախ Հայաստանը եւ պիտի պահպանենք»:

(Արդարեւ, գալիք դէպքերը պիտի գային միանալու անցեալի փաստերուն, հաստատելու համար թէ անոնք ինչպէս ստեղծեր էին, այնպէս ալ պահեցին միաց-

ՆՇԱՆ Տ. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԵՒ ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Ի պատիւ իրենց Ռամկ. Երկսեռ Երիտասարդ. Միութեան կողմէ տրուած թէյասեղանի ընթացքին:

նալ եւ անկախ Հայաստանը...)։

Պատուիրակներուն տեղեկագիրը լսելէ յետոյ, Ազգ. պատուիրակութիւնը նորէն զիջումի ճամբուն վրայ կանգնած՝ երկրորդ անգամ պատուիրակութիւն մը ուղարկեց Երեւան, բայց այս անգամ Թիֆլիսէն եւ ոչ թէ Փարիզէն։

Ս. Յարութիւնեան 1920 Մարտ 25ին պատուիրակի հանգամանքով Երեւան գալով, յայտարարեց Հայաստանի կառավարութեան թէ Ազգ. պատուիրակութիւնը նկատի առնելով րոպէին փափկութիւնը՝ քօալիսիօն կառավարութիւն կազմելու մասին Հ. Հ. կառավարութեան առաջարկը նոյնութեամբ կ'ընդունի, ուրեմն պէտք է կնքել համաձայնութիւն եւ վերջ դնել տիրող անհանդուրժելի կացութեան։ Կը պատասխանուի իրեն թէ այժմ հանգամանքները շատ փոխուած են, դժգոհութիւն կայ դաշնակցական շրջաններուն մէջ քօալիսիօն դահլիճ կազմելու գաղափարին դէմ. այդ խնդիրը պէտք է քննուի դաշնակցական քոնֆէրանսի մէջ։ Ուրեմն Ս. Յարութիւնեան ալ ձեռնունայն հեռացաւ։

Երեւանի կառավարութիւնը իրաւունք ունէր Ս. Յարութիւնեանին այդ պատասխանը տալու։ Տեսէք թէ այդ օրերուն ի՛նչ մթնոլորտ կը տիրէր դաշնակցական շարքերուն մէջ, ոմն Ս. Սնուր ամերիկահայ բեմին վրայ, ի՛նչպէս կը բացատրէր Ազգ. պատուիրակութեան առաջարկին ձախողանքը.

«Քօալիսիօն նախարարութեան կամ խառն դահլիճի խնդիրը որ կ'առաջարկուի յետադիմականներու եւ պահպանողականներու կողմէ, մեծ նշանակութիւն ունի Դաշնակցական կուսակցութեան համար։ Դաշնակցութիւնը գտաւ Հանրապետութիւնը եւ ան պիտի պահէ իբր մի ոսկի ժամացոյց. ամէն անոնք որ կ'աշխատին ձեռք ձգել այդ ոսկի ժամացոյցը եւ տիրանալ անոր, Դաշնակցութիւնը լախտի հարուածով աջէն ու ձախէն պիտի ճզմէ անոնց գլուխները եւ դուրս վռնտէ, ինչպէս

ըրաւ Թէքէեանին եւ Ստեփանեանին: Դաշնակցութիւնը պայքար մղած է 30 տարիէ ի վեր պահպանողականներու, յետադիմականներու եւ պատուելիներու դէմ, այսօր նոյն պայքարն է որ կը մղէ եւ պատնէշի վրայ է:

Դաշնակցութեան բանակը քիչ ատենէն պիտի արշաւէ Թուրքիա եւ պիտի գրաւէ Հայաստանի հողերը:» (*)

Քանի մը ամիս յետոյ, նոյն տարուան Օգոստոս 10ին, երբ Սէվրի դաշնագիրը խմբագրուեցաւ եւ անոր վրայ իր ստորագրութիւնը դնելու համար հրաւիրուեցաւ Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ ո՛չ թէ Պօղոս Նուպարը,, այլ Ա. Ահարոնեանը, ա՛լ դաշնակցականներուն հետ խօսիլ չէր ըլլար:

— Վերջապէս ասկէ յետոյ պիտի լռէ՞ք թէ ոչ, կ՚ըսէին դաշնակցականները, տեսա՛ք ձեր Համազգային պատուիրակութեան պետ փաշային իրաւասութիւնը:

Մենք Երեւանի մէջ լսելով որ Սէվրի դաշնագրով անկախ Հայաստանի գոյութիւնը կը ճանչնան Թուրքիա, եւրոպական եւ ամերիկեան պետութիւնները՝ խանդավառեցանք, մեզի համար այնքան կարեւորութիւն չունէր թէ ո՞վ է ստորագրեր դաշնագիրը յանուն «անկախ Հայաստանին»:

Ոչ թէ միայն մենք հեռուէն լսողներս, այլ նոյնիսկ Փարիզի մէջ շատերը խնդութեան ցնցիչ տպաւորութեան տակ չէին կրցած ըմբռնել թէ դաշնակից պետութիւնները Սէվրի դաշնագրով ո՛չ թէ տաճկական Հայաստանի անկախ պետականութիւնն է որ կը ճանչնան, այլ անոր դագաղն է կը պատրաստեն յառաջիկային Լոզանի մէջ, տապանաքարի մը տակ դնելու համար:

Լոնտոն եւ Փարիզ Մ. Նահանգներու նախագահ Ուիլսընին տուեր էին իրաւարարի դերը եւ տաճկական

(*) Մ. Ճիզմէճեան. Պատմութիւն ամերիկահայ քաղ. կուսակցութեանց. էջ 407:

Հայաստանի սահմաններուն ճշդումը, իսկ իրենք Սէվրի օրերէն առաջ սկսած էին արդէն վարագոյրին ետեւէն սիրաբանութիւններ ընել Թուրքիոյ հետ: Գիտենք թէ այդ սիրաբանութիւնները Սէվրէն յետոյ մինչեւ ո՛ւր հասան: Նոյն Լոնտոնն ու Փարիզը Սէվրի դաշնագրով կովկասեան Հայաստանն էր որ «անկախ» կը ճանչնային, որպէսզի ան կռուէր կովկասեան լեռնաշղթային մօտեցող կարմիր բանակին դէմ եւ միաժամանակ երթար եւ զէնքի ուժով խլէր Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի նահանգները, ինչպէս նաեւ «ելք մը Սեւ ծովուն վրայ»:

Այո՛, Սէվրեան այդ դաշնագրին տակ Ա. Ահարոնեանը հրաւիրուած էր իր ստորագրութիւնը դնելու եւ ոչ թէ Պօղոս Նուպար: Դաշնակցականները իրաւունք ունէին հպարտանալու որ դաշնակից պետութիւնները Ա. Ահարոնեանը հրաւիրած էին ստորագրելու Հայերուն միացեալ եւ անկախ Հայաստան *տուող Սէվրի դաշնագիրը, որուն պայմաններն էին.*

Յօդ. 88.— Թուրքիա կը յայտարարէ թէ կը ճանչնայ, ինչպէս ըրած են արդէն դաշնակից պետութիւնները, Հայաստան (*) *որպէս անկախ եւ ազատ պետութիւն:*

Յօդ. 89.— Թուրքիա եւ Հայաստան, ինչպէս նաեւ միւս դաշնադիր կողմերը կը համաձայնին Ամերիկայի Մ. Նահանգներու Նախագահի իրաւարար վճռին յանձնել սահմաններուն որոշումը Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի եւ Տրապիզոնի վիլայէթներուն նկատմամբ եւ ընդունիլ անոր վճիռը, ինչպէս նաեւ այն բոլոր միջոցները որ ան պիտի առաջարկէ ծովուն վրայ Հայաստանի ելք մը տալու համար, նոյն–

(*) Ակներեւ է որ խօսքը Ռուսիոյ պատկանող Հայաստանի մասին է: Դաշնակից պետութիւնները նախապէս *տը ֆաքթօ* ճանչցած էին կովկասեան Հայաստանի անկախութիւնը:

պէս սահմանակից ոեւէ օսմանեան հողամաս զինաթափ ընելու համար:

Աւելի ուշագրաւ է յաջորդ՝ 90րդ յօդուածը: Լաւ լսեցէ՛ք:

Յօդ. 90.— Այն պարագային, երբ յօդ. 89րդ.ի հիման վրայ տրուած որոշումը այն հետեւանքն ունենայ որ Հայաստանի յանձնուի յիշեալ նահանգներուն (Էրզրում, Վան, Տրապիզոն, Պիթլիս) ամբողջութիւնը կամ անոնցմէ մէկ մասը, Թուրքիա անյապաղ պէտք է յայտարարէ թէ վճիռ տրուած օրէն կը հրաժարի յանձնուած հողին վրայ ունեցած իրաւունքէն...: Եւն., եւն.:

●

ՄԵՐ Գ. ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳՄ. ԺՈՂՈՎԸ

Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդը, Շրջան. Պատգ. Ժողովին որոշումով, ամիսներ առաջ առաջարկած էր կուսակցութեան Առժամեայ Կեդր. Վարչութեան՝ 1920ի Սեպտեմբերին Կ. Պոլսի մէջ գումարուելիք մեր Գ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը Երեւանի մէջ ընել: Կ'ուզէինք որ արտասահմանեան (Կ. Պոլիս, Իզմիր, Կիլիկիա, Եգիպտոս, Պալքանները, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, Փարիզ) պատգամաւորները Հայաստան գային, ծանօթանային անոր իրական կացութեան եւ պայմաններուն եւ իրենց հաւաքած նիւթերով լուսաբանէին մեր Շրջանակները եւ գաղութահայութիւնը:

Չընդունուեցաւ մեր առաջարկը: Եգիպտոսի ընկերներէն Խ. Գուրեան այդ օրերուն Հայաստան եկաւ. անոր յանձնարարուած էր, ի մէջ այլոց, Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդին բացատրելու այն դժուարութիւնները, որոնք արգելք կ'ըլլային տրուած կարճ ժամանակի ընթացքին Երեւան հաւաքելու մեր արտասահմանեան պատգամաւորները:

Հայաստանի մեր Շրջանակը երեք պատգամաւոր պիտի տար: Երկուքը Հայաստանէն պիտի երթային, երրորդը Կ. Պոլսէն պիտի նշանակուէր: Բայց վերջին պա—

հուն երկրորդ պատգամաւորը՝ Նշան Գրիգորեան ար-գելքի հանդիպեցաւ: Հոկտ. 4ին մինակս ճամբայ ելայ:

Երբ Կ. Պոլիս հասայ, ժողովը արդէն բացուած էր, իր օրակարգին վրայ դրուած կարգ մը հարցեր լուծ-ուած էին եւ անհամբերութեամբ կը սպասէին Հայաս-տանէն գալիք պատգամաւորներուն, օրակարգի ամենա-գլխաւոր հարցով՝ Հայաստանով զբաղելու համար:

Պէտք էր նախ, ժողովականներուն առաջարկու-թեամբ, ամփոփ տեղեկատուութիւն մը ընէի Վանի Ապրիլեան գոյամարտին, Կովկաս ապաստանած Թըր-քահայ գաղթականութեան եւ մեր կուսակցութեան Վա-նի Շրջանակին Թիֆլիսի եւ Հայաստանի մէջ ունեցած գործունէութեան մասին: Յետոյ ներկայացուցի Հա-յաստանի Հանրապետութեան մասին ընդարձակ զե-կոյց մը, զոր ամփոփելով կը դնեմ այստեղ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այնտեղ, մեր պատմական հայրենիքին կրծքին վը-րայ ունինք ազգային, անկախ, հանրապետական փոքր պետութիւն մը, որ թէեւ Թուրքերուն ճնշումով ստեղ-ծուեցաւ, բայց այսօր նոյն Թուրքերուն պարտութեամբ ստեղծուած բաւական նպաստաւոր պայմաններուն շը-նորհիւ կը յուսանք որ պիտի ապրի եւ զօրանայ: Ճիշդ է, կնճիռներ դեռ շատ կան. մեր երկրին սահմանները ճշդուած չեն Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի հետ: Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան ունենալու համար մենք դեռ տաճկական Հայաստանէն թիզ մը հողի չենք տիրացեր: Միւս կողմէ՝ Ռուսիա դեռ իր խօսքը չէ ըսած իրմէ ան-ջատուած մեր այսօրուան Հայաստանի մասին:

Մինչեւ վերջերս, այսինքն մինչեւ Ատրպէյճանի խորհրդայնացումը (1920 Ապրիլ 29) Անդրկովկասի մէջ տիրող համոզումն այն էր թէ Մոսկուայի բանուորա-գիւղացիական յեղափոխութիւնը ժամանակաւոր երե-ւոյթ է եւ անոր պարտութիւնը՝ անխուսափելի:

Անդրկովկաս Ռուսիայէն անջատուելէն ի վեր կոր-սնցուցած է իր խաղաղութիւնը: Մասնաւորաբար Հա-

յաստան մշտական պատերազմներու բեմ դարձաւ, ստիպուեցաւ պատերազմիլ Թուրքիոյ, Վրաստանի, մուսաւաթական Ատրպէյճանի եւ Խորհ. Ատրպէյճանի կամ աւելի ճիշդը՝ Խորհ. Ռուսիոյ դէմ, մինչեւ որ անցեալ Օգոստ. 10ին Թիֆլիսի մէջ կնքուեցաւ առժամեայ դաշնագիր մը, որով ինչպէս Անգլիացիներն ըրած էին, Ղարաբաղ, Զանգեզուր եւ Նախիջեւան Խորհ. Ատրպէյճանին կը մնան ցնոր տնօրինութիւն:

Յիշենք նաեւ ներքին ընդհարումները, որոնք մինչեւ այժմ աւելի կամ նուազ մեծ թափով կը շարունակուին Հայաստանի սահմանական ցեղերու եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ՝ Թուրքերու դրդումով:

Անդրկովկաս Թուրքերու պահանջով Ռուսիայէն անջատուելէ եւ անկախ հանրապետութիւն հռչակուելէ անմիջապէս յետոյ՝ նոյն Թուրքիոյ ճնշումով Երեւանի մէջ ստեղծուած հայկական «անկախ» պետութիւնը շընչահեղձ պիտի ըլլար, եթէ ուշանար դաշնակից պետութիւններուն յաղթանակը: Մօտ 10,000 քառ. քիլ. հող տրուած էր մեր «անկախ» հանրապետութեան: Դաշնակիցներու յաղթանակով հնգապատկուեցաւ այդ տարածութիւնը, որովհետեւ Թուրքերը ստիպուեցան քաշուիլ իրենց հին սահմանագծին վրայ:

Բայց ոչինչէն պէտք էր ստեղծել պետական մեքենան: Հիմնադրամ չկար, արտաքին կամ ներքին փոխառութիւններու համար վարկ չկար, եկամուտի ոեւէ ապահով աղբիւր չկար: Անդրկովկասեան «բօն»երէն 200,000 ռուբլիի գումար մը բաժին ինկած էր Հայաստանին: Կառավարութիւնը ստիպուած էր իր տպարանէն հանած թղթադրամներով ողողել հրապարակը:

Այժմ կեանքը բաւական կենդանացած է Հայաստանի մէջ, բայց ժողովուրդը օրերը. կը համրէ իմանալու համար թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս պիտի լուծուի միացեալ եւ անկախ Հայաստանի հարցը: Թրքահայ փախստականները աւելի մեծ անհամբերութիւն ցոյց կու տան:

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է որ այսօր ստանձներ է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի պետութիւնը կազմակերպելու գործը: Երէկուան Փէդայական, հայդուկային կազմակերպութիւնը այսօր դարձեր է օրինական կառավարութիւն եւ կը ղեկավարէ Հայաստանի պետական կեանքը: Շատ ծանր բեռ է առեր ան իր ուսին: Մեր միւս կուսակցութիւնները հեռուէն եւ վերապահութեամբ կ'օժանդակեն անոր:

Սոցիալիստ յեղափոխականները եւ սոցիալ դեմոկրատները սկիզբէն մերժեցին կառավարութեան մէջ մտնել, բայց խորհրդարանին մէջ ունին քանի մը երեսփոխաններ, որոնք ընդդիմադիրի դեր կը կատարեն: Ժողովրդական կուսակցութիւնը սկիզբները մտաւ կառավարութեան մէջ, բայց տարակարծութիւններու հետեւանքով հեռացաւ:

Դաշնակցականները գործելու մեծ եռանդ ցոյց կու տան: Բայց իրենց երէկուան գործելակերպի շունչը շատ զգալի է: Անոնք միշտ իրենց մենամոլութենէն առաջնորդուելով կանգնած կը մնան ծուռ ճամբու վրայ: Կան նաեւ մանր մունր խռովութիւններ ալ, որոնք իրենց կարգին կը տկարացնեն կառավարութեան հեղինակութիւնը: Օրինակ, գիւղերու մէջ շատ անգամ «խմբապետ» մը, «մաուզէրիստ» մը, «տէռորիստ» մը աւելի ազդեցութիւն կ'ունենայ քան կառավարութիւնը կամ օրէնքը: Կառավարութիւնը, անշուշտ, կը ցանկայ սանձել այս տարրերը եւ ժողովուրդին դժգոհութիւններուն վերջ դնել, բայց չի կրնար: Քաոսային վիճակի մէջ գտնուող մեր երկրին պայմանները աւելի կը քաջալերեն այդ սանձակոտոր տարրերը: Դրացի երկիրներուն եւ Հայաստանի միջեւ ծագած պատերազմները, տեղական մահմետական տարրերու եւ հայկ. կառավարութեան միջեւ պարբերաբար հրահրուող ընդհարումները ասպարէզ կու տան այդ «կուսակցական ակտիւ ուժերուն»

շփմանալու եւ շարունակելու իրենց շահատակութիւնները:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունի իր մէջ հին թէ նոր գաղափարական, մաքուր ուժեր, որոնց համար թանկ էն իրենց կուսակցութեան պատիւն ու հեղինակութիւնը, որոնք կը փափաքին իրենց ամէն կարելին ընել կարգ ու կանոն ստեղծելու, պետական–ստեղծագործական–շինարարական աշխատանքներ կատարելու համար, բայց անոնց թիւը շատ փոքր է: Յետոյ՝ դաշնակցական մտաւորականները ընդհանրապէս միայն քարոզչական աշխատանքի ընդունակ են, ուսուցչական, հրապարակագրական կամ գրական ասպարէզի վրայ աւելի կրնան աշխատիլ, պետական, վարչական մեքենայ կազմակերպելու եւ ղեկավարելու ձեռնհասութիւն չունին:

Հայ ժողովրդական կուսակցութեան կամ անոր հանդէպ վստահութիւն ունեցող շրջանակներուն մէջ համեմատաբար աւելի ձեռնհաս ուժեր կան: Ասոնք ռուսական տիրապետութեան շրջանին պետական զանազան վարչական հաստատութիւններու մէջ ձեռք բերած փորձառութիւններով եւ հմտութիւններով՝ աւելի ձեռնհասութեամբ կրնան աշխատիլ այդ մարզերուն վրայ, բայց անոնցմէ շատ շատերը չեն վստահիր իրենց աշխատակցութեան բաժինը բերել կառավարութեան մը, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութեան տակ կը գտնուի: Կան արգելառիթ ուրիշ իրողութիւններ ալ:

Ռուսահայկական ազգային, մշակութային, քաղաքական, հասարակական կեանքի կեդրոնը Թիֆլիս է եղած միշտ, Հայաստան այսօր դեռ անզօր է իրեն քաշելու Երեւանէն հեռու գտնուողները:

Հայաստանի մէջ այսօր կ'իշխէ դաշնակցական կուսակցական «դիկտատուրա»: Մայիս 1ի առիթով, երբ Հայաստանի մէջ գտնուող հայ քոմինիստները փորձեցին պետական յեղաշրջում առաջ բերել, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այդ միջոցին դիմեց:

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԸ

Միացեալ եւ անկախ Հայաստան ունենալու համար անհրաժեշտ է ունենալ զօրաւոր բանակ, զոր չունինք։

Մենք ոչ 1917-18ի շրջանին կրցինք կազմել ազգային բանակ, երբ Թուրքերը դեռ զինադադարի դիմած չէին, ոչ ալ 1919–20ի շրջանին, երբ դաշնակիցներէն պարտուած Թուրքիան լքեց Հայերէն խլած Կարսը, Ալեքսանդրապոլը եւ Սուրմալուի շրջանը եւ 1914ի սահմաններուն վրայ քաշուեցաւ, եւ ոչ ալ այսօր կարող ենք այդ բանակը կազմել, երբ հրապարակի վրայ եկած է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի հարցը։ Ամենագլխաւոր արգելքը Հայաստանի Փինանսական ծանր կացութիւնն է։

Կան նաեւ երկրորդական արգելքներ։

Հայաստանի մէջ այժմ ունինք ռուս զինուորական դպրոցներու մէջ պատրաստուած եւ ռուս բանակին մէջ մարզուած՝ սպայական աւելի կամ նուազ բարձր դիրքերու հասած՝ հայ զինուորականներ։ Ասոնք ընդհանրապէս Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի համար զօրաւոր բանակ մը կազմելու հարցին վրայ տարակուսանքով կը նային։ Անոնց տեսակէտով՝ այսօրուան մեր ազգային բանակին մէջ գտնուող զինուորներուն մեծ մասը այլեւս անպէտք դարձած է, յոգնած, դասալքութեան եւ անկարգապահութեան ենթարկուած։ Անոնք իրենց այս դիտողութիւններուն վրայ կ'աւելցնեն նաեւ նիւթական եւ «տեխնիկական» միջոցներու անբաւարարութիւնը, եւայլն։

Թիւրքահայերը կ'ուզեն որ Հայաստան զօրաւոր բանակ մը ունենայ եւ իրենք ալ կատարեն իրենց զինուորական պարտականութիւնը։ Բայց անոնք բանակային զինուորէն պահանջուած կարգապահութեանը ա'լ աւելի դժուարութեամբ կ'ընտելանան։ Անոնցմէ շատերը նախկին կամաւորական կամ «Փէդայական» խումբերու մէջ մնացած ըլլալով՝ վարժուած են կարգ մը «ազատութիւններու», որոնցմէ դիւրութեամբ չեն կրնար հրաժա—

րիլ: Նախկին խմբապետներ կան, որոնք ինքզինքնին աւելի ձեռնհաս կը գտնեն քան իրենց հրամայելու կոչուած շատ մը «ռուսացած սպաներ»ը:

Դաշնակցականները հայկական զօրաւոր բանակի մը կազմութեան գլխաւոր արգելքներէն մէկը կը համարեն հայ համայնավարները: Ճիշդ է որ Հայաստանի մէջ կայ համայնավարական քարոզչական աշխատանք, ճիշդ է որ համայնավարներու մայիսեան շարժումը ունեցաւ իր անդրադարձումները, ճիշդ է թէ համայնավարներու քարոզները աւելի հրապուրիչ են Հայաստանի գիւղացի եւ քաղաքացի աշխատաւորական խաւերուն համար, որոնք ձանձրացած են դաշնակցականներու մըշտական մարտակոչներէն, բայց եթէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր 30ամեայ գործունէութեամբ յաջողած ըլլար իր գաղափարները մակարդել ռուսահայ մտաւորականութեան եւ երիտասարդութեան լայն խաւերուն մէջ, այդ ափ մը նորակոչ համայնավարները պիտի չունենային իրենց վերագրուած յաջողութիւնը:

Իմ այս անցողակի լուսաբանութիւններէս յետոյ դժուար պիտի չըլլայ ձեզ համար մօտաւոր գաղափար մը կազմել այն իրողութիւններուն վրայ, որոնք կը դըժուարացնեն ազգային զօրաւոր բանակի մը կազմութիւնը, առանց որուն, կարծեմ անվիճելի է թէ, պետութիւն մը չի կրնար ապահովել իր գոյութիւնը:

ՄԻԱՑԵԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑԸ

Մինչեւ հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը ո՛չ հայ սոցիալ դեմոկրատները, ո՛չ սոցիալիստ յեղափոխականները, ո՛չ Ս. Դ. Հնչակեանները, ո՛չ կադէտները եւ ո՛չ ալ դաշնակցականները կը խորհէին Կովկասի մէջ ազգային անկախ պետութիւն մը կազմել եւ ո՛չ ալ կողմնակից էին այդ գաղափարին:

Անկախ Հայաստանը, ինչպէս ըսի, Թիւրքերն ստեղծեցին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ա՛յդ ժամանակ միայն փարեցաւ Կովկասի մէջ ազգային, անկախ պետութիւն ունենալու գաղափարին: Իսկ Միացեալ եւ Անկախ Հա-

յաստանի հարցը հրապարակ եկաւ դաշնակիցներուն յաղթանակէն յետոյ: Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը այսօր նոյնպէս կողմնակից է ազգային անկախ, ինչպէս նաեւ միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարին, բայց ռուսական հարցի առեղծուածը այս կուսակցութեան տեսակէտը կը նոյնացնէ մեր տեսակէտին: Իսկ սոցիալիստ-յեղափոխականները եւ սոցիալ դեմոկրատները վերապահ դիրք ունին ոչ միայն միացեալ եւ անկախ Հայաստանի, այլ նոյնիսկ անկախ Հայաստանի մասին:

Անցեալ Մայիսին, երբ Հայաստանի խորհրդարանի արտակարգ նիստին մէջ կը քննուէր Ապրիլ 29ին խորհրդայնացած Ատրպէյճանի անունով Հայաստանի կառավարութեան ուղղուած վերջնագիրը՝ հայ զինուորները Ղարապաղէն հեռացնելու մասին՝ սոցիալիստ-յեղափոխականները առաջարկեցին որ «հայ մուսավաթը»՝ այսինքն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հեռանայ իշխանութենէն եւ Հայաստանն ալ ընդունի խորհրդային վարչաձեւը:

Ինչպէս գիտէք, հնչակեանները եւ դաշնակցականները Հայաստանն ազատելու համար հրապարակ իջան, իսկ Հայաստան ըսելով Կովկասահայութիւնը կը հասկնար «Մասիսից էն կողմը գտնուող երկիրը» եւ ոչ թէ «Երեւանի գուբեռնիման» (Երեւանեան նահանգը — այսօրուան Հայաստանը), միայն զգացական հայրենասիրութեան գաղափարն էր անոնց առաջնորդը: Գործնական մարզին վրայ այդ հայրենասիրութեան տուած արդիւնքը շատ աննշան եղաւ: Հնչակեաններէն յետոյ դաշնակցականները «ոգեւորութիւն առեղծեցին» Կովկասահայութեան մէջ «սահմանից էն կողմը գտնուող Հայաստանի» շուրջ, բայց անոնց աշխատութիւնը մընաց միայն «գաղափարական հող»ի վրայ: Դաշնակցութեան յարող մտաւորականութիւնը իր «Հայաստան»եան պարտականութիւնը կատարած կը համարէր մամուլին էջերէն կամ բեմին վրայէն հռետորութիւն ընելով «Հա-

յաստանի ազատութեան» համար։ Հռետորական եւ հըրապարակագրական մրցումներ կ՚ընէին իրենցմէ հազարաւոր քիլոմէթրով հեռու գտնուող «Հայաստան»ը ազատելու համար․․․։ Այսքանը միայն։

Համառուսական Սոցիալ Դեմոկրատ, Սոցիալիստ Յեղափոխական կուսակցութիւնները եւ կադէտները (սահմանադրական-ռամկավարները) մանաւանդ վերջին 10–15 տարիներու ընթացքին իրենց գիրկը քաշեցին ռուսահայ մտաւորականութեան մէկ մասը։ Մտաւորական այս խաւերը ոչ միայն իրենց իրաւասութեան սահմանէն դուրս կը համարէին Թրքահայերու դատով զբաղիլը, այլ վնասակար կը գտնէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ստանձնած այդ դերը։

Անոնք հակառակ էին նաեւ Ռուսիոյ սահմաններէն ներս զուտ ազգային հողի վրայ գործող ոեւէ կուսակցութեան։ Միայն Հոկտեմբերեան յեղափոխութենէն յետոյ, երբ ազգային հանրապետութիւններ կազմուեցան Անդրկովկասի մէջ, Հայ սոցիալիստները եւ կադէտները իրենց գործունէութիւնը ամփոփեցին հայկական շըրջանակէն ներս։ Բայց դեռ այսօր ալ հայ սոցիալիստ յեղափոխականները եւ սոցիալ դեմոկրատները կառչած կը մնան իրենց մայր կուսակցութիւններուն գաղափարաբանութեան եւ կը սպասեն այն օրուան, երբ Ռուսիոյ մէջ պիտի հաստատուի նոր վարչաձեւ, իրենք մտնեն իրենց պատկանած դրօշին տակ, եւ այդ ճամբայով աշխատին Ռուսիոյ այլացեղ բոլոր ժողովուրդներու բարօրութեան համար։ Այսօր ալ անոնք թերահաւատութեամբ կը նային անկախ եւ մանաւանդ միացեալ եւ անկախ Հայաստանի հարցին վրայ։ Հայ կադէտները այսօր թէեւ բաժնուած են իրենց մայր կուսակցութենէն եւ կազմած են ազգային ուրոյն կուսակցութիւն (Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւն), բայց անոնք ալ վարանումով կը մօտենան այդ հարցին։

ՔՈՄԻՆԻՍՏՆԵՐԸ

Ռուս Քոմինիստ կուսակցութիւնը, ինչպէս գիտէք, կանգնած է դասակարգային պայքարի գլուխը, համայնավարական կարգերէն առաջ կ'ուզէ ընկերվարական (սոցիալիստական) իրաւակարգին համար հող պատրաստել: Այդ նպատակով հիմներ է «պրոլետարական դիկտատուրական ռէժիմ» մը — բանուորական իշխանութիւն: Այդ ռէժիմով քոմինիստները անխնայօրէն կը կռուին իրենց ընդդիմադիրներուն դէմ, կը քանդեն դրամատիրական կարգերը, կը պետականացնեն մասնաւոր խոշոր սեփականութիւնները, տարբեր ցեղերու, ազգութիւններու պատկանող աշխատաւորները իրարու քով բերելով կ'ուզեն վերջ դնել ազգային հակամարտութիւններուն եւ պատերազմներուն:

Լենինի եւ իր գաղափարակիցներուն ըմբռնումով, Արեւմուտքի սոցիալիստական կազմակերպութիւնները ընկերվարական շարժումը յառաջ մղելու փոխարէն դէպի ետ կը քշեն: Ռուս սոցիալ դեմոկրատներու համաշխարհային հռչակ վայելող առաջնորդը՝ Գ. Պլեխանով, գերման, աւստրիական, ֆրանսական, անգլիական, պելժ, ռուս, լեհ, վրացի եւայլն սոցիալիստ հռչակաւոր գաղափարախօսները — Քաուցկի, Շայտըման, Ռատէք, Վանտէրվէլտ, Մաքտոնալտ, Չեռնով, Ծերեթելլի, Ժորտանիա, եւայլն համաշխարհային դրամատիրական կարգերու թիկնապահները, քափիթալիստ խըմբակներու «լակէյ»ներ — սպասաւորներն են: Լենինի գաղափարաբանական պայքարի ամենասուր սլաքները անոնց դէմ ուղղուած են:

Այսօր գրեթէ ամբողջ նախկին Ռուսիոյ վրայ քոմինիստ կուսակցութեան «դիկտատուրա»ն է որ կ'իշխէ:

Անդրկովկասի մէջ կը կարծուէր թէ Կովկասեան լեռնաշղթան թումբ մը պիտի ըլլայ պոլշեւիկեան յեղափոխութեան դէմ, Անդրկովկասի ազգային հանրապետութիւնները պիտի ունենան իրենց անկախութիւնը:

Ատրպէյճանի նկատմամբ այդ ենթադրութիւնը չարդարացաւ: Ատրպէյճանի կառավարութիւնը իր գըլուխն ունենալով Մուսաւաթական կուսակցութիւնը՝ ամէն առիթով կը յայտարարէր թէ, եթէ պէտք ըլլայ, զէնքի ուժով պիտի պաշտպանէ իր անկախութիւնը: Թուրքիա զանազան խարդաւանանքներով կը խոստանար իր աջակցութիւնը Ատրպէյճանին՝ եթէ Խորհ. Ռուսիան փորձէր ոտնձգութիւններ ընել անոր անկախութեան դէմ: Պագուի մէջ գտնուող անգլիացի զինուորականները նոյնպէս կը քաջալերէին մուսաւաթականները: Բայց անցեալ Ապրիլին, երբ խորհրդային 11րդ զօրաբաժինը Պագու մտաւ, մուսաւաթականները առանց փամփուշտ մը արձակելու, իշխանութիւնը քոմիւնիստ «Յեղկոմ»ին յանձնեցին: Վեց ամիսէ ի վեր Ատրպէյճան խորհրդայնացած է եւ կը կառավարուի քոմիւնիստներու ղեկավարութեամբ:

Հայ քոմիւնիստները Անդրկովկասի մէջ մամեմատաբար փոքր թիւ կը ներկայացնեն եւ հաւաքուած են գըլխաւորաբար Խորհ. Ատրպէյճանի մէջ: Մուսաւաթական կառավարութեան շրջանին անոնցմէ շատերը հալածուեցան եւ ապաստանեցան Հայաստան, բայց իրենց մայիսեան «յեղաշրջում»ի ձախորդ փորձէն յետոյ խորհրդային Պագու ապաստանեցան: Պագուի մէջ կայ քարիւղի մեծ արդիւնաբերութիւն եւ բանուորական մեծ զանգուած մը, որ 1917-18ին պահ մը իշխանութիւնը իր ձեռքն առաւ, դաշնակցականներն ալ անոր ուժ տուին, բայց արտաքին ուժերու՝ Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ օժանդակութիւնը վայելող մուսաւաթականներէն ընկճուեցաւ: Կ՚ըսուի թէ բուն իսկ այս պարագան մղեց Մոսկուան վիժեցնելու Անգլիոյ ծրագիրները Ատրպէյճանի նկատմամբ: Կ՚ըսուի նաեւ թէ միեւնոյն մտահոգութիւններէն մղուած՝ Մոսկուա կ՚ուզէ նաեւ Անգլիոյ ազդեցութիւնը հեռացնել ոչ միայն Անդրկովկասէն, այլ նաեւ Թուրքիայէն: Այդ նպատակով Մոսկուա՝ մեր չար բախտէն՝ այսօր բարեկամական յարաբերութիւն-

ներ կը մշակէ Թուրքիոյ հետ։ Հաւանաբար ռուս քոմիւնիստներուն չափ նաեւ հայ քոմիւնիստները անծանօթ են Թրքական խորամանկութիւններուն։ Միւս ենթադրութիւնն ալ կրնայ ճիշդ ըլլալ, այսինքն՝ հայ համայնավարները թէեւ թիւ մը կը ներկայացնեն Պաքուի մէջ, բայց ուրիշներուն համեմատութեամբ շատ տկար են եւ չեն կրնար իրենց ձայնը լսելի ընել Մոսկուայի մէջ՝ Թրքական սադրանքները խորտակելու համար։

ՂԱՐԱՊԱՂԻ, ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԵՒ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԱՐՑԸ

Զեկոյցս վերջացնելէ առաջ մէկ երկու բառէ կանգ առի մանաւորապէս Ղարապաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի, ինչպէս նաեւ հայ–մահմետական բախումներուն շուրջ, որոնց մասին մեր պատգամաւորներն ընդհանրապէս շատ աղօտ գաղափար ունէին։

Մունտրոսի զինադադարով, երբ Թուրքերը պարտաւորուեցան հեռանալ կովկասեան Հայաստանէն եւ երթալ, կանգնիլ 1914ի սահմաններուն վրայ, նորէն արիւն սկսաւ հոսիլ մանաւորապէս Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի հողերուն վրայ։ Սահմանային վէճերէն ծնունդ առած այս արիւնահեղութիւնները կը շարունակուին մինչեւ այժմ։

Այս անհասկացողութիւններուն մէջ մեծ դեր կը կատարեն Թուրքերը եւ ամէն կերպ կ'օգնեն Ատրպէյճանին եւ առհասարակ Հայաստանի հողին վրայ ապրող մահմետականներուն։ Իրենց ազդեցութիւնն ունին նաեւ հայ–թաթարական երկամեայ (1904–1906) ընդհարումները, որոնք փոխադարձ ատելութիւն բորբոքեցին մինչեւ այդ օրերը իրարու հետ հաշտ ապրող երկու դրացի ժողովուրդներուն մէջ։

Ես պիտի չտայի այդ ընդհարումներուն նկարագրութիւնը կամ պատմութիւնը, այլ քանի մը խօսքով պիտի ներկայացնէի այն դերը զոր կատարած էին դաշ-

նակից պետութիւններուն ներկայացուցիչները այդ վէճերուն եւ ընդհարումներուն մէջ:

Մունտրոսի զինադադարով Հայաստան մտած անգլ. թեթեւ զինուորական ուժերը 1919ի Մայիսին, երբ սկըսան հեռանալ, նախապէս պատրաստուած մահմետական շարժումները սկսան հրապարակ գալ Կարսէն մինչեւ Նախիջեւան եւ լայն ծաւալ ստացան 3 – 4 ամսուան ընթացքին:

Այդ օրերուն Հաշտութեան ժողովի Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ իբրեւ քոմիսէր Անդրկովկաս ուղարկուած գնդ. Հասկէլ Հայաստան հասաւ: Ան Հայաստանի կառավարութեան հետ իր ունեցած տեսակցութեան ընթացքին՝ ըստ վերջինիս յայտարարութեան՝ անարդար համարած էր Ատրպէյճանի կազմակերպած յարձակումները: Իսկ Օգոստ. 22ին Հայաստանի Խորհրդարանին մէջ յայտարարեց թէ մինչեւ Հաշտութեան վերջնական կնքումը Հայաստան արտաքին օգնութեան պէտք ունի եւ ինքը պահանջած է Փարիզէն որ անգլիական զօրքեր մնան Հայաստան կամ անոնց փոխարէն ուրիշ ուժեր ուղարկուին:

Բայց երկու օր յետոյ, երբ Գնդ. Հասկէլ Պագու հասաւ եւ տեսնուեցաւ Ատրպէյճանի կառավարութեան հետ, ստորագրեց վարչապետ Ուսուփպէկովի հետ պայմանագիր մը, որով Շարուր-Նախիջեւանի շրջանը Հայաստանի հող համարուելէ կը դադրէր եւ կը յայտարարուէր «չէզոք գօտի», ինչպէս նաեւ հրահանգ կը տրուէր Հայաստանի կառավարութեան հանդարտ մնալ Զանգեզուրի մէջ...:

Այսպէս ուրեմն գնդ. Հասկէլ Ատրպէյճանի կողմն անցաւ եւ այդ օրերէն Նախիջեւան փաստօրէն դարձաւ Ատրպէյճանի հողամաս:

Կարգը եկաւ Ղարապաղին: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին խռովութիւններ եւ արինահեղութիւններ սկսան նաեւ այստեղ: Այդ օրերուն էր որ ղարապաղցիք Անդրանիկի օգնութեան դիմեցին եւ պարտաւորցուցին

որ ան իր հետեւորդներով այդ շրջանը անցնի: Անդրկովկասի անգլ. ուժերու վերին հրամանատար զօր. Թոմսըն հեռագրով մը հրամայեց որ Անդրանիկ կռիւները դադրեցնէ եւ հեռանայ այդ շրջանէն: Իսկ անցեալ Փետրուարին նոյն զօր. Թոմսըն Թիֆլիսէն գրութեամբ մը հաղորդած էր Երեւանի իր ներկայացուցչին՝ իմացնել Հայաստանի կառավարութեան թէ Տքթ. Սուլթանովը նշանակած է Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետ՝ ցնոր տնօրինութիւն: Հայաստանի կառավարութիւնը բողոքեց, Ղարաբաղի հայութիւնը ժողովներ գումարեց, ըմբոստութեան ցոյցեր ըրաւ, բայց ո-եւ է արժէք չունեցան: Ապրիլ 3ի յայտարարութեամբ Պագուի անգլ. զօրքերու հրամանատար Շաթըլուըրթ կը հաստատէր թէ Ատրպէյճանի կառավարութեան տուած որոշման համաձայն Սուլթանով կը մնայ իր ընդհանուր նահանգապետի պաշտօնին մէջ եւ պիտի վայելէ Անգլիացիներուն աջակցութիւնը:

Նորէն բողոք Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, նորէն ղարաբաղցիական համաժողովներ, նորէն արիւնահեղութիւններ եւ աւերումներ: Կաթողիկոսն ալ՝ ի տես այդ ջարդերուն՝ հարկադրուեցաւ դիմել անգլ. ներկայացուցչութեան եւ խնդրեց որ առաջքը առնէ արիւնահեղութիւններուն: Վերջ ի վերջոյ ժամանակաւոր համաձայնութեամբ մը Ղարաբաղ մնաց Ատրպէյճանին:

Ղարաբաղին տիրանալէ յետոյ ատրպէյճանցիք մօտեցան Զանգեզուրի հարցին լուծման: 1919ի Մարտին Հայաստանի կառավարութիւնը իր կողմէ ներկայացուցիչ մը նշանակած էր այստեղ, որպէս զի անպաշտօն կերպով կատարէ այն աշխատանքները, որոնք անհրաժեշտ կը համարուէին այս գաւառը Հայաստանին միացնելու: Նոյն տարուան Հոկտեմբերին Ատրպէյճանի կառավարութիւնը գործնական միջոցներու դիմեց հարուածելու համար հայկական շարժումը: Անգլիացիները նորէն Ատրպէյճանի հետ էին: Նորէն բախումներ, արիւնահեղութիւններ, մինչեւ որ Հասկէլի փոխանորդ

գնդ. Ռէյի միջամտութեամբ Նոյ. 23ին Թիֆլիսի մէջ Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի վարչապետները՝ Ա. Խատիսեան եւ Ուսուփպէկով համաձայնութեան եզր մը գտան խաղաղութիւնը վերահաստատելու համար:

Այս համաձայնութեամբ խորհրդաժողով մը պիտի գումարուէր վերջնական համաձայնութեան գալու համար, բայց իրողապէս կռիւները նորէն ընդհատումներով մինչեւ այժմ կը շարունակուին այդ շրջանին մէջ:

Ինչպէս ըսի, նպատակս չէր այդ կռիւներուն պատմութիւնն ընել, այլ կ՚ուզէի ժողովականներուն պարզել թէ ի՞նչ է եղեր մեր «մեծ դաշնակից»ներուն վերաբերումը իրենց «փոքր դաշնակցին» հանդէպ անդրկովկասեան հարցերուն մէջ:

Իսկ վերջերս կարգ մը նշաններ ցոյց կու տան թէ իրենք Թուրքերը կը պատրաստուին յարձակումներու ձեռնարկել Հայաստանի վրայ՝ Օլթիի ածխահանքներու խնդիրը պատրուակ ընելով (*):

Երեւանէն դուրս գալէս մէկ երկու շաբաթ առաջ շատ կը խօսուէր Թրքական յարձակողականի մը մասին: Մեկնելէս օր մը առաջ տեսնուեցայ վարչապետ Տօքթ. Հ. Օհանջանեանի հետ եւ աւելի մտերմական տեսակցութիւն մը ունեցայ պատերազմ. նախարար, նախկին դպրոցական ընկերս Ռուբէն Տ. Մինասեանի հետ եւ խնդրեցի տալ ինծի ստոյգ տեղեկութիւններ յամառօրէն շրջան ընող զրոյցներուն մասին: Ըստ իրենց որ տրուած տեղեկութիւնները կ՚ուզեմ մեր Ընդհ. Պատգ. Ժողովին տանիլ: Թէ՛ Օհանջանեան եւ թէ՛ Տ. Մինասեան հաւաստիացուցին ինծի թէ այդ զրոյցները չափազանցուած են, վերջինս իր տուած տեղեկութիւններուն վրայ աւելցուց:

(*) 1920ի Յունիսին Հայաստանի զինուորական ուժերը գրաւեցին 1914ի սահմանագծին վրայ գտնուող Օլթիի ածխահանքերը: Կարճ լռութենէ մը յետոյ Թուրքերը պահանջեցին իրենց վերադարձնել այդ հանքերը, բայց Հայաստանի կառավարութիւնը մերժեց:

«Ինձ մտահոգութիւն պատճառողը մեր հետախուզիչ Ջոկատին կողմէ նախապէս տրուած թերի տեղեկութիւններէն յետոյ՝ վերջերս հաւաքուած տեղեկութիւնն է, որուն համաձայն՝ Թուրքերը կրնան այսօր մեր գիտցածէն շատ աւելի ոյժ հանել մեր դէմ։ Այսօր, երբ Հայաստան եւ քէմալական Թուրքիա իրարու դէմ պատերազմական վիճակի մէջ կը գտնուին, իրապէս չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է մեր բանակին քանակական եւ որակական ոյժը։ Բայց եւ այնպէս յուսահատ չենք. ամէն ջանք կը թափենք բանակը վերակազմելու համար. կը յուսամ թէ պիտի յաջողինք մեր սահմաններէն ետ մղել Թուրքերը, որոնց ուշադրութեան կեդրոնը յունական ճակատն է։»

Այսպէս թէ այնպէս իբր եզրակացութիւն՝ շեշտեցի այն, զոր սկիզբէն մատնանշեցի, այսինքն թէ կնճիռներ դեռ շատ կան մեր հայրենիքին՝ եւ մանաւանդ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանին շուրջ։

×

Զեկոյցս թէեւ ընդհանրապէս գոհունակութեամբ ընդունուեցաւ ժողովականներուն կողմէ, բայց անոնցմէ ոմանք ցուրտ ընդունելութիւն ցոյց տուին, դժգոհ մնալով որ դաշնակցականներու կատարած բացասական դերին մասին հարեւանցիօրէն անցայ, իսկ ուրիշներ ալ մեծ անհանդուրժանքով լսած էին իմ տուած տեղեկութիւններս քոմիւնիստներու մասին, որոնց անունն անգամ չէին ուզեր լսել։ Դժգոհներէն ոմանց համար կովկասեան Հայաստանը կորսուած պէտք էր համարել, իսկ Թրքական Հայաստանն ալ իր աշխարհագրական դիրքով միշտ անապահովութեան ենթակայ է, այժմ ալ Հայերէ ամայացած է, միւս կողմէ դաշնակից պետութիւնները մինչեւ այժմ ոեւէ գործնական քայլ առած չեն մեր ակնկալութիւնները գէթ չափով մը գոհացնելու համար։ Ուրեմն, կը խորհէին ոմանք եւ նոյնիսկ ժողովէն դուրս առաջարկող ալ եղաւ թէ պէտք է թողուլ Հայաստանը Կովկասահայերուն, որպէսզի կարենային

իրենց ուզածին եւ գիտցածին պէս ընեն, իսկ մենք մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնենք միմիայն Կիլիկիոյ վրայ, որ Հայաստանէն անհամեմատօրէն առաւելութիւններ ունի ամէն տեսակէտով:

Բայց դժգոհներու եւ նոր առաջարկ բերել ցանկացողներու տեսակէտները իրարմէ բաժնուած փոքրամասնութիւններու շրջանակին մէջ մնացին եւ վերջ ի վերջոյ Ժողովը միաձայնութեամբ կանգնած մնաց միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գետնին վրայ:

Այժմ տամ ամփոփումներ Կիլիկիոյ, Եգիպտոսի եւ Ամերիկայի պատգամաւորներուն տուած զեկոյցներէն:

Այս երեք Շրջանակները պատերազմի եւ զինադադարի շրջանին կարեւոր աշխատանքներ կատարած էին հայ գաղթաշխարհին մէջ ի նպաստ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Կիլիկիոյ:

Բայց նախ երկու խօսք Կ. Պոլսոյ եւ Փարիզի մասին:

Պատերազմին ընթացքին՝ Կ. Պոլսի մէջ գործող մեր Կեդրոն. Վարչութիւնը լուծուեր եւ անոր դերը փոխանցուեր էր Եգիպտոսի Շրջան. Վարչութեան:

Զինադադարէն յետոյ կազմուեր էր Առժամեայ Կեդր. Վարչութիւն մը, որուն գլխաւոր գործը եղած էր Շրջանակներուն հետ յարաբերութիւն վերահաստատել, Գ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին գումարման համար անհրաժեշտ աշխատանքները կատարել, Կ. Պոլսի կազմալուծուած Ակումբները վերակազմել, Ազգ. Երեսփոխան. Ժողովին մէջ Կեդրոնի խմբակցութիւնը զօրացնել, Ռամկավար Ուսանող. Միութիւնը շարժման մէջ դնել, կուսակցութեան համար թերթ մը ունենալ: Այս նպատակով այնտեղ հրատարակուող «Ժողովուրդի Ձայնը» անկուսակցական օրաթերթը գնուած էր Սահակ Մեսրոպէն եւ կուսակցութեան պաշտօնաթերթ դարձուցած էր (*):

«Ժողովուրդի Ձայնը»ի պատասխանատու խմբագրի պաշտօնը նախ յանձնուեր էր Յովհ. Յակոբեանին, յե–

Փարիզի մասին զեկոյց տուաւ Վ. Թէքէեան որ վերջերս այնտեղէն Կ. Պոլիս եկած էր եւ պատգամաւորի հանգամանք ունէր։

Զեկոյցին մէջ լայն տեղ կը գրաւէին այն տեղեկութիւնները, որոնք մեր ազգային հարցին շուրջ եղած անցուդարձերուն, Ազգ. եւ Հանր. Պատուիրակութիւններուն փոխ-յարաբերութիւններուն եւ գործունէութեան մասին կը խօսէին, որոնց վրայ կանգ առած եմ նախորդ էջերուն մէջ եւ դեռ առիթ պիտի ունենամ կանգ առնելու։

Թէքէեան խօսեցաւ նաեւ այդ օրերուն Փարիզի մէջ խումբ մը անկուսակցականներու կողմէ կազմուած «Ազատական» Միութեան մասին եւ շեշտեց այդ Միութեան փափաքը Վերակազմեալներու, Ռամկավարներու եւ Ազատականներու միութեան մասին։

Ներքին կազմակերպութեան մասին տրուած տեղեկութենէն կը յիշեմ միայն հետեւեալը։

Փարիզի Ակումբը սերտ յարաբերութիւն կը պահէ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ՝ գործադրելով այս մասին Առժամեայ Կեդրոն. Վարչութեան կողմէ իրեն տրուած հրահանգները եւ յանձնարարութիւնները եւ օրը օրին անոր հաղորդելով Ազգ. Պատուիրակութեան քով հաւաքուած մեր դատին վերաբերեալ տեղեկութիւնները։

ԿԻԼԻԿԻԱ

Այժմ տամ Կիլիկիոյ պատգամաւորներէն ընկերներ Ս. Կէպէնլեանի եւ Մ. Տ. Մանեփանեանի տուած զեկոյցին ամփոփումը։ Աւելցնեմ նաեւ թէ լրացուցիչ տեղեկութիւնները տուին նաեւ Ամերիկայէն Կիլիկիա ուղարկուած ընկերները՝ Հ. Բարունակեան եւ Տոքթ. Ա.

տոյ կարճ ժամանակով մը Յ. Թոփչեանին եւ Յովհ. Պօղոսեանին։ Իսկ Ընդհ. Պատգ. Ժողովի օրերուն արդէն Վ. Թէքէեան թերթին գլուխն անցած էր եւ այդ պաշտօնը վարեց մինչեւ 1922ը։

Գույումճեան. վերջինս մասնաւորաբար Ամերիկ. Կարմիր Խաչի գործունէութեան մասին։

Այստեղ պէտք է ըսեմ թէ, ինչպէս միւս Շրջանակներուն նկատմամբ ըրած եմ, Կիլիկիոյ մեր Շրջանակներէն, կազմակերպական աշխատանքներուն մասին տրուած տեղեկութիւնները, որոնք զեկոյցին մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւեն, ամբողջութեամբ կը յապաւեմ։

Կիլիկիոյ մէջ Հայերու շարժումը իր սկիզբն առաւ Սուէտիոյ ինքնապաշտպանութեան օրերէն, այսինքն 1915ի Ապրիլ ամսէն, երբ Թուրք կառավարութիւնը ձեռնարկեց Հայերու տեղահանութեան։ Զէյթունցիները ուզեցին ընդդիմանալ այս հրամանին, բայց հաւատալով Հալէպի գերման հիւպատոսին եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հաւաստիացումներուն թէ իրենց զինաթափութեամբ պիտի կրնան զերծ մնալ տեղահանութենէն, յանձնեցին իրենց զէնքերը, բայց յետոյ տեղահան եղան։ Սուէտիոյ հայկական վեց գիւղերը, որ ունէին մօտ 6000 բնակչութիւն, տեսնելով Զէյթունցիներուն եղած հաւաստիացումներուն արժէքը՝ որոշեցին ընդդիմանալ եւ քաշուեցան Մուսա լերան վրայ։ Քառամսեայ դիմադրութենէ մը յետոյ յաջողեցան Ֆրանսական զրահանաւերով փոխադրուիլ Փորթ Սայիտ։

Այս վրանաքաղաքին մէջ պատրաստուած մարզիկները եւ զանազան կողմերէ հաւաքուած երիտասարդները Ֆրանսական սպաներու ղեկավարութեան տակ Կիպրոսի մէջ մարզուեցան իբր զինուորներ, որոնք կորիզը պիտի ըլլային քիչ յետոյ Սուրիացիներէ եւ Հայերէ կազմուելիք Արեւելեան Լեգէոնին։

Ազգ. Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ եւ Եգիպտոսի ու Ամերիկայի Ազգ. Միութիւններուն աջակցութեամբ Արեւելեան Լեգէոնի մէջ մտած 3000ի չափ հայ զինուորները պատուաւոր կերպով կատարեցին իրենց պարտականութիւնը Արարայի ճակատամարտին մէջ եւ արժանացան ընդհ. հրամանատար զօր. Ալէնպիի գնահատանքին։

Միջագետքի մէջ Թուրքերը պարտուելէ յետոյ երբ ետ քաշուեցան, Անգլիացիք տիրացան Կիլիկիոյ եւ յետոյ յանձնեցին Ֆրանս. զինուոր. իշխանութեան:

Յաղթական դաշնակիցներու եւ մասնաւորապէս Ֆըրանս. իշխանութեան կողմէ եղած հաւաստիքներէն քաջալերուած՝ ցիրուցան եղած կիլիկեցիները իրենց տեղերը վերադարձան, կեանքը սկսաւ վերակենդանանալ: Միայն Ատանայի մէջ Հայերուն թիւը հասաւ մօտ 50 հազարի, Մարաշի, Հաճընի, Այնթապի մէջ նոյն համեմատութեամբ մեծցաւ Հայերու թիւը: Կուսակցութիւնները վերսկսան իրենց գործունէութիւնը, ունեցան իրենց թերթերը, մենք ունինք մեր «Հայ Ձայնը», կազմուեցաւ Ազգ. Միութիւն: Ընկ. Տօմատեան իբրեւ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Ատանա եկաւ եւ իր այդ հանգամանքով պաշտօնական յարաբերութիւն կը պահէր Ֆրանս. զինուոր. իշխանութեան և Հայ Ազգ. Միութեան հետ եւ ընդհանուր վստահութիւն եւ համակրանք կը վայելէր ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ:

Ֆրանսական կառավարութեան եւ Ազգ. Պատուիրակութեան միջեւ գոյացած համակցողութեան համաձայն՝ Կիլիկիա Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ պիտի մնար եւ Հայերն ալ տեղական ինքնավարական իրաւունքներէն պիտի օգտուէին: Այդ համաձայնութեան հիման վրայ հայ կամաւորները հաւաքուեցան Արեւել. Լեգէոնի մէջ: Այս հաւաստիքն էր որ Հայերը վերահաւաքեց իրենց հայրենի օճախներուն վրայ:

Բայց շատ երկար չտեւեց մեր խանդավառութիւնը: Հետզհետէ միլլիական–չէթէական խումբեր սկսան երեւնալ այս ու այն շրջաններուն մէջ, Ֆրանս. զինուոր. իշխանութիւնները սկիզբէն վարանոտ վերաբերում ցոյց տուին դէպի չէթէական շարժումները: Չենք կրնար զլապել, պատասխանեցին այս մասին եղած մեր դիմումներուն: Իրողութիւնն այն էր որ չէին ուզեր: Այս կացութիւնը հետզհետէ մտահոգիչ կը դառնար, մանաւանդ երբ կը տեսնէինք որ դուրսէն եկած չէթէներուն կ՚օգ-

նէին եւ կը մխանային տեղացի Թուրքերը։ Մարաշի վրայ եղած յարձակումը այլեւս կասկած չէր թողուր որ Թուրքերը յենարաններ ունէին, որովհետեւ Ֆրանս. զինուոր. իշխանութիւնները վստահացուցած էին Հայերը թէ այլեւս հայկական ջարդերը պիտի չկրկնուին, բայց կրկնուեցան անոնց ներկայութեան։ Մարաշին յաջորդեց Հաճընի ջարդը։ Հայերուն դիմումները ապարդիւն անցան նորէն, մերժեցին նոյնպէս զէնք տալ Հայերուն՝ անոնց ինքնապաշտպանութեան համար։ Ֆրանս. զինուոր. իշխանութեան երկդիմի այս դիրքին հանդէպ՝ Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսը, Հայոց Զաւէն պատրիարքը եւ հայ կաթոլիկներու պատրիարքական պատուիրակ Նալեան եպ.ը անցան Փարիզ, Ազգ. պատուիրակութեան հետ խորհրդակցութիւններ ունեցան, Ֆրանս. եւ անգլ. կառավարութեանց դուռները ծեծեցին, Լոնտոնի եւ Փարիզի անկլիքան եւ կաթոլիկ եկեղ. պետերուն դիմեցին, բայց ի զուր։ Ապարդիւն անցան նոյնպէս Ամերիկայի հայ վեթերաններուն եւ հայ կանանց դիմումները ամերիկեան կառավարութեան քով։

Հայերուն կը մնար ապաւինիլ իրենց սեփական միջոցներուն. Հաճընի ջարդին առեն Ֆրանս. իշխանութիւնները համաձայնեցան ինքնապաշտպանութեան համար զէնք տալ Կիլիկիոյ լեռնային շրջանի Հայերուն, որպէսզի դաշտային Կիլիկիոյ ճամբան փակեն Թուրք չէթէներուն առջեւ։ Հաճընէն յետոյ Թուրքերը իրենց յարձակողականները ուղղեցին նաեւ դէպի Մէրսին, Սիս, Ատանա։

Ազգ. Միութիւնը այս ծանր կացութեան հանդէպ՝ Ֆրանս. զինուոր. իշխանութենէն պաշտօնապէս խնդրեց որ հայ ժողովուրդի ապահովութիւնը երաշխաւորուի։ Պատասխանուեցաւ թէ ի վիճակի չէ։ Այդ օրերուն սկսան յամառ լուրեր տարածուիլ թէ Ֆրանս. կառավարութեան եւ Թուրքերու միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակուին։ Հայերուն կը մնար զօրա-

ցնել իրենց ինքնապաշտպանութեան ուժը Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ առհասարակ Եւրոպայի հայ գաղութներուն նիւթական եւ դուրսէն եկող կամաւորներու օժանդակութեամբ: Զօր. Անդրանիկ Ամերիկայէն ճամբայ ելաւ իրեններով Կիլիկիա մտնելու համար, ընկեր Հերեան, որ մինչեւ այդ ատեն որբերը հաւաքելով կը զբաղէր, կամաւորներուն գլուխն անցաւ, Վանի հերոսամարտի ղեկավարներէն ընկեր Ա. Եկարեան Կ. Պոլսի մեր Վարչութեան միջոցով Երեւանէն կանչուեցաւ, Եգիպտոսէն եկան ընկերներ Ապահ եւ Լ. Աճէմեան եւ մեր շատ մը ընկերներ կամաւորներուն գլուխն անցան, Աւետիս Զաւուշ, Մ. Ոսկեան, Գ. Սարայտարեան, Հրաչեայ, Ս. Տ. Յակոբեան, Ս. Կէպէնլեան, եւայլն:

Բայց դեռ դուրսէն կանչուած ուժերը Կիլիկիա չըմտած՝ Օգոստոս՝ 4ին Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնեայ ցեղերը միացած՝ Կիլիկիան Թուրքիայէն անկախ «Ազատ երկիր» հռչակեցին:

Այս պաշտօնաթուղթը երբ գնդապետ Պրէմոնին յանձնուեցաւ եւ ընկ. Տամատեան ալ կուսակալի պաշտօնատունը գնաց, ի պատասխան՝ իսկոյն՝ հեռաձայնի թելերը կտրուեցան եւ գնդապետ Պրէմոնի հրամանով Տամատեան հեռացուեցաւ կուսակալի պաշտօնատունէն եւ հալածանքներ սկսան Հայ Ազգ. Միութեան անդամներուն եւ ղեկավար դէմքերուն դէմ: Ասոնցմէ շատերը աքսորուեցան Ալճերիա, ուրիշներ անցան Եւրոպա: Տամատեանի պաշտօնական դիրքը տկարացաւ եւ անոր դիմումները ապարդիւն անցան:

Այժմ, այստեղ, Կ. Պոլսի մէջ արդէն կը հաստատուին մեր լսածները Փրանքեւթուրք բարեկամութեան մասին:

Աւելցնեմ այստեղ թէ Կիլիկիոյ մասին այս զեկոյցը տուող ընկեր պատգամաւորները՝ Ս. Կէպէնլեան եւ Տ. Ստեփանեան՝ Ազգ. Միութեան անդամներ էին եւ հալածուած Ֆրանս. զինուոր. իշխանութեան կողմէ...:

ԵԳԻՊՏՈՍ

Եգիպտոսի պատգամաւոր Խ. Գուրեանի զեկոյցէն

Ազգ. պատուիրակութիւնը 1917ի սկիզբները յարաբերութեան մէջ մտաւ Եգիպտոսի կուսակցական շրջանակներուն հետ, հաղորդեց անոնց Ֆրանս. կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց արդիւնքը, առաջարկեց Ազգ. Միութիւն մը կազմել եւ Միջագետքի անգլ. բանակին քով կազմուելիք Արեւելեան Լեգէոնին տալ Հայ կամաւորներ: Ի փոխարէն Հայերու կողմէ կատարուելիք այս ծառայութեան՝ եթէ պատերազմը վերջանար դաշնակից պետութիւններուն յաղթանակով՝ Ֆըրանսական հոգատարութեան պիտի յանձնուէր Կիլիկիան եւ Հայերը պիտի ունենային տեղական ինքնավարութիւն:

Երբ կուսակցութիւնները՝ Ռամկավար, Դաշնակցական եւ Հնչակեան՝ անոնց հետ միանալով նաեւ երեք յարանուանութիւններուն եւ Հայ Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան ներկայացուցիչները, կազմեցին Եգիպտոսի Ազգ. Միութիւնը:

Նորակազմ Ազգ. Միութիւնը իր պաշտօնին գլուխն անցնելուն պէս՝ ձեռնարկեց Հայ Լեգէոնի կազմութեան, միեւնոյն ժամանակ երբ պատուիրակներ՝ Մ. Տամատեան, Արտ. Հանըմեան եւ Սապահգիւլեան ուղարկուեցան Ամերիկա, որպէսզի այնտեղ ալ Ազգ. Միութիւն կազմուի եւ ամերիկահայ գաղութը աւելի մեծ ուժով օժանդակէ Հայկ. Լեգէոնի կազմութեան՝ թէ՛ իր նիւթական միջոցներով եւ թէ կամաւորներով:

Երբ մեր Ազգ. Միութիւնը կազմուեցաւ, Ֆրանս. զինուոր. առաքելութիւն մը եկաւ Գահիրէ եւ մանրամասն լուսաբանութիւններ տուաւ այն համաձայնութեան մասին որ գոյացեր էր Ֆրանս. կառավարութեան եւ մեր Ազգ. պատուիրակութեան միջեւ:

Ազգ. Միութիւնը խանդավառութեամբ փարեցաւ կամաւորներու հաւաքման գործին: Գլխաւորաբար սուրիացիներէ, ընդհանրապէս կիլիկեցիներէ եւ անգլ. բա-

նակին քով գերի ինկած Թրքական բանակին մէջ ծառայող հայ գերիներէն, հաւաքուեցան կամաւորներ:

Դաշնակիցներու յաղթանակը եւ Ֆրանսացիներու մուտքը Կիլիկիա աւելի հրահրեց եգիպտահայ գաղութին եւ Ազգ. Միութեան ոգեւորութիւնը, որ սակայն աստիճանաբար պիտի մարէր, երբ հետզհետէ պիտի սկսէին Եգիպտոս հասնիլ մտահոգիչ տեղեկութիւններ Ֆրանս. կառավարութեան հետեւած երկդիմի քաղաքականութեան մասին: Բայց եւ այնպէս Մարաշի, Հաճընի անցքերէն յետոյ, երբ օրը օրին հասած տեղեկութիւնները ցոյց կու տային թէ Կիլիկիոյ հայութիւնը ինքը իր սեփական ուժերուն պիտի ապաւինի եւ կամաւորական նոր ուժերու պէտք պիտի ունենայ իր ինքնապաշտպանութեան համար եւ երբ տեղեկացաւ որ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդը որոշած է Կիլիկիան Թուրքիայէն անկախ յայտարարել, աւելի մեծ ճիգեր թափեց իր օգնութիւնը զօրացնելու համար: Բայց այսօր եգիպտահայ գաղութն ալ յուսալքուած է տեսնելով Ֆըրանսայի վերաբերումը Հայերու եւ անոր որդեգրած նոր քաղաքականութիւնը քէմալականներուն հանդէպ:

Եգիպտահայ գաղութը ոգեւորուեցաւ նաեւ Հայաստանի անկախութեան հռչակումով եւ Սեւրի դաշնագրով: Մեր կուսակցութիւնը առանձնապէս հանգանակութիւն բացաւ Հայաստանին օդանաւային տորմիղ մը նուիրելու համար եւ յաջողեցաւ գնել 20ի չափ սաւառնակներ անգլ. զինուոր. իշխանութենէն. կը պատրաստենք նաեւ սաւառնորդներ սաւառնակներուն հետ միասին Հայաստան ուղարկելու համար: Բայց այն օրէն ի վեր, երբ ամերիկեան Ծերակոյտը մերժեց նախագահ Ուիլսընի առաջարկը Հայաստանի հոգատարութեան մասին՝ յուսաբեկում առաջ եկաւ, ինչպէս միւս գաղութներուն, նոյնպէս եւ եգիպտահայերուն քով, ճընշիչ են նաեւ այն տեղեկութիւնները որ հասած են Եգիպտոս, դաշնակիցներուն միջեւ առեղծուած անհամաձայնութիւններուն, մանաւանդ անգլ. իշխանութիւններուն

կողմէ քէմալականներուն հետ մշակուող բարեկամական յարաբերութիւններուն մասին։

Անախորժ ազդեցութիւն գործած են Եգիպտոսի մէջ նաեւ Ազգային եւ Հանր. պատուիրակութիւններուն միջեւ ծագած անհամաձայնութիւնները։ Աւելորդ է ըսել թէ դաշնակցական շրջանակը կը պաշտպանէ Ահարոնեանի պահած դիրքը, իսկ մեր կուսակցութիւնը, եւ կարելի է ըսել Եգիպտոսի ամբողջ գաղութը, կանգնած է Ազգ. պատուիրակութեան այն տեսակէտին վրայ թէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի հիմքը պէտք է ընդունիլ Թրքական Հայաստանը ցորչափ Ռուսիա իր խօսքը չէ ըսած կովկասեան Հայաստանի անկախութեան մասին։

ԱՄԵՐԻԿԱ

Ամերիկայի Շրջանակի պատգամաւոր Գ. Ս. Փափազեանի, Կ. Փափազեանի եւ Վ. Գրիգորեանի զեկոյցներէն.—

Ամերիկահայ գաղութը իր բոլոր կուսակցութիւններով եւ անկուսակցական զանգուածներով Ազգ. պատուիրակութեան նեցուկ դարձաւ։ Մինչեւ ամերիկահայ Ազգ. Միութեան կազմութիւնը կուսակցութիւնները եւ զանազան կազմակերպութիւնները անջատաբար կը գործէին։ Իսկ երբ 1917ին Եգիպտոսէն եկած պատուիրակներուն միջոցով կազմուեցաւ նաեւ ամերիկահայ Ազգ. Միութիւնը՝ այստեղ ալ չորս կուսակցութիւնները՝ Ռամկավար, Դաշնակցական, Ս. Դ. Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան՝ միասնաբար Ազգային Միութեան մէջ մտան, ինչպէս նաեւ Բարեգործականը եւ երեք յարանուանութիւնները, հրապարակ հանեցին մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութիւն եւ հաւաքեցին 1000ի չափ կամաւորներ Հայկական Լեգէոնի համար։

Բայց երկար չտեւեց Ազգ. Միութեան անդամներուն միջեւ տիրող համերաշխութիւնը։ Նախ Հնչակեանները սկսան պառակտել զանազան պատրուակներով եւ

հեռացան Ազգ. Միութենէն: Յետոյ դաշնակցականներն ալ իրենց ինքնայատուկ միջոցներով սկսան գլուխ բարձրացնել եւ անդամալուծել Ազգ. Միութեան գործունէութիւնը: Դաշնակցականները իրենց յաւակնոտութիւններուն եւ ոտնձգութիւններուն մէջ սանձարձակ դարձան մանաւանդ երբ ամերիկեան կառավարութիւնն ալ տէ փաքթօ ճանչցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը: Աւելցուցէք այստեղ նաեւ այն իրողութիւնը, որ Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտը Հայաստանին 12 միլիոն տոլարի փոխառութիւն մը ընելու որոշում տուաւ:

Դաշնակցականները սկսան ոտնձգութիւններ ընել, երբ Փարիզի Ազգային Համագումարին համար 4 պատուիրակներ պիտի ընտրուէին: Անոնք իրենց յատուկ մեթոտներով դիմեցին զեղծումներու, չորս պատուիրակներն ալ իրենց կուսակցական շրջանակէն ընտրելու համար:

Պառակտումը խորունկցաւ զոյգ Պատուիրակութեանց միջեւ ծագած տարակարծութեանց եւ անոնց իրաւասութեան շուրջ եղած ըմբռնումներէն: Ամերիկահայ Ազգ. Միութիւնը իր վեց կազմակերպութիւններով հաւատարիմ իր կազմութեան առաջին օրը գծուած ուղեգծին՝ կապուած կը մնայ Ազգ. պատուիրակութեան, մինչ անոր մասը կազմող Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այսօր կ'ուզէ անտեսել անոր գոյութիւնը եւ կ'առաջնորդուի Ա. Ահարոնեանի ցուցումներով, իսկ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնն ալ ինքը իր մէջ պառակտուած՝ երբեմն այս, երբեմն այն կողմը թեքուելով՝ փաստօրէն ինքզինքը հեռացուցած է Ազգ. Միութեան կազմէն:

Ազգ. Միութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ պառակտումը զօրացնող ազդակներէն մին եղաւ նաեւ անցեալ տարի (1919) Մայիս 28ի աքթի հռչակումը Հայաստանի կառավարութեան կողմէ ճիշդ այն օրերուն, երբ Փարիզի մէջ ձեռնարկուած էր երկու

պատուիրակութիւններուն միջեւ համաձայնութիւն գոյացնելու եւ միացեալ ճակատով ներկայանալու թէ՛ հայ ժողովուրդին եւ թէ արտաքին աշխարհին: Մինչ Ամերիկայի հայ գաղութը օրէցօր կը սպասէր համերաշխական այդ բանակցութիւններուն յաջող ելքին, ապշութեամբ լսեց Երեւանէն հասած «Մայիս 28ի աքտ»ի լուրը: Անշուշտ չէք մոռցած այն յուզումը որ առաջ եկաւ ինչպէս Ամերիկայի, նոյնպէս ամբողջ գաղութահայութեան մէջ եւ ընդհանուր կերպով այն տպաւորութիւնն ստեղծուեցաւ թէ Ա. Ահարոնեանի խորհուրդով է որ Երեւանի մէջ այդ քայլը առնուած է: Գիտենք նոյնպէս որ Ահարոնեան կը հերքէ իրեն մասին եղած այդ վերագրումները, դժբախտաբար այդ հերքումները հանրային կասկածը փարատելէ հեռու կը մնան տակաւին:

Պահ մը ընդհատելով մեր ամերիկեան պատգամաւորներուն զեկոյցը՝ կ՚ուզեմ լուսաբանել թէ ո՛րքան արդար էր հանրային կարծիքի անվստահութիւնը Ահարոնեանի հաւաստիացումներուն հանդէպ:

Այստեղ կը դնեմ Ա. Ահարոնեանի կողմէ Հայաստանի արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանեանին ուղղած 1919 Ապրիլ 24 թ. նամակը որ կը պարզէ իրողութիւնը:

«Փաշան մեզ հետ իբր թէ բանակցելով մեզնից ծածուկ աշխատում էր իր պատուիրակութիւնը ճանաչել տալ որպէս Հայաստանի կառավարութեան պատուիրակութիւն: Նրա ներկայացուցիչ Սվազլըի ջանքերը Ամերիկայում այդ ուղղութեամբ մեզ յայտնի էին, թէեւ ինքը հերքում է (*):

... Ես փորձեցի այստեղի իրադարձութեան ճշգրիտ պատկերը տալ ձեզ, պ. նախարար, բայց եւ այնպէս,

---

(*) Ճիշդ է թէ Մ. Սվազլը մամուլի միջոցով հերքեց իրեն վերագրուած այդ յերիւրանքը եւ յայտարարեց թէ Քարտաշեան, այդ համբաւաւոր պառակտիչն է որ խաբած է իր մեծաւորները:

ինչպէս նկատում էք, միացեալ Հայաստանի կառավարութեան եւ պարլամենտի խնդիրը մնում է անկախ։ Ժամանակը հասած է վերջ տալու այս դուալիզմին եւ քաղաքական աշխարհի առջեւ ներկայանալու մի ճակատով։ Դուտով միջազգային յանձնառութիւններ պիտի լինի անել, պայմանագրեր ստորագրել, ֆինանսական եւ տնտեսական փոխառութիւններ կնքել, մանդատ յանձն առնող պետութեան հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, նոյնիսկ մանդատի պայմանները քննութեան ենթարկել։

... Ահա թէ ինչո՞ւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը եւ խորհրդականները պ. Ս. Աջէմեան, Յովհ. խան Մասեհեան, Մ. Վարանդեան, որ քարտուղարն է մեր պատուիրակութեան, ինչպէս եւ Լ. Շանթ, պրոֆ. Ա. Խաչատուրեան, Փաստրմաջեան միաձայն եկան այն եզրակացութեան, որ հանրապետական կառավարութիւնը պէտք է միջոցներ ձեռք առնի այնտեղ՝ Երեւանում, գլուխ հանելու Միացեալ Հայաստանի միացեալ կառավարութիւնն ու պարլամենտը, համաձայնելով տեղւոյդ Արեւմտահայ Խորհուրդի հետ, որ յոյս ունենք թէ աւելի առողջ մտածումներով է առաջնորդւում անշուշտ, քան այստեղի թուրքահայ համագումարը։

Ընտրութիւնների կանոնաւորութեանը շատ արժէք տալու չէ, քանի որ այս բոլորը ժամանակաւոր է։ Հեշտութիւն ունէք հրաւիրել ներկայացուցիչներ եւ Կ. Պոլսից եւ մանաւանդ Ամերիկայից։ Մնացած գաղութները կարելի է միանգամայն անտես առնել, թուով եւ որակով միանգամայն անարժէք են։ Որպէս Միջագետքի հայութեան ներկայացուցիչ կարելի է այստեղից հեռագրով հրաւիրել եւ պրոֆ. Խաչատրեանին, Կիլիկիայում ընտրուած ազգային մարմին կայ արդէն, որ նոյնպէս կարող է իր ներկայացուցիչն ուղարկել։ Կարծում եմ որ Կովկասի Արեւմտահայ Խորհուրդը եթէ կամենայ եւ ձեռներէցութիւն ստանձնէ, մեր կառավարութեան հետ կարճ ժամանակում հնարաւորութիւն կը լինի գր–

լոյս բերել միացեալ կառավարութիւն եւ պարլամենտ :» (*)

Այժմ շարունակենք լսել զեկոյցը :

Հայաստանի հողատարութեան հարցն ալ մեծ աղմուկ առաջ բերաւ Ազգ. Միութեան եւ ամերիկահայ գաղութին մէջ : Ծանօթ ըլլալու են ձեզ ամերիկեան մամուլին մէջ երեւցած հրատարակութիւնները այն մասին թէ Խորէն եպ. Մուրատբէկեան, Գ. Փաստրմաճեան եւ Գարտաշեան յայտարարած էին թէ Հայաստան հողատարի պէտք չունի, այլ միայն դրամի եւ զէնքի : Այս լուրերը այնքան գայթակղեցուցիչ էին, որ ինքը Ահարոնեան՝ ինչպէս գիտէք, ստիպուեցաւ Պօղոս Նուպարի հետ միասին հեռագրով մը Ազգ. Միութեան դիմել եւ յայտնել թէ պատուիրակութիւններէն եւ ոչ մէկուն կողմէ իրաւասութիւն չէ տրուած ոեւէ մէկու մը այդպիսի յայտարարութիւն ընելու, ընդհակառակն ամբողջ հայ ժողովուրդը անհամբերութեամբ կը սպասէ որ ամերիկեան Քոնկրէն այդ մասին իր դրական պատասխանը տայ :

Դաշնակցականները Ազգ. Միութեան հակառակ դիրք բռնեցին նաեւ «Փրկութեան Հանգանակութեան» ձեռնարկին դէմ : Պօղոս Նուպարի յանձնարարութեամբ երբ զօր. Անդրանիկ Անգլիայէն յետոյ Ամերիկա անցաւ այս հանգանակութեան մղում տալու, դաշնակցականները չհամաձայնեցան եւ անոր դէմ հրապարակ հանեցին Բանակի հանգանակութիւնը եւ այդ անունով հաւաքուած գումարը կը մնայ միայն ըստ իրենց հայեցողութեան :

Այստեղ ալ մեր կողմէ աւելցնենք թէ Ամերիկայի

(*) Մենք տեսանք արդէն թէ Արեւմտահայ խորհուրդի դաշնակցական անդամները, թէեւ անճարակութեամբ, բայց եւ այնպէս կարողացան արդարացնել Ա. Ահարոնեանի ակնկալութիւնները, հետեւելով իրենց տրուած հրահանգին :

Ազգ. Միութեան կազմած Կեդր. Հանգ. Յանձնախումբին հրատարակած «Պատուոյ Գիրք, Փրկութեան Հանգանակութիւն Հայոց Ամերիկայի, 1920–21» գրքոյկին մէջ ներկայացուած է հանգանակութեան մանրամասնութիւնը, որմէ կը պարզուի թէ ընդամէնը հաւաքուած է 532,036 տոլար եւ 40 սէնթ: Մանրամասնօրէն ցոյց տրուած է թէ ո՛ւր եւ ի՛նչպէս բաշխուած է այդ գումարը:

Իսկ դաշնակցականներուն հանգանակած գումարին քանակը եւ անոր ինչպէս գործածուիլը մինչեւ այժմ միայն իրենց յայտնի է:

Փակելու համար ամերիկեան մեր պատգամաւորներուն զեկոյցը՝ ըսենք թէ հոն լայն տեղ տրուած էր Ազգ. Միութեան դիւանագիտական գործունէութեան: Պէտք յիշեմ թէ այս մարզին վրայ Միութիւնը ծախսած էր մօտ 125,000 տոլար, մասնաւորաբար ամերիկեան ժողովուրդին մէջ անգլիական լեզուով՝ ի նպաստ Հայ դատին՝ եղած փրոփականտին համար, հրատարակած էր 6 – 7 գիրքեր եւ պրօշիւրներ: Փրոփականտի այս բաժնին մէջ կը մտնեն նախագահ Ուիլսընի ներկայացուած այն երկու խնդրագիրները, որոնք ստորագրուեցան 35 նահանգներու նահանգապետներուն, եպիսկոպոսական եկեղեցիի 75 եպիսկոպոսներուն, 15,000 բողոքական եւ կաթոլիկ եկեղեցականներուն, համալսարաններու եւ գոլէճներու 200 նախագահներուն կողմէ:

Ազգ. Միութիւնը, ղեկավարութեամբ Ռամկավար եւ Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւններուն, իր հնգամեայ գործունէութեան ընթացքին հանգանակած էր մօտ 1 միլիոն տոլար, որուն հաշուետուութիւնը մանրամասնօրէն հրատարակուած էր:

Կը վերջացնեմ ըսելիքներս մեր Գ. Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին մասին: Անոր տուած կարեւոր որոշումներուն գէթ մէկ մասը պէտք յիշեմ յաջորդ էջերուն վրայ, երբ առիթը ներկայանայ:

Իսկ խօսքս այս մասին վերջացնելու համար ան-

հրաժեշտ կը համարեմ ըսել թէ մեր Պատգ. Ժողովը շատ ժամանակ տրամադրեց կովկասեան Հայաստանի հանրապետութեան եւ միացեալ եւ անկախ Հայաստանի վերաբերող խորհրդակցութիւններուն, որոնք կը պարզէին թէ՝

Մուտրոսի զինադադարի պայմանագրին մէջ հայկական հարցին մասին որ եւ է յիշատակութիւն չէր եղած.

Ռուսական երկրորդ յեղափոխութիւնը իր փետըրուարեան եւ հոկտեմբերեան կարգախօսներով որդեգրելով «խաղաղութիւն առանց կցումի եւ առանց տուգանքի» նշանաբանը՝ սկզբունքով կ'ընդունէր ռուս զօրքին գրաւած տաճկական Հայաստանը նորէն Թուրքերուն վերադարձնել:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութեամբ Մոսկուայի մէջ ստեղծուած խորհրդային իշխանութիւնը թէեւ Հայերուն ինքնորոշման իրաւունք տուաւ, բայց իրողութիւնն այն եղաւ որ ռուս զօրքերուն կովկասեան ճակատէն հեռանալուն պէս Թուրքերը վերագրաւեցին Թրքական Հայաստանը, ինչպէս նաեւ տիրացան կովկասեան Հայաստանի մեծագոյն մասին: Միւս կողմէ, Կովկասի հայ քաղաքական ղեկավար շրջանակները հարկադրուած ըլլալով Վրացիներուն եւ Ատրպէյճանցիներուն փէշերէն կախուիլ, չկրցան Մոսկուայի հետ բարեկամական յարաբերութիւն մշակել:

Մոսկուայի խորհ. իշխանութիւնը իր դէմ կանգնած գտնելով Արեւմտեան պետութիւններուն թշնամական դիրքը, կ'որդեգրէր արեւելեան քաղաքականութիւնը, որմէ օգտուողները նորէն Թուրքերը պիտի ըլլային:

Միւս կողմէ՝ զինադադարի վաղորդայնին (1918 Նոյ. 30ին) Ազգային Պատուիրակութիւնը եւ յետոյ Ազգային եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեանց պետերը միասնաբար յաղթական պետութիւններուն կը դիմեն պահանջելով Թրքական Հայաստանի ազատագրումը Թուրք լուծէն եւ միացեալ Հա-

յաստանի անկախութիւնը դաշնակից պետութիւններէն մէկուն, Ամերիկայի կամ Ազգերու Ընկերակցութեան հոգատարութեան տակ:

Այս դիմումներուն վրայ տարի մը անցնելէ յետոյ Ազգերու Ընկերակցութեան դաշնագիրը իր 22րդ յօդուածով կ'ընդունի թէ Հայերը արժանի են անկախութեան եւ կարելի է կազմել հայկական անկախ պետութիւն մը բարեկամ պետութեան մը ժամանակաւոր հոգատարութեան տակ: Բայց Հաշտութեան Ժողովին Գերագոյն Խորհուրդը որ իրաւասութիւն ունէր վճռականօրէն լուծելու այս հարցը՝ անմիջապէս հոգատար պետութիւն մը որոշելով, Անգլիոյ ներկայացուցիչ Լորտ Քըրզընի առաջարկութեամբ կ'ուղարկէ զայն Ազգերու Ընկերակցութեան: Եւ այստեղ ամիսներով հոգատարութեան հարցը «իրաւասութեան սկզբունք»ի անունով այս եւ այն յանձնաժողովներուն եւ ենթայանձնաժողովներուն սեղաններուն վրայ քաշկռտուելէ յետոյ՝ կ'արժանանայ Ամերիկայի նախագահ Ուիլսընի բարեացակամութեան, բայց հինգ շաբաթ յետոյ (1920 Մայիս 31ին) Ամերիկայի ծերակոյտը կը մերժէ վաւերացնել իր նախագահին յանձնառութիւնը Հայաստանի հոգատարութեան մասին:

Զգտումներու այս մթնոլորտին մէջ, մինչ մէկ կողմէ կը պատրաստուի Սեվրի դաշնագիրը, միւս կողմէ Լոնտոն կը վերամշակէ իր բարեկամութիւնը Թուրքիոյ հետ:

Պատգ· Ժողովին ընթացքին երեւան կու գային նաեւ պաշտօնական եւ անպաշտօն աղբիւրներէ հաւաքուած ուրիշ տեղեկութիւններ:

Դաշնակից երեք պետութիւններուն միջեւ տարակարծութիւններ ծագած են:

Իտալիա դժգոհ մնալով Յոյներուն Իզմիրի շրջանը մտնելէն, սկսած է Թուրքերուն հետ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել:

Անգլիացիները օգտուելով ռուսական յեղափոխու-

թեան տուած պատեհութենէն, կ'որդեգրեն Ռուսիոյ դէմ յարձակողական քաղաքականութիւն մը՝ անոր ազդեցութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ տկարացնելու նպատակով:

Մուսթաֆա Քէմալի առաջնորդութեամբ սկսած ազգայնական նոր շարժումը Սվազի եւ Էրզրումի իր ժողովներով որոշած է Հայերուն եւ Յոյներուն թիզ մը հող չզիջիլ եւ ամրացնել միաժամանակ թէ՛ Ռուսներուն եւ թէ՛ Անգլիացիներուն հետ Թուրքիոյ բարեկամութիւնը:

Ֆրանսա՝ Սուրիոյ եւ Լիբանանի վրայ իր տիրապետութիւնը ապահովելու նպատակով՝ տրամադիր է հրաժարիլ իր գրաւման տակ գտնուող Կիլիկիայէն:

Իսկ իբրեւ ամենաչօշափելի եւ ահաւոր իրողութիւն՝ մեր Գ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին համար իր փակումի նախօրէին՝ կը ներկայանար Թուրքերու յարձակումը կովկասեան Հայաստանի վրայ:

Այս մասին պէտք է այստեղ աւելցնեմ թէ Ժողովին փակումէն 10 – 15 օր առաջ արտասահմանէն հեռագրական զանազան գործակալութիւններ սկսած էին պարբերաբար լուրեր տալ միլլիական Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ ծագած ընդհարումներուն մասին: Այդ լուրերը թէեւ աղօտ, յաճախ հակասական, բայց ընդհանրապէս կը շեշտէին Թուրքերուն ունեցած յաջողութիւնը: Ցնցիչ եւ յուսաբեկիչ եղան Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկման մասին տրուած անհաւատալի լուրերը:

Թուրքերուն ունեցած այդքան արագ եւ մեծ յաջողութեան եւ Հայաստանի խորհրդայնացման մասին աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ ուշ պիտի հասնէին Կ. Պոլիս, մեր Պատգ. Ժողովին փակումէն յետոյ:

Ընդհ. Պատգ. Ժողովը նոր իրադարձութիւններուն եւ ստեղծուած կացութեան հանդէպ՝ իր խորհրդակցութիւնները վերջացուց քուէարկելով հետեւեալ բանաձեւը.—

Նկատելով որ միջազգային կացութիւնը տակաւին

նշդուած չէ երկարատեւ պատերազմի եւ հաշուեյարդարութեան դժուարութեանց հետեւանքով,

Նկատելով որ Հայաստանի հանրապետութիւնը կը գտնուի ճգնաժամային դրութեան մը մէջ՝ իր հողամասերուն մեծ մասը գտնուելով թշնամիի գրաւման ներքեւ եւ մնացեալ հողամասերը նոր յարձակման մը սպառնալիքին տակ,

Հայ Ռամկավար կուսակցութեան Գ. Ընդհ. Պատգ. ժողովը քննութեան ենթարկելով Հայաստանի ներկայ քաղաքական ճգնաժամային եւ անստոյգ կացութիւնը՝ որոշեց յանձնարարել Կեդրոն. Վարչութեան, որ հետամուտ ըլլայ օգտագործելու այն բոլոր արտաքին եւ ներքին պատեհութիւնները եւ քաղաքական յեղաշրջումները, որոնք կրնան ծառայել հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պահպանման եւ Հայաստանի անկախութեան ապահովման:

Ժողովը քուէարկեց նաեւ հետեւեալ բանաձեւը Ազգային Պատուիրակութեան ընելիքին մասին.

Պատգամ. Ժողովս նկատի ունենալով Սէվրի դաշնագրով ծրագրուած Հայաստանի մասին դաշնագրին անորոշ տրամադրութիւնները եւ Հայաստանի հանրապետութեան եւ ընդհանրապէս ամբողջ Արեւելքի քաղաքական խառնաշփոթ դրութիւնը,

Նկատելով որ այդ վիճակին մէջ անհրաժեշտ է յանուն թրքահայ ժողովուրդին եւ ի մասնաւորի յանուն չազատագրուած Հայաստանի՝ հետապնդել անոնց փրկութեան խնդիրը եւ կենսական շահերը,

Նկատելով Կիլիկիոյ առանձնայատուկ կարեւորութիւնը, որ անհրաժեշտ կ'ընծայէ դաշնակից պետութեանց եւ մասնաւորապէս ֆրանսական կառավարութեան հետ մօտիկ յարաբերութեանց եւ բանակցութեանց մշակումը:

Պատգամ. Ժողովը հարկ կը տեսնէ որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը շարունակէ պահել իր գոյութիւնը մինչեւ վերոյիշեալ պէտքերուն գոհացումը, զօրացնելով,

սակայն, իր կազմը ներկայ պահանջներուն համապատասխան կերպով:

ՌԱՄԿ. ԱԶԱՏ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՐԴԵԳՐԱԾ ԴԻՐՔԸ ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԴԷՊ

Մեր Պատգամ. Ժողովը փակուեցաւ Դեկտ. 3ին: Նոյեմբեր 7ի նիստին մէջ որոշուած էր որ նորընտիր Կեդր. Վարչութիւնը հաստատուի Երեւանի մէջ, բայց Հայաստանի խորհրդայնացումով ոչ թէ միայն այդ որոշումը անգործադրելի պիտի մնար, այլ արտասահմանի յարաբերութիւնը կը խզուէր Հայաստանի հետ:

Խորհրդայնացած Հայաստանը կղզիացած էր, միայն Ատրպէյճանի եւ անոր վրայով Մոսկուայի հետ կրնար յարաբերիլ: Հայաստանի մասին լուրերը Կ. Պոլիս կը հասնէին Թիֆլիսէն եւ Պաթումէն գլխաւորաբար հայ, յոյն, հրէայ առեւտրականներու միջոցով, որոնք կու գային Կ. Պոլսէն ապրանք տանելու Վրաստան, որ դեռ խորհրդայնացած չէր:

Հեռագր. գործակալութիւններէ եւ զանազան աղբիւրներէ Ազգ. Պատրիարքարանը, մեր թերթերուն խմբագրատուները հասած տեղեկութիւնները չէին տարբերիր ճամբորդներուն տուած լուրերէն: Շատ գայթակղեցուցիչ էին հայ պոլշեւիկներուն մասին խօսող լուրերը:

— Թուրքերը հայ պոլշեւիկներուն օգնութեամբ գրաւեցին Կարսը: Անոնք հայ չեն, մարդկային զգացում չունին, կը զարնեն, կը ջարդեն, կը կողոպտեն քաղաքները եւ գիւղերը, անոնց նպատակն է Հայերը Թուրքերուն մէջ ձուլել, ջնջել հայ լեզուն, անհետացնել հայ անունը, հայ ազգը եւ Հայաստանը:

Ամբողջ Դեկտեմբեր եւ յաջորդ ամիսներուն այս լուրերն էին որ կը մթագնէին պոլսահայ մթնոլորտը:

Ժողովուրդը շփոթած էր. կը նկատէր թէ այդ գոյնզգոյն լուրերուն մէջ խեղաթիւրումներ, չափազանցութիւններ եւ յերիւրանքներ շատ կան, բայց չէր կըր-

նար ճշդել բուն իրողութիւնները:

Մեր Կեդր. Վարչութիւնը Դեկտեմբերի առաջին կէսին ամէն օր ժողով կ'ունենար Հայաստանի անցքերուն, Կ. Պոլիս հասած լուրերուն, իր ընելիքին եւ Խորհ. Հայաստանի հանդէպ որդեգրելիք դիրքին շուրջ խորհրդակցելու համար:

Տարախոհութիւններ կային Կեդրոնին մէջ: Ռամկավար կուսակցութիւնը ազգային հողի վրայ կանգնած՝ զուտ տաճկահայերէ կազմուած ապադասակարգային, քաղաքական կազմակերպութիւն էր, որուն հետապնդած միակ նպատակակէտը մեր ազգային հարցն եղած էր, այսինքն Թրքահայերու ազգային ազատագրութեան հարցը: Մարքսիզմով չէր զբաղած, տեսած էր Լենինեան յեղափոխութեան հետեւանքով տաճկահայութեան հարցին կրած ծանր հարուածը, իսկ այդ յեղափոխութեան բերած սկզբունքները կը գտնէր անմարսելի ընդհանրապէս հայ եւ մասնաւորապէս Թրքահայ ժողովուրդին համար: Աւելցուցէք ասոնց վրայ Հայաստանին տիրացող հայ պոլշեւիկներուն մասին Կ. Պոլիս հասած այլանդակ լուրերը:

Բայց պէտք էր հանգամանօրէն նկատի առնել բոլոր իրողութիւնները:

Եւրոպական պետութիւններուն աջակցութիւնն ակնկալող Թրքահայ ժողովուրդը 40 տարի տարի պատրանքներով սնուելէ եւ այս պատերազմին մէջ ալ անդարմանելի կորուստներու ենթարկուելէ յետոյ կը տեսնէր թէ իր ազգային հարցին լուծումը նորէն օդին մէջ կախուած կը մնար: Իսկ Թուրքերը պատերազմի ընթացքին իրենց լուծին տակ տառապող Հայաստանը ամայացնելէ յետոյ՝ այժմ ալ մտած էին Կովկասեան Հայաստանը միեւնոյն նպատակով: Արնաքամ եղած կովկասահայութիւնը բնաջնջումէն ինքզինքը փրկած էր ռուս բանակին պաշտպանութեան ապաւինելով:

Ահա՛ այս իրողութիւններուն առջեւ գտնուող Ռամկավար Կեդրոնը պէտք էր պատրաստէր իր ընելիքին

նախագիծը, ճշդէր իր դիրքը Խորհրդ. Ռուսիոյ եւ խորհրդայնացած Հայաստանի հանդէպ։ Սթափումով եւ իրատեսօրէն պէտք էր կշռէր իրողութիւնները կուսակցութեան դիրքը ճշդելու համար։ Ահա թէ ո՛ւրկէ կը ծագէին տարակարծութիւնները։

Բայց վերջապէս Դեկտ. 13ին Կեդր. Վարչութեան ժողովը միաձայնութեամբ խմբագրեց իր թիւ 3 հետեւեալ Շրջաբերականը՝ ուղղուած Շրջան. Վարչութիւններուն։

13 Դեկտ. 1920, Կ. Պոլիս

Հայ Ռամկ. կուսակցութեան Կեդրոն. Վարչութիւնը քննելով վերջին անցքերը, միջազգային քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ Հայաստանի քաղաքական կացութեան մէջ յառաջ եկած փոփոխութիւնները, գտաւ՝

ա) Որ Սէվրի դաշնագրով Թուրքիոյ հանդէպ ցոյց տրուելիք վճռականութեան յենարանը համարուող յունական քաղաքականութեան մէջ Վէնիզէլոսի անկումով առաջ եկած փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ քէմալական ուժերու ներխուժումով Հայաստանի սահմաններէն ներս՝ հայկական բանակի կրած անդարմանելի պարտութիւնը, դաշնակիցներու քաղաքականութեան մէջ կարեւոր փոփոխութիւններ յառաջ բերա՛ծ են ի նպաստ Թուրքիոյ,

բ) Որ դաշնակիցները, ստեղծուած կացութեան բերումով Ուիլսընի սահմանագծումը Թուրքիոյ պարտադրելու անկարողութեան հանդէպ՝ Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ միջնորդութեամբ իրաւախոհութիւնը յառաջ բերելու մասին միայն կը խորհին այժմ,

գ) Որ Թուրքիա Խորհրդային Ռուսաստանի եւ դաշնակիցներու միջեւ գոյութիւն ունեցող պայքարը կը շահագործէ իրեն առաւելագոյն շահը ապահովող կողմը հակնելու համար,

դ) Որ Անդրկովկասի ներկայ պայմաններու մէջ Հայերը Թուրքերու եւ Թաթարներու սպառնալիքին հան-

դէպ իրենց ֆիզիքական գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ, կարելի է ըսել, քաղաքական իրաւունքները ապահովելու համար ուրիշ ոեւէ կողմէ գործնական օգնութիւն չեն կրնար ակնկալել, եթէ ոչ Ռուսաստանէն միայն,

ե) Որ Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը հայկական ներկայ եզնաժամային կացութեան առջեւ իր ուշադրութիւնը գերազանցապէս կեդրոնացուցած է հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան եւ անոր քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութեան շուրջ, ուրեմն եւ ներկայ անցողական շրջանին մէջ երկրորդական նշանակութիւն կրնայ տալ խորհ. Ռուսաստանի յեղափոխութեան Հայաստանի ընկերային կարգերու վրայ առաջ բերած ազդեցութիւններուն,

զ) Որ խորհրդային Ռուսաստանը այժմ տոգորուած լինելով հանդերձ ընկերային յեղափոխութեան հեռանկարներով՝ միաժամանակ հարկադրուած է հետապնդել իր ազգային – քաղաքական շահերը, որ անգամ մը եւս կը շեշտէ մեր կուսակցութեան ազգային տեսակէտը,

Կեդրոն. Վարչութիւնս կուսակցութեանս վարիչ շրջաններուն նկատառութեան կը յանձնէ վերոյիշեալ տեսակէտները եւ կը յանձնարարէ՝

1.– Որ կուսակցութեան օրկանները, ռուսական օգնութիւնը Հայաստանին՝ ընդունելով իբր միակ կրթնելիք իրական ոյժ՝ ներկայ պայմաններու մէջ, զգուշանան անխոհեմ արտայայտութիւններէ ռուսական օգնութիւն ենթադրող ոեւէ փաստի կամ երեւոյթի դէմ, շարունակելով հանդերձ պաշտպանել մեր շահած քաղաքական իրաւունքները:

2.– Աչքի առաջ ունենալով դաշնակիցներու անզօրութիւնը այժմ Հայերու ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար, ինչպէս նաեւ Արեւելքի մէջ տիրող քաոսը, համաձայն Ընդհ. Պատգամ. Ժողովին քուէարկած բանաձեւին, որուն պատճէնը ձեզի ղրկուած է, կը յանձնարարենք ձեզ զգուշանալ գրգռել մահմետականները ընդհանրապէս եւ Թուրքերը մասնաւորապէս:

Այս հրջարերականը կուսակցութեան անդամներուն համար էր. պէտք էր ժողովուրդին ներկայացնել անոր հիմնական միտքերը մամուլին եւ բեմին միջոցով:

Ցնցում մը երեւան եկաւ պոլսահայ հանրային կարծիքին մէջ: «Պուրժուա ռամկավարները պոլշեւիկ են դարձեր» կը յեղյեղուէր ամէն կողմ:

Ռամկավար–դաշնակցական պայքարը նոր փուլի մէջ կը մտնէր:

●

ԻՄ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՍ

«Ծովերու գեղեցիկ Թագուհիին» հայկական մըթնոլորտէն շատ հաճելի տպաւորութիւն չէի կրած 1913ին, երբ առաջին անգամ կը մտնէի Թրքական ծայրաստիճան քաղաքավարութեան (կեղծիքի եւ խորամանկութեան) մայրաքաղաքը, ուր ամէն քայլափոխիդ ականջներդ կը հեղեղէին «ազգասիրական» յորդառատ ճամարտակութիւններով:

Այսօր ալ այդ ախպերը կը վխտային ամէն կողմ: Հակառակ խուսափումիս, յաճախ կը հանդիպէի այս «ազգասէրներուն», որոնք իրենց դասը լաւ սերտած աշակերտներու պէս կը կրկնէին գոց ըրած սա յանկերգը.— Կեցցե՛ն ռամկավարները, չխտակ է ձեր որդեգրած ռուսական օրիենթասիոնը, ալ ան ալիէներէն խեր չըլլար, անոնք էին որ մեզ փէրիշան ըրին»: Բայց քայլ մը այն կողմը անցնելէ յետոյ, երբ դաշնակցականի մը կը հանդիպէին, խոժոռած դէմքով մը կը կրկնէին միւս յանկերգը.— «Սա խայտառակ ռամկավարներուն ըրածը կատարեալ դաւաճանութիւն է. կեցցէ՛ Դաշնակցութիւնը, որ ուխտած է շարունակել իր կռիւը սա պոլշեւիկներուն փաղանգին դէմ, մինչեւ որ դուրս վռնտէ Հայաստանէն այդ աւազակները»:

Կը փնտռէի ոչ–ընկ համարուող պոլսեցիները: Մասնաւորապէս կը հետաքրքրուէի Ազատականներով (Նախկին Վերակազմեալ Հնչակեան), որոնց հետ միա–

նալու որոշում տուած էր մեր Ընդհ. Պատգ. Ժողովը: Մ.Սվազլի, Շահրիմանի, Հ.Երուանդի անունները շատ լսած էի (*): Առաջին հանդիպումին իսկ Հր. Երուանդի հետ շատ սրտբաց եղան մեր խօսակցութիւնները: Զուարթ, վառվռուն երիտասարդ մըն էր, հասուն հրապարակագիր, փայլուն հռետոր մը: Իր մէջ ո՛րքան յորդ էին հայրենասիրական մաքուր զգացումները, կուսակցական պատուախնդրութիւնը, նոյնքան ուժեղ էր տրամաբանելու կարողութիւնը, Կարսի անկումը շատ դրդըուած էր զինք դաշնակցականներուն դէմ:

Ռամկավար եւ Ազատական կուսակցութիւններուն միութիւնը տեղի ունեցաւ 1921 Հոկտեմբերին: Իսկ մենք մեր առաջին հանդիպումէն յետոյ մտերմացանք իրարու իբրեւ նոյն կուսակցութեան պատկանող վաղեմի ընկերներ եւ շաբթուան մէջ երեք–չորս անգամ 1–2 ժամով կը տեսնուէինք, կը խօսէինք օրուան հարցերուն շուրջ:

Բայց գիշերները երբ սենեակս կը վերադառնայի, մենակութեանս մէջ կ՚անդրադառնայի Հայաստանէն եկած լուրերուն եւ անոնց շուրջ ինծ ուղղուած հարցումներուն, կը ջանայի հանգարտ սրտով վերլուծել այդ լուրերուն էութիւնը, բնոյթը եւ հիմքերը:

Կը գտնէի որ իրողութիւններ կան այդ լուրերուն մէջ, որոնք սակայն ծանրաբեռնուած էին չափազանցութիւններով, խեղաթիւրումներով, խորհրդային իշխանութիւնը վարկաբեկելու եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոեւէ պատասխանատուութենէ. ազատելու նպատակով:

(*) Պետրոս Տեփոյեանը կը ճանչնայի Թիֆլիսէն: Երբ խումբ մը վերակազմեալներ Ճիմ Զանկալեանի առաջնորդութեամբ Թիֆլիս եկան եւ Եկարեանի գլխաւորութեամբ Վան մտան, այդ առիթով Տեփոյեան ալ Նըպաստամատոյց Յանձնաժողովին մէջ մտաւ, իսկ զինադադարի վաղորդայնին Կ. Պոլիս անցաւ:

Անհաւատալի չէի համարեր Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան վերագրուած խստութիւնները։ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան կարգախօսներէն բխող յեղաշրջում մը հաճոյքով չէր որ պիտի ընդունուէր Հայաստանի մէջ, մասնաւորապէս դաշնակցականները իրենց գիրքերէն զրկուած ըլլալով՝ ժողովուրդի պահպանողական եւ աւանդապաշտ հակումներուն ջատագով պիտի դառնային եւ հրահրէին անոր դժգոհութիւնը։

Կ'ենթադրէի թէ մասնաւորապէս այն համայնավարները, որոնք քանի մը ամիս առաջ, Մայիս 1ի առիթով, Հայաստանի մէջ յեղաշրջում մը ընելու անյաջող փորձ ըրին եւ խիստ հալածանքներու ենթարկուելով Ատրպէյճան ապաստանեցան, այժմ իրենց նպատակին հասած ըլլալով՝ պիտի աշխատէին այս կամ այն ձեւով իրենց վրէժը լուծել դաշնակցականներէն։

Կ'ենթադրէի թէ շատ մը նորակոչ «համայնավար»ներ օրուան թոհուբոհին մէջ հրապարակ պիտի նետուէին եւ պիտի շահագործէին իրենց ունեցած եւ չունեցած իրաւասութիւնները։

Կ'երեւակայէի երկու կողմէ փոխադարձաբար բորբոքուող ատելութիւնները, կիրքերը։

Չէ՞ որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 30 տարիէ ի վեր գերագոյն ճիգերով պայքար մղած էր Թրքահայ ազատագրութեան դատին համար եւ ողջ հայ աշխարհը արիւնով ողողած էր ։

Չէ՞ որ այժմ Հայաստանի խորհրդայնացումով Հ. Յ. Դաշնակցութեան անունը պիտի անհետանար անոր հռչակած Միացեալ Անկախ Հայաստանէն։

Չէ՞ որ իրապէս ծանր էր այդ հարուածը դաշնակցական գաղափարաբանութեան եւ գաղափարական դաշնակցականներուն համար։

Չէ՞ որ այդ յեղաշրջումով հազարաւոր մեծ ու փոքր դաշնակցական պաշտօնեաներ եւ գործիչներ — խորհրդարանի անդամներ, քաղաքապետներ, գաւառապետներ, գիւղապետներ, ոստիկաններ, «խմբապետ»-

ներ, «մաուզերիստ»ներ պիտի զրկուէին իրենց պաշտօններէն, գիրքերէն եւ օրուան հացէն:

Կ'ենթադրէի թէ Կարսի աղէտը Կովկասահայերէն աւելի յուզած պիտի ըլլայ Հայաստանի եւ Անդրկովկասի մէջ տարտղնուած աւելի քան 250,000 Թրքահայերը, որոնք մինչեւ երէկ անհամբերութեամբ կը սպասէին դարնան գալուն՝ իրենց հայրենի խրճիթներուն վրայ վերադառնալու համար: Կը վախնայի որ գերագրգռումի ենթարկուած այդ զանգուածը — անկուսակցական թէ կուսակցական (դաշնակցական, ռամկավար, հնչակեան) — դիւրութեամբ կրնայ նետուիլ ներքին խռովութիւններու յորձանքին մէջ:

Եւ ահա գիշեր մը, Յունուար 14ին (1921), այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումէն մէկուկէս ամիս յետոյ, փետրուարեան խռովութիւններէն աւելի քան ամիս մը առաջ, խորհեցայ նամակ մը գրել Երեւան: Անձնապէս եւ մտերմօրէն ընկերներուս ուղղուած այդ նամակիս սեւագրութիւնը մեր Կեդրոնի ժողովին տարի, անոր կարծիքն ու հաւանութիւնն առնելու նպատակով: Քանի մը բառերու փոփոխութեամբ Ժողովը միաձայնութեամբ իր հաւանութիւնը տուաւ անոր բովանդակութեան:

Առեւտրական ընկեր մը, որ այդ օրերուն Պաթումէն Կ. Պոլիս կ'երթեւեկէր, յանձն առաւ նամակս հասցնել մինչեւ Թիֆլիս: Բայց, ըսաւ թէ Թիֆլիսի եւ Երեւանի միջեւ յարաբերութիւնը խանգարուած ըլլալով՝ ինքը Թիֆլիսի ընկերներուն պիտի ձգէ նամակը Երեւան հասցնելու հոգը: Համաձայնեցայ:

Ահա այդ նամակը որ այստեղ կը դնեմ թեթեւ յապաւումներով.—

1921, Յունուար 14, Կ. Պոլիս

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան
Հայաստանի Խորհուրդին
Երեւան

Սիրելի Ընկերներ,

Ձեզմէ բաժնուելէս ի վեր գրած եմ ձեզ Թիֆլիսէն, Բաթումէն եւ այստեղէն 8–9 նամակներ, բայց եւ ոչ մէկի պատասխանը մինչեւ այժմ չեմ կրցեր ստանալ...: Վերջին ողբերգութեան մէջ ի՞նչ զոհեր ունեցած ենք, ի՞նչ վիճակի մէջ կը գտնուիք.— ո՛չ մի տեղեկութիւն: Յեղաշրջումէն յետոյ Հայաստանի նոր կառավարութիւնը ի՞նչ տրամադրութիւն ունի դէպի տարաբախտ Տաճկա-Հայաստանի հարցը, որ Թիւրքական վերջին յարձակումով եւ դեկտ. 2-ի ողբերգական դաշնագրով նոր կնճռոտութեան մատնուեցաւ: Այս հարցը մտահոգութեան ենթարկած է արտասահմանի ամբողջ Թիւրքահայութիւնը: Մեր այսքան ծանր, անսահման զոհողութիւնները ի զո՞ւր պիտի անցնին...:

Դաշնակցական կառավարութեան անկման լուրին հետ այստեղ տարածուեցաւ թէ Հայաստանի նոր կառավարութիւնը Խորհ. Ռուսաստանի աջակցութեամբ պիտի իրականացնէ «Միացեալ-Անկախ Հայաստանի ծըրագիրը», որ դաշնակիցները չկրցան գործադրել: Բայց հետզհետէ Կովկասէն այստեղ հասած տեղեկութիւնները ցոյց կու տան թէ քէմալականները ոչ թէ միայն Տաճկա-Հայաստանէն հրաժարելու տրամադիր չեն, այլ նոյն իսկ դեկտ. 2-ի դաշնագրէն ալ ձեռք քաշելու միտք չունին: Հակառակ 10 օր առաջ այստեղ ստացուած տեղեկութիւններուն՝ քէմալականները Ալէքսանդրապօլէն դուրս չեն եկած: Ատոր փոխարէն Մուսթաֆա Փաշայի կառավարութիւնը կոմպլիմէնտներ է որ կը շռայլէ Խորհ. Ռուսաստանի կառավարութեանը, առատ աւաններ կու տայ անոր՝ «իրենց սերտ դաշնակցութեամբ իմփերիալիստ Անտանտայի կապիտալիստական տիրապետութենէն Արեւելքը փրկելու» համար:

Ահա, երբոր այս կացութեան հանդէպ Թիւրքահայութիւնը ծանր սխալ կը համարէ հրաժարիլ իր սեփական դատի մասին իր ունեցած իրաւունքէն եւ անհրաժեշտ կը համարէ դաշնակիցներու կողմէ ճանչցուած **Ազգային Պատուիրակութեան Միջոցաւ Հետապնդել**

Տաճկա-Հայաստանի դատը: Դժբախտաբար այստեղ բոլորովին անյայտ է թէ Հայաստանի Խորհ. կառավարութիւնը ի՛նչ կը խորհի այս մասին: Ոչ թէ միայն փափաքելի, այլ անհրաժեշտ էր որ այդ մասին իրազեկ դառնային մեր արտասահմանեան քաղաքական շրջանակները: Արդեօք Հայաստանի կառավարութիւնը չի՞ խորհիր պաշտօնապէս կամ եթէ առ այժմ այդ հնարաւոր չէ, գէթ անպաշտօն կերպով մէկ երկու հոգի ղրրկել Պոլիս (ի հարկին նաեւ Փարիզ) տեղեկութիւններ տալու իր քաղաքական նպատակներու, ծրագիրներու եւ գործելակերպի մասին: Անոնց այստեղ գալը կարեւոր է նախ Տաճկա-Հայաստանի հարցի մասին Հայաստանի եւ արտասահմանի դիւանագիտական գործունէութեան մէջ ներդաշնակութիւն մ'ստեղծելու համար: Ոչ նուազ կարեւոր է Հայաստանի նոր կառավարութեան կողմէ այստեղի ազգային եւ քաղաքական շրջանակներուն գաղափար տալ Հայաստանի ներքին կեանքի եւ անոր պահանջներու մասին, ինչպէս նաեւ փոխադարձաբար ծանօթանալու արտասահմանի հայութեան տրամադրութեան եւ ձգտումներուն...:

Այժմ երկու խօսք ալ ձեր մասին...: Չգիտեմ թէ Հայաստանի կառավարութիւնը ի՛նչ վերաբերում ցոյց տուած է դէպի ձեզ: Հաւանաբար կուսակցական գործունէութիւն չպիտի թոյլատրուի առայժմ: Բայց ի՛նչ ալ որ լինի կառավարութեան վերաբերումը դէպի ձեզ կամ դէպի մեր կուսակցութիւնը, դուք պաշտօնապէս կամ ոչ, հաւաքաբար կամ անհատաբար, իմ խոր համոզումով, ինչ որ մեր այստեղի ընկերներու ալ համոզումն է, **պէտք է անկեղծօրէն ձեր ջանքերը նուիրէք կարգ եւ օրինականութիւն ամրապնդելու համար Երկրի մէջ, որմէ կախուած է այժմ մեր արնաքամ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը: Հակառակ ռեւէ միտք կամ քայլ, համազօր է ազգային ինքնասպանութեան:** Մեր տարաբախտ ժողովուրդը չափէն աւելի տառապեցաւ: Մենք որ դէմ եղանք դաշնակցական արկածախնդիր գոր-

ծեւակերպին՝ այնու ամենայնիւ չզլացանք մեր աջակցութիւնը անոր կազմած կառավարութեանը, երբ այդ կը պահանջէր մեր ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան փրկութիւնը եւ Հայրենիքի պաշտպանութեան պարտականութիւնը:

Այժմ ստեղծուած նոր եւ ծանր պայմաններու մէջ տարբեր մտածում մը թոյլատրելի չէ: Ճիշդ է որ Հայաստանի նոր կառավարութեան ծրագիրը մենք համարած ենք անմարսելի մերինի նման ժողովուրդի մը համար եւ անկիրարկելի մեր հայրենիքի նման միջավայրի մը մէջ եւ այժմ ալ մենք նոյն համոզման վրայ կանգնած ենք, բայց քանի որ դէպքերու բերումով այսօր Հայաստանի մէջ կը տիրէ խորհրդային վարչաձեւ եւ ասոր ջատագով կուսակցութիւնը՝ հայ կոմունիստական կազմակերպութիւնը իր ձեռքն է առեր կառավարութեան ղեկը եւ կը գտնուի պատասխանատու դերի մէջ, պէտք է թողուլ որ նա առանց ներքին ցնցումներու գործադրէ այն, ինչ որ Հայաստանի ռէալ պայմանները թոյլ կու տան: Ներքին կռիւներ կամ դժուարութիւններ ստեղծողները պատճառ պիտի դառնան միմիայն անիշխանութեան, քաղաքացիական կռիւներու, որոնց չի կրնար տոկալ հայ ժողովուրդը եւ որ պիտի ուժեղցնէ մեր դէմ գտնուած արտաքին ճակատները···

Վստահ եմ որ այս մասին դուք ալ մեզմէ տարբեր չէք խորհիր:

Կ՚ըմբռնեմ նոյնպէս ձեր մտահոգութիւնները որ ներկայ Հայաստանի սահմաններէն դուրս կ՚ելլեն եւ կը կառչին ձեր ու մեր եւ ամբողջ Թիւրքահայութեան մըտասեւեռումին: Երեք ու կէս ամսուան բացակայութիւնս այդտեղէն պատճառ մը չէ որ մոռնամ թէ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ռուսաստանի սահմաններուն մէջ ապրող 250,000էն աւելի Թիւրքահայ մեր հայրենակիցները, ինչպիսի ռէժիմի տակ ալ գտնուին, չեն կարող հանգստանալ, մինչեւ որ չվերադառնան իրենց ապառ, Թէկուզ աւերակ հայրենիքի խրճիթներու վը-

րայ...:

Հաւատացած եմ՛ որ Հայաստանի նոր կառավարութիւնն ալ կ՚ըմբռնէ հայ ժողովուրդի արդարացի ձըգտումները եւ տենչանքները այս ուժգնութիւնը եւ իր քաղաքական ջանքը չպիտի խնայէ հնար եղածին չափ շուտ դիւրացնելու տաճկահայ դատին լուծումը: Կ՚ըմբռնենք նաեւ որ Հայաստանի նոր կառավարութիւնը այս հարցի վերաբերմամբ կը գտնուի ծանր եւ փափուկ կացութեան մը հանդէպ . . . .

. . . .

. . . .

Կը վերջացնեմ նամակս: Պատասխանեցէք մանրամասն եւ շուտ ղրկեցէք Թիֆլիս կամ Պաթում: Կը ղըրկեն ինծի: Ես առայժմ այստեղ եմ:

Կարօտի բարեւներով, եւ այլն:

ԱՐՏԱԿ

●

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1921ի Յունուարին հազիւ կարելի եղաւ Կարսի անկումին եւ Հայաստանի խորհրդայնացման շուրջ Կ. Պոլսի մէջ տարածուած լուրերը չափով մը ստուգել եւ ահա Փետրուար ամսի վերջերուն Կ. Պոլիս հասան Հայաստանի մասին նոր եւ ծանրակշիռ լուրեր, որոնց համաձայն՝ Փետրուար 18ին Երեւանի մէջ ապստամբութիւն ծագած էր Խորհ. իշխանութեան դէմ, արիւնահեղ կռիւներ տարածուած էին ամբողջ Հայաստանի մէջ:

Այս լուրերը Կ. Պոլիս հասան եւ հայ գաղութներուն մէջ տարածուեցան նախ դաշնակցական աղբիւրներէ, որոնց համաձայն՝ Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ հայ պոլշեւիկները կը հալածեն, կը սպաննեն, կը բանտարկեն իրենց ոչ-գաղափարակիցները, անխնայօրէն կը կողոպտեն քաղաքները եւ գիւղերը, ալեւր եւ զանազան մթերքներ կ՚արտահանեն դէպի Ատըրպէյճան եւ Թուրքիա: Այս վայրագութիւնները տեղի կը

հանեն ժողովուրդը եւ կը բռնկի Փետր. 18ի ապստամբութիւնը, Ս. Վրացեանի գլխաւորութեամբ կը կազմուի «Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ» մը, որ պոլշեւիկները դուրս կը վռնտէ Հայաստանէն:

Ռամկավարները ընդունելով միասին որ հայ համայնավարները իշխանութեան գլուխն անցնելէ յետոյ անհաւանական չէ որ իրենց դիրքը ապահովելու համար դիմած ըլլան խիստ միջոցներու, բայց կը դատապարտէին դաշնակցականները, որոնք ժողովուրդը ապստամբութեան մղած էին: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Կարսի անկումէն յետոյ պէտք էր համոզուած ըլլար թէ Հայաստանի ճակատագիրը այլեւս Մոսկուային կապուած է:

Ռամկավարներու քննադատութիւնը դաշնակցականներու հասցէին աւելի խստացաւ, երբ Հայաստանի ներքին խռովութիւններու մասին հասած նոր տեղեկութիւններու կարգին ուրիշ ծանրակշիռ լուր մըն ալ հրապարակ ելաւ:

Դաշնակցականները այդ կռիւներու ընթացքին Թուրքերուն դիմում ըրած եւ օգնութիւն խնդրած էին պոլշեւիկներու դէմ կռուելու համար, բայց Բարձր Դէքիր փաշան մերժած էր անոնց դիմումը:

Այս լուրը մեծ յուզում առաջ բերաւ արտասահմանի մէջ: Ամէն կողմերէ սա մեղադրանքը կ'ուղղուէր դաշնակցականներուն: — Պարոնայք դաշնակցականներ, դուք որ 30 տարիներէ ի վեր կը կռուէիք Թուրքերուն դէմ, դուք որ երկու ամիս առաջ ծանրօրէն պարտուեցաք այդ Թուրքերէն եւ ձեր կնքած Աղեքսանդրապոլի դաշնագրով ոչ միայն Թրքական Հայաստանէն հրաժարեցաք, այլ Կարսն ալ անոնց թողուցիք, դուք որ ամէն օր կը կրկնէիք թէ հայ պոլշեւիկներու օգնութեամբ էր որ Թուրքերը յաջողեցան գրաւել Կարսն ու Աղեքսանդրոպոլը, դուք որ միշտ կ'աղաղակէիք թէ Թուրքերու նպատակն է ջնջել նաեւ Կովկասի ափ մը հայութիւնը, իրենց սահմանները Ատրպէյճանին միացնել՝ համիսլա-

մական ծրագրին համաձայն, ի՛նչպէս Թոյլ տուին ձեզ նոյն Թուրքերը Հայաստան հրաւիրել եւ անոնց օգնութեամբ մեր երկիրը խլել պոլշեւիկներէն:

Փետրուարեան խռովութիւնները վերջանալէ յետոյ արտասահման հասան համայնավարական աղբիւրներէ բխած տեղեկութիւնները, որոնք հետեւեալ կերպով կը լուսաբանէին Հայաստանի արիւնալի անցքերը:

— Հայաստանի մէջ հաստատուած խորհրդային իրաւակարգը նախ պէտք է ձեռնարկէր մաքրագործումներու, պիտի հեռացնէր խորհրդային կարգերուն թշնամի եւ կասկածելի տարրերը իրենց դիրքերէն եւ պաշտօններէն: Դաշնակցականները կը յուսային թէ Դրոյի ճարպիկութեամբ պիտի յաջողին նորակազմ, խառնածին կառավարութիւնը իրենց ազդեցութեան տակ պահել: Ծանր յուսախաբութեան մատնուեցան, որովհետեւ տեսան թէ իրենցմէ աւելի ճարպիկներուն հետ գործ ունին:: Դեկտ. 6ին մեր Յեղափոխական Կոմիտէն Երեւան մտաւ եւ անմիջապէս լուծեց համայնավարներէ եւ դաշնակցականներէ կազմուած այդ «կօալիցիոն» կառավարութիւնը եւ իշխանութիւնը ամբողջութեամբ իր ձեռքն առաւ: Դաշնակցականներուն ուրիշ ընելիք չէր մնար, պէտք էր «պրովոկացիա»ներու դիմել: Քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ պաշտօնանկ եղած դաշնակցականները, անոնց խմբապետները եւ մաուզերիստները սկսան գրգռել ժողովուրդը խորհրդային իշխանութեան դէմ եւ Հայաստան քաղաքացիական կռիւներու թատերավայր դարձուցին, իրենց կազմած «Փրկութեան Կոմիտէ»ն դաշնակցական կառավարութեան եւ քէմալականներու միջեւ Ալեքսանդրապոլի մէջ կնքած դաշնագրին մէկ յօդուածին տուած յոյսէն ներշնչուած՝ դիմեց Թուրքերու օգնութեան «հասարակաց թշնամի»ն՝ «բոլշեւիզմ»ը Անդրկովկասէն հեռացնելու համար: Բայց իրենց այս բոլոր արարքները ձախողութեան մատնուեցան եւ Հայաստանի սահմաններէն դուրս վռնտուեցան:

ԼՈՆՏՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Փետրուար 18ի խռովութիւններու լուրերը նոր պիտի տարածուէին արտասահմանի մէջ, երբ Փետր. 21ին Լոնտոնի խորհրդաժողովը բացուեցաւ: Կ. Պոլսի եւ ամբողջ գաղութահայութեան աչքը շարաթներէ ի վեր ուղղուած էր դէպի այս ժողովը, ուր, ի մէջ այլոց, վերաքննութեան պիտի ենթարկուէին Սէվրի դաշնագրին կարգ մը տրամադրութիւնները, որոնց կարգին նաեւ Հայաստանին վերաբերող յօդուածները:

Այս ժողովին հրաւիրուած էին նաեւ Էնկիւրիի ներկայացուցիչները, Պօղոս Նուպարը եւ Ա. Ահարոնեանը:

Փետրուար 24ին, Էնկիւրիի ներկայացուցիչ Պէքիր Սամի պէյը, ի մէջ այլոց, յայտարարեց թէ Թուրքիա կը պահանջէ իր 1913ի սահմանները, այսինքն Արեւելեան Թրակիան, ուր Թուրքերը մեծամասնութիւն կը ներկայացնեն, Փոքր Ասիոյ սահմաններէն դուրս կը թողու միայն այն հողերը, ուր Արաբները մեծամասնութիւն կը կազմեն, Կիլիկիա եւ անկէ հիւսիս գտնուող տարածութիւնները, ինչպէս նաեւ Իզմիր եւ այժմ յունական գրաւման տակ գտնուող հողամասերը, ուր նոյնպէս Թուրքերը մեծամասնութիւն կը կազմեն, պէտք է Թուրքիոյ մնան, Անատոլուի արեւելեան սահմանը պէտք է մնայ Թուրք-պարսկական սահմանագիծը, որուն շարունակութիւնը կը կազմէ Երեւանի եւ Էնկիւրիի կառավարութիւններուն միջեւ Ալեքսանդրոպոլի մէջ Դեկտ. 2ին ճշդուած սահմանագիծը:

Փետրուար 26ին խօսք տրուեցաւ Պօղոս Նուպարին, որ խօսելով Թուրքիոյ Հայոց անունով՝ առաջարկեց որ ճշդութեամբ գործադրուի Սէվրի դաշնագրին մէջ հայկական հարցին մասին տրուած որոշումը: Ան չեշտեց թէ Ռուսիոյ վերատիրացումը կովկասեան Հայաստանին՝ չի կրնար արգելք դառնալ Թրքական Հայաստանի մասին՝ Սէվրի մէջ ընդունուած որոշումին գործադրութեան:

Քէմալականները, ճիշդ է որ, այսօր բանի ուժով

տերացեր են Թրքական Հայաստանէն, աւելցուց Պօղոս Նուպար, բայց Թուրքիա յաղթական պետութիւններու հսկողութեան տակ գտնուելով՝ դաշնակիցները կրնան նուազագոյն ճնշումի դիմելով հեռացնել քէմալականները այնտեղէն:

Պօղոս Նուպար յիշելէ յետոյ թէ զինադադարէն ետք 150,000 Հայեր հաւաքուած են Կիլիկիա, կոչ ըրաւ Ֆրանսական կառավարութեան, որ վարչական ինքնավարութիւն մը տրուի այնտեղ Հայերուն Ֆրանսական գերիշխանութեան տակ:

Հ. Հ. պատուիրակութեան պետ Ա. Ահարոնեան յայտարարեց թէ քէմալական Թուրքերը պիտի չկրնային տիրանալ Կարսին, եթէ Խորհրդ. Ռուսիան չօգնէր անոնց:

Յետոյ Ա. Ահարոնեան կրկնելով Պօղոս Նուպարի պահանջն ու բացատրութիւնները, աւելցուց նաեւ թէ այսօր խորհրդային իշխանութիւնը տապալած է Հայաստանի մէջ, իսկ Ալեքսանդրոպոլի դաշնագիրն ալ կնքուած է Թուրքերու ճնշման տակ եւ ինքը հեռագրական հրահանգ ստացած է Հայաստանի կառավարութենէն որ չընդունի այդ բռնադատուած դաշնագիրը:

Ա. Ահարոնեանի այս յայտարարութիւնը ծառայեց միայն կարագ քսելու Պէքիր Սամիի, ըսենք նաեւ Լորտ Քըրզընի հացին վրայ:

Լորտ Քըրզըն մեր երկու պատուիրակութիւններու պետերուն առաջարկներն ու բացատրութիւնները լսելէ յետոյ պատասխանեց թէ Սեվրի դաշնագիրը նոյնութեամբ գործադրելու համար այժմ շատ դժուարութիւններ կան, եւ մասնաւորապէս հետեւեալ կէտերը.— Թուրքերու յարձակումը Հայաստանի վրայ, Ալեքսանդրոպոլի դաշնագիրը, Հայաստանի խորհրդայնացումը եւ այս խորհրդաժողովին մէջ Չիչերինի ըրած յայտարարութիւնը թէ Խորհ. Ռուսիա իր 1914ի սահմանները կը փնտռէ, ռուս սահմանադրականներուն Փարիզի մէջ գումարած ժողովին պարզած տեսակէտը, որ

Չիչերինի յայտարարութեան հետ կը նոյնանար Ռուսիոյ սահմաններու մասին, Հայերու պարտութիւնը, որ կը մատնանշէր հայկական բանակին քայքայումը եւ վերջապէս Հայաստանի մէջ սկսած քաղաքացիական կռիւները:

Լորտ Քըրզըն այս բացատրութիւնները տալէ յետոյ յայտարարեց թէ մեծ պետութիւնները այժմ ի վիճակի չեն զինուորական մեծ օգնութիւն ուղարկելու Հայերուն, իսկ Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսըն ալ Սէվրի մէջ նախագծուած Հայաստանի սահմանները ճշդելու իր յանձնառութեան մասին կը շեշտէ թէ դժուարութիւններ շատ կան:

Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Պէրթըլօն յայտարարեց թէ Կիլիկիոյ մէջ անկարելի է մասնաւոր վարչութիւն մը կազմել, այդպիսի քայլ մը նախատեսուած չէ Սէվրի դաշնագրին մէջ: Բայց Ֆրանսա պիտի ընէ իր կարելին լիովին ապահովելու համար Կիլիկիոյ մէջ փոքրամասնութիւն կազմող Հայերուն կացութիւնը՝ Ֆրանսացի սպաներու ղեկավարութեան տակ խառն ոստիկանութիւն կազմելով:

Միեւնոյն օրը Լորտ Քըրզըն Թուրք պատուիրակներուն յայտարարեց թէ ճիշդ է թէ Սան Ռէմոյի դաշնագրի օրերէն մինչեւ այժմ հանգամանքները քիչ մը փոխուեր են, բայց Թուրքերու եւ Հայերու շահը կը պահանջէ որ երկու երկիրներուն միջեւ գծուի փոխադարձ համաձայնութեամբ սահմանագիծ մը, որով հնարաւորութիւն տրուի Հայերուն ապահովելու իրենց գոյութիւնը:

Մարտ 4ին ժողովը անդրադարձաւ նորէն հայկական հարցին եւ յայտարարեց.— «Ինչ կը վերաբերի Հայաստանին՝ ներկայ դաշնագիրը կարելի է ճշդել, պայմանով որ Թուրքիա ընդունի հայկական »Ազգային Տան» մը կազմութիւնը իր արեւելեան սահմաններուն վրայ եւ ընդունի որոշումը յանձնաժողովի մը որ պիտի կազմուի Ազգաժողովին կողմէ: Այս յանձնաժողովը տեղին

վրայ պիտի քննէ այդ հողամասին հարցը»:

Այս բանաձեւով Լոնտոնի խորհրդաժողովը հայկական հարցին նկատմամբ Թուրքերու յաղթանակն էր որ կ'ապահովէր: Լոնտոնի մէջ Հայերուն տրուելիք «Ազգային Տուն»ը կու գար քանդելու Սէվրի մէջ տրուած «Միացեալ եւ անկախ Հայաստան»ի օդակառոյց շէնքը:

Մուսթաֆա Քէմալի միլլի կառավարութիւնը պիտի մերժէր նաեւ Լոնտոնի այս առաջարկը:

Փետրուար եւ Մարտ ամիսները անձկութեան օրեր եղան Կ. Պոլսի հայ քաղաքական շրջանակներուն համար:

Լոնտոնի խորհրդաժողովի ընթացքին պարբերաբար Կ. Պոլիս կը հասնէին իրարու յաջորդող լաւատես եւ յոռետես լուրեր: Բուն իրողութիւնը պարզուեցաւ ժողովին փակումէն յետոյ:

Դաշնակցականները նոր յարձակողականի մը սկսան ռամկավարներու հասցէին: Անոնց բացատրութեամբ, ռամկավարները սկիզբէն Միացեալ Հայաստանի գաղափարին դէմ եղած են, անոնց թելադրութեամբ Պօղոս Նուպար Լոնտոնի խորհրդաժողովին մէջ լքեր է Միացեալ Հայաստանի սկզբունքը որ Սէվրի դաշնագրով նուիրագործուած է:

Ռամկավարները ընդհակառակն Միացեալ Հայաստանի սկզբունքը խանդավառութեամբ ընդունած էին: Բայց իրենց տեսակէտը այն էր եղած թէ Միացեալ Հայաստանի հիմքը պէտք է ընդունիլ Թրքական Հայաստանը, որովհետեւ հայկական հարց ըսելով թէ՛ ամբողջ հայութիւնը եւ թէ եւրոպական պետութիւնները ճանչցած են Թուրքիոյ հայութեան հարցը: Եւ եթէ Սէվրի մէջ դաշնակից պետութիւնները Պօղոս Նուպարի փոխարէն Ա. Ահարոնեանը հրաւիրեցին ստորագրելու Սէվրի դաշնագիրը, բարի դիտաւորութեամբ չէր որ ըրին:

Ռամկավարներու բացատրութեամբ՝ յաղթական դաշնակից պետութիւնները գիտէին թէ ռուսական հարցը դիւրութեամբ չի լուծուիր Կովկասի մէջ եւ այդ օ-

ջերուն Թուրքիոյ մէջ երեւան եկած ազգայնական շարժումը դաշնակից պետութիւններու աչքին նկատուած էր իբր նոր եւ զօրաւոր ազդակ մը, որմէ աւելի՛ մեծ ակընկալութիւններ կարելի էր ունենալ, քան Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանէն որ նոր պիտի ստեղծուէր :

Միացեալ Հայաստանի հարցի մասին Ռամկավար Կեդրոնը Լոնտոնի խորհրդաժողովէն ամիս մը առաջ, 1921 Յունուար 24ին իր բոլոր Շրջանակներուն ուղղած էր հետեւեալ թիւ 7 Շրջաբերականը .—

Կեդր. Վարչութիւնս Հայկական հարցին վերաբերեալ բոլոր պարագաները նկատի առնելէ յետոյ իր վերջին նիստերէն մէկուն մէջ որդեգրեց հետեւեալ բանաձեւը, մինչեւ որ դէպքերը նոր եւ վերջնական քաղաքականութիւն մը թելադրեն :

«Հայ Ռամկավար կուսակցութեան իտէալն է Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան :

Ըստ որում, սակայն, թէ՛ ամբողջ Ռուսաստանի եւ թէ մասնաւորապէս յեղափոխական Ռուսաստանի վերաբերումը Հայաստանի ապագային հանդէպ լի է անորոշութեամբ եւ անակնկալներով,

Ըստ որում ներկայիս Հայ Հանրապետութեան ղեկը իր ձեռքին ունեցող հայ խորհրդային կառավարութիւնը նոյնպէս ճշդած չէ իր վերաբերումը Սէվրի դաշնագրին տրամադրութեան կամ այլ ձեւով Միացեալ Անկախ Հայաստանի մը իրականացման մասին :

Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնը եկած է՝ այն եզրակացութեան թէ ամէն պարագայի մէջ թրքական Հայաստանի ժողովուրդը այսուհետեւ պէտք է անպատճառ կոչուի ինքը իր կամքը յայտնելու՝ Հայաստանի այդ մասին ճակատագրին տնօրինութեան գործին մէջ,

Կուսակցութիւնը ուշադիր հետեւելով դէպքերու ընթացքին, թէ՛ իր կողմէ և թէ ազգային պաշտօնական մարմիններու միջոցաւ պիտի ճշդէ այն մասնաւոր պարագաները, որոնք կարելի պիտի ընեն թրքական Հա-

յաստանի խնդրոյն մէկ կամ միւս ձեւով լուծումը :»

Ինչպէս կը տեսնէք, այս Շրջաբերականին մէջ Ռամկ. կուսակցութիւնը ո՛չ մէկ կերպով չի հրաժարիր «Միացեալ Անկախ Հայաստան»ի պահանջէն, այլ նկատի առնելով որ Ռուսիա դեռ ներքին ալեկոծութիւններու մէջ գտնուելով չէ կրցած իր դերը ճշդել մեր հարցին հանդէպ, անհրաժեշտ կը գտնէ որ Թրքահայ ժողովուրդը հետապնդէ իր դատը :

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18 — ԹՐՔԱՀԱՅԵՐՈՒ «ԴԱՂԹ»Ը ԵՒ «ՆԵՐԳԱՂԹ»Ը

Ի՞նչ եղաւ նամակս : Ամիսներ անցան, լուր չունէի : Փետրուար 18ի խռովութեան եւ Փետր. 26ին Վրաստանի խորհրդայնացման հետեւանքով, պահ մը խզուեցան յարաբերութիւնները Կ. Պոլսի եւ Անդրկովկասի միջեւ, բայց Մոսկուայի որդեգրած «Նէպ»ը — Տնտեսական Նոր Քաղաքականութիւնը — առեւտուրի ազատութիւնը տալով, վերաբացուեցաւ ճամբան :

Պալքաններու մէջ շրջագայութեանս ընթացքին, Յունիսին եւ Յուլիսին սկսած էի Երեւանէն, Թիֆլիսէն եւ Թաւրիզէն ստանալ նամակներ, որոնց տուած տեղեկութիւնները պիտի ճշդէի անձամբ քանի մը ամիս յետոյ դէպի Հայաստան ճամբորդութեանս ընթացքին :

Փետրուարեան խռովութիւններուն մասին Նախորդ էջերուն վրայ խօսեցայ եւ յետոյ ալ առիթ կ'ունենամ խօսելու, այստեղ պիտի խօսիմ նամակիս և փետրուարեան խռովութիւններուն հետեւանքով Թաւրիզ ապաստանած 5000 Թրքահայերու Հայաստան վերադառնալու մասին :

«Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէ»ն մէկուկէս ամսէ չափ փետրուարեան խռովութիւնները ղեկավարելէ յետոյ՝ երբ կը ստիպուի տեղի տալ խորհրդային ուժերուն առջեւ եւ կը հեռանայ դէպի Զանգեզուր, իրեն

հետ կը տանի 20,000ի չափ անզէն եւ զինուած ուժերու բազմութիւն մը։

Փախստականներու այդ կարաւանին մէջ կը մտնեն 5,000ի չափ զինուած եւ անզէն Թրքահայեր, որոնց կարգին նաեւ մեր ընկերներէն շատերը։

Անզէն եւ խռովութիւններու մէջ որեւէ դեր չունեցող շատ մը Թրքահայեր կը ստիպուին հետեւիլ Հ. Փ. Կոմիտէին՝ ազդուելով գիտումնաւոր կերպով տարածուած այն լուրերէն թէ խորհրդային իշխանութիւնը իր դիրքին մէջ վերահաստատուելէն յետոյ՝ բոլոր Թրքահայ երիտասարդները իբրեւ խռովութիւն գրգռող եւ անհարազատ տարրեր՝ պիտի հաւաքուին եւ ուղարկուին Ռուսիոյ ներսերը։

Միայն սասունցիները եւ խումբ մը մշեցիներ, որոնք Ալագեազի մէջ զէնքով կռուեր էին խորհրդային ուժերուն դէմ, չեն համաձայնիր նորէն բռնել «գաղթ»ի ճամբան... իրենց զէնքերը կը յանձնեն խորհրդայիններուն եւ կը մնան իրենց տեղը, իսկ խոշոր մեծամասնութիւնը Հ. Փ. Կոմիտէի ետեւէն կը բռնէ Զանգեզուրի ճամբան։

Բայց նահանջի ճամբուն վրայ առաջին օրէն պառակտում կը ստեղծուի տեղացիներու (կովկասահայերու) եւ «գաղթականներու» (Թրքահայերու) միջեւ։ Տեղացիներու կողմէ բարձրաձայն պարսաւներ կ'ուղղուին «գաղթականներուն» հասցէին թէ խռովութիւնները անոնք գրգռեցին, բայց չկռուեցան։ Հինգ վեց օրուան տաժանակիր ճամբորդութիւնը — սովածութիւն, անքնութիւն եւ յոգնածութիւն — հետզհետէ աւելի կը խորացնեն պառակտումը։ Անկարգապահութիւնը գլուխ կը բարձրացնէ։

Աղէտը, ձախողանքը, ջղայնոտութիւնը պիտի ազդէր նաեւ Հ. Փ. Կոմիտէի եւ զինուորական ղեկավար ուժերուն վրայ, որոնցմէ ոմանք նոյնպէս կը սկսին վիրաւորական խօսքեր ուղղել «գաղթականներուն» հասցէին։

Զանգեզուրի առաջին դիւղը՝ Բազարչայ՝ հասնելնուն պէս, Թրքահայ ղեկավար ուժերը խորհրդակցութիւն մը կ'ունենան, կ'որոշեն անջատուիլ: Զինուորական մարմին մը կ'ընտրեն եւ անոր առաջնորդութեամբ իրենց ճամբան կը շեղեն դէպի Պարսկաստանի սահմանագիծը եւ մեծ նեղութիւններով կը հասնին Թաւրիզ: Քիչ յետոյ Թաւրիզ կ'ապաստանի նաեւ Հ. Փ. Կոմիտէն իր հետեւորդներով:

Աղէտահար փախստականներուն համար Թաւրիզի առաջնորդարանին կողմէ կազմակերպուած օգնութիւնը երկար պիտի չտեւէր: Իրարու վրայ կուտակուած եւ ամէն տեսակ նեղութիւններու մատնուած փախստականներու կացութիւնը հետզհետէ անտանելի կը դառնայ:

Այդ օրերուն, Ա. Միասնիկեան, իբրեւ Հայաստանի ժողովրդական գործավարներու Խորհուրդի նախագահ, Երեւան եկած էր:

Երեւանի մամուլին մէջ երեւցած յայտարարութիւնները կը հաւաստիացնէին թէ խորհրդային իշխանութիւնը կը ներէ եւ կ'արտօնէ Թաւրիզ ապաստանած փախստականներուն Հայաստան վերադառնալը, բայց այդ արտօնութենէն պիտի չկրնային օգտուիլ Փետր. 18ի խռովութիւնը կազմակերպողները, դրդիչները, մաուզերիստները, եւայլն: Կովկասահայ զանգուածը կը սկսի ետ դառնալ: Թրքահայերէն անհատներ միայն կը վստահին վերադառնալ: Զանգուածը կը վախնայ իր մասին եղած չարախօսութիւններէն եւ անել կացութեան մատնուած՝ անշարժ կը մնայ:

Թաւրիզի մէջ Թրքահայ փախստականներուն համար ստեղծուած այս կացութեան մասին առաջին լուրերը երբ Թիֆլիս կը հասնին, այնտեղի մեր ընկերները սահմանափակ շրջանակի մը մէջ խորհրդակցութիւն մը կ'ունենան եւ կ'որոշեն իմ նամակս կարդալ իրենց եւ ինծ ծանօթ Գր. Վարդանեանին, որ իբրեւ Թրքահայ համայնավար՝ կովկասահայ համայնավարներէն աւելի մօտէն ծանօթ էր Թրքահայերու մտայնութեան, հոգե-

կան վիճակին, ձգտումներուն եւ ապրումներուն:

Գր. Վարդանեան եւ մեր ընկերներէն Կ. Սարուխանեան կ'անցնին Երեւան: Վարդանեան Համայնավար կուսակցութեան Հայաստանի Կենդ. Կոմիտէին կը տանի նամակս, որ ա՛լ ետ չի վերադարձուիր, այլ «պահւում է արխիւներում», ինչպէս կ'ըսէր ինծ ծիծաղելով Արտ. գործերու գործավար Ա. Մռաւեան, երբ մօտ տարի մը յետոյ Երեւանի մէջ այդ մասին խօսք բացի:

Բայց նամակէս քանի մը հատուածներ, ուր թելադրութիւններ կային խորհրդ. իշխանութեան մասին, կը հրատարակուէին Երեւանի պատի լրագիրներուն մէջ:

Թիֆլիսի եւ Երեւանի մեր ընկերներուն կողմէ պատուիրակութիւն մը կը ներկայանայ Ա. Միասնիկեանին, բացատրութիւններ կու տայ Թրքահայերու մասին եղած չարախօսութիւններուն շուրջ:

Ա. Միասնիկեան կը պատասխանէ.

«Մենք գիտենք թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս բռնկեցաւ փետրուարեան խռովութիւնը. մենք գիտենք թէ որո՛նք են պատասխանատուները, խռովութիւնը կազմակերպողները եւ ղեկավարները: Մեր քով Թրքահայու, Ռուսահայու, կամ Հայու, Թուրքի, Քիւրտի խտրութիւն չկայ. բոլոր աշխատաւորները Խորհրդ. Հայաստանի քաղաքացիներն են, հաւասարապէս կը վայելեն միեւնոյն իրաւունքները եւ կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները: Զանազան առիթներով յայտարարուած է թէ դաշնակցական «պրովոկացիային» զոհ եղող փախըստականները կրնան վերադառնալ իրենց տեղերը եւ իրենց խաղաղ աշխատանքին կպչուիլ: Չենք կրնար արտօնել մուտքը միայն անոնց, որոնք ծանր յանցագործի մեղադրանքի տակ կը գտնուին:

«Ինչ կը վերաբերի ձեր ընկերոջ նամակի այն մասին, ուր Թրքահայկական հարցի մասին կը խօսուի, պէտք է յայտարարենք որ մենք այդ հարցին մէջ որեւէ դեր չենք ունեցած եւ չենք կրնար ունենալ: Թող այդ մասին խորհին անոնք, որոնք մեծ պատասխանատու-

թիւն ունին Թրքահայերու կրած ծանր աղէտներուն մէջ: Եթէ դեռ արտասահմանի մէջ յուսացողներ կան թէ «անտանտայի» պետութիւնները գոհացում պիտի տան Թրքահայերու փափաքին կամ պահանջին, թող ընեն, ինչ որ իրենք յարմար կը գտնեն: Այդ իրենց գիտնալիքն է: Մենք որեւէ պատասխանատուութիւն չենք կարող ստանձնել:

Մեր ընկերները առաջարկ մը կ'ընեն Թաւրիզի Թըրքահայ փախստականները Հայաստան վերադարձնելու հարցին շուրջ:

Ա. Մխանիկեան կ'ընդունի այդ առաջարկը:

Անմիջապէս Երեւանէն ճամբայ կ'ելլեն մեր ընկերներէն Ա. Սարուխանեան եւ Ա. Սապունճեան՝ Գր. Վարդանեանի ընկերակցութեամբ: Մեր ընկերները ուղղակի Թաւրիզ կ'երթան ժողովուրդին հետ խօսելու, իսկ Գր. Վարդանեան Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան անունով նախ Ջուլֆայէն կը թղթակցի իրեն ծանօթ Թրքահայ աչքառու դէմքերու հետ:

Արդի՞ւնքը:

Խորհրդակցական ժողով մը տեղի կ'ունենայ, որուն կը մասնակցին Թրքահայ ղեկավար ուժերը, մեծագոյն մասամբ դաշնակցականներ (Կ. Սասունի, Ս. Մեսրոպեան, Հ. Կոսոյեան, Ա. Մաքսապետեան, եւայլն):

Ժողովը կը խմբագրէ հետեւեալ «ռէզոլիւցիան».—

Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան

Երեւան

Վերջին դէպքերու հետեւանքով Թաւրիզ ապաստանած Արեւմտահայութեան խորհրդակցական ժողովը նկատի ունենալով Խորհ. Հայաստանի կառավարութեան վերջին ներքին քաղաքականութիւնը հայ ժողովուրդի եւ մասնաւորապէս արեւմտահայութեան փախստական մասերու նկատմամբ, նկատի ունենալով այդ ուղղութեամբ մեր քով դրկուած Խորհ. Իշխանութեան արեւմտահայ պատգամաւորներու տուած տեղեկութիւնները, միաձայնութեամբ որոշեց վստահութիւն տալ այդ քաղա—

ճականութեան եւ յանձին մեր մէջէն ընտրուած երկու պատգամաւորներու՝ Յակոբ Տ. Զաքարեանի եւ Հայկակ Կոսոեանի՝ յայտնել որ դադարեցնում է ամէն կերպ հակադիր եւ ներհակ գործելակերպ խորհ. իշխանութեան եւ կարգերու դէմ, որուն մօտաւոր անցեալում ենթակայ եղած է նախկին տիրող բոլշեւիկեան խիստ ճաղաճականութեան և այլ թիւրիմացութիւններու պատճառով, սպասելով իր պատգամաւորներու միջոցով նոր հաւաստիացումներու, փութացնելու համար Թաւրիզում մնացող արեւմտահայերու առաքումը դէպի Երեւան, որոնք ամէն կերպ կը հաւաստիացնեն մնալ համակիր Հայաստանի խորհ. կառավարութեան եւ աշխատիլ միասնաբար երկրի վերաշինութեան եւ ամրապնդման:

1921, 10, 6, Թաւրիզ

Նախագահ (ստոր.) | Քարտուղար (ստոր.)
ՍՄԲԱՏ | ՍԱՄՈՒԷԼ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

Գր. Վարդանեան գոհացուցիչ կը գտնէ «ռէզոլիւցիան», բայց կը յայտարարէ թէ վերադարձողներուն համար կայ «զտումի» գործողութիւն, այսինքն փախըստականներուն մէջ անհատներ կան, որոնց մուտքը Հայաստան պիտի չարտօնուի:

Ժողովականները փետրուարեան անցքերուն շուրջ կու տան բերանացի, ընդարձակ լուսաբանութիւններ եւ յետոյ համաձայնելով եղած յայտարարութեան՝ անմիջապէս իրենց ընտրած երկու պատուիրակները՝ Հ. Կոսոյեան (դաշնակցական) եւ Յ. Տէր-Զաքարեան (ռամկավար) Գր. Վարդանեանի ընկերակցութեամբ դէպի Երեւան ճամբայ կը հանեն:

Պատուիրակները կը ներկայանան նախ Ա. Միասնիկեանին եւ յետոյ Ա. Կարինեանին (ի բացակայութեան Արտաքին գործոց գործավար Ա. Մռաւեանի), «ռէզոլիւցիայի» մէջ արտայայտուած մտքերը կ՚ընդլայնեն լրացուցիչ լուսաբանութիւններով, վերադար-

ձողներուն ապահովութեան մասին նոր եւ հանդիսաւոր հաւաստիքներ կը ստանան, Թաւրիզ կը վերադառնան եւ Գր. Վարդանեանի հետ միասին Թրքահայ փախստական զանգուածի կարաւանները ճամբայ կը հանեն դէպի Հայաստան:

Փախստականներէն շատ չնչին թիւ մը միայն կը մնայ Թաւրիզ, որոնցմէ ոմանք «զտումի» ենթակայ կը համարուէին, ոմանք Հ. Փ. Կոմիտէի կողմէ եղած խոստումներէն կը հրապուրուէին, իսկ միւսներն ալ իրենց համար այնտեղ յարմար գործ մը գտած ըլլալնուն համար:

Ահա թէ ինչո՞ւ եւ ի՛նչ պայմաններու մէջ եղաւ Թրքահայերու «գաղթը» Խորհրդ. Հայաստանէն եւ անոնց «ներգաղթը»...:

●

ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒՆ ԴԻՐՔԸ
ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐԻ ՀԱՆԴԷՊ

Կը յիշէք թէ Ա. Ահարոնեան Երեւան գրած իր նամակներով ի՛նչ գոյներով կըներկայացնէր Ազգ. Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Նուպարը: — «Ցամառ ծերունի, վտանգաւոր մարդ, ազգը պառակտող, ընդունակ մեծամեծ չարիքներ գործելու, վատ քաղաքագէտ, եգիպտացի», եւն., եւն.:

Արտասահմանեան դաշնակցական մամուլին լեզուն ալ նուազ անվայել չէր Ազգ. Պատուիրակութեան պետին հասցէին: Բայց դաշնակցականները չէին գոհանար միայն Պօղոս Նուպարին հեղինակութիւնը տկարացնել ձգտելով: Անոնք կ'ուզէին այդ ճամբով վարկաբեկել նաեւ Ռամկավար կուսակցութիւնը: Դաշնակցականները իրենց բեմերէն եւ թերթերուն էջերէն յաճախ կը կըրկնէին.— Պօղոս Նուպար ռամկավարներուն փաշան է, անոր հրամանները պատգամներ են անոնց համար, որոնք օրն ի բուն կը փառաբանեն իրենց փաշան:

Ռամկավարները շատոնց վարժուած էին դաշնակ-

ցական ամբոխավարութեան, պաղարիւնութեամբ կը պատասխանէին իրենց ընդդիմադիրներուն հայհոյչներուն:

Ի՞նչ էր բուն իրողութիւնը: Ի՞նչ էր ռամկավարներուն վերաբերումը Պօղոս Նուպարի հանդէպ:

Ռամկավար ղեկավար շրջանակները Պօղոս Նուպարը կը ճանչնային իբր ազնիւ, բարեմիտ եւ ժողովուրդին վստահութիւնը վայելող անձ մը: Անոր քով չէին տեսներ իր ստանձնած դերին ձեռնհասութիւնը: Քաղաքական–դիւանագիտական մարզին վրայ ոչ թէ միայն չունէր իր հօրը՝ Նուպար փաշայի տաղանդը, այլ ընաւ հակում չունէր դէպի այդ ասպարէզը: Բայց ազգին կողմէ իրեն ցոյց տրուած վստահութիւնը պարտականութիւն մը դրած էր իր վրայ եւ ինքը պատիւ կը համարէր իրեն համար այս կամ այն կերպ կատարել այդ պարտականութիւնը:

Եւ որովհետեւ հրապարակի վրայ չկար աւելի ձեռնհաս եւ Պօղոս Նուպարի այս կամ այն առաւելութիւնն ունեցող ուրիշ դէմք մը, ռամկավարները կը ջանային անոր հեղինակութիւնը բարձր պահել, եւ իրենց դիտողութիւնները անոր սխալներուն մասին մտերմաբար իրեն ընել: Ռամկավար Կեդրոնը Պօղոս Նուպարի մէջ կը տեսնէր չափազանց հակամիտութիւն դէպի համերաշխութիւն: Ան յաճախ կը հակէր համոզուելու թէ՝ Ահարոնեանի հետ եթէ համերաշխաբար գործէ, մեր գործերը իրենց յաջողութեան լաւագոյն ճամբան կը գտնեն:

Երբ մեր Գ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը քուէարկեց իր վստահութեան քուէն Պօղոս Նուպարի հասցէին, միեւնոյն ժամանակ ճշդեց թէ կուսակցութիւնը պատասխանատու չէ Ազգ. Պատուիրակութեան գործած սխալներուն, ցորչափ իր կողմէ ներկայացուցիչ չունի անոր կազմին մէջ եւ առաջարկեց որ ամէն կուսակցութիւն իր ներկայացուցիչն ունենայ Ազգ. Պատուիրակութեան մէջ:

Ռամկավարները հրապարակով չէին քննադատեր Պօղոս Նուպարի գործած այս կամ այն սխալները, ատոր փոխարէն բերանացի կամ գրաւոր կ'ընէին իրենց թելադրութիւնները եւ դիտողութիւնները:

Պօղոս Նուպար, յանուն համերաշխութեան, երբեմն եւ յաճախ կ'իյնար Ա. Ահարոնեանի լարած ծուղակին մէջ: Լոնտոնի խորհրդաժողովին երթալէ առաջ այդպիսի թակարդի մը մէջ ինկած էր, ազդուելով փետըրուարեան խռովութիւններուն առիթով դաշնակցականներուն բարձրացուցած աղմուկէն եւ համաձայնած էր որ Ա. Ահարոնեանի հետ միեւնոյն ելոյթն ունենային այդ խռովութիւններուն մասին, այսինքն Պօղոս Նուպարն ալ յայտարարէր Ահարոնեանի պէս թէ պոլշեւիկները վռնտուած են Հայաստանէն եւ իշխանութիւնը անցած է նորէն նախկին կառավարութեան ձեռքը: Ռամկավար Կեդրոնը բաւական մեծ դժուարութեամբ կըրցաւ Պօղոս Նուպարը ետ կեցնել այդ «համերաշխութենէն»:

Լոնտոնի ժողովին օրերէն յիշողութիւններ պահողները կը յիշեն անշուշտ Ա. Ահարոնեանի այն յայտարարութիւնը թէ «պոլշեւիկները վռնտուած են Հայաստանէն», ծառայած էր միայն պատճառութիւն տալու ժողովին մեծամեծներուն՝ իրենց փաղաքշանքները Մուսթաֆա Քէմալի պատուիրակներուն վերապահելու:

Դաշնակցականները կը յարձակէին ռամկավարներուն վրայ, որ անոնց թելադրութեամբ Պօղոս Նուպար հլութեամբ Լոնտոնի խորհրդաժողովին մէջ ընդունած է դաշնակիցներու առաջարկը «Ազգ. Տան» մասին: Ո՛չ Պօղոս Նուպար եւ ոչ ալ ռամկավարները «հլութիւն» ցոյց տուած էին այդ առաջարկին հանդէպ: Ռամկավարները, ճիշդ է, գոհ պիտի ըլլային եթէ մեզ Միացեալ եւ անկախ Հայաստան խոստացողները գոնէ Օճախ մը տային: Բայց անոնք ատոր ալ չէին հաւատար, որովհետեւ Լոնտոնի խորհրդաժողովի օրերուն շատ մը գաղտնիքներ վարագոյրի տակէն երեւան ելած էին,

դաշնակից պետութիւններէն իւրաքանչիւրին կողմէ՝ Մուսթաֆա Քէմալին շռայլուած սիրաբանութիւններուն մասին։

Ռամկավարները գիտէին թէ Լոնտոնի մէջ խոստացուած Ազգային Տունն ալ պիտի չտրուէր մեզ, բայց չէին ուզեր դաշնակիցներուն պատրուակ տալ, ինչպէս ռուսական հարցին անորոշութիւնը պատրուակ եղած էր Թրքական Հայաստանի հարցին լուծման ձգձգումին։

ՅՈՒՆԻՍ 10Ի ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ ունեցած քառամսեայ շրջագայութենէս յետոյ (*), երբ Կ. Պոլիս վերադարձայ, բաւական նորութիւններ գտայ այնտեղ։ Շատ կը խօսուէր քէմալական գործակալներու երթեւեկներու եւ գրաւման բանակի դիւանագիտական շրջանակներուն հետ անոնց ունեցած եւ ակներեւ դարձած շփումներուն մասին։ Կը խօսուէր նոյնպէս Ռուսիոյ ներքին ալեկոծումներուն մէջ կարմիր բանակայիններուն ունեցած վճռական յաջողութիւններու մասին։ Տէնիքին եւ Վրանկէլ զօրավարներուն վերջնական պարտութիւնը անխուսափելի կը համարուէր։ Խորհրդայնացած Անդրկովկասի Հանրապետութիւնները սկսած էին առեւտրական յարաբերութիւններ հաստատել դուրսի երկիրներուն հետ։ Հայաստանէն ալ երկու առեւտրական ներկայացուցիչներ՝ Ա. Կարինեան եւ Դ. Շահվերդեան Կ. Պոլիս եկած էին։

Բայց դեռ Սոֆիա գտնուած ժամանակս հեռագիրները, թերթերը ուրիշ ուշագրաւ լուր մը հաղորդեցին, որ նոր եւ մեծ վրդովում առաջ բերած էր ընդհանրապէս արտասահմանի ամբողջ հայութեան մէջ։

(*) Կուսակցական աշխատանքներ կատարելու նպատակով 1921ի Ապրիլի կէսին անցայ Պուլկարիա, յետոյ Ռումանիա եւ Օգոստոսին Կ. Պոլիս վերադարձայ։

— Փարիզի մէջ, Յունիս 10ին, Վրաստանի, Հայաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հիւսիս. Կովկասի նախկին Հանրապետութիւններու անկեալ ներկայացուցիչները «դաշինք» մը կնքած էին, որուն ուժով կը վերահաստատէին իրենց ազգային անկախ Հանրապետութիւնները, կ'ընդունէին դրացիական բարի յարաբերութիւններ մշակել իրարու, ինչպէս նաեւ դրացի պետութիւններու — Պարսկաստանի, Կովկասէն հեռացած Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հետ:

Անշուշտ Խորհ. Ռուսիա, որ արդէն բաւական ամրացուցած էր իր դիրքը յիշեալ չորս հանրապետութիւններուն մէջ, կարեւորութիւն պիտի չտար Փարիզի մէջ ստորագրուած այդ «խաղաղութեան դաշնագրին»: Հայերուն համար ալ ոեւէ արժէք չունէր այդ «դաշինք»ը, բայց անոնք վրդովուեցան տեսնելով, որ անոր Դրդ յօդուածով Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին կառավարութեան ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնեան ընդունած էր իբր «Միացեալ Հայաստան»ի սահման՝ 1914ի ռուս—թրքական սահմանագիծը, այսինքն հրաժարած էր Թրքական Հայաստանէն:

Այդ «դաշինք»ին լուրը յանկարծակիի բերած էր նաեւ Թրքահայ դաշնակցականները, որոնք իրարու կը հարցնէին. Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի միակ հաւատարիմ դրօշակիր Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Ա. Ահարոնեան ի՞նչպէս կրնայ հրաժարիլ Թրքական Հայաստանէն: Բայց կուսակցական կարգապահութիւնը կը պահանջէր ձայն ծպտուն չհանել...:

Ահարոնեան «Յունիս 10ի դաշնագիրը»ը ստորագրելէ յետոյ՝ իրեն աջակից ունենալով Ա. Խատիսեանը՝ նորէն մօտեցած էր Պօղոս Նուպարին: Պէտք էր ամրացնել երկու պատուիրակութիւններուն համագործակցութիւնը եւ նոյնիսկ ձուլումի ճամբաներ գտնել:

Երկու պատուիրակութիւններու ձուլումով կամ սերտ գործակցութեամբ կարելի պիտի ըլլար «Յունիս 10ի աքտ»ը ընդունիլ տալ արտասահմանի ամբողջ Հա-

յութեան կամ գոնէ այդ տպաւորութիւնը առաջ բերել թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար քաղաքական շրջանակներուն մէջ։

«Յունիս 10ի աքտ»էն յետոյ Պօղոս Նուպար նորէն հակամիտութիւն ցոյց տուաւ դէպի այս «համերաշխասէր» նոր շարժումը։

Այդ «դաշինք»ին դէմ մեր Կեդրոնը բողոքագիր մը ներկայացուց դաշնակից ուժերու բարձր քոմիսէրութեան։ Կ. Պոլսի Համազգային ժողովը նոյնպէս բողոքեց այդ համագործակցութեան դէմ։

Ռամկավար կուսակցութեան Կեդրոնի բողոքն էր որ նորէն պիտի ստիպէր Պօղոս Նուպարը ո՛չ միայն հրաժարիլ այդ համագործակցութենէն, այլ նաեւ բողոքել «Անդրկովկասեան դաշինք»ին դէմ։

Ռամկավար Կեդրոնը իր Փարիզի Շրջան. Վարչութեան անունով 1921 Յուլիսին ներկայացուց Ազգ. Պատուիրակութեան ընդարձակ բողոք մը, որմէ քանի մը հատուածներ միայն կը դնեմ այստեղ։

«... Տաճկահայերը իրենց քաղաքական շահերուն պաշտպանութեան մէջ ոչ մէկ պատճառ ունին Երեւանի արդի սովիէթական կառավարութեան կամքին դէմ գործելու։ Այլ ընդհակառակն անոնք շատ բան պիտի վտանգեն միանալով Հայկական Հանրապետութեան նախկին պատուիրակութեան...։

... Նախկին կառավարութեան Ահարոնեան պատուիրակութեան հետ կնքուած համաձայնութեան մը անխուսափելի հետեւանքը պիտի ըլլայ նուիրագործել... մանաւորապէս Ալեքսանդրոպոլի դաշնագիրը եւ Կովկասեան Հանրապետութեանց պաշտօնազրկեալ ներկայացուցիչներուն հետ եղած դաշինքը։

... Ազգ. Պատուիրակութիւնը չի կրնար ինքն իրեն տալ իրաւասութիւն մը, զոր կարող է միայն տալ իրեն պաշտօն յանձնող իշխանութիւնը...

... Ահարոնեան պատուիրակութիւնը առանց ազգային ոեւէ խորհրդակցութեան, տեսակ մը զինակցութիւն կնքած է Կովկասի միւս Հանրապետութեանց նախ-

կին ներկայացուցիչներուն հետ:

... Ս՛րդ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը ի՞նչպէս պիտի կրնայ այս արտակարգ դաշինքը կնքող կողմերէն մէկուն հետ իր ըրած համաձայնութեան հետեւանքով եւ ազատ կամքով հրաժարիլ Թրքահայկական դատին միջազգային հանգամանքէն եւ Թրքահայոց ճակատագիրը կապել կովկասեան Հանրապետութեանց միախմբումին, որ այսօր պոլշեւիկներուն հետ բացէ ի բաց վէճի մէջ է եւ այդ վէճն ալ կրնայ վաղը յանգիլ արիւնոտ պայքարի մը:

... Կովկասեան այս դաշնադրութիւնը հիմնուած է Թրքահակամէտ քաղաքականութեան վրայ, յայտնապէս հակառուսական ձգտումով: ... Հակառուսական ոեւէ զգացում կամ գործ կրնայ միայն աղէտաբեր ըլլալ Հայոց եւ իրենց դատին:

Մենք, ընդհակառակը, կ'ընդունինք որ մեր ուղղութիւնը պարտի ըլլալ չէզոքութիւն, առաւելապէս բարեացակամ՝ Սովիէթական Ռուսիոյ հանդէպ, որուն իշխանութեան տակ կը գտնուի այժմ ռուսական Հայաստանը, անկեղծ եւ յարգալիր հանդէպ այն Ռուսիոյ որ վերակենդանացած՝ պիտի որոշէ վաղը ռուսական հողամասերու եւ իր բոլոր ժողովուրդներուն ճակատագիրը եւ որ անտարակոյս պիտի ըլլայ նաեւ շատ ազդեցիկ գործօն մը Թրքահայ դատին արդար լուծման մէջ:

... Համակովկասեան յայտարարութեան Դրդ յօդուածն է որ կը ճշդէ Թրքական օրիանթասիոն մը ընդդէմ Ռուսիոյ...:

... Մենք կը պնդենք որ Ահարոնեան նախկին անկեալ պատուիրակութիւնը ոչ մէկ իրաւունք ունի զբաղելու առհասարակ հայկական հարցով...:

Ռամկավար Կեդրոնի այս բողոքին վրայ՝ Պօղոս Նուպար հրաժարեցաւ Ա. Ահարոնեանին հետ գործակցելէ եւ յետոյ բողոքեց անոր գործած սխալին դէմ:

ԼՈՆՏՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻՆ ԲԱՐԻՔՆԵՐԸ

1921 Հեկտ. 25ին պաշտօնապէս հռչակուեցաւ Ռամկավար եւ Ազատական (Վերակազմեալ Հնչակեան) կուսակցութիւններուն միութիւնը, որով երկու քաղաքական կազմակերպութիւնները միանալով կը կազմէին մէկ կուսակցութիւն՝ «Ռամկավար Ազատական» անունով:

Մասնաւորապէս Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի մէջ իր անդամներուն որակով եւ քանակով կրկնապէս կը զօրանար նորակազմ կուսակցութիւնը: Այս միութենէն քաջալերուած՝ մեծ թուով անկուսակցականներ ալ մտան կուսակցութեան մէջ:

Բայց միացեալ կուսակցութեան վիճակուած էր գործել հետզհետէ իրարու վրայ կուտակուող ծանր պայմաններու տակ:

Լոնտոնի խորհրդաժողովին ընթացքին Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Մեծն Բրիտանիոյ ներկայացուցիչներուն սիրաբանութիւնները Թուրք պատուիրակներուն հետ կը սկսէին իրենց պտուղները տալ:

Նոյն Հոկտեմբեր ամսուն, Ֆրանսայի վարչապետ Ա. Պրիան էնկիւրի ուղարկեց Ֆրանքլէն Պույեոնը, որ Մուսթաֆա Քէմալի արտ. գործ. նախարար Եուսուֆ Քէմալ պէյի հետ Հոկտ. 20ին պատրաստեց դաշնագիր մը, որով Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ բարեկամութիւնը ամրացնելու նպատակով մեծ զիջումներ կ'ըլլային Թուրքիոյ: Ֆրանսա վերջնականապէս կը համաձայնէր հեռանալ Կիլիկիայէն:

Նոյն Լոնտոնի խորհրդաժողովի ընթացքին Իտալիոյ ներկայացուցիչ կոմս Սֆորցայի եւ Պէքիր Սամի պէյի միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը գործնական կերպարանք ստացաւ, երբ Իտալացիները հեռացան Ատալիոյ շրջանէն՝ դիւրացնելու համար Թրքական զինուորական գործողութիւնները Սաքարիայի ճակատին վրայ:

Եւ այսպէս ֆրանքեւթուրք, ինչպէս նաեւ իտալօ-Թուրք համաձայնութիւնները հնարաւորութիւն տուին

Թուրքերուն իրենց ուժերը Կիլիկիոյ, Սուրիոյ, Ատալիոյ շրջաններէն հաւաքել յունական ճակատին վրայ եւ Յոյները «ծով թափել»։

Անգլիոյ ծրագիրը աւելի բարդ էր։ Լոնտոն կը խոստանար Մուսթաֆա Քէմալին՝ հեռանալ Կ. Պոլսէն, Սէվրի «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան»ը տանիլ չէզոք երկրի մը ժայռերուն տակ թաղել։ Իսկ իր այդ «համեստ» ծառայութեան փոխարէն գոհանալ «համեստ» վարձատրութեամբ, — Թուրքերու հաւանութեամբ Օսմ. կայսրութենէն անջատուող արաբական անապատներուն եւ անոնց քարիւղ հոսեցնող ովասիսներուն հոգատարութեամբը...։

Լոնտոն շատ համբերատարութեամբ կը դիմէր դէպի գոյացած համաձայնութեան գործադրութիւնը։ Բայց Փարիզ չկրցաւ համբերել, դեռ համաձայնագրին մելանը չչորցած՝ յաջորդ ամսուն՝ Նոյեմբերին սկսաւ պարպել Կիլիկիան, կարծելով որ այդ կերպով պիտի յաւերժացնէ իր հոգատարութիւնը Սանճաքի եւ Լիբանան-Սուրիոյ վրայ։

Մեղմացնելու համար Հայերուն սարսափը՝ Ֆրանսական գրաւման բանակին ներկայացուցիչները, Ֆրանքլէն Պույեոն, ինչպէս նաեւ Թուրքերը կոչեր, յայտարարութիւններ հրապարակ հանեցին, հաւատացընելու համար թէ Ֆրանս. ուժերուն հեռանալէն յետոյ Կիլիկիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները կատարեալ ապահովութիւն պիտի վայելեն։

Ապահովաբար այդ կոչ–յայտարարութիւնները ստորագրողները համոզուած էին թէ իրենց խօսքին, հաւատքին այլեւս հաւատացող մը պիտի չգտնուի։

Եւ 150,000 խուճապահար հայութիւնը նորէն բռնեց գաղթի ճամբան, ծովերուն ու հովերուն յանձնուեցաւ ապաստան փնտռելու համար Լիբանանի, Սուրիոյ, Յունաստանի, Կիպրոսի, Եգիպտոսի մէջ եւ քիչ մըն ալ ամէն տեղ, ուր որ կ՚արտօնուէր շոգենաւէն դուրս ելլել։

Բնորոշ դէպք մը միայն կ՚ուզեմ այստեղ յիշել Կի-

Լիկիոյ պարպումին հետ կապուած անցուդարձերէն։

Ամերիկայի Ռամկավար Շրջանակին կողմէն զինադադարի վաղորդայնին Կիլիկիա ուղարկուած էր Տոքթ. Ա. Գույումճեան, որ իսկոյն Ատանայի մէջ «Ձրի Դարմանատուն» մը կը բանայ։ Այս նպատակով «Ամերիկահայ Բժշկական Միութիւն» մըն ալ կը կազմուի, որ իբր տեսակ մը Ամերիկահայկական Կարմիր Խաչ՝ օգնութեան կը հասնի Կիլիկիոյ ժողովուրդին։ Կ՚որոշուի նաեւ հիւանդանոց մը հիմնել։ Ծրագիր մը կը մշակուի եւ կը հաղորդուի Ամերիկահայ Բժշկական Միութեան, որուն կողմէ 7000 տոլար կ՚ուղարկուի Տոքթ. Գույումճեանի հասցէին։ Երբ յանկարծ կը սկսի արտագաղթը, Տոքթ. Գույումճեան կը ձերբակալուի Ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ՝ իբր «խռովարար», թէեւ իբր ամերիկեան քաղաքացի կ՚ազատուի բանտէն եւ կը ստիպուի հեռանալ Կիլիկիայէն, բայց կը գրաւուի անոր քով գտնուած 7000 օսմ. լիրան, որ մնացորդն էր Ամերիկայէն ուղարկուած գումարին։ Այս գումարը կը գրաւուի այն ամբաստանութեամբ թէ խռովութիւններ կազմակերպելու յատկացուած էր։ Փաստերով կը հաստատուի թէ հիւանդանոցի համար ուղարկուած է։ Վերջապէս Ֆրանսական իշխանութեանց կողմէ հաւաստիքներ կը տրուին թէ այդ գումարը պիտի վերադարձնեն Թուրքերու իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ վերահաստատուելէն յետոյ։

Բայց այդ ալ չըլլար...

Խե՜ղճ Տոքթ. Գույումճեան, որ այս տեղեկութիւնները ընդարձակ նամակ—տեղեկագրով մը կը հաղորդէր Կ. Պոլիս Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան, այսպէս կը վերջացնէր իր յուզումնալից խօսքը.—

Խորունկ յարգանք ունիմ դէպի զօր. Տիւֆիէօն, բայց թոյլ կու տամ ինձ ուրիշներուն պէս կրկնելու թէ Ֆրանքլէն Պույեոն թրքական ոսկիներուն ծախեց Ֆրանսայի պատիւը։

ՄԵՐ ԵՐԿՈՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ ՄԸ ՈՒՂԱՐԿԵԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Լռուած էինք ամէնքէն։

1922ի Յունուարի վերջերը Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը որոշեց իր Կեդրոնի անդամներէն մէկը Հայաստան ուղարկել մեր ազգային դատին շուրջ խնդրելու Խորհրդ. իշխանութեան միջնորդութիւնը Մոսկուայի Խորհրդ. կառավարութեան քով։ Ի հարկէ ակներեւ կը համարուէր որ այդպիսի դիմում մը շատ ուշացած է, բայց յաջորդական ձախողանքներն ալ եկած էին չնչահեղձ ընելու վերապրող հայութիւնը։

Պէտք էր վերջին փորձ մըն ալ այս ճամբայով ընել։

Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Կեդր. Վարչութիւնը երբ այս որոշումը կու տար, նկատի ունէր նաեւ ուրիշ հարց մը.— Եթէ Հայաստանի Խորհրդ. իշխանութիւնը ապարդիւն կամ անհնար համարէ այդպիսի միջնորդութիւն մը, գոնէ հնարաւորութիւն տայ անապաստան Թրքահայ գաղթականներուն Խորհրդ. Հայաստանի մէջ տեղաւորուելու։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վերին Պատասխանատու Մարմինը մեր Կեդրոնին այս դիտաւորութեան մասին տեղեկացած ըլլալով, առաջարկեց համերաշխութիւն մը գոյացնել եւ միասնաբար ընել այդպիսի դիմում մը։

Երկու կուսակցութիւններն ալ յոգնած էին, ծայրայեղութեան հասած, ուրեմն եւ մեծ մասով ապարդիւն դարձած կուսակցական պայքարէն։

Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Կեդրոնը լաւատեսութեամբ չէր որ պիտի մօտենար Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ եկած առաջարկին։ Անցեալին մէջ նմանօրինակ փորձերը դրական արդիւնք մը տուած չէին։ Բայց եւ այնպէս ան չուզեց մերժողական պատասխանով նոր առիթ մը տալ իր ընդդիմադիրներուն՝ հանրային կարծիքը շփոթութեան մատնելու։

Ռամկ. Ազատ. Կեդրոնին տուած դրական պատաս-

խանէն անմիջապէս յետոյ նշանակուեցան երկու կողմերու բանագնացները։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վերին Պատասխանատու Մարմնին կողմէ նշանակուեցան անոր երկու անդամները (Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին երկու նախարարները) Ա. Գիւլխանդանեան, Ս. Արարատեան եւ Կ. Պոլսի Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն Յ. Ամատունի։ Իսկ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Կեդրոնին կողմէ՝ իր անդամներէն Հրաչ Երուանդ, Ա. Թէրզիպաշեան եւ Ա. Դարբինեան։

Մօտ մէկուկէս ամիս տեւող բանակցութիւնները յաջող ելքի յանգեցան։

Ընդունուած որոշումներուն գլխաւոր կէտերը հետեւեալ հարցերն էին.—

Երեւան՝ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան եւ Վարշաւա՝ խորհրդ. Ռուսիոյ դեսպան Լ. Կարախանի քով մէկ մէկ պատուիրակ ուղարկել։

Հայաստան գացող պատուիրակին տալ պաշտօնագիր ազգային իշխանութեան կողմէ, իսկ Վարշաւայի պատուիրակին՝ երկու կուսակցութիւններուն կողմէ։

Պատուիրակներուն համար իբր հրահանգ մշակուեցաւ հետեւեալը.—

Հայ ժողովուրդի քաղաքական ուղղութեան մասին խորհրդ. Ռուսիոյ կասկածը փարատելու նպատակով լուսաբանել մասնաւորապէս թրքահայ քաղաքական շրջանակներու այն համոզումը թէ հայ ազգային հարցին լուծումը մեծ չափով խորհրդ. Ռուսիայէն կախուած է։

Նկատի ունենալով անգլեւուս քաղաքական մերձեցումի հաւանականութիւն մը, օգտագործել այդ պարագան իբրեւ նոր ազդակ մը մեր դատին լուծման համար։

Հնարաւոր չափով թափանցել խորհրդ. Ռուսիոյ քաղաքական տրամադրութիւններուն՝ մեր հարցին նկատմամբ՝ իմանալու համար թէ նպաստաւոր պարագային ի՞նչ ձեւի լուծում մը ձեռնտու է ռուս քաղաքական շա-

հերում։

Աչքի առջեւ ունենալու է հետեւեալ ձեւերում լուծումը.

1.— Արդեօք Խորհրդ. Ռուսիա կրնա՞յ կամ պիտի ուզէ՞ իր ազդեցութեամբ կամ նախաձեռնութեամբ գրաւել Հայաստանի մնացեալ մասը եւ ամբողջութեամբ առնել իր հովանաւորութեան տակ։

2.— Խորհրդ. Ռուսիա պիտի ուզէ՞ իր կողմէ հրաժարիլ կովկասեան Հայաստանէն եւ դաշնակիցներու համաձայնութեամբ հարկադրել Թուրքիան որ նա եւս պարպէ թրքահայկական նահանգները՝ ամբողջացնելու համար Հայաստանը։ Այս պարագային արդեօք Խորհ. Ռուսիա պիտի ուզէ՞ առանձնել Հայաստանի հովանաւորութիւնը։

Արդեօք Խորհրդ. Ռուսիա իր քաղաքական շահերուն համապատասխան կը նկատէ՞ չխօսիլ կովկասեան Հայաստանի մասին, այլ աջակցիլ միայն «Հօմ»ի — «Հայ Ազգային Տան» կազմակերպութեանը։

Որոշումներ տալու կամ այդ որոշումները ձեւակերպելու համար երբեմն նուազ, երբեմն աւելի մեծ դիւրութեամբ կարելի կ'ըլլար համաձայնութեան գալ։ Բայց Ռամկ. Ազատականներու կողմէ եկած մէկ առաջարկը պատճառ դարձաւ որ բանակցութիւնները երկուշաբաթ երկարաձգուին և եղաւ պահ մը, երբ խորհրդակցութիւնները անյաջող ելքով մը պիտի վերջանային։ Բայց երկու կողմէ եղած զիջումներով կարելի եղաւ կերպով մը համաձայնութեան եզր մը գտնել։

Գայթակղութեան այդ քարը Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութեան հարցն էր։ Ռամկ. Ազատականները առաջարկեցին որ Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը լուծուի։ Անոնց տեսակէտով, Հայաստանի խորհրդայնացումով իրաւապէս արդէն լուծուած է Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը։ Խորհրդ. Ռուսիա, որուն աջակցութեան կ'ուզենք դիմել այսօր, անունն անգամ չուզեր լսել այդ պատուիրակութեան։

Դաշնակցականները կ՚առաջարկէին՝ իրաւական կամ սկզբունքային հարցեր չյարուցանել: Դաշնակիցները կը ճանչնան Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութեան իրաւական հանգամանքը, որովհետեւ մեր ազգային հարցը դեռ լուծուած չէ, խաղաղութեան դաշնագիրը դեռ կնքուած չէ:

Ռամկ. Ազատականները կը պնդէին թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որուն իրաւական հանգամանքը նոյնպէս ճանչցուած է դաշնակիցներուն կողմէ, կրնայ աւելի մեծ դեր կատարել: Խորհ. Ռուսիա Ազգ. Պատուիրակութեան իրաւասութեան դէմ որ եւ է առարկութիւն չի կրնար ընել:

Վերջապէս կարելի եղաւ համաձայնութիւն գոյացնել այս պայմանով.— Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը պաշտօնական որ եւ է ելոյթ պիտի չունենայ, մինչեւ որ ուղարկելիք պատուիրակները իրենց առաքելութիւնը վերջացնեն:

Կը մնար դիմել Խորհրդ. Հայաստանի առեւտրական ներկայացուցիչներուն, Ա. Կարինեանին եւ Դ. Շահվէրդեանին, ընտրուած երկու պատուիրակներուն (մէկը դաշնակցական, միւսը ռամկավար-ազատական) համար յանձնարարագիրներ առնալու:

Եղած դիմումին՝ պատասխանուեցաւ.

— Իրաւունք չունինք որ եւ է դաշնակցականի մը յանձնարարագիր տալու:

Այս հարցն ալ հետեւեալ կերպով լուծուեցաւ. Վարշաւայի առաքելութիւնը անհրաժեշտ չէ. ծանրութեան կեդրոնը Երեւանն է. ուղարկել միայն մէկ պատուիրակ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան քով: Երկու պաշտօնագիր տալ Երեւան գացող պատուիրակին, մէկը ազգ. իշխանութեան, այսինքն Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին կողմէ, իսկ միւսը Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Կեդր. Վարչութեան կողմէ: Պաշտօնագիրները պիտի ուղղուէին Խորհրդ. Հայաստանի Ժող. Գործավարներու Խորհուրդին նախագահ Ա. Միասնիկեանին:

Վերջին պաշտօնագրին մէջ պիտի յիշուէր թէ Հայաստան պատուիրակ ուղարկելու եւ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան դիմում ընելու որոշումը տրուած է երկու կուսակցութիւններուն համախոհութեամբ:

Միջկուսակցական մարմինը իր աշխատութիւնը վերջացնելէ յետոյ՝ անոր արդիւնքը զեկոյցով մը ներկայացուց Զաւէն պատրիարքին եւ ստացաւ որոշուած պաշտօնագիրը իր պատուիրակին համար:

Ես էի ընտրուած պատուիրակ:

●

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՍ Ա. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Թիֆլիս հասած օրս գացի Ա. Սուրխաթեանին, որ Խորհրդ. Հայաստանի լիազօր ներկայացուցիչն էր Վրաստանի խորհրդային կառավարութեան քով:

Անդրխորհրդային շրջանին Թիֆլիսի մէջ ծանօթացած էի Ա. Սուրխաթեանին: Պարզեցի իրեն հանգամանքս:

— Կ՚ուզէ՞ք ընկեր Միասնիկեանը այստեղ տեսնել, հարցուց Սուրխաթեան:

— Այո՛, եթէ կարելի ըլլայ:

— Այստեղ է, բայց այսօր չի լինիր. իր ժամերը մինչեւ գիշերուան 12ը գրաւուած են: Երեկոյեան կրնամ ձեզ պատասխանել թէ կարելի՞ է եւ ե՞րբ:

Սուրխաթեան երբ իմացաւ որ իջած հիւրանոցս իր պաշտօնատունէն հեռու չէր, աւելցուց.

— Հոգ չէ, եթէ նեղութիւն կրէք երեկոյեան նորէն այստեղ հանդիպիլ, ես կը պատասխանեմ ձեզ, եւ քիչ մըն ալ ժամանակ կ՚ունենանք խօսելու ձեր Պոլսի «ազգային» կեանքին շուրջ:

— Ուրախութեամբ, պատասխանեցի:

Իրիկուան հանդիպումիս, Սուրխաթեան ըսաւ թէ այս օրերը Միասնիկեան ստիպուած է Անդրկովկասեան «Ֆեդերացիայի» գործերով շուտ շուտ Թիֆլիս հանդիպիլ եւ Երեւան վերադառնալ: Առաւօտեան շոգեկառքով պիտի մեկնի Թիֆլիսէն, բայց եթէ ժամը իննին

կարողանաք գալ եւ միասին կայարան երթանք, ժամ-ուան մը չափ պիտի կրնաք տեսնուիլ։

— Հաճոյքով, պատասխանեցի։

Եւ յետոյ սկսանք խօսիլ Կ. Պոլսոյ «ազգային» կեանքի եւ Անդրկովկասի «խորհրդային կարգերու» շուրջ։

Յաջորդ առաւօտ, որոշուած ժամուն, Ա. Միասնիկեանի քովն էինք, չոգեկառքի իր «օթեակ»ին մէջ...։

Խորհրդ. Հայաստանի Ժող. Գործավարներու Խորհուրդի նախագահը, կամ եթէ կ'ուզէք, Հայաստանի վարչապետը, հագած էր մոխրագոյն, քիչ մը հնամաշ բլիզ (բաճկոն) մը, նոյն գոյնով, նոյնպէս քիչ մը մաշած զինուորական վերարկուի նմանող բան մը իր ծունկերուն վրայ նետուած։

Միասնիկեան իր արտաքինով գործարանական բանուորի մը կամ «շարքային» զինուորի մը տպաւորութիւնը ձգեց վրաս։ Միջակ հասակ ունէր, լայն թիկունքով ամուր կազմուածք մը, քիչ մը կլոր, ցորենագոյն, արեւառ դէմք մը. լայն ճակատին վրայ սեւ ու խիտ յօնքեր, որոնց ներքեւ սուր, խոհուն, թափանցող եւ վճռականութիւն ցոլացնող նայուածք, քիչ մը գայկութիւն եւ քիչ մ'ալ դառնութիւն դէմքին վրայ։

Սուրխաթեան հանգամանքս ներկայացնելէ յետոյ, Միասնիկեանին տուի պաշտօնագիրներս։

Միասնիկեան մտախոհ՝ ճեղքեց ծրարները, կարդաց Կարինեանի յանձնարարագիրը, յետոյ աչքին ծայրերով նայեցաւ պաշտօնագիրներուս հասցէին, ստորագրութիւններուն եւ սկսաւ խօսիլ։

Իրեն պարզեցի առաքելութեանս նպատակը, սեղմ գիծերու մէջ ներկայացուցի միջկուսակցական մարմնի առաջադրութիւնները՝ վերջին հաւաքոյթին մէջ եղած որոշումներուն համաձայն։

Քանի մը նօթեր առաւ թուղթի մը վրայ եւ մէկ երկու կարճ հարցումներ ըրաւ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան մասին։ Պատասխանեցի։ Այստեղ, Սուրխաթ-

եան մեր խօսակցութեան մէջ մտաւ·

— Դեռ մինչեւ այս համաշխարհային պատերազմի սկիզբները մենք Թիֆլիսի եւ առ հասարակ Անդրկովկասի մէջ կը կարծէինք թէ «դաշնակ»ները մէն-մինակ իշխեր են ամբողջ Թրքահայերու վրայ· բայց Վանի մեծ գաղթով, երբ այդ շրջանի հայութիւնը այս կողմը փոխադրուեցաւ, ռամկավարները սկսան Թիֆլիսի մէջ վերահրատարակել իրենց Վան-Տոսպ շաբաթաթերթը, որմէ առաջին անգամ իմացանք որ անոնք (նախկին արմենականները) ընդդիմադիր մեծ ոյժ մը եղած են Վանի մէջ «դաշնակ»ներուն դէմ։ Կարելի է նոյնիսկ ըսել թէ այդ ընդդիմադիր ոյժին շնորհիւ է որ Վանի հայութիւնը ազատուեցաւ այն սեւ ճակատագրէն, որուն ենթարկուեցան Մուշի, Սասունի, Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ ամբողջ Անատօլուի Հայերը։

— Այո՛, պատասխանեց Մխանիկեան (ճիշդ այս բառերով), Վանում ռամկավարները մի մեծ ոյժ են եղել, բայց եւ այնպէս չեն կարողացել խորտակել դաշնակցականների ուտօպիաները, նրանց աւանտուրիստական պլանները։ Իսկ նոյն դաշնակցականները Տաճկահայերին բնաջնջել տալուց յետոյ եւ այսօր Անդրկովկասից արտաքսուելուց յետոյ գործակցութեան ձեռք են պարզել ռամկավարներին։ Զարմանալի պիտի չլինի, եթէ վաղն էլ լսենք թէ գաղութներում դաշնակցականներն ու ռամկավարները ձուլուել եւ մէկ կուսակցութիւն են կազմել։

— Մօտիկ անցեալին մէջ գործուած սխալները պիտի ճշդէ վաղուան պատմիչը, պատասխանեցի ես։ Բայց ստոյդ է թէ այսօր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը լրջօրէն Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան հետ միացած է Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան միջնորդութիւնը խընդրելու Մոսկուայի խորհրդ. իշխանութեան քով։

— Այո՛, ըսաւ Մխանիկեան, դաշնակցականները այսօր զիջանում են խորհրդ. Մոսկուային դիմելու, երբ Պուշկինի համբաւաւոր պառաւը իր «կոտրած տաշտա-

կիցն» էլ զրկուել է:

Իր այս խօսքերէն յետոյ Միասնիկեան ժամացոյցին նայեց եւ անմիջապէս հարցուց ինձ·

— Ե՞րբ կ՚իջնէք Երեւան:

— Կ՚ուզեմ մէկ երկու օր Թիֆլիս մնալ, պատասխանեցի:

— Շատ լաւ, ըսաւ, այնտեղ երկար կը տեսնուենք: Երբ Երեւան կու գաք, անմիջապէս իմացուցէք ինձ:

Միասնիկեանէն եւ քիչ մը յետոյ Սուրխաթեանէն բաժնուեցայ եւ դէպի հիւրանոցս գնացի մտախոհ:

●

ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՍ

Երեք օր մնացի Թիֆլիս: Տեսնուեցայ ընկերներուս, նախկին ժողովրդ. կուսակցութեան ղեկավար անդամներէն, ինչպէս նաեւ դաշնակցականներէն, համայնավարներէն ոմանց եւ անկուսակցական խաւերու հետ, ծանօթանալու համար անոնց մտածումներուն խորհրդային կարգերուն մասին:

Երկու անգամ ալ Սուրխաթեանին գացի: Մեր խօսակցութիւնները միշտ սրտբաց բնոյթ կրեցին: Ցտեսութեան պահուն, երբ շոգեկառքիս տոմսակն առած էի, իմ մասին երկտող մը տուաւ Հայաստանի արտ. գործերու գործավար Ա. Մռաւեանին:

Այս անգամ Երեւան մտնելովս չորրորդ պետական վարչաձեւն էր որ պիտի տեսնէի այնտեղ: Երկու անգամ ցարական միապետութեան օրերուն: Անգամ մը փետրուարեան յեղափոխութեան հռչակած ժողովրդապետական վարչաձեւի ալեկոծ եւ վաղանցիկ շրջանին: Չորրորդ անգամ Հայաստանի Հանրապետութեան օրերուն եւ վերջապէս այս անգամ Կ. Պոլսէն Երեւան կու գայի, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը տարիէ մը ի վեր որդեգրած էր խորհրդային վարչաձեւը:

Լռախոհ համբերատարի մը անհամբերութեամբ էր որ այս անգամ Թիֆլիսէն դէպի Երեւան երկարող ճամ-

բան պիտի անցնէի:

Երկտողով մը Երեւան հասնիլս իմացուցի Ա. Միասնիկեանին, ինչպէս ինքը պատուիրած էր: Բայց ան նորէն բացակայ էր Երեւանէն: Վերադարձին, երկտողս կարդալէ յետոյ, անոր ծրարին վրայ կարմիր մատիտով գրած էր հետեւեալը եւ Ա. Մռաւեանի միջոցով ինձ էր ուղարկած:

Կ'խնդրէի Մեծ. Ա. Դարբինեանին այսօր եւ եթ թողնել ինձ մօտ իր հասցէն:

19–3–22 Ա. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ

Հասցէս տուի: Յաջորդ օրը եղաւ Երեւանի մէջ մեր առաջին հանդիպումը:

Դեռ Կ. Պոլսէն չմեկնած՝ կը պատկերացնէի Հայաստանի վրայ տիրող տխուր մթնոլորտը: Չէ՞ որ վերջին անգամ (1920 Հոկտ. 4) Երեւանէն բաժնուելէ յետոյ Թուրքերը երկրորդ յարձակողականով մը գրաւեր էին նորէն Կարսը, Արտահանը, Սարդարապատի շըրջանը եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով հարկադրած էին Հայաստանի հանրապետական կառավարութիւնը որ այլեւս Թրքական Հայաստանի անունը չտայ:

Դեռ այդքանով ալ պիտի չգոհանային Թուրքերը, անոնք կ'ուզէին եւ պիտի յաջողէին այս անգամ տարածել իրենց տիրապետութիւնը ամբողջ Կովկասեան Հայաստանի վրայ, այսինքն իրենց մայր հողին կաւչած վերջին բեկորներն ալ արմատախիլ ընել, եթէ մէկ կողմէ Մայիս 1ի ձախողած յեղաշրջումէն յետոյ, խորհրդ. Պաքու ապաստանած հայ համայնավարները չջանային ամէն ճամբաներով Մոսկուա հասնող իրենց թախանձանքները արժեցնել, միւս կողմէ իր հոգեվարքին հասած հայ ժողովուրդը դաշնակցական գործելակերպին տուած յուսաբեկիչ արդիւնքէն վհատած՝ չհարկադրէր օրուան հանր. կառավարութիւնը խորհրդ. Մոսկուայի հովանաւորութեան ապաւինիլ:

Արդարեւ, ճնշիչ էր Հայաստանէն կրած առաջին

տպաւորութիւնս: Համատարած կսկիծ մը կը տիրէր ամբողջ հայ ժողովուրդի եւ մանաւանդ Հայաստանի բնակչութեան գրեթէ կէսը կազմող անապաստան գաղթականութեան մտքին եւ սրտին վրայ: Ալաշկերտէն, Վանէն, Մուշէն, Սասունէն եւ Թրքահայկական զանազան գաւառներէ Կովկաս ապաստանած մօտ 300,000 գաղթականները, որոնք Սէվրի դաշնագրին ձայնը լսելէ յետոյ սկսած էին ձիեր եւ սայլեր պատրաստել իրենց հայրենի հողերուն վրայ դառնալու համար, Կարսի անկումէն յետոյ աւելի կուտակուեր էին իրարու վըրայ, անոնց վրայ եկեր, դիզուեր էին նաեւ Կարսի, Արտահանի եւ Սուրմալուի շրջանի գաղթականները: Երեւան, Ալեքսանդրոպոլ, Վաղարշապատ, Ղարաքիլիսէ (Կիրովական) աւելի շուտ աչքի կ'իյնային իրենց գաղթականներովը, տասնեակ հազարաւոր որբերու ապաստաններով, Ամերիկեան Կոմիտէի (Նիր Իսթ Րիլիֆ) գրասենեակներուն, մթերանոցներուն առջեւ կուտակուած նպաստընկալներու ամբոխով:

Երեւան հասնելուս առաջին օրը գացի արտաքին գործերու կոմիսար Ասքանազ Մռաւեանին:

Հեռուէն ճանչցած էի Ա. Մռաւեանը, բայց այս առաջին հանդիպումիս, որ հազիւ քանի րոպէ տեւեց, ինձ թուեցաւ թէ հին բարեկամներ ենք:

Երբ իր պաշտօնատունէն ներս կը մտնէի, ան՝ դեռ չկարդացած Սուրխաթեանի նամակը՝ ժպտելով ըսաւ ինձ թէ Միասնիկեանէն լսած էր իմ առաքելութեանս մասին, իսկ նամակը կարդալէ յետոյ, աթոռէն վեր ցատկեց եւ բարձր քրքիջով մը, որուն յաճախ պիտի հանդիպէի մեր յաջորդ տեսակցութիւններու ընթացքին, աղաղակեց. «Ուրեմն մեր քեալլագէօզ դաշնակները խելքի՞ են եկեր»:

Եւ առանց թողնելու որ ես խօսք մը ըսեմ, նորէն ոտքի ելաւ եւ շարունակեց. «Մեր դաշնակներին մենք լաւ ենք ճանաչում, դուք այն ասացէք թէ ձեր պուրժուաները ի՞նչ խելքի են,»

Իմ հետեւեալ պատասխանը նորէն քրքիջներ արձակել տուաւ Մուսեանին։

— Մեր պուրժուաները այժմ ծանր աշխատանքի լծուած են. իրենց խոշոր կապիտալները տրամադրած են միջազգային հզօր բանակի մը կազմութեան, որպէս զի պոլշեւիկեան ռեժիմը տապալեն Ռուսիոյ մէջ եւ ձեզ ալ Հայաստանէն դուրս քշեն։

— Է՛հ, դուք կը ծիծաղէք, իսկ մենք կը սարսափինք, պատասխանեց Մուսեան, իր ծիծաղին մէջ շնչասպառ ըլլալով. ձեր պուրժուաները կարող է լինել որ դեռ հեռու են այդպիսի մտքերէ, իսկ մեր կապիտալիստները, որ Թիֆլիսէն եւ Բագուէն փախչելով իրենց շունչը Փարիզի մէջ կ'առնեն, աւերակներու բու Ահարոնեանի շուրջ կը հաւաքուին, ամէն օր երազներով կը մխիթարուին եւ մեզ այս տեղ լեղապատառ կ'ընեն։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, յետոյ կը խօսինք այդ մասին, ըսի ես ալ ծիծաղելով. ես այսօր պարզ այցելութեան մը եկայ ձեզ, իսկ հիմա կ'ուզեմ Մուրադբէգեանին ալ հանդիպիլ։ Վաղը ազատ ժամ ունի՞ք, ե՞րբ կրնամ գալ աւելի երկար խօսելու համար։

Ժամը ճշդելէ յետոյ, երբ դուրս կ'ելնէի, Մուսեան, նորէն քրքջալով, ըսաւ. «Իսկ հիմա շտապեցէք, չուշանաք, գնացէ՛ք, համբուրեցէ՛ք Նորին Սրբազնութեան սուրբ աջը, կարօտցեր էք ի հարկէ։»

Մուսեանէն բաժնուելէս յետոյ, Երեւանի Հայոց առաջնորդ Խորէն Արք. Մուրադբէգեանին գացի։

●

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՍ Ա. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Խորհրդ. Հայաստանի Ժող. Գործավարներու գրասենեակին մէջ Ա. Միասնիկեանի հետ իմ առաջին տեսակցութիւնը բացուեցաւ անոր կողմէ քանի մը հարցումներով, որոնք անուղղակի կը շօշափէին Թիֆլիսի

մէջ եղած առաջադրութիւններուն այս ու այն կէտերը:

Յետոյ Միասնիկեան իր նօթագրած թուղթը սեղանին վրայ դնելով սկսաւ խօսիլ: Իր խօսքերը երբեմն եւ յաճախ իր ձայնի ելեւէջներուն եւ կիսախոժոռ նայուածքին մէջէն կը ցոլացնէին զսպուած վրդովում մը:

— Մի կարծէք թէ ես անծանօթ եմ Թիւրքահայ հարցին: Մոսկուայի մէջ ալ գիտեն թէ միջազգային գոյն առած այդպիսի հարց մը կայ: Բայց այնտեղ չեն զբաղուիր այդ հարցովը այնպէս, ինչպէս կը զբաղուին Լոնտոնի եւ Փարիզի մէջ կամ այնպէս, ինչպէս կ'ուզեն ցոյց տալ աշխարհին Լոնտոնի եւ Փարիզի «դիպլոմատ»ները: Բայց կարող եմ վստահաբար ըսել թէ Մոսկուան անհամեմատօրէն խղճմտութեամբ մօտեցած է այդ հարցին, քան Լոնտոն ու Փարիզ կամ երբեմնի Փեթերսպուրկը, որոնք կէս դարէ ի վեր այդ հարցին ալ Մերձ. Արեւելքի մէջ իրենց մրցակցութեան ու պայքարի նժարին վրայ դրած են: Բուն իսկ այդ իրողութիւնները կը թելադրեն ինձ որ ես սկիզբէն յստակ կերպով պատասխանեմ ձեր բերած առաջարկին. «Այսօր Խորհրդ. Հայաստանը տաճկահայ հարցում որ եւ է միջնորդութիւն չի կարող անել Մոսկուայի խորհրդ. իշխանութեան մօտ եւ ոչ էլ կարող է խորհուրդ տալ, որ այդպիսի մի դիմում լինի այնտեղ», որովհետեւ Խորհրդ. Ռուսիոյ որդեգրած արեւելեան քաղաքականութիւնը երկու դրացի երկիրներու միջեւ ստեղծեր է բարեկամութիւն մը, որ հիմնուած է պաշտպանողական դաշինքի մը վրայ՝ ընդդէմ քափիթալիստ երկիրներու յարձակողական ախորժակներուն: Քէմալական Թուրքիան կամովին կամ խաղաղ բանակցութիւններու ճամբայով այսօր այլեւս թիզ մը հող չի տար Հայերուն, Լոնտոնի, Փարիզի կամ Մոսկուայի միջամտութեամբ: Խորհրդ. Ռուսիա այդ խնդրովը չի կրնար եւ չի համաձայնիր զէնքի դիմելու: Թող այդ մասին խորհին եւ ընեն, ինչ որ կրնան ընել այդ հարցը ստեղծող պետութիւնները:

Այստեղ ընդմիջեցի ես.

ԱԼ. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ

— Անոնք այս անգամ վերջապէս Սեվրի դաշնագրով համաձայնեցան այդ հարցին լուծման եղանակ մը գըտնելու, բայց հազիւ այդ դաշնագրին տակ դրուած ստորագրութիւններուն մելանը չորցած էր, երբ Լոնտոնէն եւ Փարիզէն լսուեցաւ թէ ռուսական յեղափոխութիւնը եւ ռուսեւթուրք բարեկամական դաշինքին հետեւանքով Թուրքերու յարձակումը Հայաստանի վրայ՝ միանալով ուրիշ նոր դժուարութիւններու հետ, արգելք կ'ըլլան Սեվրի մէջ ընդունուած որոշումը գործադրելու:

Մխանիկեան, քիչ մը տաքցած՝ պատասխանեց թէ Լոնտոնի եւ Փարիզի մէջ կրնան այդպիսի յայտարարութիւններ ընել Պօղոս փաշաններուն եւ բանաստեղծ Ահարոնեաններուն: Բայց մենք գիտենք եւ ձեր պատուիրակներն ալ կրցած են ըմբռնել թէ անոնց այդ առարկութիւնները պատրուակներ են սքօղելու համար իրենց շահագիտական նոր ծրագիրները Մերձ. Արեւելքի մէջ: Եւ այդ նպատակով Լոնտոնի, Փարիզի եւ Հռոմի քափիթալիստները թէ այդ դաշնագիրը ստորագրեցին եւ թէ գաղտնի սակարկութիւններ ըրին Էնկիւրիի հետ:

Պահ մը խորհելէ յետոյ, Մխանիկեան շարունակեց իր խօսքը հետզհետէ աւելի վրդովուելով.

— Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան պոռթկումէն երեք տարի յետոյ էր որ խմբագրուեցաւ Սեվրի դաշնագիրը: Ուրեմն եթէ այդ յեղափոխութիւնն արգելք պիտի ըլլար, ինչո՞ւ տուին այդ որոշումը: Շատ հասկնալի է: Անոնք այդ դաշնագիրն ստորագրելով կը յուսային օգտուիլ ռուսական յեղափոխութենէն, կ'ուզէին քայքայել, տկարացնել Ռուսիան: Անոնք օգնեցին հայ դաշնակցականներուն, վրացի մենշեւիկներուն, թաթար մուսավաթականներուն, որպէսզի Անդրկովկասը վերջնականապէս խլեն Ռուսիայէն, իրաւապէս ճանչնան դաշնակցականներու հռչակած «անկախ» Հայաստանը: Եթէ այդ քաղքենի պետութիւններու կողմէ նուիրագործուած միջազգային իրաւաբանութեան լեզուով խօսինք, պէտք հարցնենք. ո՞վ էր իրաւական սեփականատէրը Հայաս-

տանին, Վրաստանին եւ Ազրբէջանին: Առանց սեփականատիրոջ համաձայնութեան, անոնք ինչպէս կրնային անոր կալուածը բաժան-բաժան ընել: Բայց աշխարհակալ այդ պետութիւնները ռուսական յեղափոխութիւնը երկինքէն իջած բարիք մը համարեցին, յուսալով որ այդ յեղափոխութենէն պիտի կործանուէր Ռուսիան: Այդ յոյսով էր որ քաջալերեցին Անդրկովկասի քափիթալիստները, կալուածատէրերը, ազնուականները եւ յեղափոխական Ռուսիոյ դէմ հանեցին: Միեւնոյն նպատակով էր որ անոնք օգնեցին լեհական, Ֆինլանտական եւ Թալթեան միւս ժողովուրդներու կալուածատէրերուն, ազնուականներուն եւ քափիթալիստներուն եւ անկախ պետութիւններ ստեղծեցին այն կողմերը. այդ նպատակով էր որ այդ դաշնագիրն ստորագրուելէ յետոյ անոնք սկսան վերագինել պարտուած Թուրքիան եւ Խորհրդային Ռուսիոյ դէմ հանել. բայց Մուսթաֆա Քէմալը Լոնտոնի դիւանագէտներէն աւելի ճարպիկ գտնուեցաւ:

«Եւրոպայի «մեծ»երը այդպիսի պատրուակներով չեն կրնար ազատուիլ Թիւրքահայ ողբերգութեան մէջ իրենց ունեցած պատասխանատուութենէն, ինչպէս նաեւ չեն կրնար խուսափիլ իրենց պատասխանատուութենէն «յեղափոխական» յորջորջուած այն հայ խմբակցութիւնները եւ մասնաւորապէս դաշնակցականները, որոնք իրենց մանկամիտ յոխորտանքներով եւ սնափառ յաւակնութիւններով գործիք դարձան օտարներուն:

— Այսօրուան իրողութիւնները կ'արդարացնեն ձեր հին եւ նոր դատողութիւնները եւ մեկնաբանութիւնները, ըսի ես: Բայց կարելի է կարգ մը սխալներ դարմանել: Այդ նպատակաւ է որ ոչ միայն քաղաքական երկու հայ կազմակերպութիւնները, այլ նաեւ Թրքահայ ազգային իշխանութեան ներկայացուցիչը, Կ. Պոլսի պատրիարքը, ձեր խորհուրդին եւ աջակցութեան կը դիմեն, Մոսկուայի բարեացակամութիւնը շահելու համար:

— Շատ ուշ է, պատասխանեց Մխանիկեան:

— Այո՛, քիչ մը ուշ է, նորէն ընդհատեցի ես, բայց լաւ է ուշ, քան երբեք:

— Ո՛չ, շատ, շա՛տ ուշ է, ուժգին շեշտով մը կրկնեց Մխանիկեան եւ շարունակեց. Ուշ չէր, բուն ժամանակն էր, երբ ռուս աշխատաւորութիւնը զգուշացուց ինքնապաշտպան հայ խմբակցութիւնները — Հնչակեանները եւ դաշնակցականները — որ չբաժնուէին իրմէ, չկանգնէին ազգայնական հողի վրայ եւ չերթան միջամտեն Թիւրքահայերու ներքին գործերուն. բայց անոնք արհամարհեցին այդ ձայնը, գնացին այնտեղ ջարդել տուին թիւրքահայ ժողովուրդը, իսկ այստեղ ալ իրենց դէմ գրգռեցին ռուս աշխատաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ Անդրկովկասի թաթար եւ վրացի աշխատաւորական դասակարգը: Դեռ ուշ չէր, երբ խորհրդային յեղափոխութեան բռնկումի արշալոյսին՝ Խորհրդ. Մոսկուան ուզեց իր աջակցութիւնը ցոյց տալ ամբողջ Հայերուն, երբ յատուկ «դէկրէտ»ով մը ինքնորոշուելու իրաւունք տուաւ անոնց, միաժամանակ Ս. Շահումեանը իբրեւ Անդրկովկասի ընդհանուր կոմիսար Թիֆլիս ուղարկեց: Ժամանակն էր որ դաշնակցականներն սրբագրէին իրենց սխալները, եւ դառնային իրենց անջատողական ճամբայէն: Բայց անոնք, որ Հնչակեաններու կազմալուծումէն յետոյ տէր եւ տիրական էին դարձեր «Հայոց աշխարհին», չուզեցին հրաժարիլ իրենց դիրքէն, նախընտրեցին վրացական մենշեւիկներու եւ ադրպէյճանեան մուսավաթիստներու պոչէն կախուիլ, միասնաբար անջատել Անդրկովկասը Ռուսիայէն, եւ Թիւրքահայերը ջարդել տալէ յետոյ Կովկասահայերու հարցն ալ լուծել:

Թիֆլիսի Մխանիկեանը փոխուած էր աչքիս, չըկար այլեւս անոր այնտեղի մեղմ, հանդարտ ձայնը, որ այժմ կը դոռար:

Յուսալով թէ պիտի յաջողիմ մեղմացնել իր վրդո-

վումը, նորէն ընդմիջեցի·

— Պարոն Մխանիկեան, ըսի, Դաշնակցութիւնը պաշտպանելու նպատակ չունիմ, բայց կ՚ուզեմ այստեղ յիշեցնել ձեզ այդ հարցին շուրջ անոնց տուած բացատրութիւնները: Դաշնակցականները հարկադրուած էին այդ օրերուն մենշեւիկներուն եւ մուսաւաթիստներուն ետեւէն երթալ· այլապէս անել կացութիւն մը կը ստեղծուէր Հայերուն համար: Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան կոչը զինուորներուն՝ «Դէպի տո՛ւն», կը մերկացնէր կովկասեան ճակատը ռուս զօրքերէն, ռուս բանակին գրաւած Թրքահայկական հողամասերը պիտի վերագրաւուէին Թուրքերու կողմէ, միւս կողմէ Հայերը պիտի գրգռուէին Վրացիներու և Ատրպէյճանցիներու թշնամութիւնն իրենց դէմ, ամէն կողմէ թշնամիներով պիտի պաշարուէին եւ անջատուած պիտի մնային Խորհրդային Ռուսիայէն, որ առաջին օրէն ընկղմուեցաւ քաղաքացիական կռիւներու մէջ:

Մխանիկեան անհամբերութիւն ցոյց կու տար պատասխանելու համար:

— Դաշնակցականները արդէն Վրացիներու եւ Կովկասի իսլամ ժողովուրդներու թշնամութիւնը գրգռեցին Հայերու դէմ, երբ հրապարակ եկան իբր առաջնորդ Թիւրքահայերու ազատագրական շարժումին: Ադրբէջանցիներու թշնամութիւնը վերագրգռուեցաւ Հայերու դէմ հայ – թաթարական ընդհարումներու ժամանակ, գերագրգռուեցաւ 1914ին, երբ դաշնակցականները հայ կամաւորական խումբեր կազմեցին Թուրքերու դէմ կռուելու համար: Իսկ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան արշալոյսին դաշնակցականները մենշեւիկներու եւ մուսաւաթականներու ոտքը լզելով ի՞նչ շահեցան: Սուրխաթեան ըսաւ որ դուք այդ օրերուն Թիֆլիս եղած էք, ուրեմն ականատես եղած էք խռովութիւններուն: Ի՞նչ ըրաւ մենշեւիկ-մուսաւաթ-դաշնակ «բլօք»ը: — Կովկասը ոտքի հանեց յեղափոխական Ռուսիոյ դէմ, օգնեց սեւ Հարիւրեակներուն, Դենիկիններուն, Վրանգէլնե-

րուն, որոնք ծանրացուցին Մոսկուայի կացութիւնը Արեւմտեան ճակատին վրայ եւ ներքին քաղաքացիական կռիւներուն մէջ: Իսկ միւս կողմէ դուք տեսաք թէ ի՛նչպէս նոյն մուսավաթիստները եւ մենշեւիկները դաշնակցականներուն գլխուն վրայէն ձեռք պարզեցին Թուրքերուն, Վրաստանը եւ Ազրպէյճանը իբր անկախ հանրապետութիւններ հռչակեցին, իրենց զինակից դաշնակցականները լքեցին, օգնեցին Թուրքերուն, ճամբայ բացին անոնց առջեւ Երզնկայէն մինչեւ Բագու եւ դաշնակցականները Թիւրքերու ճնշման տակ հարկադրուեցան Երեւանի դաշտը անկախ հանրապետութիւն հռչակել:

Այո՛, դաշնակցականները արհամարհեցին լենինեան դէգրէտը, չուզեցին աջակցիլ Շահումեանին, որովհետեւ մենշեւիկներէն եւ մուսավաթիստներէն աւելի հակառակ էին ռուսական յեղափոխութեան և որովհետեւ չուզեցին հրաժարիլ իրենց դիրքէն:

Եւ դեռ աւելին կայ: Ալեքսանդրոպոլի դաշնագիրն ստորագրելէ քանի մը ամիս առաջ, դաշնակցականները Սէվրի դաշնագրի տուած պատրանքէն գինովցած՝ իրենց յատուկ արկածախնդրութեամբ յանկարծ Թիւրք սահմանապահներուն վրայ յարձակեցան, գրաւեցին Օլթիի ածխահանքերու շրջանը: Թիւրքերը պահանջեցին ետ վերադարձնել բռնագրաւուած շրջանը. դաշնակցական կառավարութիւնը, օգտուելով այն իրողութենէն որ Թիւրք զինուորական ուժերը տարուած են յունական ճակատին վրայ՝ արհամարհանքով վերաբերուեցաւ դէպի Թիւրքերու պահանջը: Իսկ երբ Թիւրքերը իրենց չունեցած ուժերէն կանոնաւոր զօրաբաժին մը կազմեցին եւ իրենց կորսնցուցած հողամասը գրաւելէ յետոյ սկսան դէպի Կարս յառաջանալ, նոյն դաշնակցականները լեղապատառ եղան, իրենց գլուխը ամէն քարի զարկին «Թիւրք հորդա»ներու արշաւանքը կասեցնելու համար: Ի հարկէ դաշնակից պետութիւնները իրենց «փոքր դաշնակիցին» օգնելու համար բանակներ չպիտի ու-

զարկէին Կարսը եւ Ալեքսանդրապոլը պաշտպանելու համար: Եւ նորէն Խորհրդ. Մոսկուան էր որ առաջարկեց հայ եւ թիւրք նոր ընդհարումներու առաջքը առնելու նպատակով միջնորդի դերը ստանձնել, իբրեւ նախապայման՝ առաջարկեց որ Հայերը հեռանան դաշնակից պետութիւններէն, այսինքն դադրին անոնց ձեռքը գործիք լինելէն: Բայց դաշնակցականները մերժեցին Մոսկուայի այդ միջամտութիւնն ալ: Մինչդեռ Մոսկուա իր միջամտութեամբ կրնար խաղաղ ճամբայով համաձայնութեան մը լեզու գտնել եւ ոչ թէ միայն Կարս, Արտահան, Սարդարապատի շրջանը Թիւրքերու գրաւումէն ազատել, այլ գուցէ նաեւ Թիւրքիայէն հողաշերտ մ'ալ ներկայ Հայաստանին միացնել՝ թիւրքահայ գաղթականները այնտեղ տեղաւորելու համար:

«Ահա թէ ինչո՞ւ կը կրկնեմ, ըսաւ Միխանիկեան գերագրգռուած, ուշ, շատ շատ ուշ է այժմ Մոսկուա դիմելու համար:

Այս խօսքերէն յետոյ, Միխանիկեան ոտքի ելաւ եւ իր ձայնը մեղմացնելով՝ աւելցուց.

— Այս մասին իմ վերջին ըսելիքս ըսի, դեռ կը տեսնուենք եւ գուցէ երկար խօսելիքներ ունենանք:

— Այո՛, պատասխանեցի ընկճուած ձայնով մը, կ'ուզէի որ դեռ շարունակուէին մեր խօսակցութիւնները: Ձեր այս պատասխանէն յետոյ ուրիշ առաջարկներ պիտի լինին:

Մեկնելու պահուն Միխանիկեան ուզեց իմանալ թէ մինչեւ ե՞րբ Երեւան մնալու մտադրութիւն ունիմ:

Երբ ժպտելով պատասխանեցի թէ կ'ուզեմ քանի մը շաբաթ մնալ եւ քիչ մը «ծանօթանալ ձեր խորհրդային կարգերուն», «Լաւ կը լինի», պատասխանեց Միխանիկեան, բայց աւելցուց թէ երկու օրէն նորէն պիտի բացակայէր Երեւանէն եւ գուցէ 3-4 օր տեւէ իր այս անգամուան ճամբորդութիւնը դէպի Թիֆլիս: Երբ վերադառնամ, ձեզ խիկոյն լուր կուտամ, ըսաւ:

Սենեակս դառնալէս յետոյ յուշատետրիս մէջ նո-

թագրեցի մէկուկէս ժամ տեւող մեր խօսակցութեան էական կէտերը, որուն սեղմ ամփոփումն էր որ դրի այստեղ:

Անսպասելի չէր ինձ համար Միասնիկեանի այնքան վճռականօրէն տուած բացասական պատասխանը: Թիֆլիսի մէջ Սուրխաթեանի եւ զանազան շրջանակներու հետ ունեցած շփումներէս յետոյ՝ պատրաստուած էի այդպիսի պատասխանի մը համար:

Յաջորդ օրը, երկտողով մը Կ. Պոլսի մեր Կեդրոնին հաղորդեցի այս տեսակցութեան արդիւնքը:

Մեր երկրորդ այցելութիւնը տեղի ունեցաւ շաբաթ մը յետոյ:

•

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՍ Ա. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆԻ ՀԵՏ

Յաջորդ տեսակցութիւններս Միասնիկեանի հետ աւելի երկար պիտի տեւէին, բայց պիտի վերագտնէի Միասնիկեանը իրեն յատուկ հանդարտամտութեան մէջ:

Միասնիկեան մեր երկրորդ խօսակցութիւնը բացաւ ըսելով թէ իրեն համար ալ բնաւ հաճելի չէր նախորդ տեսակցութեան ընթացքին այնքան վճռականօրէն բացասական պատասխան տալ, բայց ստիպուած էր խօսիլ պարզ եւ յստակ, որպէսզի ես ալ Կ. Պոլիս վերադարձիս՝ խօսէի նոյնքան պարզ եւ յստակ՝ ոեւէ թիւր կամ թերի հասկացողութեան տեղի չթողնելու համար:

— Այո, պատասխանեցի, դուք խօսեցաք շատ պարզ եւ յստակ, բայց արդեօք ձեր այդ բացատրութենէն կրնա՞մ հետեւցնել թէ Խորհ. Ռուսիան ալ Թրքահայկական հարցին նկատմամբ հետեւեցաւ ցարական Ռուսիոյ քաղաքականութեան:

— Ի՞նչպէս, հարցուց Միասնիկեան զարմացումով:

— Որովհետեւ, երէկուան պէս այսօր ալ, Թուրքիոյ շուրջ աշխարհակալական հակամարտութիւնը շարունակուելով Ռուսիոյ եւ Արեւմուտքի պետութիւններուն միջեւ՝ անտեսուեցաւ հայկական հարցը կամ, եթէ

ես ալ աւելի պարզ եւ յստակ խօսիմ, պիտի ըսեմ թէ այս անգամ ալ ռուսական յեղափոխութեան կ՚ողջակիզուի Թրքահայկական դատը, որովհետեւ աշխարհակալական հակամարտութիւնները պիտի շարունակուին Անգլիոյ եւ Խորհրդ. Ռուսիոյ միջեւ:

Միքանիկեան յօնքերը քիչ մը խոժոռելով՝ ըսաւ.

— Դեռ շաբաթ մը առաջ այն համոզումը խբրացուցած էի թէ ինձ հանդիպած այն Թիւրքահայն էք որ ծանօթ է ռուսական յեղափոխութեան իրական բնոյթին եւ այսօրուան միջազգային անցուդարձերու էութեան, «բայց այժմ տեսնում եմ որ սխալուել եմ, ուրեմն ստիպուած եմ նորից կրկնել թէ խորհ. Ռուսիա այսօր որեւէ աշխարհակալական նպատակ չի հետապնդում Թիւրքիայում», այսօրուան ռուս եւ թիւրք դաշնագիրը միայն ինքնապաշտպանութեան հարկադրանքէն կը բխի:

— Միեւնոյն պատասխանը կու տան այսօր, ըսի, Անգլիոյ դիւանագէտները: Անոնք ալ կ՚ըսեն թէ, ինչպէս երէկ, նոյնպէս այսօր, աշխարհակալական նպատակներ չունին Թուրքիոյ մէջ, այլ իրաւական ճամբով իրենց ձեռք բերած շահերը միայն կ՚ուզեն պաշտպանել, բայց կը վախնան ռուսական աշխարհակալութենէն, որ պիտի չսահմանափակուի միայն Թիւրքիոյ մէջ, այլ պիտի տարածուի մինչեւ Հեռաւոր–Արեւելքը:

— Անգլիա շատ լաւ գիտէ թէ Խորհ. Ռուսիա աշխարհակալական նպատակներ չունի, պատասխանեց Միքանիկեան, բայց ճիշդ է թէ ան կը վախնայ ռուսական յեղափոխութենէն, որուն ազդեցութիւնը եթէ հեռուները տարածուի, կը վտանգէ Անգլիոյ քափիթալիստներուն շահերը եւ այդ երկիւղն էր որ մղեց Անգլիոյ դիւանագէտները վերստանձնել Թիւրքիոյ պաշտպանութիւնը եւ այդտեղ պէտք է փնտռել Թիւրքահայերու ողբերգութիւնը: Այսօրուան բոլոր քափիթալիստ պետութիւններուն Խորհ. Ռուսիոյ հանդէպ որդեգրած թշնամական դիրքն էր որ հարկադրեց Մոսկուայի խորհ. իշխանութիւնը ժամանակաւոր զիջում–

ներ ընել այս ու այն պետութեան:

Այս մարզին վրայ Մխանիկեան բաւական լայն բացատրութիւններ տալէ յետոյ՝ անդրադարձաւ Նորէն Խորհ. Ռուսիոյ արեւելեան քաղաքականութեան, Թուրքիոյ ինքնապաշտպանութեան դաշինքին, պարզեց իր անձնական հայեացքը մեր Թուրքերու քաղաքականութեան մասին եւ պատմեց հետեւեալը.

— Անցեալները, երկուն մը, մեր սպայական կողմին առաջարկութեամբ իմ քովս զինուորական արտակարգ հաւաքոյթ մը տեղի ունեցաւ: Այնտեղ զեկոյցներ տրուեցան, որոնց նպատակն էր հաստատել թէ Թիւրքերը մեր սահմանին վրայ զինուորական ուժ չունին: Այդ օրերուն Յոյները դեռ Սաքարիայի ճակատամարտը կորսնցուցած չէին: Մեր հրամանատարական կազմին տուած վիճակագրական տեղեկութիւնները կ'ապահովցնէին թէ մեր ունեցած խղճուկ ուժերով եւ միջոցներով եթէ ձեռնարկենք գրաւել 1914ի մեր սահմանները, պիտի յաջողինք առանց դժուարութեան: Առաջարկեցին ինձ որ ես հաւանութիւնս տամ այդ ձեռնարկին, որմէ անմիջապէս յետոյ էրենք գործի պիտի ձեռնարկէին:

Ես ալ համոզուեցայ որ արագ շարժումով մը կարելի էր իրագործել անոնց պատրաստած ծրագիրը:

Բայց ես մերժեցի այդ առաջարկը: Ինչո՞ւ: Պիտի պատասխանէք թէ պէտք էր Մոսկուա դիմել հաւանութիւն ստանալու համար, իսկ Մոսկուան պիտի մերժէր: Նախ ըսեմ թէ, ինչպէս դուք ալ կը տեսնէք, դեռ Խորհ. Հայաստանը կը պահէ իր «անկախ»ութեան տիտղոսը: Թէ ի՞նչ բնոյթ ունի այդ տիտղոսը, դեռ ճշդուած չէ: Բայց թողունք այս հարցը: Եթէ մենք այդ օրը որոշէինք տիրանալ 1914ի մեր սահմաններուն եւ նախագծուած արագութեամբ գործադրէինք մեր որոշումը եւ հրապարակ բերէինք կատարուած իրողութիւն մը, պիտի կարենայինք թէ՛ մեր իրաւական հանգամանքով եւ թէ ուրիշ փաստերով արդարացնել մեր առած քայլը Մոսկուայի Խորհ. իշխանութեան առջեւ:

Բայց ես մերժեցի բերուած առաջարկը, որովհետեւ մեր ըրածը պարզ արկածախնդրութիւն մը պիտի ըլլար· մենք տեղեակ էինք այն յարաբերութիւններուն, որ իբարմէ գաղտնի Լոնտոն, Փարիզ եւ Հռոմ կը մշակէին Էնվէրին հետ. ակներեւ էր դարձեր մեզ համար Լոնտոնի կողմէ ոտքի հանուած Վէնիզէլոսի սպառող ձախողանքը: Այդպիսի ձախողանք մը պիտի գինովցնէր Թուրքերը, որոնք առանց մեծ ուժի, բայց նոր վրէժխնդրութեամբ գինուած՝ կայծակի արագութեամբ երրորդ անգամ ըլլալով պիտի յարձակէին մեր վրայ եւ գրաւէին այս անգամ ամբողջ Հայաստանը: Եւ Մոսկուա չէր որ մեզ օգնութեան պիտի կրնար գալ, այլ կատարուած իրողութեան հանդէպ պիտի գտնուէր նորէն եւ խորունկ վրդովումի պիտի մատնուէր:

Բայց եթէ վրդովուած Մոսկուան պիտի չկարենար մեզ օգնութեան հասնիլ, խանդավառուած Անգլիան թեւ ու թիկունք պիտի դառնար յաղթական Թիւրքերուն: Եւ մեր ողբուկոծը որ եւ է արժէք պիտի չունենար, ինչպէս որեւէ արժէք չէին ունեցեր քառասուն տարուան ձախողած փորձարկութիւններուն ողբուկոծերը:

Ահա թէ ինչո՛ւ ես չընդունեցի ինձ բերուած առաջարկը եւ կարողացայ հանդարտեցնել մեր սպայական կազմը:

●

ՅԱՋՈՐԴ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՍ

Մեր յաջորդ տեսակցութեան առանցքը կը կազմէին գլխաւորաբար ռուսական յեղափոխութիւնը, Թուրքիան, եւ Թրքահայութեան հարցը: Ժամուան մը չափ մեր խօսակցութիւնը իր շրջանը ըրած էր այս հարցերուն եւ անոնց հետ առնչութիւն ունեցող Թրքահայ ազատագրական շարժման, հայ յեղափոխական եւ քաղաքական կազմակերպութիւններուն, զոյգ պատուիրակութիւններուն, Էջմիածնի կաթողիկոսարանին, Ն. Պօղոսի պատրիարքարանին շուրջ, երբ Միանիկեան պա-

դառնութեամբ ըսաւ.

— Սխալուած եմ այն համոզումիս մէջ թէ ձեր կուսակցութիւնը աւելի իրատես դարձած է անցեալի փորձառութիւններէն օգտուելով:

— Ի՞նչպէս, հարցուցի շփոթած:

— Այո՛, այդքան փորձառութիւններէ յետոյ, ձեր կուսակցութիւնը պէտք չէր որ համաձայնէր իր եւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան անունով պատուիրակ մը ուղարկել այստեղ:

Ա՛լ աւելի շփոթած՝ ըսի.

— Իրատեսութեան դէ՞մ է գործեր մեր կուսակցութիւնը ընդունելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջարկը որ միասին Հայաստանի Խորհրդ. իշխանութեան միջնորդութեան դիմեն Մոսկուայի բարեացակամութիւնը խնդրելու հայկական դատին համար:

— Այո՛. իրատեսութեամբ առաջնորդուեր էք ընդունելով այդպիսի առաջարկ մը այդ կուսակցութեան կողմէ, պատասխանեց Մխանիկեան հեգնանքի թեթեւ շեշտ մը դնելով իր այս խօսքերուն մէջ եւ յետոյ աւելցնելով. այո՛, իրատեսութեամբ առաջնորդուեր էք վստահելով ձեր եւ անոնց վերին պատասխանատու մարմիններուն ներկայացուցիչներուն կողմէ խմբագրուած համաձայնագրի մը տակ դրուած ստորագրութիւններուն:

— Այո՛, մենք վստահած ենք այդ ստորագրութիւններուն, որովհետեւ խորապէս համոզուած ենք որ այդ կուսակցութիւնը այլեւս փակուած տեսնելով իր առջեւ մեր ժողովուրդին դատին ծառայութիւն ընելու ճամբաները, կը փափաքի սրբագրութեամբ մը մեղմացնել հեռաւոր եւ մօտիկ անցեալին մէջ իր կողմէ գործուած սխալները. եթէ մենք մերժէինք Հ. Յ. Դաշնակցութեան այդ առաջարկը, անոր ղեկավարները պիտի չհամարձակէին կամ իրենք իրենց պիտի չհամաձայնէին իրենց կոյր յանձնապաստանութենէն հրաժարիլ: Իրատեսութիւնը կը թելադրէր մեզ հանդամանօրէն մօտենալ մեզի

եղած առաջարկին, նկատի առնել Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան պարզած հեռապատկերները, Դաշնակցական ղեկավար շրջանակներուն եւ ղեկավարուող խաւերուն մտայնութեան մէջ առաջ եկած յեղաշրջումը, անոնց հոգեբանական վիճակը, ինչպէս նաեւ Հայ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը կազմող անկուսակցական զանգուածներուն ցանկութիւնն ու պահանջը:

Մտատանջ վիճակի մը մէջ, երբ Միասնիկեանի կողմէ անակնկալօրէն յարուցուած այս հարցին տարտամօրէն կը պատասխանէի, միաժամանակ կը փնտռէի պատճառը այս անակնկալին եւ կը մղուէի ենթադրելու թէ Միասնիկեան կ՚ուզէր ըսել թէ այդպիսի դիմում մը պէտք էր կատարուէր միայն մեր կուսակցութեան անունով:

Միասնիկեանի նոր պատասխանը եկաւ այս անգամ լուծելու հանելուկը:

— Դաշնակցականները ձեզ Հայաստան ուղարկելու համաձայնագիրը ստորագրելէ յետոյ՝ Ա. Ահարոնեան Ժընեւայի ժողովին գացեր է իբրեւ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի կառավարութեան պատուիրակ եւ բողոքեր է «Թուրք. Ռուսիոյ բանակցութեան» դէմ:

— Այդ ի՞նչ յերիւրածոյ լուր է, հարցուցի հեգնական ժպիտով մը:

— Յերիւրածոյ լուր չէ, այլ մեզ հաղորդուած պաշտօնական տեղեկութիւն:

Քարացած վիճակի մը ենթարկուեցայ, մինչ Միասնիկեան իմ ընկճուիլս տեսնելով՝ միեւնոյն հանդարտամտութեամբ փակեց այս խնդիրը, եւ իր նոթագրած թուղթին վրայ նայեցաւ եւ նոր հարցումով մը ուզեց փոխել խօսակցութեան նիւթը: Բայց երբ նկատեց որ ես այլեւս կորսնցուցած եմ խօսելու տրամադրութիւնս, առաջարկեց որ յաջորդ հանդիպումին շարունակենք մեր խօսակցութիւնը, մանաւորապէս շեշտելով թէ կ՚ուզէ լսել Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Հնչակեաններուն, Պոլսոյ եւ արտասահմանի Հայերուն

եւ Ազգ. Պատուիրակութեան մասին:

Սենեակս վերադառնալուս պէս Մխանիկեանէն լսածս գրի առի՝ մեր Կեդրոնին ուղարկելու համար: Պատասխանը Կ. Պոլիս հասնելէս յետոյ պիտի ստանայի: Ահա միջկուսակցական մարմնի դաշնակցական ներկայացուցիչներուն պատասխանը.

«Ա. Ահարոնեան Ճենովայի ժողովին գացեր է առանց տեղեկութիւն ունենալու մեր այստեղ առած քայլէն. այս մասին մեր կողմէ իրեն տուած տեղեկութիւնն ու հրահանգը անոր ձեռքը հասեր են Ճենովայի ժողովին երթալէ յետոյ...»:

Դաշնակցական անբուժելի հիւանդ մտայնութիւն...

ՌԱՄԿ. ԱԶԱՏ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մխանիկեանի հարցումները Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան մասին գլխաւորաբար այս հինգ կէտերուն շուրջն էին. Ե՞րբ, ի՞նչպէս կազմուած է Ռ. Ա. կուսակցութիւնը, ի՞նչ է իրեն նպատակը, ի՞նչ ըրած է մինչեւ այժմ եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոր ընելիքը:

Պէտք է ըսեմ թէ սկիզբէն պէտք տեսայ ըսել Մխանիկեանին թէ իմ բացատրութիւններուս մէջ ես երբեմն պիտի մղուէի իմ անձնական հայեցակէտերուս: Անհրաժեշտ համարեցի այդ կէտը մատնանշել, որովհետեւ նկատի ունէի թէ մեր կուսակցութիւնը բազմատարր (Էթէրոժէն) կազմակերպութիւն մըն է, միութիւն մը հինգ վեց կուսակցութիւններու կամ «կուսակցական» անուն կրող խմբակցութիւններու: Կուսակցական այս խմբակցութիւնները հետզհետէ իրարու մօտեցան, հիմնական սկզբունքներու շուրջ համաձայնութեան եզրեր գտան, միացան, որոնցմէ կազմուեցաւ այսօրուան Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը: Բայց մինչեւ այժմ սկզբունքի, գաղափարական կամ ծրագրային այս ու այն հարցերու մէջ դեռ կը մնան հատուածային եւ անհատական ուրոյն ըմբռնումներ եւ տեսակէտներ:

Միասնիկեանի տուած այս բացատրութեամբ, ըսածներուս պատասխանատուութիւնը իմ վրայ կ'առնէի:

Այսպէս, երբ ուզեցի մեր երեք կուսակցութիւններուն — Ս. Դ. Հնչակեաններուն, Դաշնակցականներուն եւ Ռամկ. Ազատականներուն միջեւ զուգահեռ մը ներկայացնել, առաջին երկու «գաղութային» կուսակցութիւններու կարգին մեր կուսակցութիւնն ալ անուանեցի «կիսագաղութային» կազմակերպութիւն, որովհետեւ, ըստ իս՝ Կ. Պոլիս՝ Թրքահայութեան ազգային, քաղաքական կեանքին կեդրոնը, մեր կուսակցութեան կեդրոնավայրը, մինչ բաժնուած մնաց Երկրէն, Թուրքական Հայաստանէն: Բայց տարբերութիւնը որ կը գտնէի Թիֆլիսի եւ Կ. Պոլսի միջեւ խոշոր էր: Ամբողջ հայ ազատագրական շարժման ընթացքին Թիֆլիս եւ Ժընէվ — գաղութային երկու կուսակցութիւններու ծըննդավայրերն ու կեդրոնավայրերը հակառակ իրենց ցուցադրած ջանքերուն՝ անծանօթ մնացին Թուրքիոյ եւ Թրքահայ իրականութեան, «հիւանդ» Թուրքահայը առողջացնելու փոխարէն խեղդամահ ըրին զայն:

Այո՛, Ռամկավար-Ազատականներն ալ իրենց կուսակցութեան ծրագիրը ընդօրինակեցին Արեւմուտքի ռամկավար կուսակցութիւններու ծրագիրներէն, անոնք ալ իրենց կուսակցութեան հիմունքները դրին օտար երկինքներու տակ (Նախ Եգիպտոս եւ յետոյ Կ. Պոլսոյ մէջ), բայց կուսակցութեան հիմնադիրները եւ ղեկավարները Երկրէն տարագրուած Թուրքահայեր էին, ծանօթ էին Թուրքիոյ եւ Թուրքահայութեան պայմաններուն: Եւ յետոյ՝ Հայ Սահմ. Ռամկ. կուսակցութիւնը (որ Միասնիկեանի հետ տեսնուելէս քանի մը ամիս առաջ ստացած էր Ռամկ. Ազատ. անունը), հրապարակ կուգար Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումէն յետոյ (1909) իբրեւ օրինական (լէկալ) կուսակցութիւն: Անոր հիմնադիրները եւ ղեկավարները ընդհանրապէս, իբրեւ նախկին յեղափոխականներ՝ անցեալին մէջ իրենց եւ ուրիշներուն ունեցած գործունէութեան ար-

դիւնքները եւ հետեւանքները վերագնահատութեան ենթարկելով՝ կրցան գտնել կշռաչափը հայ ժողովուրդին իրական ոյժին եւ այն պայմաններուն, որոնց մէջ կը գտնուէր եւ իրատեսութեան դիմելով «չափաւորութեան» գետնին վրայ կանգնեցան։

Բայց եւ այնպէս մեր կուսակցութիւնն ալ, ըստ իս, «կիսագաղութային» էր, որովհետեւ անոր երեք Ընդհանուր ժողովները (1909, 1913, 1920) գումարուեցան ոչ թէ Երկրին, այսինքն Վանի, Մուշի, Էրզրումի, Խարբերդի կամ Թրքական Հայաստանի որ եւ է մէկ քաղաքին մէջ, այլ միշտ Կ. Պոլսի մէջ եւ այդ ժողովներուն պատգամաւորները Կ. Պոլիս կ՚երթային ո՛չ թէ Երկրէն, այլ Ամերիկայէն, Եգիպտոսէն, եւլն., եւ աւելի մեծ թուով «կ՚ընտրուէին» Կ. Պոլսէն։

Արդարեւ Կ. Պոլսի մէջ գումարուած Գ. Ընդհ. ժողովը գահավիժող անցքերու — Կարսի անկումին, Հայաստանի խորհրդայնացման — հանդէպ կրցաւ իրատեսութեամբ չարժիլ, իր ընտրած Կեդրոնական Վարչութեան տուաւ այնպիսի հրահանգներ, որոնց ոյժով ան պիտի կարենար քաղաքական առողջ ուղղութիւն մը որդեգրել Խ. Հայաստանի հանդէպ եւ անսասան մնալ իր դիրքին վրայ, հակառակ դաշնակցականներուն բարձրացուցած ամբոխավարական աղմուկին։

Միասնիկեան Մարքս–Լենինեան տեսաբանութենէն առաջնորդուելով՝ կ՚ընդունէր թէ բոլոր կուսակցութիւններն ալ դասակարգային հողի վրայ կը գտնուին եւ որովհետեւ միայն համայնավար կուսակցութիւնն է որ կանգնած է բանուորական գետնի վրայ, ուրեմն միւս բոլոր կուսակցութիւնները — մէջը հաշուելով զանազան երկիրներու ընկերվարական կամ աշխատաւորական անուն կրող զանազան կուսակցութիւնները »կապիտալիստ դասակարգի» ղեկավարութեամբ կ՚առաջնորդուին, ուրեմն հայ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնն ալ որուն դրօշին տակ հաւաքուած են «բոլոր խոշոր հայ կապիտալիստները, չի կրնար հաշտ աչքով նայիլ Խորհ.

Ռուսիոյ կամ Խորհ. Հայաստանի վրայ եւ իր շռայլած խոստումները Խորհ. Հայաստանին օգնելու մասին պարապ խօսքեր են:» Պէտք էր բացատրել Միասնիկեանին թէ մեր կուսակցութիւնը ռամկ. դաւանանք ունենալով՝ անշուշտ դէմ էր համայնավար վարդապետութեան, բայց իբրեւ Թուրքահայ կազմակերպութիւն իր ուղ-ու-ծուծով ազգային հողի վրայ կանգնած ըլլալով՝ քաղաքական հայեցակէտով կը մօտենայ Խ. Հայաստանին, իրեն համար րէժիմի հարցը երկրորդական նշանակութիւն ունի, ինչպէս քանիցս յայտարարած էր իր շրջաբերականներովը: Պէտք էր բացատրել թէ մենք արտասահմանի մէջ «խոշոր կապիտալիստներ չունինք», եղածները շատ աննշան տոկոս մը կը կազմեն, պէտք էր բացատրել նոյնպէս թէ «բոլոր հայ կապիտալիստները» մեր դրօշին տակ հաւաքուած չէին, այլ անոնց շատ աննշան մասը, այն ալ՝ ընդհանրապէս իբրեւ «համակիր»:

Միասնիկեան կը պնդէր թէ հայ կապիտալիստները, հակառակ իրենց բարձրացուցած աղմուկին, ոչ ազգ կը ճանչնան եւ ոչ հայրենիք. «Նրանք կարող են խաբել միայն արտասահմանի հայութիւնը, իսկ Խ. Հայաստանի աշխատաւորութիւնը՝ երբեք»: Խորհ. Ռուսիայէն ցոլացող լոյսը՝ համայնավարական շարժումը՝ պիտի խորտակէ բոլոր կապիտալիստներու տիրապետութիւնը. Միասնիկեանի համոզումով՝ համայնավարական աշխատանքը պիտի տարածէ իր ազդեցութիւնը նաեւ Թուրքիոյ վրայ:

Ես ի հարկէ պիտի ըսէի Միասնիկեանի թէ չափէն աւելի լաւատես էր Թուրքիոյ մասին:

Վերջապէս Միասնիկեան համաձայնեցաւ հաշտուիլ հետեւեալ խօսքերուս հետ. Ռամկ. Ազատ. Կուսակցութիւնը, իբրեւ ազգային կուսակցութիւն, միշտ պիտի ըլլայ Խ. Հայաստանի հետ եւ երբեք անոր դէմ: Բայց ան մինչեւ վերջը կրկնեց թէ «հակառակ ձեր Կեդրոնի կոչերին՝ հայ բուրժուազին պիտի չուզէ օգնել մեզ եւ ոչ էլ իր սիրած հայ ազգին»:

Եթէ ողջ լինէր Միասնիկեան եւ եթէ նորէն իրարու հանդիպէինք, երկուքս ալ անշուշտ սրբագրելի կէտեր պիտի ունենայինք մեր տեսակէտներուն, հաւաստումներուն եւ պնդումներուն մէջ:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐՍ

Ա. Մռաւեանի քով

Ունեցայ շատ մը տեսակցութիւններ, մասնակցեցայ կարգ մը հաւաքոյթներու, հանդէսներու, ժողովներու, խորհրդակցութիւններու, այցելեցի որբանոցները, հանրակացարանները:

Միասնիկեանէն յետոյ աւելի շատ հանդիպումներ ունեցայ Ա. Մռաւեանի հետ: Բայց որքան կը յիշեմ, ո եւ է ատեն չլսեցի անոր հանդարտ խօսակցութիւնը: Իր խօսքերը յուզումով, զայրոյթով կը շաղախուէին կամ արհամարհական ու հեգնալից քրքիջներով:

Մռաւեան մեր խօսակցութիւնը կ՚ուղէր միշտ տանիլ դաշնակցականներուն շուրջ, իրարու ետեւէ կը շարէր անոնց գործած «զուլում»ները, «սխրագործութիւնները», կը խարազանէր անոնց «մաուզէրիստական հերոսութիւնները»:

Անգամ մը երբ խօսք բացի փետրուարեան խռովութիւններուն մասին եւ թուելէ յետոյ անոնց շարժառիթներուն շուրջ Կ. Պոլսի մէջ տարածուած լուրերը եւ մեկնաբանութիւնները եւ, ի մէջ այլոց, յիշեցի Երեւանի բանտին մէջ եղած սպանութիւնները, Մռաւեան նորէն վեր ցատքեց իր տեղէն, բռունցքը սեղանին զարկաւ, սենեակին երկայնքով երթեւեկ մ՚ընելէ յետոյ, աղաղակող ձայնով մը պատասխանեց.— «Դաշնակներու սիրելի խմբապետ Համզօ փաշայի մասին է ձեր ակնարկութիւնը: Գնացէք Բագու, Բիբի Հէյբաթ, խօսեցրէք այնտեղի գործաւորներին, շատերը նրանցից սպանուեցին կռիւներում, բայց դեռ ապրողներ էլ կան. Հարցրէք նրանց այդ «Ջան Ֆէդայու», Թալանչի մաուզե-

Ա․ ՄՌԱՒԵԱՆ

բխատի մասին, տեսէք թէ այդ հրէշ աւազակապետը 1907-ին ի՛նչ զուլումներ գործեց խեղճ բանուորների շրջաններում, նրանց իր հրամանին ենթարկելու, Դաշնակցութեան սարսափին տակ պահելու համար։ Հիմի էլ խեղճ բանուորների լեզուն բացուել է, գնացէք, խօսեցրէք, ձեզ կը պատմեն թէ ո՞վ էր այդ հրէշը։»

Լուկաշինի քով

Ջրային տնտեսութեան գործավար Լուկաշինի հետ մէկ անգամ տեսնուեցայ: Ան ալ յաճախ կը բացակայէր Երեւանէն: Թիֆլիս գնաց անգամ մը, բայց աւելի շատ դէպի գիւղեր կը ճամբորդէր, իր պաշտօնին մարզին մէջ մտնող ուսումնասիրութիւններ ընելու համար:

Մուսեւանին բոլորովին հակառակ խառնուածք ունէր Լուկաշին: Ծայր աստիճան հանդարտամիտ եւ մեղմ: Ժամէ մը աւելի տեւեց անոր հետ իմ խօսակցութիւնս: Չթողուց որ ես հարցումներու դիմեմ: Կարծես թէ պատասխանութիւն մ'էր, որ ըրաւ Հայաստանի «աղքատութեան» եւ «հարստութեան» մասին: Շատ աղքատ է Հայաստան, որովհետեւ կուսական անապատ մըն է, քարերու, ժայռերու եւ ճահիճներու մէջ թաղուած, բայց շատ հարստութիւններ կը պահէ իր ծոցին մէջ, ո եւ է աշխատանք չէ կատարուած հարստութեան աղբիւրները բանալու համար, մինչդեռ հնարաւորութիւններ շատ են եւ առանց մեծ դժուարութիւններու կարելի է բանալ այդ աղբիւրներուն ակերը: Պէտք է չորցնել Արարատի դաշտի ժողովուրդը մալարիայով (դեղնախտ) վարակող ճահիճները, պէտք է օգտագործել Հայաստանի ջրային հարստութիւնները: Իմ ուսումնասիրութիւններս այդ նպատակին կը ծառայեն: Այս էր պատասխանութեան եզրակացութիւնը:

Լուկաշին ոչ թէ միայն ուսումնասիրեց եւ նախագիծեր պատրաստեց, այլ սկսաւ նաեւ գործադրութեան դնել այդ «պլան»ները: Այսօր մօտ քսան տարի կ'անցնի մեր այդ խօսակցութիւններուն վրայ: Չեմ գիտեր թէ կ'ապրի՞ Լուկաշին: Այսօր անոր մշակած նախագիծերը գործադրուած են լայն սահմաններու մէջ եւ Հայաստան տիրացած է իր հարստութիւններուն մէկ մասին:

Ս. Լազարեանի քով.— Թրքահայ Բժշկ. առաքելութիւնը:

Տեսնուեցայ նաեւ Գործադիր Կոմիտէի նախագահ Բժ. Ս. Համբարձումեանի եւ անդամներուն հետ: Առողջապահութեան գործավար Ս. Լազարեանի հետ մեր խօսակցութիւնը դարձաւ մասնաւորապէս Հայաստանի ժողովուրդին առողջապահական պայմաններուն շուրջ, որոնց անծանօթ չէի ես, բայց վերջին մէկուկէս տարուան ընթացքին՝ Թրքական արշաւանքին, Կարսի եւ Սուրմալուի շրջանի գաղթին եւ փետրուարեան խռովութիւններուն հետեւանքով այդ պայմանները շատ ծանրացեր էին: Առողջապահական գործավարութիւնը ամէն ջանք կը թափէր այդ պայմանները բարելաւելու, բայց միջոցները շատ սահմանափակ էին: Այս առիթով Լազարեան գնահատանքով խօսեցաւ այդ օրերուն Կ. Պոլսէն ուղարկուած բժշկական առաքելութեան գործունէութեան մասին:

Կ. Պոլսէն Հայկ. Կարմիր Խաչի կողմէ ուղարկուած այս առաքելութիւնը տոքթ. Հայկ Գալճեանի ղեկավարութեան տակ Հայաստան մտած էր 1921ի Դեկտեմբերին՝ իրեն հետ ունենալով 9 վակոն հագուստեղէն, սննդեղէն, դեղօրայք, բժշկ. գործիքներ, որոնք Կարմիր Խաչը հայթայթած էր իր սեփական միջոցներով, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսի գրաւման բանակի (Դաշնակիցներուն) Կ. Խաչերու օժանդակութեամբ:

Տոքթ. Հ. Գալճեան, իր երկու օգնական բժիշկները՝ Մ. Դաւիթեան եւ Ռ. Գագանճեան, դեղագործ Իսրայէլեան եւ հիւանդապահուհի Օր. Զ. Թումանեան 7 ամիս մնացին Հայաստան, որտովին աշխատեցան, բուժկէտներ (բժշկական կայաններ) հիմնեցին Լենինականի, Աշտարակի, Օշականի մէջ եւ ուրիշ տեղեր:

Աւելորդ է ըսել թէ կառավարութիւնը ամէն աջակցութիւն ցոյց տուաւ բժշկական այս առաքելութեան եւ գնահատեց անոր գործունէութիւնը:

Խորէն Արքեպ. Մուրադբէգեանի քով

Պաշտօնապէս իմ իջեւանս Երեւանի Հայոց առաջնորդարանն էր: Ուրեմն յաճախ պատեհութիւն կ՚ունենայի աւելի կարճ կամ երկար խօսակցութիւններ ունենալու Երեւանի առաջնորդ. փոխանորդ եւ կաթող. տեղակալ Խորէն Արքեպ. Մուրադբէգեանի հետ:

Ուշ անցած էր կրօնական ասպարէզին վրայ այս եկեղեցականը եւ շատ արագ քայլերով առաջ գացած էր իր ճարպիկութեամբ, արթնամտութեամբ եւ իր շրջապատին հետ ունեցած վարուելակերպով:

Այդ օրերուն ինքը իբրեւ կաթողիկոսի ներկայացուցիչ եւ հող. գործավար Ա. Երզնկեան ալ իբր Գործավարներու Խորհուրդին ներկայացուցիչ՝ բանակցութիւններ կ՚ընէին Էջմիածնի եւ անոր միաբանութեան իրաւական դիրքը, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսարանի նիւթական հասոյթներու աղբիւրները ճշդելու համար: Վանքին սեփականութիւն համարուող գիւղերը եւ առհասարակ բոլոր կալուածները եւ հասոյթները գրաւուած էին:

Յեղափոխութեան առաջին տարուան ընթացքին եկեղեցական իշխանութեան հանդէպ ցոյց տրուած պաշտօնական եւ մանաւանդ անպաշտօն խիստ եւ գռեհիկ վերաբերումը շատ վիրաւորած էր եկեղեցականութիւնը եւ ժողովուրդի լայն խաւերուն զգացումները: Ա. Միասնիկեան Երեւան մտնելուն պէս, ինչպէս այս, նոյնպէս եւ ուրիշ շատ մարզերուն մէջ, իր նախորդներուն օրով գործուած շատ մը անտեղի խստութիւններ, սխալներ դարմանելու ձեռնարկած էր, ի մէջ այլոց, որոշած էր Էջմիածնի տարրական պահանջներուն գոհացում տալ: Այդ նպատակով էր որ բանակցութիւններ կ՚ըլլային երկու կողմերուն միջեւ

Մուրադբէգեան գանգատեցաւ ինծի առաջին օրերու անիշխանականութեան մասին, բայց այժմ բաւական գոհ էր: Ի հարկէ նախկին Մուրադբէգեանը չէր մնա-

ցեր, բայց կրցեր էր նորէն իր վարուելակերպով մթնոլորտը մեղմացնել: Իմ այնտեղ եղած ժամանակ բանակցութիւնները, թէեւ դանդաղ, բայց գոհացուցիչ կերպով առաջ կ'ընթանային, ըստ Մուրադբէգեանի հաւաստիացումին:

Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին քով

Շատ խեղճ վիճակի մէջ գտայ Էջմիածինը, փոշի էր ցանուած վանքին վրայ, լռութիւն եւ ամայութիւն կը տիրէր անոր պարիսպներէն ներս: Ո՞ւր էին գացեր երէկուան օրերը, երբ մեծ եռուզեռ կը տիրէր վեհարանէն ներս, վանքին բակին մէջ, սինօդին եւ միաբանութեան «նոր շէնք»ին առջեւ, ո՞ւր էին Թուրքաստաններուն այցելութիւնները, ուխտաւորներու երթեւեկները:

Գէորգ Ե. Սուրէնեան կաթողիկոսը հիւանդկախ եւ տխուր կծկուած էր ընդունելութեան սրահին մէկ անկիւնը, երբ իրեն քով գացի: Չեմ յիշեր երրորդ թէ չորրորդ այցելութիւնս էր այս անգամ: Պահեց իրեն քով ճաշի: Շատ դառն գանգատներ ըրաւ «անաստուած բոլշեւիկներու» մասին: Բայց փառք տուաւ Աստծուն որ այդ նեղութիւնները քիչ մը մեղմացած են եւ յոյս յայտնեց թէ Ա. Միասնիկեանի կառավարութիւնը պիտի պատժէ «չարագործներ»ը: Գանգատեցաւ իր առողջական վիճակէն, օրերս համրուած են, ըսաւ, բայց չըթողին որ գոնէ հանգիստ խղճով գերեզմանս մտնեմ: Հիւանդութենէս այժմ շատ կը նեղուիմ (*), սնունդս դէշ է, շնորքով գինի չկայ, որ գոնէ ամէն ճաշին բաժակ մը խմեմ (**):

(*) Քարի հիւանդութիւն ունէր, փոքր շիշի մը մէջ հաւաքած էր քարերը եւ ցոյց տուաւ ինծի:

(**) Այս տեսակցութենէս յետոյ Միասնիկեանին պատմեցի Կաթողիկոսի տրտունջները եւ գանգատը իր սնունդին մասին: Երկու օր յետոյ Միասնիկեանի պատուէրով մէկ սնտուկ ընտիր գինի ուղարկուեցաւ կաթողիկոսին:

Չէի սիրած Գէորգ Ե. Կաթողիկոս Սուրէնեանը, բայց այժմ շատ ազդուեցայ իր տրտունջներէն եւ ամէն կերպով ջանացի մխիթարել ծերունի հայրապետը, որ իրապէս կ'ապրէր հոգեկան ծանր վիճակ մը: Աշխատեցայ ամրացնել իր մէջ այն յոյսը թէ ներկայ խորհըրդային կառավարութիւնը վերջ դրած է նախորդ տարուան խառնութիւններուն եւ որոշած է վանքին միաբանութեան համար ապահովել ապրուստի պայմաններ: Աւելցուցի նաեւ թէ Գաղութահայութիւնն ալ իր կրօնական պարտականութեան մէջ պիտի չթերանայ, պիտի օգնէ Մայր Աթոռին: Ըսի թէ Միանիկեան չ'արգիլեր կաթողիկոսարանին համար դուրսէն գալիք ոեւէ օգնութիւն: Կ. Պոլիս վերադարձիս պիտի խօսիմ Ս. Պատրիարքին՝ Մայր Աթոռին օգնութիւն մը հասցնելու համար:

Կաթողիկոսը յուզուեցաւ եւ երախայի պէս սկսաւ արտասուել (*):

Հ.Օ.Կ.ի եւ պետ. պանքի հրաւէրները

Մարտ 22ին հետեւեալ հրաւիրագիրը ստացայ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի կողմէ.— «Հ.Օ.Կ.ի նախագահութիւնը խնդրում է ձեզ շնորհ բերել վաղը մարտ 23ին, իրիկ. ժամը 6ին Արամայիս Երզնկեանի կաբինէդը (հողագործութ. կոմիսարիատը) Հ.Օ.Կ.ի անդամների խորհրդակցութեան ներկայ լինելու: Միաժամանակ Հ.Օ.Կ.ի նախագահութիւնը խնդրում է չմերժել մի կարճ զեկուցումով ծանօթացնել Հ.Օ.Կ.ի անդամներին Հ.Օ.Մ.ի գործունէութեանը: Նախագահութիւնը խնդրում է ներողամիտ լինել, որ նախապէս ձեր համաձայնութիւնը չառած՝ նշանակել է ամսոյս 23ի նիստը:

(*) Կ. Պոլիս վերադարձիս՝ Զաւէն Պատրիարքին տուած զեկոյցիս մէջ յիշեցի Կաթողիկոսին ըրած խոստումս եւ, եթէ չեմ սխալիր, անմիջական օգնութիւն մը եղաւ:

Նախագահութիւնը յուսով է որ այդ հանգամանքը չի կարող արգելք լինել, որ դուք ձեր զեկուցումով ծանօթացնէք մեզ իրերի դրութիւնը Պոլսում Հ.Օ.Կին հետաքրքրող խնդիրների վերաբերմամբ:

Ի դիմաց Հ.Օ.Կ.ի նախագահութեան
ԵՐ. ԹԱՂԻԱՆՈՍԵԱՆ

Երկու անգամ ալ հրաւէր ստացայ Հայաստանի Ս. Խ. Հանրապետութեան Պետական Պանքի Վարչութեան կողմէ: Առաջինը 1922ի մարտ 24ին, «Բանկի բացման հանդէսին ներկայ գտնուելու» համար: Փակագծի մէջ ըսեմ որ այս հրաւիրագրի օրինակները հին օրերէն մընացած էին, տպագրուած էին հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով:

Երկրորդ հրաւիրագիրը ձեռագիր էր, ստորագըրուած քարտուղար Ս. Յովհաննիսեանի կողմէ:

(Հրաւիրագրին ճակատին վրայ տպագրուած էր Հ. Ս. Խ. Հ. ՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՆԿ, վարը՝ նոյնը ռուսերէնով եւ ապա նոյնպէս ռուսերէնով՝ 1 ապրիլ 1922, Թիւ 64 եւ յետոյ հայերէնով ԵՐԵՒԱՆ): Պատճէնը հետեւեալն էր.—

«Բանկի կառավարիչ Մ. Սահակեանի յանձնարարութեամբ խնդրում եմ առաջիկայ շաբաթուայ ընթացքում ժամը 12ից մինչեւ 1ը շնորհ բերել բանկը՝ խորհրդակցելու մի քանի կարեւոր հարցերի մասին:»

Քարտուղար Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Հրաւէր ստացայ նաեւ ներկայ գտնուելու Թրքահայ Համագումարին, որուն նախընթացն եղած էր դաշնակցական կառավարութեան օրով եւ միեւնոյն նպատակով: Այս Համագումարին մէջ Թրքահայերը իրենց «օրխանթացին» ճշդեցին:

Հայկ. Ա. հեծելագունդի մարգահանդէսին

Նոյն ապրիլ ամսին էր: Օր մը Մռաւեան հրաւիրեց զիս իրեն ընկերակցութեամբ Հայկ. Ա. հեծելագունդի զօրահանդէսին երթալու:

Միասնիկեան ինքը մեծ դուրգուրանքով պատրաստած էր Հայկ․ այդ անդրանիկ հեծելազունդը։

Զորահանդէսը կատարուեցաւ քաղաքէն դուրս՝ ընդարձակ դաշտավայրի մը մէջ։ Ներկայ էին հետաքրքրուողներու մեծ բազմութիւն մը եւ պաշտօնական անձեր։ Զինուորական մարզանքներէն շատ բան չէի հասկնար, բայց խանդավառուած էի, տեսնելով ազգային հեծելազունդ մը որ իր յաջող մարզանքներուն համար ծափէր կը խլէր ներկաներէն։

Հանդէսէն յետոյ երբ քաղաք վերադարձանք, ընկերներս պատմեցին ինծ հետեւեալ յատկանշական լուրը որ արագօրէն տարածուեր էր քաղաքին մէջ եւ նոյն արագութեամբ հերքուեր էր։

Ա․ Մռաւեան իր ինքնաշարժ կառքը ղրկած էր առաջնորդարան զիս առնելու եւ միասին հանդիսավայրը երթալու համար։ Կառավարին քով նստած էր նաեւ ուրիշ մը որ զինուորական բաճկոն մը կը կրէր վրան։ Կառքը քաղաքէն անցած ժամանակ ծանօթներէս մէկը կը տեսնէ զիս եւ հեւիհեւ կը փութայ «գաղտնապահօրէն» հաղորդել ընկերներուս թէ «չէքիստները ձերբակալեցին Գարբինեանին»։ Ընկերներս կը փութան մըթնոլորտը հանդարտեցնել։ Նախորդ իրիկուն անոնցմէ մէկ երկուքին ըսած էի թէ Միասնիկեանի զօրահանդէսին պիտի երթամ։

Այս առիթով պէտք է ըսեմ թէ չեքայի եւ չեքիստներու մասին շատ պատմութիւններ, իրական եւ առասպելական շատ զրոյցներ լսեցի Երեւանի մէջ։ «Այժմ ալ չեքիստներու աչքը կ'իշխէ ամէն տեղ, կ'ըսէին ինծ, բայց անցեալ տարուան սարսափը շատ մեղմացեր է․ դաշնակցականները լայն ասպարէզ բացեր էին անոնց առջեւ, հիմա չկան դաշնակցականներ, չեքիստներն ալ «հերոսութիւններ» ընելու ասպարէզ չունին։»

Պէտք է ըսեմ, որ հակառակ չեքիստներու մասին ժողովուրդին մէջ տարածուած այդքան ահաբեկիչ զր-

րոյցներուն, Երեւան գտնուած ժամանակս ոեւէ դէպք մը չլսեցի անոնց «շահատակութիւններուն» մասին:

Դաշնակցականներուն քով

Երկու ամսուան ընթացքին ժողովուրդին ամէն խաւերուն հետ շփում ունեցայ, մեր ընկերներուն հետ յաճախ հանդիպումներ կ'ունենայի: Անգամ մըն ալ հրաւիրուեցայ վասպուրականցի խումբ մը դաշնակցականներու կողմէ: Երեք ժամուան չափ խօսեցանք զանազան խնդիրներու շուրջ: Անոնք մանաւանդ կը հետաքրքրուէին արտասահմանեան անցուդարձերով, իսկ ես մասնաւորապէս կ'ուզէի լսել զիրենք փետրուարեան խռովութիւններուն մասին: Անոնց տուած տեղեկութիւնները երբեմն ուժգնօրէն կը հակասէին իրարու, բայց ընդհանրապէս կը մեղադրէին քոմիւնիստները, կը մատնանշէին քանի մը անուններ: Կասեան եւ իր անմիջական աշխատակիցներէն ոմանք, կ'ըսէին խօսակիցներս, խղճամիտ, լուրջ մարդիկ էին, բայց թոյլ էր Կասեան: Գուցէ անոր բարեմտութենէն օգտուեցան կարգ մը մութ ուժեր: Ահա անոնց մեղադրանքը, որմէ զերծ չէին մընար նաեւ կարգ մը դաշնակցականներ, որոնք իսկոյն «Ջուրին երեսը ելան» կամ «պղտոր ջուրին մէջ ուզեցին ձուկ որսալ:»

Այժմ պէտք է գոհ ըլլանք, ըսին խօսակիցներս, որովհետեւ մթնոլորտը խաղաղ է: Ամէն պարագայի մենք կը խորհինք թէ Խորհ. Հայաստանի ճակատագիրը կապուած է այլեւս Մոսկուայի հետ: Արտասահմանի Հայութիւնը լաւ կ'ընէ եթէ իր տեղը հանգիստ մնայ, մտածէ իր մասին եւ հանգիստ ձգէ մեզ:

Կը զգայի որ անոնց սիրտը կը բաբախէր Թրքահայ հարցով, բայց լուրջ էր իրենց եզրակացութիւնը:

Խօսակիցներս խնդրեցին որ իրենց անկեղծ համոզումը հաղորդեմ նաեւ իրենց արտասահմանեան նախկին ընկերներուն, յետոյ՝ այդ իմաստով գրութիւն մըն

ալ ուղղեցի Կ. Պոլիս, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վերին Պատ. մարմնին եւ խնդրեցի որ վերադարձիս հետս տանիմ եւ Հասցէին յանձնեմ (*)։

Ա. Միասնիկեան հրապարակին վրայ

Բայց պէտք էր լսել Միասնիկեանը հրապարակին վրայ։ Ապրիլ 23ն է։ Հայաստանի Խորհուրդներու անդրանիկ Համագումարի հանդիսաւոր բացման օրը։

Ժողովասրահը լեցուն է նաեւ հիւրերով, որոնց մէջ կը գտնուինք նաեւ Տոքթ. Գալճեան եւ ես։

Խօսքը Հայաստանի Գործավարներու Խորհուրդի Նախագահ Ա. Միասնիկեանին է, որուն ձայնը այժմ լեցուն է, որոտուն։ Բայց իր խօսքերը պարզ են, անսեթեւեթ։ Ոչ մի ուռուցիկ խօսք, ոչ մի ճարտասանական ճիգ, կը խօսի հանդարտ, կը զգաք թէ բեմին վրայէն խօսողը իր խօսքերուն իմաստը կը կշռէ, իր ըսածին գիտակցութիւնն ունեցող պատասխանատու անձ մըն է եւ ոչ թէ միթինկներու մէջ ամբոխէն ծափեր խլելու մարմաջէն վարակուած խուժանավար մը։

Միասնիկեան խօսեցաւ 40 րոպէի չափ խորհրդային յեղափոխութեան, սահմանադրութեան, անոր բերած նոր կարգերուն, Խորհ. Հայաստանի կարիքներուն, Հայաստանի աշխատաւորութեան կատարելիք ծանր աշխատանքներուն շուրջ։

Բայց մեզ համար Միասնիկեանի ճառին էն ուշագրաւ մասն եղաւ տաճկահայ հարցին շօշափումը։

Մենք դէմ ենք պատերազմին, ըսաւ Միասնիկեան, կ՚ուզենք որ բոլոր ժողովուրդները իրարու հետ ապրին հաշտ ու խաղաղ, կ՚ուզենք բարեկամութիւն մշակել մեր բոլոր հարեւաններուն հետ, բայց կը փափաքէի մեր Թուրք հարեւաններուն ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ իրողութեան վրայ։ Այսօր հայ ժողովուրդին

(*) Յանձնարարութիւնը կատարեցի, Կ. Պոլիս վերադարձիս այդ գրութիւնը յանձնեցի Յ. Ամատունիին։

մէկ խոշոր զանգուածը հակառակ իր կամքին եւ դըժբախտ պարագաներու տակ տեղահան եղած է իր պատմական հայրենիքէն, ուր ան ապրեր է տասնեակ դարերէ ի վեր, ստեղծագործեր, շինարարութիւններ ըրեր է: Այդ ժողովուրդը բնական է որ պիտի ուզէ վերադառնալ իր հայրենի օճախին վրայ: Այդ օրը մենք վստահ ենք որ մեր Թիւրք հարեւանները պիտի ուզեն բարեկամաբար լուծել այդ խնդիրը:

●

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԵԱՆՍ ՄԱՍԻՆ

Կ. Պոլիս վերադառնալէս յետոյ զեկոյցներ տուի Միջկուսակցական Մարմնին, Զաւէն պատրիարքին, Ազգ. Վարչութեան եւ տեղեկագրի մը հետ լայն լուսաբանութիւններ մեր Կեդրոնին:

Ընթերցողները ծանօթ են այն խօսակցութիւններուն, որ իմ առաքելութեանս գլխաւոր նպատակին շուրջ ունեցայ Ա. Միասնիկեանի հետ, ինչպէս նաեւ այն շատ մը հարցերուն, որոնց մասին նախորդ էջերուն մէջ առիթ ունեցած եմ խօսելու: Այդ հարցերն են որոնց մասին աւելի երկար կանգ առած եմ մեր Կեդրոնին ըրած տեղեկատուութեանս մէջ:

Ուրեմն, կրկնութենէ խուսափելով, այստեղ կը դընեմ քանի մը կէտեր միայն, որոնք աւելի յստակ լուսաբանութիւն մը ունին իրենց մէջ կամ նորութիւն են ընթերցողին համար:

Թրքահայ հարցը. — Մեր եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան գերագոյն մարմիններուն լիազօրները քննութեան առնելով Ռուսիոյ մասին Եւրոպայի մէջ առաջացած նոր տրամադրութիւնները եւ մանաւանդ Ճենովայի քոնֆէրանսին Ռուսիան մասնակից ընելու պարագան, միւս կողմէ քննելով ազգային դատին շուրջ օր ըստ օրէ բարդուող մտահոգիչ պայմանները, համաձայնեցան պատուիրակ մը ղրկել Հայաստանի կառավարութեան քով շօշափելու անոր եւ անոր միջոցաւ ռուս կառավարու-

թեան տրամադրութիւնը մեր դատին վերաբերմամբ:

Ինձ վիճակուած էր սոյն միսսիայով անցեալ Փետր. 24ին մեկնիլ Պոլսէն դէպի Երեւան:

Ճամբորդութիւնս տեւեց 2½ ամիս, կառավարութեան եւ կառավարական կուսակցութեան ղեկավար շրջանակներուն կողմէ եղաւ յարգալի ընդունելութիւն:

... Ինձ եղած յանձնարարութեան համաձայն Ա. Միասնիկեանին առջեւ դրի Թրքահայ հարցին լուծման համար մեր կողմէ հնարաւոր համարուած միջոցները: Իբր վերջնական պատասխան լսեցի հետեւեալը.—

Տաճկահայ հարց մը գոյութիւն ունի... բայց անոր լուծման մասին արտասահմանի հայութեան կողմէ հաւանական համարուած ձեւերէն եւ ոչ մէկն ալ մեզ համար հաւանական չի համարուիր: Մենք չենք հաւատար թէ Դաշնակիցները — որոնց խարէութեան փաստերը շատ տեսած են Թրքահայերը — առաջադրուած ձեւերով պիտի կրնան լուծել այդ հարցը: Առանց զինուորական եւ ֆինանսական մանտայի Ազգային Տունը ո՛չ կը ստեղծուի եւ ո՛չ կը պահպանուի: Դուրսի մթնոլորտին տակ, Կ. Պոլսի կամ առհասարակ գաղութներուն մէջ կ'ենթադրուի թէ Ռուսիա կրնայ ստանձնել այդ մանտան: Սխալ է այդ: Թիւրքերը կամովին թիզ մը հող չեն զիջիր Թուրքահայերուն: Զէնքով պէտք է նուաճել այդ հողը: Իսկ Խորհ. Հայաստան չի կրնար այդ ընել: Ռուսիոյ կիրարկած Արեւելեան քաղաքականութեան հիմնական պայմաններէն մէկն է ռուս-թիւրքական բարեկամութիւնը եւ համագործակցութիւնը: Այս ուղեգիծը անհրաժեշտութիւն մըն է Ռուսիոյ համար, որով ան այսօր կը պայքարի Դաշնակիցներուն եւ մասնաւորապէս Անգլիոյ դէմ:

Երկրորդ առաջարկը որ պիտի ընէի Միասնիկեանին, ներգաղթի հարցին կը վերաբերէր: Այս մասին տուի մանրամասն տեղեկութիւններ, Ազգ. Պատրիարքարանին վիճակագրական տուեալներով գաղափար տուի Միասնիկեանին թէ Հայաստանի, Կիլի-

լիկիոյ եւ Անատոլուի մէջ ի՞նչ Թիւ կը ներկայացնէին Հայերը, ո՞րքան կը հաշուէին սպաննուածները, վերապրողներուն Թիւը ո՞րքան է մօտաւոր հաշուով, ո՞ւր ապաստանած են եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ կը գտնուին:

Ա. Մխանիկեան բացատրեց Թէ իրենք ի՛նչ արտակարգ դժուարութիւններու դէմ կը գտնուին բուն իսկ Հայաստանի սահմաններէն ներս Կարսի, Սուրմալուի շրջաններէն եւ Թուրքիոյ զանազան կողմերէն եկած անապաստան գաղԹականները եւ որբերը պատսպարելու համար: — ԵԹէ արտասահմանէն կը հոգան բնակարաններու շինութեան եւ ներգաղԹի հետ կապուած միւս ծախքերը, Թող ղրկեն մեզ գաղԹականներ, մենք տեղ կու տանք եւ հնարաւոր ամէն աջակցութիւն կ'ընենք: Այս եղաւ Մխանիկեանի բացատրութիւններուն եզրակացութիւնը:

Թրքահայ Համագումարը.— *Հայաստան գտնուած ժամանակս Երեւանի մէջ կայացաւ Հայաստանի եւ Վըրաստանի մէջ ապրող Թրքահայերու ներկայացուցչական Ընդհ. ժողովը, ուր պարզուած տեսակէտները եւ տրուած որոշումները հետեւեալներն են: ԳաղուԹները չեն կատարեր իրենց պարտականութիւնը Հայաստանի հանդէպ, անոնք իրաւունք չունին խօսելու յանուն Թըրքահայութեան: Ազգային պատուիրակութիւնը իրաւունք չունի եւ պէտք է դադրի Թրքահայութեան անունով խօսելէ (*):*

Այս ժողովը ընդունեց ռուսական օրհանթ-ախոնը *եւ որոշեց ողջոյնի հեռագիր ղրկել «եղբայրական Թուրք աշխատաւորութեան»:*

Ազգային ոգին Հայաստանի մէջ.— *Հայաստանի ժողովուրդին համար խորթ են քոմիւնիստական վարդապետութեան տեսութիւնները: Առաջին օրերուն կնք—*

(*) Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին օրէն արդէն Ա. Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը Հայաստանի մէջ լուծուած կը համարուէր:

*գինքնին համայնավար համարող կարգ մը իմաստակներ
իրենց ցափոտուքներով աւելի գայթակղութիւն պատ-
ճառած էին ժողովուրդին, իսկ տականքներէն ոմանք ալ
չահագործելով կուսակցութեան անունը, իրենց արարք-
ներով զզուանք ստեղծեր էին ժողովուրդին մէջ խորհ.
իշխանութեան դէմ, միւս կողմէ ալ դաշնակցականները
առիթէն օգտուելով հրահրած էին կիրքերը փետրուար-
եան խռովութեանց համար, ինչպէս նաեւ ստանձներ
էին եղբայրասպան կռուին ղեկավարութիւնը եւ պար-
տուեր էին:*

*Այժմ սանձուած են այդ տարրերը, շատերը անոնց-
մէ հեռացած կամ հեռացուած են Հայաստանէն, ինչպէս
նաեւ «մաքրագործուած են աւանթիւրիստ դաշնակ-
ները»:*

Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը.— *Հայաս-
տանի խորհրդային կառավարութիւնը բառին իսկական
առումով կուսակցական – դասակարգային կառավարու-
թիւն է, չնայելով որ այն դասակարգը որուն վրայ կը
կռթնի կառավարութիւնը, շատ թոյլ է այնտեղ, բայց
եւ այնպէս իշխանութիւնը իրաւապէս եւ փաստօրէն կը
ձգտի դառնալ բանուորա–գիւղացիական: Իրողութիւնն
այն է որ Հայաստանի արնաքամ ժողովուրդին այժմ
չի հետաքրքրեր թէ կառավարութիւնը ի՛նչ իրաւակարգ
կ՚ուզէ ստեղծել, ան այժմ կարօտ է խաղաղութեան եւ
հացի: Եւ որովհետեւ Կարսի աղէտէն եւ Ալեքսանդրո-
պոլի դաշնագրէն յետոյ դադրած են Թիւրքօ–Թաթար
դաւերը եւ յարձակումները Հայաստանի վրայ եւ տա-
րիէ մը աւելի կ՚ըլլայ որ այնտեղ չի լսուիր յաւիտենա-
կան* քօշմարի *բնոյթ ստացած «դէպի* փրօնտ*»ի ահա-
զանգը, միւս կողմէ խորհ. կառավարութիւնը կ՚աշխա-
տի հաց տալ ժողովուրդին, ժողովուրդը գոհացում կը
ստանայ:*

*Այսօրուան Հայաստանի կառավարութեան կատա-
րած աշխատանքները աչքի առջեւ ունենալով՝ կարելի է
ըսել թէ ան բարձր քաղաքականութիւն վարելէ շատ հե-*

ռու է, ըստ երեւոյթին քաղաքականէն աւելի տնտեսական օրկան մ'է: Անոր նախագծած եւ կատարած աշխատանքներուն հիմնական նպատակն է խաղաղութիւն, աշխատութիւն ապահովել եւ ժողովուրդին առջեւ բանալ մշակութային եւ տնտեսական զարգացման ուղիներ:

Անդրկովկասեան Ֆէտէրացիան.— *Պատերազմէն յետոյ ստեղծուած այս քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային պայմաններուն եւ մթնոլորտին տակ պարզ է թէ անկախ Հայաստան չէր կրնար գոյութիւն ունենալ եւ ապրիլ իր ներկայ սահմաններուն մէջ, ուրեմն իր դրացիներէն աւելի հայ ժողովուրդը պէտք փափաքէր տեսնել Անդրկովկասեան* Ֆէդէրացիայի *իրականացումը: Եւ արդէն Ատրպէյճան եւ Վրաստան հայերուն չափ ջերմութեամբ չընդունեցին այդ գաղափարը: Անդրկովկասեան համադաշնակցութիւնը կապուած* փէդէրադիւ *Ռուսիոյ՝ արդարեւ կարգ մը յարմարութիւններ կարող է տալ Խորհ. Հայաստանին: Բայց եւ այնպէս Հայաստանի ներկայ սահմանները չեն կրնար բաւարարութիւն տալ Հայաստանի ժողովուրդին ընդհանրապէս եւ թըրքահայութեան ինչպէս նաեւ Կարսի եւ Թուրքերէն գըրաւուած միւս շրջաններու հայութեան մասնաւորապէս:*

Մեր արտասահմանեան կուսակցութիւնները.— *Սա ըսեմ նախ որ մեր եւ դաշնակցականներու համագործակցութիւնը գէշ տպաւորութիւն ձգած էր Հայաստանի մէջ: Լսածիս համաձայն՝ այդ մասին Կ. Պոլսէն մասնաւորապէս հնչակեանները գէշ դեր կատարած էին: Անոնք զայրացած էին տեսնելով որ իրենք չեն հրաւիրուած մաս կազմելու միջկուսակցական մարմնին: Որքան ալ անդամալուծուած է այդ կուսակցութիւնը, բայց անհատական սնափառութիւններ դեռ կան անոր ծոցին մէջ: Հայաստանի մէջ ծանօթ են այդ կուսակցութեան ներկային եւ անցեալին եւ համոզուած են թէ հնչակեանները Խորհ. իշխանութեան դէմ չեն երբեք: Ես ալ*

ջանացի ամրացնել անոնց այդ համոզումը: «Մի քանի մեծ եւ փոքր չէֆիկներ իրենց ողորմելի գոյութիւնը քարշ տալու համար, կ՚ըսէր օր մը Մուսեան, ուզում են դեռ ապրեցնել կուսակցութիւնը, բայց գործաւորական խաւերը գիտեն թէ որոնց հետ գործ ունեն եւ մեր քով են վազում, իսկ նրանց չէֆերին մենք պէտք չունենք, նրանք միայն մակաբուծութեան վարժուել են»:

Դաշնակցականները.— Քոմինիստ ղեկավար հըրջանակներու քով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը ներկայանայ իբր ընդդիմադիր ոյժ, որ արտասահմանի մէջ կրնայ շատ մը դաւադրական եւ խարէական միջոցներու դիմել իր գոյութիւնը պահելու համար: Անոնք կ՚ընդունին թէ դաշնակցականները կրնան բացասական գետնի վրայ զանազան դերերու մէջ մտնել, բայց կուսակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամներէն որոնց հետ որ խօսեցայ միեւնոյն վստահութեամբ կը կրկնէին թէ դաշնակցականները Հայաստանէն եւ Անդրկովկասէն դուրս վռնտուելէ յետոյ՝ հող չունին իրենց ոտքին տակ, այլեւս ոեւէ երկիւղ չունին անոնց դաւերէն. արտասահմանի մէջ ինչ կ՚ուզեն թող ընեն, այդ իրենց եւ հայ գաղթաշխարհին գիտնալիքն է: Նոյն կոմիտէին անդամները, աւելի կամ նուազ եռանդով կ՚ուզէին հաւատացնել թէ կը փափաքին հայ գաղթաշխարհին հետ կապուիլ, բայց եթէ արտասահմանի Հայերը կ՚ուզեն իրենցմէ հեռու մընալ, բնաւ ցաւ պիտի չզգան այդ մասին: Ցաւով պիտի նկատեմ թէ անոնց այս խօսքերը իրենց մէջ որոշ ճըշմարտութիւն մ՚ունէին: Բացառութեամբ անհատներու, քոմինիստ ղեկավար համարուած խաւերու մէջ անտարբերութիւն մը, կայ դէպի գաղութահայութիւնը, ոմանք բարձրէն կը նային դուրսի Հայերուն վրայ, որովհետեւ ըստ այդ «ոչ սորկամիտներուն»՝ սորկամիտ են տաճկահայերը եւ իրենց սորկամտութեամբ քաջալերած են Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Բայց այդպիսիները չէին անդրադառնար որ իրենք ալ տաճկահայութիւնը

տարկացնելու դերին մէջ կը գտնուէին գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար. Երեւանի մէջ գումարուած Թրքահայ համագումարը ուրիշ բանէ աւելի Թրքահայութիւնը տարկացնելու ապացոյցն ունի իր մէջ: Ինչպէս դաշնակցականներուն օրով եղած Արեւմտահայ Բ. Համագումարին, նոյնպէս եւ այս ժողովին Թրքահայ պատգամաւորները պարտադրանքի տակ կը քուէարկէին առաջադրուած բանաձեւերը, որոնք ուրիշ դրական նպատակի չէին կրնար ծառայել: Մինչդեռ այն Թրքահայ դաշնակցականները, որոնց հետ ես տեսնուեցայ, իրենց համոզումն էր որ կ'արտայայտէին ըսելով՝ Հայաստանի ճակատագիրը Մոսկուայի հետ կապուած է, դուրսը գտնուողները թող հանգիստ ձգեն մեզ:

ՌԱՄԿ. ԱԶԱՏ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Ա. ԸՆԴՀ. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԸ

Երկու կուսակցութիւններուն միութենէն եօթն ամիս յետոյ՝ 1922 Յունիս 2ին Կ. Պոլսի մէջ գումարուեցաւ միացեալ կուսակցութեան Ա. Ընդհ. Պատգամ. Ժողովը, որ տեւեց երեք շաբաթ: Ռամկավար եւ ազատական պատգամաւորները առաջին անգամ քով քովի գալով միաձայնութեամբ վաւերացուցին գոյացած միութիւնը:

Բայց ցուրտ մթնոլորտի տակ կը բացուէր ժողովը: Երկու գլխաւոր Շրջանակները՝ Հայաստան եւ Կիլիկիա՝ կը բացակայէին: Հայաստան խորհրդայնացած ըլլալով՝ դադրած էր այնտեղ մեր կուսակցութեան գործունէութիւնը: Կիլիկիան ալ պարպուած էր: Ժողովուրդին հետ տեղահան եւ ցիր ու ցան եղած էին նաեւ մեր Ակումբներուն անդամները: Թէեւ Ալեքսանդրէթի մէջ կարելի եղած էր Առժամեայ Շրջան. Վարչութիւն մը կազմել, բայց պատգամաւորներ ընտրելու համար կարելի եղած չէր տրուած կարճ ժամանակի ընթացքին Շրջան. Պատգ. Ժողով գումարել: Առժամեայ Շրջան. Վարչու-

թեան կողմէ ներկայացուած չորս ընկերները ժողովին մասնակցեցան խորհրդականի հանգամանքով:

Ժողովին կը մասնակցէին Ամերիկայի, Կ. Պոլսի, Եգիպտոսի, Արեւմտ. Եւրոպայի, Պուլկարիոյ, Ռումանիոյ, Յոնիականի (Իզմիրի եւ Աթէնքի) Շրջանակները:

Հայաստանի առաքելութեանս մասին կարդացած տեղեկագիրս, որուն էական կէտերուն տեղեակ էին արդէն Շրջանակները, չէր կրնար հաճելի տպաւորութիւն ձգել պատգամաւորներուն վրայ:

Ա. Մխանիկեան յստակ կերպով պատասխանած էր իրեն տարած դիմումներուս:

— Թուրքերը առանց արիւն թափելու թիզ մը հող չեն զիջիր Հայերուն: Խորհ. Ռուսիա չի կրնար միջամտել թրքահայկական հարցին, որովհետեւ իր որդեգրած արեւելեան քաղաքականութեամբ դաշնակցած է Թուրքիոյ հետ եւ բարեկամ է անոր:

Գաղթականներով ծանրաբեռնուած Հայաստանը ի վիճակի չէ ներկայիս նոր գաղթականներ ընդունելու:

Պատգամաւորներէն ոչ մէկը ի հարկէ կրնար սխոփիչ կէտ մը փնտռել Մխանիկեանի այդքան ցուրտ եւ վճռական պատասխանին մէջ: Ընդհակառակն այդ ժխտական պատասխանը կը ստեղծէր ժողովին մթնոլորտին մէջ հոգեբանական վիճակ մը, որ պատգամաւորներու մտքին մէջ եւ աչքին առջեւ կը խտացնէր ուրիշ հիմնաւոր կամ անհիմն անախորժ երողութիւններ եւ ըսի բաներ: — Հայաստան տիքտատիւրական վարչաձեւի տակ, Հայաստան չէքիստներու քմահաճոյքին ենթակայ, Հայաստանի ժողովուրդին խորթ եւ օտարոտի ընկերվարական ձեւեր եւ կարգեր: Հայաստան քաոսի վերածուած, անօթի, մերկ, մուրացկան, դուրսի եւ օտարներու օգնութեան կարօտ: Աւելցուցէք ասոնց վըրայ գաղութահայութեան մէջ իշխող այն վրդովումը որ առաջ եկած էր Հայաստանի մէջ կրօնի, եկեղեցիի եւ եկեղեցականութեան հանդէպ ցոյց տրուած «պոլշեւիկեան» վերաբերումէն:

Եւ երբ օրակարգի վրայ եկաւ Հայաստանի հանդէպ ժողովքին դիրքը ճշդելու հարցը, վիճաբանութիւնները երբեմն եւ յաճախ բուռն կերպարանք ստացան:

Ամենաշօշափելի դրական իրողութիւնը, որուն հանդէպ ընդդիմադիրները կը մեղմացնէին իրենց քննադատութիւնները, այն էր որ վերապրող հայութեան մէկ խոշոր զանգուածը հայրենի հողին մէկ անկիւնին վրայ ապահոված էր իր ֆիզիքական գոյութիւնը եւ կը վայելէր կարգ մը ազգային ինքնավարական իրաւունքներ ռուսական նորակազմ խորհրդային ընտանիքին մէջ:

Ընդդիմադիրներու ձայնը աւելի կը թունդնար, երբ հակառակ կողմէն կը թուէին իրարու ետեւէ այն փաստերը, որոնք կը հաստատէին թէ Արեւմուտքի պետութեանց կողմէ վերջին յիսնամեակի ընթացքին եղած խաբեպատիր խոստումներուն զոհն է հայ ժողովուրդը :

Թէեւ Լօզանի խորհրդաժողովը հինգ վեց ամսով հեռու էր, թէեւ «Ազգային Օճախ»ի մասին կային պատգամաւորներ, որոնք տակաւին աղօտ յոյս մը կը պահէին, բայց ընդհանուր յոռետեսութիւն մը կը տիրէր ժողովականներուն մտքին վրայ:

Ահա այս մթնոլորտին տակ էր որ կարելի եղաւ գոյացած երեք հոսանքներուն — աջակողմի, կեդրոնի եւ ձախակողմի — միջեւ համաձայնութիւն մը ստեղծել եւ միաձայնութեամբ քուէարկել հետեւեալ բանաձեւը:

Նկատելով որ խորհ. Հայաստանի մէջ հայ ժողովուրդի գոյութիւնն ապահովուած է օրուան կառավարութեան քաղաքական կապերով, Պատգ. ժողովը կուսակցութեանս համար կ'որոշէ՝

1. Արեւմտեան Հայաստանի դատէն անկախ օրկանով մը հետապնդման հետ միանգամայն աջակցիլ եւ ՄԵՐ ՈՒԺԵՐԸ ՏՐԱՄԱԴՐԵԼ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ, Հայաստանի տնտեսական եւ բարոյական վերաշինութեան, ինչպէս նաեւ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական պահպանման աշխատանքին համար: 2. Աշխատիլ ար-

գիլել ամէն արկածախնդրական ձեռնարկ, որ կրնայ վըտանգել ժողովուրդին եւ պետութեան գոյութիւնը:

Ժողովին օրակարգին մէջ մտնող միւս կարեւորագոյն հարցերէն յիշենք այստեղ հետեւեալները.— Կուսակցութեան վերաբերումը Ազգային Պատրիարքարանի եւ Ազգ. Պատուիրակութեան հանդէպ. Ազգային Տան հարցը. Կուսակցութեան դիրքը արտաքին քաղաքականութեան մարզին վրայ, ինչպէս նաեւ անոր վերաբերումը մեր միւս քաղ. կազմակերպութիւններուն հանդէպ:

Այս հարցերուն շուրջ ընդունուեցան հետեւեալ որոշումները.—

Ազգ. իշխանութեան հանդէպ.— *Այս մասին ընդունուած բանաձեւը կը թելադրէր գոյութիւն ունեցող թրքահայ սահմանադրական մարմինները նկատել իբր ազգ. իշխանութիւններ, որոնց աջակցելու համար կուսակցութիւնը պիտի տրամադրէ իր ուժերը:*

Ցարանուանութիւններու կողմէ կազմուած Համազգային մարմնի գործունէութեան մասին տրուած զեկոյցը լսելէ յետոյ ժողովը յանձնարարեց Կեդր. Վարչութեան, աշխատիլ ազգային գերագոյն շահերէ թելադրուած համագործակցութեան օրինական հիմքերը ամրապնդելու:

Մեր վերաբերումը Ազգ. Պատուիրակութեան հանդէպ.— *Ժողովը լսելէ ետք Կեդրոն. Վարչութեան տեղեկատուութիւնը իր եւ Ազգ. Պատուիրակութեան յարաբերութեանց մասին, հետեւեալ բանաձեւին մէջ խըտացուց իր վերաբերումը:*

Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան յարաբերութեանց մասին տրուած տեղեկութեանց եւ կայացած խորհրդակցութեանց իբր արդիւնք՝ Ընդհ. Պատգ. ժողովը կ'որոշէ նամակով մը յայտնել Ազգ. Պատուիրակութեան իր համակրութիւնը անոր գործունէութեան համար, եւ իր փափաքը, որ կուսակցութիւնը աւելի մօտէն անոր օգնելու վիճակին մէջ գտնուի, ինչպէս նաեւ կը յանձնարարէ Կեդր. Վար–

չութեան որ Ազգ· Պատուիրակութեան հետ մեր յարաբերութիւնները աւելի ամուր հիմերու վրայ դնելու ազդու միջոցներ ձեռք առնէ թէ՛ Փարիզի Շրջանակին եւ թէ Պատուիրակութեան անդամ ընկերներուն միջոցաւ, դրկելով ի հարկին պատուիրակ մը այնտեղ եւ եթէ կարելի է ներկայացուցիչ մը նշանակել Ազգ· Պատուիրակութեան քով :»

Հայ Ազգ· Տան մասին·— Ժողովը յանձնարարեց Կեդր· Վարչութեան ուշի ուշով հետեւիլ քաղաքական իրադարձութեանց եւ ջանալ դաշնակից պետութեանց եւ Ռուսաստանի քաղաքականութեան եւ շահերուն զուգադիպող եղանակով մը դիւրացնել Ազգ· Պատուիրակութեան ջանքերը Հայկ· Ազգ· Տան իր պատմական սահմաններուն մէջ զետեղումը, նախասիրութիւն ցոյց տալով այն վայրին համար որ աւելի մեծ հաւանականութիւններ կը ներկայացնէ անոր կազմակերպութիւնը փութացնելու եւ զարգացումը ապահովելու տեսակէտէն :

Արտաքին քաղաքականութեան շուրջ·— Քննելով հայկ· հարցը իր ներկայ վիճակին մէջ եւ իր բոլոր կողմերովը, Պատգ· Ժողովը հաստատ այն եզրակացութեան թէ ցորչափ Ազգ· Պատուիրակութիւնը Համազգային Երեսփոխանի· Ժողովէն իր ստացած պաշտօնով եւ Համազգային Ժողովին հետ հաղորդակցութեամբ կը շարունակէ դէպքերու եւ պատեհութեանց համաձայն հետապնդել հայ ազգին իրաւանց պաշտպանութիւնը, Ռամկ· Ազատ· կուսակցութիւնը անոր զօրավիգ պիտի մնայ առանց ուրիշ ոեւէ կուսակցական տեսակէտներէ առաջնորդուելու :

Այս առթիւ Հ ·Հ· Պատուիրակութեան մասին եղած վիճաբանութիւններէն յետոյ ընդունուած բանաձեւին մէջ կ'առաջարկուէր որ այդ Պատուիրակութիւնը «իր միջազգային յարաբերութիւնները ի սպաս դնէ Ազգ· Պատուիրակութեան վարած քաղաքականութեան: Համաձայն չէ որ ան անջատապէս գործէ յանուն Արեւմըտահայութեան :»

Մեր վերաբերումը միւս կուսակցութիւններու հանդէպ․— *Պատգ․ ժողովը թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ եզրակացուց թէ* «Կուսակցութեան հիմնագծին մասը կը կազմէ այն սկզբունքը թէ, երբ ազգային գերագոյն շահերը կը պահանջեն, Կեդրոն․ Վարչութիւնը իրաւասու է ուրիշ հայ կուսակցութեանց հետ համաձայնելու:

Նոր Ծրագիր–Կանոնագրի մշակում․— *Ժողովը իր աշխատութիւններուն մէկ կարեւոր մասը տրամադրեց նաեւ կուսակցական – կազմակերպական հարցերուն: Պէտք էր միացնել երկու կուսակցութիւններուն Ծրագիր – Կանոնագիրները եւ պատրաստել Նոր Ծրագիր – Կանոնագիր Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան համար:*

ԻԶՄԻՐԻ ՊԱՐՊՈՒՄԸ

Սաքարիայի յունական պարտութիւնը իրեն հետ եւ իրեն նաեւէն օրը օրին կը բերէր Կ․ Պոլիս մեզ համար յուսաբեկիչ լուրեր: Իզմիրի գրաւման յունական բանակը Ուշաքի շրջանէն այն կողմը անցնելու արտօնութիւն չունէր, բայց քէմալական շարժման բերումով տարածուեցաւ մինչեւ Սաքարիոյ ափերը: Իսկ Կիլիկիոյ պարպումով քէմալական ուժերը օժտուեցան ռազմական մթերքներով, եւ այս չէթէական ջոկատներէն կանոնաւոր բանակ մը կազմուեցաւ եւ հակայարձակումը ծայր առաւ: Այս օրերուն Վենիզելոսի կուսակցութիւնը պարտուեցաւ եւ Կոնստանդինոսի կուսակցութեան կառավարութեան գլուխը անցնիլը եւրոպական կարգ մը մայրաքաղաքներու մէջ լաւ ընդունելութիւն չգտաւ: Վարչապետներու ժողով մը որոշում տուաւ որ յունական բանակի տարածուած վայրերուն մէջ հանրաքուէի դիմուի, հասկնալու համար թէ ժողովուրդը թո՞ւրք թէ յոյն տիրապետութեան տակ կ'ուզէր մնալ: Այս որոշումը շատ անախորժ թուեցաւ յունական բանակի սպաներուն: Երբ կռիւները տեղի կ'ունենային Աֆիոն –

Գարահիսարի շուրջ, օր մը յոյն սպաները ներքին համաձայնութեամբ լքեցին բանակը եւ հեռացան։ Զօրքը 48 ժամ անտեղեակ այս խռովութենէն քաջաբար կը կռուէր, բայց երբ տեղեկացաւ խռովութեան, նահանջը ծայր տուաւ եւ բանակը կազմալուծուեցաւ։

«1922 Սեպտ. 9ին, կ՚ըսէ ականատես ընկերս Մ. Վարանդի, քէմալական բանակը մտաւ Իզմիր։ Հայութեան հազիւ հարիւրին 20ը կրցած էր հեռանալ Իզմիրէն։ Մնացեալ մասը, քաջալերուած Իզմիրի նաւահանգիստին մէջ կեցող 20է աւելի զրահաւորներու ներկայութենէն, վստահութիւն ունեցաւ մնալ քաղաքին մէջ։ Դժբախտաբար կոտորածը սկսաւ Հայերով եւ Հայոց Թաղը հրկիզուեցաւ։ Հայ ժողովուրդը այս կոտորածին զոհ տուաւ 5000 հոգի երիտասարդ եւ այրերէ բաղկացած։ Կը մնային ծերերը եւ կիները, անոնք ալ Իզմիրի գրաւումէն մէկ ամիս վերջ Ամերիկացիներու օժանդակութեամբ փոխադրուեցան յունական կղզիները եւ Յունաստանի զանազան կողմերը։ Զերբակալուած Հայերէն պատուեցան աչքառու արհեստաւորները եւ չոր հացի մը փոխարէն բռնադատուեցան աշխատիլ։ Ասոնցմէ ոմանք կրցին միջոցներ գտնել եւ փախչիլ։ Գուցէ 50ի չափ մնացողներ եղան, որոնց մասին ոեւէ լուր չկըրցինք առնել։

Իզմիրի հայութիւնը միլիոններու հարստութիւն — դրամ, կալուած, առեւտրական ապրանք, զանազան գոյքեր եւ կահ կարասիներ — թողուց աւարառու Թուրքերուն ձեռքը, որոնց բռնկցուցած հրդեհը 36 ժամ լափեց Հայերու եւ Յոյներու թաղերը։ Հայոց Ս. Ստեփաննոս հոյակապ մայր եկեղեցին կողոպտելէ եւ քարուքանդ ընելէ յետոյ Թուրքերը անոր մարմարեայ միակտուր եւ հսկայ սիւները փոխադրեցին Էնկիւրի։

Ջարդի ժամանակ բարբարոսները խժդժօրէն սպաննեցին նաեւ Յունաց մետրապոլիտ Խրիսոսթոմոսը, որ դաշնակիցներու զրահանաւերէն մէկուն հրամանատարին կողմէ հրաւիրուած էր իր քով ապաստանիլ, բայց

ինքը նախամեծար համարած էր իր ժողովուրդին հետ մնալ:

Զմիւռնիոյ բնակչութիւնը իր արուարձաններով (Գորտիլիօ, Այա-Թրիատա, Պայրաքլը, Պունովա, Պուճա, Գարաթաշ, Կէօզ-Թէփէ, Գոզարեալը) կը հաշուէր շուրջ 12,000 հայութիւն: Առհասարակ Հայերը բարեկեցիկ էին: Հայ վաճառականները հրապարակին վրայ մեծ դիրք ունէին իրենց ներածման եւ արտածման առեւտուրներով: Բոլորն ալ դրամատանց մօտ ունէին մեծ վարկեր եւ անոնց հաստատութիւնները եւրոպական ամէն այժմէութիւններով օժտուած էին: Հայութեան մէջին դասակարգը կը բաղկանար արհեստաւորներէ, փոքր առեւտրականներէ եւ պաշտօնեաներէ:

1915ի տեղահանութեան ժամանակ օրուան կուսակալ Ռահմի պէյ, որ սիրուած էր եւրոպացիներէն որպէս ազատական եւ անկախ գաղափարներու տէր, չըգործադրեց տեղահանութեան հրահանգները, բայց երեւոյթները փրկելու համար օր մը բոլոր հայ վաճառատանց գլխաւոր պաշտօնեաները զարգացած դէմքերը իրենց ընտանիքներով հաւաքեց եւ հեռացուց մինչեւ Ափիոն Գարահիսար եւ Գոնիա: Քանի մը շաբթուան աքսորի կեանք վայելելէ վերջ հեռացողները կրցան վերադառնալ իրենց տեղերը:»

Ֆրանսական մամուլը ուրախութեամբ արձագանգկու տար Թուրքերու յաջողութիւնը աւետող լուրերուն, մանաւանդ Պրիան-Ֆրանքլէն Պույոնեան քաղաքականութեան տուած արդիւնքն էր Յոյներու այսքան աղէտաւոր ձախողանքը:

Ֆրանսական մամուլին կողմէ արտայայտուած խանդավառութեան մէջ Թուրքերը կը ներկայանային իբր վեհանձն, ազնիւ, ասպետական ժողովուրդ, Յոյներու կարգին եւ նոյնիսկ անոնցմէ աւելի կը պախարակուէին Հայերը: Ըստ այդ թերթերուն՝ քաղաքը հըրկիզողները, կողոպտողները ոչ թէ Թուրքերն էին, այլ Յոյներ եւ Հայեր: Օրուան կառավարութիւնը եւ խոր-

հրդարանին մեծամասնութիւնը հոգեւին պաշտպանեցին Թուրքերը՝ հակառակ ականատես եւ անաչառ Ամերիկացիներու, գթութեան քոյրերու եւ շատ մը պարկեշտ Ֆրանսացիներու կողմէ տրուած բազմաթիւ վկայութիւններուն: Երեսփոխանական ժողովին մէջ եղած հարցապնդումներուն առիթով վարչապետ Փուանքարէ Պրիանի նախանձը շարժեց Թուրքերուն ցոյց տուած իր պաշտպանութեան մէջ:

«ԼԻՔԻՏԱՍԻՈՆ»

Լօզանի խորհրդաժողովը բացուեցաւ Նոյեմ. 20ին: Նոյ. 22ի նիստին մէջ սեղանին վրայ բերուած էր փոքրամասնութիւններուն հարցը:

Լորտ Քըրզըն ակադեմական ճառով մը պիտի կարդար հայկական դատին դամբանականը, իբրեւ ապացոյց Անգլիոյ «համակրանք»ին որ ունեցեր է միշտ հայ ժողովուրդին հանդէպ:

Թուրք պատուիրակութեան նախագահ Իսմէթ փաշային ուղղելով իր «բանք ողոքանաց»ը, Լորտ Քըրզըն, ի մէջ այլոց, կ՚ըսէ.

«Այժմ պիտի յիշեմ ծանօթ առաջարկը, որով կ՚ուզուի ստեղծել Հայ Ազգ. Օճախ մը: ... Եթէ առարկուի թէ արդէն գոյութիւն ունի Երեւանի Հանրապետութիւնը, պիտի պատասխանուի թէ այդ շրջանը թշուառ է եւ բազմամարդ եւ այնտեղ կը տիրէ վարչաձեւ մը, որմէ Հայեր պժգանք կը զգան: Ինչպէս յաճախ բացատրուեցաւ, Հայերը կ՚ուզեն որ Թուրքիա իրենց հաւաքավայր մը տայ իր ասիական հողերուն հիւսիս-արեւելեան կողմը կամ Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջ:»

Իսմէթ փաշա մինչեւ այդ ատեն ճանչցուած էր Անգլիոյ արտ. գործոց նախարար Լորտ Քըրզընի կողմէ «իբր բախտաւոր զօրավար մը կամ կարող դիւանագէտ մը», իսկ այժմ իր «դասախօսութեամբ» կը ներկայանայ իբր «պատմութեան փրոֆէսէօր», պատմականն կ՚ըսէ այն «շնորհներուն» որ Ֆաթիհ Մէհմէտ Բ.էն

սկսեալ օսմանեան կայսրութեան բոլոր սուլթանները ցոյց տուած են Հայերուն մինչեւ այն օրերը, երբ ապերախտ Հայերը գործիք դարձան ուրիշներուն:

Լորտ Քըրզըն կը շարունակէ իր ողոքիչ խօսքը, յայտարարելով թէ ինքը երջանիկ պիտի ըլլայ, եթէ իմանայ թէ Թուրք կառավարութիւնը տրամադիր է Հայերուն հետ բարեկամաբար վարուելու, գոհացում տալով անոնց «Ազգային Օճախ»ի պահանջին, անկիւն մը տալով Սուրիոյ սահմանին մօտ կամ ուրիշ տեղ մը:

Բայց Իսմէթ փաշան անդրդուելի մնաց նաեւ Յունուար 9ի նիստին մէջ, երբ կրկին խօսք բացուեցաւ «Հայկ. Օճախ»ի մասին:

Լօզանեան խորհրդաժողովի Փոքրամասնութեանց Յանձնաժողովին մէջ անպաշտօն կերպով լսուեցան Ա. Ահարոնեան եւ Գ. Նորատունկեան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ Լոնտոնի ժողովի օրերէն ի վեր անդադար քարկոծած էր Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը, որ «հրաժարելով Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի պահանջէն՝ սարկօրէն գոհացած էր Ազգային Օճախով», այժմ իր ներկայացուցիչները Ա. Ահարոնեանը եւ Ա. Խատիսեանը Լօզան ուղարկելով՝ յանձնարարած էր անոնց խնդրել խորհրդաժողովէն Հայերուն համար Ազգ. Օճախ մը Ուիլսընեան Հայաստանի հողամասին վրայ կամ Կիլիկիոյ մէջ:

Գ. Նորատունկեան նոյնպէս Ազգային Տան մասին խօսեցաւ եւ բացատրականով մը փորձեց հաստատել թէ Ազգային Ուխտին չի հակասեր Հայերուն Ազգային Օճախ մը տալու սկզբունքը:

Իր մեծաւորէն, Իսմէթ փաշայէն աւելի ամբարտաւանացած էր Փոքրամասնութեանց Ենթայանձնախումբին անդամը Րիզա Նուր, որ հակառակ նախապէս Ֆրանսայի ներկայացուցչին կողմէ իրեն տրուած հաւաստիքին, թէ իրենց խօսելիքները միայն ձեւականութիւն մը կատարելու պիտի ծառայեն, չի հանդուրժեր եղած շաղակրատութիւններուն, կ'արտայայտէ իր ար-

համարհանքը ժողովին հանդէպ բուռն կերպով:

Այստեղ կ՚ուզեմ խօսքը տալ Փարիզի «Տէպա» թերթի թղթակցին, որպէսզի ան նկարագրէ այդ նիստին գերազանցապէս պատմական անցուդարձերը:

Նախապէս դաշնակիցները իրենց միջեւ որոշած էին որ վերջացնեն Հայ Ազգային Տան դժբախտ խնդիրը եւ պարզապէս զիջին Թուրքերուն՝ նոր միջադէպերու տեղի չտալու համար: Բայց որովհետեւ պէտք էր երեւոյթը փրկել, քանի որ դժուար էր մէկէն ուրանալ այս անբախտ ժողովուրդին եղած այնքան հանդիսաւոր խոստումները եւ հրապարակային յայտարարութիւնները, ուստի որոշուած էր որ ենթայանձնախումբին նախագահը Պ. Մանթանա նախապէս համաձայնի Ռիզա Նուրի հետ, անոր բացատրէ Դաշնակիցներուն դժուարին դիրքը եւ խնդրէ անկէ որ թոյլ տայ Դաշնակիցներուն ընել սկզբունքային յայտարարութիւն մը, որով անոնց խիղճը պիտի հանդարտի: Միեւնոյն ատեն թուրք պատուիրակութեան կը հասկցնէր թէ սխալ ենթադրութիւններու տեղի չկայ, երբ ըսուելիքները միայն խօսքեր պիտի ըլլային, քանի որ անոր վճռական հաւաստիքներ տրուած էին թէ Դաշնակիցները այս խնդրին վրայ պայքար պիտի չընեն եւ պատրաստուած դաշնագրին ծրագրին մէջ Հայոց Ազգ. Տան վերաբերեալ ոեւէ պայման պիտի չդնեն, բաւականանալով միայն հրապարակով Թուրքիոյ ուղղուած քանի մը վախկոտ յանձնարարութիւններով...

Ռիզա Նուր հանեցաւ հաւանիլ եւ ամէն ոք գոհ էր: Պ. Մոնթանա բացաւ նիստը յայտարարութեամբ մը որ լեցուն էր նրբութիւններով, եւ ուր փոխն ի փոխ կոչում կ'ըլլար Թուրքերուն ազնուասրտութեան եւ ընդհանուր տեսութիւններ կը պարզուէին քաղաքակիրթ ժողովուրդներու պարտականութեանց մասին:

Անգլիական պատուիրակը իր կարգին խօսք առաւ նոյն իմաստով: Յետոյ Փրանսացի պատուիրակը ոտքի ելաւ նմանօրինակ յայտարարութիւն մը ընելու համար,

արովհետեւ սովորութիւն է որ երբ դաշնակիցները միշտ ցոյց տան թէ համաձայն են: Բայց ան հազիւ պատրաստուած էր խօսելու, Րիզա Նուր մէկէն ոտքի ե-լաւ եւ բուռն արտայայտութեամբ մը խօսք ուզեց: Պ. Մոնթանա ջանաց անոր բացատրել թէ պէտք էր իր կար-գին սպասել, բայց Րիզա Նուր բան մը մտիկ ընել չէր ուզեր եւ օտարատեցութեան նոպայի մը մէջ ըսաւ թէ այլեւս չի կրնար հանդուրժել իր լամծներուն եւ ձան-ձրացած է Դաշնակիցներու մեքենայութիւններէն, որոնք եթէ շարունակուին պիտի թողու նիստը եւ մեկնի...: Րիզա Նուր ինքզինքէն ելած, մերժեց որ ֆրանս. պատ-ուիրակը խօսի:: Պ. Մոնթանա տկարութիւնն ունեցաւ տեղի տալու: Րիզա Նուր այն ատեն թափ տուաւ իր զայրոյթին եւ Դաշնակիցները ամբաստանեց որ կ'ուզեն Թուրքիոյ մէջ պահել փոքրամասնութիւններ, որպէսզի անոնց միջոցով շարունակեն իրենց միջամտելու քաղա-քականութիւնը: Րիզա Նուր ուրիշ խօսքեր ալ ըսաւ (*) եւ իր թուղթերը ծրարելով դուրս ելաւ:

Այս փոթորկին մէջ ֆրանս. պատուիրակը կարդաց իր յայտարարութիւնը, որ ոչինչ ունէր տեսնոյ Պ. Ֆր-րանքլէն Պույեոնի բարեկամներուն համար: Այս յայ-տարարութեամբ կոչում կ'ըլլար Թուրքերուն ազնուա-սրտութեան, ասնդական իմաստութեան եւ ընտիր յատ-կութիւններուն եւ զգուշաւոր խոհեմութեամբ կը խըն-դրուէր որ թոյլ տրուի Ֆրանսայի հաշտեցնել Թուրքիոյ հանդէպ իր դարաւոր բարեկամութիւնը արդարութեան եւ մարդասիրութեան նոյնքան դարաւոր աւանդութեանց հետ: Դժբախտաբար Րիզա Նուր հոն չէր որ լսէր այս երջանիկ բանաձեւը:

Ահա այսպէս վերջացաւ այս միջադէպը:»

Իսկ «Տէյպս»յի խմբագրապետ Օկիւստ Կովէն իր

(*) «Տէյպս»ի թղթակցին չյիշած խօսքերը հետե-ւեալներն են. «Փոքրամասնութիւնները ոչ թէ Թուրքե-րու, այլ օտար պետութիւններու զոհերն են»...:

թերթին Յունուար 9 թիւին մէջ այս միջադէպին մասին խօսելով կը գրէր հետեւեալը·

«Լօզանի խորհրդաժողովին վեց շաբաթէ ի վեր մեզի առթած դառնութեանց մէջ ամէնէն սրտանմլիկը այն կատակերգութիւնն է, որ կը խաղցուի ի վնաս Հայոց: Պատերազմի ընթացքին եւ անկէ վերջ այնքան հանդիսաւոր խոստումներ ընելէ եւ անկախ հայկական պետութեան մը գոյութիւնը ճանչնալէ ետք, դաշնակից կառավարութիւնները Հայերը բոլորովին կը թողուն զիրենք հալածողներուն ձեռքը: Անոնք կը ջանան իրենց դէմքը ծածկել գեղեցիկ խօսքերու ետին: Ռիզա Նուր իր սովորական գոռոզութեամբ պատռեց վարագոյրները: Թերեւս աւելի լաւ է որ այսպէս ըլլայ, որովհետեւ երկու կողմին ալ կեղծաւորութիւնը քօղազերծուած է:»

Ուրիշ տեղեկութիւն մը կ'աւելցնէր թէ յաջորդ օրը Ռիզա Նուր նամակով մը հաղորդեց Յանձնաժողովին նախագահ Մոնթանային թէ ինքը չ'ուզեր մասնակցիլ այն ժողովին, ուր հայ պատուիրակներ, որոնք ոեւէ հանգամանք չունին, պիտի լսուին:

Այսպէս թէ այնպէս խորհրդաժողովին մասնակցող անգլիական, Ֆրանսական, իտալական եւ ամերիկեան ներկայացուցիչները իրենց «ճառերով» կատարած ըլլալով իրենց պարտականութիւնը, կը փակեն «Հայ Ազգային Տան» հարցը:

Թէեւ խորհրդաժողովին օրակարգին վրայ եղող ուրիշ «աւելի կարեւոր» մէկ երկու հարցեր իրենց վերջնական լուծումը չգտած՝ ժողովը փակուեցաւ, առանց դաշնագիրը վաւերացուելու, բայց հայկական հարցը արդէն «լիքիտասիոն»ի կ'ենթարկուէր: Դաշնակիցներուն կողմէ յետոյ վաւերացուելիք դաշնագրին 42րդ յօդուածով կ'ընդունուէր Թուրք կառավարութեան «յանձնառութիւնը» պաշտպանութիւն ցոյց տալու Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց աղօթարաններուն, գերեզմաններուն եւ կրօնական միւս հաստատութիւններուն...:

ՆԱԽԱԲՆԿՈՒԹԵՆԷՆ ՅԵՏՈՅ

Լօզանէն յետոյ «յաղթական» պետութիւնները պէտք էր պատրաստուէին պարպելու Կ. Պոլիսը։ Հայ քաղաքական կազմակերպութիւններու ղեկավար դէմքերու, պոլսահայ ազգային կեանքի մէջ աչքառու դեր կատարող անձերու ներկայութիւնը Կ. Պոլսի մէջ վտանգուած համարուելով, հարկադրուեցան հեռանալ։ Հեռացան հետզհետէ նաեւ հարիւրաւոր ընտանիքներ, որոնք ոեւէ դեր չունէին ունեցեր օրուան ազգային անցուդարձերուն մէջ, կը հեռանային անոնք վախնալով բարբարոսներուն վրիժառութենէն։

Մեր Կեդրոնն ալ հեռացաւ Կ. Պոլսէն եւ առժամապէս Պուլկարիա ապաստանելէ յետոյ անցաւ Փարիզ։

Սահղծուած նոր կացութիւնը կը հարկադրէր մեր Կեդրոն. Վարչութիւնը որ չսպասէ երկամեակի լրանալուն, Ընդհ. Պատգամ. Ժողով գումարելու համար։ Կ'երոչուի 1923ի Սեպտեմբերին արտակարգ Ընդհ. Պատգ. Ժողով գումարել, բայց զանազան դժուարութիւններու հետեւանքով խորհրդակցական ժողով մը եղաւ եւ չորս ամիս յետոյ գումարուեցաւ օրինական, հերթական ժողովը։

Կէս միլիոնէ աւելի Թրքահայեր պատերազմին առաջին տարիներէն սկսեալ մինչեւ Լօզանի օրերը տեղահան եղած, փախստական դարձած՝ իբր մերկ, սոված, անտէր գաղթականներ հովերուն եւ ծովերուն ալիքներուն յանձնուած տարտղնուեր էին ամէն կողմ, ուր որ կարելի եղած էր։

Խորհ. Հայաստան ի վիճակի չէր իր դուռները բանալու հայ գաղթականներուն առջեւ. Լօզանը ոչ թէ միայն զրկած էր մեր փախստականները իրենց տեղերը վերադառնալու իրաւունքէն, այլ գաղթականներու նոր կարաւաններ դուրս թափած էր Թուրքիայէն։

Եւ վերջապէս Արեւմուտքի պետութիւնները Պերլինէն մինչեւ Լօզան՝ 45 տարի (1878էն 1922) հայկական հարցը իրենց դիւանագիտութիւններուն ծառայեցնելէ,

հայ ժողովուրդը ջարդել տալէ յետոյ տմարդօրէն Պիղատոսի դերին մէջ մտնելով ձեռքերնին կը լուային եւ իրենց տեղերը կը նստէին:

Ջղայնոտութիւն, յուսաբեկում, անզօր ցասում, արցունք ամէն տեղ հալածական հայ ժողովուրդին քով:

Այս մթնոլորտին տակ Փարիզի մէջ կը բացուէր Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Բ. Ընդհ. Պատգ. ժողովը 1924 Յունուար 14ին:

Ժողովը բացուեցաւ նոյնպէս ջղայնոտած մթնոլորտի տակ:

Երեք անգամ մասնակցած էի կուսակցութեան Ընդհ. Պատգ. ժողովներուն, յաջորդ տարիներուն չորս անգամ ալ պիտի մասնակցէի, բայց չէի նկատած եւ պիտի չնկատէի այս ժողովին մէջ եղած այնքան բուռն վիճաբանութիւնները, կրքոտ քննադատութիւնները: Օրակարգի զանազան հարցերուն համար ընտրուած յանձնաժողովներուն խմբագրած բանաձեւերը տակնուվրայ կ'ըլլային ժողովին կողմէ քուէարկուելու համար:

Քննադատուեցան առհասարակ բոլոր Շրջանակները իրենց անգոհացուցիչ գործունէութեան կամ այս ու այն սխալ քայլին համար: Բայց այդ քննադատութիւններուն ծանրութիւնը կ'իյնար Կեդր. Վարչութեան վրայ:

Ընդհանուր առմամբ եղած դիտողութիւնները խիստ էին եւ անարդար եւ սրտնեղութիւններէ ծնունդ առած: Տարագրութեան դատապարտուած, նիւթական անյաղթելի դժուարութիւններու ենթարկուած մեր Կեդրոնը ամէն ջանք թափած էր Իզմիրի աղէտէն ետք եւ Լօզանի խորհրդաժողովէն առաջ եւ յետոյ իր կարելին ընելու համար:

Ի՞նչ պիտի ըլլար իր անմիջական ընելիքը Լօզանի «լիքիտասիոն»էն յետոյ: Օրուան ամէնէն հրատապ հարցը գաղթականութեան խնդիրն էր, որ կը ներկայանար իբր քաղաքական հարց: Այդ մասին թէ՛ Ազգ. Պատրիարքարանը, թէ՛ Ազգ. Պատուիրակութիւնը եւ թէ Հ. Բա–

ընգործ․ Ընդ՝Հ․ Միութիւնը պէտք էր շարժման մէջ դնել: Պէտք էր դիմել նորէն Մոսկուա, Երեւան, գաղթականները Հայաստանի մէջ տեղաւորելու համար, միաժամանակ պէտք էր օգնութիւն կազմակերպել Յունաստան, Սուրիա, Լիբանան եւ ուրիշ զանազան տեղեր ապաստանած հոգածութեան կարօտ անապաստան գաղթականներուն եւ մանաւանդ հազարաւոր որբ ու որբուհիներուն: Այս նպատակով Մ․ Պապաջանեան Ազգ․ պատուիրակութեան կողմէ այս շրջանին Մոսկուա անցաւ (*): Կուսակցութեան Փարիզի Շրջան․ Վարչութեան անդամ Ե․ Կարիկեան Հ․ Բ․ Ընդհ․ Միութեան կողմէ Հայաստան ուղարկուեցաւ, Կեդրոնի անդամ Ա․ Թէրզիպաշեան ալ Ազգ․ Պատրիարքարանի կողմէ նոյնպէս Կ․ Պոլսէն ճամբորդութիւն մը ունեցաւ դէպի Երեւան: Կեդրոնի միւս անդամներէն Վ․ Թէքէեան որբերու, գաղթականներու տեղաւորման եւ խնամքի հարցերով եւ կուսակցական կազմակերպական խնդիրներով Պուլկարիայէն անցաւ Սուրիա–Լիբանան, Եգիպտոս եւ Յունաստան, իսկ Հրաչ Երուանդ, որ իբրեւ ամերիկեան քաղաքացի կրցաւ աւելի ուշ հեռանալ Կ․ Պոլսէն, հազիւ ոտքը կոխած էր Պուլկարիա, ստիպուեցաւ քանի մը ամսով Ամերիկա անցնիլ միեւնոյն խնդիրներով:

Մեծ դժուարութեամբ կարելի եղաւ ձայներու մեծամասնութեամբ ընդունիլ տալ Ժողովին՝ յանձնաժողովին բանաձեւը, որ կը գնահատէր Կեդրոնի գործունէութիւնը տուեալ շատ դժուար պայմաններուն մէջ:

Գաղափար մը տալու համար ձեզ կը բերեմ այստեղ ժողովին մէջ չօշափուած կարեւոր խնդիրներէն մէկ երկուքին շուրջ եղած վիճաբանութենէն քանի մը նըմոյշներ:

Արտաքին քաղաքականութեան շուրջ․— Յանձնաժողովը բերած էր հետեւեալ բանաձեւը Խորհ․ Միութեան

(*) Մ․ Պապաջանեան 1921էն ի վեր անդամ արձանագրուած էր Ռամկավար Ազատ․ կուսակցութեան:

հետ մեր ունենալիք յարաբերութեան հարցին շուրջ:

«Աշխարհագրական, տնտեսական եւ քաղաքական անհրաժեշտութիւնները հայ ժողովուրդը կը դասակարգեն արեւելեան ազգերուն մէջ, ատիկէ կը բխի անհրաժեշտութիւնը արեւելեան քաղաքականութեան մը մշակումին, որուն մէջ նկատի պիտի առնուի հաշտ ընթացք մը բոլոր դրացի ազգերուն հետ եւ մասնաւորապէս Սովիէթական Հանրապետութիւններու Միութեան հետ, որուն մէջ իբրեւ անդամ իր տեղը կը գրաւէ Խորհ. Հայաստանի Հանրապետութիւնը»:

Ահա այս վիճաբանութիւններէն քանի մը հատուածներ, որոնք նոյնութեամբ կ'առնեմ ժողովին արձանագրութենէն:

— Այս հատուածը իր խմբագրուած ձեւով մեզ կը դնէ երրորդի մը հանգամանքին մէջ, այս կերպով նախապատուութիւն կու տանք Թուրքիոյ եւ Սովիէթներու հետ յարաբերութեանց, մինչդեռ մեր քաղաքականութեան հիմը պէտք է ըլլայ Սովիէթ Հայաստանի քաղաքականութիւնը:

— Խմբագրուած բանաձեւը ճշգրտօրէն կը բանաձեւէ մեր գաղափարը, որովհետեւ վերջին դարերու ընթացքին մենք պէտք ունեցած ենք զօրաւոր պաշտպանի մը եւ անիկա Ռուսիան է:

— Իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւն մը պէտք է ունենանք մեր քաղաքականութիւնը: Մեր ամէն մէկ շարժումը արդէն իսկ քաղաքականութիւն է, ինչպէս որբերու եւ գաղթականներու փոխադրութեան հարցը: Մեր կուսակցութիւնը արտասահմանի մէջ որոշ դիրք ունի եւ Մոսկուա ճանչցած է զայն, ըսելով թէ արտասահմանի մէջ Հայերը պէտք է ըլլան կա՛մ դաշնակցականներու կամ ռամկավար ազատականներու հետ: Մոսկուա յայտարարած է նաեւ թէ ներգաղթող Հայերուն մէջ դաշնակցականներ պէտք չէ ըլլան: Այս ըսելով ան ցոյց տուած է այն կուսակցութիւնը, որուն հետ պէտք է ըլլայ արտասահմանի հայութիւնը:

— Պէտք չէ քաշուիլ ըսելու որոշապէս թէ արեւելեան քաղաքականութեան առանցքը Ռուսիան է: Մենք մոռցանք թէ արեւելեան ազգ մըն ենք եւ գացինք Արեւմուտքի պաշտպանութիւնը խնդրելու, ինչ որ պատճառ եղաւ մեր յուսախաբութեանց:

— Համամիտ չեմ «առանցք» բացատրութեան, կ՚առաջարկեմ բանաձեւին «Սովիէթական Միութիւն»ի տեղ դնել «Ռուսիա» բառը:

— «Հաշտ ընթացք» ըսելով յստակ կերպով չենք արտայայտուիր, իսկ «առանցք» բառը կը պատկերացնէ այսօրուան իրականութիւնը:

— Փոթորկի բռնուած նաւու մը կը նմանինք, որուն շուրջ Արեւմուտքի պետութիւնները հանդիսատես եւ խորհրդատուի դերին մէջ են, իսկ Ռուսիա չուան մը երկնցուցած է մեզ օգնելու համար: Մենք ուզենք չուզենք պիտի հետեւինք անոր: Պէտք է տարբերութիւն մը դնենք մեզ խորհուրդ տուողին եւ օգնողին միջեւ:

— «Առանցք» բացատրութեան դէմ եմ, Հայաստան այսօր անկախ դիրք ունի եւ մեր բոլոր Շրջանակները Հայաստանի այսօրուան քաղաքականութիւնը իբրեւ հիմք կ՚ընդունին: Փոխանակ «առանցք»ի կ՚առաջարկեմ «մշակել լաւ յարաբերութիւններ դրացի երկիրներուն հետ, հիմք ընդունելով Հայաստանի ներկայ քաղաքական դիրքը»:

— Յանձնախումբին առաջարկած ձեւը կ՚արտայայտէ ոգին այն քաղաքական դաստիարակութեան, զոր մեր կուսակցութիւնը պէտք է տայ ժողովուրդին, որ ցարդ հետեւեցաւ արեւմտեան քաղաքականութեան: Ասկէ ետք նոր քաղաքականութիւն մը պէտք է ընդգծենք: Այսօրուան իրականութիւնը վերջնական խօսք մը չէ եւ յառաջիկային կրնայ ըլլալ որ նոր փոփոխութիւններ յառաջ գան:

— Խնդիրը ոչ թէ դաստիարակութեան, այլ քաղաքական դաւանանք մը ունենալու վրայ է:

Յանձնախումբին բերած բանաձեւը ձայներու մեծա-

մասնութեամբ կրեց հետեւեալ փոփոխութիւնը:

— Աշխարհագրական, քաղաքական եւ տնտեսական պայմանները Արեւելքի ազգերուն մէջ կը դասաւորեն հայ ազգը, ատկէ անհրաժեշտօրէն կը հետեւի պէտքը արեւելեան քաղաքականութեան մշակումին, որուն *առանցքը կը կազմէ Ռուսիա* եւ որուն ձգտումն է հաշտ ու համերաշխ ընթացքը դրացի բոլոր տէրութիւններու եւ ժողովուրդներու հետ, ինչ որ արդէն հիմքը կը կազմէ Հայաստանի խորհ. Հանրապետութեան ընդգրկած ներկայ քաղաքականութեան:»

Ժողովին որոշումները հրատարակելու հարցը·—

— *Անհրաժե՞շտ է հրատարակել քաղաքական հարցի շուրջ տրուած որոշումները եւ ի՞նչ ձեւով:*

— *Պէտք է ձեւ մը գտնել ժողովին որոշումները հանրութեան հաղորդելու:*

— *Մեր կուսակցութիւնը* լեգալ *կուսակցութիւն է, չի կրնար իր դաւանանքը գաղտնի պահել:*

— *Միայն որոշուած հարցերը կարելի է հրատարակել:*

— *Անպատեհութիւն մը չկայ բանաձեւը ընդունուած ձեւով հրատարակելու:*

— *Բանաձեւը հակաթուրք է:*

— *Մեզի նման* լեգալ *կուսակցութիւն մը չի կրնար գաղտնի պահել իր սկզբունքները եւ քաղաքական տեսակէտները:*

Կ'որոշուի կուսակցութեան արտ. քաղաքականութեան մասին ընդունուած բանաձեւը նոյնութեամբ հրատարակել:

Յարաբերութիւն արեւմտեան եւ առհասարակ բոլոր պետութիւններու հետ·— *Այս հարցի մասին Յանձնաժողովին բերած բանաձեւին շուրջ նոյնպէս եղան բուռն վիճաբանութիւններ:*

— *Իւրաքանչիւր գաղութ իր շահերը պաշտպանելու համար պէտք է յարմարի իր երկրի քաղաքականութեան:*

— Կը բաւէ ըսել թէ «Արեւմտեան երկիրներու հետ քաղաքականութիւն ընել չչարունակենք»:

— Ի՞նչ ըսել է թէ մենք պէտք չէ որ քաղաքականութիւն ընենք:

— Մենք դէմ ենք այս միջոցիս Հայաստանէ դուրս քաղաքական դատ հետապնդող կազմակերպութեանց գործունէութեան:

— Մենք քաղաքական կուսակցութիւն ենք եւ չենք կրնար հրաժարիլ ամէն քաղաքականութենէ:

— Մենք քաղաքական օգնութիւն մը չենք կրնար սպասել ուրիշ պետութիւններէ, ուստի պէտք չկայ որ բաց դուռ մը ձգենք, որպէսզի յառաջիկային կարելի ըլլան երկդիմի ընթացքներ:

— Պատճառ մը չկայ որ արեւմտեան քաղաքականութիւնը փոխուի մեզ հանդէպ: Մեր դատին բարոյական ազդակը դադրած է գոյութիւն ունենալէ, նիւթական ուժեր ալ չկան, որ նոր պատճառ մը երեւան բերեն, ուստի գալիք փոփոխութեան վրայ յոյս չդնենք: Մենք մեր սեփական ուժերով չենք կրնար առիթներ ստեղծել, մինչդեռ այժմ Ռուսիոյ հետ մեր կապերը շօշափելի են:

— Զարմանալի է որ տակաւին խորհողներ կան թէ կարելի է հաւասար գծի վրայ դնել Արեւմուտքի պետութիւնները Ռուսիոյ հետ: Այս ժողովը պէտք է ցրէ այն երկդիմութիւնը որ կը տիրէ մեր Շրջանակներուն մէջ: Պէտք է քաջութիւնը ունենանք մեր տեսակէտները յստակօրէն թուղթի վրայ դնելու: Պէտք է յստակ կերպով ըսենք թէ մենք պիտի շարունակե՞նք դուրսը դիւանագիտական գործողութիւնները: Այս մասին կէտ մը մութ մնալու չէ: Եթէ մենք դիւանագիտական գործողութեան կողմնակից պիտի ըլլանք, պէտք է իրաւունք տանք Ահարոնեաններու եւ Խատիսեաններու ալ, որ նոյն բանը ընեն: Այլեւս գործիք ըլլալու չենք այս ու այն պետութեան ձեռքը:

— Պէտք է խզուինք Եւրոպայի հետ, զօրացնելու

համար Հայաստանի դիրքը եւ քաղաքականութիւնը։

— Պէտք չկայ բացէ ի բաց յայտարարելու թէ մենք խզուած ենք Եւրոպայի հետ։

— Կովկասի մեր դրացի ազգերը երկու ուղղութեան կը հետեւին, մէկը Ռուսիոյ հետ, միւսը անոր դէմ։ Օր.՝ Վրացիները, որոնք իրենց անկախութիւնը ապահովելու համար եթէ Թուրքիայէն խոստում ստանան եւ Եւրոպայէն՝ երաշխաւորութիւն, պատրաստ են Ռուսիոյ դէմ երթալու։ Այս ուղղութեամբ կը գործեն մեր դաշնակցականները։ Մեր կուսակցութիւնը պէտք է որոշ դիրք մը ընդունի։

Ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.— Արտասահմանի հայութիւնը չի հետապնդեր առանձին քաղաքականութիւն մը եւ չի կատարեր դիւանագիտական դիմումներ անկախաբար Հայաստանի կառավարութեան քաղաքականութենէն եւ դիւանագիտութենէն։

Հայ գաղութները իրենց գտնուած երկիրներուն մէջ ոեւէ քաղաքական նպատակ չեն հետապնդեր, ընդհակառակը տեղական բնակչութեան եւ կառավարութեան հետ կը մշակեն հաշտ եւ սիրալիր յարաբերութիւններ, ջանալով իրենց գտնուած երկրէն քաղել բարոյական եւ նիւթական բոլոր կարելի օգուտը հայ ժողովուրդին համար։

Յարաբերութիւն Հայաստանի կառավարութեան հետ.— *Այս մասին Յանձնաժողովին բերած բանաձեւը որոշ բարեփոխումներէ յետոյ ընդունուեցաւ ձայներու մեծամասնութեամբ.*— «Ճանչնալ Հայաստանի կառավարութիւնը եւ օգնել իրեն իր ազգապահպանման եւ շինարարական գործին մէջ։

Հակառակիլ Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովող ներքին կռիւներու և ամէն տեսակ արկածախնդրութիւն-թիւններու։

Հայաստանի նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնը դարձնել մեր գլխաւոր առաջադրութիւնը։

Այս բանաձեւին քուէարկութեան առիթով եղած վի-

ճաբանութիւններէն ալ կը դնեմ մէկ երկու նմոյշներ:

— Հայաստանի վերաշինութեան մեր մասնակցութիւնը պէտք է ընդունինք ոչ թէ գլխաւոր նպատակը, այլ մեր գլխաւոր նպատակներէն մէկը: Իբրեւ կուսակցութիւն մեր գործունէութիւնը կեդրոնացնելու ենք այն մարզերուն մէջ, ուր ազատ ենք գործելու, մեր գաղափարները տարածելու եւ մեր տրամադրած օժանդակութեան վրայ հսկելու, մինչդեռ Հայաստանի մէջ մենք գործունէութեան եւ հակակշռի իրաւունք չունինք: Զըմոռնանք որ այսօր 200,000 գաղթականներ ունինք օգնութեան կարօտ վիճակի մէջ: Ասոնց մէջ է որ պէտք է գործենք, ուրեմն ի՛նչպէս կրնանք ժողովուրդէն դրամ ուզել միայն Երեւան ղրկելու համար:

— Հայաստանի վերաշինութեան գործին օգնելով՝ թշուառ գաղթականներու հարցն է որ կը լուծուի:

Համագումարի հարցը եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը.— 1922ին մեր եւ դաշնակցականներուն միջեւ գոյացած համաձայնութիւնը թէեւ փաստօրէն վերջ գտած էր, բայց պաշտօնապէս յայտարարուած չէր: Լօզանի ձախողանքէն յետոյ դաշնակցականներու առաջարկին համագաղութային ժողով մը գումարելու մասին՝ մեր Կեդրոնը սկզբունքով համամիտ գտնուած էր եւ յայտարարած էր թէ հարցը ի մօտոյ գումարուելիք կուսակցութեան Ընդհ. Պատգ. Ժողովին պիտի տանի:

Համագումարի անհրաժեշտութիւնը կը կապուէր Ազգ. Պատուիրակութեան հարցին հետ:

Թէ՛ մէկ եւ թէ միւս հարցը նոյնպէս բուռն վիճաբանութիւններու նիւթ տուաւ եւ որովհետեւ երկու հարցերը իրարու կապուած էին, յաճախ վիճաբանութիւնները մէկ հարցէն միւսը կը ցատկէին: Ազգ. Պատուիրակութեան անդամ կամ խորհրդական երկու անդամները՝ Մ. Պապաջանեան եւ Գ. Սինապեան իրենց կարգին իրաւասութիւններու հարց յարուցին:

Շատ փոքր մէկ մասը միայն պիտի դնեմ այս վիճաբանութիւններուն:

Կեդրոնի անդամներէն ոմանք (Վ. Թէքէեան եւ Ա. Թէրզիպաշեան) կողմնակից էին համագաղութային ժողով մը գումարելու, Ազգ. Պատուիրակութեան համարատուութիւնը լսելու, նոր մարմին մը ընտրելու եւ անոր իրաւասութիւնը ճշդելու պայմանով: Իսկ Հր. Երուանդ հետեւեալ կերպով կը պարզէր իր տեսակէտը:

— Համագումար հրաւիրելու խնդրոյն մէջ իմ տեսակէտս էր Ազգ. Պատուիրակութիւնը հաշուեյարդարի ենթարկել, բայց Պատուիրակութիւնը չ'ուզեր հաշուեյարդարի ենթարկուիլ: Միւս կողմէ՝ բոլոր գաղութները փոխադարձ հասկացողութեամբ կարելի պիտի չըլլայ ներկայացնել, ուրեմն գումարուելիք ժողովը պիտի չունենայ պէտք եղած իրաւասութիւնը եւ անոր որոշումները պարտադիր պիտի չհամարուին ամէնքին համար: Այս պայմաններուն մէջ անիմաստ է այդ ժողովին գումարումը:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Ազգ. Պատուիրակութեան, առանց նկատի առնելու անցեալի պատմութիւնը, այսօր մեր երկու ընկերները իբրեւ անդամ Պատուիրակութեան կ'ըսեն թէ այս մարմինը չէ այնպէս, ինչպէս որ կ'ուզէինք ըլլար: Այս պայմաններուն մէջ մեր կուսակցութիւնը պիտի շարունակէ՞ տալ իր վստահութիւնը: Պատուիրակութեան մէջ ալ դիւանական շատ մը գործողութիւններ կարելի է կատարուած են, բայց ժողովուրդը ատով չի կրնար համոզուիլ թէ գործ կատարուած է նոյնիսկ գաղթականներու եւ որբերու հարցին մէջ:

— Դաշնակցութիւնը կ'ուզէ օգտուիլ Համագումարի առիթէն եւ զէնք մը ստեղծել Հայաստանի դէմ գործածելու համար:

— Ամերիկայի Շրջանակը հաւատք չունի Ազգ. Պատուիրակութեան կենսունակութեան մասին եւ զայն կը նկատէ մահամերձ մը... միայն թէ քանի որ Դաշնակցութեան հետ այսօր մեր խզումը իրողութիւն մըն է, այս պայմաններու մէջ տեղի ունենալիք Համագու-

մար մը օգուտ չունի, եւ այս տեսակէտով կրնանք զայն յետաձգել:

— Լօզանի ձախողանքէն յետոյ ժողովուրդը այլեւս հաւատք չունի Ազգ· Պատուիրակութեան վրայ, զոր մեռած մարմին մը կը նկատէ… Այսօր ամերիկահայ հարուստները սէնթ մը չեն տար անոր :

— Ազգ· Պատուիրակութիւնը ցարդ լրացուցիչ մէկ մասն է եղած Ռամկ· Ազատ· կուսակցութեան, որուն մէջէն ալ ընտրուած են անդամներ ու խորհրդականներ… զայն մէջտեղէն վերցնելը ինքնասպանութիւն պիտի ըլլայ մեզի համար:

— Մեր կուսակցութիւնը կրնա՞յ զօրավիգ ըլլալ Ազգ· Պատուիրակութեան, որուն գործունէութեան վրայ այլեւս հաւատք չունի եւ որուն քաղաքական գործունէութիւնը կրնայ վնասել այն յայտարարութեանց որոնք պէտք է գոյութիւն ունենան մեր եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ:

Կարդացուեցաւ այդ պահուն Դամասկոսի Ակումբէն ստացուած նամակ մը, ուր տրուած բանաձեւը կ'առաջարկէր յետաձգել Համագումարը, որովհետեւ ներկայ պայմաններու մէջ ան «բարազիթ»ներ ապրեցնող մարմնի մը ընտրութիւնը պիտի կատարէ միայն:

— Քանի որ Համագումարը յետաձգելու տրամադրութիւն կայ, ստիպուած ենք ներկայ վիճակը պահել եւ Ազգ· Պատուիրակութեան հետ հասկացողութեան մը գալ:

Պապաջանեան կը յայտարարէ թէ ինքզինքը այլեւս ոչ թէ անդամ, այլ խորհրդական կը համարէ Ազգ· Պատուիրակութեան եւ կ'առաջարկէ որ նախագահին (Նորատունկեանին) ներկայացուին հետեւեալ պայմանները· 1· Պատուիրակութեան խորհրդակցութեանց մէջ նախապատուութիւն տալ քաղաքական հարցերու· 2· Արձանագրութիւնները պահուին կանոնաւորաբար եւ 3· Պատուիրակութեան ուղարկած եւ ստացած նամակները ցոյց տրուին անդամներուն:

— Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութիւնը պայմանաւորուած է խաղաղութեան խնդրով: Այն օր որ Լօզանի դաշնագիրը վաւերացուի, այլեւս քաղաքական մարմնի մը գոյութիւնը չենք կրնար ընդունիլ:

— Բայց այսօր նոր գործ մը բացուած է, գաղթականութեան հարցը, որուն շուրջ Ազգ. Պատուիրակութիւնը բանակցութեան մտած է Մոսկուայի հետ:

— Եթէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը Հայաստանի վերաշինութեան գործը իւրացնէ եւ ինքզինքը վերակազմէ, ստանալով նոր գործի համապատասխան ձեւ մը, այն ատեն այդ մարմինը կը ստանայ նոր նշանակութիւն եւ մեր կուսակցութիւնն ալ ուժ կու տայ իրեն: Այս կէտը ճշդելու է՝ անձնապէս Պ. Նորատունկեանի հետ խօսելով:

Մ. Պապաջանեան, Գ. Սինապեան ըսին թէ իրենք հաւատք չունին թէ Պ. Նորատունկեան այսուհետեւ կը վարէ գործերը Պատուիրակութեան անդամներուն հետ խորհրդակցաբար:

Գաղութային Համագումարի մասին ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Նկատի առնելով որ Համագումարը նպատակ ունի միատեսակ քաղաքականութիւն մը ստեղծելով կեդրոնացնել արտասահմանի ազգային ուժերը եւ զանոնք ի սպաս դնել հայ գաղթականներու եւ որբերու խնամատարութեան եւ Հայաստանի վերաշինութեան գործին, նկատի առնելով նաեւ Դաշնակցութեան բռնած թշնամական դիրքը եւ յատկապէս սա իրողութիւնը թէ Դաշնակցութենէն բխած Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը կը պահէ իր գոյութիւնը եւ կը գործէ Հայաստանի ներկայ կառավարութեան դէմ, նկատելով որ այդ պատճառով անհնար կը դառնայ արտասահմանի բոլոր ազգային ուժերու համախմբումը, Պատգ. Ժողովը հարկ կը համարէ առայժմ յետաձգել Ազգային Համագումարի հրաւիրումը:

Բայց սկզբունքով համաձայն գտնուելով Համագու–

մարի անհրաժեշտութեան, կը յանձնարարէ նորընտիր կեդր. վարչութեան՝ այս հարցը հետապնդել այն ժամանակ, երբ բաւարար ապահովութիւն կ'ունենայ ներկայացուած դժուարութեանց անհետացման մասին, Շրջաններուն հետ նոր խորհրդակցութենէ մը յետոյ:»

Ազգ. Պատուիրակութեան մասին ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

Լսելէ յետոյ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ իբրեւ անդամ կամ խորհրդական գործակցող ընկերներու բացատրութիւնները եւ նկատելով որ Ազգ. Պատուիրակութեան քաղաքական գործունէութիւնը վերջ գտած ըլլալով հանդերձ, հայ գաղթականներու եւ որբերու վիճակին բարելաւման եւ Հայաստանի վերաշինութեան գործին մէջ անոր պարտադրուած է կարեւոր դեր մը, որուն ան լծուած է այժմ, Պատգ. Ժողովը կ'որոշէ ուժ տալ անոր եւ զօրացնել անոր կազմը ի հարկին յաւելմամբ նոր ուժերու, պայմանաւ որ իր գործունէութիւնը համաձայն ըլլայ Պատգ. Ժողովիս որոշումներուն:

Ժողովը իր դաւանած սկզբունքներուն եւ ազգային շահերուն տեսակէտէն անհրաժեշտ կը գտնէ որ Ազգ. Պատուիրակութեան վերաբերեալ բոլոր հարցերը սեղանին վրայ դրուին եւ նախագահը խորհրդակցի պատուիրակութեան անդամներուն հետ եւ կազմուած արձանագրութիւնները ստորագրուին ամենուն կողմէ: Այն պարագային որ համաձայնութիւն չգոյանար, նախագահը որոշում կուտայ իր պատասխանատուութեամբ:»

Ներգաղթի հարցը.— *Մինչեւ մեր այս Բ. Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին գումարումը կուսակցութիւնը ամէն ուղղութեամբ եւ հնարաւոր ամէն միջոցներով ջանք թափած էր որ հայ գաղթականութիւնը հաւաքուի Հայաստանի մէջ, իրարու ետեւէ Երեւան, Մոսկուա գացող պատուիրակները, Ազգ. Պատուիրակութեան, Պատրիարքարանի, Հայ Բարեգործականի, Հայասէրներու Միութեան խողովակներով, եւ ուղղակի իր ներկայացուցչին բերնով, ինչպէս նաեւ իր մամուլին էջերէն եւ*

գնմերէն մատնանշած էր թէ Հայաստան պէտք է տեղ տայ գաղթականներուն: Մոսկուայէն, Երեւանէն, Չիչերինի կողմէ ուղղակի եւ անուղղակի սկզբունքային համաձայնութիւններ լսուեր էին, առաջարկներ եղած էին Մոսկուայի կողմէ որ Ռուսիոյ, Քուպանի մէջ ալ տեղաւորուին հայ գաղթականները:

Ժողովը այս հարցին ալ շատ ժամանակ յատկացուց, վիճաբանութիւններէ աւելի խորհրդակցութիւններ եղան եւ միաձայնութեամբ որոշուեցաւ ամէն ճամբաներով արծարծել ներգաղթի հարցը, դիմել ամէն հնարաւոր միջոցներուն ցիրուցան եղած գաղթականները իրենց հայրենի հողին վրայ, Հայաստանի մէջ հաւաքելու համար:

Մե յարաբերութիւնը միւս կուսակցութեանց հետ.—

— Պէտք է հաւատարիմ մնանք ռամկավար ազատական սկզբունքներուն եւ պուրժուական կուսակցութիւն մը չդառնանք: Յառաջիկային մեր կուսակցութիւնը կրնայ բիւրեղանալ եւ աջակողմի ու ձախակողմի բաժնուիլ, այն ատեն ես պիտի ընտրէի ձախակողմը: Ցարդ մեր մամուլին մէջ յաճախ չեշտած ենք մեր եւ ոսոխալիզներուն միջեւ եղած տարբերութիւնը, բայց պէտք էր աւելի չեշտել մեր տարբերութիւնը պահպանողականներէն, ռամկավարութիւնը նկատելով գլուխը ձախակողմեան շարժումներուն: Միջկուսակցական յարաբերութեանց գալով պիտի յանձնարարէի առաջնութիւնը Հայաստանի պետական կուսակցութեան տալ: Դաշնակցութիւնը կուսակցութիւն մը չէ, այլ կազմակերպութիւն մը, որ կազմուած էր Թրքական Հայաստանի ազատագրութեան համար: Այս ուղղութեամբ անոր գործած սխալները աղէտաւոր եղան մեզի համար: Կ'առաջարկեմ երբէք շփում չունենալ Դաշնակցութեան հետ:

— Մենք իբրեւ կուսակցութիւն պէտք է մեր համակրանքը ցոյց տանք գործաւորական եւ երկրագործ դասին: Մեր ծրագրին մէջ լաւ ուսումնասիրուած չեն

գործաւորական հարցերը։

— Դաշնակցութեան հետ համաձայնութեան գալով կրնանք առաջքը առնել անոր արկածախնդրական ձեռնարկներուն եւ Հայաստանի կառավարութեան ու անոր միջեւ գտնել ընդհանուր լեզու մը եւ վերջ դնել անոր արտասահմանեան հակապետական գործունէութեան։

— Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Վիեննայի իր համագումարին մէջ առած որոշումներով որոշապէս յայտնած է իր դէմքը կռիւ յայտարարելով Հայաստանի ներկայ կառավարութեան դէմ եւ երկիրը ներկայացնելով իբր հեծող օտար լուծի տակ։ Մինչեւ որ ետ չառնէ իր այս որոշումները, չենք կրնար գործակցիլ անոր հետ։ Մեր ընտրութիւնը պէտք է ընենք — կամ Դաշնակցութեան կամ Հայաստանի հետ։ Փորձը ցոյց տուաւ թէ Դաշնակցութեան հետ գործակցելով չենք կրնար զայն ետ կեցնել իր արկածախնդրութիւններէն։

— Փորձը ցոյց տուած է թէ Դաշնակցութիւնը կը խաբէ մեզ, ինչպէս եղաւ նաեւ Քանի եւ Ճենովայի ժողովներուն առթիւ։ Մենք նկատի առնելու ենք այժմ մեր յարաբերութիւնները ապագայի տեսակէտով՝ Հայաստանի եւ արտասահմանի միջեւ։ Արտասահմանի մէջ պէտք է մօտենանք գործաւորական շրջանակներուն։

— Համամիտ եմ որ ուժ տանք գործաւորական եւ գիւղացիական դասին։ Գալով Դաշնակցութեան հետ գործակցելուն, որքան ատեն որ այս կուսակցութիւնը դաւաճանական ուղղութեան մը կը հետեւի Հայաստանի դէմ եւ չէ լքած իր դաւադրական գործունէութիւնը, չենք կրնար իրեն հետ գործակցիլ։

— Դաշնակցութեան հետ գործակցութիւն մը ուրիշ տեսակէտով մըն ալ վնասակար կը գտնեմ։ Ան հող չունի Հայաստանի մէջ, անոր համար կ'ուզէ գաղութներու մէջ ամրապնդել իր դիրքը եւ մեր գործակցութիւնը կը փնտռէ։

Ժողովը ընդունեց սա բանաձեւը.

«Նկատի ունենալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վիեն–

նայի համագումարին մէջ տրուած վերջին որոշումը, որ է պայքարիլ Հայաստանի կառավարութեան դէմ, պայքար որ իսկապէս կը մղուի արտասահմանի մէջ անոր կողմէ, եւ նկատելով որ այդ կազմակերպութիւնը կը պահէ իր դաւադրական եւ արկածախնդրական ուղղութիւնը, մեր կուսակցութիւնը չի կրնար գործակցիլ անոր հետ, ցորքան ան կը յարատեւէ իր այս ուղղութեան մէջ:»

Միաձայնութեամբ ընդունուած այս բանաձեւին ձեռնպահ մնաց Ա. Զօպանեան, անոր վերջին մասը՝ «ցորքան կը յարատեւէ իր այս ուղղութեան մէջ»ը գըտնելով աւելորդ եւ տկար: *Իրեն ձայնակցեցաւ Մ. Միհրդատեան:*

Հնչակեաններու հետ մեր յարաբերութիւնը ճըշդելու առթիւ եղած թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէն յետոյ, որոշուեցաւ յանձնարարել Կեդրոնին որ նկատի ունենալով իւրաքանչիւր Շրջանակի տեղական պայմանները, հարկ եղած հրահանգը տայ այդ Շրջանակին եթէ Հնչակեաններու հետ գործակցութեան առիթ մը ներկայանայ:

Կուսակցութեան կեդրոնավայրի ընտրութիւնը.— *Այս հարցն ալ երկարատեւ խորհրդակցութեան նիւթարկուեցաւ: Ժողովին մէջ երեք հոսանքներ կային: Փարիզ, Աթէնք եւ Պէյրութ:*

Ամերիկայի եւ Յունաստանի պատգամաւորները կը յայտնեն թէ զիրենք ընտրող Շրջանակներուն ցանկութիւնն է որ Աթէնք ըլլայ կեդրոնավայրը իբր հայակեդրոն շրջան:

— Իրաւ է թէ Աթէնքի մէջ հոծ հայութիւն մը կայ, բայց այնտեղ Կեդրոնը կրնայ յունական քաղաքականութեան ճնշումին տակ ըլլալ, իբր կեդրոնատեղի յարմար է Փարիզը, որ կեդրոն է նաեւ արեւելեան քաղաքականութեան, նկատելով որ արդէն իսկ առնուելու վրայ են ռուս եւ ֆրանսական համաձայնութեան մը քայլերը:

— Աթէնքի մէջ հաստատելով Կեդրոնը կրնանք տեղի տալ Թուրքերու մեզի դէմ ունեցած ատելութեան: Եթէ Փարիզէն տարբեր տեղ մը պիտի ընտրուի, միջին ճամբան կ՚ընտրեմ եւ կ՚առաջարկեմ որ Սուրիոյ մէջ հաստատուի Կեդրոնը:

Ձայներու մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ որ առաջիկայ երկու տարուան համար Աթէնք ըլլայ Կեդրոնի վայրը:

Այս հարցին լուծումէն յետոյ ընտրուեցաւ հինգ անդամներէ կազմուած Կեդրոն. Վարչութիւնը:

Յատկապէս բաւական լայն տեղ տուի մեր այս Բ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին: Որովհետեւ Լօզանի խորհրդաժողովէն յետոյ գումարուող այս ժողովին որոշումները մեր արտաքին եւ ներքին քաղաքականութեան մասին պիտի ծառայէին ոչ թէ միայն իբր ուղեգիծ մեր երկամեայ շրջանի (մինչեւ յաջորդ Պատգ. Ժողովը) գործունէութեան, այլ իր ընդհանուր գիծերով պիտի ծառայէր իբր խարիսխ մեր յառաջիկայ գործունէութեան եւ ուղեցոյց մեր յաջորդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովներուն:

Դաշնակիցները Լօզանի Խորհրդաժողովին մէջ չստորագրեցին Թուրքերուն հետ կնքուելիք հաշտութեան դաշնագիրը: Լոնտոն, Փարիզ, Հռոմ, Ուաշինկթոն իրարմէ անջատաբար համաձայնեցան Թուրքերու հետ, որոնք Կ. Պոլիս մտան 1923ի օգոստոսին: Բայց փաստօրէն խաղաղութեան դաշնագիրը Լօզանի օրէն իր ուժին մէջ կը մտնէր:

Հաշտութիւնը կը կնքուէր գլխաւորաբար հետեւեալ պայմաններով: — Կ. Պոլսի պարպումով, Դաշնակիցներու խաղերով ու դաւերով սարքուած հելլէնո-Թուրք պատերազմին մէջ Յոյներուն կրած պարտութեամբ, նոյն Դաշնակիցներուն խաբկանքներուն զոհուած Հայերու ջարդերով եւ տեղահանութեամբ, Թըրքական Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ ամայացումով, լեռնական ըմբոստ ալպանացիներու ազատագրութեամբ,

Արաբիոյ անկախութեամբ, որուն մէկ մասին (Սուրիոյ) հոգատարութիւնը Ֆրանսա կ'ստանձնէր, իսկ միւս մեծագոյն մասին (Իրաք, Հիճազ, Պաղեստին, եւ.ն) Անգլիա:

Ուրեմն չորս տարի առաջ այս պատերազմին մէջ ծանրագոյն հարուածը հայ ժողովուրդին վիճակուած էր:

Լոնտոն, Փարիզ, Հռոմ Լօզանի մէջ լուացին իրենց ձեռքերը, ձեռնթափ եղան հայկական դատէն, Թուրքերու բարբարոսական արարքներուն եւ ստրկութեան մէջ փնտռելով իրենց ինքնարդարացման ծառայող այն փաստը թէ Հայաստանի կամ Կիլիկիոյ մէջ Հայութիւն չկայ: Լօզանէն առաջ Լոնտոնի մէջ, երբ Սէվրի դաշնագրով խոստացուած միացեալ, անկախ Հայաստանը կը վերածէին «Ազգային Ուխտ»ի (Օճախ, Տուն, Հօմ) Հայաստան ամայացած էր արդէն: Նոյնպէս 1920ի օգոստոսին, երբ Սէվրի ժողովը կը գումարուէր, նոյն Դաշնակիցները գիտէին թէ Հայաստանի մէջ Հայ չէր մնացած, բայց անոնք անկախ Հայաստանի հռչակումով փաստօրէն «անկախ»ացած Հայաստանով, Վրաստանով եւ Ատրպէյճանով պատնէշ մ'ստեղծել կ'ուզէին Անդրկովկասի մէջ Ռուսիոյ դէմ, իրենց դիրքը ամրացնելու նպատակով:

Այժմ, Լօզանի օրերուն, երբ Ռուսիա վերատիրացած էր Անդրկովկասին, երբ քաղաքացիական կռիւները իրենց վախճանին կը մօտենային ի նպաստ նոյն յեղափոխական Ռուսիոյ, երբ Դաշնակիցներու հակառուս ձեռնարկները ձախողանքի մատնուած էին, մեր այդ «Մեծ Դաշնակիցներ»ը Լօզանի մէջ անաքօղօրէն իրենց վերջին խօսքը կ'ըսէին Հայերուն եւ կ'արձակէին Թուրքիոյ ձեռքերը եւ կը հեռանային:

Այս «լիքիտասիոն»ով Հայերը պիտի կրնայի՞ն հրաժարիլ Թրքահայ ազգային դատէն:

— Չէին կրնար:

— Բայց ի՞նչ պիտի կրնային ընել:

— Պիտի առաջնորդուէին իրողութիւններուն ցուցմունքներով:

Իրողութիւններու այդ լեզուն էր որ կը խօսէր Ռամկ. Ազատ. Կուսակցութեան Բ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին մէջ:

— Պէտք էր ազատուիլ ինքնախաբէութեան պատրանքներէն: Պէտք էր ըմբռնել թէ Արեւմուտքի հեռաւոր պետութիւնները Մերձ. Արեւելքի մէջ կ'առաջնորդուէին միմիայն իրենց շահերով, որոնցմէ իւրաքանչիւրը Սէվրի օրերէն սկսեալ Թուրքիոյ հետ իր բարեկամութիւնը վերահաստատելու ձգտումէն միայն առաջնորդուած էր:: Պէտք էր ուրեմն մեր նայուածքը ուղղել դէպի Ռուսիա, որուն կազմած Խորհրդային ընտանիքին կ'անդամակցէր Կովկասեան Հայաստանը, որուն իր աշխարհագրական դիրքով եւ դրացնութեամբ օր մը պիտի միանայ Թուրք բռնակալութեան լուծին տակ ամայացած Հայաստանը:

Լօզանէն, Լոնտոնէն առաջ, 1920ի նոյեմբեր-դեկտեմբերին Թրքական երկրորդ յարձակողականով աւերումի մատնուած եւ խորհրդայնացած Հայաստանը նոյն օրերուն կը թելադրէր մեզ որդեգրել այդ ուղեգիծը, Լօզանը կուգար ամրացնելու մեր ոտքի տակի գետինը եւ որդեգրեցինք «Խորհ. Հայաստանի հետ» սկզբունքը:

Այս սկզբունքը որդեգրելով՝ մենք կըմբռնէինք մեր ուժերու տարողութիւնը եւ մեր ընելիքը կ'ամփոփէինք այդ սահմաններուն մէջ: Վերապրող եւ սակայն օտար երկիրներու մէջ ապաստան փնտռող Թրքահայութեան հետ նոյն ճակատագրին մատնուած Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը չէր կրնար ընել աւելին, եթէ ոչ օտարութեան մէջ Հայը իբրեւ Հայ ապրեցնել, իր հայրենիքին հետ կապել, անոր առջեւ բանալ տալ Հայրենիքին ճամբան եւ օգնել Հայրենիքին:

Հայկական արտակարգօրէն ծանր իրականութիւնը այդպիսի թելադրութիւն մը միայն կրնար ընել Հայ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան: Որդեգրելով այդպիսի

ուղղութիւն մը, ան երկրորդական գծի վրայ կը մղէր այն տարբերութիւնը, որ կար Հայաստանի մէջ իշխող ընկերային կարգերու եւ իր որդեգրած դաւանանքին մէջ:

Ունէինք ուրիշ կուսակցութիւն՝ մըն ալ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ իր գործունէութեամբ աւելի մեծ հռչակ հանած էր իր անուան շուրջ, որ տաճկական Հայաստանի ազատագրական շարժման մէջ իր գործելակերպին հետեւանքով ձախողանքի մատնուելէ յետոյ, ձախողանքի մատնուեցաւ նաեւ Կովկասի մէջ, երբ ստանձնեց «անկախ» Հայաստանի ղեկը:

Լօզանէն յետոյ այս կուսակցութիւնն ալ կամ պէտք էր հրաժարէր ձախողանքով հիւսուած իր հին ուղիներէն, հայաջինջ «յեղափոխական» — դաւադրական գործունէութենէն եւ իբր քաղաքական լեկալ կազմակերպութիւն սահմանափակէր իր գործունէութիւնը այն շրջագծէն ներս, զոր Ռամկավարներն ընդունած էին. որով եւ հնարաւոր պիտի դարձնէր նաեւ երկու կուսակցութիւններու միութիւնը եւ աւելի արդիւնաւոր գործունէութիւն մը երեւան հանէր եւ կամ պէտք էր մնար իր հին ուղեգծին վրայ:

Դաշնակցականները նախընտրեցին մնալ իրենց հին ուղեգծին վրայ: Եւ իբրեւ այդպիսին, շատ աւելի բարդ աշխատանքներ կատարելու յանձնառութեան տակ մտան: Վիեննայի իրենց ժողովէն յետոյ անոնք կը յայտարարէին թէ միայն տաճկական Հայաստանը չէր որ պիտի ազատէին Թրքական լուծէն, այլ նաեւ կովկասեան Հայաստանը ռուս «բոլշեւիկեան բռնակալութեան լուծէն»: Ուրեմն պատերազմը թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ դէմ: Եւ իրենց կարգախօսն եղաւ.

Կեցցէ Միացեալ, Անկախ Հայաստան,
Կեցցէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը,
Կորչի օտար բռնակալութեան լուծը:

Եւ այսպէս երկու կուսակցութիւնները իրարմէ աւելի պիտի հեռանային:

ՄԵՆՔ ՄԵՐ, ԱՆՈՆՔ ԻՐԵՆՑ ՈՒՂԻԻՆ ՎՐԱՅ

Որդեգրելով «Հայաստանի հետ» սկզբունքը Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը կը ճշդէր նաեւ իր դիրքը այն սկզբունքին հանդէպ թէ արտասահմանի մէջ գործող հայ քաղաքական կազմակերպութիւն մը իրաւունք ունի՞ Երկրին մէջ ապրող ժողովուրդին ճակատագրով զբաղելու առանց անոր գիտութեան եւ համաձայնութեան:

«Հայաստանի հետ» ըլլալը կը ժխտէր այդ սկըզբունքը եւ կը յանգէր այն եզրակացութեան թէ, այժմ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱԼԷՄԷՋԵԱՆ

երբ ունինք պետութիւն մը, անոր իրաւասութեան սահմանին մէջ կը մտնէ հայ ժողովուրդի ճակատագրին ղեկավարութիւնը:

Այս սկզբունքն ընդունելէ յետոյ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը իր գործունէութիւնը կը կեդրոնա-

ցընէր գլխաւորաբար երեք մարզերու վրայ:

Առաջինը՝ Թրքահայկական հարցին հետապնդումը Հայաստանի կառավարութեան առաջնորդութեամբ:

Երկրորդը՝ Հայրենիքի վերաշինութեան աջակցութիւնը:

Երրորդը՝ Ազգահաւաքման աշխատանքը:

Լօզանի օրերէն մինչեւ այժմ, մինչեւ համաշխարհային այս երկրորդ պատերազմին օրերը, աւելի քան քառորդ դար մը անցած է, որուն ընթացքին Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը ունեցաւ վեց Ընդհ. Պատգ. ժողովներ (1924ին, 1926ին, 1929ին, 1931ին, 1934ին եւ 1937ին), որոնցմէ իւրաքանչիւրը վերահաստատեց իր նախորդին մէջ ընդունուած յիշեալ հիմնական սկըզբունքները:

Թրքահայ հարցը հետապնդելու *համար պէտք էր փոխել հին խաբեպատիր, աղմկարար եւ պղպջակային գործելակերպը, ինչպէս կը հրահանգէր Հայաստանի խորհ. իշխանութիւնը հայ գաղթաշխարհին, արտասահման եկող գացող իր ներկայացուցիչներուն եւ Ռամկ. Ազատ կուսակցութեան կողմէ Հայաստան այցելող մեր ընկերներուն միջոցով:* (*)

(*) Հայաստանի խորհ. իշխանութեան ներկայացուցիչները առաջին տարիներուն, երբ մենք անոնց առջեւ կը դնէինք թրքահայ հարցը եւ կը խնդրէինք իրենց աջակցութիւնը, մեզ կը պատասխանէին. «Մենք այսօր ի վիճակի չենք ոեւէ չափով ձեզ զոհացում տալու: Եթէ դուք դեռ կը յուսաք թէ Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը խմբագրող պետութիւնները թրքահայ հարցին լուծում պիտի տան, այդ ձեր գիտնալիքն է, ձեր իրաւունքն է, ձեր հարցն է, կրնաք հետապնդել, ինչպէս որ կ'ուզէք, իսկ եթէ մեր աջակցութեանը կը դիմէք, ուրեմն պէտք է լսէք մեր խորհուրդները, այժմ ի զուր տեղը մի գրգռէք Թուրքերը»: Օրինակ, 1922*ին* այդպէս յայտարարեց Ա. Միասնիկեան, երբ ես մեր երկու քա—

Հայաստանի վերաշինութեան աջակցութեան համար մեր մամուլն ու բեմը անշեղ եւ աներեր աշխատեցան, հակառակ այն խոչընդոտներուն եւ արգելքներուն, որոնք պարբերաբար մեր դէմ կը ցցուէին զանազան ուղղութիւններով։

Թէ՛ մամուլով եւ թէ՛ պաշտօնական ու անպաշտօն խօսակցութիւններով մեր կողմէ մեծ ջանք թափուեցաւ եւ մինչեւ այժմ շարունակաբար կը թափուի այս կամ այն մեթոտներով Հ. Բարեգործ. Ընդհ. Միութեան ղեկավարներուն ուշադրութիւնը դէպի Հայաստան դարձնելու համար։

Հայաստանի մէջ 1922ին կազմուեցաւ «Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ» անունով կազմակերպութիւն մը, «Հօկ»ը։ Նախկին «Հօմ»ն էր որ Հօկի կը վերածուէր։ Հօկի կեդրոնը Երեւանէն ձեռնարկներ ըրաւ Մասնաճիւղեր կազմելու արտասահմանի մէջ։ Բոլոր հայաշատ գաղութներու մէջ կազմուեցան Մասնաճիւղեր։ Հօկը անկուսակցական հիմունքներու վրայ դըրուած էր եւ անոր միակ նպատակն էր օգնել Հայաստանին առանց կուսակցական նկատումներու։ Առաջին Մասնաճիւղը Յունաստանի մէջ կազմուեցաւ, նախաձեռնողներուն մէջ մեր ընկերները իրենց բաժինն ունեցան։ Աթէնքի Կեդրոնի ատենապետը եղաւ մեր տարեց ընկերներէն Տքթ. Տ. Էնֆիէճեան։ Յունաստանէն յետոյ Ֆրանսայի մէջ կազմուեցաւ Հօկի Մասնաճիւղը, որուն Կեդրոնի նախագահութիւնը ստանձնեց մեր Կեդրոնի անդամներէն Միք. Պապաջանեան։

Բարեգործականէն՝, Հօկէն յետոյ կային Հայրենակցականներ, Կարմիր Խաչեր եւ զանազան անուններով

ղաքական կազմակերպութիւններուն — Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան անունով իրեն դիմեցի թրքահայ հարցի մասին։

մկրտուած եւ ամէն կողմ հրապարակ իջած մեծ ու փոքր ազգային-մշակութային կազմակերպութիւններ, որոնք սկզբնական շրջաններուն տարբեր ուղղութիւն ունէին եւ իրենց նպատակն ալ նեղ շրջագիծի մը մէջ կ՚ամփոփ-

ՏՔԹ. ՔԷՊԱՊՃԵԱՆ

ուէր, իրենց անմիջական շրջապատին շուրջ կը դառնար: Պէտք էր եւ հետզհետէ կարելի եղաւ անոնց հայեացքն ալ դէպի Հայրենիքը ուղղել եւ աւելի եռանդուն գործունէութեան մղել զանոնք:

Մեծ դժուարութիւններ կապուած էին ազգահաւաքման ծրագրին գործադրութեան հետ: Բարբարոսներու ջարդերէն ազատուած եւ օտար երկինքներու տակ ապաստանած հարիւր հազարաւոր հայ գաղթականներու ներգաղթը դիւրութեամբ չէր կրնար իրականանալ: Հայաստան արդէն ինքնին գաղթականներու կայարան էր, վերաշինութեան զանազան մարզերուն վրայ կատարուելիք նախնական եւ անհրաժեշտ ձեռնարկներուն միացած էին բնակարանային շինութեան աշխատանքները, տեղւոյն վրայ տարիներէ ի վեր անապաստան մնացած գաղթականներուն բնակարաններ տալու համար: Այդ պայմաններուն մէջ շատ դժուար էր դուր-

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

սէն նոր գաղթականներ ընդունիլ: Պէտք է նկատի ունենալ նաեւ թէ Հայաստանի սեփական պիւտճէն շատ աղքատիկ էր այդ օրերուն.

Բայց եւ այնպէս Փարիզի մեր Բ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովէն յետոյ, երբ Կեդր. Վարչութիւնը երկու տարեւով Աթէնքի մէջ հաստատուեցաւ, յաջողեցաւ նոյն տարուան (1924) Նոյեմբերին Գ. Շահվերդեանը Յունաստան բերել, այնտեղ ապաստանած 50.000 գաղթականներուն կացութեանը ականատես դարձնել եւ յաջորդ տարուան գարնան 3000նոց կարաւան մը ճամբայ հանել երկու անգամով: Այնուհետեւ, թէեւ միշտ ծանր պայմաններու մէջ եւ շատ դանդաղօրէն, բայց պարբերաբար փոքրիկ կարաւաններ զանազան կողմերէ կազմուեցան եւ հայրենի հողին վրայ հաւաքուեցան:

Հայաստանի կացութեան մօտէն ծանօթանալու նպատակով կուսակցութիւնը պարբերաբար իր ներկայացուցիչները երկու–երեք ամսով Հայաստան ուղարկեց Հրաչ Երուանդ՝ երկու անգամ, Միք. Պապաջան-

եան, որ դժբախտաբար Թիֆլիսի մէջ մեռաւ եւ Յովհ. Պօղոսեան (*)։

ՄԻՔԱՅԷԼ ՊԱՊԱՋԱՆԵԱՆ

Երկու երեք տարին անգամ մը Հայ գաղթաշխարհէն որոշ առաքելութեամբ Հայաստան գացող մեր ընկերները իրենց տեսակցութիւններով Հայաստանի պաշտօնական դէմքերուն հետ, ժողովուրդին հետ ունեցած շփումներով, իրենց տեսածներով եւ հաւաքած նիւթերով՝ իրադեկ կը դարձնէին կուսակցութեան Կեդրոնը եւ շրջանակները, ժողովուրդին կը ներկայացնէին Հայաստանի իրականութենէն այն լուսաւոր պատկերները, որոնք կը սփոփէին օտարընակ եւ հայրենակարօտ գանգուածները եւ կը մօտեցնէին անոնց սիրտերը Հայրենիքին։

(*) 1934ին տրուած որոշումով՝ ես ալ երկրորդ անգամ Հայաստան պիտի երթայի երկու ամսով, բայց առողջական վիճակս թոյլ չտուաւ ինծ ընդառաջ երթալու այդ որոշումին եւ իմ ցանկութեան։

Այս եղաւ մեր ուղին 1920էն ի վեր: Հրապարակի վրայ է մեր քսանամեայ գործունէութիւնը, հրապարակի վրայ է մեր մամուլը, մեր քով կը մնան պատմական փաստաթուղթերը մեր որդեգրած ուղղութեան եւ ունեցած գործունէութեան:

Ցոնդալից, աղմկարար չէ եղած մեր այդ գործունէութիւնը, խուժանավարական բնոյթ չեն ունեցեր Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան կատարած աշխատանքները: Անոնց փոխարէն մենք գոհացեր ենք անաղմուկ, բայց լուրջ եւ դրական աշխատանքով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան որդեգրած ուղին ո՞ւր առաջնորդեց այդ կուսակցութիւնը:

— «Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի» դրօշակով զինուած Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մնաց ժողովուրդին դիւրախաբ զանգուածները խաբելու ճամբուն վրայ: Իր այդ դրօշակով ան ի հարկէ պիտի չբաւականանար գաղափարական ընդդիմադիրի դիրքին վրայ մնալով, այլ նաեւ գործնականապէս ճակատ պիտի յարդարէր Խորհ. Հայաստանի դէմ: Այդ նպատակով դիմեց թշնամական, դաւադրական միջոցներու: Փետրուարեան խռովութիւնները եւ այդ առիթով Թուրքերուն եղած դիմումը «պոլշեւիկները Հայաստանէն հեռացնելու համար», տեղի կ՚ունենային Հայաստանի խորհրդայնացումէն երկու ու կէս ամիս յետոյ: Քիչ յետոյ նոր դաւադրութեան ծրագիր մը պատրաստեցին Թաւրիզի մէջ, որուն համաձայն Հայաստանի մէջ մահափորձեր պիտի կատարէին եւ ժողովուրդը ապստամբութեան պիտի մղէին: Բայց այդ դաւադրութիւնը իր սաղմին մէջ խեղդուեցաւ:

Դաւադրական գործունէութեան շղթային մէկ օղակն էր 1925ին Փարիզի մէջ ստորագրուած համբաւաւոր համաձայնագիրը, որով հայ դաշնակցականները, վրացի մենշեւիկները եւլն. պլոք մը կը կազմէին Կովկասը ռուսական տիրապետութենէն ազատելու, այնտեղ «անկախ» պետութիւններ վերահաստատելու եւ Թուրքե-

ՃԻՄ ՋԱՆԳԱԼԵԱՆ

րուն բարեացակամութեան ապաւինելով՝ լուծելու նաեւ Թրքահայկական հարցը...:

Դաշնակցականներու դաւադրական գործունէութեան շղթային մէկ ուրիշ օղակն ալ անոնց կազմակերպած մահափորձերն էին գաղութահայութեան մէջ: Կը բաւէ այստեղ յիշել միայն մեր ընկերներէն Պետրոս Ագամեանի սպանութիւնը Սելանիկի մէջ, Միհրան Ագազարեանին (Հնչակեան) Պէյրութի մէջ, եւ Ղեւոնդ եպս. Դուրեանին՝ Նիւ Եորքի մէջ, եկեղեցական արարողութեան պահուն: Վայրագութիւն մը որ միայն մեր ոխերիմ թշնամի բարբարոսներուն քով տեսնուած էր:

Այո՛, «պոլշեւիկեան բռնակալութեան» դէմ բողոքող մաքրակրօն դաշնակցականները գաղափարական գետնի վրայ իրենց դէմ պայքարողները ահաբեկելու, լռեցնելու համար կը դիմէին դիւային բռնութիւններու, իրենց դաշոյններուն եւ ատրճանակներուն...:

Ուրիշ օղակ մըն ալ այդ դաւադիր գործունէու-

թեան՝ այն զրպարտութիւններն եւ մատնութիւններն էին, որ դաշնակցականները կ'ընէին իրենց հակառակորդներուն մասին։ Կը հաւատեն թէ կարգ մը երկիրներու գաղտնի ոստիկանութեան թղթածրարներուն մէջ կը գտնուին անունները շատ մը Հայերու, որոնք դաշնակցականներու կողմէ ներկայացուած են իբր «կասկածելի եւ վտանգաւոր տարրեր» այդ երկիրներուն համար։

Ասոնք դաշնակցականներու դաւադրական, արտերկրեայ գործունէութեան պատկերներն են։

Հրապարակային գործունէութեան ասպարէզին վըրայ ալ դաշնակցականները «ցոյց»եր, խռովութիւններ կազմակերպելէ, իրենց հակառակորդները զրպարտելէ չէին վախնար։

«Սարկամիտ են ռամկավար ազատականները եւ հլու կամակատարներ՝ պոլշեւիկներուն» կը յեղյեղէին դաշնակցականները ամէն օր եւ ամէն տեղ։ Անոնք այս արտերկրեայ եւ հրապարակային այլանդակ գործելակերպին, — դաւերուն, սպանութիւններուն, սպառնալիքներուն, զրպարտութիւններուն, մատնութիւններուն կը դիմէին նախ իրենց մենամոլական կիրքին, Հայաստանին ոխրանալու ցնորամտութեան գոհացում տալու, յետոյ ռամկավարները եւ առհասարակ «Հայաստանի հետ» եղողները յաչս իրենց ապրած երկիրներու կառավարութիւններուն կասկածելի տարր ներկայացնելու եւ իրենց վարկը բարձրացնելու նպատակով։

Աւելցուցէք ասոնց վրայ այն մեծ եռանդը որ ցոյց կու տային դաշնակցական բեմն ու մամուլը սեւցնելու համար Խորհ. Հայաստանը եւ զզուեցնելու գաղութահայութիւնը իր հայրենիքէն։

Բացասական այս աշխատանքին համար առիթներ եւ պատրուակներ չէին պակսիր, մանաւանդ եթէ նկատի առնենք որ խորհրդային յեղափոխութեան պէս այնքան խորունկ եւ արմատական յեղաշրջումի մը անունով խեղճ Հայաստանի մէջ մտցուելիք նոր կարգ ու

սարքերը երբեմն գործադրութեան կը դրուէին շատ անքաճքօրէն, մանաւորաբար մեծ ու փոքր գործադիր մարմիններու եւ պաշտօնեաններու անձեռնհասութեան հետեւանքով:

Դաշնակցականներուն փնտռածը ա՛յդ էր Հայաստանի մէջ. անոնք ո եւ է յուսադրիչ պատկեր չէին ուզեր տեսնել այնտեղ, ատոր փոխարէն կը փնտռէին սեւ բիծեր, խոշորացոյցի տակ կը դնէին, ահազանգ կուտային Պալքաններէն մինչեւ Ամերիկա, որպէս զի Խորհ. Հայաստան յաչս հեռաբնակ Հայերուն դժոխք դառնայ եւ փնտռուի իրենց՝ստեղծած «անկախ» Հայաստանը:

●

ՄԵՆՔ ԱՆՇԵՂ ՄՆԱՑԻՆՔ ՄԵՐ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ռամկավար Ազատականներու գաղափարական պայքարը դաշնակցականներու դաւադրական, ամբոխավարական եւ հայրենաքանդ գործունէութեան դէմ միշտ չարունակուեցաւ ճօրրէճդութեան սահմանին մէջ:

Բայց դաշնակցականներուն կողմէ «տորկամիտ», «պօլշեւիզան» անուանուած ռամկավարները յարձակողականներու կ՚ենթարկուէին նաեւ Հայաստանի համայնավար հրապարակագիրներէն շատերու կողմէ:

«Խորհ. Հայաստան» օրաթերթին մէջ մեր կուսակցութեան հասցէին ուղղուած այդ յարձակողականները, եթէ հաւաքելու ըլլանք, պիտի ունենանք բաւական մեծ հատոր մը:

Գլխաւոր կէտերը այդ յարձակողականներուն հետեւեալներն էին:

Ռամկավար վարդապետութիւնը տրամագծօրէն հակառակ ըլլալով համայնավարութեան, ինչպէս այդ դաւանանքն ունեցող Արեւմուտքի բոլոր ռամկավար կուսակցութիւնները, նոյնպէս եւ հայկական Ռամկավար Ազատական կուսակցութիւնը հակառակ է Խորհ. Հայաստանի մէջ տիրող Համայնավար կուսակցութեան դաւանանքին եւ վարչաձեւին:

Արտասահմանի մէջ գտնուող հայ պուրժուաները

հաւաքուած են Ռամկ. Ազատ. պուրժուական կուսակցութեան մէջ։ Եւ որովհետեւ պուրժուաները հակառակ են Հայաստանի մէջ հաստատուող ընկերվարական իրաւակարգին, անոնք չեն կարող բարեկամ ըլլալ Խորհ. Հայաստանին, ուրեմն կեղծ է այդ կուսակցութեան Հայաստանասիրութիւնը։

Իբրեւ ապացոյց իրենց ըսածներուն, Երեւանի հրապարակագիրները բարձրաձայն կ'աղաղակէին. — Ռամկավարները ներգաղթի դէմ են. դրամ պէտք է ներգաղթի համար, ռամկավար պուրժուաները չեն ուզեր դրամ տալ։ Բարեգործականը ռամկավարներու ձեռքին մէջ կը գտնուի, անոնց թելադրութեամբ անտեղի վատնումներ կ'ընէ արտասահմանի մէջ, չուզեր ներգաղթին օգնել, չուզեր Հայաստանի ոեւէ օժանդակութիւն ընել։ Ռամկավարներու մեքենայութեամբ Մելքոնեան կտակը փոխանակ Հայաստանին՝ Կիպրոսին տրամադրուեցաւ։

Եւ դեռ աւելին։ Ռամկավարները եւ Դաշնակցականները միեւնոյն մտայնութիւնն ունին, կ'ըսէին Երեւանի հրապարակագիրները, անոնք միշտ պատրաստ են պատեհ առիթով դաշնակցականներուն հետ միանալու, նորէն օտար պետութիւններու ձեռքին գործիք դառնալու եւ Խորհ. Հայաստանի դէմ դաւելու համար։

Դաշնակցականները տեսնելով այս յարձակողականները ռամկ. ազատականներու հասցէին, հոգեւին կը հրճուէին եւ բարձրաձայն կ'աղաղակէին. «Ռամկավարները սարկամիտ են, պօլշեւիզան են», եւ առատ նիւթ կ'ունենային ռամկավարները ծաղրելու եւ իրենց մամուլի էջերը զարդարելու համար։

Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը կը մնար անշեղ իր ճամբուն վրայ։ Երբեմն եւ յաճախ կը պատասխանէր Երեւանէն եկած ձրի, սխալ եւ անարդար քննադատութիւններուն, բայց աւելի յաճախ լռին հեգնանքով կը պատասխանէր երեւանեան այդ ծանծաղամիտ «քննադատ»ներուն։

Այո՛, ճիշտ է, Հայ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը հեռու կանգնած է քօմիւնիստ վարդապետութենէն: Մենք դժգոհ էինք մանաւանդ այն ձախաւեր մեթոտներէն, որոնց կը դիմէին Հայաստանի մէջ նոր կարգերուն գործադրիչները, մենք կը տեսնէինք այդ մեթոտներուն հետեւանքով յաճախ անարդարութիւններ, արդարացի դժգոհութիւններ: Այդ դժգոհութիւնները կ՚արդարանային նոյնիսկ հեղինակաւոր համայնավար դէմքերու կողմէ, որոնք թէ՛ իրենց դաւանած վարդապետութիւնը աւելի լաւ ուսումնասիրած էին եւ թէ իբրեւ գործադիր–վարիչ ուժեր աւելի ձեռնհասութիւն եւ փորձառութիւն ունէին: Մենք կը տեսնէինք ղեկավար դիրքերու վրայ կանգնած մարդիկ, որոնց քով կը պակսէր իրենց դաւանանքի իդէալը, իսկ անոնց հոգիէն ներսը կ՚իշխէին «հին մարդկանց» եսամոլութիւնը, նախանձը եւ սնափառութիւնը:

Ինչպէս ուրիշ առիթով ալ յիշած եմ, մենք ռամկավարներս դժգոհ էինք մնացեր Հոկտեմբերեան յեղափոխութենէն, ոչ թէ վարդապետական տարախոհութիւններու հետեւանքով, այլ այն իրողութեամբ որ այդ յեղափոխութիւնը (կ՚ընդունինք թէ ակամայ) պատեհութիւն տուած էր Թուրք բարբարոսներուն ոչ միայն վերատիրանալու ռուս բանակին կողմէ ազատագրուած Արեւմտեան Հայաստանին, այլ նաեւ երկու անգամ Արեւելեան Հայաստանի վրայ յարձակելու եւ Կարսին, Արտահանին եւ Սուրմալուի շրջանին տէր դառնալու:

Այո՛, այս այսպէս էր մեզ համար:

Բայց մենք ուղղոբիսղներ չէինք: Մենք կը տեսնէինք մեր աչքին առջեւ պատմական շատ խոշոր իրողութիւն մը: 160 միլիոննոց Ռուսիան երեք–չորս տարուան քաղաքացիական կռիւներէ յետոյ վերածուեր էր Խորհ. Միութեան, ուր միւս բազմաթիւ մեծ ու փոքր ժողովուրդներու կարգին մեր Հայրենիքն ալ ինքնավարական շատ մը իրաւունքներու տիրացեր էր այդ յեղափոխութեան կարգախօսերով եւ ապահովեր էր իր

Ֆիզիքական գոյութիւնը եւ խաղաղութիւնը:

Այս իրողութեան հանդէպ վարդապետականութիւնը մեզ համար երկրորդական արժէք կ'ստանար: Ուրեմն Երեւանի համայնավար համարուած այդ հրապարակագիրները միայն իրենց երեւակայութեան վրայ կոթընելով կը մեղադրէին հայ ռամկավարները թէ անոնք չեն կրնար համայնավար վարդապետութենէն բխած վարչաձեւով մը ղեկավարուող Հայաստանին բարեկամ ըլլալ:

Երեւանէն մեզ քննադատողները վառ երեւակայութենէն կը բխէին նոյնպէս միւս մեղադրանքները, իբրեւ թէ պուրժուաներու այդ կուսակցութիւնը չուզեր օգնել Հայաստանի վերաշինութեան, ներգաղթին, չի թողուր որ Բարեգործականը Հայաստանին դըրամ տայ, եւն., եւն.:

Ի հարկէ, ինչպէս ըսի, մենք առանց պատասխանի չէինք թողուր այդ մեղադրանքները, բայց աւելի շատ նպատակայարմար կը համարէինք լռութեամբ եւ արհամարհանքով անցնիլ այդ յարձակումներուն վրայէն, որոնք ընդհանրապէս արդիւնք էին հետեւեալ իրողութիւններուն.— Ոմանք անգիտակցաբար կ'ընէին իրենց քննադատութիւնները, ոմանք կ'ուզէին Հայաստանի ղեկավար շրջանակներուն քով ապացոյց տալ թէ իրենք հարազատ, ուղղափառ համայնավարներ են, ուրիշներ ալ կային որ իրենց ծանծաղամտութենէն կ'առաջնորդուէին:

Գաղութահայութեան մէջ ալ երեւան եկան «ձախ» եւ ձախամոլիկ անհատներ, խմբակներ, հոսանքներ, որոնք «հարազատութեան» եւ «ուղղափառութեան» վըկայականներու տիրանալու տենչէն վարակուած՝ մեր վրայ յարձակելու քաջութեան մէջ կը փնտռէին իրենց մեծագոյն առաքինութիւնը: Թերթեր ալ ունեցան, որոնց մէջ իրենց սոփեստութիւններուն համար լայն ասպարէզ գտան: Անոնք գործօն դեր ստանձնեցին Հայաստանի վերաշինութեան նպաստող ձեռնարկներու

մէջ: Օրինակ Հօկերու մէջ ղեկավարողի դերեր ստանձնեցին եւ ժամանակէ մը յետոյ անոնց տէր ու տիրականը դարձան: Մեզ կը մնար հեռացնել մեր ընկերները իրենց պատասխանատու դիրքերէն:

Բայց այն օրէն ի վեր, երբ Մ. Պապաջանեան Փարիզի մէջ, Տքթ. Էնֆիէճեան Աթէնքի մէջ հեռացան իրենց դիրքերէն, Ֆրանսայի եւ Յունաստանի մէջ Հօկերը սկսան քայլ առ քայլ առաջնորդուիլ դէպի քաոսի ճամբան: Ճիշդ է, եղան ջանքեր, սրտցաւ աշխատութիւններ այդ կազմակերպութիւնը իր բարձր դիրքին վրայ պահելու, իր նպատակէն չշեղեցնելու համար, բայց ապարդիւն անցան այդ ջանքերը: Անհատական, խմբակցական, հասանքային, կուսակցական միտումները տարիներու ընթացքին տուին իրենց բացասական արդիւնքները, անբուժելի հիւանդութիւն մը, բորոտութիւն մը սկսաւ կրծել Հօկի մարմինն եւ հոգին միանգամայն:

Ներքին պառակտումը Ֆրանսայի ՀՕԿի մէջ հետզհետէ խորանալով զայն պիտի վարակէր անբուժելի հիւանդութեամբ մը եւ օր մըն ալ ցաւալի կերպով խորտակեց այդ կազմակերպութիւնը՝ դառն յուսախաբութեան մատնելով անոր այն հարիւրաւոր անդամները, որոնք մաքուր եւ հայրենասիրական զգացումներով անդամակցած էին անոր, վստահութիւն ունեցեր էին իրենց վարիչ մարմիններուն ուղղամտութեան եւ ձեռնհասութեան վրայ, իրենց քրտինքի կաթիլներէն սանտիմներ քամեր եւ ՀՕԿի գանձանակին մէջ նետեր էին Հայրենիքի վերաշինութեան աջակցելու նպատակով: Եւ այդ զոհողութիւններով ՀՕԿը իր տասնամեայ գոյութեան ընթացքին կրցաւ իր մասնակցութեան բաժինը բերել Հայրենիքի օգնութեան գործին, զանազան առիթներով, ինչպէս Շիրակի Ջրանցքի շինութեան եւ Լենինականի աղէտեալներուն օգնելու համար նախաձեռնարկ եղաւ հանգանակութիւններ ընելու, ինչպէս նաեւ գնահատելի եռանդ ցոյց տուաւ. Ներգաղթի կազմա-

կերպման աշխատանքներուն մէջ: Կային ՀՕԿի մէջ իրապէս գաղափարական ոյժեր, որոնք լրջութեամբ տրամադրուած էին իրենց ուժերը անոր ուժեղացման եւ ծաւալման համար, բայց զանազան գոյներու անհատական եւ խմբակցական նկատումները եւ սնափառութիւնները ջլատեցին այդ ուժերը եւ մահուան դատապարտեցին ՀՕԿը: Եւ օր մըն ալ Հայաստանէն հրաման մը եկաւ եւ լուծեց ՀՕԿի արտասահմանեան բոլոր մասնաճիւղերը եւ ծածկեց՝ այն փտութիւնները որ կրծեր էին անոնց մարմինները ամենուրեք:

●

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ԼԵԶՈՒՈՎ

Քիչ առաջ երբ կը խօսէինք Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան որդեգրած ուղղութեան, քաղաքական-ազգային մարզի վրայ անոր ունեցած գործունէութեան մասին՝ տուինք Փարիզի մէջ գումարուած Բ. Ը. Պատգ. Ժողովին որոշումներէն քանի մը հատուածներ, որոնք մեր որդեգրած ուղղութիւնը կը ճշդէին, եւ յետոյ աւելցուցինք թէ այդ ժողովէն ետքը ունեցած ենք հինգ Ընդհ. Պատգ. ժողովներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը, վերահաստատած է իր նախորդին տուած հիմնական որոշումները:

Այժմ ես քանի մը էջ պիտի յատկացնեմ այդ ժողովներուն մէջ ընդունուած բանաձեւերուն, որոնք կը հաստատեն թէ արդարեւ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը եղեր է հետեւողական իր սեփական հայեցքներուն: Այդ փաստաթուղթերը միանգամայն պիտի հաստատեն թէ որքան շիլ ու կոյր եղած են դաշնակցական ղեկավար շրջանակները ռամկավարները «սեւցնելու» իրենց մենամոլութեան մէջ, նոյնքան ալ ծանծաղամիտ եղած են Երեւանի կարգ մը հրապարակագիրներ, որոնց կարգին նաեւ պետական մեքենային գլուխը գտնուող կարգ մը Մուղտուսիները ռամկավարները խըծբըծելու իրենց դատարկաբանութեան մէջ:

Ահա քանի մը նմոյշներ այդ փաստաթուղթերէն:

Փարիզի մէջ 1926ի մարտին գումարուած Գ. Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին որոշումներէն:

ԽՈՐՀ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը կ'որոշէ անփոփոխ պահել նախագծուած ուղղութիւնը, որ բանաձեւուած է հետեւեալ կերպով.—

Ա.— Աշխարհագրական, քաղաքական եւ տնտեսական պայմանները արեւելեան ազգերուն մէջ կը դասաւորեն հայ ազգը: Ասկէ անհրաժեշտօրէն կը հետեւի պէտքը արեւելեան քաղաքականութեան մշակումին, որուն առանցքը կը կազմէ Խորհ. Հայաստանի հանրապետութեան ներկայ քաղաքականութիւնը:

Բ.— Արտասահմանի հայութիւնը չի հետապնդեր առանձին քաղաքականութիւն մը եւ չի կատարեր դիւանագիտական դիմումներ անկախաբար Հայաստանի կառավարութեան քաղաքականութենէն եւ դիւանագիտութենէն:

Ժողովս հաստատելով հանդերձ որ հայ ազգի անկախութեան սկզբունքը յարգուած է Խ. Միութեան Սահմանադրութեան 4րդ յօդուածով, որով Միութեան մասը կազմող անդամները, հետեւաբար եւ Հայաստան, կրնան ուզած ատեննին քաշուիլ Միութենէն, կը չեշտէ, սակայն, եւ կը հաւատայ թէ տուեալ պայմաններուն մէջ Հայաստանի անդամակցութիւնը Խ. Միութեան մէջ ամենէն դրական երաշխիքն է իր ինքնուրոյնութեան եւ ապահովութեան, առանց որուն, կը վտանգուի ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնն իսկ, կը յանձնարարէ.

1.— Կուսակցութեան բոլոր անդամներուն աւելի մեծ առանդով եւ անվերապահօրէն աջակցիլ Հայաստանի վերաշինութեան եւ ազգահաւաքման գերազանցօրէն հայրենասիրական ձեռնարկներուն:

2.— Առանց կուսակցութեան սկզբունքներէն ոեւէ զիջում ընելու, գործնականին մէջ մեր հայրենասիրա—

Մ. ՍՎԱՃԼԸ

կան ըմբռնումներում համապատասխան կը գտնենք աջակցել Հայաստանի ներկայ կառավարութեան այն բոլոր ձեռնարկներում, որոնց նպատակն է հայ ժողովուրդի փիզիքական գոյութեան փրկութիւնը եւ ապահովութիւնը, ազգային եւ պետական կեանքի ստեղծումը, ամրապնդումը եւ զարգացումը: Այս պարագան, ի հարկէ, չի կաշկանդեր մեզ, որ մենք գործադրենք նաեւ Հայաստանի կառավարութեան այս կամ այն արարքը քննադատելու իրաւունքը, պայմանով որ այդ քննադատութիւնները Հայաստանի պետական շէնքը չվտանգեն եւ չխանգարեն անոր շինարարական եւ մըշակութային աշխատանքը:

ԹՐՔԱՀԱՅ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը եւ որոշեց խորհրդապահօրէն միայն Շրջան. Վարչութեանց հաղորդել.

Պատգամաւորականը անգամ մը եւս կը յայտարարէ թէ մեր կուսակցութիւնը չի հրաժարիր Թրքահայութեան ոտնակոխ եղած իրաւունքներէն, կը նկատէ որ նախորդ Պատգամաւորականներով ձեւակերպուած Կուսակցութեան Ծրագրին նպատակին երկրորդ կէսը, որուն առաջնութիւն տրուեցաւ այս անգամ, արդէն իր մէջ կը պարունակէր «Հայաստանի զարգացման» բանաձեւով՝ այդ իրաւունքներուն իրականացման հաւատքը, որուն համար Կուսակցութիւնը իր կարելին կ'ընէ Խորհ. Հայաստանի եւ Խորհ. Միութեան համաձայնութեամբ:

Հ. ԲԱՐԵԳՈՐԾ. ԸՆԴՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բարեգործականի մասին Ժողովը կ'ընդունի հետեւեալ բանաձեւը.—

«Ժողովը վերանկատելով իր վերաբերումը դէպի Հ. Բ. Ը. Միութիւնը, կը հաստատէ թէ այդ հաստատութիւնը իր բարեսիրական եւ վերաշինական գործունէութեամբ եւ վաղուան աւելի մեծցած հնարաւորութիւններով՝ մանաւորապէս Հայաստանի մէջ, կը պահէ իր կարեւորութիւնը, կ'որոշէ շարունակել այն բարեացակամ վերաբերումը եւ քաջալերութիւնը, զոր սկիզբէն ի վեր ցոյց տուած է այդ հաստատութեան հանդէպ: Այս առթիւ, սակայն, ցաւով կը պարտաւորուի արձանագրել թէ մէկ երկու շրջաններէ հասած տեղեկութիւնները ցոյց կուտան որ բարեկամական նոյն ոգիով չի փոխադարձուիր մեր վերաբերումը, ընդհակառակն, նոյնիսկ զգալի է, տեսակ մը անբարեացակամ եւ չկամ վերաբերում, ինչ որ կը դժուարացնէ մեր եւ Բարեգործականի գործակցութիւնը եւ օժանդակութիւ-

ՄԿ. ՈՍԿԵԱՆ

ՄԼԵՀ

նը հասարակաց գործունէութեան մէջ: Ուստի կ՚որոշէ ժամանաւոր պատուիրակութիւնով մը Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոն. Վարչութեան պարզել մեր գիրքը եւ աշխատիլ որ վերջ գտնեն թիւրիմացութիւնները եւ երեւոյթները, որոնք կրնան գործակցութիւնը դժուարացնել եւ այդ է վնաս իր մարդասիրական, վերաշինարարական գործին:

Այս առթիւ ժողովս կը յանձնարարէ նորէն Կեդր. Վարչութեան մղում տալ որ Բարեգործականը յառաջիկային աւելի մեծ թափով ուղղէ իր գործունէութիւնը դէպի Հայաստան:»

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Ժողովը լսելէ յետոյ Հ.Օ.Կ.ի Ֆրանսայի Կեդր. Վարչութեան նախագահ Մ. Պապաջանեանի զեկուցումը Հ.Օ.Կ.ի Ֆրանսայի Մասնաճիւղերու կազմութեան եւ գործունէութեան, Հայաստանի համար այս մարմնի կատարելիք գերի մասին՝ կ՚ընդունի հետեւեալ որոշումը.— «Շարունակել կուսակցութեանս աջակցութիւնը

Հ.Օ.Կ.ին, պայմանով որ անիկա մինչ չդառնայ քաղաքական եւ կուսակցական նպատակներու: Կը յանձնարարուի մասնաւորաբար Փարիզի Կեդրոն. Վարչութեան անդամ-ընկերներուն շարունակել իրենց աշխատակցութիւնը Հ.Օ Կ.ին:

ԳԱՂԹ. ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Խնճրճեան եւ Ա. Չօպանեան իբրեւ անդամ Գաղթ. Կեդր. Յանձնախումբին՝ զեկուցումներ տուին յիշեալ մարմնի կազմակերպութեան պարագաներու, անոր ներկայ կազմի, գործունէութեան սահմանի եւ զործելու հնարաւորութեան մասին, շեշտեցին անոր թոյլ ու տկար կողմերը, բայց եւ այնպէս մատնանշեցին անոր անհրաժեշտութիւնը հայ գաղթականներու շահերու պաշտպանութեան համար:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դաշնակցութեան հանդէպ մեր վերաբերումը ճըշդելու համար, ներկայ ժողովը կը գտնէ թէ սա երկու տարուան ընթացքին, աւելի քան ոեւէ ժամանակ, այդ կուսակցութիւնը երեւան եկաւ այն տեսակ գործունէութեամբ ու արարքներով, որ անվիճելիօրէն ցոյց կուտան թէ այդ կուսակցութիւնը անդարմանելի աւեր կը գործէ նոր սերունդին մէջ եւ առհասարակ ամբողջ ժողովուրդին նկարագրին, հոգիին եւ մտքին վրայ, իր պատեհապաշտ, եսապաշտ, իշխանամոլ, արկածախնդիր եւ այլամերժ հոգեբանութեամբ եւ այդ հոգեբանութեան արտադրած իր բռնակալ, անքաղաքակիրթ եւ անբարոյական միջոցներով:

Ժողովը կը գտնէ թէ Դաշնակցութեան դէմ իր անողոք պայքարը պէտք է շարունակուի պաշտպանելու համար մեր ժողովուրդը այն հիմնական ու տեւական վնասներուն դէմ, որ այդ հոգեբանութիւնը եւ գործունէութեան այդ եղանակը անխուսափելիօրէն պիտի յառաջացնեն մեր ժողովուրդի կեանքին մէջ:

Այս առթիւ, համաձայն նախորդ Պատգ. Ժողովին որոշման, կ՚որոշէ նաեւ յարաբերութիւն չպահել այդ կուսակցութեան կամ այդ կուսակցութիւնը ներկայացնող Հ. Հ. Պատուիրակութիւն անունը կրող մարմնոյն հետ եւ ջանալ որ այս վերջնոյն ստորագրելիքը վերջ գտնայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը վերանկատելով նախորդ Պատգ. Ժողովին որոշումը հանդէպ Հայաստանի կառավարութեան, գոհունակութեամբ կ՚արձանագրէ, որ ան շարունակած է պաշտպանել խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը Հայաստանի ժողովուրդին եւ յառաջ տարած է շինարարական գործը, ինչպէս եւ պետական կեանքի ամրապնդումը եւ զարգացումը:

Կուսակցութիւնս, ուրեմն, առանց նաեւ զիջում ընելու իր ընկերային վարդապետութեան սկզբունքներէն, իր հայրենասիրական պարտքը կը համարէ շարունակել աջակցիլ կառավարութեան՝ անոր պաշտպանման եւ շինարարական բոլոր ձեռնարկներուն մէջ:

Կուսակցութիւնը իր քննադատութեան իրաւունքը կը պահէ կառավարութեան այն արարքներուն մասին զորս սխալ եւ վնասակար կը գտնէ:

Ժողովը դժգոհութեամբ արձանագրեց այն թոյլտըւութիւնը, որ Հայաստանի մէջ եղած է տկարացնելու համար հայ եկեղեցւոյ կրօնական եւ բարոյական հեղինակութիւնը, որմէ մանաւանդ կը տուժէ էջմիածնի ազդեցութիւնը արտասահմանի մէջ, ուր գտնուող հայութեան կապը Մայր Աթոռին հետ կարեւոր ազդակ մըն է Հայաստանի վերաշինութեան եւ անոր քաղաքական ուժեղացման համար:

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՆԴԷՊ

Ընդունուեցաւ սա բանաձեւը.—

«Ժողովը կը յայտարարէ թէ անջնջելի կը մնան

Հայութեան ոտնակոխ եղած ազգային իրաւունքները, որոնց պաշտպանութեան համար կարելին կ'ընէ Նոր Հ․ Հայաստանի եւ Նոր Հ․ Միութեան համաձայնութեամբ։

ՌՈՒԲԷՆ ՀԵՐԵԱՆ

Հ․ Բ․ ԸՆԴՀ․ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը․

«Ժողովս նկատի առնելով Հ․ Բ․ Ը․ Միութեան հանդէպ մեր ունենալիք վերաբերումը, կ'որոշէ շարունակել ըստ առաջնոյն բարեկամական դիրք պահել այս մարմնոյն հանդէպ եւ աջակցիլ անոր բոլոր ազգանուէր ձեռնարկներուն։ Միեւնոյն ժամանակ ժողովը կը յանձնարարէ նորընտիր Կեդր․ Վարչութեան որ պահէ մեր մամուլին անկախութիւնը հանդէպ Բարեգործականին, կ'որոշէ նաեւ յուշագրով մը անոր ուշադրութեան

յանձնել հետեւեալ դիտողութիւնը։

Նուպարաշէնի ձեռնարկին ձգձգումը վնասակար կը համարէ թէ՛ գաղութահայութեան եւ թէ Բարեգործականի շահերուն։ Փափաքելի է որ Բարեգործականը աւելի հաշուի առնէ որ իր դէմ գտնուողը հայկական կառավարութիւնն է, որուն հանդէպ ցոյց տրուելիք լաւագոյն վստահութիւնը աւելի արագ եւ լաւագոյն արդիւնքներու կրնայ հասցնել ձգձգումներու մէջ գտնուող բանակցութիւնները։

Որոշուեցաւ այս մասին նամակ մը պատրաստել ժողովին դիւանին կողմէ ,ներկայացնել Բարեգործականի Կեդրոնին եւ անոր պատճէնը Փրանսերէնով նախագահ Պօղոս Նուպարին ղրկել։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀՆՉԱԿԵԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Ընդունուած բանաձեւը․—

Նկատելով որ Հնչակեան կուսակցութեան քաղաքականութիւնը հանդէպ Հայաստանի բարեկամական է եւ գաղութներու մէջ անոնք ալ մեզի համամիտ են մէկէ աւելի խնդիրներու մէջ եւ չեն հետապնդեր արկածախնդրական քաղաքականութիւն, Պատգ. ժողովը կը թելադրէ Կեդր. Վարչութեան, որ հրահանգէ Շրջան. Վարչութեանց, Հնչակեան տեղական մարմիններու հետ գործակցիլ ըստ առաջնոյն, մեր հետապնդած նպատակներուն համար։

ՀԻՒՐԸՆԿԱԼ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայ գաղութները իրենց գտնուած երկիրներուն մէջ ո եւ է քաղաքական նպատակ չեն հետապնդեր, ընդհակառակն տեղական բնակչութեանց եւ կառավարութեանց հետ կը մշակեն հաշտ եւ սիրալիր յարաբերութիւն, ջանալով իրենց գտնուած երկրէն քաղել բարոյական եւ նիւթական կարելի օգուտը հայ ժողովուրդին համար։

1929ի 6 Յուլիսին Փարիզի մէջ գումարուած Դ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին որոշումներէն:

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ԽՈՐՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Ընդունուած բանաձեւը.— Նկատելով որ Հայաստան մաս կը կազմէ Ս. Խ. Հ. Միութեան եւ անոր մէջ կը գտնէ իր ապահովութիւնը, կուսակցութիւնս կը հաստատէ իր համակրական վերաբերումը եւ Հայաստանի կառավարութենէն կսպասէ Ս. Խ. Հ. Միութենէն ստանալ մեծագոյն պաշտպանութիւնը հայ ազգային իրաւունքներուն եւ շահերուն:

ՀՕԿԻ ՄԱՍԻՆ

Վերջին երկու տարիներու ընթացքին ՀՕԿի զանազան մասնաճիւղերուն մէջ նկատելի կը դառնար այս կամ այն չափով կուսակցական ազդեցութիւն ի գործ դնելու ջանքեր: Մեր Պատգ. Ժողովին մէջ թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան եւ բուռն վիճաբանութիւններ ծագեցան: Ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Նկատի ունենալով ՀՕԿի եւ մեր ներկայ յարաբերութիւնները եւ այն մասնաւոր մթնոլորտը, որով ատենէ մ'իվեր շրջապատուած է ՀՕԿը, կը վաւերացնէ այն ընթացքը, զոր Կեդր. Վարչութիւնը ունեցած է ցարդ ՀՕԿի հանդէպ եւ նորընտիր Կեդր. Վարչութեան նախաձեռնութեան եւ շրջահայեցողութեան կը թողու ապագայ յարաբերութիւնները ճշդելու հարցը:

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը ներգաղթի գործը կը նկատէ միշտ մեր հայրենիքի զարգացման համար մեծապէս կարեւոր խնդիր եւ անհրաժեշտ կը համարէ որ կուսակցութիւնս իր բոլոր բարոյական միջոցներով ոյժ տայ Բարեգործականի այդ նպատակին նուիրուած ձեռնարկներուն եւ կարելին ընէ նաեւ մղելու եւ քաջալերելու Հայաստանի կառավարութիւնը, որպէսզի այդ գործին աւելի մեծ

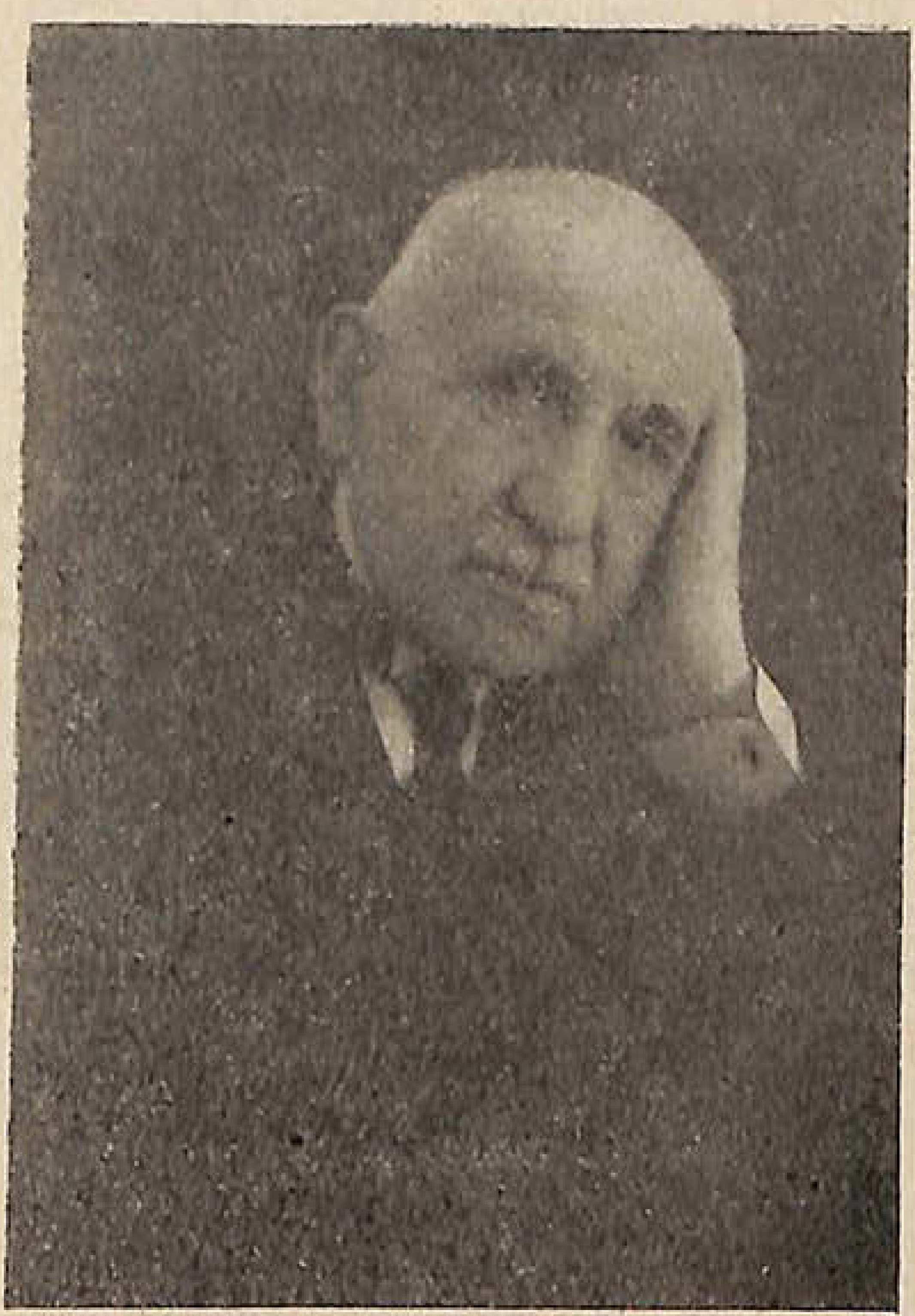

ՄԱՐԿՈՍ ՆԱԹԱՆԵԱՆ

չափով դրապէս օգնելու ջանադիր ըլլայ:

Մեր կուսակցութիւնը ազգահաւաքման տեսակէտէն կենսական նշանակութիւն տալով ներգաղթի գործին եւ նկատի ունենալով այս եւ յառաջիկայ տարիներու ընթացքին Հայաստան գաղթական ընդունելու համար խորհ. կառավարութեան հրաւէրը, իր ջանքը կը նուիրէ ներգաղթի գործը դիւրացնելու իր բարոյական միջոցներով, ներգաղթող տարրերը պատրաստելու եւ զանոնք լուսաբանելու այն աշխատանքներու մասին, որոնք կ'սպասուին իրենցմէ Հայաստանի մէջ:

1931ի Օգոստոսին Փարիզի մէջ գումարուած Դ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին որոշումներէն.

ԽՈՐՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Առանց վերապահութեան միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Նկատելով որ Հայաստան մաս կը կազմէ Ս. Խ. Հ. Միութեան եւ անոր մէջ կը գտնէ իր ապահովութիւնը, կը հաստատէ իր դրական համակրական վերաբերումը եւ Հայաստանի կառավարութենէն կ՚ապասէ Ս. Խ. Հ. Միութենէն ստանալ հնարաւոր մեծագոյն պաշտպանութիւնը հայ ազգային իրաւունքներուն եւ շահերուն:»

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը կը յայտարարէ թէ անջնջելի կը մնան հայութեան ոտնակոխ եղած իրաւունքները, որոնց պաշտպանութեան համար կարելին կ՚ընէ:

ՏՕՔԹ. Գ. ՆԱԶԱՐԵԹԵԱՆ

Հ. Բ. Ը. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

«Ժողովը Բարեգործականի ազգապահպանման նըկարագիր ունեցող նպատակին եւ ցարդ անոր իրագործումը եղող գործերուն նկատմամբ իր սկիզբէն ի վեր բռնած դիրքը պահելով հանդերձ, այժմեան կացութեան մէջ Հայաստանի եւ գաղութահայութեան էական պէտքերուն համար կատարուած անբաւականութիւններուն եւ թուլութեան, ինչպէս նաեւ գործունէութեան եղանակի պակասներուն ու սխալներուն մասին իր մամուլով եւ բեմով աւելի քան երբէք յստակ եւ կորովի կը շարունակէ բարեացակամ եւ անաչառ քննադատութիւնը»:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի կողմէ նոր դիմում մը մեր Կեդրոնին՝ Համագաղութայինի շուրջ՝ նորէն Պատգ. Ժողովի օրակարգին մէջ մտցուցած էր այս կուսակցութեան անունը:

Ժողովը ձայներու մեծամասնութեամբ ընդունեց հետեւեալ պատասխան-բանաձեւը.

«Պատգ. Ժողովը իրաւունք կուտայ յաջորդ Կեդր. Վարչութեան խօսակցութեան մտնելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյին հետ՝ անոր կողմէ իրեն ուղղուած նամակին հետեւանքով, որպէսզի ապահովելէ ետք այդ կուսակցութեան յարումը Հայաստանի պետութեան ճանաչումին ու Հայաստանի վերաշինութեան եւ ներգաղթի հանդէպ դրական քաղաքականութեան մը եւ ձեռք բերելէ ետք այդ կուսակցութեան հաստատ յանձնառութիւնը անջատ, արկածախնդրական եւ վտանգաւոր քաղաքականութիւն չվարելու մասին՝ ստեղծուի երկու կուսակցութիւններու համաձայնութիւնը՝ նպատակ ունենալով գաղութներու ազգապահպանման, մշակութային շարժումներուն տրուելիք ոյժն ու օժանդակութիւ-

նը եւ այդ պետութիւններուն ներքին անդորրութիւնն եւ
քաղաքացիական ապահովութիւնը :

Այն պարագային, որ Կեդր. Վարչութիւնը համո-
զուած կը գտնուի ձեռք բերուած արդիւնքներու մասին,
բարեացակամութեամբ նկատի կ՚առնէ Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան Բիւրոյի Համագաղութային կազմակերպու-
թեան առաջարկը, պայմանով որ ատոր գործնականաց-
ման հաւանութիւնը ստանայ մեր Շրջան. Վարչու-
թիւններու 2/3ի ձայնով» :

Հ. Օ. Կ. Ի ՄԱՍԻՆ

Նկատելով որ ՀՕԿը դադրած է հայրենաշէն նպա-
տակին համար արտադրող գործօն մ՚ըլլալէ,

Նկատելով նոյնպէս որ անոր մէջ քաղաքականու-
թիւնով զբաղուող հոսանք մը կայ, մեր մասնակցու-
թիւնը կը դառնայ ապարդիւն եւ անկարելի :

Այս հեռացումը ու խզումը ուշացնել, սպասելով
ներգաղթի ելքին :

ԳԱՂԹ. ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովը լսելէ յետոյ այս մարմնոյն անդամակցող
ընկերներու զեկոյցները անոր կազմութեան պարագա-
ներու, ներկայ կազմի, գործունէութեան սահմանի եւ
գործելու հնարաւորութեան մասին, ընդունեց հետե-
ւեալ որոշումը.— «էթա սիվիլ, ինչպէս նաեւ Հայաս-
տանի կառավարութեան կողմէ հետապնդել կարելի չե-
ղող խնդիրներուն համար անհրաժեշտ նկատելով Գաղթ.
Կեդր. Յանձնախումբի գոյութիւնը, Ժողովը կը թելա-
դրէ Կեդր. Վարչութեան՝ մօտէն հսկելու, որպէսզի ա-
նիկա համաձայն կուսակցութեանս որոշումներուն՝ քա-
ղաքականութեամբ չզբաղի, ջանալով միանգամայն
մշտական յարաբերութեան մէջ մնալ Հայաստանի կա-
ռավարութեան հետ :

ԼԵՒՈՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ԱՊՐԱԾ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒՆ ՀԱՆԴԷՊ

Այն երկիրներուն մէջ, ուր հայ գաղութներ հաստատուած են, կուսակցութիւնը կ'ունենայ օրինապահ դիրք հանդէպ կառավարութեանց, չի խառնուիր անոնց ներքին գործերուն եւ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէ տեղական ժողովուրդին հետ:

Տամ քանի մը հատուածներ ալ վերջին՝ 1937ի Սեպտեմբերին Գահիրէի մէջ գումարուած Է. Ընդհ. Պատգ. Ժողովին որոշումներէն եւ վերջացնեմ:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի վերջին տարուան դէպքերը կարգ մը շրջանակներու եւ անհատ ընկերներու մօտ մտքերու

չփոթութիւն առաջացուցած եւ տեղ տեղ մեր նախորդ Պատգ. Ժողովի գծած ուղղութենէն շեղումներ առաջացուցած ըլլալով, Ժողովս ուշադրութեամբ քննեց այս

ՎԱՀՐԱՄ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

մասին ստացած նամակները ու գանգատագրերը թէ՝ Շրջան. Վարչութիւններէ եւ թէ անհատ ընկերներէ եւ յետ թեր ու դէմ վիճաբանութեան, միաձայնութեամբ որդեգրեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան Է. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած վերջին իրադարձութեանց լոյսին տակ վերագնահատութեան ենթարկելով իր դիրքը Խորհ. Հայաստանի հանդէպ, նկատի ունենալով նաեւ նախորդ Ընդհ. Պատգ. Ժողովներու ընդգրկած հիմնական գիծը այս հարցին շուրջ, ինչպէս նաեւ նկատի ունենալով բոլոր պատգամաւորներուն ալ տեսակէտները, յետ խորհրդակցութեան, միաձայնութեամբ կ՚որոշէ՝

ա) Հաւատարիմ մնալ նախորդ Ը. Գ. Ժողովներու ուղղութեան, որ է լօյեալ վերաբերում Խորհ. Հայաստանի հանդէպ:

բ) Անխախտ պահել մեր դրական վերաբերումը Հայաստանի կառավարութեան հանդէպ՝ ներգաղթի, վերաշինական, ժողովուրդին բարգաւաճման եւ պետութեան զօրացման ու զարգացման իր ձեռնարկներուն մէջ:

գ) Պահել նաեւ նկատողութիւններ, թելադրութիւններ, ի հարկին քննադատութիւններ ներկայացնելու մեր ազատութիւնը, պայմանաւ որ անոնք ըլլան կապէս բարեկամական ոգիով եւ ձեւով:

դ) Խորհ. Հայաստան մաս կը կազմէ Խորհ. Միութեան եւ այդ կապը կ'ապահովէ ոչ միայն իր գոյութիւնը իբրեւ պետութիւն, այլ նաեւ իր արտաքին պաշտպանութիւնը եւ իր սահմաններուն մէջ ապրող հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը եւ տնտեսական ու մշակութային զարգացումը: Այս ըմբռնումով է որ Ռ. Ա. կուսակցութիւնը ճշդած է իր դրական վերաբերումը Խորհ. Միութեան հանդէպ:

ԹՐՔԱՀԱՅ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ընդհ. Պատգ. Ժողովս Թրքահայերուն իրաւունքներուն եւ շահերուն հետապնդումը կը պահէ նախորդ Զ. Ը. Գ. Ժողովի գծած ճամբուն մէջ, կապուած հայ պետական քաղաքականութեան:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ժողովս նկատելով որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը կը շարունակէ իր հակահայաստանեան արկածախնդրական ուղղութիւնը եւ գաղութներու մէջ մեր կուսակցութեան հանդէպ անուղիղ եւ անպարկեշտ միջոցներով պայքարը, կը գտնէ թէ այդ ղեկավարութեան հետ գործակցութիւն մը հնարաւոր չէ:

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժողովս նկատելով որ Բարեգործականը որդեգրած է հայրենաշինութեան եւ ազգապահպանումի նպատակները, որոնք կուսակցութեանս նպատակներուն մաս կը կազմեն, կ'որոշէ պահպանել կուսակցութեանս համակրական վերաբերումը անոր հանդէպ:

Հ. Օ. Կ.Ի ՄԱՍԻՆ

Ժողովս նկատելով որ ՀՕԿը չեղած է ներկայիս այլեւս զուտ Հայաստանի օգնութեան ծառայող մարմին ըլլալու հանգամանքէն, ինչ որ իր գոյութեան պատճառն էր եւ կը ձգտի դառնալու քաղաքական գործօն, կ'որոշէ ցորքան ՀՕԿը չարունակէ իր այդ նոր ուղղութիւնը, առկախել իրր այդ անոր հետ մեր կուսակցութեան մարմիններուն եւ անհատ ընկերներուն գործակցութիւնը, զայն ներկայիս նկատելով վնասակար թէ գաղութահայ իրականութեան եւ թէ գաղութներու մէջ Հայաստանի ի նպաստ գործունէութեան:

●

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Թուրքերը ԺԵ. դարուն տիրանալով Արեւելեան Եւրոպային եւ Միջին ու Մերձաւոր Արեւելքին, կազմեցին լայնածաւալ կայսրութիւն մը՝ Պալքաններէն մինչեւ Սուէզ, Սեւ Ծովէն մինչեւ Միջերկրական:

Այս տարածութեան վրայ ապրող բազմացեղ, բազմալեզու եւ բազմակրօն ժողովուրդները ենթարկելով իրենց տիրապետութեան՝ Թուրք ղեկավար տարրերը անձնատուր եղան մակաբուծութեան եւ կ'ապրէին հըպատակ ժողովուրդներու աշխատանքով:

Դարեր տեւեց Թուրքերու այս տիրապետութիւնը. հպատակ ժողովուրդները հարկադրուած էին համակերպելու ստրկական այդ կեանքին:

Բայց ԺԸ. դարուն վերջերը, երբ եւրոպական պե-

ութիւններու տնտեսական հողի վրայ մշակուած յարաբերութիւնները արդէն բաւական խորունկցած էին Թուրքիոյ հետ, պալքանեան ժողովուրդները յաջորդաբար ոտքի ելան եւ թօթափեցին թրքական լուծը: Անոնք օգտուելով իրենց բնակավայրերուն աշխարհագրական դիրքէն, եւրոպական այս ու այն ժողովուրդներուն հետ ունեցած ցեղային, կրօնական կապակցութիւններէն, ինչպէս նաեւ Եւրոպայի առջեւ իրենց երկիրներուն ցուցադրած տնտեսական հեռապատկերներէն, ապստամբեցան եւ այդ պետութիւններէն մէկին կամ միւսին աջակցութեամբ ազատեցան:

Պայմանները տարբեր էին ասիական ցամաքամասին վրայ ապրող ժողովուրդներուն — արաբներուն, հայերուն, քիւրտերուն, յոյներուն եւ միւս հպատակ ժողովուրդներուն համար: Անոնք պալքանեան ժողովուրդներու ունեցած վերոյիշեալ առաւելութիւններէն զուրկ էին:

Հակառակ այդ իրողութեան՝ մենք ալ ուզեցինք մեր ազատութեան տիրանալ եւ մենք ալ բռնեցինք «ապստամբութեան» ճամբան:

Ըսուեցաւ թէ առաջին անգամ ազգային ազատագրութեան դրօշը 1862ին Զէյթունի մէջ բարձրացած է Միք. Նալբանդեանի նախաձեռնութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած գաղտնի ընկերութեան մը կողմէ:

Ինքն իր մէջ կղզիացած այդ շարժումը Թուրքերը մարեցուցին: Անցան տասնեակ տարիներ հանդարտութեան մէջ: 1877–78ի ռուս-թրքական պատերազմին տըւած առիթով՝ մենք ալ մեր «թղթէ շերեփով» Պերլինի 61րդ յօդուածին տիրացանք, որուն ամենատարրական խոստումները, սակայն, անգործադրելի մնացին:

Եւ ահա անցեալ դարու 80ական թուականի վերջերուն իրարու ետեւէ երեւան ելան Արմենական, Ս. Դ. Հնչակեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցական յեղափոխական կուսակցութիւնները՝ տաճկահայ ժողովուրդը թրքա-

կան լուծէն ազատելու նպատակով:

Արմենականութիւնը Երկրին մէջ բունաւորուեցաւ, միւս երկուքը՝ Ժընէվի մէջ: Արմենականները ինքնապաշտպանութեան անունով ճամբայ ելան, Հնչակեանները՝ կանգնեցան ընդհանուր ապստամբութեան ճամբուն վրայ, իսկ Դաշնակցականները՝ ապստամբութեան մասնակի ցոյցերուն վրայ յենուեցան:

Իմ յիշողութիւններովս ես ցանկացայ մօտաւոր գաղափար մը տալ ձեզ արմէնականութեան կազմակերպուելուն, գործունէութեան եւ գործելակերպին մասին:

Ինչպէս տեսանք, Երկրին ծոցէն ծնունդ առած այս կազմակերպութիւնը ո՛չ ընդհանուր ապստամբութեան դիմելու առաջադրանքն ունեցաւ եւ ոչ ալ մասնակի ապստամբութեան: Ան դեռ նոր կազմակերպուած էր Վանի մէջ եւ իր գաղափարաբանութիւնը տարածելու համար ձեռնարկած էր առաքեալներ ուղարկելու Բաղէշ, Մուշ, Տրապիզոն, Իզմիր, Թիֆլիս, Կ. Պոլիս եւն., երբ իրեն դէմ ելան զոյգ կուսակցութիւնները իրենց հրապուրիչ կարգախօսներով: Առաջին օրերէն արմենական կազմակերպութիւնը ստիպուած էր նաեւ ընդդիմանալ կովկասահայ այդ կազմակերպութիւններու «ապստամբասիրական» մեծ եռանդին, որ ակնբախօրէն ծանրագոյն աղէտներու պիտի առաջնորդէր մեր ժողովուրդը:

Հնչակեանները յանուն ընդհանուր ապստամբութեան՝ իսկոյն դիմեցին Կ. Պոլսոյ, Սասունի եւ Զէյթունի մասնակի ցոյցերուն, ջարդել տուին հայ ժողովուրդը, իրենք ալ պառակտեցան եւ ասպարէզը տուին Դաշնակցականներուն: Ասոնք ալ իրենց կարգին նոյն գործելակերպով, առանց ժողովուրդը զինելու, իրենց մասնակի ցոյցերով (Կ. Պոլիս, Սասուն) լրացուցին Հնչակեաններու պակաս թողուցածը, այսինքն պատրուակ եւ հնարաւորութիւն տուին բարբարոսներուն, որ գործադրեն Հայերը բնաջնջելու եւ իրենց դարաւոր

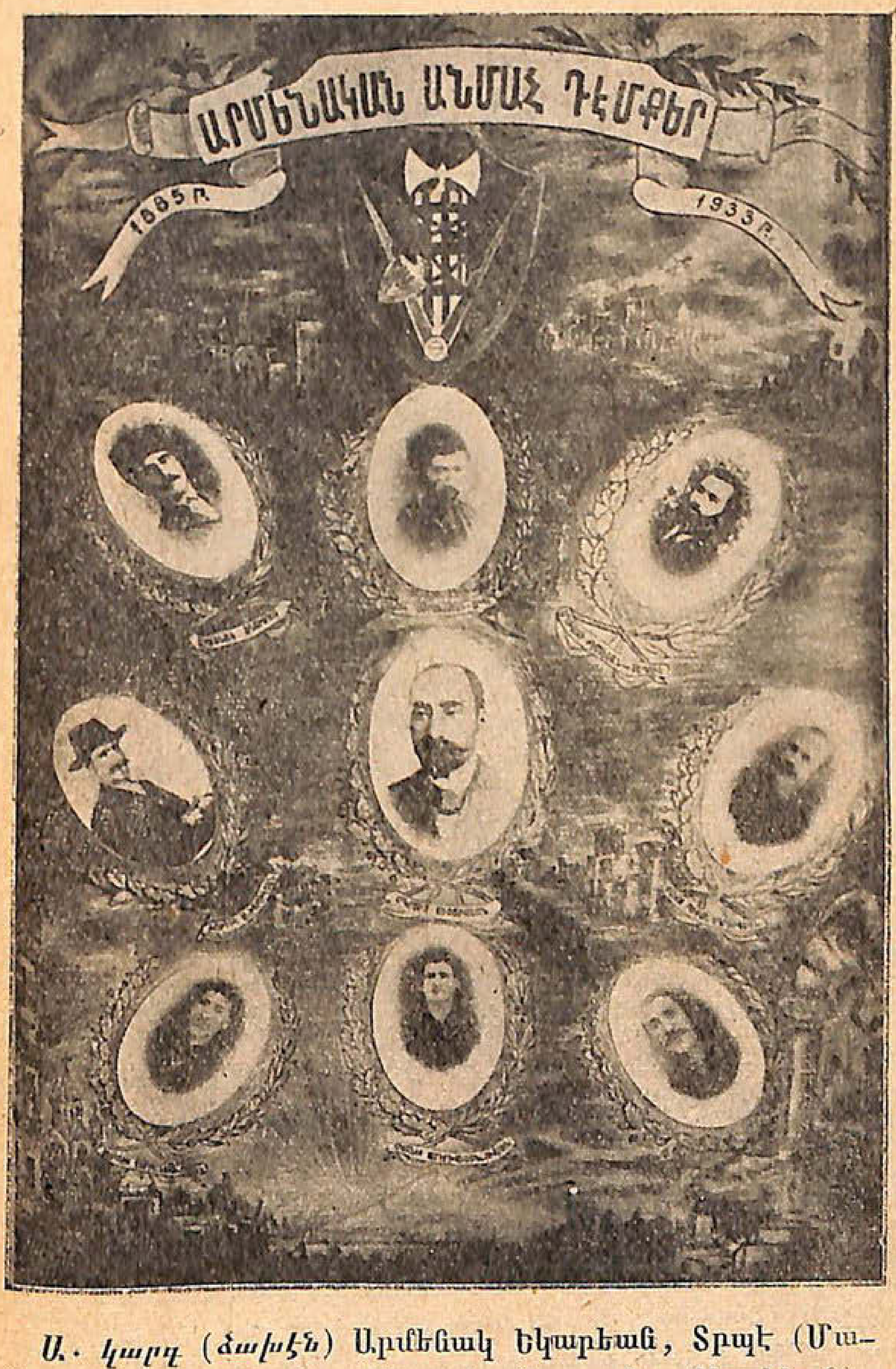

Ա. կարգ (ձախէն) Արմենակ Եկարեան, Տրպէ (Մանուկ Աբրահամեան), Սեպուհ (Երուանդ Քէօսէեան). Բ. կարգ՝ Խուդիկ Խուդիկեան, Մկրտիչ Աւետիսեան (Թէրլէմէզեան), Ուսթայ Փանոս. Գ. կարգ՝ Շահէ (Սարգիս Զօրթանեան), Օհանէս Ամիրխանեան, Արիստակէս Ալխիկեան:

հայրենիքէն արմատախիլ ընելու ծրագիրը:

Արմենականներու ըմբռնումով պէտք էր հայ ժողովուրդը ապստամբութեան դիմէր իր ազատութեան իրաւունքին տիրանալու համար, բայց անոնց քով «ապստամբութիւն»ը տարբեր իմաստ ունէր: Հնչակեաններու եւ դաշնակցականներու համար Գում Գափուի կամ Պանք Օթօմանի ցոյցերը ապստամբութիւն էին, որոնց կարելի էր դիմել, առանց երկար բարակ մտածելու, կը բաւէր ունենալ ձեռքի տակ քանի մը յանդուգն երիտասարդներ եւ նոյնքան ալ ատրճանակներ: Իսկ արմենականներու ըմբռնումով ժողովուրդին մէջ պէտք էր «ինքնապաշտպանութեան» ուժը զօրացնել, զէնք եւ դրամ հայթայթել, զինուորական շարժուն խումբեր կազմակերպել եւ յետոյ ապստամբութեան դիմել, «երբ պայմանները թոյլատու համարեն այդպիսի շարժում մը, մանաւանդ, բռնած է կուսակցութեան Ծրագրին մէջ, երբ արտաքին հանգամանքները — օտար պետութիւններու եւ շրջակայ ցեղերու տրամադրութիւնները — մեզի նպաստաւոր համարուին»:

Արմենականները որքան խորացուցին իրենց գործունէութիւնը, այնքան շատ համոզուեցան որ հայ ժողովուրդը ապստամբելու հնարաւորութիւն ունենալէ դեռ շատ հեռու է: Անկարելի եղաւ շրջապատող ցեղերու բարեկամութիւնը շահիլ: «Օտար պետութիւններ» ըսելով, անոնք նկատի ունէին դրացի Ռուսիան, որուն ոչ թէ միայն աջակցութիւնը չունեցանք, այլ թշնամութիւնը վայելեցինք, շնորհիւ կովկասահայ զոյգ կուսակցութիւններուն, որոնք միաժամանակ պատերազմ յայտարարեցին թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ դէմ:

Եթէ հնչակեանները եւ մանաւանդ դաշնակցականները չմղէին Համիտը եւ իր յաջորդները Հայերը բնաջնջելու, ի՞նչ պիտի կրնային ընել արմենականները:
— Չենք գիտեր: Կրնանք ըսել թէ շատ բան կրնային ընել եւ կամ ոչինչ պիտի կրնային ընել: Ինչ որ ալ

Յ · ԿԱՔԱՒԵԱՆ
Արմենական վարիչ ուժերէն

ըսենք՝ ենթադրութիւն պիտի ըլլայ։ Բայց ինչ որ իբրեւ իրողութիւն կարելի է ներկայացնել, այն է որ Արմենականութիւնը եղաւ այն կազմակերպութիւնը որ պայքարեցաւ մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան «ապստամբական» ցուցամոլութեան դէմ, անոր փոխարէն ժողովուրդը առաջնորդեց դէպի ինքնավստահութիւն եւ ինքնապաշտպանութիւն եւ փրկեց այն շրջանի հայութիւնը, ուր ինքը գործելու հնարաւորութիւն ունէր։ Դուք տեսաք թէ 1895–96ի ջարդերու շրջանին, միայն Վանն էր որ ընդդիմացաւ ջարդարարներուն՝ արմենականներուն ղեկավարութեամբ, ինչպէս

նաեւ առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանին, երբ ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը բնաջնջման կ'ենթարկուէր, Վանն էր որ ընդդիմացաւ և փրկեց 150.000 Հայեր՝ արմենական դաստիարակութեան շնորհիւ եւ արմենական ռազմիկի մը ղեկավարութեան տակ:

Արմենականներու ըրածը ինքնապաշտպանութիւն եղաւ, իսկ դաշնակցականներուն եւ հնչակեաններուն ըրածները միայն «ցոյց»եր եղան, որոնք միշտ վերջացան ջարդերով եւ այն վարձատրութիւններով որ Թուրք կառավարութիւնը այդ ջարդերուն առիթներով կ'ընէր այս կամ այն պետութեան, որմէ աջակցութիւն կ'ակընկալէինք մեր ժընեվեան թանձրամտութեամբ.

Մեր 25ամեայ յեղափոխութեան շրջանին մենք երբ եւ իցէ ապստամբելու հնարաւորութիւն չունեցանք եւ չէինք կրնար ունենալ: Հայկական ապստամբութիւններ կազմակերպելուն գլխաւոր արգելքներն էին Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը եւ ազգագրական պայմանները: Թուրքերը եւ Քիւրտերը որ միշտ իրարու միացան մեր ազատագրական շարժումը խեղդելու համար, մեր դէմ մեծամասնութիւն կը կազմէին Հայաստանի մէջ, մենք կ'ապրէինք ցան ու ցրիւ, մանր կղզեակներու բաժնուած: Քաղաքներու մէջ Թուրքերու, իսկ գիւղերու մէջ Քիւրտերու հետ միասին կ'ապրէինք, անոնցմով շրջապատուած էինք:

Յետոյ՝ ապստամբութիւնը զէնքով պիտի ըլլար: Զինարան չունէինք Հայաստանի մէջ, դրամ ալ չկար: Եթէ նոյն իսկ մեր ցանկացած չափով դրամ տրամադրուէր մեր յեղափոխական կազմակերպութիւններուն եւ անոնք ալ այդ գումարները զէնքի վերածելու կարելիութիւն ունենային արտասահմանի մէջ, հնարաւորութիւն պիտի չունենային Հայաստան փոխադրելու: Դրացի երկիրները՝ Պարսկաստան եւ մանաւանդ Ռուսիա խստօրէն կը հսկէին որ իրենց սահմաններէն Հայերը զէնք չփոխադրեն:

Վանէն դէպի սահմանակից Սալմաստ (Պարսկա-

ՇԱՏԱԽՑԻ ՄՈՒՐԱՏ
Մ․ Աւետիսեանի խումբէն ազատուած ռազմիկներէն, որ այս տարի մեռաւ Պոսթընի մէջ:

տան) իմ ճամբորդութեանս շատ հակիրճ նկարագրութիւնը տալով՝ ես նպատակ ունեցած եմ մօտաւոր գաղափար մը տալ ձեզ թէ ինչ ահարկու պայմաններու մէջ այդ ճամբաներով մեր զինակիր խումբերը Պարսկաստանէն զէնք կը փոխադրէին դէպի Վան: Ամբողջ այդ ճամբան Քիւրտերու մէջէն կ՚անցնէր եւ կը պահանջէր առնուազն շաբաթ մը ժամանակ: Զինատար խումբը՝ բեռնաւորուած՝ քալելով պիտի անցնէր լեռնային անցքերէ, յաճախ 24 ժամուան ընթացքին հազիւ 2 – 3 ժամ հանգստանալով: Եւ շատ ու շատ անգամ կը պատահէր որ խումբը 2 – 3 օրուան ճամբայ անցնելէ յետոյ կը հանդիպէր Քիւրտերու կամ Թուրք ժանտարմներու, կռուի կը բռնուէր եւ զոհեր ու զէնքեր կը թողուր թշնամիին քով:

Երկրին մէջ ապրող եւ գործող ամենականները միայն կրնային չափել այդ դաժան իրողութիւնները եւ ո՛չ թէ Բրնէվլի հրաշունչ... քարոզիչները:

Անշուշտ Հնչակեանները կամ դաշնակցականները գիտակցաբար չէր որ Թրքահայ ժողովուրդը դէպի սպանդանոց առաջնորդեցին:

Ուրեմն ինչո՞ւ, ի՞նչպէս, ի՞նչ մտածումներէ առաջնորդուելով անոնք այդքան ծանր, անդարմանելի սխալներ գործեցին:

Այս հարցումներուն պատասխանելու համար բաւական է որ քիչ մը ծանօթանանք այդ կազմակերպութիւններու հիմնադիրներուն եւ ուղեցոյցներուն մտայնութեան, անոնց գաղափարաբանութեան եւ որդեգրած գործելակերպին:

Անցեալ դարու կէսերուն Ռուսիոյ մէջ ծնունդ առած էր յեղափոխական շարժում մը, որուն ռահվիրաները — «նարօդնիկ»ները, «ժողովրդական»ները — կ՚ուզէին ռուս ժողովուրդը — գիւղացիութիւնը — ապստամբութեամբ ազատել ցարական միապետութեան լուծէն: Այս շարժման առաջնորդներն էին Չերնիշեւսկին, Լավրով եւն., մանաւանդ Բակունին, որուն տրուեցաւ նաեւ «բունտար» — «ապստամբարար» ածականը:

Կարճ ժամանակի մ՚ընթացքին ստեղծուեցան նարօդնիկներու մէջ աջակողմեան, ձախակողմեան հոսանքներ, որոնք յետոյ ծնունդ տուին ռուս սոցիալիստ կուսակցութիւններուն:

Ժընէվ ապաստանած այս ռուս քաղաքական հալածականներուն շունչին տակ ոգեւորուեցան քանի մը ռուսահայ «բունտար»ներ, — «ապստամբարար»ները, որոնք իրենց Ժընէվեան պատգամներով, իրենց պաշտօնաթերթ «Հնչակ»ին միջոցով, հայ ժողովուրդը պիտի ծանօթացնէին ընկերվարական վարդապետութեան խոստացած բարիքին եւ միաժամանակ պիտի ազատէին ռուս, պարսիկ եւ մանաւանդ աւելի հեռու գտնուող Թրքահայ ժողովուրդը միապետական բռնակալական լուծերէն:

Ահա քանի մը նմոյշներ Նազարբէգներու գոհար մտքերէն.

«Մարդկային զարգացման կատաղի թշնամուն պէտք է մի կողմը հրել, նրանից անկախ դառնալով:

Որքան դժուար լինեն այդ պատերազմի պայմանները, այդու հանդերձ պէտք է նրանց յաղթահարել:

Որքան էլ սուղ նստէ այդ պատերազմը, այդու հանդերձ նրան պէտք է մղել արգելքի դէմ եւ յաղթանակը տանել: («Հնչակ», *Բ տարի. Թ.* 4):

1890*ի յունիսին Էրզրումի մէջ կազմուած «Պաշտպան Հայրենեաց» գաղտնի ընկերութիւնը կը մատնուի, անոր անդամները Թուրք ոստիկանութեան կողմէ հետապնդումի կ'ենթարկուին, ընդհարում տեղի կ'ունենայ: Երկու կողմէ քանի մը հոգի կը սպաննուին եւ կը վիրաւորուին, շատ մը Հայեր կը ձերբակալուին:*

Այստեղ փակագծի մէջ ըսենք որ այս միջադէպը բաւական եղաւ որ յաջորդ քառորդդարեան շրջանին Էրզրում քաղաքի Հայերը հեռու մնան ո եւ է նմանօրինակ «անխոհեմ արարքներէ»:

Բայց դուք լսեցէք «Հնչակ»ը, որ իր նոյն տարուան թիւ 3ին մէջ կը գրէ.

«Մեծ, արիւնահեղ յուզումներ Էրզրումում. յուզումներ Ալաշկերտում, յուզումներ Զարշանկայում ու Երզնկայում, ընդհարումներ Խոտորջուրում, ընդհարումներ Վանում...:

Մենք չենք կարող չասել որ այդ երեւոյթը ինքնըստինքեան ուրախալի է, որովհետեւ նա ապացուցում է որ հայ ժողովուրդը զարթնում է... ուրախալի է, որովհետեւ այդ «զարթնելը», այդ անհատականութիւնը այդ բոլորը նրանց կը փրկեն իր այժմեան թշուառ վիճակից»:

Ես առիթ ունեցած եմ խօսելու Պատրիարքարանի (Գում Գափուի) ցոյցին մասին (1892 *յուլիս* 15), *որուն հերոսն էր Յարութիւն Ճանկիւլեան: Պարզած եմ «ընդհանուր ապստամբութեան» դրօշին տակ տեղի ունեցող «ցոյց»ին տուած արդիւնքը:*

Այժմ լսեցէք «Հնչակ»ը.

«Այսօր մեր խօսքի նիւթը կը լինի այն ազդեցութեան մասին, որ ունեցաւ 15 յուլիսը եւ ընդհանրապէս հայ ժողովուրդի խլրտումները Թուրքիայի վրայ եւ այն նշանակութեան մասին, որ ունի 15 յուլիսը Թուրքիայի վերաբերմամբ:

Որեւէ թիւրքահպատակ ազգի ամէն մէկ շարժումը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի մահացու վէրք Թուրքիայի բազմաւեր մարմնի վրայ, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Թիւրքիայի հոգեւարքի մահուան հեչիւնը...:

Ահա այս նսեմ տեսարանը, իր այս սեւ ապագան նկարուեցաւ Թիւրքիայի առջեւ, երբ 15 յուլիսին յանդուգն կերպով ձայնեց հայ ապստամբ ատրճանակը, նոյն իսկ սուլթանական քաղաքում...: Յանկարծ եւրոպան վեր թռաւ եւ աչքը գցեց դէպի Արեւելք, այստեղ պատրաստւում էր ազատ անկախութիւնը դարերով ստրուկ մնացած մէկ ազգի...:

Ահա թէ ինչ տուեց Տանկաստանին յուլիս 15ը:»

Այս զառանցանքներէն յետոյ լսեցէք նոյն թերթին 1895ի յունիսի «Ապստամբութիւն» վերնագրին տակ գըրուած խմբագրականը.

— Դա մի հմայիչ խօսք է՝ ապստամբութիւն խօսքը ճնշիչ լուծի տակ հեծող մի ժողովուրդի համար: ... Հէնց այդ խօսքի մի դիւթական ձայնից միանգամայն կենդանանում է ստրկի սիրտը... ջերմութիւն է տալիս նրա արիւնին...: Եւ ամէն անգամ, երբ ապստամբութեան խօսքն է ասւում, ստրկի աչքին բացւում են նոր-բանոր հորիզոններ բոլորովին տարբեր ներկայից:

Այսպէս է հայ ժողովրդի տրամադրութիւնն այսօր, դիւթական խօսքն ելեկտրական հոսանքի նման անցել է նրա սրտով եւ լարել նրան:

Խօսած եմ 1894ի Սասունի ողբերգական «ապստամբութեան» մասին:

«Հնչակ»ը այդ առիթով իր փութացուցած Թու-

ցիկին մէջ «Ապստամբութիւն Հայաստանում» վերնագրին տակ՝ կը գրէ.—

Յատուկ թղթատարով մի մեծ եւ ծանր լուր հասաւ մեզ վերջին վայրկեանին — Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ մայիսի առաջին օրերին Սասնոյ գաւառը եւ Մշոյ դաշտի մի քանի գիւղերը ապստամբել են կառավարութեան դէմ: Մի քանի անգամ Մուշից եւ Բաղէշից զօրքեր են ուղարկել ապստամբների վրայ, բայց ջարդուել են: Կառավարութիւնը չունենալով բաւականաչափ ուժ, գլուխը կորցրած դիմում է ուրիշ կեդրոններին՝ օգնութիւն խնդրելով: Ապստամբական շարժումն աւելի եւ աւելի ծաւալ է ստանում շարունակ:

կեցցէ՛ ապստամբութիւնը:

կեցցէ՛ Սասուն»:

Գիտէք թէ այդ «ապստամբութիւնը» վերջացաւ 10,000 Հայերու ջարդով:

Գիտէք նոյնպէս թէ Սասունի այդ ջարդէն յետոյ Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա բարենորոգումներու ծրագիր մը կազմեցին, որ յայտնի է «Մայիսեան ռէֆորմներ» անունով:

«Հնչակ»ի ուրախութեան չափ չկայ. դեռ այս ռէֆորմներու ծրագրի պատրաստութենէն առաջ կը գրէր ան.—

«... Այսօր մինիստրների կողմից անգամ մատնանշուած եւ հաստատուն իրողութիւն է որ հայկ. խնդիրը իր ներկայ եռանդուն վիճակում, որը բերել նրան դրել է իր լուծման նախընթաց օրը, պարտական է հայ յեղափոխականներին... անցեալ ամիսներում արդէն Սասունի դէպքէն անմիջապէս վերջ մենք գրեցինք, մենք կը շարունակենք, եւ աւելի մեծ եռանդով, մեր յեղափոխական գործունէութիւնը: Մենք կը նայենք թէ ի՞նչ է անում Եւրոպան իր քննութիւններով եւ դիպլոմատիայով եւ պէտք եղած դէպքում յեղափոխական

շարժումներով մենք կը ծանրանանք նրա վրայ, այդպիսով հարկադրելով նրան լուծում տալ մեր խնդրին:»

Բարենորոգումներու ծրագիրը պատրաստուեցաւ, բայց ամիսներ կ'անցնէին, անգործադրելի կը մնար, որովհետեւ Թուրքիան յաջողած էր սիրաշահիլ Ռուսիան եւ Ֆրանսան եւ Անգլիոյ դէմ հանել: (Գերմանիա, Աւստրօ-Հունգարիան եւ Իտալիան արդէն չէին մասնակցած այդ ծրագրի պատրաստութեան):

Հնչակեաններու համբերութիւնը հատաւ, ուզեցին Կ. Պոլսի մէջ «խաղաղ ցոյց»ով մը ահաբեկել ե՛ւ Համիտը ե՛ւ եւրոպական դեսպանները: Այս «խաղաղ ցոյց»ին ատեն սոփթաները սպաննեցին 2000 Հայեր դեսպաններուն աչքին առջեւ:

«Հնչակ»ը որոտաց նորէն.—

«Կ. Պոլսում սեպտ. 18–20ին տեղի ունեցաւ մի մեծ դէպք, հնչակեան ցոյցը, որ ընդունեց այնպիսի ծաւալ ու սպառնական կերպարանք, հայկ. հարցին տուեց մի մեծ եւ անմոռանալի ծառայութիւն:»

Յետոյ թերթը խոստովանելէ վերջ որ եւրոպական պետութիւններու եւ Համիտի համար այդ բարենորոգումներուն ծրագիրը «թուղթի կտոր» է, կը գրէ.

«Հնչակեան կուսակցութիւնը մի մեծ ցոյցով այս անգամ նախազգուշացրեց այդ կորուստը եւ վառեց փրկութեան այդ կանթեղը: Այսօր ամբողջ Եւրոպան, կառավարութիւններ, դիպլոմատիա, մամուլ, հասարակութիւն, հայ յեղափոխականի կարմիր տեսիլից, մի չտեսնուած իրարանցման մէջ են ընկել հայկ. խնդրի առիթով: Ցոյցը, յեղափոխութեան այդ ձայնը կտրեց պետութիւնների հաշւի թելը, պատռեց նրանց դիմակները..., եւ ստիպեց նորից եւ այլեւս լուրջ կերպով դիմել հայկական խնդրի լուծման...:

Մենք տարինք մի մեծ յաղթութիւն եւ կը ձգտինք մեր ամբողջ եռանդով հասնել վերջնական յաղթանա-

կին։ ․․․

Կեցցէ յաղթութիւն։»

Արդարեւ յաղթանակ էր այդ «ցոյց»ը «Հնչակ»ի համար, որ իր յաջորդ (հոկտ․ի) համարին մէջ կը գրէր․

«Հեռագիրն այսօր, ամսիս 18ին, հաղորդում էր որ վերջապէս սուլթանը պաշտօնական իրատէն ստորագրելով, ընդունում է Հայաստանում մտցուելիք բարենորոգումների ծախսագիծը՝ ներկայացուած մայիսին երեք մեծ պետութիւնների կողմից, վերջերս փոփոխուած։

Այսպէս, վերջապէս մենք ստիպեցինք այդ վայրենի բաշիբոզուկին գլուխ ծռել մեր առջեւ․․․։

Այսպէս, վերջապէս, ստիպեցինք մեր կատաղի դահճին ճանաչել հայ ժողովրդի իրաւունքը, լսել նրա ձայնը, հնազանդուել նրա ձգտումների ու բարոյական զօրութեան առջեւ։

Այսպէս, վերջապէս, այսօր համայն հայութիւնը, համայն աշխարհ վկայ է կուսակցութեան այս մեծ յաղթութեան, որ մենք տարինք այնքան արեան եւ այնքան եռանդի զօրութեամբ։․․․

Եւ այսպէսով մեր գործը եղաւ մեծ եւ յաղթական»

Արդարեւ․․․։

Համիտ Շաքիր փաշան Կ․ Պոլսէն ճամբայ հանեց բարենորոգումներու ծրագիրը գործադրելու համար։ Տարին չլրացած Շաքիր փաշան յաջողեցաւ կոտորել 300․000 Հայեր․․․

Ահա Ժընէվի մէջ բունաւորուած ռուս նարօդնիկ-սօցիալիստները Թութակող այս Նազարբէգներն էին, որ իրենց տհասութեամբ եւ ինքնապաստանութեամբ, Թրքահայ երիտասարդութեան դիւրաբորբոք հայրենասիրական զգացումները շահագործեցին Սասունի եւ Զէյթունի քանի մը գիւղերու լեռնական եւ բնութենէն ռազմունակութեան վարժուած ուժերը, արկածա-

խնդրութեան դիմեցին, քարուքանդ ըրին Հայաստանը, իրենք ալ ուժասպառ եղան եւ հեռացան ասպարէզէն:

Ի՞նչ ըրին իրենց կաթնեղբայր դաշնակցականները: Միեւնոյն մթնոլորտին տակ, միեւնոյն ռուս նարոդնիկ-սոցիալիստներու գաղափարները ընդօրինակող եւ միեւնոյն յաւակնոտութեամբ՝ դաշնակցականները միեւնոյն գործելակերպին հետեւեցան եւ լրացուցին Հնչակեաններու պակաս թողուցածը, այսինքն բնաջնջումի մատնեցին Թրքահայ ժողովուրդը:

Հնչակեանները «ընդհ. ապստամբութեան» սկըզբունքը որդեգրած էին, բայց տեսանք թէ իրենց ըրածները «ապստամբական» մասնակի ցոյցեր էին Կ. Պոլսոյ, Սասունի, Զէյթունի մէջ. դաշնակցականներուն ըրածն ալ այդ եղաւ, նոյն մասնակի ցոյցերը Կ. Պոլսոյ եւ Սասունի մէջ:

Հնչակեաններէն յետոյ միեւնոյն մոլեգնութեամբ, միեւնոյն «ամբոխային տրամաբանութեամբ» առաջնորդուելով դաշնակցականները գերեզմանոցի վերածեցին տաճկական Հայաստանը:

Միեւնոյն ժընեւեան մթնոլորտին տակ Ք. Միքայէլեաններ միեւնոյն պատգամներով եւ մեթոտներով փրկեցին... հայ ժողովուրդը:

«Հնչակ»էն, որուն ամբողջ հաւաքածոն պէտք է աչքի առջեւ ունենալով Նազարբէգներու, Խանազատներու մտայնութեան մասին գաղափար կազմելու համար, ես միայն մէկ երկու նմոյշներ առնելով, բաւականացայ: Դաշնակցականներու «Դրօշակ» պաշտօնաթերթի հաւաքածոն նոյնպէս հարուստ է Ք. Միքայէլեաններու, Է. Ակնունիներու, Մ. Վարանդեաններու միեւնոյն խուժանավարական հռետորութեամբ:

Ես «Դրօշակ»ին պիտի չդիմեմ, այլ անոր սիւներէն Ք. Միքայէլեանի «Յեղափոխականի մտքերը» վերնագիրը կրող գրքոյկին, որ հաւաքածոն է նոյն «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակուած յօդուածներուն՝ անոր ող-

բերդական մահէն յետոյ:

Այդ գրքոյկէն ալ պէտք առնեմ միայն «ամբոխային թարգմանութիւն»ը, ուր յօղուածագիրը երկնային ցասումով բորբոքած կրակ ու բոց կը ժայթքեցնէ բոլոր անոնց գլխուն, որոնք համարձակութիւն էին ունեցեր ըսելու թէ եթէ ռուսահայկական խուժանավարական արկածախնդրական «ցոյց»երը չըլլային, Հայկական սպանդանոցային ջարդերը տեղի պիտի չունենային:

Ինչպէս կ'ըսեն «հաւի չափ խելք» ունեցողն անգամ այդքան պարզ թարգմանութեան առջեւ պիտի լռէր:

Բայց Գ. Միքայէլեան իր գլուխը ամէն քարին կը զարնէ, կը դիմէ բազմաթիւ օտար հեղինակներու եւ դէմքերու, որպէսզի իր «ամբոխավարական թարգմանութեամբ» ապացուցանէ թէ այդ տարրական ճըշմարտութիւնը «ամբոխային թարգմանութիւն» է, որպէսզի իր հիմնած կուսակցութիւնը չարունակէ ներքին եւ արտաքին այնքան չարաբաստիկ պայմաններով շըրջապատուած տաճկահայ ժողովուրդի անունով «ապըստամբական ցոյց»եր ընել Թուրքիոյ մէջ, մինչեւ որ իր այդ «ամբոխավարական թարգմանութեամբ» եւ դէպքերն ալ իրենց թարգմանական ընթացքով անապատ դարձնէին տաճկական Հայաստանը, մինչեւ որ Թուրքերը յաջողէին հասնիլ իրենց վերջնական նպատակին, այսինքն ջարդել, անխնայ ջարդել հայ ժողովուրդը եւ չթողուլ որ հայի նմոյշ մը մնայ իրենց բըռնագրաւման մէջ գտնուող Հայաստանի մէջ:

Այո՛, օսմանեան կայսրութեան հիմնադիրները, աբեղակնափայլ սուլթանները շնորհ չունեցան կառավարելու իրենց թեւարկութեան տակ մտցուցած ժողովուրդները, այդ ապստամբութեան գաղափարը արդար էր բոլոր այն ժողովուրդներուն քով, որոնք դարաւոր կեղեքումներու տակ կքեր էին: Բայց չէր բաւեր միայն ապաւինիլ արդարութեան գաղափարին ապստամբութեան դիմելու համար, այլ պէտք էր ապստամբելու

հնարաւորութիւններ ստեղծել:

Մենք երբեւիցէ չկրցանք ապստամբել, մեր ըրածները ցոյցեր էին, որոնք կուգային աղաղակելու թէ ոչ Թուրքերը եւ ոչ ալ Եւրոպայի մեծ պետութիւնները տրամադիր են մեզ կարեւորութիւն տալու: Ընդհակառակն նոյն այդ ցոյցերը կը հաստատէին թէ մենք արժէք չենք ներկայացներ ո՛չ Թուրքերու եւ ո՛չ ալ այդ մեծ պետութիւններուն քով, Թուրքերը մեր ցոյցերուն կը պատասխանէին ջարդով, իսկ միւս պետութիւնները մեր արիւնը օգտագործելով:

Ահա այս է որ չէին ըմբռներ «ամբոխային տրամադրութեան» դիմողները եւ կը շարունակէին նոյն տրամադրութեամբ ջարդել տալ հայ ժողովուրդը, կարծելով թէ ըրածնին «ապստամբութիւն» է եւ ջարդուելով է որ պիտի տիրանանք մեր ազատութեան:

Կը բաւականանամ միայն մէկ նմոյշ դնելով այստեղ «Ամբոխային տրամադրութենէն»:

Մեր դատը վաղուց Հայերիս համար սոսկալի մի վէրքի նշանակութիւն է ստացել: Շնորհիւ թուրք կառավարութեան տգիտութեան՝ նա նոյն վէրքի նշանակութիւնն է ստացել Թիւրքիայի համար եւս: Թէ՛ մենք եւ թէ Թիւրքիան ընտրել ենք այդ վէրքի դէմ *վիրաբուժական* միջոց· մենք դիմել ենք յեղափոխութեան, Թիւրքիան մեզ կոտորելու միջոցին: Մեզ մնում է, ուրեմն, երկուսից մէկը — կամ սեփական ձեռքով թաղել մեր դատը, կամ թէ *շարունակել* մեր կռիւը այնքան, որ նա Թիւրքերի դէմ մինչեւ այժմ ուղղուած դժգոհութիւնների, պաշտօնական բողոքների եւ թղթի սպառնալիքների շրջանը անցնելով, վերջապէս մի վէրք դառնայ նաեւ այն ազգութիւնների եւ պետութիւնների համար, որոնք կապ ունին Թիւրքիայի եւ մեր հարցի հետ: Այն օրը, երբ դրանք եւս համոզուին, որ այդ վէրքին դէմ պէտք է դիմել *վիրաբուժութեան*, մեր դատը ապահովուած կը լինի· այդ օրը կը լինի եւ մեր աջողութեան օրը»:

Այո՛, մենք տեսանք... մեր այդ «աջողութեան օրը»...:

Ո՛վ սուրբ անմեղութիւն:

Եթէ ոչ Բ. Միքայէլեան, բայց անոր յաջորդները պէտք էր որ ըմբռնէին թէ իրենց հետեւած գործելակերպով եւ մեր ունեցած հնարաւորութիւններով մենք չէինք կրնար դիմել անոր երեւակայած «վիրաբուժութեան»: Անոնք չկրցին ըմբռնել որ մեր բռածները եւ ըներլիքները պիտի մնային միշտ «թղթէ սպառնալիքներ» շրջանակէն ներս, անոնք տեսան բազմաթիւ ապացոյցներ, որոնք կը հաստատէին թէ մեր վէրքը չի կրնար «մի վէրք դառնալ նաեւ այն ազգութիւնների եւ պետութիւնների համար, որոնք կապ ունեն Թիւրքիայի եւ մեր հարցի հետ»:

Այո՛, «ամբոխային տրամաբանութեան» հեղինակին ցանկացած եւ երեւակայած «վիրաբուժութիւնը» տեղի չունեցաւ, բայց դէպքերու տրամաբանական դասաւորումով Հայաստան ամայացաւ:

×

Իբրեւ վերջաբան՝ թռուցիկ ակնարկ մը կը նետեմ մեր ազգային ազատագրական շարժման վրայ:

Թուրքերը չկրցին կառավարել իրենց ոչ-թուրք հպատակ ազգերը, որոնք բոլորն ալ, բացի Հայերէն եւ Բիւրտերէն, աւելի կամ նուազ ծանր մաքառումներով, ազատուեցան իրենց տիրական լուծէն: (*)

Հայ ազատագրական շարժումը ձախողանքի մատ–

(*) Քիւրտերը, որոնց բնակավայրերու սահմանները կը սկսին «Հայկական Պար» կոչուող լեռնաշղթային լանջերէն եւ կը տարածուին մինչեւ Պարսկաստանի Իրաքի եւ Սուրիոյ սահմաններէն ներս, ընդհանրապէս լեռնաբնակ են, բաժնուած բազմաթիւ մեծ ու փոքր ցեղապետութիւններու, որոնք երբեմն եւ յաճախ իրենց ապստամբական հակումներէն կամ աւանդական վրէժխնդրական զգացումներէն մղուած իրարու դէմ

նուեցաւ գլխաւորաբար Հայաստանի աշխարհագրական և ազգագրական պայմաններուն բերումով: Աւելցուցէք ասոր վրայ նաեւ արտաքին աննպաստ ազդակները, միջազգային կնճիռները, որոնք «Գորդեան հանգոյց»ի կերպարանք առին մեր հարցին:

Իսկ մեր կրած ծանր ձախողանքներու պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ կովկասահայ յեղ. զոյգ կազմակերպութիւններուն ղեկավար ուժերուն վրայ, որոնք միշտ անծանօթ մնացին Թուրքիոյ իրականութեան եւ հայ ժողովուրդի դաժան պայմաններուն, ինչպէս նաեւ չկրցին ըմբռնել թէ եւրոպական ոեւէ պետութիւն «մարդասիրաբար» կամ «քրիստոնէաբար»

կռուի կ'ելնեն, ազգային միութիւն չեն կրնար կազմել: Անոնք գլխաւորաբար իրենց ոչխարի հօտերուն համար տուած տուրքերով է, որ կը հաստատեն թէ հպատակ են թուրք կառավարութեան: Երկրին օրէնքները շատ քիչ կը մտնեն քրդական վրաններուն, ցեղապետն է իր ցեղին օրէնսդիրն, տէրն ու տիրականը: Քիւրտ ցեղապետները աւատապետական կարգերով կը կառավարեն իրենց հովանաւորութեան ենթակայ Քիւրտերը, ինչպէս նաեւ կը կառավարէին հայ գիւղացիները:

Երբեմն երբեմն այս ու այն քիւրտ մեծ ցեղապետը վերէն եկած անհաճոյ կարգադրութեան մը դէմ ըմբոստանալով՝ զէնքի կը դիմէ:

Քիւրտ ցեղապետ–աւատապետներու կեղեքումներէն հարստահարուող հայ գիւղացիի ծանր կացութիւնը գլխաւոր ազդակներէն մին եղաւ հայ ազատագրական շարժման:

«Թանզիմաթ»ի սահմանած կարգերուն գործադրութեամբ հայ գիւղացին պիտի ազատուէր քիւրտ աւատապետին կեղեքումներէն: Բայց վերջինս մերժեց հնազանդիլ այդ օրէնքին, իսկ թուրք կառավարութիւնն ալ չուզեց հայ գիւղացիին պատճառով իր դէմ գրգռել կռուազան քիւրտ ցեղապետները:

պիտի չուզէ մեզ օգնել իր շահերուն՝ դէմ երթալով։ Անոնք չկրցին ըմբռնել թէ միայն մեր դրացի Ռուսիան է որ կրնայ հետաքրքրուիլ մեզմով՝ «դէպի Հարաւ» իջնելու իր ծրագրին թելադրութեամբ։

Ըսողներ եղան թէ մենք ձախողեցանք, որովհետեւ Հայերը Թուրքիոյ մէջ ստրկութեան պայմաններուն ընտելացած ըլլալով, չէին զգար իրենց կացութեան ծանրութիւնը եւ չուզեցին շարժուիլ։

Ինքնարդարացման ծառայող այս վերագրումները կը լռէին մանաւանդ, երբ «ապստամբական ցոյց»ի մը կը յաջորդէր զանգուածային ջարդ։

Հիմնովին անհիմն է եւ անարդար այս վերագրումը։ Ժիրայրներ, Եղիշեաններ, Աղբիւր Սերոբներ եւ Անդրանիկի նման ժողովրդական մեծ հերոսներ հոյլերով պիտի անմահանային մեր ազատագրական շարժման ընթացքին, եթէ հնարաւորութիւն տրուէր մեր ժողովուրդին ապստամբելու։ Թրքահայը ստրկամիտ, «անշարժ դիակ» համարողները հազար–հազարներով ջարդել տուին մեր այն երիտասարդները, որոնք ազատութեան երգը շրթներուն, կռուելու ծարաւէն այրեցած՝ սպանդանոց առաջնորդուեցան, որովհետեւ ոչ թէ ապստամբութեան, այլ նոյնիսկ ջարդէն պաշտպանուելու համար ատրճանակ մը անգամ չունէին իրենց ձեռքին։ 1896ի Վանի «Մեծ Դէպքը», կամ 1915ի նոյն Վանի հերոսական գոյամարտը պիտի չմնային իբրեւ բացառիկ դրուագներ մեր ազգային ազատագրական շարժման պատմութեան մէջ, Հաճընի եւ Այնթապի, Շապին Գարահիսարի եւ Ուրֆայի դիմադրութիւնները շատ աւելի փայլուն յաջողութիւններ պիտի արձանագրէին, նոյնօրինակ եւ դուցէ աւելի մեծ դիմադրութիւններ կարելի պիտի ըլլար կազմակերպել Մուշի, Էրզրումի, Բաբերդի, Խարբերդի եւ Սեբաստիայի, մինչեւ նաեւ միւս հայաբնակ քաղաքներու եւ հազարաւոր հայ գիւղերու մէջ, եթէ մեր յեղափոխական կազմակերպութիւններու ղեկավար խաւերը թեթեւա-

Ժողովրդական մեծ հերոս ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

մտօրէն «ցոյց»եր կազմակերպելու եւ հրապարակը պօռտախօսութիւններով ազդելու փոխարէն՝ լրջօրէն ուսումնասիրէին այն պայմանները, որոնց մէջէն պիտի ընթանար մեր ազատագրական շարժումը:

Մեր այդ յեղափոխական կազմակերպութիւններէն մէկուն՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ձախաւեր գործելակերպէն տուժողը միայն Թուրքիոյ Հայութիւնը չեղաւ, տուժեց նաեւ Կովկասահայութիւնը:

Ռուսական երկրորդ յեղափոխութեան բռնկումի վաղորդայնին, երբ Թուրքերը պատեհութենէն օգտուելով փութային Կովկասը անջատել Ռուսիայէն եւ այնտեղ «անկախ» հանրապետութիւններ ստեղծել, Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործելակերպին հետեւանքով մենք մինակ մնացինք, կրկին ու կրկին Թուրքերու յարձակման ենթարկուեցանք, մեր դրացի ժողովուրդներուն՝ Վրացիներուն, Ատրպէյճանցիներուն եւ Հայաստանի հողին վրայ ապրող մահմետական ժողովուրդին հետ կռուի բռնուեցանք տարիներով, մինչեւ որ Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը կացութեան տէր դառնալով՝ Կովկասը նորէն Ռուսիոյ միացուց, բայց երբ մենք արդէն կմախք էինք դարձեր:

Կովկասահայ ժողովուրդը եւ Թուրքիայէն Անդրկովկաս ապաստանած 250,000ի չափ թրքահայութիւնը Խորհ. Միութեան ընտանիքին մէջ մտնելէ յետոյ միայն գտան իրենց ապահովութիւնը եւ խաղաղութիւնը, բայց պահ մը այդ անդորրութիւնն ալ վրդովեցաւ նորէն Դաշնակցականներուն շնորհիւ:

Ռուս յեղափոխութիւնը իբրեւ դասակարգային յեղափոխութիւն բնականաբար իր դէմ պիտի հանէր ազնուական, կալուածատէր եւ գործարանատէր կամ դրամատէր դասակարգերը եւ զինուորական վերին խաւերը: Բռնկեցան քաղաքացիական կռիւները, որոնք վերջացան յեղափոխութեան յաղթանակով:

Անդրկովկասեան ժողովուրդները — Վրացիները, Հայերը, Ատրպէյճանցիները նոյնպէս ունէին իրենց

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

զժգոհ խաւերը: Թիֆլիս եւ Պաքու հարուստ էին ազնուականներով, կալուածատէրերով, գործարանատէրերով եւ աշխատաւորական խաւերով, բայց Վրաստան եւ Ատրպէյճան իրատեսօրէն շարժուեցան եւ կրցին խուսափիլ քաղաքացիական կռիւներէ, իսկ մեր խեղճ, արիւնաքամ Հայաստանը որ ո՛չ ազնուական ունէր, ո՛չ

կալուածատէր եւ ո՛չ ալ գործարանատէրեր, մէկ ու կէս ամսի չափ քաղաքացիական կռիւներու թատերաբեմ դարձաւ: Դաշնակցական ղեկավարները, որոնք իրենց ձեռքն առած էին այդ եղբայրասպան կռիւին ղեկը, պարտուելէ յետոյ՝ հարկադրուեցան փախչիլ Հայաստանէն եւ մինչեւ այժմ կը մնան իրենց հակահայաստանեան դիրքին վրայ:

Այստեղ փակագծի մէջ ըսենք թէ դաշնակցականները չեն ընդունիր թէ իրենց դիրքը հակահայաստանեան է: «Մենք Հայաստանի դէմ չէ որ կը պայքարինք, կ՛ըսեն անոնք, այլ այնտեղ տիրող ռէժիմին, պոլշեւիկներուն»:

Ճիշդ է դաշնակցականներուն ըսածը: Բայց նոյնքան ճիշդ է նաեւ թէ անոնց մղած պայքարէն՝ ոչ Հայաստանի մէջ տիրող ռէժիմը եւ ոչ ալ պոլշեւիկները ոեւէ չափով տկարացած են. բայց Հայաստան տուժած է:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութիւնը պառակտուելէ, ինչպէս նաեւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան վաղորդայնին՝ լուծուած հռչակուելէ ետք, նորէն բաւական թուով հնչակեաններ մնացին գաղութներու մէջ: Անոնք իրենց «ձախ»ի եւ «աջ»ի մօտեցումներով յաճախ խարխափումներու մատնուեցան եւ զանազան առիթներով «ընդդէմ ռամկավարներուն»՝ պլօք կազմեցին դաշնակցականներուն հետ: Այսօր ազատուած կ՛երեւին այդ խարխափումներէն, աւելի կը մօտենան ռամկ. ազատականներուն, կանգնած են Հայաստանի կողքին եւ ամուր կառչած կը մնան իրենց կուսակցութեան անունին, որ նուիրական աւանդ մ՛է իրենց համար:

Համայնավարներ ալ երեւցան հայ գաղթաշխարհին մէջ, որոնց մէջ կային բարեմիտ երիտասարդներ, բայց ընդհանրապէս համայնավար վարդապետութենէն շատ քիչ բան կը հասկնային: Անոնք կ՛ուզէին «աքտիւ աշխատանք» կատարել եւ զուցէ կրցին Երեւանի մէջ այն համոզումը գոյացնել տալ թէ իրենք ոյժ եւ հեղի-

Ա. ԹԷՐՋԻՊԱՇԵԱՆ

նակութիւն կը ներկայացնեն հայ գաղութներու մէջ, բայց ՀՕԿի փլուզումը Ֆրանսայի մէջ լաւ վկայական չեղաւ անոնց ձեռնհասութեան:

Համայնավարութեան համար հող չկայ Հայ Սփիւռքին մէջ: Բարբարոսներու ստեղծած դժոխքէն

ապաստուած եւ օտար երկինքներու տակ ապաստանած հարիւր հազարաւոր հայ բեկորները Խորհ. Հայաստանի հետ կապող մագնիսը համայնավար վարդապետութիւնէն աւելի՝ այդ զանգուածներուն իրենց հայրենիքին հանդէպ ունեցած բնական–բարոյական–քաղաքական սէրն է:

Թրքահայ ազատագրական շարժման նուիրուած յեղափոխական կազմակերպութիւններու ձուլումով կազմուած Ռամկ. Ազատ. կուսակցութիւնը իր քաղաքական–ընկերային դաւանանքը կաղապարած է Արեւմուտքի ռամկավար վարդապետութեան վրայ, որ սկզբունքային այս ու այն հարցերուն մէջ կը բաժնուի համայնավար վարդապետութենէն: Բայց այսօր Հայ Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան հետապնդումներուն մէջ ամենագլխաւոր տեղը կը գրաւեն մեր Հայրենիքին, Խորհ. Հայաստանի զօրացումը եւ դեռ անլոյծ մնացած մեր ազգային դատին լուծումը – Թրքական բռնագրաւման տակ ամայացած Հայաստանի ազատագրումը:

Այսօր, երբ երկրորդ տարին է որ մարդկութիւնը կը գալարուի համաշխարհային երկրորդ պատերազմի լափլիզող հրդեհին մէջ Հայ Ռամկ. Ազատականները կը հաւատան նաեւ թէ մեր բոլոր կուսակցութիւնները եւ ամբողջ գաղութահայութիւնը միայն մէկ տենչ ունին իրենց սրտին խորքը. — Յաղթանակ Խորհ. Միութեան, որուն մէկ անդամն է մեր Հայրենիքը — Խորհ. Հայաստան: (*)

×

«Յուշեր»ուս նպատակն էր տեսածներէս, գիտցածներէս ամփոփել յիշածներս եւ նիւթեր տալ ապագայ պատմիչին մանաւորաբար այն պատմական անցքերու մա–

(*) Այս տողերը գրուած են 1941ին: Դժբախտաբար պատերազմը վերջանալէ յետոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մասին նորէն ուրիշ տխուր պատմութիւններ իրապարակ եկան:

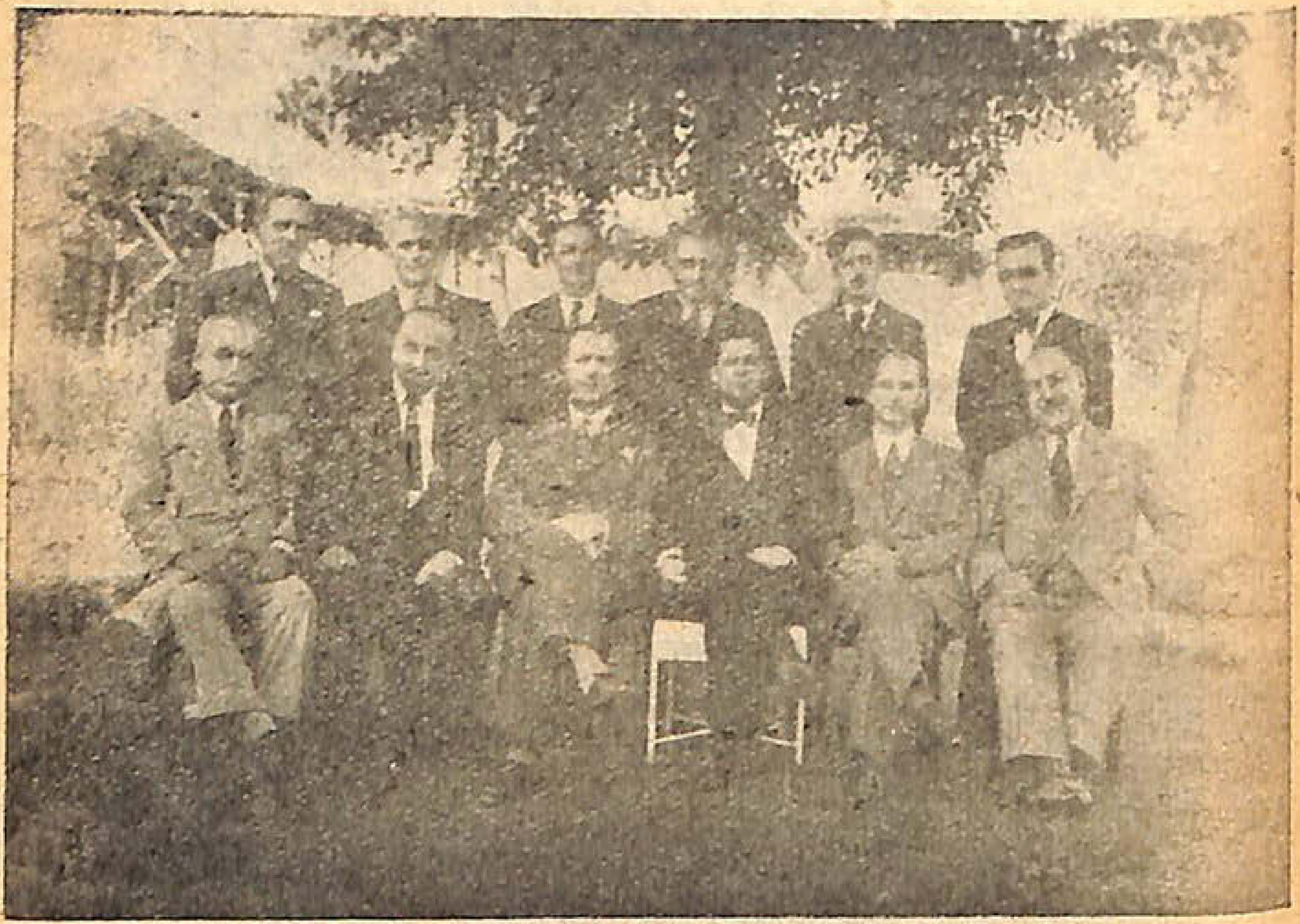

ՌԱՄԿ· ԱԶԱՏ· Է· ԸՆԴՀ· ՊԱՏԳ· ԺՈՂՈՎ

Գումարուած Գահիրէի մէջ 1937ին

Նստած·– Լ· Կոկանեան, Լ· Թիւֆէնքճեան, Է· Բաբազեան, Գ· Մովսէսեան, Շ· Սեւյօնքեան, Տ· Պէյլէրեան: Ոտքի վրայ·– *Լ· Աճէմեան, Վ· Տէքէյեան, Ն· Գէորգեան, Տ· Հաճընլեան, Յ· Փօղոսեան, Հ· Պէրպէրեան:*

ներ, որոնց նկատմամբ մինչեւ հիմա լռութիւն կը տիրէ կամ հրատարակուած տեղեկութիւնները թերի, խեղաթիւրուած, երբեմն ալ իրողութիւններու սահմանէն հեռացած են: (*)

1941 Հոկտ· Փարիզ

(*) Երկու խօսք լեզուիս մասին: Խստապահանջ արեւմտահայ ընթերցողներէն շատերը դժգոհ պիտի մնան

լեզուէս, որ երբեմն եւ յաճախ խառնուրդ կը դառնայ արեւելա-արեւմտահայերէններու: Ինծ համար աւելի դիւրին պիտի ըլլար արեւելահայերէնով գրել, բայց պէտք էր նկատի ունենայի ընթերցողները: Առանց նեղուելու ուզեցի «մաքուր եւ ճիշդ» արեւմտահայերէնով գրելու համար սրբագրիչներ ունենալ, բայց կարելի չեղաւ: Ուրեմն ինծ կը մնար առաջնորդուիլ արեւելահայ գրողներու մտածումով — ձեւէն աւելի բովանդակութեան ուշադրութիւն դարձնել: Արեւմտահայ գրողները ընդհակառակն գերազանց ճիգ կը թափեն, որպէսզի իրենց ամենապարզ մտքերը արտայայտեն գեղեցիկ բառերով, «վսեմ ոճ»ով եւ քերականական «անվթարելի» ճշդութեամբ: Անոնք այն աստիճան բծախնդիր են եւ վստահութիւն ունին իրենց գիտցածին վրայ, որ մինչեւ անգամ արեւմտահայերէնի մէջ մտած եւ քաղաքացիութեան իրաւունք ստացած *սխալները նուիրական ճշդութիւններ կը համարեն*, իսկ արեւելահայերէնի *ճշտութիւնները*՝ յաճախ ծիծաղելի եւ անթոյլատրելի սխալներ:

Չեմ ուզեր կանգ առնել Փարիզի հայ տպարաններէն ներս տիրող խուժդուժ պայմաններուն վրայ, անոնց ունեցած *մէքենիք* անյաղթելի դժուարութիւններուն մասին, ի մէջ այլոց, հմուտ գրաշարներու սովին, ուրեմն եւ տպագրական սխալներուն եւ զանազան աչքառու թերութիւններու մասին, չնայելով որ «Արաքս»ը՝ Փարիզի հայ տպարաններէն ամէնէն փայլունն է իր ունեցած յարմարութիւններով: Այս իրողութիւնները ցոյց կուտան թէ, պատերազմը թէեւ երկու տարիէ ի վեր վերջացած կը համարուի, բայց այսօր Փարիզի մէջ կեանքն ու գործերը իրենց բնականոն հունին մէջ մտնելէ դեռ շատ հեռու կը գտնուին:

1947, Նոյեմբեր
Փարիզ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յուշագրութեանս բովանդակութեան շուրջ	5
Ազատագրական շարժման ծփանքները	17
Մեր «հիւրեր»ը	20
«Արճակցի»ն եւ «Հանի Ամպօն»	22
Մեր «խումբ»ը	24
Զաթօն ու Շէրօն	26
Ցարաքալստ Ամիրճանեան	29
Փակուած դուռը բացուեցաւ	31
Երազային օրեր	34
Դէպի Սալմաստ	36
Տէրիկի վանքին մէջ	39
Մ. Աւետիսեան	42
Ճեմարանէն ներս	46
«Յեղափոխական» ցոյց մը	48
Խրիմեանի ողեւորութիւնը	51
Մայիսեան ռէֆորմները	53
Վանի «մեծ դէպքին» ճամբուն վրայ	59
Վանի «Մեծ դէպք»ը	64
Մեր դիմադրական ուժը եւ ունեցած կորուստը	75
Ցոյցերէն եւ ջարդերէն յետոյ	78
«Խանասորի արշաւանքը»	80
Բանտին մէջ Աւ. Իսահակեանի հետ	89
Որոնումներու ճամբուն վրայ	97
Դէպի Պարսկաստան	99
Դէպի Կովկաս	102
Վերջին անգամ Խրիմեանի քով	103
Եօթը տարի յետոյ	107
Լսուեցայ եւ լսեցի	109
Արմենական կազմակերպութեան ծնունդը	111

Դադարի շրջանը 128
Վարդգէս Վանի մէջ եւ իր հայեցակէտները 131
Սասունի երկրորդ աղէտը 136
Վարդգէսի յաջորդները Վանի մէջ
եւ Արմենականները 138
Երամեան եւ իր դպրոցը 140
Դաշնակցականներու եւ Արմենականներու
փոխադարձ յարաբերութիւնները 145
Դաշնակցական–Արմենական պայքարը 152
Երկու բնորոշիչ իրողութիւններ
(Սիմոն Թուրշեանի սպանութիւնը .—
Աբրահամ Տէր Ստեփանեան) 155
Իշխանի «կաթողիկոսութիւնը» Աղթամարի մէջ 161
Դաշնակցական «սոցիալիզմ»ը Վանի մէջ 167
Արմենականները ազգային հարցին
եւ սոցիալիզմին հանդէպ 170
Դաշնակցութեան ծոցէն ժայթքող
ահաւոր դաւաճանութիւնը 173
Սեպուհ դաւաճանութեան զոհ 175
Ժէօն թուրքական յեղաշրջումով
Վանի ճգնաժամն անցաւ 177
Իթթիհատ–դաշնակցական պլօքին բարիքները
Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար 179
Ներսէսի առաքելութիւնը դէպի
Պուլկարիա եւ Եգիպտոս 181
Միութեան առթիւ կատարուած
բանակցութիւններէն քանի մը հատուածներ 185
Օտար ցեղերու համերաշխութիւն 189
Հայ Սահմ. Ռամկ. կուսակցութեան կազմութիւնը 191
«Հայ Ս. Ռ. կուսակցութիւն»
(կազմութիւն եւ աշխարհահայեացք) 193
Ծրագիր 198
Թուրք եւ հայ քաղ. կազմակերպութիւնները 204
Յետաշրջական շարժումը եւ
Ատանայի ջարդը 208

Արմենական «յետաշրջական» Ռամկավարները եւ Իթթիհատական հայ յեղ. Դաշնակցականները	211
Վանի մշակութային շարժումը	215
Մեր Բ. Ընդհ. Պատգ. ժողովը	228
Ժողովէն յետոյ	235
Ինքնապաշտպանութեան գործը Վանի մէջ եւ բարենորոգումներու հարցը	241
Ռուս–Թրքական պատերազմի նախօրեակին	243
Զօրակոչը	251
Արեւելեան Բիւրօն կամաւորներու «գունդերով» կ'ահաբեկէ իր առաքեալները Երկրին մէջ	252
Փոթորիկին առաջին ազդանշանները	256
«Խոհեմ» Վռամեանի «նրբամիտ դիւանագիտութիւնը»	259
Կարմիր Ապրիլի նախօրէին	262
Հայկական յաղթանակին նպաստող ազդակները	273
Դաշնակցական մեծամոլութիւն	279
Ահաւոր ձախողանքներ	288
Գոյամարտին դրուագներէն էջ մը	317
Ինչպէս սկսուեց կռիւը	317
Մեր մէկ օրը	318
Վանի վարժապետանոցը ապրիլեան կռիւներուն մէջ	322
Ժողովուրդին ենք պարտական	324
Յաղթանակէն յետոյ	326
Թիֆլիսի մէջ	335
Ռուս. Բ. Յեղափոխութիւնը եւ Արեւմտահայ խորհուրդը	344
Ռուս. Բ. Յեղափոխութիւնը եւ մենք	350
Թրքական արշաւանքը եւ Հայաստանի Ապահովութեան խորհուրդը	352
Վարդան Պապիկեան	366
Էրզրումի անկումը	369
Դէպի Երեւան	376
Հայաստանի անկախութեան օրերէն	384

Մեր Բ. Համագումարը 392
Շրջաբերական Հայ Ռամկավար կուսակցութեան
Հայաստանի Կեդր. Խորհուրդի 399
Անհամաձայնութիւն քօալիսիոն կառա-
վարութեան եւ միացեալ պատուիրակու-
թեան հարցերուն շուրջ 416
Մեր Գ. Ընդհ. Պատգ. Ժողովը 429
Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւն 432
Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի հարցը 435
Ղարաբաղի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի հարցը 440
Կիլիկիա 446
Եգիպտոս 451
Ամերիկա 453
Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան ոդդեգրած
դիրքը Խորհ. Հայաստանի հանդէպ 463
Իմ նամակը Հայաստանի ընկերներուս 467
Փետրուարեան խռովութիւնները 474
Լոնտոնի խորհրդաժողովը 477
Փետրուար 18 — Թրքահայերու
«գաղթ»ը եւ «ներգաղթ»ը 482
Ռամկավարներուն դիրքը Պօղոս Նուպարի
հանդէպ 488
Լոնտոնի խորհրդաժողովին բարիքները 495
Մեր երկու կուսակցութիւնները կը համաձայ-
նին պատուիրակ մը ուղարկել Հայաստան 498
Առաջին տեսակցութիւնս Ա. Միասնիկեանի հետ 502
Առաջին տպաւորութիւններս 505
Երեւանի մէջ առաջին տեսակցութիւնս
Ա. Միասնիկեանի հետ 508
Բ. տեսակցութիւնս Ա. Միասնիկեանի հետ 517
Յաջորդ տեսակցութիւնս 520
Ռամկ. Ազատ. կուսակցութեան մասին 523
Հանդիպումներս (Ա. Մռաւեանի քով, Լու-
կաշինի քով, Ս. Լազարեանի քով, Խորէն
Արք. Մուրադբէգեանի քով, Գէորգ Ե.

մարգահանդէսին, Դաշնակցականներուն
հրաւէրները, Հայկ. Ա. հեծելագունդի
կաթողիկոսի քով, Հօկի եւ Պետ. Պանքի
քով, Ա. Միասնիկեան հրապարակի վրայ) 527
Տեղեկագիր առաքելութեանս մասին 538
Թամկ. Ազատ. կուսակցութեան Ա. Ընդհ. Պատգ. ժողովը 544
Իզմիրի պարպումը 549
«Լիքիտասիոն» 552
Նաւաբեկութենէն յետոյ 557
Մենք մեր, անոնք իրենց ուղիին վրայ 577
Մենք անշեղ մնացինք մեր ճամբուն վրայ 586
Փաստաթուղթերու լեզուով 591
Ընդհանուր տեսութիւն 608
Բովանդակութիւն 637

1200

Գ 47.925
Ղ--26

Printed in France

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀԱՍՑԷՆ

A. TARPINIAN, 8, Rue Marsoulan, PARIS (12.)

[10n.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ
FL0195260

A ii
80293